મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત શ્રીમદ્ભાગવત સુબોધિની

દશમસ્કન્ધ જન્મપ્રકરણ

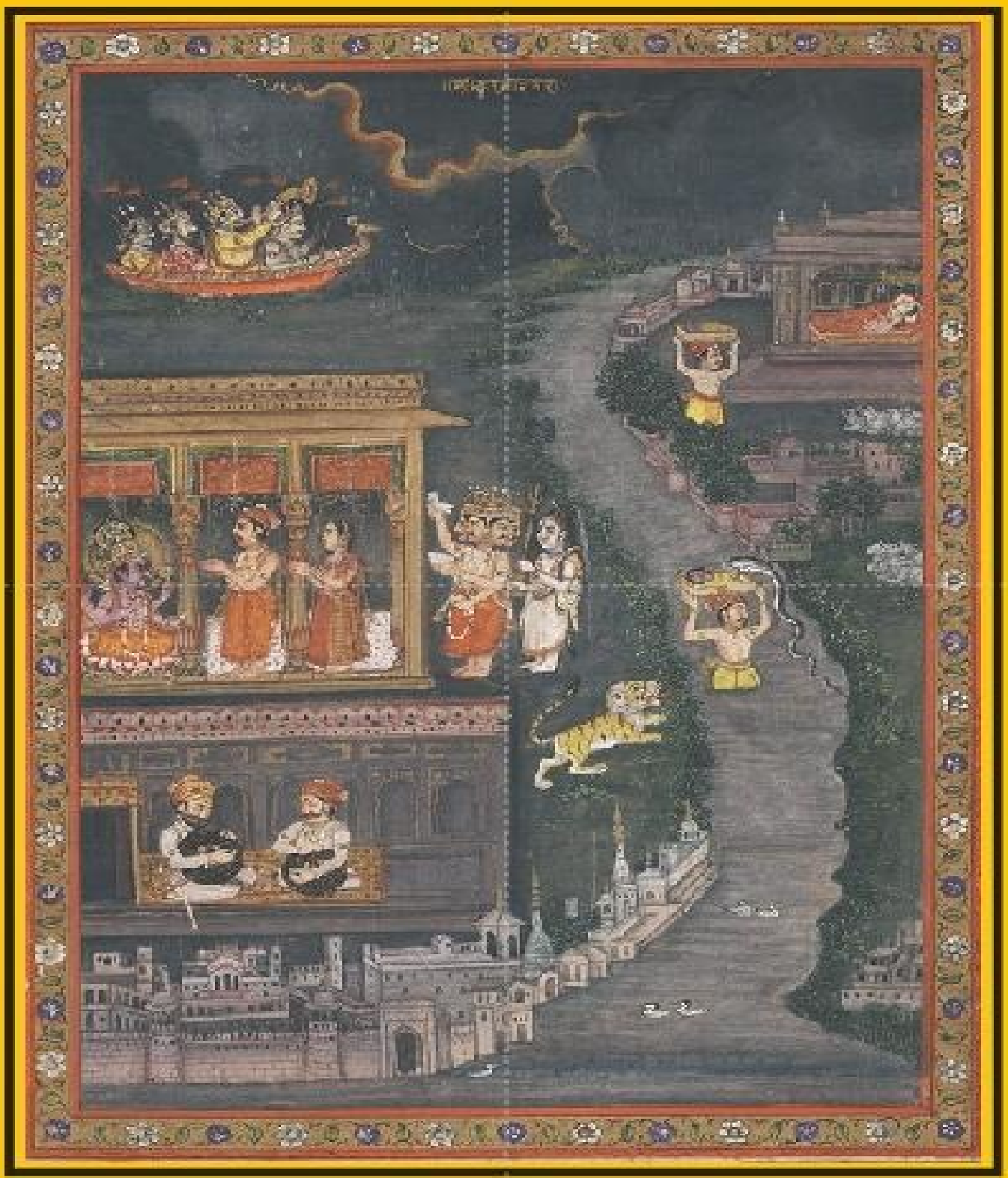

પ્રકાશક:

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત શ્રીમદ્ભાગવત સુબોધિની

દશમસ્કન્ધ જન્મપ્રકરણ

પ્રકાશક:
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ

श्रीमद्भागवत मूल

अध्याय_1

१०.०१.००१।० श्रीराजोवाच
कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ।
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १०.०१.००१ ॥
यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ।
तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥ १०.०१.००२ ॥
अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावनः ।
कृतवान् यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥ १०.०१.००३ ॥
निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ १०.०१.००४ ॥
पितामहा मे समरेऽमरञ्जयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिङ्गिलैः ।
दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वातरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ॥ १०.०१.००५ ॥
द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम् ।
जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मे यः शरणं गतायाः ॥ १०.०१.००६ ॥
वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः ।
प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ १०.०१.००७ ॥
रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः सङ्कर्षणस्त्वया ।
देवक्या गर्भसम्बन्धः कुतो देहान्तरं विना ॥ १०.०१.००८ ॥
कस्मान्मुकुन्दो भगवान् पितुर्गेहाद्व्रजं गतः ।
क्व वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान् सात्वतां पतिः ॥ १०.०१.००९ ॥
व्रजे वसन् किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः ।
भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धातदर्हणम् ॥ १०.०१.०१० ॥
देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः ।
यदुपुर्यां सहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन् प्रभोः ॥ १०.०१.०११ ॥
एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् ।
वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतम् ॥ १०.०१.०१२ ॥
नैषातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।
पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोज च्युतं हरिकथामृतम् ॥ १०.०१.०१३ ॥

१०.०१.०१४।० सूत उवाच
एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥
१०.०१.०१४ ॥*
१०.०१.०१५।० श्रीशुक उवाच
सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ।
वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः ॥ १०.०१.०१५ ॥
वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि ।
वक्तारं प्रच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा ॥ १०.०१.०१६ ॥
भूमिर्दृप्तनृपव्याज दैत्यानीकशतायुतैः ।
आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १०.०१.०१७ ॥
गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ।
उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं समवोचत ॥ १०.०१.०१८ ॥
ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह ।
जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ १०.०१.०१९ ॥
तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ।
पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ १०.०१.०२० ॥
गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ।
गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा चिरम् ॥ १०.०१.०२१ ॥
पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ।
स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ १०.०१.०२२ ॥
वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः ।
जनिष्यते तत्प्रियार्थं सम्भवन्तु सुरस्त्रियः ॥ १०.०१.०२३ ॥
वासुदेवकलानन्तः सहस्रवदनः स्वराट् ।
अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ १०.०१.०२४ ॥
विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत् ।
आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे सम्भविष्यति ॥ १०.०१.०२५ ॥
१०.०१.०२६।० श्रीशुक उवाच
इत्यादिश्यामरगणान् प्रजापतिपतिर्विभुः ।
आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥ १०.०१.०२६ ॥
शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् ।
माथुराञ्छूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा ॥ १०.०१.०२७ ॥

राजधानी ततः साभूत्सर्वयादवभूभुजाम् ।
मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ १०.०१.०२८ ॥
तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः ।
देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ १०.०१.०२९ ॥
उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
रश्मीन् हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृतः ॥ १०.०१.०३० ॥
चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् ।
अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम् ॥ १०.०१.०३१ ॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्कृते ।
दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्सलः ॥ १०.०१.०३२ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गाश्च नेदुर्दुन्दुभयः समम् ।
प्रयाणप्रक्रमे तात वरवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ १०.०१.०३३ ॥
पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् ।
अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध ॥ १०.०१.०३४ ॥
इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः ।
भगिनीं हन्तुमारब्धं खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥ १०.०१.०३५ ॥
तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् ।
वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ॥ १०.०१.०३६ ॥
१०.०१.०३७।० श्रीवसुदेव उवाच
श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान् भोजयशस्करः ।
स कथं भगिनीं हन्यात्स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ॥ १०.०१.०३७ ॥
मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ १०.०१.०३८ ॥
देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोऽवशः ।
देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ १०.०१.०३९ ॥
व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ।
यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ १०.०१.०४० ॥
स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ।
दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन् प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ १०.०१.०४१ ॥
यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ।
गुणेषु मायारोचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ १०.०१.०४२ ॥
ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते ।

एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान् गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥ १०.०१.०४३ ॥*
तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत्स तथाविधः ।
आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥ १०.०१.०४४ ॥
एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ।
हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ १०.०१.०४५ ॥
१०.०१.०४६।० श्रीशुक उवाच
एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोऽपि दारुणः ।
न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥ १०.०१.०४६ ॥
निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः ।
प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ १०.०१.०४७ ॥
मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम् ।
यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ॥ १०.०१.०४८ ॥
प्रदाय मृत्यवे पुत्रान्मोचये कृपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन्मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥ १०.०१.०४९ ॥
विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ।
उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ १०.०१.०५० ॥
अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति ।
एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ १०.०१.०५१ ॥
एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ।
पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरम् ॥ १०.०१.०५२ ॥
प्रसन्नवदनाम्भोजो नृशंसं निरपत्रपम् ।
मनसा दूयमानेन विहसन्निदमब्रवीत् ॥ १०.०१.०५३ ॥
१०.०१.०५४।० श्रीवसुदेव उवाच
न ह्यस्यास्ते भयं सौम्य यद्वै साहाशरीरवाक् ।
पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ १०.०१.०५४ ॥
१०.०१.०५५।० श्रीशुक उवाच
स्वसुर्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ।
वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहम् ॥ १०.०१.०५५ ॥
अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ।
पुत्रान् प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥ १०.०१.०५६ ॥
कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः ।
अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृतादतिविह्वलः ॥ १०.०१.०५७ ॥

किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् ।
किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ॥ १०.०१.०५८ ॥
दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ।
कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १०.०१.०५९ ॥
प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ।
अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ १०.०१.०६० ॥
तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दुभिः ।
नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मनः ॥ १०.०१.०६१ ॥
नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ।
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ १०.०१.०६२ ॥
सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ।
ज्ञातयो बन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ १०.०१.०६३ ॥
एतत्कंसाय भगवाञ्छशंसाभ्येत्य नारदः ।
भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ १०.०१.०६४ ॥
ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून्मत्वा सुरानिति ।
देवक्या गर्भसम्भूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥ १०.०१.०६५ ॥
देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ।
जातं जातमहन् पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ १०.०१.०६६ ॥
मातरं पितरं भ्रातॄन् सर्वांश्च सुहृदस्तथा ।
घ्नन्ति ह्यसुतृपो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥ १०.०१.०६७ ॥
आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥ १०.०१.०६८ ॥
उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।
स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान्महाबलः ॥ १०.०१.०६९ ॥

अध्याय_2

१०.०२.००१।० श्रीशुक उवाच
प्रलम्बबकचाणूर तृणावर्तमहाशनैः ।
मुष्टिकारिष्टद्विविद पूतनाकेशीधेनुकैः ॥ १०.०२.००१ ॥

अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ।
यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥ १०.०२.००२ ॥
ते पीडिता निविविशुः कुरुपञ्चालकेकयान् ।
शाल्वान् विदर्भान्निषधान् विदेहान् कोशलानपि ॥ १०.०२.००३ ॥
एके तमनुरुन्धाना ज्ञातयः पर्युपासते ।
हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ १०.०२.००४ ॥
सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षते ।
गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥ १०.०२.००५ ॥
भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ।
यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥ १०.०२.००६ ॥
गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलङ्कृतम् ।
रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ।
अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसन्ति हि ॥ १०.०२.००७ ॥
देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ।
तत्सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशय ॥ १०.०२.००८ ॥
अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ।
प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यसि ॥ १०.०२.००९ ॥
अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ।
धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ १०.०२.०१० ॥
नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ।
दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ १०.०२.०११ ॥
कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ।
माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥ १०.०२.०१२ ॥
गर्भसङ्कर्षणात्तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं भुवि ।
रामेति लोकरमणाद्बलभद्रं बलोच्छ्रयात् ॥ १०.०२.०१३ ॥
सन्दिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ।
प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाकरोत् ॥ १०.०२.०१४ ॥
गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः ॥ १०.०२.०१५ ॥
भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयङ्करः ।
आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः ॥ १०.०२.०१६ ॥
स बिभ्रत्पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः ।
दुरासदोऽतिदुर्धर्षो भूतानां सम्बभूव ह ॥ १०.०२.०१७ ॥

ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी ।
दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्तः ॥ १०.०२.०१८ ॥
सा देवकी सर्वजगन्निवास निवासभूता नितरां न रेजे ।
भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ १०.०२.०१९ ॥
तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ।
आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥ १०.०२.०२० ॥
*
किमद्य तस्मिन् करणीयमाशु मे यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम् ।
स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोऽयं यशः श्रियं हन्त्यनुकालमायुः ॥ १०.०२.०२१ ॥
स एष जीवन् खलु सम्परेतो वर्तेत योऽत्यन्तनृशंसितेन ।
देहे मृते तं मनुजाः शपन्ति गन्ता तमोऽन्धं तनुमानिनो ध्रुवम् ॥ १०.०२.०२२ ॥
इति घोरतमाद्भावात्सन्निवृत्तः स्वयं प्रभुः ।
आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत् ॥ १०.०२.०२३ ॥
आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन्महीम् ।
चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥ १०.०२.०२४ ॥
ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ।
देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ॥ १०.०२.०२५ ॥
सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ १०.०२.०२६ ॥*
एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पञ्चविधः षडात्मा ।
सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ १०.०२.०२७ ॥
त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च ।
त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ १०.०२.०२८ ॥
बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ।
सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥ १०.०२.०२९ ॥
त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके ।
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ १०.०२.०३० ॥
स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ।
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥ १०.०२.०३१ ॥*
येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस् त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥ १०.०२.०३२ ॥*
तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ १०.०२.०३३ ॥
सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेयौपायनं वपुः ।
वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस् तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ १०.०२.०३४ ॥*
सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद् विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ।
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ १०.०२.०३५ ॥*
न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ।
मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥ १०.०२.०३६ ॥
शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ।
क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोर् आविष्टचेता न भवाय कल्पते ॥ १०.०२.०३७ ॥*
दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोऽपनीतस्तव जन्मनेशितुः ।
दिष्ट्याङ्कितां त्वत्पदकैः सुशोभनैर् द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पिताम् ॥ १०.०२.०३८ ॥*
न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं बत तर्कयामहे ।
भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ॥ १०.०२.०३९ ॥
मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंस राजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ।
त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च यथाधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं ते ॥ १०.०२.०४० ॥*
दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमान् अंशेन साक्षाद्भगवान् भवाय नः ।
माभूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षोर् गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ॥ १०.०२.०४१ ॥*

१०.०२.०४२।० श्रीशुक उवाच
इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ।
ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥ १०.०२.०४२ ॥

अध्याय_3

१०.०३.००१।० श्रीशुक उवाच
अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ।

यर्ह्योवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १०.०३.००१ ॥
दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ।
मही मङ्गलभूयिष्ठ पुरग्रामव्रजाकरा ॥ १०.०३.००२ ॥
नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः ।
द्विजालिकुलसन्नाद स्तवका वनराजयः ॥ १०.०३.००३ ॥
ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ।
अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत ॥ १०.०३.००४ ॥
मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ।
जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुन्दुभयः समम् ॥ १०.०३.००५ ॥
जगुः किन्नरगन्धर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ।
विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं मुदा ॥ १०.०३.००६ ॥
मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ।
मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ॥ १०.०३.००७ ॥
निशीथे तमौद्भूते जायमाने जनार्दने ।
देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ।
आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥ १०.०३.००८ ॥
तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ।
श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥ १०.०३.००९ ॥
महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डल त्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ।
उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १०.०३.०१० ॥
स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा ।
कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥ १०.०३.०११ ॥
अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं नताङ्गः कृतधीः कृताञ्जलिः ।
स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयन्तं गतभीः प्रभाववित् ॥ १०.०३.०१२ ॥
१०.०३.०१३।० श्रीवसुदेव उवाच
विदितोऽसि भवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
केवलानुभवानन्द स्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १०.०३.०१३ ॥
स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम् ।
तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १०.०३.०१४ ॥
यथेमेऽविकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह ।
नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि ॥ १०.०३.०१५ ॥
सन्निपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव ।

प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह सम्भवः ॥ १०.०३.०१६ ॥
एवं भवान् बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः ।
अनावृतत्वाद्बहिरन्तरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ १०.०३.०१७ ॥
य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः ।
विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् ॥ १०.०३.०१८ ॥
त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान् विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ।
त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १०.०३.०१९ ॥
*
स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ।
सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ १०.०३.०२० ॥*
त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर ।
राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥ १०.०३.०२१ ॥
अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर ।
स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ १०.०३.०२२ ॥*
१०.०३.०२३।० श्रीशुक उवाच
अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ।
देवकी तमुपाधावत्कंसाद्भीता सुविस्मिता ॥ १०.०३.०२३ ॥
१०.०३.०२४।० श्रीदेवक्युवाच
रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ।
सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ १०.०३.०२४ ॥
*
नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ।
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥ १०.०३.०२५ ॥
योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ।
निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयांस् तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ १०.०३.०२६ ॥*
मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् लोकान् सर्वान्निर्भयं नाध्यगच्छत् ।
त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य सुस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ १०.०३.०२७ ॥
स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान् भृत्यवित्रासहासि ।
रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः ॥ १०.०३.०२८ ॥
जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ।
समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ १०.०३.०२९ ॥
उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ।

शङ्खचक्रगदापद्म श्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ १०.०३.०३० ॥
विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ।
बिभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो नृलोकस्य विडम्बनं हि तत् ॥ १०.०३.०३१ ॥
१०.०३.०३२।० श्रीभगवानुवाच
त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति ।
तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ १०.०३.०३२ ॥
युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ॥ १०.०३.०३३ ॥
वर्षवातातपहिम घर्मकालगुणाननु ।
सहमानौ श्वासरोध विनिर्धूतमनोमलौ ॥ १०.०३.०३४ ॥
शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा ।
मत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः ॥ १०.०३.०३५ ॥
एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करम् ।
दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥ १०.०३.०३६ ॥
तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषानघे ।
तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ॥ १०.०३.०३७ ॥
प्रादुरासं वरदराड्युवयोः कामदित्सया ।
व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः ॥ १०.०३.०३८ ॥
अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दम्पती ।
न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ देवमायया ॥ १०.०३.०३९ ॥
गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम् ।
ग्राम्यान् भोगानभुञ्जाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ॥ १०.०३.०४० ॥
अदृष्ट्वान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ।
अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥ १०.०३.०४१ ॥
तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ।
उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ १०.०३.०४२ ॥
तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषाथ वाम् ।
जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ १०.०३.०४३ ॥
एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ।
नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन जायते ॥ १०.०३.०४४ ॥
युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ।
चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं पराम् ॥ १०.०३.०४५ ॥
१०.०३.०४६।० श्रीशुक उवाच

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पित्रोः सम्पश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ १०.०३.०४६ ॥
ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाजनि नन्दजायया ॥ १०.०३.०४७ ॥*
तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ ।
द्वारश्च सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः ॥ १०.०३.०४८ ॥
ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्यन्त यथा तमो रवेः ।
ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन् फणैः ॥ १०.०३.०४९ ॥
मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ।
भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥ १०.०३.०५० ॥
नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान् प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ।
सुतं यशोदाशयने निधाय तत् सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ १०.०३.०५१ ॥*
देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ।
प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ १०.०३.०५२ ॥
यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत ।
न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥ १०.०३.०५३ ॥

१०.०४.००१।० श्रीशुक उवाच
बहिरन्तःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ।
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ १०.०४.००१ ॥
ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ।
आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ॥ १०.०४.००२ ॥
स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽयमिति विह्वलः ।
सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन्मुक्तमूर्धजः ॥ १०.०४.००३ ॥
तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ।
स्नुषेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ १०.०४.००४ ॥
बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ।
त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ १०.०४.००५ ॥
नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो ।
दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥ १०.०४.००६ ॥
१०.०४.००७।० श्रीशुक उवाच
उपगुह्यात्मजामेवं रुदत्या दीनदीनवत् ।
याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥ १०.०४.००७ ॥
तां गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुताम् ।
अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ १०.०४.००८ ॥
सा तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता ।
अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ १०.०४.००९ ॥
दिव्यस्रगम्बरालेप रत्नाभरणभूषिता ।
धनुःशूलेषुचर्मासि शङ्खचक्रगदाधरा ॥ १०.०४.०१० ॥
सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ।
उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ १०.०४.०११ ॥
किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् ।
यत्र क्व वा पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान् वृथा ॥ १०.०४.०१२ ॥
इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ।
बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ १०.०४.०१३ ॥
तयाभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ।
देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् ॥ १०.०४.०१४ ॥
अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ।

पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः ॥ १०.०४.०१५ ॥
स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः ।
कान् लोकान् वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ १०.०४.०१६ ॥
दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ।
यद्विश्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशून् ॥ १०.०४.०१७ ॥
मा शोचतं महाभागावात्मजान् स्वकृतं भुजः ।
जान्तवो न सदैकत्र दैवाधीनास्तदासते ॥ १०.०४.०१८ ॥
भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ।
नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥ १०.०४.०१९ ॥
यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ।
देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ १०.०४.०२० ॥
तस्माद्भद्रे स्वतनयान्मया व्यापादितानपि ।
मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विन्दतेऽवशः ॥ १०.०४.०२१ ॥
यावद्भतोऽस्मि हन्तास्मी त्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक् ।
तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ १०.०४.०२२ ॥
क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ।
इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीत् ॥ १०.०४.०२३ ॥
मोचयामास निगडाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा ।
देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ १०.०४.०२४ ॥
भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्तरोषा च देवकी ।
व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ १०.०४.०२५ ॥
एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनाम् ।
अज्ञानप्रभवाहंधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥ १०.०४.०२६ ॥
शोकहर्षभयद्वेष लोभमोहमदान्विताः ।
मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ १०.०४.०२७ ॥
१०.०४.०२८।० श्रीशुक उवाच
कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ।
देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद्गृहम् ॥ १०.०४.०२८ ॥
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ।
तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥ १०.०४.०२९ ॥
आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ।
देवान् प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ १०.०४.०३० ॥
एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ।

अनिर्दशान्निर्दशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ॥ १०.०४.०३१ ॥
किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ।
नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥ १०.०४.०३२ ॥
अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः ।
जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ १०.०४.०३३ ॥
केचित्प्राञ्जलयो दीना न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ।
मुक्तकच्छशिखाः केचिद्भीताः स्म इति वादिनः ॥ १०.०४.०३४ ॥
न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान् विरथान् भयसंवृतान् ।
हंस्यन्यासक्तविमुखान् भग्नचापानयुध्यतः ॥ १०.०४.०३५ ॥
किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ।
रहोजुषा किं हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ।
किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता ॥ १०.०४.०३६ ॥
तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ।
ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ १०.०४.०३७ ॥
यथामयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ।
यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान् बद्धबलो न चाल्यते ॥ १०.०४.०३८ ॥
मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः ।
तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपो यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ १०.०४.०३९ ॥
तस्मात्सर्वात्मना राजन् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
तपस्विनो यज्ञशीलान् गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ १०.०४.०४० ॥
विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ।
श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ १०.०४.०४१ ॥
स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड्गुहाशयः ।
तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ।
अयं वै तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥ १०.०४.०४२ ॥
१०.०४.०४३।० श्रीशुक उवाच
एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह सम्मन्त्र्य दुर्मतिः ।
ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽसुरः ॥ १०.०४.०४३ ॥
सन्दिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ।
कामरूपधरान् दिक्षु दानवान् गृहमाविशत् ॥ १०.०४.०४४ ॥
ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः ।
सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ॥ १०.०४.०४५ ॥
आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ।

हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ १०.०४.०४६ ॥

॥શ્રીગોકુલેશો વિજયતે॥

॥અથ શ્રીમદ્ભાગવતદશમસ્કંધસુબોધિન્યાં જન્મપ્રકરણમ્॥

॥ અથ પ્રથમોધ્યાય: ॥ અધ્યાય પહેલો.

નમામિ હૃદયે શેષે લીલાક્ષીરાબ્ધિશાયિનમ્॥

લક્ષ્મીસહસ્રલીલાભિ: સેવ્યમાનં કલાનિધિમ્॥ કા.1॥

શેષરૂપી હૃદયમાં લીલારૂપી ક્ષીરસાગરમાં શયન કરતા, હજારો લક્ષ્મીઓ અને (તેઓની) લીલાઓથી સેવાતા, કલાનિધિને હું નમન કરું છું. કા.1.

(શ્રીટિપ્પણીજી: -જેમનાથી લાલ થએલું મારું હૃદયકમલ સદા શોભે છે તેવા શ્રીકૃષ્ણના (બે) ચરણારવિંદના તલે રહેલા કુંકુમના લેપોને હું નમન કરું છું.

પિતાના ચરણકમલને કરેલાં નમનોના સમૂહથી જેના સર્વ પાપો નાશ પામેલાં છે તેવા શ્રીવિઠ્ઠલેશ નિરોધની વિવૃત્તિ (ટીકા)માં (થતા) સંશયોના સમૂહોનો નાશ કરે છે. (શ્રીવિઠ્ઠલેશે ટિપ્પણીજીના પ્રારંભ કરેલા સ્તુતિના બે શ્લોકોનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.))

શ્રીમદાચાર્યચરણ દશમા સ્કંધનાં સુબોધિનીજી લખવાની ઇચ્છાથી, અહિં (દશમા સ્કંધમાં) સ્કંધનાં અર્થરૂપ પણ1 ભગવાનજ છે એમ જણાવવા, (ઉપરના શ્લોકમાં) સ્કંધના અર્થરૂપ એટલે નિરોધરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે.

'ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું શક્તિઓ પાછળ શયન' એવી નિરોધની વ્યાખ્યા શ્રીમદ્ભાગવત 2।।ાં આપેલી હોવાથી, એવા નિરોધરૂપ ભગવાનને શ્રીમદાચાર્યચરણ નમન કરે છે. શેષ દાસ્ય(સેવા)ને માટે ઉપયોગી થાય તેવા શય્યા વિગેરે સર્વ પદાર્થરૂપ હોઈ પ્રભુનો સેવક થયો છે, અને તે વેદરૂપ હોવાથી પ્રમાણરૂપ પણ છે. જેમ આવી રીતે 'શેષ' નામથી જ પ્રસિદ્ધ થએલ શેષ (નાગ) ઉપર ક્ષીરસાગરમાં લક્ષ્મીથી સેવાતા નારાયણ શયન કરે છે. તેવી જ રીતે સર્વાત્મભાવથી દાસ થએલા શેષરૂપ મારા (શ્રીમદાચાર્યચરણના) હૃદયમાં, પુષ્ટિરસ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ પાન કરવા યોગ્ય ઘણો જ અગાધ (ભગવાનની) લીલારૂપ ક્ષીરસાગર છે તેની અંદર શયન કરતા, અને બીજે સ્થલે (હૃદય બહાર) જેમની ગતિ થતી નથી તેવા (નિરોધરૂપ ભગવાન્)ને હું નમન કરું છું, એવો અર્થ છે.

આ (નિરોધરૂપ ભગવાન્) હજારો લક્ષ્મીઓ અને તેઓની લીલાથી2 સેવાતા હોય છે, અને ચોસઠ કલાઓના નિધિ છે એટલે એ બધી કલાઓના રસનું પોષણ કરવામાં ઘણા ચતુર છે; અથવા આ (ભગવાન્) પોતાના અંશરૂપ કલાઓનું સ્થાન (રહેઠાણ) હોવાથી પૂર્ણપુરુષોત્તમ છે એવો અર્થ છે. આ વાકયમાં આ (હૃદયમાં શયન કરતા) ભગવાન્ નારાયણથી જૂદા છે એમ કહેલું છે. નારાયણની સેવા કરનાર તો એક જ લક્ષ્મી છે, જ્યારે આ ભગવાનની સેવા કરનારી લક્ષ્મીઓ અનંત છે. નારાયણ તો ક્ષીરસાગરમાં રહેતા નાગ ઉપર શયન કરે છે, જ્યારે આ ભગવાન્ તો હૃદયના બનેલા શેષ (શેષરૂપી હૃદય)માં રહેલા લીલાના ક્ષીરસાગરમાં શયન કરે છે.

અહિં ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:

ભગવાન્ જેમ વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કરી વેણુ વગાડે છે વિગેરે લીલાઓ કરે છે તેમ, સર્વાત્મભાવવાળા (મારા) હૃદયમાં નિરંતર ભાવનાથી રસાત્મક પુષ્ટિમાર્ગીય લીલાસાગર જે પ્રકટ થએલો અને જે ભગવાને પોતે જ કરેલો છે, તે લીલાસાગરમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના સ્વરૂપથી (અલૌકિક દેહથી) અને કટાક્ષ વિગેરેરૂપ તેઓની લીલાથી સેવાતા પ્રભુને (હું નમું છું). એ પ્રમાણે અર્થ લેવાથી "નાયિકાઓનો પણ પ્રભુની લીલામાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી પુન: 'લક્ષ્મીસહસ્ર' પદથી નાયિકાઓ કહેવી તે યોગ્ય નથી" એવી શંકા રહેતી નથી.

જેમ " 'પુરિ' શરીરમાં શયન કરે તે પુરુષ" વ્યુત્પત્તિમાં (શયન શબ્દ સૂવાને માટે યોજેલો નથી પરંતુ 'યોગ્ય ક્રિયા'ના અર્થમાં યોજાએલો છે) તેમ અહિં શયન કહેલ છે તે 'જૂદીજૂદી લીલાને અનુકૂલ સ્થિતિ'ના અર્થમાં યોજાએલો છે, પરંતુ 'ઊંઘ'ના અર્થમાં યોજાએલો નથી. જો એ શબ્દ ઊંઘના અર્થમાં યોજાએલો હોય તો (પ્રભુ નિદ્રામાં હોય તો) વિવિધ નાયિકાઓની લીલા (કટાક્ષ વિગેરે) ઉપયોગી નહિ રહેવાથી, તેવી 'લીલાઓથી સેવાતા' એમ કહેવું વિરુદ્ધ (ખોટું) થાય. જેમ નારાયણની (નાભિમાંથી) કમલ થાય છે, તેમ ભગવાન્ પોતાની અંદર (ભકતોના) વિચિત્ર ભાવો ઉત્પન્ન કરી, બ્રહ્મ(ભાવ) પેઠે3 કોઈ એવો મોટો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી તે લીલાને દર્શાવનારું પૂરેપૂરૂં રસાત્મક જગત્ પ્રગટ થાય છે એવો (અર્થ છે). તેથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં નિરોધની વ્યાખ્યા (2।।માં 'શયન' પદ યોજેલું છે, અને શયન (શેષ ઉપર નારાયણ શયન કરે છે તે) નારાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અહિં શ્રીમદાચાર્યચરણ તે નારાયણના ધર્મની સાથે સરખામણી કરે છે. એ નિરોધની વ્યાખ્યામાં 'અનુશયન' પદ છે, તેની 'અનુશય્યતેઽનેન' 'અનુશયન કરાય છે આનાથી (જેનાથી) તે અનુશયન' એ પ્રમાણે કરણ અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરવાથી 'નિગૂઢભાવ' એવો અર્થ થાય છે4. તેથી 'તે (હજારો લક્ષ્મીઓ) સાથે પોતાનો નિગૂઢભાવ જેનાથી (જે લીલાથી) (ભગવાન્) કરે છે તે નિરોધ' એવો પણ અર્થ થાય છે. ભગવાન્ પોતાના ભક્તોમાં પોતાના સંબંધી ભાવો જે લીલાથી કરે છે, તે લીલા નિરોધ કહેવાય છે એવો અર્થ થાય છે. (ટિ)

ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ ત્રિભિસ્તથા॥

ષડ્ભિર્વિરાજતે યોઽસૌ પઞ્ચધા હૃદયે મમ॥ કા.2॥

(1)ચારથી (2)ચારથી (3)ચારથી અને (4)ત્રણથી તથા (5)છથી (એમ) પાંચ પ્રકારે જે મારા હૃદયમાં વિરાજે છે (તેમને નમન કરું છું). કા.2.

આ કારિકામાં શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રકરણના અર્થરૂપ (ભગવાન્)ને નમન કરે છે. દશમા સ્કંધમાં પાંચ પ્રકરણો છે, તેથી જે પ્રકરણના અર્થરૂપ (ભગવાન્) પાંચ પ્રકારે મારા હૃદયમાં વિરાજે છે તેમને નમન કરું છું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. પ્રકરણોનું પાંચ હોવાપણું (પણ આ કારિકામાં) પ્રકટ કરેલ છે. (1)પહેલું પ્રકરણ ચાર અધ્યાયોનું છે. (2)બીજું પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલરૂપ ચાર (પેટા) પ્રકરણોનું છે. (3)ત્રીજું પણ તેવું (બીજા જેવું, ચાર પેટા પ્રકરણોનું) છે. (4)ચોથું (પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ) ત્રણ પેટા-પ્રકરણોનું છે.

(5)પાંચમું (છેલ્લા) છ અધ્યાયોનું છે. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે જે (મારા હૃદયમાં) વિરાજે છે, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (ટિ)

પહેલું જન્મપ્રકરણ (1 થી 4) ચાર અધ્યાયોનું છે. બીજું તામસપ્રકરણ પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલનું નિરૂપણ કરનારા ચાર પેટા-પ્રકરણોનું છે. ત્રીજું રાજસપ્રકરણ પણ એવા જ ચાર પેટા-પ્રકરણોનું છે. ચોથું સાત્ત્વિકપ્રકરણ પ્રમેય, સાધન અને ફલનું નિરૂપણ કરનારા ત્રણ પેટા-પ્રકરણોનું છે. પાંચમું ગુણપ્રકરણ ઐશ્વર્ય વિગેરે (ભગવાનના) ગુણ દર્શાવનારું છ અધ્યાયોનું છે. સાત્ત્વિકોને પ્રમાણબલની અપેક્ષા (જરુર) નહિ હોવાથી, (એ પ્રકરણમાં બાકીનાં) ત્રણ જ પેટા-પ્રકરણો છે. તત્ત્વદીપનિબંધ.3।।6માં આ પ્રમાણે કહેલું છે.

ઉપર જણાવેલા પેટા પ્રકરણો ઘણા ભાગે અનુક્રમે (1)ઐશ્વર્ય (2)વીર્ય (3)યશ (4)શ્રી (5)જ્ઞાન (6)વૈરાગ્ય અને (7)ધર્મીનું નિરૂપણ કરનારા સાતસાત અધ્યાયોનાં છે. તામસપ્રકરણના પેટા-પ્રકરણ ફલપ્રકરણમાં આ અનુક્રમ ફરી જાય છે. તે પેટા-પ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમાં ધર્મીનું નિરૂપણ કરેલું છે. છઠ્ઠામાં વૈરાગ્યનું અને સાતમા યુગલગીતવાળા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેલું છે. વળી શ્રીસુબોધિની પ્રમાણે સાત્ત્વિકપ્રકરણના પેટા-પ્રકરણોમાં પણ એ અનુક્રમ ફરેલો છે. (દશમસ્કંધના ઉતરાર્ધના પહેલા ચૌદ અધ્યાયો સુધી રાજસપ્રકરણ છે. પછી અનુક્રમે સાત્ત્વિક, પ્રમેય, સાધન અને ફલનું નિરૂપણ કરનારા, છછ અધ્યાયો વૈરાગ્ય વિગેરે છછ ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે. (તેથી ઉતરાર્ધના રાજસ 14+ સાત્ત્વિક 18 મળી 32 અધ્યાય થયા) પછી પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ત્રણેના અનુક્રમે ધર્મીનું નિરૂપણ તેત્રીસમા અધ્યાયથી ત્રણ અધ્યાયો વડે કરેલું છે. તેમાં ગુણોનું નિરૂપણ કરનારા છછ અધ્યાયોથી અનુક્રમે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થનું નિરૂપણ કરેલું છે. અને ધર્મીનું નિરૂપણ કરનારા ત્રણ અધ્યાયોથી મોક્ષનું નિરૂપણ કરેલું છે. (કા)

દશમાર્થ: પ્રકરણાધ્યાયાર્થશ્ચ વિચાર્યતે॥ કા.2।। ॥

દશમા (સ્કંધ)ના અર્થનો અને પ્રકરણો તથા અધ્યાયોના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે. કા.2।।.

આ સ્કંધના પ્રકરણના તથા અધ્યાયના અર્થનો નિબંધમાં વિચાર કરેલો છે, છતાં અહિં (શ્રીસુબોધિનીમાં) સંક્ષેપથી વિચાર કરવામાં આવે છે. (કા)

પ્રથમ સ્કંધનાં શ્રીસુબોધિનીની પ્રારંભની કારિકા 9માં શ્રીસુબોધિનીમાં તો શ્લોક, પદ અને અક્ષર એમ ત્રણના જ અર્થ કહેવાનું લખેલ છે, છતાં આ દશમા સ્કંધના અર્થમાં સંશય રહે છે તેથી આ કારિકામાં સ્કંધનો અર્થ કહેવામાં આવે છે અને તે અર્થ પ્રકરણ અને અધ્યાયના અર્થના વિચારથી દૃઢ થાય તે માટે તે અર્થોનો પણ આ કારિકાઓમાં વિચાર કરવામાં આવે છે. (લે)

નવલક્ષણલક્ષ્યો હિ કૃષ્ણસ્તસ્ય નિરૂપણાત્॥ કા.3॥

આશ્રય: ક્રમભાવિત્વાન્નિરોધો વેતિ સંશય:॥

કારણકે શ્રીકૃષ્ણ નવ લક્ષણ (સર્ગ વિગેરે લીલા, ગુણો)થી જણાય તેવા છે અને તેમનું (આ દશમા સ્કંધમાં) નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, (આ સ્કંધનો અર્થ) આશ્રય છે, અથવા (સર્ગ વિસર્ગ વિગેરે) અનુક્રમ પ્રમાણે (નિરોધ) આવતો હોવાથી નિરોધ છે? એવો સંશય (થાય) છે. કા.3॥.

પૂર્વપક્ષ:-

લીલાનિર્ધારકો હ્યર્થ: ક્રમમાત્રં તુ દુર્બલમ્॥ કા.4॥

યથાકથઞ્ચિચ્છ્રવણં સફલત્વાય કલ્પતે॥

લીલાનો નિર્ધાર કરાવનાર અર્થ છે. માત્ર અનુક્રમ તો દુર્બલ છે. હરકોઈ પ્રકારે (ભગવાનની લીલાનું) શ્રવણ (થાય તે) સફલ થવા યોગ્ય છે. કા.4॥.

અહિંથી અઢી શ્લોકથી પૂર્વપક્ષ જણાવે છે. પૂર્વમીમાંસાના પાંચમા અધ્યાયમાં અનુક્રમ જણાવનાર છ પ્રમાણો કહેલાં છે, તેમાં અર્થના ક્રમ કરતાં પાઠનો ક્રમ દુર્બલ છે એમ જણાવેલું છે. તે જ પ્રમાણે અહિં શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ પાઠના ક્રમને પડતો મુકીને અર્થનો ક્રમ લેતાં, દશમા સ્કંધનો અર્થ આશ્રય જ થાય છે. 'પાઠનો ક્રમ તજી બીજા ક્રમથી કથાનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો ફલ પ્રાપ્ત થશે નહિ' એવી શંકા પણ ન કરવી, કારણ કે (હરકોઈ પ્રકારે શ્રવણ કરવામાં આવે તો તેથી ફલ પ્રાપ્ત થાય જ.) (કા)

નિરોધ: પ્રલયો લોકે પ્રસિદ્ધ: પ્રકૃતે ન સ:॥ કા.5॥

પ્રતીતો દ્વાદશેઽન્યત્ર મહત્ત્વાચ્છુદ્ધલીલયા॥

સહિતો હ્યાશ્રય: સ્કધે પ્રતિપાદ્ય ઇહેતિ ચેત્॥ કા.6॥

લોકમાં નિરોધ પ્રલય (તરીકે) પ્રસિદ્ધ છે. અહિં (દશમા સ્કંધમાં) તે (પ્રલય) નથી. બીજે સ્થલે બારમા (સ્કંધ)માં (પ્રલય) દેખાય છે. તેથી અહિં (દશમા સ્કંધમાં) ઉત્તમપણાને લીધે શુદ્ધ (શ્રીકૃષ્ણ)ની લીલા સહિત આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે એમ કહો તો..... કા.6.

વળી લોકમાં નિરોધ પ્રલય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રલય આ દશમા સ્કંધમાં જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ દશમા સ્કંધથી બીજે સ્થલે એટલે બારમા સ્કંધમાં જોવામાં આવે છે. વળી દશમા સ્કંધમાં અંશી ભગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ હોવાથી તે ઉત્તમ છે ,અને તેથી શુદ્ધ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાકટ્ય વિગેરે લીલાસહિત આશ્રયનું તેમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. ('ઇતિ ચેત્' 'એમ કહો તો' શબ્દથી તેનો ઉત્તર આપી સિદ્ધાંત કહેવાનો આરંભ કરે છે). (કા)

સત્ત્વ વિગેરે ગુણોના વ્યવધાન (પડદો, ઢાંકણ) વિના પ્રકટ થએલ શુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાકટ્ય વિગેરેરૂપ લીલાસહિત, 'પરબ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' વિગેરે શબ્દોથી ઓળખાતા આશ્રયનું જ આ સ્કંધમાં નિરૂપણ કરેલ છે. આવી લીલાવાળો જ આશ્રય હોય તે યોગ્ય છે, પરંતુ બારમા સ્કંધમાં જેવી લીલા કહેલી છે તેવી લીલાવાળો 'આશ્રય' હોઈ શકે નહિ એમ જણાવવા 'હિ' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

સિદ્ધાંત:-

ન હિ સાપેક્ષરૂપસ્ય પ્રથમં સુનિરૂપણમ્॥

નવલક્ષણસાપેક્ષો હ્યાશ્રયો રૂપ્યતે કથમ્?॥ કા.7॥

(બીજાની) અપેક્ષાવાળાનું પહેલાં સારી રીતે નિરૂપણ થઈ શકે નહિ, તેથી નવ લક્ષણોની અપેક્ષાવાળા આશ્રયનું (દશમા સ્કંધમાં) નિરૂપણ કેવી રીતે હોઈ શકે? કા.7.

(શ્રીમદ્ભાગવત 2।।ાં સર્ગ વિસર્ગ વિગેરે દશ લીલાઓ કહેલી છે તે પૈકી) સર્ગ, વિસર્ગ વિગેરે પહેલી નવ લીલાની અપેક્ષા આશ્રયને રહે છે. તેથી પહેલાં સર્ગ, વિસર્ગ વિગેરે નવનું નિરૂપણ કર્યા વિના આશ્રયનું નિરૂપણ સારી રીતે થઈ શકે નહિ. તેથી એ નવનું નિરૂપણ થયા પહેલાં, એ નવેની અપેક્ષાવાળા આશ્રયનું નિરૂપણ કેવી રીતે હોઈ શકે? (ન જ હોઈ શકે.) (કા)

અગ્રે લીલાદ્વયકથા ફલસિદ્ધૌ વૃથા ભવેત્॥

પૂર્વોત્તરસ્કધયોશ્ચ નશ્યેત્ કારણકાર્યતા॥ કા.8॥

ફલ પ્રાપ્તિ થતાં આગળ બે લીલાઓની કથા નકામી થાય. પહેલાંના અને પછીના સ્કંધોનાં કારણ અને કાર્યના ભાવનો નાશ થાય. કા. 8.

શરીર રહિત વિષ્ણુ પુરુષનું શરીર ગ્રહણ કરે તે સર્ગ. પુરુષમાંથી બ્રહ્મા વિગેરેની ઉત્પત્તિ થાય તે વિસર્ગ. ઉત્પન્ન થએલાઓને પોતપોતાની મર્યાદામાં રાખવા તે સ્થાન. (પોતપોતાની મર્યાદામાં) રહેલાની અભિવૃદ્ધિ (આબાદી) કરવી તે પોષણ. એવા પ્રકારનો કારણ અને કાર્યનો ભાવ છે. (એટલે સર્ગ કારણ છે અને વિસર્ગ તેનું કાર્ય છે, વિસર્ગ કારણ છે અને સ્થાન તેનું કાર્ય છે, સ્થાન કારણ છે અને પોષણ તેનું કાર્ય છે. એ પ્રમાણે પહેલાંપહેલાંનો સ્કંધ તેની પછીના સ્કંધનું કારણ છે, અને પછીનો સ્કંધ તેની પહેલાંના સ્કંધનું કાર્ય છે.) આની પહેલાના (નવમા) સ્કંધમાં ભકતોનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, અહિં (દશમા) સ્કંધમાં તેઓના (ભક્તોના) ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કહેવાનો હોવાથી, (આ સ્કંધનો અર્થ) નિરોધ રહે છે. એમ ન હોય અને અહિં મુક્ત જીવોના આશ્રય તરીકે આશ્રયનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ માનીએ તો મુક્તિનું નિરૂપણ કર્યા વિના તેવા આશ્રયનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય હોવાથી અયોગ્ય થાય. વળી તમે (પૂર્વપક્ષ કરનાર શ્રીધર) નિરોધનો અર્થ પ્રલય કરો છો, તેથી મુક્તિ પછી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે એટલે મુકત જીવોનો પ્રલય (નાશ) થાય. એવો અર્થ થાય તે પણ અયોગ્ય છે, અને જો તેનો અર્થ પ્રલય ન કરો

તો ઉપર જણાવ્યું તેમ પહેલાંના અને પછીના સ્કંધોના કારણ અને કાર્યના ભાવની હાનિ થાય છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

નીચે પ્રમાણે પહેલાંનો સ્કંધ કારણ અને પછીનો સ્કંધ કાર્ય થાય છે.

(1) (પહેલા સ્કંધમાં અધિકારનું નિરૂપણ છે.) એટલે અધિકારવાળાનાં સાધનો કહેલા છે.

(2) બીજા સ્કંધમાં એવા સાધનવાળાઓને શ્રવણ (થાય તે કહેલ છે).

(3) ત્રીજા સ્કંધમાં (શ્રવણમાં) પહેલી સર્ગલીલા કહેલી છે.

(4) ચોથા સ્કંધમાં સર્જેલાના ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થનાં સાધન કહેલાં છે.

(5) પાંચમા સ્કંધમાં જેઓના પુરુષાર્થ સિદ્ધ થએલા છે તેઓનું પોતપોતાની મર્યાદામાં સ્થાપન કહેલું છે.

(6) છઠ્ઠા સ્કંધમાં એવી રીતે મર્યાદામાં રહેલા પૈકી કેટલાક ઉપર ભગવાન્ અનુગ્રહ (પોષણ) કરે છે તે કહેલ છે.

(7) સાતમા સ્કંધમાં અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરેલનો વૈષમ્ય (પક્ષપાત)નો દોષ ન રહે તે માટે વાસના કહેલી છે.

(8) આઠમા સ્કંધમાં વાસનાઓ ન રહે તે માટે સદ્ધર્મ કહેલ છે.

(9) નવમા સ્કંધમાં સદ્ધર્મથી દોષરહિત થએલાઓની ભક્તિ કહેલી છે.

(10) દશમા સ્કંધમાં પછી ભક્તોની (ભગવાનમાં) આસક્તિ કહેલી છે.

(11) અગીઆરમા સ્કંધમાં (ભગવાનમાં) આસક્ત થએલાઓની સ્વરૂપથી સ્થિતિ (મુક્તિ) કહેલી છે.

(12) બારમા સ્કંધમાં તેવી રીતે જેઓની સ્વરૂપથી સ્થિતિ થઈ હોય તેઓને ભગવાનનો આશ્રય થાય છે એમ જણાવેલ છે.

આ કારણ અને કાર્યનો ભાવ તેતે સ્કંધના નિબંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. (લે)

(દશમા સ્કંધમાં આશ્રયનું નિરૂપણ કરેલું હોય તો) આશ્રયનું શ્રવણ થતાં ફલ પ્રાપ્ત થવાથી, તેની પછી અગીઆરમા તથા બારમા સ્કંધમાં કહેલી મુક્તિ અને નિરોધરૂપ લીલા નકામી થાય. વળી પહેલાપહેલાનો સ્કંધ કારણ અને પછીનો સ્કંધ કાર્ય છે. એમ હોવાથી મુક્તિ અને નિરોધનું નિરૂપણ કર્યા વિના, તે પહેલાં જ આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ હોય તો એ કારણકાર્યભાવનો નાશ થાય. (કા)

કૃષ્ણસ્ત્વેકાદશેઽપ્યસ્તિ ક્રમશ્ચ સ્વીકૃતો ભવેત્॥ કા.8॥ ॥

શ્રીકૃષ્ણ(નું વર્ણન) તો અગીઆરમામાં પણ છે. વળી ક્રમનો પણ સ્વીકાર થશે. કા.8।।

નવ લક્ષણોથી જણાતા શ્રીકૃષ્ણનું દશમા સ્કંધમાં નિરૂપણ કરેલ હોવાથી આ સ્કંધનો અર્થ આશ્રય જ છે, એવી શંકાનું અહિં નિરાકરણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ તો અગીઆરમા સ્કંધમાં પણ છે. તેથી એ કારણથી આ સ્કંધનો અર્થ આશ્રય કહેતા હો તો અગીઆરમા સ્કંધનો અર્થ પણ આશ્રય કહેવો પડશે એવો ભાવ છે. વળી જો આ સ્કંધનો અર્થ નિરોધ લેવામાં આવે તો સર્ગ વિસર્ગ વિગેરે 2।।ાં જે અનુક્રમ કહેલ છે તે પણ જળવાઈ રહે છે. (કા)

નિરોધોઽસ્યાનુશયનં પ્રપઞ્ચે ક્રીડનં હરે:॥ કા.9॥

શક્તિભિર્દુર્વિભાવ્યાભિ: કૃષ્ણસ્યેતિ હિ લક્ષણમ્॥

નિરોધ (એટલે) આ (ભગવાન)નું અનુશયન; કારણ કે હરિશ્રીકૃષ્ણનું દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓ સાથે પ્રપંચમાં રમણ એવું (નિરોધનું) લક્ષણ છે. કા.9।।

'નિરોધનો અર્થ પ્રલય હોવાથી, દશમા સ્કંધનો અર્થ નિરોધ હોવાનું સંભવતું નથી,' એવી શંકા થાય તેથી અહિં નિરોધની વ્યાખ્યા આપેલી છે. શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે કે 'અનુશયન' એટલે શક્તિઓને શયન કરાવી, પછી તેઓના ભોગ માટે પોતાનું શયન. તે (શયન) જાગ્રત વિગેરે (જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ) ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે, અને દેહની 72 નાડીઓરૂપ 72 શક્તિઓ છે, અને પોતાની (ભગવાનની) શ્રી વિગેરે બાર5 શક્તિઓ છે. તેથી (આ સ્કંધના) 87 (3+72+12) અધ્યાયો છે6. અહિં ઉપરની કારિકામાં આપેલી વ્યાખ્યા એ શ્રીસુબોધિનીનું પણ સ્મરણ કરાવે છે. દેહ પ્રપંચ છે તેથી તેની 72 નાડીઓરૂપ શક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. 'દુર્વિભાવ્ય' શબ્દથી ભગવાનની શ્રી વિગેરે શક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. તેથી ત્યાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવ્યું તેવું જ આ કારિકામાં કહેલું લક્ષણ છે. (પ્ર)

'ક્રીડન' 'રમણ' પદથી (1)સ્થિતિ અને (2)લીલા બંને કહેલા છે. (લે)

આ સ્કંધનો અર્થ 'નિરોધ' હોવાથી, નિરોધના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. (1)શ્રીમદ્ભાગવત 2।।ાં આપેલી નિરોધની વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'આત્મા એટલે શ્રીપુરુષોત્તમનું શક્તિઓ સાથે અનુશયન' એ નિરોધ છે. એ વ્યાખ્યામાં 'આત્મન:' પદ છે તેનો અર્થ 'નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ' લેવાનો છે, કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર 1।5માં 'આત્મન્' શબ્દનો એ અર્થ છે એવો નિર્ણય કરેલો છે. આ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ " 'કૃષ' ધાતુ ભૂ (સત્તા) જણાવનાર શબ્દ છે અને 'ણ' નિવૃત્તિ (આનંદ) જણાવનાર છે, તે બેનું ઐકય (જોડાણ) પરબ્રહ્મ 'શ્રીકૃષ્ણ' એમ કહેવાય છે." એ શ્રુતિથી અને 'શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાન્ છે' એ શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી 'શ્રીકૃષ્ણનું અનુશયન' એ નિરોધ. અનુશયન એટલે લીલાને અનુકૂલ સ્થિતિ, કારણ કે "વિષ્ણુ 'સર્વગુહાશય:' સર્વના હૃદયમાં રહેલા છે"

વાક્યમાં ‘ગુહાશયઃ’ શબ્દમાં ‘શી’ ધાતુ આવેલો છે, તે સ્થિતિ (રહેલા)ના અર્થમાં યોજાએલો છે. "હૃદયમાં ‘શેતે’ (શયન કરે છે)" તે ‘ગુહાશયઃ’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરી, વિષ્ણુ ઊંઘે છે એવો અર્થ થઈ શકતો નથી; કારણ કે ઊંઘવું એ અવિદ્યાનું કાર્ય છે. તેથી ‘શી’ ધાતુનો અર્થ અહિં ‘તેવી (અનુકૂલ) સ્થિતિ’ થાય છે. આમ હોવાથી (‘અનુશયન’માંના) ‘શયન’નો અર્થ ‘શક્તિઓ સાથે ભગવાનની સ્થિતિ’ થાય છે. ‘અનુકૂલ’ એ (‘અનુશયન’ શબ્દમાંના) ‘અનુ’ ઉપસર્ગનો અર્થ છે. ‘કોને અનુકૂલ સ્થિતિ?’ એ જાણવાની આકાંક્ષા થતાં, સ્થિતિનું પ્રયોજન લીલા (લીલા કરવા માટે સ્થિતિ) હોવાથી ‘લીલાને અનુકૂલ (સ્થિતિ)’ જાણવી. એ પ્રમાણે ‘શ્રીકૃષ્ણની લીલાને અનુકૂલ સ્થિતિ એ અનુશયન’ એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. ‘સ્થિતિ’ પણ અનેક પ્રકારની લીલા કરાવનારી અમુક પ્રકારની લીલા જ છે. તેથી ‘સર્વ લીલાઓ કરાવનારી સ્થિતિરૂપ લીલા’ એ નિરોધ શબ્દનો અર્થ છે અને તે ભગવાનનો ધર્મ છે. તે નિરોધ પ્રપંચમાં જ સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે પ્રપંચમાં જ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થએલો. તેથી જ નિબંધમાં કહેલું છે કે "કોઈવાર જગતનો ઉદ્ધાર કરવા તે જ અખંડ પૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવ પામેલા ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એમ કહેવાય છે.” તેથી ‘અનેક શક્તિઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણનું પ્રપંચમાં રમણ એ નિરોધ’ એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે, અને તે જ અર્થ આ કારિકામાં કહેલો છે. શ્રીમદ્ભાગવત 2।।ાં આપેલી નિરોધની વ્યાખ્યામાં ‘આત્મનઃ’ શબ્દ છે તેના વ્યાખ્યાનરૂપ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ પદ આ કારિકામાં આપેલું છે, કારણ કે ભાગવતમતમાં શ્રીકૃષ્ણનું જ ‘આત્મા’ તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી જ આ નિરોધની વ્યાખ્યા બીજા અવતારોએ કરેલી લીલાને, તેમજ બીજા સ્કંધમાં વર્ણવેલી લીલાને લાગુ પડતી નથી. એ પ્રમાણે નિરોધ શબ્દનો રૂઢ અર્થ ‘અનુશયન’ છે એમ કહેલું છે.

(2)નિરોધની બીજી વ્યાખ્યા ‘પ્રપંચના વિસ્મરણપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ’ કરેલી છે, કારણ કે ‘નિરોધ એટલે સારી રીતે રોધ (અટકાવવું તે)’ એવી તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. ‘રોધ કોનો?’ એ જાણવાની આકાંક્ષા થતાં પહેલાના (નવમા) સ્કંધની સંગતિથી ‘ભક્તોનો રોધ’ એમ જણાય છે. ‘શેમાંથી રોધ (શેમાંથી ભકતોને અટકાવવા)?’ એ જાણવાની આકાંક્ષા થતાં ‘પ્રપંચમાંથી રોધ’ એમ જાણવું. તેથી ‘(ભક્તોને) પ્રપંચમાંથી અટકાવવા એ રોધ’ એવો અર્થ થયો. પ્રપંચમાંથી ભકતોને અટકાવવા છતાં, જો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા 3।ાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓને પ્રપંચનું સ્મરણ રહે, તો ભગવાનની લીલાનો અનુભવ કરવાનો મુખ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેથી પ્રપંચનાં વિસ્મરણની પણ જરુર છે. એ પ્રપંચનું વિસ્મરણ ‘નિરોધ’ શબ્દમાંના ‘નિ’ ઉપસર્ગથી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘સારી રીતે અટકાવવું’ એટલે ‘પ્રપંચના વિસ્મરણપૂર્વક અટકાવવું.’ શેની અંદર અટકાવી રાખવું? એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, ‘ભગવાનની અંદર અટકાવી રાખવું’ એવો અર્થ કરવો; કારણ કે ભગવાન્ ઘણી જ રુચિ ઉત્પન્ન કરાવનારી લીલાથી ઉત્પન્ન થતા પરમ સુખ (આનંદ)રૂપ હોવાથી, તેમનામાં જ આસક્તિ થઈ શકે. એ રીતે શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી થતા અર્થ પ્રમાણે, ‘પ્રપંચના વિસ્મરણપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ એ નિરોધ’ એવો અર્થ થાય છે. ‘જે વ્યસનની સારી રીતે પ્રાપ્તિ થાય તે નિરોધ કહેવાય છે’ એ ભરત આચાર્યના વાક્યમાં ‘વ્યસન’ શબ્દથી જણાવેલી આસક્તિને જ નિરોધ કહેલી છે. આવી આસક્તિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં 10।। વિગેરે વાક્યોમાં સ્પષ્ટ છે.

એવી રીતે 'નિરોધ' શબ્દથી (પ્રપંચનું વિસ્મરણ અને ભગવાનમાં આસક્તિ) બંને કહેલાં છે. તત્ત્વદીપનિબંધ 3।।માં નિરોધની જે વ્યાખ્યા આપેલી છે તેમાં, જેમ ભક્તોનો ભગવાન્ પોતામાં નિરોધ કરે છે તેમ ભક્તો ભગવાનનો પોતામાં પણ નિરોધ કરે છે એમ પણ ગુપ્ત રીતે જણાવેલ છે. જેમ ભગવાને લીલાથી નિરોધ કરેલા ભક્તો ભગવાનને વશ થાય છે, તેવી જ રીતે પુષ્ટિભક્તોએ લીલાથી નિરોધ કરેલા ભગવાન્ ભક્તોને વશ થાય છે. તેથી જ ભગવાન્ 'ભક્ત વિના બીજા કોઈ વિષયનું પોતાને જ્ઞાન નથી' એમ શ્રીમદ્ભાગવત 9।68માં જણાવે છે. આ અર્થનું જ સૂચન કરવા શ્રીમદાચાર્યચરણે પાછલ પહેલી કારિકામાં પોતાના હૃદયરૂપી શેષ ઉપર ભગવાનનું શયન કહેલું છે, અને ટિપ્પણીમાં પણ 'બીજે સ્થલે (ભક્તના હૃદય બહાર) ભગવાનની ગતિ થતી નથી' એવું તેનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

(3)શ્રીમદ્ભાગવત 2।।ાં 'નિરોધ' શબ્દ પ્રલયના અર્થમાં યોજેલો છે. તે પ્રલય પ્રપંચનો પ્રતિયોગી (પ્રપંચનાં અભાવરૂપ) છે. શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલી અને ટિપ્પણીમાં વ્યાખ્યાન કરેલી પહેલાના તથા પછીના સ્કંધોની સંગતિ પ્રમાણે નવમા અને દશમા સ્કંધના અર્થની સંગતિનો વિચાર કરતાં 'ભક્તોના પ્રપંચનો પ્રલય એ નિરોધ' એવો અર્થ થાય છે. આગળ અહિં શ્રીસુબોધિનીમાં સોળમી કારિકામાં 'તેથી ભક્તોના પ્રપંચનો નિરોધ (પ્રલય) કહેલો છે એવો નિશ્ચય (થાય છે)'. એમ કહેલું છે તે પ્રમાણે, 'જેનું ફલ નિત્યલીલામાં ઉપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ છે એવો, ભક્તોના પ્રપંચનો પ્રલય એટલે તિરોભાવ, એટલે (પ્રભુ પ્રતિ) રાગના અભાવરૂપ પ્રપંચના ભાવનો નાશ' એવો નિરોધનો અર્થ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત 12।9માં સૂત (લીલાઓનાં) નામ કહે છે, તેમાં નિરોધને બદલે 'સંસ્થા' શબ્દ યોજે છે, અને 12।17માં સંસ્થાની વ્યાખ્યા આપે છે તેમાં તેને 'પ્રલય' તરીકે જણાવે છે. તેથી તે નિરોધનો અર્થ 'પ્રલય' કરે છે. 2।। ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં પણ 'શક્તિઓને શયન કરાવી, તેઓના ભોગ માટે ભગવાનનું શયન' એવું નિરોધનું લક્ષણ કહેલું છે, તેમાં પણ શક્તિઓના શયન પછી (ભગવાનનું) શયન કહેલ હોવાથી તેનો અર્થ પ્રલય થાય છે. તેથી એમ જણાય છે કે (ભગવાન્) ભક્તોને પ્રપંચ પ્રાપ્ત કરાવનારી શક્તિઓનું પોતાના સ્વરૂપમાં તિરોધાન કરી રહે છે, એટલે ભક્તોના પ્રપંચનો તિરોભાવ થાય છે. તેથી (આ અર્થ પ્રમાણે પણ) ભક્તોના પ્રપંચની નિવૃત્તિ (દૂર થવું તે, મટી જવું તે) એવો જ નિરોધનો અર્થ થાય છે. આ લક્ષમાં રાખીને જ શ્રીમદાચાર્યચરણે આગળની 16 થી 17।। સુધીની કારિકાઓ લખેલી છે. આથી એમ જાણવાનું છે કે જેઓનો નિરોધ કરવાનો છે તેવા ભક્તોના દેહ વિગેરે બધા પ્રપંચમાં ભગવાન્ સ્વચ્છંદ લીલાથી પોતાના આનંદનો પ્રવેશ કરાવે છે. તેથી ભગવાનના આનંદનો અનુભવ કરવા યોગ્ય અલૌકિક દેહની ભક્તોને પ્રાપ્તિ થતાં, ભગવાનમાં રાગના અભાવરૂપ તેમના પહેલાનો પ્રપંચનો લય થાય છે. 'પ્રલય' શબ્દનો આ જ અર્થ છે. તેથી 'ભક્તોના પ્રપંચનો પ્રલય એ નિરોધ' એવો અર્થ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે (1)પ્રપંચમાં શક્તિઓ સાથે ભગવાનનું રમણ, (2)ભક્તોની પ્રપંચના વિસ્મરણપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ અને (3)ભક્તોના પ્રપંચનો અભાવ (નાશ), એવા ત્રણ અર્થ 'નિરોધ' શબ્દના થાય છે. તેમાં (1)ભગવાનનું રમણ કરણ7 છે,

(2)ભગવાનમાં આસક્તિ વ્યાપાર8 છે અને (3)ભક્તોના પ્રપંચનો અભાવ એ ફલ છે. એવા ત્રણ પ્રકારનો નિરોધ આ દશમા સ્કંધનો અર્થ છે.

અહિં નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થયું. ભગવાન્ અનેક શક્તિઓ સાથે કરણરૂપી નિરોધરૂપ રમણ કરતાં, પ્રપંચના વિસ્મરણપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિરૂપી નિરોધરૂપ વ્યાપારથી પોતાના સેવકોને પ્રપંચના અભાવરૂપ ફલરૂપ નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી 'નિરોધ' શબ્દ એ ત્રણે અર્થોમાં યોજાએલો શ્રીસુબોધિની નિબંધ વિગેરેમાં જોવામાં આવે છે. આ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આરંભની પાંચમી કારિકામાં ફલરૂપ નિરોધ કહેલો છે, કારણ કે જેજે લૌકિક પદાર્થમાં ભગવાન્ પ્રવેશ કરે છે તેતે પદાર્થમાંથી (પ્રથમ) તિરોભાવ પામેલા ચિદ્ અને આનંદનો તેમાં આવિર્ભાવ થતો હોવાથી, તિરોભાવ પામેલા આનંદવાળું તેનું એ પહેલાનું સ્વરૂપ મટી જતાં, તે (સત્ તો હતું અને ચિદ્ અને આનંદનો આવિર્ભાવ થતાં સચ્ચિદાનંદરૂપ) બ્રહ્મરૂપ થાય છે, એટલે જેમાં સત્, ચિદ્ અને આનંદ ત્રણે પ્રકટ છે તેવો થાય છે. તેનું દૃષ્ટાંત 'કાષ્ઠવાળા પદાર્થમાં અગ્નિના પ્રવેશથી થાય છે તેમ' શબ્દોથી આપેલું છે. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિનો પ્રવેશ થતાં તે અગ્નિરૂપ થાય છે તેમ, (લૌકિક પદાર્થમાં ભગવાનનો પ્રવેશ થતાં તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે) એવો અર્થ છે. એવી રીતે ભક્તોના પ્રપંચમાં ભગવાનનો પ્રવેશ થવાથી તે પ્રપંચ મટી જાય છે (કારણ કે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે). વળી શક્તિઓના શયન પછી ભગવાનનું શયન જણાવનાર, 'અનુશયન' શબ્દથી પણ ગૂઢ અર્થ કહેલો છે. તેને અનુસરી શ્રીમદાચાર્યચરણે અહિં કહેલી પહેલી કારિકામાં 'નિરોધ' શબ્દથી જણાવેલી રહસ્યલીલા સૂચવેલી છે. તેને અનુસરી શ્રીમત્પ્રભુચરણે ટિપ્પણીમાં 'અનુશયન કરાય છે આનાથી તે અનુશયન' એ પ્રમાણે કરણ અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરી, 'જેનાથી (ભગવાન્) નિગૂઢભાવ કરે છે તે નિરોધ' એમ કહી, 'ભગવાન્ પોતાના ભક્તોમાં પોતાના સંબંધી ભાવો જે લીલાથી કરે છે તે લીલા નિરોધ કહેવાય છે' એમ કહી, આ સ્કંધનો અર્થ ગુપ્તલીલા જણાવેલો છે એમ વિદ્વાનોએ જાણવું. આ પ્રમાણે શુકનાં વચન, શ્રીસુબોધિનીજી અને ટિપ્પણીજી ત્રણમાં ક્યાંય વિરોધ નથી અને એ ત્રણેનો એક જ આશય છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. દેહ વિગેરેમાં ચિદ્ અને આનંદ પ્રકટ થતાં, ભગવાનમાં રાગના અભાવ વિગેરેરૂપ પ્રપંચના ભાવનો પ્રલય થાય છે એ ફલરૂપ નિરોધ છે. એવો નિરોધ થતાં ભગવાનમાં રાગનો અભાવ નહિ રહેવાથી (ભગવાનમાં આસક્તિ થવાથી), ભક્તો પ્રપંચમાં (જગતમાં) રહેતા હોવા છતાં તેઓને શ્રીકૃષ્ણના આનંદનો અનુભવ કરવા યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીયમુનાષ્ટકના સાતમા શ્લોકમાં આવા જ નવિન દેહ માટે પ્રાર્થના કરેલી છે. પછી ભક્તોનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે, તેને મુક્તિ કહેલી છે. નિરોધની લીલા સમયે ભક્તોમાં સાધારણ માયાના (સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્) ગુણો હોતા નથી, છતાં લીલાના ભક્તોનું નિયમન કરનારી અંતરંગ માયાના ગુણો તેઓમાં હોવાથી, પુરાણોમાં તેઓનો લૌકિક (પુરુષો) જેવો વ્યવહાર વર્ણવેલો છે. અંતરંગ યોગમાયાના ગુણો દૂર થતાં, (ભક્તોની) નિત્યલીલામાં પ્રવેશરૂપ મુક્તિ થાય છે. તેથી 'અન્યથારૂપનો ત્યાગ કરીને (સ્વરૂપમાં સ્થિતિ) એ મુક્તિ' શ્રીમદ્ભાગવત 2।। એવું મુક્તિનું

લક્ષણ હોવાથી મુક્તિલીલામાં (ભક્તોમાં) શુદ્ધ નિર્ગુણપણું હોય છે, કારણ કે સગુણપણું એ અન્યથારૂપ છે. એવો નિરોધ અને મુક્તિમાં ભેદ છે. (યો)

નિરોધની વ્યાખ્યા શ્રીમદ્ભાગવત 2।।ાં આપેલી છે, તેમાં 'અસ્ય' 'આમનું' સર્વનામ ભગવાન્ માટે યોજેલું છે. (તેથી આ કારિકામાં તે લક્ષણનો અર્થ કરતાં 'આમનું' એટલે 'હરિ શ્રીકૃષ્ણનું' કહેલ છે.) શ્રીધર 'અસ્ય' એટલે 'જીવનું' એવો અર્થ કરે છે તે યોગ્ય નથી. (કા)

નૈમિત્તિકો નિરોધોઽન્યો ધર્મગ્લાનિનિમિત્તત:॥ કા.10॥

સ ચાત્ર નૈવ સદ્ગ્રાહ્યો હરિણા દુષ્ટભૂભુજામ્॥

આદ્યન્તયોરિહાભાવાન્મુક્તાવપ્યનુવૃત્તિત:॥ કા.11॥

લક્ષણસ્યાપ્રવેશશ્ચ લીલાધિક્યં તથા ભવેત્॥

તદર્થં જન્મકરણં પૃથાસ્તોત્રવિરોધિ હિ॥ કા.12॥

ધર્મના ક્ષયના કારણથી હરિએ દુષ્ટ રાજાઓનો પ્રાસંગિક નાશ કર્યો તે જૂદો છે. સત્પુરુષોએ તેને અહિં (સ્કંધના અર્થ તરીકે) માનવો નહિ; કારણ કે અહિં (આ સ્કંધમાં) આરંભમાં અને અંતમાં તે નથી, અને વળી મુક્તિમાં (તે) ચાલુ રહે છે. (એ) વિષયનો પ્રવેશ નથી; તેમ કરવાથી (પ્રવેશ ગણવાથી) લીલામાં અધિકતા થાય છે તે માટે (ભગવાનનો) જન્મ કહેવો તે કુંતીની સ્તુતિથી વિરુદ્ધ છે. કા. 12.

એ પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નિરોધનું લક્ષણ કહી, 'દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ એ નિરોધ' એવા મતનું ખંડન કરે છે. ભગવાને ધર્મના ક્ષયના કારણથી દુષ્ટ રાજાઓનો પ્રાસંગિક (અમુક સમયે કરેલો) નાશ દશ પ્રકારની લીલાથી જૂદો છે. તે નાશને સત્પુરુષોએ આ સ્કંધનો અર્થ માનવો નહિ, પરંતુ ભગવાનમાં આસક્તિરૂપ નિરોધનું તે માત્ર અંગ જ છે. પૂતના, કંસ વિગેરેને મારીને, ભગવાને વસુદેવ નંદ વિગેરેની પોતામાં આસક્તિને દૃઢ જ કરી છે તેને નીચે કારિકા 11। માં જણાવેલા કારણોથી સ્કંધનો અર્થ ગણી શકાય નહિ. (કા)

આ સ્કંધના પહેલા અને છેલ્લા પ્રકરણમાં ભગવાને દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ કરેલો નથી. તેથી એ પ્રકરણમાં તે નહિ હોવાથી આખા સ્કંધનો અર્થ તે કહી શકાય નહિ. સ્કંધનો અર્થ એવો હોવો જોઈએ કે જે આખા સ્કંધમાં પ્રસરેલ હોય, તેમ નહિ હોવાથી એ સ્કંધનો અર્થ નથી. વળી મુક્તિ એટલે અગિઆરમા સ્કંધમાં પણ ભગવાને દુષ્ટોનો નાશ કરેલો છે. તેથી તે અગીઆરમા સ્કંધનો પણ અર્થ ગણાય. આમ હોવાથી દુષ્ટ રાજાઓના નાશનો ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલામાં સમાવેશ થતો નથી; તેથી તે ભાગવતમાં જણાવેલી લીલા નથી. છતાં તેને દુરાગ્રહથી ભાગવતમાં કહેલી લીલા ગણવામાં આવે તો તે દશ પ્રકારની લીલાથી જૂદી હોવાથી, અને ભાગવતમાં કહેલી લીલા હોવાથી તે અગીઆરમી લીલા થઈ જાય. (ટિ+કા)

વળી દુષ્ટોનો નાશ કરવો એ ભગવાનના જન્મનું પ્રયોજન હતું, એમ માનીએ તોશ્રીમદ્ભાગવત 1।19માં 'ભગવાનનું પ્રાકટ્ય પરમહંસોને ભક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવવા જ હતું' એમ કુંતીજી તેમની સ્તુતિમાં કહે છે તેનો વિરોધ થાય. તેથી દુષ્ટોના નાશરૂપ નિરોધ આ સ્કંધનો અર્થ નથી. કુંતીજીની સ્તુતિમાં શ્રીમદ્ભાગવત 1।32માં અસુરોનો સંહાર કરવા ભગવાનનો જન્મ થએલ હોવાનું કહેલું છે, પરંતુ ત્યાં એમ કહેલું છે કે કેટલાક લોકો ભગવાનનો જન્મ એ કાર્ય માટે થએલ હોવાનું કહે છે; એટલે ત્યાં જન્મનું એ પ્રયોજન પૂર્વપક્ષ તરીકે કહેલું છે. શ્રીસુબોધિનીમાં 1।34ના આભાસમાં એ પૂર્વપક્ષ તરીકે કહેલ હતું, એમ સ્પષ્ટ કહેલ છે. (તેથી દુષ્ટોનો નાશ એ આ સ્કંધનો અર્થ નથી.) (કા)

કાર્યકારણહાનિશ્ચ પ્રક્રાન્તત્યાગ એવ ચ॥ કા.12।। ॥

કાર્ય અને કારણ(ના ભાવ)ની હાનિ થાય છે, અને પ્રારંભેલાનો ત્યાગ જ થાય છે. કા.12।।.

દશમા સ્કંધનો અર્થ આશ્રય છે, એમ માનવામાં બીજાં દૂષણો પણ છે તે અહિં કહેલાં છે. (કા)

(સર્ગ વિસર્ગ વિગેરે પહેલાં કહેલાં) નવ લક્ષણોનું જ્ઞાન થયા પછી આશ્રયનું જ્ઞાન થાય. આ નવ લક્ષણોનું જ્ઞાન કારણ છે, અને આશ્રયનું જ્ઞાન કાર્ય છે. જો દશમા સ્કંધનો અર્થ આશ્રય હોય અને નિરોધ ન હોય તો, ઉપર જણાવેલા કારણ અને કાર્યના ભાવની હાનિ થાય છે. વળી 'દશમા (આશ્રય)ની વિશુદ્ધિ માટે અહિં (શ્રીમદ્ભાગવતમાં) નવનાં લક્ષણ કહેલાં છે' એમ2।।ાં આ લક્ષણો કહેવાનો આરંભ કરેલો છે, છતાં જો પહેલાં નવ કહ્યા વિના આશ્રયનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો એ પ્રારંભેલા (પ્રારંભમાં કહેલી પ્રતિજ્ઞા)નો ત્યાગ જ થાય. (ટિ).

ભક્તત્વાદ્ભુવ ઉદ્ધારો ભારહારાન્નિરૂપિત:॥ કા.13॥

ભૂમિ ભક્ત હોવાથી, ભાર હરીને તેનો ઉદ્ધાર કહેલો છે. કા.13.

'દુષ્ટોના નાશરૂપ નિરોધ દશમા સ્કંધનો અર્થ ન હોય તો 10।17થી ભૂમિના ઉદ્ધાર સંબંધી કથા કહી તેની સંગતિ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેનો આથી નિરાસ કરે છે. ભૂમિ ભક્ત હોવાથી જ ભગવાન્ તેનો દુ:ખમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે. તેથી ભૂમિના ઉદ્ધારની કથા એ પણ ભક્તના ઉદ્ધારની જ કથા છે. આ પ્રમાણે એ કથાની સંગતિ થાય છે. (પ્ર)

તત્ત્વદીપ નિબંધ 3।।માં 'પહેલાં (નવમા સ્કંધમાં) ભક્તો કહેલા, તેમનો મુક્તિ માટે નિરોધ કરવાનો છે' એમ સંગતિ જણાવેલી છે. તે સંગતિનું સૂચન કરતાં, ભૂમિ પણ ભક્ત જ હોવાથી તેનો ઉદ્ધાર ભગવાન્ કરેલો છે એમ કહે છે. (લે)

તેથી પહેલાંનો સ્કંધ કારણ અને પછીનો કાર્ય એવી સંગતિ પ્રમાણે આ સ્કંધનો અર્થ નિરોધ જ છે, પણ દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ નથી એવો ભાવ છે. (કા)

પ્રકટ: પરમાનન્દો યદા ભૂમેસ્તદૈવ હિ॥

મર્દનક્લેશહાનિ: સ્યાદિતિ તસ્યા: સમુદ્યમ:॥ કા.14॥

જ્યારે પરમાનંદ પ્રકટ થાય ત્યારે જ ભૂમિના મર્દનના દુ:ખનો નાશ થાય, તેથી તેણે (ભૂમિએ) સારી રીતે ઉદ્યમ (કર્યો). કા.14.

'ભૂમિના ભારરૂપ રાજાઓ હતા તેઓનો ભગવાને જન્મપ્રકરણમાં નાશ કર્યો નથી. તેથી જન્મપ્રકરણમાં ભૂમિનો દુ:ખમાંથી ઉદ્ધાર કેવી રીતે થયો?' એવી શંકાનો આ કારિકા નિરાસ કરે છે. ભૂમિ ઉપર પાપ બહુ વધવાથી તેને ભાર થાય છે. માણસો બહુ વધવાથી ભાર થતો નથી, કારણ કે બીજા સમયે પણ માણસો અને પર્વતો વિગેરે (તો ભૂમિ ઉપર) હોય છે જ . ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થતાં, જેમ સૂર્ય ઉગતાં અંધકારનો નાશ થાય તેમ પાપનો નાશ થયો અને તેથી ભૂમિનો ભાર ગયો. આ10।38માં સ્પષ્ટ છે. ભૂમિએ પહેલા અધ્યાયમાં પોતાનો ભાર દૂર કરવા સારી રીતે એટલે સફલ થાય તેવો ઉદ્યમ કરેલો છે, તેથી પહેલા અધ્યાયમાં પણ તેના દુ:ખની હાનિની કથા કહેલી જ છે. (પ્ર)

જ્યારે પરમાનંદ એટલે પુરુષોત્તમ જ પ્રકટ થાય ત્યારે જ ભૂમિના દૈત્યોએ કરેલા મર્દનનું દુ:ખ જાય, તેથી એ દુ:ખ મટે તેવા હેતુથી ભૂમિએ ઉદ્યમ કરેલો છે, એટલે બ્રહ્માને શરણ જઈ તેમની મારફત ભગવાનની સમીપ ગઈ. (કા)

બ્રહ્મરુદ્રાદિદેવાનામત એવાન્યસંશ્રય:॥

ભક્તાનામેવ નિસ્તાર: કૃત: કૃષ્ણેન સંસૃતે:॥ કા.15॥

અતો નિરોધો ભક્તાનાં પ્રપઞ્ચસ્યેતિ નિશ્ચય:॥

તેથી જ બ્રહ્મા, રુદ્ર વિગેરે દેવોએ બીજાનો આશ્રય કરેલો છે. શ્રીકૃષ્ણે સંસારમાંથી ભક્તોનો જ ઉદ્ધાર કરેલો છે. તેથી ભક્તોના પ્રપંચનો નિરોધ (લય) (એ જ આ સ્કંધનો અર્થ છે) એવો નિશ્ચય છે. કા.15॥.

બ્રહ્મા, રુદ્ર વિગેરે દેવો ભક્તો હોવા છતાં અધિકારિઓ હોવાથી, જે માત્ર ભક્ત જ હતી તેવી ભૂમિ તેમનાથી અધિક હતી એવો ભાવ છે. તેથી તે દેવોએ ભક્તોમાં જ આવેશ કરી ભગવાનની સેવા કરી, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે કરી નહિ એવો અર્થ છે. અથવા ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય એ આ દેવોને પણ ઈષ્ટ હોવા છતાં, તેમનામાં તેવી (ભૂમિ જેવી) આર્તિ નહિ હોવાથી તેઓ પોતે ભગવાનને વિજ્ઞપ્તિ કરી શક્યા નહિ, પરંતુ તેવી (કેવલ ભક્ત) ભૂમિને આગળ કરીને જ વિજ્ઞપ્તિ કરી શક્યા એવો અર્થ છે. (ટિ)

'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા 4। પ્રમાણે પ્રલયરૂપ પ્રાસંગિક નિરોધ પણ ભગવાન જ કરે છે, અને લક્ષણ જેમાં આપેલાં છે તે વાક્યનો વિચાર કરતાં નિરોધનો અર્થ પ્રલય કરેલો છે; તેથી પ્રાસંગિક પ્રલય જ સ્કંધનો અર્થ કેમ ન કહેવાય?' એવી શંકાનો આ કારિકામાં નિરાસ કરે છે. નવમા સ્કંધમાં ભક્તો કહેલા છે, અને ભક્તોના સંસારનો જ લય કહેલો છે. તેથી અહિં

પણ ભક્તોના જ પ્રપંચનો લય કહેવો યોગ્ય છે, તેથી સ્કંધનો અર્થ પ્રાસંગિક પ્રલય નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ભક્તોનો જ ઉદ્ધાર ભગવાને કરેલો હોવાથી, તેમના જ પ્રપંચનો નિરોધ એટલે પ્રપંચના વિસ્મરણરૂપ તેનો (પ્રપંચનો) આત્યંતિક (સર્વથા) પ્રલય જ (આ સ્કંધનો અર્થ) કહેવો જોઈએ, કારણ કે બારમા સ્કંધમાં આત્યંતિક પ્રલયને જ મોક્ષરૂપ માનેલો છે. તેથી 'નિરોધ' શબ્દનો અર્થ પ્રલય લેવામાં આવે તો પણ આ સ્કંધનો અર્થ 'ભક્તોની (ભગવાનમાં) આસક્તિના અંગરૂપ તેઓના પ્રપંચનો વિસ્મરણરૂપ પ્રલય' જ થઈ શકે, પરંતુ દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ થઈ શકતો નથી. (કા)

યાવદ્બહિ:સ્થિતો વહ્નિ: પ્રકટો વા વિશેન્ન હિ॥ કા.16॥

તાવદન્ત:સ્થિતોઽપ્યેષ ન દારુદહનક્ષમ:॥

એવં સર્વગતો વિષ્ણુ: પ્રકટશ્ચેન્ન તદ્વિશેત્॥ કા.17॥

તાવન્ન લીયતે સર્વમિતિ કૃષ્ણસમુદ્યમ:॥

રૂપાન્તરં તુ નટવત્સ્વીકૃત્ય ત્રિવિધાન્નિજાન્॥ કા.18॥

પ્રપઞ્ચાભાવકરણાદુજ્જહારેતિ નિશ્ચય:॥

જયાં સુધી બહાર રહેલો અથવા પ્રકટ (થએલો) અગ્નિ (કાષ્ઠમાં) પ્રવેશ કરે નહિ, ત્યાં સુધી અંદર રહેલો હોવા છતાં આ (અગ્નિ) કાષ્ઠ બાળવા શક્તિમાન થતો નથી. તેવી જ રીતે સર્વમાં રહેલ વિષ્ણુ પ્રકટ થઈ તેમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાં સુધી સર્વનો લય થાય નહિ. તેથી શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્યમ (કર્યો). (તેમણે) નટની પેઠે બીજું રૂપ ગ્રહણ કરી ત્રણ પ્રકારના પોતાના (ભક્તો)ને પ્રપંચરહિત કરી, (તેઓનો) ઉદ્ધાર કર્યો એવો નિશ્ચય (છે). કા.16 થી 18॥.

ભક્તોના પ્રપંચનો લય દશમા સ્કંધમાં સ્પષ્ટ દેખાતો નથી, તેથી ભગવાન્ કેવી રીતે તેમના પ્રપંચનો લય કરે છે એ આ ત્રણ કારિકાઓમાં કહેલું છે. વળી ભગવાને પોતે અપ્રકટ રહીને જ ભક્તોનો નિરોધ કેમ ન કર્યો, તેનું કારણ પણ આ કારિકાઓમાં જણાવેલું છે. વસ્તુનો સ્વભાવ જ એવો છે (કે તે પ્રકટ થયા વિના કાર્ય થતું નથી.) વળી ભગવાને પોતે પ્રકટ થવા માટે જે ઉદ્યમ કર્યો તે પણ પ્રાકટ્યનું અંગ હોઈ, બીજા અધ્યાયમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાને બીજું રૂપ ત્રીજા અધ્યાયમાં ગ્રહણ કર્યું તે પણ પ્રાકટ્યનું અંગ છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે દશમા સ્કંધનો અર્થ (ભગવાનનું) પ્રપંચમાં રમણ છે, અને તેનું ફલ ભક્તોનાં પ્રપંચનો લય છે. એ લય કેવો છે, તે ઉપરની પહેલી બે કારિકાઓમાં જણાવેલું છે. એ લય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેવો પ્રલય નથી. તે ઉપરની પહેલી બે કારિકાઓમાં જણાવ્યો તેવો હોવાથી આ સ્કંધમાં પ્રલયલીલા જણાવેલી છે અને તે ભગવાનની લીલા છે. આવો જ પ્રલય આખા સ્કંધમાં રહેલો છે. (પ્ર)

‘સર્વમાં રહેલ અપ્રકટ ભગવાન જ ભક્તોના પ્રપંચનો લય કરે, તે માટે અવતાર લેવાનું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉપરની પહેલી બે કારિકામાં દૃષ્ટાંતપૂર્વક અવતાર લેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. ‘અવતાર લેવાની આવશ્યકતા હોય તો પણ 10।9 થી 10માં વર્ણવેલા ભગવાનના અદ્ભુત રૂપથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય, છતાં ભગવાને બીજું (પ્રાકૃત)રૂપ ગ્રહણ કેમ કર્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉપરની ત્રીજી કારિકામાં બીજું રૂપ ગ્રહણ કરવાનું કારણ કહેલું છે. જેમ નટ બીજું રૂપ ધારણ કરે છે પણ સ્વરૂપથી તેનો તે જ (માણસ) છે, તેમ ભગવાન્ બીજું રૂપ ધારણ કરવા છતાં ભગવાન જ રહે છે. ત્રણ પ્રકારના (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ) ભક્તો પોતપોતાના ભાવને અનુકૂલ ક્રિયાઓથી જ ભગવાનમાં આસક્તિવાળા થાય. તેથી ભગવાને (તેવી ક્રિયાઓ કરવા માટે) બીજાં પ્રાકૃત રૂપને ગ્રહણ કર્યું. આ અર્થ પાંચમા અધ્યાયનાં શ્રીસુબોધિનીની પ્રારંભની છઠ્ઠી કારિકામાં કહેલો છે. ભગવાને એવું રૂપ ગ્રહણ કરી ભક્તોને પ્રપંચરહિત કરી સંસારમાંથી તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો એવો અર્થ છે. (લે)

કાષ્ઠની બહાર રહેલો અગ્નિ, અથવા મથન વિગેરેથી કાષ્ઠમાંથી જ પ્રકટ થએલો અગ્નિ જ્યાં સુધી કાષ્ઠમાં પ્રવેશ ન કરે ત્યાં સુધી કાષ્ઠની અંદર રહેલો અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી. તેવી જ રીતે સર્વમાં (અપ્રકટ રીતે) રહેલ વિષ્ણુ જ્યાં સુધી પોતે પ્રકટ થઈ ભક્તોના હૃદય વિગેરેમાં પ્રવેશ ન કરે, ત્યાં સુધી સર્વનો એટલે ભક્તોના દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરેનો લય થતો નથી, એટલે તેઓ લૌકિક મટી અલૌકિક થતા નથી એવો અર્થ છે. તેથી એ કાર્ય માટે ભગવાને અવતાર લીધો. 10।16માં ભગવાને અવતાર ધારણ કરવા ઉદ્યમ કર્યો તે કહેલો છે. આ ઉદ્યમ અવતારનું અંગ છે. અને અવતાર નિરોધનું અંગ છે. (નિરોધ માટે ભગવાને અવતાર લીધો, અવતાર લેવા ઉદ્યમ કર્યો) એ રીતે બીજા અધ્યાયના અર્થ ‘ઉદ્યમ’ની આ પ્રકરણ તથા સ્કંધમાં સંગતિ થાય છે. ત્રીજી કારિકામાં ભગવાને બીજું રૂપ ગ્રહણ કર્યું તેની સ્કંધનાં અર્થ સાથે સંગતિ જણાવેલી છે. ભગવાને 10।46માં જણાવેલ બીજું રૂપ નટની પેઠે ગ્રહણ કરી, તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક ભાવવાળા પોતાના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો. (કા)

પઞ્ચ પ્રકરણાન્યત્ર ચતુર્ભિર્જન્મ સત્પતે:॥ કા.19॥

અષ્ટાવિંશતિભિ: પૂર્વં તામસત્વાદ્વ્રજોદ્ધૃતિ:॥

તથૈવ રાજસાનાં ચ યાદવાનાં વિશેષત:॥ કા.20॥

સાત્ત્વિકાનેકવિંશત્યા નિ:પ્રપઞ્ચાઁશ્ચકાર હ॥

ભગવાનેવ નાન્યોઽત્ર તદર્થં ષડ્ ભગાભિધા:॥ કા.21॥

અહિં પાંચ પ્રકરણો છે. (1)ચાર (1 થી 4) અધ્યાયોથી સત્પુરુષો- (ભક્તો)ના પતિનો જન્મ (કહેલો છે), (2)પછી 28(5 થી 32) અધ્યાયોથી વ્રજ તામસ હોવાથી, પ્રથમ તેનો ઉદ્ધાર (કરેલો છે.) (3)તેવી જ રીતે (33 થી 46 પૂર્વાર્ધના અને પહેલા ચૌદ

ઉત્તરાર્ધનાથી એમ 28 અધ્યાયોથી) રાજસોનો અને ખાસ કરી યાદવોનો (ઉદ્ધાર કહેલો છે). (4)સાત્ત્વિકોને 21 (ઉત્તરાર્ધના 15 થી 35 સુધીના) અધ્યાયોથી (ભગવાને) પ્રપંચરહિત કરેલા છે. (5)અહિં (એ પ્રમાણે ઉદ્ધાર કરનાર) ભગવાન જ છે, બીજો કોઈ નથી એમ જણાવવા છ (ઉતરાર્ધના 36 થી 41) અધ્યાયો 'ભગ' જણાવનારા છે. કા.19 થી 21.

એવી રીતે સ્કંધના અર્થનો વિચાર કરી ઉપરની કારિકાઓમાં પ્રકરણના વિભાગ પાડે છે. પહેલા ચાર પ્રકરણોના અધ્યાયોની સંખ્યા કહી, ગુણપ્રકરણના અધ્યાયોની સંખ્યા અને ઉપપત્તિ જણાવેલી છે.

આ સ્કંધમાં નિરોધ કરનાર ઐશ્વર્ય વિગેરે (છ) ગુણોવાળા (ભગવાળા) ભગવાન જ છે, પરંતુ બીજો કોઈ ધર્મરહિત નથી એમ જણાવવા ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ:, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણો એટલે ભગનું નિરૂપણ છેલ્લા છ અધ્યાયોથી કરેલું છે. આ પ્રકરણ ગુણપ્રકરણ કહેવાય છે. (કા)

'આ સ્કંધમાં નિરોધ કરનાર ભગવાન જ છે, અને બીજો કોઈ એટલે અંતર્યામી, આધિદૈવિક એવો કોઈ અંશ નથી (તત્ત્વદીપ નિબંધ 3।। થી 23)' એમ જણાવવા ભગનું નિરૂપણ કરેલું છે. (પ્ર)

નિરોધ કરનાર ભગવાન જ છે, પણ બહિર્મુખો શંકા કરે તેમ માયાના પ્રાકૃત ગુણોના સંબંધવાળો કોઈ નથી એમ જણાવવા, ભગનું નિરૂપણ કરેલ છે. આ અર્થ 10।। ઉપરનાં ટિપ્પણીમાં કહેલ છે. એ પ્રમાણે પ્રકરણોના વિભાગ પ્રમાણે પણ સ્કંધનો અર્થ નિરોધ જ છે એમાં કાંઈ સંશય કરવાપણું રહેતું નથી. (લે)

ચતુર્મૂર્તેર્જન્મતોઽત્ર તથાઽધ્યાયા નિરૂપિતા:॥

તત્તત્પ્રકરણે તેષામુપયોગસ્તુ વક્ષ્યતે॥ કા.22॥

અહિં (જન્મપ્રકરણમાં) ચાર મૂર્તિવાળાનો જન્મ (કહેલ) હોવાથી તે જ રીતે (તેટલા જ) અધ્યાયો કહેલા છે. તેઓનો ઉપયોગ તો તેતે પ્રકરણમાં (અધ્યાયમાં) કહેશે. કા.22.

એ પ્રમાણે પ્રકરણોના વિભાગ કરી, આ કારિકામાં ચાર અધ્યાયોથી જન્મપ્રકરણ કહેવાનું કારણ જણાવે છે. વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધનો એ ચાર અધ્યાયમાં પોતપોતાનું કાર્ય કરવા આર્વિભાવ થયો એમ જાણવું. તત્ત્વદીપ 3।। થી 27માં આ જણાવેલ છે. (કા)

હેતૂદ્યમસ્વીકરણકાપટ્યૈ: પ્રથમો મહાન્॥

પ્રદ્યુમ્નશ્ચાનિરુદ્ધશ્ચ વાસુદેવસ્તથાપર:॥ કા.23॥

હેતુ, ઉદ્યમ, (બીજા રૂપનો) સ્વીકાર અને કાપટ્યથી પ્રથમ (પહેલા પ્રકરણના અર્થરૂપ ભગવાન્) મોટા છે, (અને) પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, વાસુદેવ તથા બીજા (સંકર્ષણરૂપ) છે. કા.23.

અહિં હેતુ, ઉદ્યમ, સ્વીકાર અને કાપટ્ય, એ ચારથી આ જન્મપ્રકરણના ચાર અધ્યાયોના અર્થ અનુક્રમે કહેલા છે. આ ચાર અધ્યાયોના અર્થરૂપ અવયવોથી પ્રથમ એટલે પહેલા જન્મપ્રકરણના અર્થરૂપ ભગવાન્ મહાન્ અથવા અવયવી છે એવો અર્થ છે. આ સ્કંધમાં પાંચ પ્રકરણો છે, તેમાં જન્મરૂપ અર્થવાળું પહેલું પ્રકરણ છે. તે પ્રકરણ હેતુ વિગેરે અવયવોથી મહત્તા પામે છે એવો અર્થ છે. પહેલા અધ્યાયમાં જન્મનો હેતુ (કારણ) કહેલ છે. તે જન્મનું અંગ હોઈ જન્મપ્રકરણમાં કહેવું યોગ્ય છે. બીજા અધ્યાયમાં જન્મ માટે (ભગવાનનો) ઉદ્યમ કહેલો છે. તેને પણ જન્મ સાથે સંબંધ હોવાથી તે આ પ્રકરણમાં આવે છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાન્ બીજું (પ્રાકૃત) રૂપ સ્વીકારે છે. આ બીજા રૂપના સ્વીકારથી ભગવાનનો જન્મ થએલો જણાય છે. ભગવાને આ રૂપ સ્વીકાર્યું ન હોત તો 10।9મા અને 10મા શ્લોકોમાં જણાવેલ ભગવાનના રૂપથી 'આ ભગવાન જ છે' એવું જેઓને જ્ઞાન થએલ અને જે 10।13 તથા 10।24માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે તે વસુદેવ અને દેવકીજીને ભગવાનના જન્મનું જ્ઞાન ન થાત, અને તેવું જ્ઞાન ન થાત તો (ભગવાન્ ઉપરના) સ્નેહને લીધે થતી બધી લીલા થઈ શકત નહિ. ભગવાને બીજું રૂપ સ્વીકારવાથી તેઓની 'આ મારો પુત્ર છે' એવી બુદ્ધિ થઈ, અને તેથી ભગવાનમાં સ્નેહ વિગેરે થયાં. તેથી બીજા રૂપના સ્વીકારથી ભગવાનના જન્મનું જ્ઞાન થએલ હોવાથી, તે રૂપના સ્વીકારનું નિરૂપણ પણ આ પ્રકરણમાં કરવું યોગ્ય જ છે. ચોથા અધ્યાયમાં કાપટ્ય જણાવેલ છે, તે માયાનું કાર્ય છે. તે પણ જરુરી છે કારણ કે માયાથી જ ભગવાનનો જન્મ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મનો જન્મ થતો જ નથી. તેથી જ 10।।માં ભગવાનને 'દેવકીજન્મવાદ:' કહેલા છે. તેથી જન્મપ્રકરણમાં માયાના કાર્યરૂપ નાટ્યને પણ કહેવું જોઈએ, કારણ કે ભગવાનનો જન્મ (વસ્તુત: નહિ હોવા છતાં) નાટ્યથી જ થાય છે. એવી રીતે આ ચારે અર્થની જન્મપ્રકરણમાં સંગતિ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જન્મ થતો નથી. ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવથી જ જન્મોત્સવ વિગેરે લીલા થાય છે. તેથી જ શ્રીશુક10।12માં ગોપીઓએ 'અજન (જન્મરહિત ભગવાન)નું ગાન કર્યું' એમ કહે છે. 'દેવકીનંદન' 'યશોદાનંદન' વિગેરે નામો પણ (ભગવાનના) પ્રાકટ્યથી જ પડેલાં છે. આ પ્રકરણાર્થરૂપ ભગવાનનાં ચાર રૂપો છે. (યો)

આ કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે ચાર રૂપો કહેલાં છે, તે અનુક્રમ પ્રમાણે કહેલાં નથી, એમતત્ત્વદીપનિબંધ 3।। થી 27માં કહેલ અનુક્રમથી જાણવું. (ટિ)

નિબંધમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ ચાર અધ્યાયોમાં અનુક્રમે (1)વાસુદેવ, (2)સંકર્ષણ, (3)પ્રદ્યુમ્ન અને (4)અનિરુદ્ધનો આવિર્ભાવ થએલો છે. એમ જાણવું. (પ્ર+કા)

હેતુશ્ચ ત્રિવિધો હ્યત્ર ગુણા ભક્તાહિતપ્રદા:॥

કંસાદે: કાલતોઽજ્ઞાનાત્ત્રિધા દુ:ખં તુ તદ્ગતમ્॥ કા.24॥

અહિં ત્રણ પ્રકારનો હેતુ છે, કારણ કે ગુણો ભક્તોનું અહિત કરનારા છે. તેઓનું (ભક્તોનું) દુ:ખ તો કંસથી, કાલથી અને અજ્ઞાનથી એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. કા.24.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો ભક્તોનું અહિત કરનારા હોવાથી ભગવાનને જન્મ લેવાનો હેતુ ત્રણ પ્રકારનો છે. ભક્તોનું દુ:ખ પણ ((1)કંસથી થએલ, (2)કાલથી થએલ અને (3)અજ્ઞાનથી થએલ, એમ ત્રણ પ્રકારનું છે.) (ટિ)

અજ્ઞાનથી થએલ એટલે કંસની મૂર્ખતાથી થએલ. (પ્ર)

ભક્તોનું દુ:ખ એ (ભગવાનને જન્મ લેવાનો) હેતુ છે. અજ્ઞાનથી થએલ એટલે 10।62, 63માં કંસને નારદે બોધ કર્યો ત્યાર પછી ભગવાનનો અવતાર થશે એવું કંસને જ્ઞાન નહિ હોવાથી, એવા અવતારના તેના અજ્ઞાનથી થએલ. જો કંસને એવું જ્ઞાન હોત કે હું આવું દુ:ખ ભક્તોને દઉં તેથી ભગવાનનો અવતાર થશે, તો (તે એવું દુ:ખ દેત નહિ અને) ભક્તોને એવું દુ:ખ થાત નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)

ભૂમિર્માતા તથા ચાન્યે દુ:ખભાજો હરિપ્રિયા:॥

યથાયોગ્યં દુ:ખમેષામત્રૈવેતિ નિરૂપ્યતે॥ કા.25॥

ભૂમિ, માતા અને તેવી જ રીતે બીજા હરિના ભક્તો દુ:ખ પામનારા છે. એમના દુ:ખનું અહિં જ યથાયોગ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.25.

જેઓને દુ:ખ થાય છે તે ત્રણ કહે છે. (1)ભૂમિને કંસ વિગેરે (દુષ્ટ રાજાઓ)એ કરેલું દુ:ખ થાય છે, (2)કાલરૂપ આકાશવાણીએ માતા (દેવકી)ને દુ:ખ કરેલ છે, અને (3)બીજા બધા (ભક્તો)ને ભગવાનના અવતારના અજ્ઞાનથી દુ:ખ થએલ છે. ભૂમિ અને માતાને પણ અજ્ઞાનથી દુ:ખ થએલ છે, પરંતુ તેઓને વધારામાં કંસથી અને કાલથી દુ:ખ થએલ છે, એમ જણાવવા કારિકામાં 'તથા ચ' 'અને તેવી જ રીતે' શબ્દો યોજેલા છે.તત્ત્વદીપ 3।।માં આ દુ:ખોના નિવારણનો પ્રકાર પણ કહેલો છે. (લે)

ત્રયં ભગવતા શક્યં દૂરીકર્તુમિતીર્યતે॥

પ્રશ્નોપ્યત્રાધિક: પ્રોક્ત: સ્કધદ્વિતયવર્તન:॥ કા.26॥

ત્રણે ભગવાનથી દૂર કરી શકાય તેવાં છે એમ કહેલું છે. અહિં બે સ્કંધમાં રહેલ (કથા સંબંધી) પ્રશ્ન પણ વધારામાં કહેલ છે. કા.26.

ત્રણે એટલે ત્રણે દુ:ખ (ભગવાનથી દૂર કરી શકાય તેવાં છે એમ) આ પહેલા અધ્યાયમાં કહેલું છે. આ દુ:ખો ભગવાનથી જ નાશ થઈ શકે તેવાં હોવાથી, ભગવાનના જન્મનું તે કારણ ગણાય એ યોગ્ય જ છે. (પ્ર)

10।11માં કરેલ પ્રથમ પ્રશ્ન અગીઆરમા સ્કંધમાં જણાવેલ પ્રમેય વિષયનો છે. બીજા પ્રશ્નો દશમા સ્કંધમાં કહેલ વિષયના સંબંધવાળા છે. (તેથી બે સ્કંધની કથા સંબંધી પ્રશ્ન છે). પહેલા અધ્યાયમાં ચાર પ્રકરણો છે. (1)પ્રશ્નપ્રકરણ,(2)ભૂમિપ્રકરણ, (3)માતાપ્રકરણ અને (4)બીજા (ભક્તો)નું પ્રકરણ. આ તત્ત્વદીપનિબંધ 3।।માં કહેલ છે, તેમજ 10।17 પરનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં પણ કહેલ છે. (કા)

અનુવાદ: સ્તુતિ: પ્રશ્ને ભક્તત્વજ્ઞાપકાવુભૌ॥

અન્યથા હ્યતિગુપ્તાર્થં શ્રીશુકો વર્ણયેત્કથમ્॥ કા.27॥

પ્રશ્નમાં અનુવાદ અને સ્તુતિ બંને (પોતાનું) ભક્તપણું જણાવનારાં છે. તેમ ન હોય તો શ્રીશુક ઘણો ગુપ્ત અર્થ શા માટે કહે? કા.27.

પહેલા અધ્યાયના પહેલા દોઢ શ્લોકથી અનુવાદ (રાજાએ પહેલાં સાંભળેલી કથાનો ભાવાર્થ તે કહે છે તે) કહેલો છે, અને ચોથા શ્લોકમાં કથાની સ્તુતિ કરેલી છે. તે બંને શ્રોતા (પરીક્ષિત્) ભક્ત છે એમ જણાવવા કહેલાં છે, કારણ કે જો તે ભક્ત ન હોય તો (શ્રીશુક અતિ ગુપ્ત કથા તેને શા માટે કહે?) (લે+કા)

અજ્ઞાનમન્યથાજ્ઞાનં કૃષ્ણગં વિનિવાર્યતે॥

પ્રાણનત્વં કથાયાશ્ચ દયાસિદ્ધ્યૈ શુકસ્ય હિ॥ કા.28॥

એવં પ્રશ્નો દ્વાદશભિ: સમતો ગુણદોષગ:॥

શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાનનું (રાજા પ્રશ્નમાં) નિવારણ કરે છે, અને શુકની દયા પ્રાપ્ત કરવા કથાને જીવાડનારી કહે છે. એવી રીતે ગુણ અને દોષના સમાનપણાને લીધે બાર (શ્લોકો)થી પ્રશ્ન (કહેલો છે). કા.28॥.

10।5 (તથા 6)થી ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવી રાજા શ્રીકૃષ્ણના સંબંધી પોતાના અજ્ઞાન તથા અન્યથાજ્ઞાનનું નિવારણ કરે છે, એટલે 'તમે જે ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેશો તેમાં મને વિશ્વાસ રહેશે' એમ કહી, પોતે (કથા શ્રવણ કરવાનો) અધિકારી છે એમ જણાવે છે. 10।13માં ભગવાનની કથા જીવાડનારી છે એમ શ્રીશુકની દયા પ્રાપ્ત કરવા કહે છે. આ શ્લોક પ્રશ્નનો નથી, તેથી પહેલા બાર શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરેલો છે. (કા)

'ગુણ અને દોષના સમપણાને લીધે' શબ્દથી બાર શ્લોકોથી પ્રશ્ન કહેવાનું કારણ જણાવેલું છે. (ભગવાનના) છ ગુણો છે તેમજ (1)પરદેશ જવું, (2)ગર્ભનું ધારણ, (3)મામાની હત્યા વિગેરે લોકમાં દોષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલ ધર્મો પણ છ છે. આ બંને એટલે છ ગુણો અને છ દોષો સંબંધી પ્રશ્ન હોવાથી તે બાર શ્લોકથી કહેલો છે. જેમ ભગવાનના ગુણો ઉત્તમ છે તેમ જે છ દોષો (પ્રશ્નમાં કહેલા છે) તે પણ ઘણા ભારે દોષ લોકમાં ગણાય છે, તેથી તે બંને (ગુણ અને દોષ) સરખા હોવાથી, તેઓના સમાનપણાથી રાજાએ પ્રશ્ન કરેલો છે એવો અર્થ છે. 'સમત:' એમ ભાવના પ્રધાનપણાથી કહેલું છે. (ટિ)

છ ગુણો એટલે ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના છ ગુણો. તે ગુણોથી વિરુદ્ધ દોષો છે. ટિપ્પણીમાં ત્રણ દોષ જણાવ્યા છે અને પછી 'વિગેરે' કહેલ છે તે 'વિગેરે' શબ્દથી (4)પરજ્ઞાતિવાળા ગોપો સાથે વાસ, (5)ઘણા સમય સુધી દ્વારકામાં વાસ અને (6)ઘણી સ્ત્રીઓ હોવી, એ દોષો પ્રશ્નમાં જણાવેલા કહેલા છે. આ દોષો અનુક્રમે વીર્ય, ઐશ્વર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્યથી વિરુદ્ધ છે એ સ્પષ્ટ જ છે. (પ્ર)

કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

1.‘પણ’ શબ્દથી એમ જણાવેલ છે કે સ્કંધના અર્થ (નિરોધ)રૂપ ભગવાન્ છે, તેમજ નિરોધ કરનાર પણ ભગવાન જ છે, આ સ્કંધનો અર્થ પણ ભગવાન જ હોવાથી, (આ સ્કંધનાં શ્રીસુબોધિનીના આરંભમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ નમન કરે છે), પણ બીજા સ્કંધમાં તે પ્રમાણે નમન કરેલ નથી. વળી તે જ કારણને લીધે શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ આ સ્કંધના આરંભમાં જ જન્મપ્રકરણ કહેલું છે. સ્કંધનો અર્થ ભગવાન્ ન હોત તો તેમ કરત નહિ, પરંતુ ગમે ત્યાં એ પ્રકરણ મૂકત, કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું એ નવમા સ્કંધમાં રાજાને કહેલ હોવાથી અહિં જન્મપ્રકરણ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું. (જન્મપ્રકરણ કહ્યા વિના જ) રાજાના પ્રશ્નના ક્રમ પ્રમાણે ભગવાનનાં વીર્યોનું જ વર્ણન (સ્કંધના આરંભમાં) કરત. (પ્ર)

(કા)...શ્રીસુબોધિનીજીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે રચેલી કારિકાઓ, (પ્ર) શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત પ્રકાશ.

2.‘હજારો લક્ષ્મીઓ અને તેઓની લીલાઓ’ એવો અર્થ ‘લક્ષ્મીસહસ્રલીલાભિ:’ શબ્દનો દ્વંદ્વ સમાસ લઈ કરવાનો છે, કારણ કે તત્પુરુષસમાસ લઈ ‘હજારો લક્ષ્મીઓની લીલાઓથી’ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો, ‘લીલાક્ષીરાબ્ધિશાયિનમ્’ શબ્દમાં ‘લીલા’ કહી તેમાં પ્રભુની લીલામાં રહેલી નાયિકાઓનો સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી, ફરીથી ‘લક્ષ્મીસહસ્ર’ કહેવું એ અયોગ્ય થાય. તેથી ‘લીલાક્ષીરાબ્ધિશાયિનમ્’ શબ્દમાં જે ‘લીલા’ કહી તે સામાન્ય રીતે લીલા કહેલી છે. ‘લક્ષ્મીસહસ્રલીલાભિ:’ પદ કહ્યું તેમાંના ‘લક્ષ્મીસહસ્ર’ પદથી લક્ષ્મીઓની સ્વરૂપથી લીલા કહી, અને તેમાંના ‘લીલા’ પદથી ‘કટાક્ષ વિગેરેરૂપ લીલાથી સેવા’ કહેલી છે. તેથી ‘લક્ષ્મીસહસ્ર’ પદથી ‘લક્ષ્મી’ શબ્દની પુનરુક્તિ (ફરીથી કહેવું તે દોષ) થતી નથી. (કા)

3.જેમ બ્રહ્મમાંથી આ દેખાય છે તે જગત્ પ્રકટ થાય છે તેમ ભક્તોના પ્રચુર ભાવમાંથી લીલા દર્શાવનાર રસાત્મક જગત્ પ્રકટ થાય છે.

(કા.) ભગવદીય નિર્ભયરામકૃત કારિકાની વ્યાખ્યા.

4.ઉપર ટિપ્પણીજીમાં ‘અનુશયન’ શબ્દના બે અર્થ કહેલા છે. ભાવના અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરવાથી તેનો અર્થ ‘જૂદીજૂદી લીલાઓને અનુકૂલ સ્થિતિ’ થાય છે. (આ અર્થ પહેલાં કહેલો છે.) કરણના અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરવાથી તેનો અર્થ ‘પોતાના ભક્તોમાં જ પોતાના સંબંધી ભાવો ઉત્પન્ન કરવામાં સાધન થતી લીલા’ થાય છે. આ અર્થ ટિપ્પણીમાં (પહેલા અર્થ) પછી કહેલો છે. (કા)

(ટિ) ટિપ્પણીજી. શ્રીપ્રભુચરણવિરચિત ટિપ્પણીજી.

(લે) શ્રીમદ્વલ્લભજી મહારાજ કૃત લેખ.

5.જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત 10।।.

6.શ્રીમદ્ભાગવત 2।। ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની.

7.કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારું અસાધારણ કારણ.

8.કરણથી થયેલ કાર્ય.

(આ) પહેલાના (નવમા) સ્કંધમાં ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી, (રાજા) ઉત્કંઠાપૂર્વક (પહેલાં) કહેલું તેનો અનુવાદ નીચેના દોઢ શ્લોકથી કરે છે:

॥ રાજોવાચ ॥ રાજા કહે છે:

કથિતો વંશવિસ્તારો ભવતા સોમસૂર્યયો:॥

રાજ્ઞાં ચોભયવંશ્યાનાં ચરિતં પરમાદ્ભુતમ્॥1॥

યદોશ્ચ ધર્મશીલસ્ય નિતરાં મુનિસત્તમ॥

સોમ અને સૂર્યના વંશોનો વિસ્તાર આપે કહ્યો; અને બંને વંશોમાં થએલા રાજાઓનું પરમ અદ્ભુત ચરિત (કહ્યું), અને ધર્મ (કરવાના) સ્વભાવવાળા યદુનું ચરિત સંપૂર્ણ રીતે (કહ્યું), હે ઉત્તમ મુનિ! 1-1।।

સોમ અને સૂર્યના વંશોમાં થએલા રાજાઓ ભક્તો હોવાથી જ આપે તેઓના વંશોનો વિસ્તાર કહ્યો. (શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ સોમવંશમાં થએલો હોવાથી તે બેમાં) સોમ વધારે માનનીય હોવાથી, તેનું નામ (અહિં) પહેલું કહ્યું છે. 'બેમાંથી એકના જ વંશનો વિસ્તાર કહ્યો હશે' એવી શંકા ન થાય, તે માટે તે બંનેના નામ આપેલાં છે. (તે બે) રાતે અને દિવસે સર્વનો સર્વ અંધકાર દૂર કરનારા હોવાથી, (તેઓના) વંશોનો વિસ્તાર કહેવો યોગ્ય છે તેથી, અને પહેલાં કહેલા અભિપ્રાયને1 કહેતાં, 'બંને વંશોમાં (થએલા) રાજાઓનું ચરિત્ર પણ કહ્યું' શબ્દોથી, (રાજા) પોતે યોગ્ય શ્રોતા2 છે એમ જણાવે છે. (તે રાજાઓ) જન્મથી3 જ ભક્તો હતા. તેઓનું ચરિત્ર પણ બીજાઓમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવાથી, એટલે અંબરીષ વિગેરેનું ચરિત્ર તેવું હોવાથી, તેને જૂદું4 કહેલ છે. અહિં ('રાજાઓનું' શબ્દમાં) છઠ્ઠી વિભક્તિ ઉત્પત્તિનો સંબંધ5 દર્શાવનારી છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ત્યાં ભગવાનનું ચરિત્ર પણ કહેલું છે. 'પરમ અદ્ભુત' શબ્દથી ખાસ અભિપ્રાયપૂર્વક (ચરિત) કહેવાનું અને (તે) શ્રવણ કરવાનું કારણ જણાવેલું છે. પરમથી એટલે ભગવાનથી અદ્ભુત, અથવા પરમા6 એટલે ભક્તિથી અદ્ભુત (તે પરમ અદ્ભુત).

યદુએ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરેલું હોવાથી તે અધર્મપરાયણ હોવાથી, તેના (ચરિતને) કહેવું અયોગ્ય હતું એવી શંકા કરી, ઘડપણ ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરનારું હોવાથી મુખ્ય પિતા (ભગવાન)ની સેવા માટે ગૌણ પિતા (યદુના પિતા યયાતિ)ની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન યોગ્ય જ હતું, એમ 'ધર્મ (કરવાના) સ્વભાવવાળા' શબ્દથી (યદુનું નામ) જૂદું કહેવાનું કારણ (કહેલું છે.)7 ઘડપણથી ધર્મનો નાશ (થાય છે). 'શીલ' 'સ્વભાવ' શબ્દથી

(યદુના) પિતાને ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું એમ કહેલું છે, કારણ કે પુત્રના આયુષ્યથી તેની માતા સાથે સંબંધ (સંભોગ) કરવો ઘણું જ અયોગ્ય છે. તેથી8 ભગવાનનો અવતાર થયા પહેલાં જ પૂરુનો વંશ પૂરો થઈ ગયો. તેમ ન હોત (પૂરુનો વંશ પૂરો થયો ન હોત) તો9 તેઓની સાથે ભગવાનનો સંબંધ પણ યોગ્ય ન થાત (ગણાત). ભીષ્મ વસુનો અવતાર હોવાથી, જો કે (ભગવાનનો) સંબંધ (તેને) થયો10 તો પણ દોષ11 તો તેનાથી12જ થએલો હતો. વળી આગળ (શ્લોક 5માં) તેઓને તિમિંગિલ (મઘરમચ્છ) કહેશે. તેથી યદુ, સ્વભાવથી જ ધર્મરૂપ હતો. તેથી જ તેનો વંશ સંપૂર્ણ રીતે કહ્યો એમ કહેલું છે. મનન (વિચાર) કરવાના સ્વભાવવાળા હોય તે 'મુનિઓ' (કહેવાય છે). તેઓમાં (મુનિઓમાં) પણ જેઓએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેઓ સારા (મુનિઓ) (કહેવાય છે), અને તેવા (સારા મુનિઓ) પણ ભક્તો હોય તો ઉત્તમ (મુનિઓ) કહેવાય છે. 'હે ઉત્તમ મુનિ' એવું સંબોધન અનુવાદ અને પ્રશ્નની વચ્ચે કર્યું તે બંનેને લાગુ પડે13તેવા પ્રયોજનથી કરેલું છે. (1-1॥)

1.'પહેલાં કહેલો અભિપ્રાય' એટલે જે વાક્યનું વિવરણ કરવામાં આવે છે તે પહેલાં 'સોમ અને સૂર્યના' શબ્દથી 'રાતે અને દિવસે અંધકાર દૂર કરે છે' એમ કહ્યું તે અભિપ્રાય. (લે)

'પહેલા કહેલો અભિપ્રાય,' એટલે તે વંશના રાજાઓ ભક્તો હતા તે અભિપ્રાય.

2.શ્રીશુકે જે કહેલ તે રાજા બરાબર કહી જાય છે, અને તેથી બરાબર અર્થ સમજી શ્રવણ કરે છે એમ જણાવી, પોતે યોગ્ય શ્રોતા છે એમ જણાવે છે. (લે)

3.ભક્તોના વંશમાં જન્મેલા હોવાથી જન્મથી જ તેવા હતા, એવો ભાવ છે. (લે)

4.'જૂદું' એટલે 'વંશથી જૂદું.' (લે)

5.આ છઠ્ઠી વિભક્તિ કર્તાના અર્થમાં યોજાએલી છે. 'રાજાઓનું ચરિત્ર' એટલે રાજાઓએ કરેલું ચરિત્ર, એવો અર્થ છે. 'રાજા સંબંધી બીજાએ કરેલું' એવો અર્થ નથી. (લે+પ્ર)

6.'પરઃ' ભગવાન્ 'મીયતે' જાણવામાં આવે છે જેનાથી તે 'પરમા' એટલે ભક્તિ, એવો અર્થ છે. (લે)

7.'ધર્મ (કરવાના) સ્વભાવવાળા' પદથી સૂચવે છે. (લે)

8.'તેથી' એટલે 'અધર્મ થાય તેવું આયુષ્યનું (પૂરુએ તેના પિતાને) દાન કરેલું હોવાથી.' (પૂરુનો વંશ ભગવાનના અવતાર પહેલાં પૂરો થઈ ગયો. પાંડુ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુર તો ક્ષેત્રજ પુત્રો હતા, પોતાના પિતાના બીજથી ઉત્પન્ન થએલ ન હતા, પરંતુ નિયોગથી વ્યાસજીએ ઉત્પન્ન કર્યા હતા.) (લે)

9.જો પૂરુનો બીજથી ઉત્પન્ન થએલ વંશજ હોત તો પાંડુ વિગેરે સાથે કુંતી તથા સુભદ્રાનાં લગ્ન કરી ભગવાને સંબંધ કર્યો તે ન કરત, કારણ કે એવો સંબંધ કરવાથી પૂરુના બીજવાળા વંશજો સાથે તેમને સંબંધ હોવાથી, ભગવાન્ પણ તેઓની મારફત એવા પૂરુના બીજવાળા

વંશજોના સંબંધી ગણાત. (લે) (ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચૌદ પ્રકારના પુત્રો હોય છે. (જૂઓ યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા. 2।8 થી 132) પતિ પોતાની ધર્મપત્નીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તે ઔરસપુત્ર કહેવાય છે. પતિ સિવાય પતિના ગોત્રનો અથવા બીજા ગોત્રનો બીજો કોઈ, સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તો તે પુત્ર ક્ષેત્રજ પુત્ર કહેવાય છે.)

વિચિત્રવીર્ય દેવલોક પામ્યા પછી તેની સ્ત્રીઓમાં પરાશરમુનિ અને સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર એ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા (શ્રીમદ્ભાગવત 9.22।). તેથી એ ધૃતરાષ્ટ્ર વિગેરે પુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ રાજા વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રજ પુત્રો હતા, ઔરસ પુત્રો ન હતા. પૂરુના વંશજનું બીજ તેઓમાં ન હતું. પૂરુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ માત્ર ભીષ્મ જ રહ્યા હતા, તેથી તેમના સંબંધમાં આગળ ખુલાસો કરેલો છે. (લે)

10.ભીષ્મ વસુનો અવતાર હોવાથી અને વળી ભક્ત હોવાથી, પાંડુ વિગેરે સાથે સંબંધ કરવામાં તેને દોષ થતો ન હતો. (લે)

11.'દોષ' એટલે (ભીષ્મમાં રહેલ) આસુર આવેશ. (લે)

12.'તેનાથી જ' એટલે 'વંશથી જ'. (પૂરુનો વંશજ હોવાથી ભીષ્મમાં આસુર આવેશ હતો) (લે+પ્ર)

13.'ઉત્તમ મુનિ' સંબોધન અનુવાદને લાગુ પડે એટલે તેથી એમ સમજાય, કે એવા ઉત્તમ વક્તા પાસેથી શ્રવણ કર્યું તેથી યથાર્થ (બરાબર) જ્ઞાન થયું અને તેને લીધે ઉત્તમ અનુવાદ થઈ શક્યો. એ સંબોધન પ્રશ્નને લાગુ પડે એટલે તેથી એમ સમજાય, કે 'ભગવાનનાં વીર્યો કહો' એવો પ્રશ્ન એવા ઉત્તમ વક્તાને જ કરી શકાય. (લે)

એવી રીતે (પાછળ કહેલી કથાનો) અનુવાદ કરી, નીચેથી આરંભી દોઢ શ્લોકથી ભગવાનનાં વીર્યો અને ચરિત્રો પૂછે છે:

તંત્રાશેનાવતીર્ણસ્ય વિષ્ણોર્વીર્યાણિ શંસ નઃ॥2॥

તેમાં અંશથી અવતરેલા વિષ્ણુનાં વીર્યો અમને કહો. 2.

'તેમાં' એટલે (યદુના) વંશમાં. સર્વ1 સ્થલે પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, અને (સર્વત્ર પ્રકટ થાય તો) પ્રપંચનો નાશ થઈ જાય તેથી તે જ વંશમાં દેવકીજીના ઘરના (અમુક) પ્રદેશમાં માયાને દૂર કરી જેમણે પરમાનંદ પ્રકટ કરેલો છે તેવા1 વિષ્ણુ એટલે વ્યાપક (સર્વ સ્થલે રહેલા)નાં (વીર્યો અમને કહો). (પોતે પ્રકટ થયા) તેટલા પ્રદેશમાં તેવી રીતે (પરમાનંદ પ્રકટ કરીને) માયાને દૂર કરી, તેથી તે અંશ જ પ્રકટ થાય છે. 'ઉદાર લીલાથી કરેલા હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી ઉલ્લાસ પામતી બે ભ્રમરોના ભંગથી ઘણો અનુગ્રહ જેમણે સૂચવ્યો છે તેવા' સ્થલે2 બીજા સ્કંધનાં વિવરણમાં3 આનો નિર્ણય કરેલો છે. શાસ્ત્રના અર્થનું બરાબર જ્ઞાન નહિ હોવાથી, લોકોને 'અંશ' અને 'ભગવાન્' શબ્દોથી4 ભ્રમ થાય છે. અથવા અંશ અવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ હોવાથી, (રાજાએ) પ્રશ્નમાં એ પ્રમાણે (અંશથી અવતરેલા) કહેલું છે. વંશનો સંબંધ પ્રદ્યુમ્નને જ હોવાથી, પ્રદ્યુમ્ન અંશથી (ભગવાને અવતાર લીધો) એમ

કેટલાક કહે છે. અવતાર લેવો એટલે વૈકુંઠમાંથી અહિં (ભૂતલ ઉપર) પધારવું. એ તત્ત્વો દ્વારા પણ થાય, તેથી તેમ (તત્ત્વો દ્વારા અવતરણ) ન હતું (પણ ભગવાને) સાક્ષાત્ (અવતાર લીધેલ) એમ કહેવા (જણાવવા) 'વિષ્ણુના' પદ યોજેલું છે. (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણવા માટે 'વીર્યો' સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે. ચિંતન કરી ન શકાય તેવું ઐશ્વર્ય જણાવનારાં ચરિત્રો વીર્યો5 (છે).'શંસ' એટલે કહો. સુભાષિત જેવાં હોવાથી શિખામણના રૂપે કહો એવો અર્થ છે. 'એમને' શબ્દથી (રાજાએ) પોતાને તેની (વીર્યોનું શ્રવણ કરવાની) ખાસ ઇચ્છા છે એમ જણાવેલું છે. ૨.

1-1.આ ભાગથી 'અંશથી અવતરેલા' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

2.જૂઓ 2।12.

3.આ વિવરણમાં ભગવાન્ 'દશલીલાવાળા પૂર્ણ છે' એમ કહેલું છે. તેથી ઉપર જણાવ્યું તેવું જ અંશપણું સિદ્ધ થાય છે એવો ભાવ છે. (લે)

2।26 થી 2।35 સુધીના દશ શ્લોકોમાં એ 2।12માં જણાવેલ પદનું વિવરણ કરેલું છે. આ દશ શ્લોકોથી ભગવાનની દશે લીલાઓ જણાવેલી છે.2।12ના આભાસનાં તથા એ દશ શ્લોક પરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આ સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેથી દેવકીના (દેવકી હતાં તે) ઘરમાં અમુક પ્રદેશમાંથી માયાને દૂર કરી પરમાનંદ પ્રકટ કરી ભગવાન્ પ્રકટ થયા, તેથી જ અહિં 'અંશથી અવતરેલા' એમ કહ્યું છે. (સર્વ સ્થલે માયા દૂર કરી ભગવાન્ પરમાનંદ પ્રકટ કરે, તો સર્વ પ્રપંચનો નાશ થઈ જાય એ સ્પષ્ટ જ છે.) પરંતુ પ્રકટ થનાર પોતે દશ લીલાઓ કરનાર પૂર્ણપુરુષોત્તમ જ છે.

4.અહિં 'અંશથી' પદ છે. 'કૃષ્ણ પોતે તો ભગવાન્ છે.' 1।28માં 'ભગવાન્' પદ છે, તેથી લોકોને સંશય થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ અંશ છે કે પૂર્ણપુરુષોત્તમ? સંશય પણ ભ્રમ જ છે. (લે)

5.અહિં 'વીર્ય' સંબંધી પ્રશ્ન છે, આવતા ત્રીજા શ્લોકમાં ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્ન છે. તેથી વીર્ય અને ચરિત્રમાં ભેદ જણાવવા આ કહેલ છે. (લે)

(ભગવાનનું ચરિત્ર) સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી (તેમનાં) ચરિત્રો સંબંધી જ પ્રશ્ન કરતાં, 'મત્સ્ય વિગેરે અવતારોમાં પણ આ જ ભગવાને અવતાર લીધેલો હતો અને તેમનાં વીર્યો અને ચરિત્રો કહેલાં છે તેથી (આ) પ્રશ્ન નકામો છે' એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:

અવતીર્ય યદોર્વંશે ભગવાન્ ભૂતભાવનઃ॥

કૃતવાન્ યાનિ વિશ્વાત્મા તાનિ નો વદ વિસ્તરાત્॥3॥

પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર વિશ્વાત્મા ભગવાને યદુના વંશમાં અવતાર લઈને જે (ચરિત્રો) કર્યાં તે અમને વિસ્તારથી કહો. 3.

ભગવાને યદુના વંશમાં અવતાર લઈને જે (ચરિત્રો) કર્યાં તે બધાંએ કહો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. વીર્યો ઘણાં છે એમ કહેવા, 'વંશ' શબ્દથી લાંબા સમય સુધી (ભગવાનની) સ્થિતિ સૂચવે છે. તે બધુંએ ચરિત્ર ધર્મરૂપ પણ છે એમ કહેવા યદુ (સાથે)નો સંબંધ (કહેલો છે). સમાસ ('યદુવંશ') નહિ કરવાથી ('યદુનાં વંશમાં' એમ કહેવાથી) તેથી (યદુથી) પણ (ધર્મમાં) અધિકપણું સૂચવેલું છે.

'વ્યસનને વશ થએલ હોવાને લીધે,1 પ્રયોજન વિનાનાં (ચરિત્ર) કર્યાં હશે' એવી શંકા દૂર કરવા 'ભગવાન્' શબ્દ યોજેલો છે. પોતે જાણેલું સામાન્ય રીતે અવતારનું પ્રયોજન 'પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર' શબ્દથી (રાજા) કહે છે. પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરે એટલે (તેમને ભગવાનના ભાવનો) અનુભવ કરાવે (તે 'ભૂતભાવનઃ') ભગવાન જ સંસારમાં રહેલા બંધન પામતા નથી, બીજાઓ તો બંધન પામે છે એવો નિશ્ચય હોવાથી, જો બીજાઓને પણ ભગવદ્ભાવથી2 યોજવામાં આવે તો તેઓ કૃતાર્થ થાય, એવા પ્રયોજનથી ભગવાનનો અવતાર થાય છે. એવી રીતે અવતાર લઈને (ભગવાને) જે (ચરિત્રો) કર્યાં (તે કહો).

(પોતાની) ઇચ્છાથી પણ સંસારમાં રહેલાઓને3 મુક્તિનું દાન કરવાનું (ભગવાનમાં) સામર્થ્ય હોવા છતાં, (ભગવાને) જે ચરિત્રો કર્યાં તે ભવિષ્યમાં થનારાઓના ઉપયોગ4 માટે જ (કર્યાં) એવો નિર્ણય થાય છે. તેથી જ વ્યાસનો અવતાર થયો, કારણ કે (ચરિત્રો) જાણવામાં આવે ત્યારે તેમનો ઉપયોગ થઈ શકે. 'વિશ્વાત્મા' શબ્દથી આ જણાવેલું છે. જો ભગવાન જ (પ્રાણીઓનું સ્વતંત્ર રીતે હિત ન કરે (એટલે) હિત કરવા માટે બીજા ઉપર અગર તેઓના પ્રયાસ ઉપર આધાર રાખે), તો અન્યોન્યાશ્રય થાય. પોતાની મેળે (પ્રાણીઓનું હિત) કરવામાં વિશ્વાત્મપણું કારણ છે. તે બધાંએ ચરિત્રો પહેલાંની પેઠે5 અમને કહો. જો કે 'જન્મ લઈને...પિતાના ઘેરથી પધાર્યા'6 સ્થલે અને બીજો સ્કંધ વિગેરે સ્થલે (ભગવાનનું) ચરિત્ર કહેલું છ ે તો પણ વિસ્તારથી કહો, એમ 'વિસ્તારથી' શબ્દથી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. 3.

1.ભૂખ, તરસ, રોગ, કર્મ, જૂગાર, દારૂ અને વ્યભિચાર એ વ્યસનો છે. એવાં વ્યસનોને વશ થએલ હોય (તે પ્રયોજન વિનાનાં કર્મ કર્યા કરે) એવો અર્થ છે. ભગવાનના ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ધર્મો અને ધર્મી ભગવાન્ એ સાત, આ સાત વ્યસનોથી વિરુદ્ધ હોઈ ભગવાનમાં વ્યસન નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે એવો ભાવ છે. (લે)

2.ભગવાનનો અવતાર થાય એટલે તેમનાં ચરિત્રનું શ્રવણ વિગેરે કરવાથી ભગવાનનો સંબંધ થાય, એટલે સંસારમાં ન બંધાવાનો ભગવાનનો ધર્મ ભક્તોમાં આવે તેથી તેઓ કૃતાર્થ અથવા મુક્ત થાય. (લે)

3.ભગવાનના અવતાર સમયે જેઓ હોય, તેઓ બધાં ભગવાનની 'સર્વ મારાં દર્શન કરો' એવી ઇચ્છાથી જ મુક્ત થાય એવો અર્થ છે. (લે)

4.‘ભવિષ્યમાં થનારાઓના ઉપયોગ માટે જ’ એટલે ‘ભગવાનનો અવતાર ન હોય તે સમયના જીવોના ઉદ્ધાર માટે જ’ એવો અર્થ છે. (ટિ) ભગવાને ચરિત્ર કરેલાં હોય તેના શ્રવણ, મનન વિગેરેથી, આવા (ભગવાનનો અવતાર ન હોય તે સમયના) જીવો કૃતાર્થ થાય તે માટે.

5.‘પહેલાંની પેઠે’ એટલે ‘સુભાષિતની પેઠે શિખામણરૂપે’. (લે)

6.શ્રીમદ્ભાગવત 9।।.

એવી રીતે ભગવાનનાં વીર્યો અને ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્ન કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી ચરિત્રનું અને ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે. (1)અનુભવેલું અને (2)નહિ અનુભવેલું એવા ભેદથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય બે પ્રકારનું છે. તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં ચરિત્રનું માહાત્મ્ય કહે છે:

નિવૃત્તતર્ષૈરુપગીયમાનાદ્ભવૌષધાચ્છ્રોત્રમનોઽભિરામાત્॥

ક ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્ પુમાન્ વિરજ્યેત વિના પશુઘ્નાત્॥4॥

(1)જેઓની તૃષ્ણા જતી રહી છે તેવાઓ જેનું સમીપમાં ગાન કરે છે. (2)જે ભવનું ઔષધ છે, અને(3) કર્ણને તથા મનને સર્વ તરફથી આનંદ કરાવનાર છે તેવા ઉત્તમશ્લોકના ગુણોનો અનુવાદ જેમાં છે, તેનો પશુહત્યારા વિના કયા પુરુષને અણગમો થાય? 4.

સ્વરૂપત: ફલતશ્ચાપિ મહાપુરુષયોગત:॥ કા.29॥

વિષયોત્તમતશ્ચાપિ ચરિત્રં પરમં મતમ્॥

સ્વરૂપથી ફલથી અને મહાપુરુષના સંબંધને લીધે ઉત્તમ વિષય હોવાને લીધે પણ (ભગવાનનું) ચરિત્ર પરમ (મોટું) મનાએલું (ગણાએલું) છે1. કા.29॥.

મુક્તસ્ય કાર્યમેતદ્ધિ મુમુક્ષોર્ભવનાશકમ્॥ કા.30॥

અનિન્દ્યવિષયશ્ચાયં વિરક્તોઽસ્મિન્ પતેદ્ધ્રુવમ્॥

આ (ઉત્તમશ્લોકના ગુણોનો અનુવાદ) મુક્ત (મોક્ષ પામેલા)નું કાર્ય છે, મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓના ભવનો નાશ કરનારું છે, અને નિંદા કરી ન શકાય તેવા વિષયવાળું છે. આમાં અણગમાવાળાનો જરુર પાત થાય2. કા.30॥.

આત્મઘાતી કર્મજડો નિન્દિતાર્થરત: સદા॥ કા.31॥

પશુસ્ત્રીવ્યતિરિક્તશ્ચેદ્વિરક્તો ન તત: પૃથક્॥

પશુ અને સ્ત્રી સિવાયનો જો (ભગવાનના ગુણોના અનુવાદમાં) અણગમાવાળો હોય તો તે (1)આત્માનો ઘાત કરનારો (2)કર્મમાં જડ અથવા (3)સદા નિંદિત પદાર્થમાં આનંદ માનનારો હોય છે; (તેથી) જુદો હોતો નથી3. કા.31॥.

આરંભમાં આ ચરિત્ર ફલરૂપ છે એમ કહે છે. જતી રહી છે ‘તૃડ્’ તૃષ્ણા જેઓની (તે ‘નિવૃત્તતર્ષા:’) તૃષ્ણા અંત:કરણના દોષોને જણાવનારી છે. તેથી સર્વે દોષો જેમના જતા રહેલા છે તેવાઓ (એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે); કારણ કે જેનામાં થોડો પણ દોષ હોય તે ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરી શકતો નથી. ‘ઉપ’ એટલે સમીપમાં (ભગવાનના ગુણો) ગવાતા હોવાથી, (તેમનું શ્રવણ કરવા) જવાનો પ્રયાસ પણ મટાડેલો છે. વળી શ્રવણ કરતાં આનંદ થતો હોવાથી4, વિષયનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ પણ મટાડેલ છે. (જેઓની તૃષ્ણા જતી રહી છે તેવાઓ, એ શબ્દમાં) બહુવચનનો પ્રયોગ હોવાથી, વારંવાર (શ્રવણ થતું હોવાથી) દૂર કરવા યોગ્ય દોષો પણ દૂર થઈ જાય છે એમ સૂચવેલું છે. દૂર કરવા યોગ્ય નથી તેવા5 (દોષો) તો ભવિષ્યમાં ફલશે. (ભગવાનનું ચરિત્ર) સ્વતંત્ર ફલરૂપ હોવાથી જ6 (જેઓની તૃષ્ણા જતી રહી છે તેવાઓ) સર્વ સ્થલે આવી (તેનું) ગાન કરે છે. આથી (તેઓ) રસમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે એમ જણાવેલું છે. એ પ્રમાણે (ભગવાનનું ચરિત્ર) વક્તા (કીર્તન કરનાર)ને ફલરૂપ અને શ્રોતા (શ્રવણ કરનાર)ના દોષ મટાડનારું7 છે એમ કહેલું છે.

(ભગવાનનું) ચરિત્ર ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે, એમ ‘જે ભવનું ઔષધ છે’ શબ્દથી કહે છે. ‘ભવ’ એટલે સંસારનું ‘ઔષધ’ એટલે ફીટાડનારું છે. તેથી (પોતાનો સંસાર તેણે ફીટાડેલ હોવાથી એ) ઉપકારના સ્મરણને લીધે (વક્તા) ગાન (કરે છે). શ્રવણ કરનારને તો કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ કરતાં આ (ચરિત્ર) મોક્ષનું પરમ સાધન (થાય છે); કારણ કે રોગ દૂર કરવા માટે ઔષધને અંદર પ્રવેશ કરાવવા સિવાય બીજા કોઈપણ પુરુષના વ્યાપાર (કાર્ય)ની જરુર હોતી નથી; અને અહિં (ચરિત્રના શ્રવણમાં) કર્ણ દ્વારા અંદર પ્રવેશ થાય છે. તેથી જો કે ફલપણું અને સાધનપણું જ કહેવા યોગ્ય છે, તો પણ (અંદર પ્રવેશ કરાવનાર) કાનને અને પ્રવેશ કરેલાનું ગ્રહણ કરનાર મનને જો સુખ આપનારું ન હોય તો પહેલાં કહેલું8 સંભવે નહિ, તેથી સર્વથી ઓછું અગત્યનું હોવા છતાં9 પાછલથી વિષય તરીકે તેનું નિરૂપણ ‘કર્ણને તથા મનને આનંદ કરાવનાર’ શબ્દથી કહે છે. (તે) કાનને તથા મનને સર્વ તરફથી આનંદ કરાવે છે. પ્રવેશ કરીને જ તે પ્રમાણે કરે છે (આનંદ જ કરાવે છે) એમ જાણવું. દૂર થઈ શકે નહિ તેવો દોષ10 હોય તો (તેનો) પ્રવેશ થતો નથી. ‘ઉપ’ ‘સમીપમાં’ ઉપસર્ગ, (ચરિત્ર) પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેવું હોવાનો દોષ તેમાં નથી એમ જણાવે છે. (ચરિત્રનું ગાન કરનારાઓમાં) તૃષ્ણા (લોભ) નહિ હોવાથી, (તેનાં શ્રવણ માટે) ધન આપવું પડવાનો દોષ પણ (તેમાં) નથી. (તેનું) ગાન થાય છે એટલે (તેમાં) શબ્દની મધુરતા છે. જન્મ અને મરણનું દુ:ખ ઘણી રીતે (ઘણા કાલ સુધી) અનુભવેલું હોવાથી તેને ફીટાડનારું ઔષધ ઘણા પ્રેમથી સેવવું (લેવું) જોઈએ. (તે) કાનને કર્કશ નથી અને પરિણામે મનોહર (સુખ કરનાર) છે એમ કહેલું છે. પરલોકની અંદર પણ પહોંચીને તે આનંદ કરાવનારું છે, એવો ‘અભિ’ ‘સર્વ તરફથી’ ઉપસર્ગનો અર્થ છે.

એવી રીતે સ્વરૂપ, ગુણ અને કાર્યથી (ભગવાનના) ચરિત્રનું ઉત્તમપણું કહી, ‘ઉત્તમશ્લોકના ગુણોનો અનુવાદ જેમાં છે’ શબ્દથી સંબંધથી પણ તે ઉત્તમ છે, એમ કહે છે. (‘ઉત્તમશ્લોકના ગુણો’ એટલે) ઉત્તમ પુરુષો જે ગુણોની સ્તુતિ કરે છે તે ગુણો, અથવા ઉત્તમશ્લોક (ભગવાન)નું માહાત્મ્ય જણાવનારા ગુણો; તેઓનો અનુવાદ એટલે વર્ણન જેમાં

છે તે ભાગવત વિગેરેરૂપ (ગ્રંથો). (ઉત્તમ, શ્લોક, ગુણ અને અનુવાદ) શબ્દો પાસેપાસે યોજેલા છે તેથી એમ જણાય છે કે દોષરહિત (ઉત્તમ) પુરુષોનું ઉત્તમપણું ભગવાન્ (ઉત્તમશ્લોક)થી છે. ભગવાનનું પણ ઉત્તમપણું જણાવનાર (તેમના) ગુણો છે, અને અનુવાદ તે (ગુણો)નાં પણ ઉત્તમપણાનું કારણ છે. 'પુમાન્' 'પુરુષ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) જે પશુના અવતારો છે11 અને જે સ્ત્રીના અવતારો છે તે આ (ગુણાનુવાદના) અધિકારી નથી12. જે સ્ત્રીઓ પણ શ્રવણ વિગેરેમાં આસક્તિવાળી છે તેઓ પણ (કોઈ) નિમિત્તને13 લીધે જ સ્ત્રીઓ થએલી છે, (પણ) સ્વભાવથી પુરુષો જ14 છે. તેથી કોઈપણ પુરુષને (તેનો) અણગમો થતો નથી; કારણ કે (આ ગુણાનુવાદમાં) અણગમો ઉત્પન્ન કરનાર15 આથી ઉત્તમ (બીજો કોઈ) રસ નથી. જેઓ (આ ગુણાનુવાદથી) વિમુખ થાય છે તેઓ દૈત્યો છે એમ કહેવા, 'પશુહત્યારા વિના' શબ્દોથી દૈત્યનાં લક્ષણો પ્રથમ કહી (તેઓને ઓળખાવે છે); કારણ કે જેઓ પશુહત્યારા છે તે દૈત્યો છે. દિતિના ઉપાખ્યાનમાં 'દૈત્યોને સ્વભાવથી દયા હોતી નથી' એમ સિદ્ધ કરેલું છે. તેઓ સદા ભગવાનના શત્રુઓ જ હોય છે, તેથી એ દોષ16 દૂર થઈ શકે તેવો નથી. (બીજામાં) આવેશ કરેલા17 દૈત્યોની પણ મુક્તિ થતી ન હોય તો ફરી બીજામાં આવેશ કરી તેમ કરે તે માટે, તેઓનો દોષ સદાને માટે દૂર થએલો છે એમ જણાવવા તેઓની મુક્તિ કહેલી છે. આધાર બનેલા18 (જેમનામાં દૈત્યે આવેશ કરેલો છે તેવા)ઓ તો મુક્ત થાય છે જ. જ્યાંથી પાછા ફરી ન શકાય તેવો અંધકાર જ19 તેઓની મુક્તિ છે. (ભગવાનના ગુણાનુવાદમાં) અણગમાવાળાને જોઈ, બીજો અણગમાવાળો ન થાય તેવા હેતુથી આ કહેલું છે. 4.

1.ઉપરના (ચોથા) શ્લોકમાં ભગવાનના ગુણાનુવાદનાં ત્રણ વિશેષણો આપેલાં છે. તે પૈકી પહેલું વિશેષણ આ ગુણાનુવાદ 'ફલરૂપ' છે એમ સૂચવે છે, તેથી તે (ફલરૂપ હોઈ) સ્વરૂપથી ઉત્તમ છે. બીજું વિશેષણ 'ભવરૂપી દોષને તે દૂર કરનાર છે' એમ કહે છે, તેથી તે દોષ દૂર કરવારૂપ ફલનું સાધન છે એમ સૂચવે છે. તેથી તે ફલથી પણ ઉત્તમ છે. ત્રીજું વિશેષણ તેનો વિષય ઉત્તમ હોવાને લીધે 'તે ઉત્તમ છે' એમ કહે છે. તેનો વિષય મહાપુરુષ એટલે ભગવાન્ હોવાથી, તેનો વિષય ઉત્તમ અને તેથી પણ તે ઉત્તમ છે. 'મહાપુરુષના સંબંધને લીધે' શબ્દથી શ્લોકમાંના 'ઉત્તમશ્લોકના ગુણોનો અનુવાદ જેમાં છે.' એ શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (કા)

મૂલશ્લોકમાં ગુણાનુવાદનાં ત્રણ વિશેષણો કહેલાં છે, તેમનું તાત્પર્ય કહેવા આ કારિકામાં (ભગવાનનાં) ગુણરૂપ ચરિત્રનું ઉત્તમપણું કહેલ છે. ભગવાનનું ચરિત્ર 'પરઃ' ભગવાન્ 'મીયતે' જણાય છે જેનાથી તેવું પરમ છે. (પ્ર)

મૂલશ્લોકમાં ઉત્તમશ્લોક (ભગવાન)ના ગુણોના અનુવાદનું માહાત્મ્ય કહેલું છે તેથી એ શ્લોકનો અર્થ 'શ્રવણ અને કીર્તનનું જ માહાત્મ્ય' થાય છે, પરંતુ 'ચરિત્રનું માહાત્મ્ય' થતો નથી, એવી શંકા દૂર કરવા આ કારિકા કહેલી છે. પહેલું વિશેષણ એ સ્વતંત્ર ફલરૂપ છે એમ સૂચવે છે, તેથી સ્વરૂપથી તેને મહાપુરુષનો સંબંધ છે એમ કહેલું છે. બીજું વિશેષણ તે

(જન્મના નાશરૂપ) ફલનું સાધન છે એમ સૂચવે છે, તેથી ફલથી તેને મહાપુરુષનો સંબંધ છે એમ કહેલું છે. ત્રીજું વિશેષણ તે કર્ણને તથા મનને આનંદ કરાવનાર છે એમ કહે છે, તેથી કર્ણનો વિષય ચરિત્ર ઉત્તમ છે એમ જ જણાવે છે. ગુણોના સંબંધથી જ ગુણાનુવાદને ઉત્તમ કહેલ છે, તેથી ચરિત્રનું (ગુણોનું જ) માહાત્મ્ય આ શ્લોકમાં કહેલું છે. એવો ભાવ છે. (લે)

2.ઉપરની કારિકામાં કહેલ અર્થ જ અહિં સ્પષ્ટ કરે છે. 'આ મુક્તનું કાર્ય છે' એ શ્લોકમાં કહેલ પહેલા વિશેષણનો અર્થ છે. 'મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓના ભવનો નાશ કરનારું છે' એ શ્લોકમાં કહેલ બીજા વિશેષણનો અર્થ છે. અને 'નિંદા કરી ન શકાય તેવા વિષયવાળું છે' એ ત્રીજા વિશેષણનો અર્થ છે. 'કયા પુરુષને અણગમો થાય?' એમ કહી, આના તરફ જેને અણગમો હોય તેનો પાત (વિનાશ) સૂચવેલો છે. (કા)

આ કારિકામાં 'પતેદ્ધ્રુવમ્' ને બદલે 'યતેદ્ધ્રુવમ્' એવો પણ પાઠ છે. આવો પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે 'સંસારમાં જે વૈરાગ્યવાળો હોય તેણે આ ગુણગાન કરવા જરુર યત્ન કરવો' એવો અર્થ કરવાનો છે. એટલે રાજા પરીક્ષિત્ અને શુકદેવને આ ભગવાનના ગુણોના અનુવાદનું અનુક્રમે શ્રવણ કરવા અને કહેવા પ્રેરણા કરતાં, શાસ્ત્રકાર આ શ્લોકમાં તેનો પ્રકાર (ગુણાનુવાદ કેવી રીતે કરવો તે) જણાવે છે. (પ્ર)

આ કારિકા પણ એમ જણાવે છે કે મૂલશ્લોકમાં ચરિત્રનું જ માહાત્મ્ય જણાવેલું છે, તેથી આ શ્લોકના આભાસમાં કહ્યો તે જ આ શ્લોકનો અર્થ છે. (લે)

3.આ ચોથા શ્લોકમાં મુક્ત જીવોએ અને મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાઓએ કરવા યોગ્ય ભગવાનના ગુણોનાં (કીર્તન તથા) શ્રવણનું ઉત્તમપણું જણાવેલું છે. તેથી 'એ શ્રવણ બધા કરતાં ઉત્તમ હોવા છતાં બધા (જીવોની) શ્રવણ કરવામાં કેમ પ્રવૃત્તિ થતી નથી?' એવી શંકા કરી, એવી પ્રવૃત્તિ ન થવાનું કારણ દોષો છે એવો આ શ્લોકનો આશય શ્રીમદાચાર્યચરણ આ કારિકામાં સ્પષ્ટ કરે છે. પશુજીવ અને સ્ત્રીજીવ વિનાનો જો કોઈ (આ ગુણાનુવાદના) શ્રવણમાં અણગમાવાળો હોય, તો તે 'આત્માનો ઘાત કરનાર' વિગેરેથી જૂદો નથી. પશુજીવો અને સ્ત્રીજીવો પોતાના તેવા સ્વભાવના બલને લીધે ભગવાનના ગુણોના અનુવાદમાં અણગમાવાળા હોય છે. એ બે પ્રકારના જીવો સિવાયના જીવો પૈકી તો (1)આત્માનો ઘાત કરનારા, (2)કર્મમાં જડ તથા (3)નિંદિત પદાર્થમાં આનંદ માનનારા, એ ત્રણ પૈકીનો જીવ જ એ ગુણોના અનુવાદમાં અણગમાવાળો હોય છે, બીજો એવો હોતો નથી. તેથી (1) પશુજીવો, (2)સ્ત્રીજીવો, (3)આત્માનો ઘાત કરનારા, (4)કર્મમાં જડ અને (5)નિંદિત પદાર્થમાં આનંદ માનનારા, એ પાંચ (પ્રકારના જીવો) જ એવા ગુણાનુવાદમાં અણગમાવાળા હોય છે.

આ શ્લોકમાં 'કયા પુરુષને અણગમો થાય?' એવો પ્રશ્ન કરેલો છે. 'પુરુષ' શબ્દથી એમ સૂચવ્યું છે કે પુરુષને અણગમો ન થાય, પણ સ્ત્રીને થાય. આ સ્ત્રીપણું અને પશુપણું જે અણગમો કરાવનારાં છે તે દેહના સંબંધનું સ્ત્રીપણું અથવા પુરુષપણું નથી, કારણ કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા 9।માં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્ત્રીઓ (સ્ત્રી દેહવાળા જીવો) ભગવાનનો આશ્રય

રાખે છે, તેમજ કુંતી વિગેરે સ્ત્રીઓ ભક્તો હતી એ પણ પ્રસિદ્ધ છે, અને પશુદેહવાળાને તો ગુણાનુવાદમાં પ્રેમ સંભવતો જ નથી, કારણ કે સર્વના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં મનુષ્યોનો જ અધિકાર છે, (પશુઓનો નથી.) તેથી અહિં જે સ્ત્રીપણું અને પશુપણું કહ્યાં તે જીવના ધર્મો જ કહેલા છે. નીચે શ્રીસુબોધિનીમાં પણ એવું જ વ્યાખ્યાન કરે છે. તેથી સ્ત્રીજીવો અને પશુજીવોને એ ગુણાનુવાદમાં અણગમો હોય છે.

'સ્ત્રીજીવો પ્રકૃતિને પરવશ છે' એમ તત્ત્વદીપપ્રકાશમાં કહેલું હોવાથી, સ્ત્રીપણું એટલે વિષયમાં આસક્તિના કારણરૂપ પ્રકૃતિને પરવશ હોવાપણું સમજવું. તેઓ પ્રકૃતિને અધીન હોવાથી અને પ્રકૃતિ સંસાર ઉત્પન્ન કરાવનારી જ હોવાથી, તેઓને ભગવાનના ગુણોના અનુવાદમાં અણગમો હોય તે યોગ્ય જ છે. પશુપણું એટલે બધા પદાર્થોમાં વિવેકનો અભાવ, સ્ત્રીજીવો લૌકિક ચાતુર્યવાળા હોઈ પારમાર્થિક સાધન વિનાના હોય છે, અને પશુજીવો લૌકિક અને અલૌકિક બંનેમાં ચાતુર્યવિનાના હોય છે, એટલો તેઓમાં ભેદ છે. (યો)

આ કારિકામાં પણ શ્લોકમાં કહેલ ત્રણ વિશેષણોના અર્થ કહેલા છે. દોષરહિત અંત:કરણવાળાઓ જેનું ગાન કરે છે તેનો જેને અણગમો હોય, તે દોષવાળા અંત:કરણવાળા જ હોવા જોઈએ. તેઓ અંત:કરણના દોષથી આત્માનો ઘાત કરે છે. (લે)

(જન્મમરણના ઔષધનો જેને અણગમો હોય તે વારંવાર જન્મે છે અને મરે છે. આવા કર્મજડ હોય છે. નિંદિત પદાર્થમાં જ જેને આનંદ આવતો હોય તેને જેની નિંદા ન થઈ શકે તેવા ભગવાનના ગુણના અનુવાદ તરફ અણગમો હોય જ.)

4.શ્રવણ કરતાં આનંદ થવો એ 'જેનું સમીપમાં ગાન કરે છે'માં 'ગાન' શબ્દ છે તેનું તાત્પર્ય છે. (ટિ)

5.'દૂર કરવા યોગ્ય નથી તેવા' એટલે 'ભગવાનના સંબંધવાળા હોઈ દૂર ક્રવા યોગ્ય નથી તેવા, જેવા કે કામ વિગેરે' એવો અર્થ છે. (ટિ)

6.આ શ્લોકના આભાસમાં 'ચરિત્ર ફલરૂપ છે' એમ કહેલું છે, તે અહિં 'જ' શબ્દથી દૃઢ કરે છે. (લે)

7.તે દોષને મટાડનારું છે, કારણ કે જેઓની તૃષ્ણા જતી રહી છે તેવાએ ગાન કરેલું ચરિત્ર સાંભળવાથી આપણી પણ તૃષ્ણા જતી રહે, એવો ભાવ છે. (લે)

8.'પહેલાં કહેલું' એટલે 'ચરિત્રને અંદર પ્રવેશ કરાવવાનું'. (લે)

9.પહેલી વાર (શ્રવણ કરવાની) પ્રવૃત્તિ થાય, તે વિષયને લીધે થાય. તેથી સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર (ચરિત્ર)માં પણ, એ રીતે પ્રવૃત્તિ કરનારની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર બીજા વિષયના જેવા જ ધર્મવાળો વિષય ગણાય, તેથી એને 'જઘન્ય' 'હલકું' (સર્વથી ઓછું અગત્યનું) કહેલ છે. (ટિ)

ચરિત્રના બે ગુણો કહ્યા. (1)જેના સર્વ દોષો ગએલા છે તેવાઓ જેનું ગાન કરે છે તે અને (2)ભવનું ઔષધ છે. આ બે ગુણોથી 'કાનને સુખ આપનાર હોવું' એ ગુણ હલકો છે, છતાં ચરિત્રના પ્રથમ કહેલા બે ગુણો સિદ્ધ થાય તે માટે, આ હલકા ગુણનું 'કર્ણ અને મનને આનંદ કરાવનાર' શબ્દથી નિરૂપણ કરે છે, એવો અર્થ છે. જો ભગવાનનું ચરિત્ર કાનને અને મનને આનંદ કરાવનારું ન હોત, તો તેનું ગાન અને શ્રવણ થાત નહિ એવો ભાવ છે. (યો)

10.'દૂર થઈ શકે નહિ તેવો દોષ' એટલે 'સહજ આસુરપણું.' (ટિ)

11.'પશુના અવતારો' એટલે '(જન્મતાં તરત) સ્તનપાન કરાવનાર સંસ્કારના જેવો જેમનામાં પશુપણાનો સંસ્કાર છે તેવા.' (પ્ર)

12.'અધિકારી નથી' એટલે સ્વરૂપથી જ અધિકારી નથી. 'આત્માનો ઘાત કરનારા' વિગેરે ત્રણના દોષ દૂર થાય તો તેઓને અધિકાર પ્રાપ્ત પણ થાય એવો ભાવ છે. (લે)

13.'નિમિત્ત' એટલે 'એવો દેહ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ.' (લે)

14.‘પુરુષો’ એટલે ‘જીવમાં રહેલ પુરુષપણાવાળા’ એવો અર્થ છે. જીવમાં રહેલ સ્ત્રીપણાનું અને પુરુષપણાનું વિવરણ ઓગણીસમા અધ્યાયનાં ટિપ્પણીમાં આપેલ છે. (લે)

15.‘અણગમો ઉત્પન્ન કરનાર’ એટલે ‘(ભગવાનના) ગુણાનુવાદમાં અણગમો ઉત્પન્ન કરનાર.’ (ટિ)

16.ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં અણગમારૂપ તે દોષ ગુણોના અનુવાદથી દૂર થઈ શકે તેવો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

17.‘આવેશ કરેલા’ એટલે ‘કાલનેમિ વિગેરે સહજ અસુરો’ એવો અર્થ છે. (લે)

18.‘આધાર બનેલા’ એટલે ‘આવેશવાળા (જેમનામાં બીજાનો આવેશ થએલ છે તેવા) કંસ’ વિગેરે, એવો અર્થ છે. (લે)

19.દૈત્યોની મુક્તિનું સ્વરૂપ અહિં કહેલું છે. (ટિ)

એ પ્રમાણે ચરિત્રની સ્તુતિ કરી, તે માત્ર પુણ્ય દ્વારા1 ફલ આપનારું હશે (ચરિત્રના શ્રવણથી પુણ્ય થાય અને પુણ્યને લીધે ભવનો નાશ થાય એવું હશે), એવી શંકા ન રહે તે માટે નીચેના બે શ્લોકોથી (અનુક્રમે) શ્રવણ કરેલા અને અનુભવેલા (માહાત્મ્યના) ભેદથી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે:

પિતામહા મે સમરેઽમરઞ્જયૈર્દેવવ્રતાદ્યાતિરથૈસ્તિમિઙ્ગિલૈ:॥

દૂરત્યયં કૌરવસૈન્યસાગરં કૃત્વાઽતરન્ વત્સપદં સ્મ યત્પ્લવા:॥5॥

જે (શ્રીકૃષ્ણ) હોડી હોવાથી, મારા પિતામહો સમરમાં દેવોને જીતનાર દેવવ્રત વિગેરે અતિરથરૂપ તિમિંગિલોને લીધે તરી ન શકાય તેવા કૌરવોના સૈન્યરૂપ સમુદ્રને વાછરડાનું પગલું કરી તરી ગયા...(તેમનાં (શ્રીકૃષ્ણનાં) વીર્યો કહો. શ્લોક 7)2. 5.

મારા પિતામહો પાંડવો સમરમાં તરી ન શકાય તેવા કૌરવના સૈન્યરૂપ સાગરને વાછરડાંનું પગલું કરી જે નાવ હોવાથી તરી ગયા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. એક જ3 પૌત્ર (પરીક્ષિત્) બચ્યો. પાંચે4 (પાંડવો) (તેના) પિતામહો (હતા). અથવા ત્રણ4 જ (પાંડવો પિતામહો હતા). ક્ષેત્રજ પુત્રો હોય ત્યાં, બીજવાળા4 (પુત્ર ઉત્પન્ન કરનાર)નું પોતાનું ક્ષેત્ર નહિ હોવાથી (પુત્રો) તેના નથી, પરંતુ હરકોઈ રીતે5 જયાં ક્ષેત્ર બીજવાળાનું હોય ત્યાં તેનું ફલ (પુત્ર) તેનું જ થાય છે6.

‘મર:’ એટલે મરણ, મરણસહિત હોય તે ‘સમર:’ (સમર), કારણ કે યુદ્ધમાં અવશ્ય મરણ થાય છે. તેમ (સમરમાં યુદ્ધ હોવા) છતાં કોઈપણ (પાંડવ) મરણ પામ્યો નહિ, એમ ભગવાનની સન્નિધિ (સમીપપણાં)નું માહાત્મ્ય કહેલું છે. ભીષ્મ વિગેરે ‘અમરઞ્જયા:’ દેવોને જીતનારા હતા. દેવો (અમરો)ને જીતવા (જિ જય્) એ તેઓના નામના કારણ જેવું થઈ પડવાથી, પાણિનિસૂત્ર 3।46 પ્રમાણે તેઓ ‘અમરઞ્જયા:’ થયા. તેઓ દેવોને પણ જીતતા, તેથી ઇન્દ્રપુત્ર (અર્જુન) વિગેરે હોવાને લીધે પણ તેમનાથી છૂટાય તેવો સંભવ ન હતો, અને

દેવે આપેલાં શસ્ત્રોથી પણ (તેઓના સામે) ટકી શકાય તેમ ન હતું. તેઓનું દેવોને જીતવાપણું કોઈપણ સમયે (મટી) જાય તેમ ન હતું, એમ જણાવવા 'દેવવ્રત' શબ્દ યોજેલો છે. દેવની પેઠે સત્યસંકલ્પ (નિશ્ચય)રૂપ વ્રત છે જેનું (તે દેવવ્રત). આથી એમ કહેલું છે કે ભીષ્મને પોતાનો (ભીષ્મનો) ધર્મ તજાવવાનું સામર્થ્ય7 પણ તેઓને (કૌરવોને) પ્રાપ્ત થયું હતું. 'દેવવ્રત' એટલે તેવો હોવા તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલ ભીષ્મ. બીજા દ્રોણ વિગેરે પણ તેવા (હતા). દેવવ્રત વિગેરે જે અતિરથો હતા (તેઓ તિમિંગિલ હતા). જો તે (દેવવ્રત) (તેઓમાંનો) પહેલો હોય તો બીજાઓ તેના જેવા જ (દેવવ્રતવાળા) હોય. તેવા હોઈને વળી અતિરથ એટલે અલૌકિક સર્વ અતિશય સામર્થ્યવાળા હતા. 'તિમિ નામનો મત્સ્ય એકસો યોજન લાંબો છે' એવું વાક્ય હોવાથી, તેનું ભક્ષણ કરનારો (તિમિંગિલ એટલે તિમિને ગળી જનારો) તેનાથી પણ હજારગણો અધિક હોવો જાઈએ. આથી એમ કહેલું છે કે તે (જેમાં તિમિંગિલો છે તે) સમુદ્રમાં પડેલો તેમાં રહેલ (તિમિ, પ્રાણી) પણ જીવતો નથી, તો વિજાતીય (સમુદ્ર બહારના)નું તો કહેવું જ શું? તેઓ (કૌરવો) દૈત્યના આવેશને લીધે ઘણા ક્રૂર હોઈ સગાઓને હણતા હતા, તેથી એમ કહેલું છે. તેથી તે (ભીષ્મ) સંબંધી હોવાને લીધે અથવા પિતામહ હોવાને લીધે (પાંડવોને) મૂકી દેશે એવી (આશા) દૂર થાય છે. ગળવાથી હાડકાં વિગેરેનો નાશ થાય તેમ આખા વંશનો નાશ કરનાર (તે હતા). બહાર રહેલાને8 પણ તેઓ મારનાર હતા તો પછી પોતાની સેનામાં પડેલાનું તો કહેવું જ શું? એમ કહેવા સમુદ્રપણું (જણાવેલું છે). તેથી જ (સમુદ્રમાં) મઘર વિગેરે સાધનો (નૌકા)નો નાશ કરનાર8 હોવાથી તે તરી ન શકાય તેવો છે. કુરુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓ પાછા ફરતા નથી.

સૈન્યરૂપ સમુદ્ર એટલે ચેતન9 (જીવતો) સમુદ્ર હોવાથી સ્વરૂપથી પણ નાશ કરનારો છે એમ કહેલું છે. મોટાં વહાણો વિગેરે સાધનો પણ કષ્ટથી અતિક્રમ એટલે ઉલ્લંઘન જેનું કરી શકે તેવો (તરી ન શકાય તેવો) (તે હતો). જે ભગવાન્ હોડી10 હતા જેમની (તેવા 'યત્પ્લવા:' પાંડવો હતા). તેથી ભગવાન્ (પોતાના) અલ્પરૂપથી અને યુદ્ધ કરતા નહિ હોવાથી માત્ર પોતાની સન્નિધિ (સમીપપણાથી) (પાંડવોનું) રક્ષણ કરતા હતા. (પોતે યુદ્ધમાં જીતશે નહિ એવી પાંડવોના) મનમાં શંકા પણ રહી ન હતી, એમ જણાવવા 'વાછરડાંનું પગલું કરી' શબ્દો યોજેલા છે. (કૌરવના સૈન્યરૂપી સમુદ્રને) તુચ્છ કરવામાં અને તરી જવામાં (પાંડવોએ કરેલ) ભગવાનનો આશ્રય જ કારણ હતો. ગીતામાં (જણાવ્યા પ્રમાણે) (અર્જુનને અગાઉથી થએલ) ભીષ્મ વિગેરેના મરણના જ્ઞાનને લીધે (તેઓએ એ સૈન્યરૂપી સમુદ્રને) તુચ્છ કર્યો. છતાં પાંડવોએ ભગવાનનો સારી રીતે આશ્રય કર્યો નહિ11 તેથી તેઓ કીડીરૂપ જ હતા, કારણ કે તેઓએ ભગવાનને પોતાની દૃષ્ટિથી11 જોયા (હતા). જો (ભગવાનમાં તેઓનો) ભગવદ્ભાવ12 હોત તો એમ12 કેવી રીતે હોત? તેમને13 (જીવતા) રહેવા દીધા તેથી તેને તુચ્છ કર્યો. બંને14 અલૌકિક એક સાથે જ થયાં. છેવટ સુધી15 ત્રણને માર્યા નહિ તેથી તે (કૌરવસૈન્યરૂપ સમુદ્ર) વાછરડાંનું પગલું (થયો). મુખ્ય (સેનાપતિની) સ્થિતિવાળા અશ્વત્થામાએ બે16 વાર અપકાર કર્યો તેથી તેના બે16 કટકા કર્યાં. હોડીમાં બેસી, તરેલા સમુદ્રના ભાગને સૂકવતા, છેવટ કાંઈક (સમુદ્રનો ભાગ) બાકી રાખી, (તેના) પાર ઉતર્યા એવો અર્થ છે. (પાંડવોએ આ કાર્યથી) કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી તેથી

તેઓ (આ શ્લોકમાં) કર્તા છે17. આ ઘણું જ અલૌકિક છે. એ પ્રમાણે જેઓને ભગવાનનો આશ્રય છે તેઓ પહેલાંપહેલાંના સંસારને પણ સૂકવી નાખી, ભગવાનની સેવા પૂરતી જ (સેવામાં ઉપયોગી હોય તેટલી જ) સંસારના પદાર્થરૂપ મિલ્કત રાખી, (સંસારના પેલે) પાર રહેલા ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેલું છે. 5.

1.અહિં એમ કહેલું છે કે ભગવાને સાક્ષાત્ (પોતે જ) ભક્તોનાં દુ:ખનું નિવારણ કરેલું છે, પરંતુ કોઈ બીજાની મારફત તેમ કરેલું નથી. તેથી ભગવાનનું ચરિત્ર પણ સાક્ષાત્ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરાવે છે, પરંતુ 'પુણ્યની મારફત સિદ્ધ કરાવતું નથી' એમ જાણવામાં આવશે, તેથી એમ કહેલ છે. (ટિ)

2.જે (ભગવાન્) હોડી હોવાથી (પાંડવો) તર્યા, અને જેમણે મારું રક્ષણ કર્યું (શ્લોક 6), તે ભગવાનનાં વીર્યો કહો (શ્લો. 7), એ પ્રમાણે સાતમા શ્લોક સાથે સંબંધ છે. (લે)

3.શ્લોક 5 થી 7 સુધી એક વાક્ય છે. પાંચમા શ્લોકમાં 'મે' 'મારા' શબ્દ છે, તેનું આ તાત્પર્ય કહેલું છે. (લે)

4-4-4.ક્ષેત્ર પાંડુનું હતું, ધર્મ, ઇન્દ્ર વિગેરે બીજવાળા (પુત્ર ઉત્પન્ન કરનારા) હતા. એક સ્વામી (પાંડુ)ના ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા પાંચે પાંડવો હોવાથી, પાંચે પિતામહો ગણાય; પણ એક જ ક્ષેત્ર (કુંતી)માં ઉત્પન્ન થએલા તરીકે ત્રણ જ પિતામહો ગણાય. (ટિ)

5.'હરકોઈ રીતે' એટલે 'ધન આપીને વિગેરે રીતે'. (લે)

6.બૃહસ્પતિની પત્ની તારામાં ચંદ્રે બુધને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, છતાં બુધ બૃહસ્પતિનો પુત્ર નહિ ગણાતાં ચંદ્રનો પુત્ર ગણાય છે. ઉપર જણાવેલ નિયમને આથી બાધ ન લાગે તે માટે આ કહેલ છે. (પ્ર) પતિને તજી સ્ત્રી બીજાની સાથે રહેતી હોય તેવા સમયે તેને પુત્ર થાય તે બીજવાળાનો પુત્ર ગણાય, એવો અર્થ જણાય છે. કુંતીના પ્રસંગમાં એવું કાંઈ ન હતું. તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ અથવા ત્રણ પિતામહો કહેલા છે.

7.ભગવાન્ સૂચવે તે કરવું એ દેવોનું વ્રત છે; તેનાથી વિરુદ્ધ કરવું એ દૈત્યોનું વ્રત છે. છતાં દેવવ્રતવાળા ભીષ્મને કૌરવોએ તિમિંગિલ (મગરમચ્છ)પણારૂપ દૈત્યવ્રત લેવરાવ્યું, તેથી કૌરવોમાં તેવું સામર્થ્ય થયું હતું એવો અર્થ છે. આ ઘણું જ સામર્થ્ય ગણાય એવો ભાવ છે. (ટિ)

8-8.સૈન્યમાં રહેલા સૈનિકો પોતાની સેનાની બહારનાને અહિં તહિં મારે છે પરંતુ પોતાની સેનાને મારતા નથી. સમુદ્રની અંદર રહેલા પ્રાણીઓ તો પોતાના સમૂહમાં રહેલા પ્રાણીને પણ મારે છે. અહિં અંદરનાને અને બહારનાને બંનેને મારે છે એમ કહેલું છે. તેથી કોઈને છોડે એવા નથી એમ સૂચવવા સૈન્યપણું અને સમુદ્રપણું બંને કહેલા છે એવો અર્થ છે. મછવાને પણ (મગરમચ્છ) ગળી જાય છે તેથી તે સાધનનો ઘાત કરનાર છે. (ટિ)

9.સમુદ્ર જલરૂપ છે, તે અચેતન (જડ) હોવાથી પોતે મારતો નથી, પરંતુ તેની અંદર રહેલાં ચેતન (પ્રાણીઓ) મારે છે. આ (સૈન્યરૂપ) સમુદ્ર પોતે જ ચેતન હોવાથી તે પોતે સ્વરૂપથી બીજાનો નાશ કરનારો છે એમ જણાવેલ છે .એવો અર્થ છે. (ટિ)

10.'હોડી' કહેવાનું તાત્પર્ય અહિં જણાવેલ છે. હોડી સમુદ્રથી ઘણી જ નાની અને તેની અંદર રહેલી છે. તે માત્ર પોતાનો આશ્રય કરવાથી જ તારનારી છે, પરંતુ મઘર વિગેરે અડચણ કરે તો તેમને રોકી શકતી નથી. એવી રીતે ભગવાન્ પણ પાંડવોના બધા સૈન્યનું રક્ષણ કરવા તત્પર થયા ન હતા; જો બધા સૈન્યનું રક્ષણ કરવું હોત તો મોટું રૂપ ધારણ કરત. તે માત્ર પાંડવોનું જ રક્ષણ કરવાના હતા તેથી તેમણે માત્ર નાનું રૂપ રાખેલું, અને યુદ્ધ કરતા ન હતા તેથી તે એ સમુદ્રમાં ન હતા. (ટિ)

11-11.'સૈન્યસમુદ્રને વાછરડાનું પગલું કર્યું' એટલું કહેવાથી જ કાર્ય થતું હતું, તેથી પ્રભુનું હોડી તરીકે નિરૂપણ કરવું અને તેનાથી પાંડવો તર્યા એમ કહેવું નિરર્થક છે, કારણ કે વાછરડાંના પગલામાં ડૂબવાનો સંભવ નહિ હોવાથી, (તે તરવા) હોડીની જરુર રહેતી નથી' એવી શંકા થાય તેથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય જણાવે છે. ('પાંડવોએ ભગવાનનો સારી રીતે આશ્રય કર્યો નહિ, તેથી તેઓ કીડીરૂપ જ હતા') વાછરડાંનાં પગલામાં કીડીઓ જ ડૂબી જાય તેવો સંભવ હોવાથી, અને તેઓ હોડીથી તેને તાર્યા એમ કહેલ હોવાથી, 'તેઓ કીડીરૂપ જ હતા' એમ જણાવેલું છે એવો અર્થ છે. કીડીરૂપ હોવાનું કારણ 'તેઓએ ભગવાનને પોતાની દૃષ્ટિથી જોયા હતા' શબ્દોથી કહેલ છે. પોતાની દૃષ્ટિથી એટલે 'પોતાની સમાન (પોતાના જેવા)', અથવા 'લૌકિક દૃષ્ટિથી.' (ટિ)

12-12.જો પાંડવોએ ભગવાનને ભગવાન્ તરીકે જાણ્યા હોત તો તેઓને વાછરડાંના પગલામાં ડૂબવાનો સંભવ ન જણાત એમ કહેલ છે. (તેમણે ભગવાન્ જાણ્યા હોત તો) બ્રહ્માસ્ત્ર દેખાયું ત્યારે ઉત્તરાની પેઠે તેઓ ભગવાનને શરણે ગયા હોત, પરંતુ તેમણે શસ્ત્ર લીધાં ન હોત (જૂઓ 1।11) તે સમયે જો ભગવાને ચક્રથી તેમનું રક્ષણ કર્યું ન હોત તો તેઓનું સામર્થ્ય નમાલું હોવાથી તેમનો નાશ જ થાત, આ જ તેઓનું ડૂબવાનું. તેઓએ 'અમારા સામર્થ્યથી જ અમારો જય થાય છે' એવા અભિમાનથી તે સમયે શસ્ત્રો લીધેલાં. એમ હોવાથી પહેલા પણ પ્રભુએ જ રક્ષણ કરેલું એ ઉપકાર તેઓએ જાણ્યો નહિ અને ભગવાનનું માહાત્મ્ય પણ જાણ્યું નહિ, તેથી તેઓ ક્ષુદ્ર (નમાલા) હોઈ, કીડી જેવા જ હતા. (ટિ)

13.'તેમને' એટલે 'અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા એ ત્રણને' (લે)

14.(1)ત્રણને જીવતા રહેવા દઈ કૌરવસૈન્યરૂપ સમુદ્રને તુચ્છ કરવો અને (2) અશ્વત્થામાએ ફેંકેલ પાંચ બાણોથી સુદર્શન વડે પાંડવોની રક્ષા કરવી એ બંને. (લે)

15.વાછરડાંના પગલાં સરખું કૌરવ સૈન્ય કેમ બન્યું તેનું વિવરણ કરે છે. (લે)

16-16.પહેલીવાર બ્રહ્માસ્ત્ર મુકી અપકાર કર્યો જૂઓ1।20 થી 32. બીજીવાર પરીક્ષિત્ તથા પાંડવો પ્રતિ બ્રહ્માસ્ત્ર યોજ્યું જૂઓ 1।8 થી 14. એ પ્રમાણે અશ્વત્થામાએ બે વાર અપકાર કરેલો. તેથી માથામાંથી અર્જુને મણિ કાઢી લીધેલો (1।55) તે સમયે તલવારથી તેના માથામાંથી મણિ કાઢતાં તેના માથાના બે ભાગ થયા જ હોવા જોઈએ. તેથી એમ કહેલું જણાય છે.

17.'મારા પિતામહો કૌરવસૈન્યરૂપ સમુદ્રને તરી ગયા' એ વાક્યમાં 'પિતામહો' કર્તા (પહેલી વિભક્તિમાં) છે. પાંડવોમાં એ સૈન્યરૂપ સમુદ્રને તરવાનું સામર્થ્ય ન હતું, છતાં કીર્તિ તેમને મળી અને તેઓ તરી ગયા એમ કહેવાયું, એ ઘણું અલૌકિક છે.

એ પ્રમાણે સાંભળેલું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહી, નીચેના શ્લોકમાં (પોતે) અનુભવેલું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહે છે:

द्रोण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं संतानबीजं कुरुपाण्डवानाम्॥

जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मे यः शरणं गतायाः॥6॥

દ્રોણિના અસ્ત્રથી સારી રીતે બળી ગએલાં, કૌરવ અને પાંડવોના વંશના બીજરૂપ આ મારા અંગની, શરણે આવેલી માતાની કુક્ષિમાં પધારેલા અને માતાએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (જે) ચક્ર ધારણ કરનાર ભગવાને રક્ષા કરી...(તેમનાં વીર્યો કહો. શ્લો.7.) 6.

પાંડવો સર્વ રીતે (રક્ષા કરવા) અશક્ત હતા ત્યારે (ભગવાને) પોતે (જાતે) પણ (મારી) રક્ષા કરી એમ કહેતાં, પોતાની ઉપર ભગવાનની અતિશય કૃપા પણ જણાવે છે. (અશ્વત્થામાને તેના) પિતા (દ્રોણ)ના નામ ઉપરથી (દ્રોણિ કહ્યો તેથી) (તેના પિતાનું) માહાત્મ્ય અને (પાંડવોએ તેનું કરાવેલ) મરણ પણ જણાવેલાં છે, કારણ કે દ્રોણ અસ્ત્રવિદ્યાનું મૂલ (શિક્ષક) હતો, અને પિતાની હત્યાથી બદલો વાળી ન શકાય તેવું વેર (થાય છે.) તે (અશ્વત્થામા)ના પાછું ન વાળી શકાય તેવા બ્રહ્માસ્ત્રથી મારું આ અંગ 'વિપ્લુષ્ટ' એટલે સારી રીતે બળી ગએલું (હતું).

અર્જુન વૈષ્ણવ હોવાથી1 વંશરૂપ બીજભાવ બાકી રહેલ2 (બળેલ નહિ), તેથી જ (મારું અંગ) વંશનું બીજ (રહ્યું). કુરુઓને પણ મુક્તિનું દાન કરવાનું હતું અને વંશ ન હોય તો મુક્તિ થાય નહિ તેથી 'કૌરવ અને પાંડવોના (વંશના બીજરૂપ)' એમ કહેલ છે. કુરુઓ સહિત પાંડવો તે 'कुरुपांडवाः'. કૌરવો અને પાંડવો તે 'कुरुपांडावाः' એવો સમાસ લેવામાં આવે ત્યાં 'જનપદમાં ('અ' પ્રત્યયનો) લોપ થાય છે' (પાણિનિ સૂત્ર 4।81) નિયમ પ્રમાણે લોપ થવાથી ('કુરુ' નું 'કૌરવ' નહિ થતાં) 'कुरुपाण्डवाः' રૂપ થાય છે3. બળેલા અંશોને પણ બળેલા ન હોય તેવી ભાવનાથી તેવા (નહિ બળેલા) જણાવી4 તેઓની સાથે, અંદર માત્ર બીજરૂપે રહેલા દેહનું રક્ષણ કર્યું5 એવો અર્થ છે. (બીજભાવ પણ) બળી ગયા પછી રક્ષણ કરવું ઘણું કઠણ થાય.

ધર્મની રક્ષા6 કરવા અને મોક્ષમાં અડચણ ન થાય તે માટે7 દાહ થવા દીધો (દેહને બળવા દીધો). 'આ' એમ કહી 'ખોટ વિનાનું છે' એમ (જણાવવા) આંગળીથી દેખાડે છે. 'મારું અંગ' એમ કહી, પોતાનો અનુભવ જણાવેલો છે. 'સંતાન એટલે વંશનું બીજ' એમ કહી, તે સમયે રક્ષા કરવાનું અને આ સમયે (તક્ષકથી મૃત્યુ થવાનું છે ત્યારે) રક્ષા નહિ કરવાનું કહેલું છે. 'કુરુનાં વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા પાંડવો' એમ કહી, મૂળથી (વંશપરંપરાથી) ભક્તપણું (જણાવેલું છે). 'કુક્ષિમાં પધારી' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે (પ્રભુએ) બીજા પ્રકારે રક્ષા કરી ન હતી અને બીજા કોઈથી રક્ષા થઈ શકે તેમ ન હતું. 'ચક્ર ધારણ કરનાર' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) (પ્રભુએ) તત્ત્વસહિત8 પોતાના સ્વરૂપનાં દર્શન આપ્યાં. '(આવા દર્શન) ભવિષ્યમાં ધ્યાન કરવા માટે (કરાવ્યાં)' એમ જણાવી (પ્રભુએ) ઉપકાર9 (કર્યો એમ) કહેલું છે; પરંતુ (પ્રભુએ) ચક્રથી રક્ષા કરી અથવા અસ્ત્ર (બ્રહ્માસ્ત્ર)નું તેજ દૂર કર્યું (એમ કહેલ) નથી. તેથી જ 'અસ્ત્ર (બ્રહ્માસ્ત્ર)ના તેજને પોતાની ગદાથી (હરતા)' એ વાક્ય સાથે વિરોધ થતો નથી. અથવા કાલનો નિગ્રહ કરવા10 (ભગવાને) ચક્ર ધારણ કરેલું. તેથી જ11 (પોતાના) પ્રભાવ સહિત ભગવાન્ (કુક્ષિમાંથી) પધારી જતાં, તે ચક્રે પરિભ્રમણ કરવા માંડયું. તેને લીધે હાલ (મારી) આવી (જેનું મૃત્યુ થોડા દિવસમાં થવાનું છે તેવી) દશા છે. માતાએ 'મેય' એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (કુક્ષિમાં પધારેલ ભગવાન્) હતા. 'ચ' 'અને' શબ્દથી મારે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (તે હતા એમ કહેલું છે). (માતા) શરણે ગઈ, તેથી (ભગવાને) દર્શન દીધાં અને કુક્ષિમાં પ્રવેશ પણ કર્યો. મેં (પરીક્ષિતે) (ભગવાનના) માહાત્મ્યનો અનુભવ કરેલ હોવાથી તમે (શ્રીશુક) જે કહેશો તેમાં (મને) વિશ્વાસ રહેશે એવો ભાવ છે.6.

1.'વૈષ્ણવ હોવાથી' એટલે 'નરનો અંશ હોવાથી વૈષ્ણવ હતો તેથી'. (પ્ર)

2.ગર્ભ સર્વથા (સંપૂર્ણ રીતે) બળી ગયો હોય તો રક્ષણ કરવા યોગ્ય કાંઈ ન રહેવાથી, રક્ષણ કરવાપણું રહે નહિ. તેથી અહિં જે રક્ષણ કરવા યોગ્ય રહેલ તે કહે છે. (ગર્ભનો) સ્થૂલ અંશ બળી ગયો છતાં અહિં જણાવેલ બીજના અંશરૂપ ધર્મ તો વૈષ્ણવનો અંશ હોવાથી રહેલો જ હતો (બળેલ ન હતો). તેથી જે અંશો બળી ગયા હતા તેમને પણ ભગવાને પોતાના સામર્થ્યથી નહિ બળેલા જ વિચાર્યા અને તેવી રીતે તેમની સાથે રહેલ બીજભાવની રક્ષા કરી, એવો અર્થ છે. (ટિ)

3.'તેનું અપત્ય' એવો અર્થ કરવા 'અઞ્' ('અ') પ્રત્યયપાણિનિના 4।168સૂત્ર પ્રમાણે લાગે છે પણ તે પ્રત્યયનો અહિં જણાવેલ 'જનપદે લુપ્' પાણિનિસૂત્ર 4।81 પ્રમાણે લોપ થાય છે. અહિં 'કુરુ' શબ્દનો અર્થ જનપદ (દેશ અથવા દેશના બધા વતનીઓ) થતો નહિ હોવાથી એ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય. તેથી 'કુરુપાણ્ડવાઃ' શબ્દ ન થતાં 'કૌરવપાણ્ડવાઃ' જ થાય, એવી શંકા થતાં, તેનો લોપ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. 'જનપદ' શબ્દ (એ સૂત્રમાંથી) છૂટો પાડતાં, 'લુપ્' એટલું જ સૂત્ર બાકી રહે છે. તેથી 'કુરુ' નો અર્થ 'જનપદ' ન હોવા છતાં, એ પ્રત્યયનો લોપ થતાં 'કુરુપાણ્ડવાઃ' શબ્દ થાય છે, એવો અર્થ છે. (ટિ)

4.પહેલાં જે અંશો બળેલા જણાતા હતા, તે પણ ન બળેલા જણાય તે 'અન્યથાપ્રતીતિ'. (ટિ)

5.'બીજરૂપ દેહનું રક્ષણ કર્યું' એટલે 'દેહમાં રહેલા બીજનું રક્ષણ કર્યું' એવો અર્થ છે. (લે)

6.બ્રહ્માસ્ત્રમાં વેદના મંત્રોથી બ્રહ્મરૂપ દેવતાનું સ્થાપન કરેલું હોય છે. તે બ્રહ્માસ્ત્રનું કાર્ય ભગવાન્ અટકાવી દે તો ભગવાન્ 'વેદમાર્ગના રક્ષણ કરનાર' છે, એ તેમના ધર્મની હાનિ થાય. તેથી ધર્મની રક્ષા કરવા ભગવાને બ્રહ્માસ્ત્રને તેનું એ કાર્ય કરવા દીધું. આથી બ્રહ્માસ્ત્રને તેનું કાર્ય નહિ કરવા દેવા અને ગર્ભને નહિ બળવા દેવાનું પણ ભગવાનમાં સામર્થ્ય હતું એમ સૂચવેલું છે. (ટિ)

7.વેદના મંત્ર પ્રમાણે જેનું સ્થાપન કરેલ છે તે દેવતા પોતાનું કાર્ય કરીને ત્યાંથી જાય; કાર્ય ન થયું હોય ત્યાં સુધી ત્યાંથી તે જાય નહિ. તેથી મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન થાય. તેથી એવું વિઘ્ન ન થાય તે માટે ભગવાને બ્રહ્માસ્ત્રને એ બાળવાનું કાર્ય કરવા દીધું એવો અર્થ છે. (ટિ)

8.'તેજનું તત્ત્વ સુદર્શન છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સુદર્શન તત્ત્વ હોવાથી, 'સુદર્શન ધારણ કરીને' એટલે 'તત્ત્વસહિત' એવો ભાવ છે. અહિં 'ચક્ર' શબ્દ ભગવાનમાં રહેલાં સર્વ તત્ત્વો માટે યોજાએલો છે. બારમા સ્કંધના અગીઆરમા અધ્યાયમાં શૌનકના પૂછવાથી સૂતે આ તત્ત્વો તેને કહેલ છે. અહિં જે અંગો વિગેરે રૂપોથી આચાર્યો ભગવાનનું ધ્યાન ધરે છે તે રૂપ સૂતે કહેલાં છે. તેથી ભવિષ્યમાં (પરીક્ષિત્ તથા તેની માતા) ભગવાનનું ધ્યાન કરે તે માટે જ ભગવાને એ તત્ત્વસહિત પોતાનું દર્શન કરાવ્યું એમ કહેલ છે. તે યોગ્ય જ છે. (ટિ)

9.'ભગવાને રક્ષણ કરવા ચક્ર ધારણ કરેલ' એમ કહેવાથી, આગળ 'બ્રહ્માસ્ત્રના તેજને ગદાથી દૂર કર્યું' એમ કહેલ છે તે વાક્ય સાથે વિરોધ થાય, પરંતુ ધ્યાન ભવિષ્યમાં ધરે તે માટે ચક્ર એટલે તત્ત્વસહિત દર્શન કરાવ્યાં એમ કહેવાથી તેવો વિરોધ થતો નથી, (પણ 'ઉપકાર જ' કરેલો જણાય છે.) (ટિ)

10.ચક્ર સંહાર કરનારું હોઈ કાલરૂપ છે. ભગવાન્ ચક્રને ધારણ કરીને (પકડીને) રહ્યા હતા, તેથી તે પોતાનું કાર્ય (સંહાર) કરી શકતું ન હતું. તેથી એમ કહેલ છે. (ટિ)

11.અહિંથી ભગવાને ચક્ર ધારણ કરવાનું બીજું પ્રયોજન કહેલું છે. બળી ગએલ હોય તેને પણ પહેલાંના જેવું નહિ બળેલું કરવું એ (ભગવાનનો) પ્રભાવ છે. એવા પ્રભાવવાળા ભગવાન્ ગર્ભ પૂર્ણ (નહિ બળેલો, સંપૂર્ણ) થયો ત્યારે ત્યાં રહેવાનું વધારે પ્રયોજન નહિ હોવાથી ત્યાંથી પધારી ગયા, એટલે તેમની સાથે તેમનો પ્રભાવ પણ ગયો. એમ ન હોય તો ભગવાને આ (પરીક્ષિતના) દેહનું રક્ષણ કરેલ હોવાથી કાલ વિગેરેનો પણ તેને ભય નહિ રહેવાથી, તે દેહ નિત્ય જ (અવિનાશી) થાય. પછી ચક્ર ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી, તેણે પાછા ફરી મારી (પરીક્ષિતની) આસપાસ ભ્રમણ કર્યું, એટલે વળી તે દેહ

કાલને અધીન થયો અને તેથી હવે (તક્ષકદંશથી) જીવતા રહેવાનું બનવાનું નથી એવો અર્થ છે. (ટિ)

એ પ્રમાણે (રાજા) પોતાનો ભગવાનના (ચરિત્રનું) શ્રવણ કરવાનો અધિકાર જણાવીને, પહેલાં પૂછેલું ભગવાનનું ચરિત્ર1 બીજી રીતે2 પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે એમ ફરીથી કહેતાં, નીચેના શ્લોકમાં અનુવાદ (ફરીથી પ્રશ્ન) કરે છે:

વીર્યાણિ તસ્યાખિલદેહભાજામન્તર્બહિ: પૂરુષકાલરૂપૈ:॥

પ્રયચ્છતો મૃત્યુમુતામૃતં ચ માયામનુષ્યસ્ય વદસ્વ વિદ્વન્॥7॥

હે વિદ્વન્! સર્વ દેહધારીઓના અંદરના અને બહારના પુરુષરૂપ અને કાલરૂપથી મૃત્યુ અથવા અમૃત આપનાર તે માયામનુષ્યનાં વીર્યો કહો. 7.

કેટલાક આ (શ્લોકમાં કરેલ) પ્રશ્નને પહેલાં (બીજા તથા ત્રીજા શ્લોકમાં) કરેલ પ્રશ્નથી જૂદો કહે છે. (તેઓનો મત એવો છે કે) જે ચરિત્ર (શ્રીકૃષ્ણે) મનુષ્યભાવથી સર્વ જાણે તેમ (પ્રસિદ્ધ રીતે) કર્યું તે પહેલાં (રાજાએ) પૂછ્યું, પરંતુ વરુણલોકમાં જઈ નંદ વિગેરેને છોડાવવારૂપ અથવા વૈકુંઠના દર્શન કરાવવારૂપ જે (ચરિત્ર) અવતારના સંબંધ વિનાનું કર્યું, તે (આ) ફરી કરેલ પ્રશ્નથી પૂછેલું છે. એમ (તેઓનો મત સાચો) હોય તો જે કહેવામાં આવશે તે અમૃતપણું પ્રાપ્ત કરાવવાનું ફલ આ (શ્લોકમાં પૂછેલ) ચરિત્રનું થાય, (પણ) બીજા ચરિત્રનું થાય નહિ. તેથી એ વિચારવા યોગ્ય (અયોગ્ય) છે.

તે શ્રીકૃષ્ણના, સર્વ દેહધારીઓના અંદરના અને બહારના ભેદથી (અનુક્રમે) પુરુષરૂપો અને કાલરૂપોથી અમૃત અને મૃત્યુ આપનાર માયાથી મનુષ્ય થએલ પુરુષોત્તમનાં જ (વીર્યો) કહો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આથી3 એમ જણાવેલ છે કે ભગવાને આ અવતારમાં (1)મૂલરૂપ અને (2)અવતારરૂપ, એવાં બે રૂપો દર્શાવેલાં છે. અથવા આ (શ્રીકૃષ્ણ) જ મૂલરૂપ છે, એવું તેમનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે4.

'તે' શબ્દ (શ્રીકૃષ્ણ સિવાયનાં) બીજા રૂપો સંબંધી આ પ્રશ્ન નથી એમ જણાવે છે. (તેમનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે 'વીર્યો' શબ્દ યોજેલ છે. (અહિં જણાવેલ પ્રકાર વિના) બીજા કોઈ પ્રકારથી ભગવાન્ કોઈને મૃત્યુ અથવા અમૃત આપતા નથી એમ જણાવવા 'સર્વ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે ભગવાન્ વિના બીજા કોઈથી કોઈને પણ મૃત્યુ અથવા અમૃત પ્રાપ્ત થતાં નથી, 'દેહધારીઓ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓ આત્મા (જીવો) હોવા છતાં નિમિત્તને લીધે5 તેઓએ તેમ કરેલું (દેહ ધારણ કરેલો)છે.

કેટલાક એમ કહે છે કે મત્સ્ય વિગેરે પુરુષરૂપો છે, અને વિષયો કાલરૂપો છે; બીજાઓ એમ કહે છે કે ભગવાનનાં ધ્યાન કરવાનાં રૂપો6 પુરુષરૂપો છે. બ્રહ્માના રૂપથી આરંભી ઘાસનાં તણખલાં સુધીનાં રૂપો કાલરૂપો છે7. જો કે બધાંએ રૂપો ભગવાનનાં છે તો પણ (રૂપોનો) આ ભેદ8 અંદરના હોવાપણાને અને બહારના હોવાપણાને લીધે થએલો છે, એમ 'અંદરના અને બહારના' શબ્દથી કહેલ છે. તેથી9 સાધનોથી પણ હરકોઈ રીતે

બહિર્મુખોને10 મૃત્યુની જ પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતર્મુખો(ભગવાનના ભક્તો)ને અમૃતની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ હોવાથી તેમનું (ભગવાનનું) શું સામર્થ્ય? અંદરના હોવાપણાથી અને બહારના હોવાપણાથી થએલું જ (ભગવાનનું સામર્થ્ય) છે, અથવા મર્યાદા માટે (ભગવાનની) તેવી ઇચ્છા (એ સામર્થ્ય છે?) (એવો સંદેહ થાય), તેથી તેવા ભગવાનનું સામર્થ્ય જાણવામાં આવે ત્યારે આ સંદેહ દૂર થાય. તેથી તે (માહાત્મ્ય)નું અવશ્ય શ્રવણ કરવું જોઈએ. ગોકુલવાસીઓને (ભગવાન્) વૈકુંઠ લઈ ગયા ત્યાં (10।। થી 17) આનો નિર્ણય થશે.11

'મનુષ્યની સ્થિતિ (હોય તેના)માં આ (આવું સામર્થ્ય) સંભવતું નથી' એવી શંકા દૂર કરવા 'માયામનુષ્ય' શબ્દ યોજેલો છે. તે (માયા) બુદ્ધિને ઢાંકી દેનારી હોવાથી, પુરુષોત્તમબુદ્ધિ (શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એવી બુદ્ધિ)ને ઢાંકી મનુષ્યબુદ્ધિ (શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્ય છે એવી બુદ્ધિ) કરે છે. તેથી તે (માયા)ને લીધે જેનું તેવું (મનુષ્ય તરીકે) જ્ઞાન થાય છે, (તેવા ભગવાન્ છે) એવો અર્થ છે.

ભગવાનનાં વીર્યોનું (તમે શ્રીશુક કરશો તે) કીર્તનથી અમારા ઉપર જ ઉપકાર થશે એમ નથી, પરંતુ કીર્તનનું ફલ તમને પણ થશે એમ (જણાવવા), ('વદસ્વ' ક્રિયાપદ) આત્મનેપદમાં યોજેલું છે. 'હે વિદ્વન્' સંબોધન (એમ જણાવે છે કે કીર્તન કરવાનું તમને કહેવામાં અને તમારી પાસેથી શ્રવણ કરવામાં) સર્વત્ર (તમારું) જ્ઞાન કારણ છે. 7.

1.વીર્ય પણ અમુક પ્રકારનું ચરિત્ર છે એવો ભાવ છે. (લે)

2.'બીજી રીતે' એટલે 'અવતાર ન હોય તે સમયના જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની રીતે' ચરિત્રો ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે, એમ પહેલાં કહેલું છે; છતાં વીર્યો પણ અમુક પ્રકારનાં ચરિત્રો જ હોવાથી તે ફલ પ્રાપ્ત કરનારાં છે એમ કહેલું (જણાવેલું) છે. આ શ્લોકમાં અમૃતપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર હોઈ તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે, એમ કહેતાં (પ્રશ્ન કરે છે) એવો અર્થ છે. (લે)

3.'આથી' એટલે 'બે વાર વીર્યસંબંધી પ્રશ્ન કરવાથી.' વંશ સંબંધી કાર્ય કરવા માટે યદુવંશમાં પ્રદ્યુમ્ન અંશથી અવતાર લઈ, કુવલયાપીડ હાથી, મલ્લો, કંસ, જરાસંધ વિગેરેને હણવારૂપ, ઘરડાંઓને પણ યૌવન આપવાનાં, યાદવોને દ્વારકાં લઈ જવાનું, વૈદર્ભીનું હરણ વિગેરે વીર્યો કર્યાં. પાછલ બીજા શ્લોકમાં પૂછ્યા પ્રમાણે આ બધાં અવતારરૂપથી કર્યાં. આ શ્લોકમાં કહેલાં બે રૂપો (પુરુષરૂપ અને કાલરૂપ) તેમાં જણાવેલ ફલદાન કરવામાં વાંસલાની પેઠે કરણ (ફલદાનનું સાધન) જેમનું થએલ છે તેવું મૂલભૂત રૂપ છે એવો નિર્ણય છે. વળી સર્વ દેહીઓને એ ફલ આપનાર ભગવાન્ છે, એમ કહેલ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણાવતાર પહેલાં પણ એ રૂપોથી તે એ ફલો આપતા હતા એમ જણાવેલું છે, તેથી એ મૂલરૂપ છે એમ જણાય છે. આમ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે અવતારનાં કાર્યો તેમજ મૂલરૂપનાં કાર્યો કરેલાં હોવાથી આ અવતારમાં એ બંને રૂપો હતાં એમ જણાવેલું છે એવો અર્થ છે. તેથી તેમણે ઘણાં વીર્યો કરેલાં હોવાનું સંભવતું હોવાથી તે સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે એવો ભાવ છે. (ટિ)

ઉપર ‘કેટલાક આ પ્રશ્નને પહેલાં કરેલ પ્રશ્નથી જૂદો કહે છે’ એમ કહ્યું છે. તેઓના મત પ્રમાણે આ અવતારમાં બે રૂપો છે એમ જાણવું. (લે)

4.(શ્લોક બીજામાં) રાજા અવતારે કરેલ વીર્યો પ્રથમ પૂછે છે અને પછી એ વીર્યો કરનાર મૂલરૂપ જ છે, એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. તેથી આ અવતાર જ મૂલરૂપ છે એમ થયું, અને તેથી આ અવતારનું જ માહાત્મ્ય કહેવાયું; એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (ટિ)

આ શ્લોકમાં " ‘તે’ માયામનુષ્યનાં વીર્યો કહો” એમ ‘તે’ શબ્દ યોજી, પહેલાં કહેલ ભગવાન્ જણાવેલ હોવાથી, પહેલાં પૂછેલ અને અહિં પૂછેલ ચરિત્રો એક જ ભગવાને કરેલાં છે અને બેમાં ભેદ નથી એવો રાજાનો અભિપ્રાય છે. ઉપર જે મૂલરૂપ અને અવતારરૂપ એવાં બે જૂદાં રૂપો હોવાનો મત કહ્યો તેથી આ જૂદો મત છે. (લે)

5.જીવો ‘આત્મા’ હોવાથી તેમનું મૃત્યુ કરવું યોગ્ય નથી, એવી શંકા આથી દૂર કરે છે. (જીવો) દેહ ધારણ કરે છે તેનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. બ્રહ્મસૂત્ર. 3।5 તથા ‘તે રમણ કરતા ન હતા, તેથી એકલા રમતા નથી. તેમણે બીજાની ઇચ્છા કરી’ શ્રુતિપ્રમાણે ભગવાને જીવોને દેહનો સંબંધ પોતાની ક્રીડા માટે જ કરાવેલો છે. તેથી (ભગવાનની) ક્રીડા જ નિમિત્ત છે. ‘નિમિત્તને લીધે’ એટલે ‘(ભગવાનની) તે ક્રીડાને લીધે’ એવો અર્થ છે. (ટિ)

6.‘અંદરનાં રૂપો’ હોવાથી ધ્યાન કરવાનાં રૂપો છે. એવો ભાવ છે. (ટિ)

7.બ્રહ્માનાં રૂપની અને ખડનાં તણખલાંના રૂપની હદ કરીને, એવો અર્થ છે. ‘બ્રહ્મા સુધી’ એ મોટાંરૂપની મર્યાદા કહી, ‘ખડના તણખલાં સુધી’ એ નાના રૂપોની મર્યાદા કહી. તેથી બ્રહ્મા સુધીનાં (મોટાં) અને ખડનાં તણખલાં સુધીનાં (નાના) રૂપો જેમાં છે તેવા કાલરૂપો છે એવો અર્થ છે. (લે)

8.‘ભેદ’ એટલે ‘પુરુષરૂપ અને કાલરૂપનો ભેદ’. (લે)

9.‘તેથી’ એટલે ‘અંદરના અને બહારના ભેદથી જ બે પ્રકારનાં (રૂપ) કહેલ હોવાથી.’ મત્સ્ય વિગેરે રૂપો પણ બહિર્મુખોને મૃત્યુ જ કરનારાં હોવાથી, તેમનાં કાલરૂપો જ છે. વિષયો પણ અંતર્મુખોને અમૃત આપનાર હોવાથી, તેમના પુરુષરૂપ જ છે એવો અર્થ છે. (લે)

10.‘ઉત’ ‘અથવા’ પદથી એમ જણાવેલું છે કે બંને પ્રકારનાં રૂપો અંતર્મુખોને અમૃતનું જ દાન કરે છે. વિષયો પણ ભજનમાં ઉપયોગી થઈ તેઓને અમૃતનું જ દાન કરાવનાર થાય છે. બ્રહ્મા વિગેરે (પુરુષરૂપ) ભગવાનની ક્રીડામાં ઉપયોગી છે અને ભગવાનની વિભૂતિ છે એવા જ્ઞાનને લીધે, તેઓ અંતર્મુખોને અમૃત આપનાર થાય છે અને બહિર્મુખોને તેઓ મૃત્યુ કરાવનાર થાય છે તે સ્પષ્ટ છે. (ટિ)

11.એ પ્રસંગમાં બહિર્મુખોને પણ ભગવાને અમૃતનું દાન કરેલું છે, તેથી બીજો પક્ષ જ (મર્યાદા માટે ભગવાનની તેવી ઇચ્છાથી જ તેમ થાય છે એમ) સિદ્ધ થાય છે. (લે) કારણ કે ભગવાન્ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી બહિર્મુખોને પણ અમૃતનું દાન કરે છે. ભગવાનમાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે.

એવી રીતે ભગવાનનાં ચરિત્રો પૂછી, નીચેના પાંચ શ્લોકોથી સંદેહવાળા, યુક્તિથી વિરુદ્ધ (વિચાર કરતાં અસંભવિત લાગે તેવા) વિષયો સંબંધી પ્રશ્ન પૂછે છે:

રોહિણ્યાસ્તનય: પ્રોક્તો રામ: સંકર્ષણસ્ત્વયા॥

દેવક્યા ગર્ભસમ્બન્ધ: કુતો દેહાન્તરં વિના॥8॥

સંકર્ષણ રામને આપે રોહિણીના પુત્ર કહ્યા અને દેવકીના ગર્ભના સંબંધવાળા (ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલા) કહ્યા. બીજા દેહ વિના એ કેમ (બને)? 8.

'બલ, ગદ, સારણ...' 9।। શ્લોકમાં આપે બલ(રામ)ને પ્રથમ રોહિણીના પુત્ર કહ્યા. વસુદેવે દેવકીમાં ઉત્પાદન કરેલ પુત્રો કીર્તિમંત વિગેરેની 9।। થી 54માં ગણના કરતાં સાતમો પુત્ર 'સંકર્ષણ (એ જ) અહીશ્વર' એમ અહીશ્વરને ગણ્યો. જો કે આમાં (એકને એક પુત્ર બે માતાઓમાં ઉત્પન્ન થવામાં) ભગવાનનો પ્રભાવ જ કારણ છે, તો પણ લૌકિક પ્રકારના સંબંધમાં (લોકમાં એવું કેમ બને તેવો) આ પ્રશ્ન છે. 'બીજા દેહ વિના' એટલે તેના તે જ જન્મમાં બંને (માતાઓ)માં ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે? 8.

ભગવાનનો મથુરાનો ત્યાગ કરવામાં કયો હેતુ હતો એ નીચેના શ્લોકમાં પૂછે છે:

કસ્માન્ મુકુન્દો ભગવાન્ પિતુર્ગેહાદ્વ્રજં ગત:॥

ક્વ વાસં જ્ઞાતિભિ: સાકં કૃતવાન્ સાત્વતાં પતિ:॥9॥

મુકુંદ ભગવાન્ પિતાના ઘેરથી વ્રજમાં કેમ પધાર્યા? વૈષ્ણવોના પતિએ સગાંઓ સહિત ક્યાં વાસ કર્યો? અથવા વૈષ્ણવોના પતિએ સગપણના ભાવ વિનાનાઓ સાથે સહભાવ કયાં કર્યો? 9.

કાલ વિગેરેના ભયને દૂર કરનાર શુદ્ધબ્રહ્મ (ભગવાન)ને ભય નહિ હોવાથી વ્રજ જવામાં તેમનો કયો હેતુ હતો? એમ 'મુકુંદ' શબ્દથી સૂચવેલું છે. સર્વને મોક્ષનું દાન કરે તે મુકુંદ. બૃહદ્વન, વૃંદાવન વિગેરેની અંદર, નંદજી વિગેરેને સગાંઓ માનીને, (તે) સગાંઓ સાથે (ભગવાને) કયાં વાસ કર્યો? અથવા 'અસગ્જ્ઞાતિભિ:' (સગાંઓ ન હતા તેવા) સારી રીતે સગપણના ભાવ વિનાનાઓ1 સાથે 'સાકં' એટલે સહભાવ (સાથે રહેવાનું) (ભગવાને) કયાં કર્યું?1 ભગવાનનો અવતાર તો સારા પુરુષોના2 રક્ષણ માટે જ હોય છે, કારણ કે તે 'સાત્વતામ્' એટલે શુદ્ધ સત્ત્વમાં રહેલાઓના જ પતિ છે. 9.

1...1.'આપણે સદા ગાયો (ચરાવવા)ના ધંધાવાળા છીએ' 10।।, અને 'હે પિતા,' 10।।ાં ભગવાન્ જે વાક્યો કહે છે તે કથા હજી પરીક્ષિતે સાંભળી નથી. તેથી તે ભગવાનને વસુદેવના પુત્ર યાદવ જાણે છે, તેથી તે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે તે સંભવે છે એવા આશયથી આ (બીજો અર્થ) કહેલો છે. (ટિ)

2.ભગવાનનો અવતાર સારા પુરુષોની રક્ષા કરવા માટે છે. આ (નંદજી વિગેરે) તો ભગવાનનાં સગાં નથી અને તામસો છે. સારા પુરુષો નથી. (છતાં તેમની સાથે ભગવાને કેમ સહવાસ કર્યો?) એવો અર્થ છે. (લે)

વ્રજે વસન્ કિમકરોન્મધુપુર્યાં ચ કેશવ:॥

ભ્રાતરં ચાવધીત્કંસં માતુરદ્ધાડતદર્હણમ્॥10॥

વ્રજમાં વસતાં અને મથુરામાં વસતાં કેશવે શું કર્યું? વધ નહિ કરવા યોગ્ય, માતાના ભાઈ કંસનો પોતે જ કેમ વધ કર્યો? 10.

આ શ્લોકમાં તેમની (નંદજીની) જાતિનાં અનુકરણની અને તેમના ભાવના અનુકરણની લીલા સંબંધી જૂદો જ પ્રશ્ન કરેલો છે, અથવા પહેલાં (નવમા શ્લોકમાં) જે પ્રશ્ન કર્યો તે જ ફરી કહેલો છે. વ્રજમાં વસતાં શું કર્યું? કંસનો વધ વિગેરે (કાર્ય) સ્પષ્ટ હોવા છતાં લોકમાં નિંદાપાત્ર છે. તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન ઉત્તરાર્ધમાં કરે છે. માતાના ભાઈનો પોતે જ પોતાના શ્રીહસ્તથી (કેમ વધ કર્યો?) મામો માન આપવા યોગ્ય હોવાથી તેને યોગ્ય નથી એટલે વધ કરવા યોગ્ય નથી. 'કેમ?' એમ પહેલાં કહેલ તેનો અહિં સંબંધ લેવો. વ્રજમાં અને મથુરામાં (ભગવાને) કોનોકોનો ઉદ્ધાર કર્યો? કંસની પણ કેવી સ્થિતિ થઈ? એવો પ્રશ્ન છે. 10.

'દ્વારકામાં (ભગવાન્) કેટલો વખત રહ્યા?' એમ નીચેના શ્લોકમાં પૂછે છે:

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય કતિ વર્ષાણિ વૃષ્ણિભિ:॥

યદુપુર્યાં સહાવાત્સીત્ પત્ન્ય: કત્યભવન્ પ્રભો॥11॥

વૃષ્ણિઓ સાથે માનુષદેહનો આશ્રય કરીને દ્વારકામાં ભગવાન્ કેટલાં વર્ષો રહ્યા? પ્રભુને પત્નીઓ કેટલી હતી? 11.

ઘણો જ (હોશીઆર) નટ પણ માત્ર (એક) પ્રહર (ત્રણ કલાક) વેશ રાખે છે. (તો પછી ભગવાન્) કપટથી મનુષ્યનો વેશ રાખીને કેટલો વખત રહ્યા? એવો કાલ (પૃથ્વી ઉપર ભગવાનની સ્થિતિના સમય) સંબંધી પ્રશ્ન છે. ત્યાં રહેલા ભગવાનને (ત્યાં રહેવાનું) વિશેષ પ્રયોજન નહિ હોવાથી, 'માનુષદેહનો આશ્રય કરીને' એમ ત્યાં જ1 કહેલું છે. 'વૃષ્ણિઓ એટલે યાદવો સાથે' એમ કહીને સરખા ન હોય તેવા (હલકા)ઓની સાથે સરખાપણું લાંબા સમય સુધી રાખ્યું એ અયોગ્ય છે, એમ સૂચવ્યું છે. બીજાના સ્થાનમાં વાસ કર્યો હતો (એમ જણાવવા) 'દ્વારકા' શબ્દ (યોજેલો છે). 'રહ્યા' શબ્દ જણાવે છે કે (ભગવાને દ્વારકામાં) વાસ કર્યો એમાં સંદેહ નથી, 'પ્રભુને પત્નીઓ કેટલી હતી?' એ પ્રશ્નથી લક્ષ્મીના સરખું ભાગ્ય કેટલી (સ્ત્રીઓ)ને પ્રાપ્ત થયું હતું? એમ પૂછેલું છે. 'પ્રભુ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તેમનામાં (ભગવાનમાં) સર્વ સામર્થ્ય રહેલું છે, તેથી (કાંઈ) ગુપ્ત રાખીને અન્યથા (હોય તેથી જૂદા પ્રકારે) કહેવું નહિ. 11.

1.અહિં વૃષ્ણિઓના માનુષદેહનો જ (ભગવાને) આશ્રય કરેલો એમ કહેલું છે એવો અર્થ છે. તેઓ (વૃષ્ણિઓ) સર્વમાં ભૂમિના ભારરૂપ રાજાઓના સૈન્યને હરાવવાનું સામર્થ્ય થાય તે માટે ભગવાન્ તેઓમાં આવેશ કરીને રહેલા, તેથી એ પ્રમાણે કહેલું છે. વૃષ્ણિઓ સાથે (ભગવાન્) સારી રીતે વ્યવહાર પણ કરતા હતા તે પણ તેઓના દેહનો તેમણે આશ્રય કરેલો તેથી સંભવે છે. આ જણાવવા જ શ્લોકનું પહેલું ચરણ કહેલું છે. એમ ન હોય તો એ ચરણ વિના પણ પ્રશ્ન (સંપૂર્ણ) થાય છે, તેથી એ ચરણ કહેત જ નહિ. આમ હોવાથી 'વૃષ્ણિઓની સાથે માનુષદેહનો આશ્રય કરીને (વૃષ્ણિઓના માનુષદેહોમાં રહીને) કેટલાં વર્ષો (ભગવાન્) દ્વારકામાં રહ્યા?' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે એમ જાણવું. તેથી જ આગળ પ્રભુ કહેશે કે 'બીજાથી કોઈ રીતે આ (યાદવકુલનો) પરિભવ થશે નહિ' અને તેનું કારણ 'તે મારા આશ્રયવાળું (હું જેમાં રહેલો છું તેવું) છે' એમ કહેશે (જૂઓ 11।4). (ટિ)

બીજું પણ યુક્તિથી વિરુદ્ધ (હોય તે) ઉપપત્તિ સાથે (યોગ્યતા દર્શાવતાં) કહો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એતદન્યચ્ચ સર્વં મે મુને કૃષ્ણવિચેષ્ટિતમ્॥

વક્તુમર્હસિ સર્વજ્ઞ શ્રદ્ધાનાય વિસ્તૃતમ્॥12॥

હે મુનિ! હે સર્વ જાણનાર! આ અને બીજું બધું શ્રીકૃષ્ણનું વિસ્તારપૂર્વક ચરિત્ર શ્રદ્ધાવાળા મને કહેવા આપ યોગ્ય છો. 12.

બીજું1 ભગવાને કરેલું સર્વ (ચરિત્ર) જે પૂછ્યું નથી (તે પણ કહો). 'મને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) હું તેમનો (ભગવાનનો દાસ) હોવાથી મારું આ (ચરિત્ર શ્રવણ કરવાનું) જ કાર્ય છે. આપ (શ્રીશુક) જ્ઞાનવાળા છો (એમ જણાવવા) 'હે મુનિ!' એવું સંબોધન (કરેલું છે.) 'શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર' શબ્દથી તે સ્વતંત્ર ફલરૂપ છે (એમ જણાવેલું છે). " 'કૃષ' ધાતુ 'સત્તા'ના અર્થમાં યોજાએલ છે, અને 'ણ' 'આનંદ'ના અર્થમાં યોજાએલ છે, તે બેનું ઐક્ય (જોડાણ) પરબ્રહ્મ 'કૃષ્ણ' કહેવાય છે." એ (શ્રુતિ) શ્રીકૃષ્ણને 'સદાનંદ' (સત્+આનંદ) કહે છે. તેમનું ચરિત્ર પણ સદાનંદરૂપ જ હોવાથી ફલરૂપ છે. તેથી તે બધુંએ કહેવું જોઈએ. આ (શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રના) મર્મને જાણનાર આપ (શ્રીશુક) જ છો, તેથી (આપ તે) કહેવા યોગ્ય છો. વીર્યરૂપ ન હોય તેવાં ચરિત્રમાત્રમાં (સામાન્ય ચરિત્રના શ્રવણમાં) પણ હું શ્રદ્ધાવાળો છું. 'વિસ્તારપૂર્વક' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તેવાં (વીર્ય વિનાનાં સામાન્ય ચરિત)નો પણ વિસ્તાર કહો. ચારે પ્રકારનાં ચરિત્રોનો બધાંઓનો વિસ્તાર કહો. (ચરિત્રો) ચાર પ્રકારનાં છે:-(1)વીર્યો, (2)સર્વે ગાન કરવા યોગ્ય ચરિત્રો, (3)અલૌકિક વીર્યો અને (4)ગાન નહિ કરવા યોગ્ય ચરિત્રો2. 12.

1.બીજું એટલે વીર્ય વિગેરેરૂપ ન હોય તેવું પણ (કહો). ચાર પ્રકારનાં ચરિત્રો (પૂછ્યાં તે) અને બીજું જે કાંઈ શ્રીકૃષ્ણની માત્ર ચેષ્ટારૂપ હોય તે કહો એવો ભાવ છે. (લે)

2.બીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં વીર્યો પૂછેલાં છે. ત્રીજા શ્લોકમાં સર્વે ગાન કરવા યોગ્ય ચરિત્રો પૂછેલાં છે. સાતમા શ્લોકમાં અલૌકિક વીર્યો પૂછેલાં છે. આઠમા શ્લોકથી ગાન નહિ કરવા યોગ્ય ચરિત્રો પૂછેલાં છે એવો ભેદ છે. (લે)

એ પ્રમાણે બાર (શ્લોકો)થી પ્રશ્ન કહી, (શુક) સર્વ પ્રકારે (ભગવાનનું ચરિત્ર) કહે તે માટે, અને ન કહે તો દુ:ખ દેનાર1 શું છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નૈષાડતિદુ:સહા ક્ષુન્માં ત્યક્તોદમપિ બાધતે॥

પિબન્તં ત્વન્મુખામ્ભોજચ્યુતં હરિકથામૃતમ્॥13॥

આપના મુખકમલમાંથી ટપકતું હરિકથારૂપી અમૃતનું પાન કરતાં આ જરાપણ સહન થઈ ન શકે તેવી ભૂખ મને જલ તજેલાને પણ પીડા કરતી નથી. 13.

(કથા શ્રવણ કરવાની પોતાની) ઉત્કંઠા કહેવા (જણાવવા) કથા શ્રવણ કરતાં (આ ભૂખની પણ મને દરકાર નથી, એમ જણાવવા) 'આ' શબ્દ યોજેલો છે. તે ભૂખ નમાલી નથી, એમ જણાવવા 'જરા પણ સહન થઈ ન શકે તેવી' વિશેષણ યોજેલ છે. ભૂખ 'મને' (પીડા કરતી નથી) શબ્દથી પ્રમાણ કહેલ છે. (પોતાનો અનુભવ કહે છે અને અનુભવ પ્રમાણ હોવાથી પ્રમાણ કહેલ છે). કથાના (શ્રવણ વિના) બીજા કોઈ પ્રકારથી દેહની રક્ષા કરવી નથી, એમ જણાવવા જલનો ત્યાગ2 ('જલ તજેલાને' વિશેષણનો અર્થ) કહેલો છે. આ3 સર્વથી ઉત્તમ અધિકારવાળાની સ્થિતિ છે. જલ (ભૂખ અને તરસ) બંનેનો નાશ કરનાર4 હોવાથી 'જલનો ત્યાગ' કહેલ છે. ભૂખની શત્રુ તરીકે ખ્યાતિ હોવાથી તે અવશ્ય પીડા કરનારી છે અને તેથી તેને જ (પીડા કરતી નથી એમ) કહેલ5 છે, (તરસને કહી નથી). (શ્રીશુક) તરત જ કથા કહે તે માટે (પીડા કરતી નથી એમ) વર્તમાન કાલનો પ્રયોગ (કથા કહેવામાં ન આવે તો ભવિષ્યમાં પીડા કરે એમ જણાવવા) કરેલો છે. (શુકના મુખમાંથી કથારૂપી) અમૃત ટપકતું હોવાથી તેને 'કમલ' કહેલું છે. (ભગવાનનું) ચરિત્ર કથા કહેવામાં કહેનારને પરવશ કરનારું છે, (કહેનારની ઈચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ ભગવાનનાં ચરિત્રને લીધે કથા મુખમાંથી ટપકયા કરે છે) એમ જણાવવા 'ટપકતું' પદ યોજેલું છે. '(કથાનું) પાન કરવું' એટલે (તે) ભૂલી ન જવાય તે માટે તેને અંદર પ્રવેશ કરાવવો. પહેલાં કહેલી કથાનું અત્યારે પણ અનુસંધાન હોવાથી (હજી પણ સાંભળું છું એવું ભાન હોવાથી) 'પાન કરતાં' એમ વર્તમાન (કૃદંત)નો પ્રયોગ કરેલો છે. (શુક તરત જ કથા કહેશે, એવા) વિચારથી (એ વર્તમાનકૃદંત યોજેલ છે) એમ બીજાઓ કહે છે. (હરિકથા) આનંદરૂપ અને ચેતનરૂપ6 છે, એમ જણાવવા 'હરિ (કથારૂપી અમૃત)' પદ યોજેલ છે, કારણ કે ખાસ કરીને દુ:ખનો નાશ કરવાનો તેનો ગુણ પ્રસિદ્ધ છે. ખાસ કરીને હરિકથા 'અમૃત જેવી છે' એમાં અમૃતનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો અર્થ લીધેલ છે. (કથાનો) સંકોચ ન હોય ત્યાં મુક્તિ જ ફલ પ્રાપ્ત

થાય છે તેથી, આપ જ (મને) મોક્ષ આપનાર છો, એમ કથા કહેનાર (શુકની) સ્તુતિ કરેલી છે. 13.

1.જો કથા કહેવામાં નહિ આવે તો ભૂખ મારા પ્રાણને પીડા કરશે એમ કહે છે, એવો ભાવ છે. (લે)

2.પાંચ ભૂતોનું શરીર બનેલું છે, તેમાં અન્ન અને જલ અનુક્રમે પૃથ્વીના અંશનું તથા જલના અંશનું પોષણ કરે છે. જો અન્ન અને જલ તે બે અંશનું પોષણ કરે નહિ તો તેજનો અંશ (તેજ તત્ત્વ) એ બે અંશોને બાળી નાખે. જો અન્ન લેવામાં ન આવે અને માત્ર જલ જ લેવામાં આવે તો પણ જલથી તેજનો અંશ શમી જાય અને તેથી દેહની રક્ષા થાય; એવી રીતે દેહની રક્ષા કરવી નથી, એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (લે)

3.'આ' એટલે 'દેહના રક્ષણ માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન ન કરવો તે.' (લે)

4.જલ ભૂખ અને તરસ બંનેનો નાશ કરનારું છે. તેથી જલ લેવાથી ભૂખ પણ પીડા કરશે નહિ એવો અર્થ છે. (લે)

5."ભૂખ અને તરસ બંને પીડા કરનાર હોવાથી, 'તરસ પીડા કરતી નથી' એમ કેમ ન કહ્યું?" એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (લે)

6.'આપના મુખકમલમાંથી' શબ્દનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. કથામૃત આનંદરૂપ છે, એમ જણાવવા તેનો કમલ સાથે સંબંધ છે (મુખકમલમાંથી તે નીકળે છે), અને તે ચેતન છે એમ જણાવવા તે મુખમાંથી પોતાની મેળે 'ટપકે છે' એમ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. કથાનું સત્પણું (હોવાપણું) તો સ્પષ્ટ છે જ. તેથી કથા (સત્+ચેતન=ચિત્+આનંદ) સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, એમ કહેલું છે એવો ભાવ છે. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં સૂત શૌનક વિગેરેને સાવધાનપણાથી (કથા શ્રવણ કરવા) તૈયાર કરે છે:

॥સૂત ઉવાચ॥ સૂત કહે છે:

એવં નિશમ્ય ભૃગુનન્દન સાધુવાદં વૈયાસકિ: સભગવાનથ વિષ્ણુરાતમ્॥

પ્રત્યર્ચ્ય કૃષ્ણચરિતં કલિકલ્મષઘ્નં વ્યાહર્તુમારભત ભાગવતપ્રધાન:॥14॥

હે ભૃગુનંદન! સાધુવાદવાળા આ (પ્રશ્ન)નું સારી રીતે શ્રવણ કરીને પછી, ભગવાન્ સહિત વ્યાસપુત્રે વિષ્ણુએ રક્ષેલા (પરીક્ષિત)ની સામી પૂજા કરી. ભાગવત્ પ્રધાન તેમણે કલિના પાપને નાશ કરનારું શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો. 14.

એક બીજાનું અભિનંદન કરવાથી આ (ભગવાનની કથારૂપ) અર્થ સ્ફુરે છે, તેથી તે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્ન (ભગવાનની કથાનું) મૂલ હોવાથી 'આ' શબ્દથી તેને

મુખ્ય રીતે જણાવેલો છે. વારંવાર પ્રશ્ન કરવાથી, (કથા) કહેનારને ઉદ્વેગ થવાનો સંભવ રહે છે. અને તેમનું અપમાન થતાં ક્રોધ (થવા)નો સંભવ રહે છે. 'સારી રીતે શ્રવણ કરીને' શબ્દથી તે બંને (બેમાંથી એકે) થયાં ન હતાં (એમ જણાવેલું છે.) 'સારી રીતે શ્રવણ કરીને'1 એટલે અર્થથી તેમજ અભિપ્રાયથી (આ પ્રશ્ન) સારો છે એમ જાણીને; પરંતુ 'સભ્યતાથી' (શ્રવણ કરીને) (એવો તેનો અર્થ) નથી. (શૌનકને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે ભૃગુનંદન!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'સાધુવાદવાળો' વિશેષણ (પ્રશ્ન સારો હોવાના) કારણરૂપ છે. શબ્દથી વદન (કહેવું તે) વાદ. સાધુઓનો વાદ તે સાધુવાદ. આમાં ભગવાનના સંબંધવાળા સારા પદાર્થો કહેવામાં આવે છે2 તેથી આ સાધુવાદ છે . અથવા સાધુ (સારા) પદાર્થોનો વાદ જેમાંથી થાય છે તે સાધુવાદ. (સંસારમાં) વૈરાગ્યવાળાઓ ભગવાનની કથા જ કરે છે તેથી (આ ગ્રંથમાં આગળ) નિરૂપણ કરેલું 3 પ્રમેય સાધુવાદ છે, એમ જણાવવા (આ) વિશેષણ (મૂકેલું છે). ભગવાનના ભક્તો ભેગા થાય ત્યારે આવું વાક્ય (આવો પ્રશ્ન) પૂછવું જોઈએ, એવા હેતુથી ઘણાં કષ્ટથી વ્યાસજીએ ભગવાનના ગુણોનું પ્રતિપાદન કરનારું આ શાસ્ત્ર રચેલું છે; અને તેની પ્રવૃત્તિ (પ્રસિદ્ધિ) કરાવવા તૈયાર થએલા શુકને તેવા સાધુવાદવાળા પ્રશ્નની જ જરુર છે, કારણ કે તે ઘણા પ્રયાસથી ભગવાનના મતની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. 'વ્યાસપુત્ર' શબ્દથી આ (અર્થ) કહેલ છે.

'તેમ હોય તો પણ ભગવાનનું ચરિત્ર જાણવું ઘણું કઠિન હોવાથી (શુક) કેવી રીતે ઉત્તર આપે (આપી શકે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન્ સહિત' શબ્દ યોજેલો છે. (શુક) ભગવાન્ સહિત છે, (એટલે) તેની અંદર રહેલા ભગવાન જ ઉત્તર આપે છે, એવો અર્થ છે.

'ભગવાન્ પોતે જ એમ શા માટે ઉત્તર આપે?' એવી શંકા કરી, (તે દૂર કરવા) 'વિષ્ણુએ રક્ષેલા' શબ્દ યોજેલ છે. જૂદો આરંભ દર્શાવવા 'પછી' શબ્દ યોજેલ છે. આટલા વખત સુધી શુક પોતે (કથા) કહેતા હતા. આ (શ્રીકૃષ્ણનું) ચરિત્ર તો તેની અંદર રહેલા ભગવાન જ કહે છે4 એમ જણાવવા જૂદો આરંભ કરેલો છે. વિષ્ણુએ તે માટે (આ ચરિત્રનું શ્રવણ કરવા) જ (પરીક્ષિતને) રક્ષેલો. તેમ ન હોય તો (તેના રક્ષણથી) પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નહિ હોવાથી, રક્ષણ કરવાનું શું પ્રયોજન?

શ્રવણ કરવામાં પરોવાએલ ચિત્તવાળા હોવાથી5 સામી પૂજા કરેલી છે. પહેલાં (પરીક્ષિતે) શુકની સ્તુતિ કરી, તેથી આગળ શુક પણ તેની સ્તુતિ કરે છે એ સામી પૂજા (થઈ); ભગવાન્ અને તેમના ગુણો પૂજા કરવા યોગ્ય છે, અને તે ગુણો પૂરેપૂરા બંનેમાં (શુક અને પરીક્ષિતમાં) છે, તેથી એકબીજાની પૂજા (કરેલી છે.) 'જે વૈષ્ણવો પરસ્પર...' વાક્યથી આવી જ રીતે ભગવાનની કથામાં પરસ્પર પૂજા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે.

આટલા ઉદ્યોગનું ફલ 'શ્રીકૃષ્ણનું (ચરિત્ર)' શબ્દથી કહેલું છે. (તે) અવતારનું ચરિત્ર6 હોવાથી અલૌકિક છે એમ કહેલું છે.

‘પાપ (ભગવાનના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવામાં) વિઘ્નકારક હોવાથી તેમાં શ્રદ્ધા થશે નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કલિના (પાપને નાશ કરનારું)’ શબ્દો7 યોજેલ છે. ધર્મના કારણરૂપ (ધર્મ કરાવનારાં) શુદ્ધ કરનારાં છ8 (કલિમાં) નહિ હોવાથી, (ભગવાનનું) ચરિત્ર જ શુદ્ધ કરનારું છે. તેમ (ભગવાનનું ચરિત્ર શુદ્ધ કરનારું) ન હોય તો (આ કલિ)યુગમાં (કોઈની) ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ અથવા મોક્ષ ન થાય.

મોટા આરંભથી (ભગવાનનું ચરિત્ર કહેવાનો) પ્રયાસ કરવાનું કારણ ‘ભાગવત પ્રધાન’ શબ્દથી કહેલું છે. ભાગવતો એટલે વૈષ્ણવો જ મુખ્ય છે જેમના (જેમને) તેવા (ભાગવત પ્રધાન શુક) છે. (તેમણે) ‘વિ’ ખાસ કરીને ‘આહર્તું’ કહેવાનો આરંભ કર્યો. તેથી જ મનનનો ત્યાગ કરી કથા જ કહી, જ્ઞાન વિગેરેની દરકાર નહિ કરતાં, કથાનું જ માહાત્મ્ય કહ્યું એવો ભાવ છે.14

1.‘નિશમ્ય’ એટલે સાંભળીને. અહિં ‘શ્રુત્વા’ નહિ કહેતાં, વિચાર કરવાના અર્થવાળા ‘શમ્’ ધાતુનો પ્રયોગ કર્યો, તેથી ‘વિચારપૂર્વક શ્રવણ સૂચવેલું છે’ એવો ભાવ છે. તેથી અહિં એ શબ્દનું તાત્પર્ય જણાવનાર અર્થ કહેલો છે. (લે)

2.‘સાધુવાદમ્’ શબ્દનો આ પહેલાં અર્થ કહ્યો તેમાં સાધુ એટલે સારા પદાર્થોનો વાદ એટલે કથન છે જેમાં તે, એવો (સપ્તમી બહુવ્રીહિ) સમાસ છે. આગળ તેનો જ અર્થ કહેલ છે. (લે)

3.અહિં બીજા અર્થમાં પંચમી બહુવ્રીહિ સમાસ છે. આ પ્રશ્નને લીધે જે ઉત્તર આપવામાં આવશે તેમાં (સંસારમાં) વૈરાગ્ય કરાવનારી કથારૂપ સાદુવાદ છે એમ જણાવેલું છે એવો ભાવ છે. (લે)

4.‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા 10। પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા મહર્ષિ શુક પણ જાણી શકે નહિ, છતાં આ સ્કંધમાં તેમનું ચરિત્ર શુક કહે છે તે કેમ બને?’ એવી શંકાનું અહિં સમાધાન કરેલ છે. શુક ભગવાન્ સહિત છે, એટલે ભગવાનના આવેશવાળા છે. તેથી જ ભગવાને જ શુકમાં પ્રવેશ કરી દશમા સ્કંધનું ચરિત્ર કહેલું છે એવો અર્થ છે. ભગવદ્ગીતા 10। પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જ પોતાનું ચરિત્ર જાણે છે. ‘શંકર ભગવાન જ વ્યાસથી શુક જન્મ્યા’ વાક્ય પ્રમાણે શુક શંકર છે, અને ‘વૈષ્ણવોમાં જેમ શંભુ છે’ વાક્ય પ્રમાણે શંકર પરમ ભગવદીય છે, તેથી પરમ ભગવદીય શંકરરૂપ શુકમાં ભગવાનનો આવેશ થાય તે યોગ્ય જ છે. (યો)

5.ઉપર ’નિશમ્ય’ ‘સારી રીતે સાંભળીને’ કહ્યું. તેથી પ્રશ્નનું શ્રવણ કરવામાં પરોવાએલ ચિત્તવાળા શુક હોવાથી, પ્રશ્ન સારી રીતે સમજી, તેમણે સામી (પરીક્ષિતની) પૂજા કરી એવો અર્થ છે. (લે)

પરીક્ષિત્ કથાનું શ્રવણ કરવામાં પરોવાએલ ચિત્તવાળો છે, એમ તેણે કરેલ અનુવાદ તથા પ્રશ્નથી જણાય છે; તેથી શુકે તેની સામી પૂજા કરી, એમ પણ અર્થ ઘટે છે.

6.આ અવતારનું ચરિત્ર છે, પરંતુ પ્રિયવ્રત વિગેરેની પેઠે આવેશનું ચરિત્ર નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

7.એવી શંકા થાય તેથી એ શંકાને દૂર કરનાર આ શબ્દો કહેલ છે એવો અર્થ છે. (લે)

8.દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ (જૂઓ તત્ત્વદીપનિબંધ પ્ર.2 કારિકા 40.)

(રાજાને) પોતાના સરખા સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળો (ભગવાનની કથામાં રચ્યો પચ્યો રહેલો) જોઈને, (શુક) નીચેના બે શ્લોકોથી રાજાની અને પ્રશ્નની સ્તુતિ કરે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

સમ્યગ્વ્યવસિતા બુદ્ધિસ્તવ રાજર્ષિસત્તમ॥

વાસુદેવકથાયાં તે યજ્જાતા નૈષ્ઠિકી રતિ:॥15॥

હે ઉત્તમરાજર્ષિ! તમારી બુદ્ધિએ સારો નિશ્ચય કરેલો છે, જેમાંથી તમારો વાસુદેવની કથામાં સ્થિર પ્રેમ થયો છે. 15.

ભગવાનમાં લય થાય તે પહેલાં1 સ્થિરપ્રજ્ઞપણું (સ્થિર બુદ્ધિ હોવી તે) સર્વથી ઉત્તમ છે. (તમારી બુદ્ધિએ) સારો નિશ્ચય એટલે ભગવાનની કથાનું જ શ્રવણ કરવું, બીજું કાંઈ શ્રવણ કરવું નહિ એવો નિશ્ચય2 કરેલો છે. આ (આવો નિશ્ચય) બ્રહ્મર્ષિઓને પણ (થવો) દુર્લભ છે, છતાં તમારો (પરીક્ષિતનો) તો થયો છે એવા આશ્ચર્યને લીધે 'હે ઉત્તમ રાજર્ષિ' એવું સંબોધન કરેલું છે. પોતાના ધર્મમાં રહેલ હોય તે (ખરો) રાજા. તે (ધર્મ) લૌકિક હોય છે. વૈદિક ધર્મમાં રહેલ હોય તે ઋષિ. (તમે) તે (રાજા) અને તે (ઋષિ) હોઈ ભગવદ્ધર્મમાં રહેલા છો, અને ભગવાને તમારો અંગીકાર કરેલો હોવાથી તેમાં (ભગવદ્ધર્મમાં રહેલાઓમાં) પણ (તમે) ઉત્તમ છો. તેથી જ તમારો આવો નિશ્ચય હોવો યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. નિશ્ચય બે પ્રકારે (થવો) સંભવે છે. (1)શાસ્ત્રના અર્થનો નિર્ણય થવાથી, અથવા (2)પોતાની રુચિથી3. તે (બે)માં પહેલો (શાસ્ત્રના અર્થનો નિર્ણય થવાથી થએલો નિશ્ચય) મધ્યમ છે. તમે (કરેલો) તો ઉત્તમ છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કારણ કે4 (તે નિશ્ચયથી) કથામાં પ્રેમ થયો. તે (પ્રેમ) પણ ચંચલ નથી, કોઈપણ તેને ફેરવી શકે તેવો નથી. નિશ્ચયના સારાપણાનું પોષણ કરનાર (કથામાં) પ્રેમ છે. અથવા 'યજ્જાતા' એટલે જે (નિશ્ચય)માંથી5 વાસુદેવની કથામાં પ્રેમ થયો, એવો (અર્થ કરવો). અથવા રાજાની સ્તુતિ કરવાનાં બે કારણો6 કહેલાં છે. કથામાં પ્રેમ (હોવો) દુર્લભ (છે), એમ કહેતાં (તે પ્રેમનું) કારણ થએલ નિશ્ચય કહેલો છે. સાધ્ય (કથામાં પ્રેમ) અને સાધન (પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર નિશ્ચય) (રાજાને) પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી (તેનું) સન્માન (કરેલું છે.) વળી તે (રાજા) આવા ભાવવાળો (છે એમ તેણે કરેલ) પ્રશ્નથી જણાએલ છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે પ્રશ્નની જ સ્તુતિ કરેલી છે. 15.

1.‘જે બુદ્ધિથી પર છે તે. તે (ભગવાન્) છે’ (3।) ગીતાવાક્ય પ્રમાણે ભગવાન્ બુદ્ધિથી પર છે. ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પહેલાં તેમનાથી હલકી બુદ્ધિ સ્થિર હોય તે જ યોગ્ય છે, ચંચલ હોય તે ઠીક નહિ; કારણ કે બુદ્ધિ ચંચલ હોય તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, એવો ભાવ છે. લય થયા પછી તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે અલૌકિક દેહ જ પ્રાપ્ત થશે, એવા હેતુથી ‘લય થાય તે પહેલાં’ એમ કહેલું છે. (લે)

2.સંશય વિગેરે ઘણી અવસ્થાઓમાંની નિશ્ચયરૂપ અવસ્થા (બુદ્ધિએ) પ્રાપ્ત કરેલી છે એવો અર્થ છે. (લે)

3.‘રુચિથી’ એટલે ‘આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલી કથાની રુચિથી’ એવો અર્થ છે. (લે)

ભગવાનની કથા શ્રવણ કરવાનો નિશ્ચય બે પ્રકારે થાય છે. (1)શાસ્ત્રના અર્થનો નિર્ણય કરી, ભગવાનની કથા ઉત્તમ ફલ આપનારી છે એવો નિર્ણય થવાથી અને (2)પોતાની કુદરતથી જ ભગવાનની કથામાં રુચિ હોવાથી, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ જણાય છે. આ બેમાં બીજો ઉત્તમ છે, એ સ્પષ્ટ જ છે.

4.નિશ્ચય ઉત્તમ છે, કારણ કે તે ઉત્તમ હોવાથી કથામાં પ્રેમ થયો. કથામાં પ્રેમ થવાને લીધે નિશ્ચયનું સ્વરૂપ (તે ઉત્તમ છે તેવું) જણાયું. તેથી તે ઉત્તમ છે એવો અર્થ છે. (લે)

5.આ અર્થ પ્રમાણે નિશ્ચયને લીધે કથામાં પ્રેમ થયો નથી, પરંતુ ‘પોતાની રુચિથી જ પ્રેમ થયો છે’ એમ કહેલ હોવાથી તેથી જુદી રીતે પ્રેમ થયો છે. (નિશ્ચયને અને પ્રેમને સંબંધ નથી). (લે)

6.નોટ 4માં જણાવેલ પહેલો અર્થ કર્યો તે પ્રમાણે રાજાને કથામાં પ્રેમ છે. એ પ્રેમને લીધે તેણે કરેલ નિશ્ચય ઉત્તમ છે એમ જણાયું. એવો ઉત્તમ નિશ્ચય રાજાએ કરેલ હોવાથી, રાજા ઉત્તમ છે એવો અર્થ થયો. નોટ 5માં જણાવેલ બીજા અર્થ પ્રમાણે રાજા ઉત્તમ હોવાનાં બે કારણો જણાવ્યાં. (1)તેણે કરેલ ઉત્તમ નિશ્ચય અને (2)ભગવાનની કથામાં તેનો પ્રેમ. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં જૂદી રીતે પણ બારોબાર પ્રશ્નની સ્તુતિ કરે છે:

વાસુદેવકથાપ્રશ્ન: પુરુષાઁસ્ત્રીન્ પુનાતિ હિ॥

વક્તારં પૃચ્છકં શ્રોતૃઁસ્તત્પાદસલિલં યથા॥16॥

વાસુદેવની કથા સંબંધી પ્રશ્ન (કથા) કહેનાર, પૂછનાર અને શ્રવણ કરનારા (એ) ત્રણ પુરુષોને, તેમના ચરણના જલની પેઠે, ખરેખર પવિત્ર કરે છે. 16.

વાસુદેવ મોક્ષ આપવા માટે (અવતરેલા) હોવાથી, તેમના સંબંધવાળી જે કાંઈ વસ્તુ (છે તે) પવિત્ર કરે છે જ. તે (વસ્તુઓ)માં પણ તેમના સંબંધી ગુણ અને દોષમાં1 આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી કથા (પવિત્ર કરે જ). તે (કથા)માં પણ તે (ગુણદોષ) જાણવાની ઇચ્છાને દૃઢ કરવાના કારણરૂપ પ્રશ્ન (પવિત્ર) કરે તેમાં આશ્ચર્ય જ શું? ત્રણ પુરુષોને પવિત્ર કરે છે.

(1)પ્રશ્ન પછી કોઈ (કથા) કહેનાર, (2)કોઈ તટસ્થ2 શ્રવણ કરનાર અને (3)પ્રશ્ન કરનાર, (એ) ત્રણ પુરુષો હોય છે.

(1)(પ્રશ્ન થયા) પહેલાં (કથા) કહેનાર ભગવાનના ગુણોને જાણનારો હોવા છતાં ચિત્ત સ્તબ્ધ (ક્રિયારહિત) હોવાને લીધે ચૂપ રહે છે (કથા કહેતો નથી), તે સમયે ભગવાનના ગુણોના સંબંધમાં (તેનું) મૌન પાપને લીધે જ હોય છે એવો નિર્ણય થાય છે. (પછી) પ્રશ્ન થતાં, જે (ભગવાનના) ગુણો (તેના મુખમાંથી) બહાર નીકળે છે તે (તેનાં) પાપનો (પ્રશ્નથી) નાશ થવાથી જ (થાય છે).

(2)શ્રવણ કરનારાઓનું ચિત્ત પણ પાપ હોય ત્યાં સુધી ભગવાનમાં પરોવાએલું હોતું નથી તેથી, અને પ્રશ્ન થતાં (ભગવાનમાં પરોવાએલું) થાય છે તેથી, (પ્રશ્ન) તેઓનાં પાપને પણ નાશ કરનારો છે.

(3)‘(આ) પ્રશ્ન કરીશ’ એમ જ્યારે મનમાં પ્રશ્ન આવે છે, ત્યારે પાપ હોય ત્યાં સુધી તે (પ્રશ્ન કરનારના) મુખમાંથી નીકળતો નથી. પછી જયારે તે (મુખમાંથી) નીકળે છે ત્યારે તેનાં (પ્રશ્ન કરનારનાં) પાપનો પણ નાશ કરે છે એમ જણાય છે. તેથી (પ્રશ્ન) ત્રણ પુરુષોને પવિત્ર કરે છે એ યોગ્ય જ છે, એમ જણાવવા ‘હિ’ ‘ખરેખર’ શબ્દ યોજેલ છે.

‘(આ ત્રણ પુરુષો) પ્રશ્ન કરનારના પિતા, દાદા વિગેરે હશે’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘(કથા) કહેનાર’ (વિગેરેથી) (તેમને) ગણાવે છે. ‘કહેનાર’ એટલે (પ્રશ્નનો) ઉત્તર આપનાર. ‘પૂછનાર’ એટલે પ્રશ્ન કરનાર. ‘શ્રવણ કરનાર’ એટલે તટસ્થ (રહી સાંભળનાર). પહેલાં કહેલા બે (કહેનાર અને પૂછનાર) પણ સાંભળનારા છે, છતાં (તેમનું) નિમિત્ત (પ્રયોજન) જૂદું (કથા કહેવાનું અને પ્રશ્ન કરવાનું) હોવાથી, તે (નિમિત્ત)ને જ કાર્ય કરનાર તરીકે કહેલું (વર્ણવેલું) છે. ‘પુરુષ’ શબ્દ પહેલાંની પેઠે3 (યોજેલો છે.) (કથા થતી હોય) ત્યાં બીજા કાર્ય માટે આવેલાનું4 નિવારણ કરવા (તેમને પ્રશ્ન પવિત્ર કરતો નથી એમ જણાવવા), ‘ત્રણ’ શબ્દ યોજેલો છે. પવિત્રપણું ઘણી જાતનું સંભવતું હોવાથી, બીજી જાતનું પવિત્રપણું અહિં કહેલ નથી એમ જણાવવા, (અહિં કહેલા) પવિત્રપણાને ‘તેમના ચરણના જલની પેઠે’ (એ) દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રશ્ન કોઈ સ્થલે (પૂછનાર)થી નીકળે છે; કોઈને (કથા કહેનારને) પ્રેરણા કરે છે, (અને) કોઈને (સાંભળનારને) (સાંભળવામાં) તત્પર કરે છે. આટલાથી પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે જ્યારે (તે) ત્રણનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ પરોવાએલું કરે છે ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ગંગા (ભગવાનના ચરણનું જલ) પહેલાંના દેહના સંબંધવાળું પાપ અને તેનાં કાર્યો (પરિણામો)નો નાશ કરી સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી શરીરને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ (પ્રશ્ન) જેટલી (શુદ્ધિ)થી ભગવાનનાં કાર્ય (કરવા) માટે ઉપયોગમાં આવે તેવું ચિત્ત થાય તેટલી શુદ્ધિ કરે છે, એવો અર્થ છે. (ગંગા) ત્રણને એટલે ત્રણ લોકમાં રહેલા (જીવો)ને, અથવા સાત્ત્વિક વિગેરે (ગુણોના ભેદથી) જૂદા ગણાતા (ત્રણ)ને, અથવા બે કાંઠે અને મધ્યમાં રહેલા (ત્રણ)ને, અથવા બ્રહ્મા, મહાદેવ અને ભગીરથ (એ ત્રણ)ને (પવિત્ર) કરે છે. 16.

1.‘ગુણ અને દોષ’ એમ (લોકની) માન્યતા પ્રમાણે અહિં કહેલું છે. લોકમાં પૂતનાનો વધ વિગેરે ગુણ તરીકે મનાએલા છે અને મામા (કંસ)નો વધ વિગેરે દોષ તરીકે ગણાએલા છે. કથા એ બંનેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવીને ભગવાનમાં આસક્તિ કરાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

2.(તટસ્થ) સાક્ષીની પેઠે પ્રશ્ન અને ઉત્તર બંનેનું શ્રવણ કરે છે, પરંતુ પોતે કાંઈ બોલતો નથી એવો અર્થ છે. (લે)

3.‘પહેલાંની પેઠે’ એટલે પાછલ શ્લોક 4માં ‘પુરુષ’ શબ્દ છે તેની પેઠે. (ત્યાં એ શબ્દનો જે અર્થ કહ્યો તે અર્થમાં). તેથી પ્રશ્ન પણ આસુરભાવ વિનાના આ શ્લોકમાં કહેલા ત્રણ પુરુષોને પવિત્ર કરે છે. (પ્ર)

પશુના અવતાર અને સ્ત્રીના અવતાર ન હોય તેવાને પવિત્ર કરે છે. (લે)

4.‘બીજા કાર્ય માટે આવેલા’ એટલે ‘બીજું કાર્ય જેઓનું પ્રયોજન છે તેવા.’ ‘(કથા) સાંભળનારા અથવા કહેનારા પાસે વેપાર વિગેરે પોતાના કામ માટે કથા થતી હોય ત્યાં આવેલાઓ.’ (લે)

પ્રશ્ન ભગવાનના સંબંધવાળો હોવાથી, તેની એવી રીતે સ્તુતિ કરી, ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન જાણવામાં આવે તે માટે નીચેના શ્લોકથી કથાનો આરંભ કરે છે:

ભૂમિર્દૃપ્તનૃપવ્યાજદૈત્યાનીકશતાયુતૈ:॥

આક્રાન્તા ભૂરિભારેણ બ્રહ્માણં શરણં યયૌ॥17॥

અહંકારી રાજાઓના મિષથી (આવેલા) દૈત્યોના સેંકડો છૂટાંછૂટાં સૈન્યો વડે ઘણા ભારથી પીડાતી ભૂમિ બ્રહ્માને શરણે ગઈ. 17.

ભક્તાનાં દુ:ખનાશાય કૃષ્ણાવતરણં મતમ્॥ કા.32॥

ભૂમિર્માતા તથા ચાન્યે ભક્તા વૈ ત્રિવિધા મતા:॥

શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર ભક્તોના દુ:ખનો નાશ કરવા (થએલો) મનાએલો છે. (1)ભૂમિ, (2)માતા અને (બીજાઓ) એમ ત્રણ પ્રકારના ભક્તો મનાએલા છે1. કા.32॥.

સર્વેષાં ચ મહદ્દુ:ખં નાન્યેન વિનિવાર્યતે॥ કા.33॥

યદા તદા હરિ: કૃષ્ણ: પ્રાદુરાસીદિતિ સ્થિતિ:॥

જયારે બધા (ભક્તો)નું ઘણું દુ:ખ બીજાથી2 દૂર થયું નહિ, ત્યારે હરિ શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવી સ્થિતિ3 છે. કા.33॥.

યે ભક્તા: શાસ્ત્રરહિતા: સ્ત્રીશૂદ્રદ્વિજબન્ધવ:॥ કા.34॥

તેષામુદ્ધારક: કૃષ્ણ: સ્ત્રીણામત્ર વિશેષત:॥

જે ભક્તો સ્ત્રી શૂદ્ર દ્વિજબંધુઓ શાસ્ત્રના4 (સાધન) વિનાના છે તેઓનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. વિશેષ રીતે5 અહિં સ્ત્રીઓના (ઉદ્ધાર કરનાર છે.) કા.34।।.

યેષાં નિરોધકં શાસ્ત્રં યોગાદિ વિનિરૂપિતમ્॥ કા.35॥

શેષભાવસ્તત્ર હરેર્ન કદાચિદ્ગમિષ્યતિ॥

જેઓના (ચિત્તનો) નિરોધ6 કરનાર યોગ વિગેરે શાસ્ત્ર જણાવેલ છે. ત્યાં (તેઓના સંબંધમાં) હરિનો ગૌણભાવ7 કદાપિ જતો નથી8. કા.35।।.

સંસારદુ:ખવ્યાવૃત્યૈ નિરોધોડત્ર નિરૂપ્યતે॥કા.36॥

અતો નિરોધો જ્ઞાનાત્મા દુ:ખરૂપા ચ સંસૃતિ:॥

અહિંં9 (યોગ વિગેરે શાસ્ત્રમાં) સંસારનું દુ:ખ દૂર કરવા નિરોધ કહેવામાં10 આવે છે, તેથી11 (તે) નિરોધ જ્ઞાનરૂપ છે અને સંસાર દુ:ખરૂપ12 છે. કા.36।।.

એવમેકં ફલં પ્રોક્તં દ્વયં વા ન વિરુદ્ધ્યતે॥ કા.37॥

સાઙ્ગસ્ય પ્રક્રિયા યુક્તા તત: સ્કધધોડપિ યુજ્યતે॥

એ પ્રમાણે13 એક14 ફલ કહેલું છે, અથવા બે15 (કહેવામાં પણ) વિરોધ16 થતો નથી. અંગસહિત17 (નિરોધ)નું પ્રકરણ કહેલું છે. તેથી18 સ્કંધની પણ યોગ્યતા થાય છે. કા.37।।.

અવતારો નિરોધાઙ્ગં તદઙ્ગં દુ:ખમેવ ચ॥ કા.38॥

ધૈર્યાર્થં સાન્ત્વનં પ્રોક્તં ભૂમિમાત્રોર્ન ચાન્યથા॥

અવતાર નિરોધનું અંગ છે, અને દુ:ખ તેનું (અવતારનું) જ અંગ છે. ધૈર્ય માટે ભૂમિ અને માતાનું સાંત્વન19 કહેલું છે. નહિ તો (તેમની સ્થિતિ) ન હોત. કા.38।।.

અન્તે દુ:ખં ભક્તકૃતં પ્રાદુર્ભાવાય વૈ હરે:॥ કા.39॥

અંતે20 હરિના પ્રાદુર્ભાવ માટે ભક્તે21 કરેલું દુ:ખ (કહેલું છે). કા.39.

આકાશવાણીવાગ્દેવ: સર્વમુક્ત્યર્થમુદ્ગત:॥

અશક્ત: સઁસ્તથા ચક્રે તથા નારદ એવ હિ॥ કા.40॥

આકાશવાણી22 સર્વની મુક્તિ માટે નીકળેલ વાણીનો દેવ હતો, અને (સર્વને મુક્તિ આપવા પોતે) અશક્ત હોઈ તેમ કર્યું. નારદે23 પણ તેમ કર્યું. કા.40.

દશભિ: સાન્ત્વનં ભૂમે: પઞ્ચત્રિંશત્તમૈસ્તથા॥

અષ્ટભિર્નારદોક્ત્યૈવ સર્વેષાં દુ:ખમઞ્જસા॥કા.41॥

દશ (શ્લોકોથી) ભૂમિનું સાંત્વન24 (કહેલું છે), પાંત્રીસ (શ્લોકોથી) તેમ25 (દેવકીનું સાંત્વન) (કહેલું છે). આઠ શ્લોકોથી નારદનાં વચનથી જ બધાને તરત જ દુ:ખ26 (થએલું) (કહેલું છે). કા.41.

તે પૈકી દશ (શ્લોકો)થી વાણીથી ભૂમિનું સાંત્વન (કહેવામાં આવે છે), પાંત્રીસ (શ્લોકો)થી ઉપાય વડે (ઉપાય કરીને) દેવકીનું સાંત્વન (કર્યું તે કહેવામાં આવે છે), ત્યાર પછી આઠ (શ્લોકો)થી ભગવાનનો અવતાર થવામાં કારણરૂપ સર્વનું દુ:ખ કહેવામાં આવે છે. (1)(ભૂમિનો) ઉદ્યમ, (2)પોતાનું દુ:ખ જણાવીને (દર્શાવેલી) દીનતા, (3)પછી ભક્તોનું ભગવાન્ સમીપ જવું, (4)(ભૂમિનું દુ:ખ) જણાવવા કરેલ સ્તોત્ર, (5)પછી ભગવાનના વાક્યને (બ્રહ્માએ) કહીને જણાવવું. (6 થી 9) તેના અર્થનું, (6)ક્રિયાથી27, (7)જન્મથી, (8)સંકર્ષણથી અને (9)માયાથી, (એવી રીતે) ચાર (શ્લોકો) થી વિવરણ અને પછી (10)ઉપસંહાર, એવા (દશ શ્લોકોથી ભૂમિનું સાંત્વન કહેવામાં આવે છે). તે પૈકી પ્રથમ આ શ્લોકમાં ભૂમિનો ઉદ્યોગ કહેવામાં આવે છે.

હરિ વ્યાપિવૈકુંઠમાં જ પ્રકટ છે, બીજાં બધાં સ્થલે ગુપ્ત છે, તેથી (ભૂમિ) ભગવાનના સ્થાનમાં ગઈ નહિ. બ્રહ્માએ તેને ઉત્પન્ન કરેલી, તેથી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઉપાય પહેલાં (બ્રહ્માએ) કરેલો તે પ્રમાણે આ સમયે પણ કરશે, એવા હેતુથી (તે) ત્યાં (બ્રહ્મા પાસે) ગઈ. ભૂમિ વાસ્તવિક રીતે દૈત્યોની છે. 'બેસીને જ્યાં સુધી પાછલ જૂએ ત્યાં સુધી દેવોની છે.' તેથી તરતમાં28 પીડા ન થાય (દૈત્યો રસાતલમાં ખેંચી ન જાય), તે માટે દેવોને ઉપયોગી તેટલા રૂપથી (ભૂમિ બ્રહ્મા પાસે) ગઈ. (પોતાનું) કાર્ય જરુરી હોવાથી (બ્રહ્માને) શરણે ગઈ.

દૈત્યો બધા માયાના ઉપાસકો29 (હતા), કપટથી જ ભૂમિને રસાતલ લઈ જવા માટે રાજાના રૂપથી (રૂપ લઈ) અવતર્યા હતા. 'રાજાઓ દૈત્ય છે' એમ જણાવનારું (તેમનું) લક્ષણ અહંકારીપણું એટલે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તન હતું. આ જ સર્વત્ર (દૈત્યોનું) લક્ષણ (દૈત્યોને ઓળખાવનાર ગુણ) જાણવું. હણાએલા અને મુક્તિ નહિ પામેલા તેઓ (દૈત્યો)એ દેવોમાં પ્રવેશ (આવેશ) કર્યો, તેથી દેવો પણ તેવા થયા. તેથી છેવટે ભગવાને તેઓનો30 પણ નાશ કર્યો છે. '(દૈત્યોએ રાજાનો અવતાર લીધો તે) અવતારમાં તેમના31 (રાજાના) ધર્મો હશે' એવી શંકા દૂર કરવા 'મિષથી' શબ્દ યોજેલો છે. તે દૈત્યો (રાજાનું રૂપ લઈ પૃથ્વીનો) ભોગ કરવા આવ્યા ન હતા, પરંતુ તેનો નાશ કરવા આવ્યા હતા એમ જણાવવા '(સેંકડો છૂટાંછૂટાં) સૈન્યો' શબ્દ યોજેલ છે. દૈત્યોનાં સૈન્યો, તેવાં સૈન્યોના સેંકડાઓ એટલે અસંખ્ય સૈન્યો; અને તેવાં પણ ભેગાં થએલાં નહિ, એટલે જૂદેજૂદે સ્થલે એકત્ર થઈ રહેલાં. તેથી જ (ભૂમિ તેમનાથી) જેમ બધા સ્થલે એકદમ દબાઈ જાય તેમ 'આ' સર્વ સ્થલે 'ક્રાન્તા' પીડાએલી હતી. ઘણા ભારથી પીડાતી હતી. ભાર ઉત્પન્ન કરનાર દૈત્યપણું છે. જેમ એક પણ ગાંડો નૌકામાં બેઠેલો હોય તે નૌકાને ડૂબાડે છે તેમ (એક પણ દૈત્ય ભાર કરે છે), અને (તેઓના) સૈન્યના ફેલાવાથી ભાર (થાય). પહેલાં બ્રહ્માએ (ભૂમિનો) ઉદ્ધાર કરવા ઉપાય કરેલો તેથી (તે) બ્રહ્માને શરણે ગઈ. 17.

1.પાછલ 3।15માં ભગવાનને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે, તે પુન: અહિં કહેતાં, અહિં પહેલી બે કારિકાઓમાં વધારે કારણ જણાવેલું છે. 'મનાએલો' એટલે ઉદ્ધવે 3।15માં વિચારેલો. ત્યાં જે શાંતરૂપો કહેલાં છે તે જ અહિં ભૂમિ વિગેરે (ત્રણ પ્રકારના ભક્તો) કહેલા છે. (પ્ર)

આ શ્લોકના આભાસમાં ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન જણાવ્યું તે કારિકામાં સ્પષ્ટ કરે છે. (લે)

2.'બીજાથી' એટલે 'બીજાં સાધનથી' અથવા 'બીજાં સ્વરૂપથી'. (પ્ર)

3.'સ્થિતિ' એટલે 'નિર્ણય. (પ્ર) 'પ્રાદુર્ભાવની મર્યાદા.' મર્યાદા હોવાથી કોઈવાર બીજા (પ્રયોજનથી) પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જેમકે નારદને 'બોલાવતાં જ મારા ચિત્તમાં તરત દર્શન દે છે.' તેમજ પ્રહ્લાદને પણ સદા દર્શન દે છે, એમ ત્રીજા સ્કંધમાં કહેલ છે. (લે)

4.'શાસ્ત્ર વિનાના' એટલે 'શાસ્ત્રના સાધન વિનાના' એવો અર્થ છે. આ કારિકામાં શ્રીકૃષ્ણ કોનો ઉદ્ધાર કરે છે તે કહેલું છે. (ટિ)

'આ અવતારનું પ્રયોજન ત્રીજા સ્કંધમાં કહેલું જ છે, તેથી તે ફરી કહેવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય તેથી ટિપ્પણીમાં તેનું પ્રયોજન 'શ્રીકૃષ્ણ કોનો ઉદ્ધાર કરે છે તે કહેલું છે' એમ જણાવેલ છે. (પ્ર)

5.(શ્રીકૃષ્ણ સિવાયના) બીજા અવતારોમાં પણ જયાં ભીલ, કિરાત વિગેરે (શાસ્ત્રના સાધન વિનાના)નો ઉદ્ધાર કરેલો હોય ત્યાં ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ જ છે, કારણ કે પ્રમેયબલ પુરુષોત્તમમાં જ પ્રકટ થાય છે. આ અવતારમાં શૂદ્ર અને દ્વિજબંધુ કરતાં સ્ત્રીઓનો વિશેષ રીતે ઉદ્ધાર કરેલો છે, કારણ કે આગળ (શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રમાં) તેમજ કહેવામાં આવશે. બીજા અવતારોમાં તો બધાનો સમાન રીતે ઉદ્ધાર થાય છે. (લે)

6.'નિરોધ કરનાર' એટલે 'ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરનાર.' (લે)

7.ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવા ભગવાનનું ધ્યાન કરવાનું (યોગ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં) કહેલું છે. તેથી બીજા કાર્ય માટે ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં આવતું હોવાથી તે ગૌણ છે. એવો અર્થ છે. (લે)

8.'(શાસ્ત્રના) સાધનવાળાઓનો પણ ભગવાન્ કેમ ઉદ્ધાર કરતા નથી?' એવી શંકા થાય તેથી તેમના ઉદ્ધારમાં થતું વિઘ્ન આ કારિકામાં કહે છે. (ટિ)

ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવા માટે જ યોગશાસ્ત્રમાં ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવતું નથી; તેથી ભગવાન્ તેવા શાસ્ત્રના સાધનવાળાનો ઉદ્ધાર કરતા નથી. (કા)

9.વળી આ (શાસ્ત્રરૂપ સાધનવાળાઓ)નો નિરોધ પણ પહેલાંના (ભક્તોના) નિરોધથી જૂદા પ્રકારનો છે, તેથી પણ ભગવાન્ શાસ્ત્રરૂપ સાધનાવાળાઓનો ઉદ્ધાર કરતા નથી એમ આ કારિકામાં જણાવે છે. 'અહિં' એટલે 'સાધનવાળાઓમાં' એવો અર્થ છે. (ટિ)

10.તમે 'શાસ્ત્રસાધનવાળાઓનો પણ ભગવાન્ ઉદ્ધાર કરે છે' એવી તકરાર કરનારાઓ આ પ્રમાણે કહો છો. (ટિ)

11.સંસાર અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી, માત્ર જ્ઞાનથી જ તે દૂર થઈ શકે તેવો હોવાથી, તે શાસ્ત્રોમાં કહેલ નિરોધ જ્ઞાનરૂપ જ હોઈ શકે (કારણ કે સંસાર દૂર કરવા માટે તેનો ઉપદેશ કરેલો છે.) તેથી (ભક્તોના નિરોધમાં અને આ નિરોધમાં) બહુ ભેદ છે. (ટિ)

12.વળી ભકતોનો સંસાર લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી સુખરૂપ છે, જ્યારે શાસ્ત્રરૂપ સાધનવાળાઓનો સંસાર દુ:ખરૂપ છે. આ કારણથી પણ એ બેમાં ઘણો ભેદ છે એમ કહેલું છે. (ટિ)

13.પ્રાસંગિક કહી, પહેલાં કહેલા અર્થનો આ કારિકામાં ઉપસંહાર કરે છે. (ટિ+કા)

14.'એક' એટલે 'સાધન વિનાના ભક્તોને ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ' ફલ. (ટિ+કા)

15.'ભગવાન્ જેવો નિરોધ કરે છે તેવો શાસ્ત્રથી થઈ શકતો નથી. તેથી (શાસ્ત્ર જાણનારનો) ભગવાન્ નિરોધ કરે તેમાં પહેલાં કહ્યું તેમ (ભગવાનનો) ગૌણભાવ થતો નથી. તેથી શાસ્ત્રરૂપ સાધનવાળાનો પણ ભગવાન્ ઉદ્ધાર કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. તેથી જ કુંતી પણ 1।19માં ભગવાન્ તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે એમ કહે છે.' એવા આશયથી (તેમનો પણ ભગવાન્ ઉદ્ધાર કરે છે એવો) બીજો પક્ષ કહે છે (શાસ્ત્રરૂપ સાધનવાળાનો અને તેવાં સાધન વિનાનાનો) પણ ભગવાન્ નિરોધ કરે તે એક જ જાતનો હોવાથી, ઉપર જણાવ્યો તેવો (નિરોધમાં) ભેદ નહિ રહેવાથી બે ફલ કહેલાં છે. (ટિ)

અથવા 'સંસારનું દુ:ખ દૂર કરવું' એ જ નિરોધનું પ્રયોજન હોવાથી, નિરંતર ભગવાનનાં સ્મરણરૂપ નિરોધ દેવોને તથા અસુરોને સમાન છે એવું નિરૂપણ ઉપર (અહિં કહેલી) સાડા છત્રીસમી કારિકામાં કહેલું છે. બેમાં ભેદ એટલો જ છે કે કોઈ (દેવો) સ્નેહથી (ભગવાનનું) સ્મરણ કરે છે અને કોઈ (અસુરો) દ્વેષ વિગેરે કારણોથી સ્મરણ કરે છે. તેનું ફલ પહેલાં કહ્યું તેમ ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ છે.

અથવા જેમનો સંસાર લીલામાં ઉપયોગી નથી તેમનો સંસાર દુ:ખરૂપ છે. (ભક્તોનો સુખરૂપ છે) તેથી જૂદાજૂદા અધિકારીઓને ભગવાન્ જૂદાંજૂદાં ફલ આપે તેમાં વિરોધ નથી. તેથી (1)કોઈના (ભક્તોના) સંસારનાં દુ:ખ દૂર કરે અને (2)કોઈનો સંસાર દૂર કરે, એમ બે ફલ આપે તે યોગ્ય જ છે. તેથી જ 'સંસાર દુ:ખરૂપ છે' એમ (અહિં કહેલી) 36।। મી કારિકામાં કહેલું છે, અને 'બેમાં વિરોધ નથી' એમ અહિં કહેલું છે. આમ (સંસાર દૂર કરવાનું) ન કહે તો 'સંસાર દુ:ખરૂપ છે' એમ કહેલું અર્થ વગરનું થાય. તેથી ભગવાને કેટલાક ભક્તોનું દુ:ખ જ દૂર કરેલું છે, અને તેમનો અહંતામમતારૂપ સંસાર લીલામાં ઉપયોગી

હોવાથી રહેવા જ દીધો છે; અને કેટલાક ભકતોના અને બીજાઓના સંસારનો પણ નાશ કરેલો છે, તેથી બંને ફલ (આપેલાં છે) એવો અર્થ છે. (ટિ)

16.ઉપર ટિપ્પણીમાં છેલ્લું વ્યાખ્યાન કર્યું તેમાં અધિકારીના ભેદથી (1) સંસારના દુ:ખને દૂર કરવું અને (2)સંસારને મટાડવો, એવા જૂદાંજૂદાં ફલ આપવામાં વિરોધ થતો નથી એમ જણાવ્યું. (કા)

17.અહિં 'નિરોધ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (ટિ) 'અંગ' એટલે 'ભગવાનના અવતારરૂપ અંગવાળો નિરોધ' એવો અર્થ છે. (કા)

18.'નિરોધનું પ્રકરણ કહેલું છે' એમ કહ્યું તેની યોગ્યતા જણાવે છે. જે નિરોધ કરવાની (ભગવાનની) ઇચ્છા હતી તે નિરોધ ભગવાને પોતે અવતાર લઈ કર્યો, તેથી એટલે તે કારણથી આ દશમો સ્કંધ ગણવો યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. જો ભગવાને અવતાર લીધો ન હોત, અને અવતાર લીધા વિના જ અંબરીષની પેઠે આ ભક્તોનાં દુ:ખોને દૂર કર્યાં હોત તો અહિં પણ ભક્તનાં દુ:ખ દૂર કરેલાં કહેલાં હોવાથી, આ પણ ભક્તકથા જ કહેલી ગણાત, અને તેથી આ પણ ઈશાનુકથા (નવમા સ્કંધમાં વર્ણવેલી લીલા) જ થાત, અને તેથી આ દશમો સ્કંધ ન ગણાત એવો ભાવ છે. (ટિ)

19.'અવતાર નિરોધનું અંગ અને દુ:ખ અવતારનું અંગ હોય, તો પણ દુ:ખ સુધીનું જ વર્ણન કરવું યોગ્ય હતું, ભૂમિ અને માતાનું સાંત્વન શા માટે વર્ણવ્યાં છે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભૂમિ અને માતા દુ:ખ સહન કરી શકે તે માટે તેમનું સાંત્વન કહેલું છે. જો સાંત્વન કરેલું ન હોત તો તેમનું દુ:ખ ઘણું ભારે હોવાથી તેમની સ્થિતિ જ ન રહેત. અને તેમની સ્થિતિ ન રહે તો પછી (અવતારનું પ્રયોજન નહિ રહેવાથી) અવતાર જ ન થાત, એવો અર્થ છે. (પ્ર+લે+કા)

20.'અંતે' એટલે 'અધ્યાયના અંતે' શ્લોક 62-63 કહીને. (કા)

21.'ભક્તે' એટલે 'નારદે'. (કા)

22.'આધિદૈવિક પ્રવૃત્તિ કરાવે નહિ ત્યાં સુધી આકાશવાણી થાય એવું સંભવતું નથી. તેથી તેણે (આધિદૈવિક દેવે) ભક્તોને દુ:ખ થાય તેવી વાણીની પ્રવૃત્તિ કેમ કરાવી?' એવી શંકાથી આકાશવાણીનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. ભગવાનના આવિર્ભાવ વિના સર્વની મુક્તિ થાય નહિ તેથી એ દેવ પોતે એવી મુક્તિ આપવા અશક્ત હોઈ, તેણે તેવી મુક્તિના કારણરૂપ (ભગવદવતાર)નું કારણ (ભક્તોનું દુ:ખ) (ઉત્પન્ન) કર્યું એવો અર્થ છે. તેથી આગળ શ્રીસુબોધિનીમાં શ્લોક 34ના આભાસમાં 'તેનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરનાર, તેને અનુકૂલ દેવતા' કહેલું છે, ત્યાં 'તેનો' અને 'તેને' એ સર્વનામો કંસને માટે યોજેલાં છે એમ જાણવું. કંસને મુક્તિ અપાવનાર હોવાથી, તે દેવ તેને અનુકૂલ હતો. 'ભગવાનની માતાનું દાસ્ય કરવું' એ દેવોનો મોટો ઉત્કર્ષ છે. કંસ તો અસુર હતો. તેથી તે શ્લોક 30માં જણાવ્યા પ્રમાણે દેવકીજીનું દાસ્ય કરે તે એ દેવ સહન ન જ કરે. વળી ત્યાં 'અહિં કાલ વિઘ્ન કરનાર થયો'

એમ કહેલું છે. તેમાં પણ "કાલ દેવને અનુકૂલ હોવાથી ‘અહિં’ એટલે કંસને વિઘ્ન કરનાર થયો” એવો અર્થ છે. જો કાલ દેવને અનુકૂલ ન હોત અને કંસને અનુકૂલ હોત તો દેવકીજીને દુ:ખ થાત નહિ અને તેથી ભગવાનનાં તે માતા પણ ન થાત (ભગવાનનો અવતાર દુ:ખ વિના થાત નહિ). (ટિ)

23.શ્રીમદ્ભાગવત 2।8નાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે કે નારદ જેઓમાં કજીઓ થયો ન હોય તેઓમાં કજીઓ કરાવી, પછી તેમને (કજીઆમાંથી) અટકાવે છે. તે જ પ્રમાણે અહિં પણ આ અધ્યાયના અંતે નારદને કજીઓ કરાવનાર કહેલ છે. (પ્ર)

24.દશ શ્લોકો (17 થી 26)થી વાણીથી ભૂમિનું સાંત્વન કહેલું છે. (કા)

25.પાંત્રીસ શ્લોકો (27 થી 61)થી ઉપાય કરી દેવકીજીનું સાંત્વન કરેલું તે કહેલું છે. (કા)

26.આકાશવાણીથી માત્ર દેવકીજીને જ દુ:ખ થએલ, બધાને નહિ. તેથી બધાને દુ:ખ નારદનાં વચનથી થયું એમ છેલ્લા આઠ (62 થી 69) શ્લોકોથી કહેલ છે, તેથી તરત ભગવાનનો અવતાર થાય તે માટે નારદે એ પ્રમાણે કહેલું એવો અર્થ છે. (પ્ર)

27.‘ક્રિયાથી’ એટલે "બાવીસમા શ્લોકમાં ‘યદુઓમાં જન્મો’ એમ કહેલ છે તે ભગવાનની સેવા માટે જન્મ લેવાની ક્રિયાથી.” (પ્ર)

28.ભૂમિ પોતાના સર્વરૂપથી બ્રહ્મા પાસે જાય, તો દૈત્યોને તેની ખબર પડે અને તેથી તેઓ તેને તરત જ રસાતલમાં લઈ જાય. તેમ ન થાય તે માટે તે નાનું રૂપ લઈને ગઈ એવો અર્થ છે. (લે)

29.‘માયાદેવતા:’ એટલે ‘માયા દેવતા છે જેઓની તેવા’ એટલે માયાના ઉપાસકો. (લે)

30.‘તેઓનો’ એટલે ‘ભીષ્મ વિગેરેનો’. (ટિ)

31.‘તેમના ધર્મો’ એટલે ‘રાજાનો ધર્મો’ એવો અર્થ છે. (ટિ)

બીજા રૂપથી જવું તે દેવોને હિત કરનારું ન થાય, તેથી (ભૂમિ) ગાયના રૂપથી ગઈ1 એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગૌર્ભૂત્વાડશ્રુમુખી ખિન્ના રુદન્તી કરુણં વિભો:॥

ઉપસ્થિતાન્તિકે તસ્મૈ વ્યસનં સ્વમવોચત॥18॥

ગાય થઈ, મુખ પર આંસુવાળી, ખેદ પામેલી, દયાજનક રીતે રડતી (તેણે) વિભુની નજીક ઉભી રહી તેમને (પોતાનું) દુ:ખ કહ્યું. 18.

‘ગાય થઈ, નજીક ઉભી રહી, તેમને દુ:ખ કહ્યું’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. નિરંતર નીકળતાં આંસુઓ લૂછી નાખવામાં ન આવે ત્યારે મુખ પર આવે છે. અંદર (મનમાં) ખેદરૂપ તાપ હોય ત્યારે પરસેવો જ આંસુઓ થાય છે, (અને) ખેદ પણ જ્ઞાનથી થએલો2 હોય

ત્યારે જ્ઞાનનાં દ્વારરૂપ ચક્ષુઓમાંથી નીકળતો પરસેવો ‘આંસુ’ શબ્દથી ઓળખાય છે. દૈત્યોના અભિપ્રાયનું (ભૂમિને) જ્ઞાન હોવાથી, (તેને) શોક (થયો હતો). અંદર રહેલા ધર્મથી વિરુદ્ધ વાક્ય પ્રમાણ નથી, તેથી (અંદરના) ધર્મ (ખેદ)ને પ્રકટ કરી3 (આંસુરૂપે જણાવી), ધર્મ (પોતાનું દુ:ખ) કહેલ છે. તેવા ઘણાં4 (દુ:ખો) હોઈ શકે, તેથી (કયું દુ:ખ હતું) તેનો નિર્ણય થઈ શકે તે માટે કહ્યું.

બ્રહ્મા અધિકારી હોવાથી જ્યારે તે વિચાર કરતા ન હોય ત્યારે તે (સર્વજ્ઞ) હોતા નથી, તેથી (તેમને દુ:ખ) કહેવું એ યોગ્ય જ હતું. ‘ખેદપામેલી’ શબ્દથી દુ:ખની પરંપરા ઘણી (ઘણા સમયથી) ચાલુ હતી એમ કહેલું છે. તે જણાવનારાં દુર્બલપણું અને કાંતિનો અભાવ હતાં. તેને (ભૂમિને) (બ્રહ્મા) બીજો ઉપાય5 દેખાડે નહિ તે માટે એમ કહેલું છે. રુદન શબ્દરૂપ છે, અને (તેને થએલ ખેદ) પિતાના વિયોગથી થએલો ખેદ ન હતો, એમ જણાવવા દયા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રકારનું હતું (એમ કહેલું છે). (બ્રહ્મા) અધિકારી હોવાથી (તે) બીજા કામમાં પરોવાએલા ન રહે તે માટે (ભૂમિ) રુદન (કરતી) હતી. (ભૂમિના દુ:ખનો) ઉપાય કરવાનું સામર્થ્ય બ્રહ્મામાં છે, એમ ‘વિભુ’ શબ્દથી જણાવેલું છે. અંતર્યામિ ભગવાનની જ ‘ઉપ’ એટલે સમીપે6 રહીને, બહારથી બ્રહ્માની નજીક ઉભી રહીને, ભૂમિએ પોતાનું વ્યસન એટલે ઉપાય ન થઈ શકે તેવું દુ:ખ સારી રીતે કહ્યું એવો અર્થ છે. 18.

1.અહિં અવાંતર વાક્યનું તાત્પર્ય કહેલું છે. મુખ્ય વાક્યનો અર્થ તો ‘પોતાનું દુ:ખ જણાવીને (દર્શાવેલી) દીનતા’ ગયા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે. (લે)

2.ખેદ જો ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થએલો હોય તો (ચક્ષુ સિવાયના) બીજાં અંગોમાંથી તે નીકળે છે, એવો ભાવ છે. (લે)

3.‘મુખ પર આંસુઓવાળી’ અને ‘ખેદ પામેલી’ શબ્દોથી અંદર રહેલ ખેદ (શોક) પ્રકટ કરીને બહારનું દુ:ખ કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

4.આંસુ આવે તેવાં ઘણાં દુ:ખો હોય છે એવો અર્થ છે. (લે)

5.એ દુ:ખને દૂર કરવા સિવાય, બીજો જ્ઞાન વિગેરેરૂપ ઉપાય બ્રહ્મા દેખાડે નહિ તે માટે ‘ભૂમિ ખેદ પામેલી હતી’ એમ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. અંદરનો ખેદ હોવાથી તેને જ્ઞાનનો અધિકાર ન હતો એવો ભાવ છે. (લે)

6.ભૂમિ બ્રહ્માને પોતાનું દુ:ખ જણાવતી હતી ત્યારે પોતે ભક્ત હોવાથી બ્રહ્માના હૃદયમાં અંતર્યામિ તરીકે રહેલા ભગવાનને જ પોતાના (દુ:ખની) વાર્તા કહેવી એવો વિચાર કરી, પાસે ગયા વિના પોતાનું દુ:ખ જણાવવાનું બની શકે તેમ નહિ હોવાથી, તેણે ભક્તિમાર્ગીય ધ્યાનથી ભગવાનની સન્નિધિ પ્રાપ્ત કરી; પછી પોતાનું દુ:ખ જણાવ્યું એમ સૂચવવા ‘ઉપ’ ઉપસર્ગ યોજેલો છે. ‘અન્તિકે’ ‘નજીક’ શબ્દથી બ્રહ્માની સમીપ તે હતી એમ કહેલું છે. તેથી તે અંતર્યામીની નજીક અને બ્રહ્માની નજીક એમ બંનેની નજીક હતી, એમ જણાવવા ‘ઉપ’

અને ‘અન્તિકે’ એવા બે શબ્દો કહેલા છે. તેમ ન હોય તો એક શબ્દથી જ પતતું હોવાથી, બે શબ્દો (શ્રીશુક) ન કહેત. તેથી શ્રીસુબોધિનીમાં એ પ્રમાણે વિવરણ કરેલું છે. (યો)

પહેલાં ભૂમિ ‘ઉપ’ (અંતર્યામીની) સમીપમાં રહી, પછી (બ્રહ્માની) નજીક રહી, અને પછી તેણે પોતાનું દુ:ખ સારી રીતે જણાવ્યું એવો (વાક્યનો) અન્વય છે. (લે)

પછી, ‘ભૂમિ દૈત્યના (પણ) સંબંધવાળી1 હોવાથી (મને) મદદ માટે બોલાવે છે’ એવી શંકા દૂર કરવા, બ્રહ્માએ વિચાર કરવારૂપી જ્ઞાનથી તેણે (ભૂમિએ) કહેલા અર્થનો નિશ્ચય કરી, (તેનું દુ:ખ દૂર થાય તેવો) ઉપાય કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

બ્રહ્મા તદુપધાર્યાથ સહ દેવૈસ્તયા સહ॥

જગામ સત્રિનયનસ્તીરં ક્ષીરપયોનિધે:॥19॥

તેનો નિશ્ચય કરીને પછી બ્રહ્મા દેવો સાથે તેની સાથે અને ત્રિનયન સાથે ક્ષીરસાગરના તીરે ગયા.19.

બ્રહ્મા (બ્રહ્મન્) જ્ઞાનરૂપ હોવાથી (તેમનામાં) તેવું (વિચાર કરી નિશ્ચય કરવાનું) સામર્થ્ય હતું. ‘પછી’ એટલે પોતે કરેલા નિશ્ચય પછી (બ્રહ્મા ગયા), પરંતુ માત્ર ભૂમિના વાક્યથી (વાક્ય સાંભળીને) (ગયા) નહિ. દેવોને આજ્ઞા કરવાને માટે (તેમને) સાથે લઈ ગયા, કારણ કે વિચાર કરતાં (તેમણે) સાધન સાથે ઉપાય જાણ્યો હતો. મહાદેવ (ત્રિનયન) દૈત્યોને બીજા (સામા) ઉપાયનો ઉપદેશ ન કરે તે માટે (તેમને) લઈ ગયા; અને (ભગવાનને અવતાર લેવાનું) કારણ જણાવવા ભૂમિને લઈ ગયા. તેથી જ દેવો, દૈત્યો અને મનુષ્યો (‘ત્રિ’) ત્રણેમાં પણ (‘નયનમ્’) નયન છે જેમનું, એવું ‘ત્રિનયન’2 પદ યોજેલું છે. શ્વેતદ્વીપ ભગવાનનું પ્રિય ધામ છે તેથી, અથવા તે વ્યાપિવૈકુંઠના દ્વાર સમીપ3 છે તેથી, અને ભૂમિ ઉપર રહીને જ (હું) ભૂમિ ઉપર ઉપકાર કરીશ એમ જણાવવા, (બ્રહ્મા) ક્ષીરસાગરના તીરે ગયા. 19.

1.અહિં તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે. ભૂમિએ પોતાનું દુ:ખ સારી રીતે કહ્યું એટલે તેણે સર્વ વૃત્તાંત અને પોતાનો આશય (બ્રહ્માને) જણાવ્યો. ભૂમિ ભક્ત છે તેથી એ માત્ર પોતાનો ભાર દૂર કરવાના પ્રયોજનને લીધે પ્રયત્ન કરે નહિ, પરંતુ તેનો ભાર દૂર કરવા માટે પણ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે તે ઈષ્ટ છે એવા હેતુથી તે માટે પ્રયત્ન કરે. વળી તે દૈત્યના પણ સંબંધવાળી (ભૌમાસુરની માતા) હોવાથી માત્ર પોતાનું જ દુ:ખ દૂર થાય એવું ઇચ્છે અને તેથી તેને ભગવાનના આવિર્ભાવની પડી ન હોય એમ પણ સંભવે. આ બંને સંભવતાં હોવાથી બ્રહ્માને શંકા થઈ, કારણ કે ભક્ત પોતે પ્રભુનો આવિર્ભાવ જ ઇચ્છે, અને પોતાનું દુ:ખ પણ શ્રીકૃષ્ણ જ દૂર કરે, બીજું કોઈ દૂર ન કરે એવું ઇચ્છે. દૈત્યનો સંબંધ હોય તે હરકોઈ સાધનથી પોતાનું દુ:ખ દૂર થાય એ જ ઇચ્છે. એ પ્રમાણે બંને સંભવતા હોવાથી બ્રહ્માના મનમાં શંકા થઈ કે આ ભૂમિ મને જ તેને મદદ કરવા બોલાવે છે, પણ તે દૈત્યના સંબંધવાળી હોવાથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય તેવી તેની ઇચ્છા નથી. આ શંકા દૂર થાય

તે માટે એમણે વિચાર કર્યો. વિચાર કરતાં તેમને જણાયું કે ભૂમિ ભગવાનની પરમ ભક્ત છે, અને તેને (મારી પાસે દુ:ખ જણાવવાનું) પ્રયોજન માત્ર ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય તે જ છે. પછી તે ભૂમિના મનોરથ પ્રમાણે ભગવાન્ પાસે ભૂમિ સહિત ગયા, એમ કહેલું છે. (યો)

2.‘ત્રિનયન’નો અર્થ મહાદેવ થાય છે. અહિં અર્થ કર્યો તે પ્રમાણે એ બ્રહ્માનું પણ વિશેષણ થાય છે. એમ હોય ત્યારે ‘સ ત્રિનયન:’ તે ત્રણે (વિષય)માં દૃષ્ટિવાળા (બ્રહ્મા), એવો અર્થ થાય.

3.શ્વેતદ્વીપમાં વ્યાપિવૈકુંઠનો આવેશ હોવાથી, તે વ્યાપિવૈકુંઠની નજીક છે એવો ભાવ છે. (લે)

ત્યાં પણ ભગવાનનો તિરોભાવ હોવાથી, (બ્રહ્માએ) સ્તુતિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્ર ગત્વા જગન્નાથં દેવદેવં વૃષાકપિમ્॥

પુરુષં પુરુષસૂક્તેન ઉપતસ્થે સમાહિત:॥20॥

ત્યાં જઈને જગતના નાથ, દેવોના દેવ, વૃષાકપિ પુરુષનું ધ્યાન ધરી પુરુષસૂક્તથી સ્તુતિ કરી. 20.

(બ્રહ્માએ ત્યાં) જઈને તરત જ સ્તુતિ કરી, એમ જણાવવા ‘જઈને’ એમ (ગયા શ્લોકમાં કહેલ હોવા છતાં) ફરી કહેલ છે. ત્યાં જઈને ધ્યાન ધરી એટલે યોગ ગ્રહણ કરી (યોગના નિયમ પ્રમાણે સમાધિ કરી), પુરુષસૂક્તથી સ્તુતિ કરી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

‘બ્રહ્માએ પોતે ઉપાય કેમ ન કર્યો?’ એવી શંકા ન થાય તે માટે ‘જગતના નાથ’ શબ્દ યોજેલ છે. (સર્વ) જગતોના તે જ નાથ છે, તેથી (બ્રહ્માએ) પોતે (ઉપાય) ન કર્યો.

‘(ભગવાન્) જગતના નાથ હોવાથી દૈત્યોના પણ નાથ છે. તેથી તે (ભૂમિનું દૂ:ખ દૂર કરવાનો) ઉપાય નહિ કરે’ એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા ‘દેવોના દેવ’ શબ્દ યોજેલ છે. દેવોના પણ તે જ દેવ છે. અથવા ‘પ્રજાપતિના પ્રજાપતિ, અગ્નિના અગ્નિ, સૂર્યના સૂર્ય’ એ વાક્ય પ્રમાણે દેવોથી (તે) ક્રીડા કરે છે. તેથી ભગવાન્ દેવોના આધિદૈવિકરૂપ હોવાથી, (તે) દૈત્યોનું હિત કરશે નહિ, એવો ભાવ છે. (ભગવાન્) મર્યાદાથી જગતના નાથ છે, હમણાં દૈત્યોએ (મર્યાદાનું) ઉલ્લંઘન કરેલું હોવાથી, (ભગવાન્ દેવોને મદદ કરે તેમાં) પક્ષપાત થતો નથી.

‘ભૂમિ રસાતલ જાય તો પણ, (ભગવાન્) સ્વર્ગમાં દેવોની સાથે ક્રીડા કરે અને દેવોનું હિત કરે એ સંભવે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વૃષાકપિ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘વૃષ:’ એટલે યજ્ઞ વિગેરેરૂપ ધર્મ. તેનું ‘આ’ સર્વ તરફથી ‘ક’ એટલે સુખ અથવા સ્વર્ગ વિગેરે ફલ. તેનું ‘પિબતિ’ પાન કરે (તે વૃષાકપિ), એટલે સર્વ યજ્ઞોના ફલના ભોક્તા. (રસાતલ જવાથી) ભૂમિ ન હોય તો પછી યજ્ઞો થાય નહિ. દેવો યજ્ઞોના ફલનો ભોગ કરે છે, તેથી જ (તેમનામાં) દેવપણું છે.

‘જેમનાં (ભગવાનનાં) દર્શન થતાં ન હતાં અને જે સમીપમાં ન હતા તેમની સ્તુતિ (બ્રહ્માએ) કેવી રીતે કરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પુરુષ’ શબ્દ યોજેલ છે. તે (પુરુષ) તો પોતાના હૃદયમાં જ રહે છે. અથવા પુરુષ એટલે પોતાના (બ્રહ્માના) પિતા નારાયણ1

તેમનાથી (પોતાના પિતા હોવાથી) કાર્ય અવશ્ય (સિદ્ધ) થશે, એમ જણાવવા (એ 'પુરુષ' શબ્દ યોજેલ છે).

'પુરુષસૂક્ત'2 એટલે ભગવાનની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થએલ (મનમાં આવેલ) ભગવાનને ઘણું પ્રિય છે તેવું વેદનું સૂક્ત. પુરુષસૂક્ત તેજોમય છે. ઉપસ્થાન વિદ્યા (ઉપસ્થાન એટલે હાજરી, સન્નિધિ. તેથી દેવની સન્નિધિ પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા)થી તેજોમય પુરુષ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી અંતર્યામિને આગળ ધરી3 સ્તુતિ કરવાની હોવાથી, તે સૂક્ત (પુરુષસૂક્ત)થી જ સ્તુતિ કરવી યોગ્ય હતી. 20.

1.નારાયણની નાભિમાંથી કમલ નીકળ્યું. તે કમલમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થએલી. તેથી નારાયણ બ્રહ્માના પિતા છે. જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ 3 અધ્યાય 8.

2.ઋગ્વેદના દશમા મંડલનું 90મું સૂક્ત પુરુષસૂક્ત છે. આ સૂક્ત ઘણું પવિત્ર ગણાય છે.

3.'અંતર્યામિને આગળ ધરી' એટલે 'અંતર્યામિપણાના ધર્મને લક્ષમાં રાખી' એવો અર્થ છે. બ્રહ્મા ત્યાં ભૂમિનાં દુ:ખ જણાવવા ગયા હતા. 'અમલ નેત્રથી ક્ષેત્રજ્ઞ જૂએ છે' વાક્ય પ્રમાણે ભગવાન્ સર્વ પોતાની મેળે જ જાણે છે, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાનનું અંતર્યામિપણું કહેવાનું રહ્યું. પુરુષસૂક્ત ભગવાનના અંતર્યામિપણાના ધર્મને આગળ કરી પ્રર્વતે છે. તેથી બ્રહ્માએ એ સૂક્તથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. (યો)

'એમ (પુરુષની સ્તુતિ કરેલી) હોવાથી પુરુષનો જ અવતાર થશે1' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરીને ભગવાને ઉત્તર આપ્યો તે પોતાના જ અંત:કરણમાં સમજીને, (તે) ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી દેવો સમજી શકે તેવો નહિ હોવાથી, (બ્રહ્માએ તે) તેમને જણાવ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગિરં સમાધૌ ગગને સમીરિતાં નિશમ્ય વેધાસ્ત્રિદશાનુવાચ હ॥

ગાં પૌરુષીં મે શ્રૃણુતામરા: પુનર્વિધીયતામાશુ તથૈવ મા ચિરમ્॥21॥

આકાશમાં કહેલી વાણી સમાધિમાં સાંભળીને, વેધા (બ્રહ્મા)એ ત્રિદશો (દેવો)ને કહ્યું કે હે અમરો! મારી પાસેથી પુરુષની ગો (વાણી) સાંભળો, (પછી) તરત જ તે જ પ્રમાણે ફરીથી કરો. ઢીલ ન કરો. 21.

(બ્રહ્માએ) સમાધિમાં જે ભગવાનની ભાવના કરેલી તે (બ્રહ્માને) જણાયા. ત્યાં આકાશમાં ભગવાને કહેલું ભગવાનનું વાક્ય (બ્રહ્માએ) સાંભળ્યું. એ વિષયનું પ્રમાણ2 'વેધા' શબ્દથી કહેલું છે. જો તેમ ન હોય (ભગવાનનું વચન સાંભળ્યું ન હોય) તો ભગવાનની આજ્ઞા વિના (તે) ઉપાય કેવી રીતે કરે?

'દેવો પણ બ્રહ્માના જેવા છે. તેમણે (ભગવાનનું વાક્ય) કેમ ન સાંભળ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્રિદશો' શબ્દ યોજેલ છે. (1)બાલપણ, (2)કૌમાર અને (3)જુવાની, એવી ત્રણ

દશાઓ જેમની (થાય છે) તે ત્રિદશો. આ (શબ્દ)થી એમ જણાવેલું છે કે તેમને (દેવોને) જન્મ લેવાની આજ્ઞા (આવતા 22મા શ્લોકમાં) કરી છે તે પણ યોગ્ય છે. (બ્રહ્માએ) એકાએક ક્ષણ સુધી (શાંત) રહી, કાંઈક વિચારી (પછી) કહ્યું; તેથી સર્વને આશ્ચર્ય થયું તે જણાવવા 'હ' શબ્દ (શ્લોકમાં) યોજેલો છે, બ્રહ્મા પોતે જ (એમ) કહેતા નથી, એમ જણાવવા 'પુરુષની' શબ્દ યોજેલ છે. (બ્રહ્મા) પુરુષની બધી વાણી (કહે છે), અને તે વાણીના પોતે દોગ્ધા (દોહનાર, સાર કાઢનાર) છે, એમ જણાવવા 'ગામ્'3 'વાણી' શબ્દ યોજેલ છે. 'મે' 'મારી પાસેથી' શબ્દ પ્રમાણ દર્શાવવા યોજેલો છે, કારણ કે બ્રહ્માનું વાક્ય કદાપિ ખોટું પડતું નથી, અથવા પુરુષના સંબંધવાળી4 જ (પુરુષે જ કહેલી જ) (વાણી) મારી પાસેથી સાંભળો એમ (તે શબ્દ જણાવે છે).

'હે અમરો....!'થી આરંભમાં ભગવાનની આજ્ઞા કહે છે. પ્રથમ (ભગવાનની આજ્ઞાનું) શ્રવણ કરી પછી ફરીથી (એ પ્રમાણે) કરો. ઢીલ ન કરો (એટલે) વિલંબ કરશો નહિ. સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પ્રથમ (સામગ્રી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે) જણાવે છે અને પછી (ભગવાનની) આજ્ઞા કહેશે. આગળ (શ્લોક 22માં) અંશથી અવતાર લેવાનું (દેવોને) કહેવાનું છે. 'તે (અંશથી અવતાર લેવાનું કામ) દેવોના મરણ પછી થાય '(થઈ શકે)' એવી શંકા દૂર કરવા માટે 'હે અમરો!' એવું સંબોધન કરે છે. (દેવો) સાવધાન રહે તે માટે 'સાંભળો' શબ્દ યોજેલ છે.

પહેલાં રામાવતારમાં રાવણથી ભય પામેલા બ્રહ્માએ દેવોને પહેલાં પણ અંશથી અવતાર લેવા માટે આજ્ઞા કરેલી. હમણાં પણ તેવી જ આજ્ઞા છે, એમ જણાવવા 'ફરીથી' શબ્દ યોજેલો છે. પહેલાં (રામાવતાર સમયે) (દેવોએ) વિલંબ કરીને કરેલ (અંશથી અવતાર લીધેલ), તેમ ન કરવા 'તરત જ' શબ્દ યોજેલ છે. 'ફરીથી તેવી જ રીતે અંશથી અવતાર લો' એવો અર્થ છે. 'તેવી જ રીતે' એટલે '(રામાવતાર સમયે) જે દેવે જેટલા અંશથી, અથવા જે અનુક્રમે અવતાર લીધેલ (તેટલા જ અંશથી અને તે જ અનુક્રમે)' 'પહેલાં (રામાવતાર સમયે) દશરથે અવતાર લીધો ન હતો; તેથી આજ્ઞાથી તેને અવતાર લેવરાવી, (ત્યાર પછી) સાઠ હજાર વર્ષો પછી (ભગવાન્) પોતે અવતરેલા તેથી વિલંબ (થએલો.)' એ શંકા આ વિષયમાં (હમણાં થવાના અવતારમાં) કરવાની નથી, એમ જણાવવા 'ઢીલ ન કરો' શબ્દો યોજેલા છે. 21.

1.બ્રહ્માએ ભગવાનની સ્તુતિ 'પુરુષ' તરીકે કરી. 'પુરમાં શયન કરે તે પુરુષ' એવી તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી પુરુષ અંતર્યામી છે અને તેથી અંતર્યામી પુરુષનો જ અવતાર થશે એવી શંકા છે. ભગવાને આપેલા ઉત્તરનો આશય (ભાવાર્થ) એવો છે કે અંતર્યામિપણાના ધર્મને આગળ કરી (લક્ષમાં રાખી), પુરુષોત્તમની જ સ્તુતિ (બ્રહ્માએ) કરેલી હોવાથી, પુરુષોત્તમનો જ આવિર્ભાવ થશે, એવો ભાવ છે. (યો)

2.બ્રહ્મા જે વિચારે તે યથાર્થ જ હોય છે. તેથી (તેમના વચનમાં) અન્યથાનુપપત્તિ પ્રમાણ છે. એવો અર્થ છે. (લે)

3.‘ગો’ શબ્દના અર્થ ‘ગાય’ અને ‘વાણી’ બંને થાય છે.

4.‘પુરુષના સંબંધવાળી’ એટલે ‘વાસ્તવિક રીતે પુરુષે જ કહેલી.’ મારી (બ્રહ્માની) પાસેથી તો તમારે માત્ર સાંભળવાની જ છે, એમ જણાવવા ‘મે’ ‘મારી પાસેથી’ શબ્દ પહેલાં, ‘પુરુષની’ શબ્દથી તે ભગવાનની આજ્ઞા છે એમ કહેલ છે. (લે)

‘તમે (બ્રહ્માએ) શું કહ્યું?1 અને ભગવાને શું કહ્યું?’2 એવી શંકા દૂર કરતાં, અને ‘પહેલાં વાંદરાઓમાં અવતાર લઈને અમને ઘણું દુ:ખ થયું હતું3 (તેવું હવે પણ થશે)’ એવા દેવોના ભયને દૂર કરતાં, ભગવાને કહેલી આજ્ઞા નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પુરૈવ પુંસાવધૃતો ધરાજ્વરો ભવદ્ભિરંશૈર્યદુષૂપજન્યતામ્॥

સ યાવદુર્વ્યા ભરમીશ્વરેશ્વર: સ્વકાલશક્ત્યા ક્ષપયંશ્ચરેદ્ ભુવિ॥22॥

પૃથ્વીના જ્વર (દુ:ખ)નો પુરુષે પહેલાં જ નિશ્ચય કરેલો હતો. તે ઈશ્વરેશ્વર જ્યાં સુધી પોતાની કાલરૂપ શક્તિથી પૃથ્વીના ભારનો ક્ષય કરતાં ભૂતલ ઉપર વિચરે ત્યાં સુધી તમે અંશો યદુઓમાં સમીપમાં જન્મ લો. 22.

ભૂમિની પીડા (હું બ્રહ્મા) કહું તે પહેલાં જ ભગવાને પૃથ્વીના જ્વર (દુ:ખ)નો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેનું કારણ ‘પુરુષ’ શબ્દથી જણાવેલું છે; કારણ કે પુરુષ પત્નીનો સ્પર્શ કરે છે, અને જ્વર તો માત્ર સ્પર્શ (કરવા)થી જ જણાય છે. તેથી મારી (બ્રહ્માની) વિજ્ઞપ્તિની જરુર ન હતી; કારણ કે હું બોલ્યા પહેલાં જ, ભગવાને પોતે જ આજ્ઞા કરી. (આ શ્લોકના) બીજા ચરણથી (ભગવાનની) આજ્ઞા જ કહે છે.

ભગવાન્ પણ અવતાર લેશે. તે પહેલાં જ તમે (દેવો) સમીપમાં જન્મ લો એટલે ભગવાનની સમીપમાં જન્મ લો. (તમારી) આવશ્યકતા છે, (એમ જણાવવા) ‘અંશો’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તમે ભગવાનના ‘અંશો’ એટલે હાથ પગ વિગેરેની પેઠે (ભગવાનનાં) ‘સેવકો’ છો. પ્રભુ સર્વ સ્થલે સેવકો સહિત જ પધારે છે. ‘યદુઓમાં’ શબ્દથી પહેલાંના (જન્મ) કરતાં (આ જન્મમાં) ભેદ જણાવેલો છે. ભગવાન્ પણ યદુઓમાં અવતાર લેશે. તેથી (ભગવાન્) લોકમાં પ્રકટ ન થાય તે માટે સમીપમાં જન્મ લો, એવી આજ્ઞા છે. આ જન્મ (ભગવાનની) સેવા માટે (લેવાનો) હોવાથી, (ભગવાનની) સ્થિતિ પહેલાં (લેવાનો છે). ‘ત્યાં કેટલા સમય સુધી રહેવાનું છે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલું છે. જ્યાં સુધી તે ભગવાન્ યદુઓમાં વિચરે ત્યાં સુધી સમીપમાં જન્મ લો, એટલે (તેમની) સમીપમાં રહો. પુત્ર, પૌત્ર વિગેરેના રૂપથી (ભગવાનના અવતારની) સમાપ્તિ સુધી4 જન્મ થાય તે માટે જન્મ લેવાનું કહેલું છે. (ભગવાનની સમીપ દેવોની) સ્થિતિ તો અર્થથી જ (સમીપમાં જન્મ લેવાથી જ) થશે તેથી તે કહેલી નથી.

‘ભગવાન્ પણ ક્યાં સુધી વિરાજશે?’ તેવી શંકા થાય, તેથી ‘જ્યાં સુધી પોતાની કાલરૂપ શક્તિથી પૃથ્વીના ભારનો ક્ષય કરતાં વિચરે’ શબ્દો યોજેલ છે. ‘એમ પણ ક્યાં સુધી રહેશે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઈશ્વરેશ્વર’ શબ્દ યોજેલ છે. ઈશ્વર જ પોતાની ઇચ્છા

પ્રમાણે વર્તનાર હોય છે. કાલ વિગેરે તે સર્વે (ઈશ્વરો)ના પણ જે ઈશ્વર છે તેમને કેવી રીતે નિયમમાં રાખી શકાય? કે આટલા વખત સુધી (ભૂમિ પર) રહેશે એમ જાણી શકાય? 'નિરંતર (સુખનો) ભોગ કરનારા દેવો (જન્મ લેવાનું કાર્ય) નહિ કરે,' એવી શંકા પણ આ (ઈશ્વરેશ્વર શબ્દ)થી જ દૂર થાય છે.

'દૈત્યો અમને (દેવોને) મારશે' એવી શંકા ન રાખવી, કારણ કે (ભગવાન્) પોતાની કાલરૂપ શક્તિથી જ (ભૂમિનો) ભાર દૂર કરશે. ભારરૂપ થએલ દૈત્યો એક સ્થલે રહેતા નથી, તેથી તે (જૂદેજૂદે સ્થલે તેમનો સંહાર કરવા) માટે (ભગવાનને) ફરવાનું થશે; તે માટે 'વિચરે' એમ કહેલું છે. (કેટલા સમય સુધી વિચરશે એ) કાલની હદનું (બ્રહ્માને) જ્ઞાન નથી. (ભગવાન્) અજાણ્યા નહિ રહે, એમ જણાવવા 'ભૂતલ ઉપર' શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે ભૂમિ ઉપર ઉત્પન્ન થએલ કોઈ અલૌકિક (કાર્ય) કરતું નથી. (ભૂમિ ઉપર અલૌકિક કાર્ય કરે તે ભગવાન્, તેથી ભગવાન્ અજાણ્યા નહિ રહે.) 22.

1.'બ્રહ્માએ શું કહ્યું?' એ શંકા પહેલા ચરણથી દૂર કરેલી છે. ભગવાને પહેલાં જ જાણ્યું હતું, તેથી મેં (બ્રહ્માએ) માત્ર સ્તુતિ જ કરી, પણ બીજું કાંઈ કહ્યું ન હતું. (લે)

2.'ભગવાને શું કહ્યું?' એ શંકા બીજા ચરણથી દૂર કરી છે. તે દૂર કરવા એ ચરણમાં ભગવાનની આજ્ઞા કહેલી છે. (લે)

3.ઉત્તરાર્ધથી આ દૂર કરેલ છે. પહેલાં રામાવતાર સમયે ભગવાન્ પ્રકટ થયા તે પહેલાં, અને અવતારની સમાપ્તિ થયા પછી બહુ સમય રહેવું પડેલું તેથી (દેવોને) દુ:ખ થએલ. આ વખતે તો ભગવાન્ રહે ત્યાં સુધી જ રહેવાનું છે, તેથી દુ:ખ થશે નહિ એવો અર્થ છે.(લે)

4.'આ+અન્તમ્ આન્તમ્' એટલે અવતારની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'તો પણ ભગવાન્ ક્યાં અવતાર લેશે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

વસુદેવગૃહે સાક્ષાદ્ભગવાન્ પુરુષ: પર:॥

જનિષ્યતે તત્પ્રિયાર્થં સમ્ભવન્તુ સુરસ્ત્રિય:॥23॥

સાક્ષાત્ ભગવાન્ પર પુરુષ વસુદેવના ઘરમાં જન્મ લેશે. દેવોની સ્ત્રીઓ (તત્પ્રિયાર્થ) તેમની સેવા માટે સારી રીતે જન્મ લે. 23.

'તે પણ અંશાવતાર થશે' એવી શંકા દૂર કરવા 'સાક્ષાત્ ભગવાન્' (અવતાર લેશે એમ) કહેલ છે; પરંતુ ચક્ર વિગેરેના રૂપથી, અથવા સત્ત્વ વિગેરેના ઢાંકણથી અવતાર (થવાનો નથી). 'ભગવાન્' શબ્દ (પુરુષોત્તમથી) હલકાઓને માટે પણ યોજાય છે, તેથી અહિં તેવી રીતે યોજાએલ નથી, એમ જણાવવા 'પર પુરુષ' એમ કહેલ છે. (તેનો) અર્થ પુરુષોત્તમ થાય છે. 'બ્રહ્માંડથી પર' કહ્યા, તેથી જ વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃત્તિની પ્રવૃત્તિ

કરાવનાર થયા. તેનાથી પર તો પુરુષોત્તમ1 જ છે. તે જન્મ લેશે. તેથી 'તત્પ્રિયાર્થ2' એટલે તેમની સેવા (કરવા) માટે દેવોની સ્ત્રીઓ સારી રીતે એટલે સર્વ સૌંદર્યને ધારણ કરીને તેને યોગ્ય સ્થાનોમાં જન્મ લે. દેવોની સ્ત્રીઓ એટલે અપ્સરાઓ લક્ષ્મીજી સાથે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલી. ભગવાને તેઓનો ભોગ કરેલો ન હતો તેથી પોતાનો જન્મ સફલ થાય તે માટે જ તેમણે અવતાર લેવો. 'તત્પ્રિયાર્થ2' શબ્દથી 'દેવોએ સ્ત્રીઓ થઈ અવતરવાનું નથી' એમ જણાવેલું છે. 23.

1.'ગીતા 8।માં અક્ષરને બ્રહ્માંડથી 'પર' કહેલ છે, અને 15।માં 'પુરુષ' પણ કહેલ છે. તેથી પરપુરુષ અક્ષર જ હોવો જોઈએ' એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે 8।માં અક્ષર ભાવ તરીકે જ 'પર' કહેલ છે અને 15।માં પુરુષ કહેલ છે પણ 'પર' કહેલ નથી. તેથી તે 'પર પુરુષ' નથી. 'પર પુરુષ' એટલે અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમ જ (જૂઓ ગીતા 15।) તેથી અહિં પુરુષોત્તમ જ કહેલ છે. (પ્ર)

બ્રહ્માને પણ (આકાશવાણી કહેનાર) પુરુષનાં દર્શન થયાં નથી, તેથી 'પુરુષ' શબ્દથી જ બ્રહ્માંડથી પર કહેલ છે. વળી તેમને 'પર' કહ્યા તેથી તે પુરુષોત્તમ જ જન્મ લેશે એવો અર્થ છે. (લે)

2-2.'દેવોની સ્ત્રીઓથી લક્ષ્મીપતિનું શું પ્રિય થશે?' એવી શંકા થાય તેથી આ ભાગ કહેલો છે. શ્લોકમાં 'તત્પ્રિયાર્થ' શબ્દ છે, તેનો આ અર્થ થાય છે. આ સ્ત્રીઓનો આ (ભગવાનની) સેવા માટે અવતાર છે. તેના એટલે તે અવતારના પ્રિય માટે, એટલે પહેલાં આવા જે અવતારની તેમણે ઇચ્છા કરેલી 'તે અવતારનું પ્રિય થાય તે માટે' આવો અર્થ લેવાથી એ શબ્દનો આ અર્થ થાય છે. 'તત્પ્રિયાર્થ' એટલે 'ભગવાનના પ્રિય માટે' એવો અર્થ લેવાનો નથી; કારણ કે લક્ષ્મીજી કરતાં વધારે સૌંદર્ય અપ્સરાઓમાં નથી. વળી દેવો સ્ત્રી થઈ અવતરે તો પણ તેમનાથી ભગવાનનું પ્રિય તો થાય. (પ્ર) આ અર્થ ઘણો ક્લિષ્ટ છે.

ભગવાનનો અવતાર (થયા) પહેલાં જ, (તેમની) સેવામાં સાવધાન થઈ રહેવાય તે માટે1, ભગવાનની શય્યારૂપ શેષ2 સંકર્ષણ સાથે3 અવતાર લેશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વાસુદેવકલાનન્ત: સહસ્ત્રવદન: સ્વરાટ્॥

અગ્રતો ભવિતા દેવો હરે: પ્રિયચિકીર્ષયા॥24॥

વાસુદેવની કલાવાળા, અનંત, સહસ્ર મુખવાળા, સ્વરાટ્ દેવ હરિનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી (હરિનાં) પહેલાં જન્મ લેશે. 24.

સાત્ત્વિકેષુ તુ કલ્પેષુ ય: શેતે સલિલે હરિ:॥

વાસુદેવ: સ વિજ્ઞેયસ્તસ્યાંશોઽનન્ત ઉચ્યતે॥ કા.42॥

સાત્ત્વિક્ કલ્પોમાં જે હરિ જલમાં શયન કરે છે તેમને વાસુદેવ4 જાણવા. તેમનો અંશ અનંત5 કહેવાય છે. કા.42.

કાલાત્મા ચ સ વિજ્ઞેયો ભૂભારહરણે પ્રભુ:॥

તત્ર સુપ્તો હરિશ્ચાપિ તદાવિષ્ટો ભવિષ્યતિ॥ કા.43॥

તે (અનંત)ને ભૂમિનો ભાર હરવા શક્તિવાળા કાલાત્મા6 જાણવા. ત્યાં7 પોઢેલા હરિ8 પણ તેમનામાં9 આવેશ કરશે. કા.43.

અતોનુશયનં વિષ્ણોર્બલભદ્રેણ નાત્મન:॥

એકવત્પ્રોચ્યતે કૃષ્ણો દ્વિવલ્લોકૈ: પ્રતીયતે॥ કા.44॥

તેથી10 વિષ્ણુનું અનુશયન10 બલભદ્રરૂપ છે, આત્મા (પુરુષોત્તમ) રૂપ નથી. એક11 હોય તેમ કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણ11 બે હોય તેમ લોકમાં દેખાય છે. કા.44.

દેવક્યાં શયનસ્યૈવ સંભવો ન હરે: સ્મૃત:॥

રોહિણ્યામપરસ્યેતિ કર્ષણાન્નૈવ હીનતા॥ કા.45॥

દેવકીમાં12 સંકર્ષણનો13 જ સંભવ કહેલો14 છે, હરિનો કહેલો નથી. રોહિણીમાં બીજાનો15 (સંભવ હતો); તેથી16 કર્ષણથી (ખેંચવાથી) કાંઈ હલકાઈ થઈ નથી. કા.45.

તે સંકર્ષણને બીજાથી જૂદા (બીજાઓમાં તથા તેમનામાં ભેદ) જાણી શકાય તે માટે (તેમને) 'વાસુદેવ(ની કલાવાળા)' વિશેષણથી ઓળખાવે છે. પ્રથમ તો તે વાસુદેવની કલા (છે). (આ) ધર્મરૂપ (આ તેમનો ધર્મ અથવા ગુણ કહેલો) છે. (તેથી તે વાસુદેવની કલાવાળા છે; અથવા તેમનામાં વાસુદેવની કલા છે.) તે17 પણ શય્યારૂપ હોવાથી અનંત18 (અંત વિનાના) કાલરૂપ છે, કારણ કે તે19 (વાસુદેવ) પોતાના જ આશ્રયવાળા (રહી) શયન કરે છે. તેમનામાં આધિદૈવિક રૂપ રહેલું છે, એમ જણાવવા 'સહસ્ર મુખવાળા' વિશેષણ યોજેલ છે; કારણ કે સંકર્ષણ વેદાત્મા20 સહસ્ર મુખવાળા છે. 'માત્ર શેષ' પણ તેવો (સહસ્ર મુખવાળો) છે, તેથી આ તે (શેષ) નથી, એમ જણાવવા 'સ્વરાટ્'21 શબ્દ યોજેલ છે. જે સ્વર્ગમાં21 પણ પ્રકાશે છે, જે સંકર્ષણરૂપ શ્વેત અને કૃષ્ણ કેશવાળા છે તે પહેલાં જન્મ લેશે.

'તેમનાથીજ કાર્ય થતું હોય તો ભગવાનના અવતારનું શું પ્રયોજન?' તેવી શંકા થાય તેથી 'દેવ' શબ્દ યોજેલો છે. તે માત્ર દેવરૂપથી22 જ અવતાર લેશે, તેથી (તે) વધારે (કાંઈ) કાર્ય કરશે નહિ, 'ત્યારે તેમના (સંકર્ષણના) અવતારનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે તે ભગવાન્ સર્વનું23 દુ:ખ હરનારા (હરિ) છે. દૈત્યોને સુખ આપવામાં24 અને ભૂમિનો ભાર હરવામાં (સંકર્ષણ ભગવાનને) મદદ કરનારા હોવાથી (તે) ભગવાનનું પ્રિય કરશે એવો (એ શબ્દોનો અર્થ છે). 24.

1.પહેલાં અવતાર લીધો હોય તો ભગવાનનો અવતાર થાય ત્યાં સુધીમાં મોટા થઈ સેવામાં યથાયોગ્ય લીલા કરાવવામાં સાવધાન થવાય તે માટે, એવો અર્થ છે. (લે)

2.'ઉત્તમ સર્પરૂપ શય્યા ઉપર પોઢેલા એક' વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે શેષ શય્યારૂપ છે. (યો)

3.શેષના આધિદૈવિક સંકર્ષણ છે, તેથી 'શેષ પોતાના આધિદૈવિક સાથે' એવો અર્થ થયો. આ સંકર્ષણ વ્યૂહરૂપ છે, કારણ કે પાછલ પાંચમા સ્કંધમાં 'ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનની ચોથી તામસી મૂર્તિ' એમ તેમને શુકે જણાવેલ છે. આ સંકર્ષણ સહિત શેષ અવતાર લેશે. તેથી જ 10।8માં બલદેવને શેષ કહેલા છે. તેમજ કોઈ સ્થલે જેમકે 10।।માં બલદેવના અંશ તરીકે શેષને જણાવેલ છે. શેષ સંકર્ષણવ્યૂહનો અંશ છે. તેથી 'સંકર્ષણવ્યૂહ સહિત શેષનો અવતાર બલદેવ છે' એમ કહ્યું તે યોગ્ય જ છે. (યો)

4.વાસુદેવ' એટલે '(ચાર) વ્યૂહોમાં મુખ્ય.' (પ્ર)

5.'અનન્ત' એટલે 'શેષ'. (લે)

6.તે શેષમાં સંકર્ષણનો આવેશ હોવાથી તે કાલાત્મા એટલે સંકર્ષણરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

7.'ત્યાં' એટલે 'જલ ઉપર રહેલ શેષમાં રહેલ સંકર્ષણમાં.' (લે)

8.'હરિ' એટલે 'વાસુદેવ'. અવતાર ધારણ કરી શેષમાં આવેશ કરેલા સંકર્ષણમાં તે (વાસુદેવ) આવેશ કરશે. વાસુદેવ કલાથી સંકર્ષણમાં આવેશ કરશે. 'કલાથી' શબ્દ અધ્યાહાર છે. તેથી શેષમાં સંકર્ષણનો આવેશ છે. સંકર્ષણમાં વાસુદેવની કલાનો આવેશ છે. આવા વાસુદેવની કલાના આવેશવાળા સંકર્ષણ એ જ બલદેવ. પુરુષોત્તમનો આવેશ તો તેમનામાં કોઈવાર થાય છે. તેથી બલદેવ અંશ અને પુરુષોત્તમ અંશી હોઈ, 'અંશ અને અંશીમાં અભેદ છે' એ નિયમ પ્રમાણે, (પુરુષોત્તમનો બલદેવમાં આવેશ હોય ત્યારે) બલદેવની લીલા મૂલ અથવા પુરુષોત્તમનાં ચરિત્ર તરીકે આ સ્કંધના અર્થરૂપ થાય છે, પરંતુ સ્વતંત્રતાથી સ્કંધનાં અર્થરૂપ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

9.'તેમનામાં' એટલે 'સંકર્ષણમાં', એવો અર્થ છે. (ટિ)

10-10.'પહેલાં શય્યારૂપ સંકર્ષણ ઉપર પોઢેલા (વાસુદેવ), જ્યારે અવતાર ધારણ કરે ત્યારે સંકર્ષણમાં (કલાથી) આવેશ કરી રહે છે, તે તેમનું સંકર્ષણમાં રહેવું તે અનુશયન કહેવાય છે. આ સ્કંધનો અર્થ અનુશયન (નિરોધ. જૂઓ પાછળ કારિકા 9) છે. તેથી બલદેવમાં આવેશ કરેલ વાસુદેવની કલાની જ લીલા એ આ સ્કંધનો અર્થ થાય.' એવી શંકા થાય, તે આ કારિકાથી દૂર કરે છે. પોઢેલા હતા તેમનો જ આવેશ થાય છે. તેથી સાત્ત્વિકકલ્પના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુનું જ બલભદ્રરૂપથી અનુશયન થાય છે. શેષ ઉપર પોઢેલ વાસુદેવ અવતાર લઈ પોતાની કલાથી શેષમાં આવેશ કરેલ સંકર્ષણમાં આવેશ કરે તે બલભદ્રરૂપ

થાય છે. આ પ્રમાણે તે આવેશ કરી સંકર્ષણમાં રહે તે અનુશયન વાસુદેવની કલાનું થયું; પરંતુ આત્મરૂપથી એટલે પુરુષોત્તમરૂપથી આ અનુશયન થતું નથી. આત્મા (પુરુષોત્તમ)નું અનુશયન જ નિરોધ છે, એમ 2।।ાં જણાવેલ છે. તેથી આ સ્કંધમાં વાસુદેવની કલાની લીલા કહેલી નથી એવો ભાવ છે. (ટિ).

11-11.‘ત્યારે બલદેવ વિષે અનુશયન કહેવાનું શું તાત્પર્ય?’ એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ‘એક હોય તેમ કહેવાય છે’ પહેલાં કહેલા વાસુદેવ અંશ છે અને પુરુષોત્તમ અંશી છે. અંશ અને અંશી એક જ પ્રકારના હોવાથી તેમનામાં ભેદ જણાતો નહિ હોવાથી, તેઓ એક જ હોય તેમ કહેવાય છે. તેથી બલભદ્રમાં પણ (પુરુષોત્તમનો આવેશ હોય તેવું) એવું અનુશયનનું નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. તેથી બલદેવનું ચરિત્ર પણ પુરુષોત્તમનું જ ચરિત્ર થાય છે. એવો ભાવ છે.

‘પણ લોકમાં એ બેનાં ચરિત્ર એક જ હોય એમ જણાતું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણ બે હોય તેમ લોકમાં દેખાય છે.’ બલભદ્ર શ્રીકૃષ્ણના અંશ હોવાથી, તે બે એક જ હોવા છતાં તેમનાં બે સ્વરૂપો દેખાય છે, તેવી જ રીતે તેમનાં ચરિત્રો પણ જૂદાંજૂદાં દેખાય છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

જેમ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણના ભેદથી બે હોય તેમ લોકમાં જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અંશ અને અંશીમાં ભેદ નહિ હોવાથી શાસ્ત્રમાં તે એક જ કહેવાય છે; તેમ તે બેનાં ચરિત્રો પણ અંશ અને અંશીમાં ભેદ નહિ હોવાથી વાસ્તવિક રીતે એક જ હોવા છતાં, લોકમાં બે (જૂદાંજૂદાં) હોય તેમ જણાય છે, એવો અર્થ છે. તેથી અંશ અને અંશીમાં ભેદ નહિ હોવાથી બલભદ્રનું ચરિત્ર પણ પુરુષોત્તમના ચરિત્ર તરીકે જ આ સ્કંધનો અર્થ છે, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે તે આ સ્કંધનો અર્થ નથી એવો અર્થ છે. (કા)

12.તેથી જ ચાર વ્યૂહના રૂપથી મથુરામાં પ્રાકટ્ય કહેલું છે અને પુરુષોત્તમનું વ્રજમાં પ્રાકટ્ય કહેલું છે, તેમ અહિં પણ (દેવકીમાં સંકર્ષણનો અને રોહિણીમાં વાસુદેવનો સંભવ કહેલ છે.) (ટિ)

13.(દેવકીમાં) શેષમાં આવેશ કરેલ સંકર્ષણનો સંભવ કહેલો છે. ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દથી વાસુદેવનો દેવકીમાં સંભવ ન હતો એમ જણાવેલ છે. (લે)

14.શ્રીમદ્ભાગવત 10।5 તથા 10।8માં કહેલો છે. 10।13થી સંકર્ષણનો સંભવ દેવકીમાં હતો એમ જણાય છે. (લે)

15.‘બીજાનો’ એટલે ‘વાસુદેવના અંશનો’ એવો અર્થ છે. (લે)

16.કર્ષણ સમયે (દેવકીના ગર્ભમાં) વાસુદેવનો અંશ નહિ હોવાથી મોક્ષ આપનાર અને માયાનું નિવારણ કરનાર વાસુદેવની માયા વડે ખેંચવાથી હીનતા (હલકાઈ) થતી નથી. (કારણ કે સંકર્ષણ જ ખેંચાયા છે, વાસુદેવ ખેંચાયા નથી). સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ, એ ત્રણ વ્યૂહો ત્રણ ગુણોના ભેદથી જૂદાજૂદા હોવાથી તેઓ માયાના વિરોધી નથી. વાસુદેવ

તો મોક્ષ આપનાર નિર્ગુણ હોઈ માયાના વિરોધી છે. તેથી માયાથી તે હીન (દુર્બલ) નથી એમ દેખાડવું જ જોઈએ, એવો ભાવ છે. વ્રજની લીલામાં બલદેવનો પણ ઉપયોગ છે, એમ કહેવામાં આવશે અને 'વ્રજમાં રહેનારા તામસ હોવાથી ગુણાતીત સ્વરૂપે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો' એમ વ્રજમાં રહેનારાનો ઉદ્ધાર ગુણાતીત સ્વરૂપે કરેલ કહેલો હોવાથી, તે (ગુણાતીત હોવાથી) વાસુદેવનું કાર્ય છે, તેથી બલભદ્રમાં વાસુદેવના અંશનો પણ આવિર્ભાવ કહેવો જ જોઈએ તે વાસુદેવના અંશનો આવિર્ભાવ રોહિણીમાં થએલો એમ જાણવું.

'વાસુદેવનું પ્રાકટ્ય વ્રજમાં જ થયું.' એમ ટિપ્પણીમાં કહેલ છે, છતાં નિબંધમાં એમ જણાવેલ છે કે વાસુદેવે વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી વસુદેવના હૃદયમાં પધારી દેવકીનું મૃત્યુ અટકાવવાનું પોતાનું કાર્ય (મથુરામાં) કર્યું. તેથી વાસુદેવનું વસુદેવના હૃદયની અંદર કાર્યથી (કાર્ય કરવા) પ્રાકટ્ય થયું, અને સ્વરૂપથી બહારથી વ્રજમાં જ પ્રાકટ્ય થયું એમ જાણવું. કેવલ પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય વ્રજમાં જ થયું એવો (ટિપ્પણીનો) અર્થ છે.

પ્રાકટ્ય બે પ્રકારથી થાય છે. (1)કાર્યથી અને (2)સ્વરૂપથી. કાર્યથી પ્રાકટ્ય જોઈએ તો ચારે વ્યૂહનું મથુરામાં પ્રાકટ્ય થયું છે અને પુરુષોત્તમનું વ્રજમાં પ્રાકટ્ય થયું છે; કારણ કે એમનાં પ્રથમનાં કાર્યો તેતે સ્થલમાં જ થએલાં છે. સ્વરૂપથી પ્રાકટ્ય જોઈએ તો ત્રણ વ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય મથુરામાં થયું છે અને વાસુદેવવ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય વ્રજમાં થયું છે. વાસુદેવનું બહારથી (સ્વરૂપથી) પ્રથમ વ્રજમાં જ પ્રાકટ્ય થએલું છતાં કાર્યથી મથુરામાં પ્રાકટ્ય થએલું, એમ ઉપર નિબંધનું વાક્ય કહ્યું તેથી સિદ્ધ થાય છે. સાધનરહિત જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનું પુરુષોત્તમનું કાર્ય તો પહેલું વ્રજ માં જ થયું છે. (લે)

17.'તે પણ' એટલે 'અંશરૂપ પણ'. (લે)

18.આ 'અનંત' વિશેષણ છે. (લે)

19.અહિં 'વાસુદેવની કલાવાળા' એ વિશેષણ પહેલું કહ્યું તેનું કારણ જણાવેલું છે; કારણ કે તે ભગવાન્ (વાસુદેવ) પોતાના જ આશ્રયવાળા રહી શયન કરે છે, તેથી તેમની શય્યા તેમની કલાછે એમ જ કહેવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. (લે)

20.'વેદાત્મા' એટલે 'સહસ્રશીર્ષા....' વિગેરે વેદમંત્રના આત્મા; એ વેદમંત્રોમાં વર્ણન કરેલા, એવો અર્થ છે. (લે)

21-21. 'સ્વેન રાજતે ઈતિ સ્વરાટ્' પોતાની મેળે પ્રકાશે તે સ્વરાટ્, શેષ પોતાના માથા ઉપર રહેલ મણિથી પ્રકાશે છે એમ પાંચમા સ્કંધમાં કહેલું છે. 'આ (સંકર્ષણ) પોતાની મેળે પ્રકાશે છે' એમ કહેલ હોવાથી સ્વર્ગ વિગેરે લોકોમાં પણ પ્રકાશે છે, અને શેષની પેઠે માત્ર પાતાલમાં જ પ્રકાશતા નથી, એવા આશયથી 'સ્વર્ગમાં પણ પ્રકાશે છે' એમ કહેલ છે. તેથી 'પોતાની મેળે પ્રકાશે છે' એમ કહેલ હોવાથી આ માત્ર શેષ નથી એવો ભાવ છે. (લે)

22.'દેવરૂપથી જ' એટલે 'સાક્ષીરૂપથી જ', તેથી જ લીલામાં સાક્ષી પેઠે (સંકર્ષણ) રહે છે એમ કહેશે. તે લીલા કરે ત્યારે ભગવાનના આવેશને લીધે કરે છે (એમ જાણવું). (લે)

23.‘સર્વનું’ એટલે ‘દૈત્યોનું તથા ભૂમિનું.’ પ્રલંબ વિગેરેને મોક્ષ આપવામાં તેમનો વધ કરી ભગવાનને મદદ કરી. ભૂમિનો ભાર હરવામાં, જરાસંધ (યવન) વિગેરે સાથે યુદ્ધ કરી ભગવાનને મદદ કરી એમ જાણવું. (લે)

24.દૈત્યો કાલ પ્રાપ્ત કરીને (મૃત્યુ થયા પછી) ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી (તેમને મારવાથી તેમને મોક્ષ આપવામાં મદદ થાય છે). આ 3।24માં સમજાવેલ છે. (પ્ર)

‘એ પ્રમાણે (ભગવાન્ પોતાની) સામગ્રી સાથે (ભૂમિ પર) પધારશે તો બધાની મુક્તિ થઈ જશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

વિષ્ણોર્માયા ભગવતી યયા સમ્મોહિતં જગત્॥

આદિષ્ટા પ્રભુણાંશેન કાર્યાર્થે સા ભવિષ્યતિ॥25॥

વિષ્ણુની ભગવતી માયા જેણે જગતને સારી રીતે મોહ કરેલો છે, તે પ્રભુથી આજ્ઞા પામી અંશથી કાર્ય (કરવા) માટે અવતરશે. 25.

જે વિષ્ણુ માયાને ઉપાડી લઈને અવતાર લેશે તેમનો અંશ થએલી1 તે માયા કાર્ય (કરવા) માટે અવતરશે. તે (માયા) પણ ભગવાનની કૃપાથી ‘ભગવતી’ એટલે (ભગવાનના) છ ગુણોના ઐશ્વર્ય (વૈભવ, સત્તા)વાળી છે. તેથી તે (ભૂમિ ઉપર) જાય તો પણ પોતાનું સ્થાન તજવાથી (તજવાનો) દોષ2 થશે નહિ, કારણ કે તે અહિં પણ રહેશે અને કાર્ય પણ કરશે. તેના લીધે જ સર્વની મુક્તિ (થતી) પણ અટકશે, એમ ‘જેણે જગતને સારી રીતે મોહ કરેલો છે’ શબ્દોથી કહેલ છે. ‘પ્રભુથી આજ્ઞા પામી’ શબ્દોથી કદાચ તે (માયા) (ભૂમિ ઉપર) નહિ આવે એવી શંકા દૂર કરે છે. આથી એમ પણ જણાવેલું છે કે જ્યારે સર્વને ઘણો મોહ કરનારી (માયા) પણ ભગવાનની આજ્ઞાથી અવતાર લેવાની છે ત્યારે તમે (દેવો) તો કોણ માત્ર? તેથી (તમારે) અહંકાર કરવો યોગ્ય નથી. (માયાએ કરવાનું) કાર્ય યશોદામાં ધાવણ (ઉત્પન્ન કરવું), (દેવકીના ગર્ભને) ખેંચવું, કંસ વિગેરેને ઘણો મોહ કરવો, વસુદેવ વિગેરેને છોડાવવા વિગેરે છે. 25.

1.માયાને ઉપાડી લેવાથી, જેટલી માયા ઉપાડી લીધી હોય તેના બનેલ પિંડારૂપ અંશ થએલી. આ શ્લોકમાં ‘અંશેન’ ‘અંશથી’ શબ્દ છે તેનું વિવરણ છે. (પ્ર)

ભગવાન્ મનુષ્યના આકારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાના છે, તે માટે તેવા આકારનો તેટલો (માયાનો) અંશ ઉપાડી લેવામાં આવે, તેથી તે એવા આકારની અને એટલા કદની હોય તેને અંશ કહેલી છે એવો અર્થ છે. (લે)

2.પુરુષોત્તમ ભગવાન્ હોવાથી તેમનામાં બધા પ્રકારનું સામર્થ્ય છે, તેમ માયા પણ ભગવતી હોઈ તેનામાં પણ સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે. તેથી તે અહિં એટલે વ્યાપિવૈકુંઠમાં પણ રહેશે અને ભૂમિ ઉપર પણ યશોદામાં ધાવણ ઉત્પન્ન કરવાનું વિગેરે કાર્યો કરશે. તેથી તે અવતાર

લેવા માટે ભૂમિ ઉપર જાય તો પણ જ્યાં તેનું સ્વરૂપ પ્રકટ છે તેવા વ્યાપિવૈકુંઠ ધામનો ત્યાગ કરવાનો દોષ થતો નથી, કારણ કે તે હદવાળી નથી. (લે)

એ પ્રમાણે સર્વને જણાવીને બ્રહ્મા ત્યાંથી ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

ઇત્યાદિશ્યામરગણાન્ પ્રજાપતિપતિર્વિભુ:॥
આશ્વાસ્ય ચ મહીં ગીર્ભિ: સ્વધામ પરમં યયૌ॥26॥

એવી રીતે અમરગણોને કહીને અને ભૂમિને વાણીઓથી આશ્વાસન આપીને પ્રજાપતિઓના પતિ વિભુ પોતાના પરમ ધામમાં ગયા. 26.

દેવો અનેક પ્રકારના છે, અને તેઓ પોતપોતાના મુખીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે. તેથી જ (બ્રહ્માએ) બધાએ ગણપતિ (દેવોના સમૂહોના મુખીઓ)ને આજ્ઞા કરી, એમ કહેવા 'અમરગણોને' શબ્દ યોજેલ છે.

'ત્યારે બ્રહ્માનો અવતાર કેમ નહિ (થાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રજાપતિઓના પતિ' શબ્દ યોજેલ છે. તે (બ્રહ્મા) પ્રજાપતિઓને નિયમમાં (કાબુમાં) રાખનાર1 છે. તેમ ન હોય (પ્રજાપતિઓને નિયમમાં રાખનાર ન હોય) તો સૃષ્ટિ થાય નહિ, એવો અર્થ છે.

'સાક્ષાત્ ભગવાને કહ્યું (આજ્ઞા કરી) નથી, તેથી દેવો (તે પ્રમાણે) કરશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિભુ' શબ્દ યોજેલ છે. બ્રહ્મા પોતે જ દેવાને આજ્ઞા કરવા શક્તિમાન છે. આ વૃત્તાંતથી જ (બ્રહ્માએ દેવોને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કહ્યું તેથી જ) ભૂમિ કૃતાર્થ થઈ, છતાં વાણીઓથી પણ તેને આશ્વાસન આપીને (બ્રહ્મા) સત્યલોક નામના ધામે ગયા. 'વાણીઓથી'2 શબ્દથી એમ જણાય છે કે (બ્રહ્માએ) ભૂમિની પ્રશંસાના ઘણાં વાક્યો કહેલાં. ભૂમિ ઉપર ભગવાન્ પધારે એવું પહેલાં સંભવતું ન હતું3, અને હવે તેવું થયું (ભગવાન્ પધારશે એવી ખાત્રી થઈ). તેથી તેના ભાગ્યની (બ્રહ્મા) પ્રશંસા કરે તે યોગ્ય છે, તેથી (તેમણે પ્રશંસાના ઘણાં વાકયો કહેલાં). 26.

1.'બધા દેવો ભગવાનના સેવકો છે અને ભગવાનની આજ્ઞાથી અવતાર લેવાના છે. બ્રહ્મા પણ ભગવાનના સેવક છે છતાં તે કેમ અવતાર નહિ લે?' એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. સર્વ પ્રજાપતિઓને નિયમમાં રાખી તેમની મારફત સૃષ્ટિ કરાવવા માટે બ્રહ્મા (પોતાના અધિકાર ઉપર જ રહે અને) અવતાર લે નહિ, તે યોગ્ય હોવાથી, ભગવાને તેમને અવતાર લેવરાવ્યો નથી એમ જાણવું. તેમ ન હોત (અને ભગવાને બ્રહ્માને અવતાર લેવાની આજ્ઞા કરી હોત) તો બ્રહ્મા પણ અવતાર લેત, કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી. પણ તેમ થાય તો પ્રજા સ્વચ્છંદ થઈ જવાથી સૃષ્ટિનું કાર્ય આગળ ચાલે નહિ, (તેથી બ્રહ્માને અવતાર લેવાની આજ્ઞા કરી ન હતી). (યો)

2.'વાણીઓથી' શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલ હોવાથી, બ્રહ્માએ પ્રશંસાનાં ઘણાં વાક્યો કહેલાં, એવો અર્થ છે.

3.પહેલાં તો અંશ અને કલાના જ અવતારો થએલા, (તેથી ભગવાન્ (પોતે) અવતાર લે, તેવું સંભવતું ન હતું). (લે)

એ પ્રમાણે ભૂમિનું સાંત્વન કહી, દેવકીનું સાંત્વન કહેવા માટે, પ્રથમ તેને દુ:ખ1 પ્રાપ્ત કરાવવાનો ઉપાય નીચેના શ્લોકથી દશ શ્લોકોથી કહે છે:

શૂરસેનો યદુપતિર્મથુરામાવસન્ પુરીમ્॥
માથુરાન્ શૂરસેનાંશ્ચ વિષયાન્ બુભુજે પુરા॥27॥

પહેલાંના સમયમાં યદુઓનો પતિ શૂરસેન મથુરા નગરીમાં રહેતાં (રહીને) માથુર અને શૂરસેન દેશોને ભોગવતો હતો. 27.

સહસ્રાર્જુનના પુત્રોમાંથી (પરશુરામ સાથેના યુદ્ધ પછી) જે પાંચ પુત્રો બાકી રહેલા, તેઓમાંનો બીજો શૂરસેન હતો. (જૂઓ 9।।). યાદવોએ રાજ્ય લેવું (કરવું) નહિ એમ યયાતિએ ઠરાવેલું (જૂઓ 10।।). ત્યારથી (તેઓમાં) બલથી જ રાજ્ય (પ્રાપ્ત થતું), કારણ કે ભગવાનના અંશરૂપ બલવાન થાય તે રાજા થતો. તે પૈકી ભગવાનના અંશરૂપ સહસ્રાર્જુન બલથી રાજા થયો. તેણે (પોતાના) જીવતાં જ માથુર અને શૂરસેન નામનાં બે મંડલો શૂરસેનને આપ્યાં. સર્વથી મોટો તો માહિષ્મતીમાં જ (રહેતો હતો).

સર્વોત્કર્ષે તુ યદુ:ખં તદુ:ખં સ્વલ્પકે સ્મૃતમ્॥ કા.45॥ ॥

સર્વ (પ્રકારની) મોટાઈ2 હોય ત્યારે જે દુ:ખ થાય તે દુ:ખ સ્વલ્પ3 (કારણ)થી થએલું જણાવેલ છે. અથવા

સર્વ (પ્રકારની) મોટાઈ હોય ત્યારે નજીવા કારણથી જે દુ:ખ થાય તે પણ (ઘણું) દુ:ખ થઈ પડે છે. કા.45॥.

દેશત: કાલતશ્ચૈવ અવસ્થાત: સ્વતોઽન્યત:॥ કા.46॥
દ્રવ્યતો માનતશ્ચેતિ સપ્તૈવ સુખદા: સ્મૃતા:॥

દેશથી4 અને કાલથી, અવસ્થાથી, પોતાથી અને બીજાથી, દ્રવ્યથી અને માનથી, એવી રીતે સાત સુખ આપનાર ગણાએલાં છે5. કા.46॥.

તથાભૂતા શબ્દવશાત્ પ્રાપ્તા દુ:ખં તદા પતિ:॥ કા.47॥
પ્રતિક્રિયાં સમારેભે નવભિશ્ચ પ્રતિક્રિયા॥

તેવી (મોટાઈ પામેલી દેવકી) શબ્દ (આકાશવાણી)ને લીધે દુ:ખ પામી ત્યારે પતિએ (વસુદેવે) ઉપાય કરવા માંડ્યો, અને નવ (શ્લોકો 37 થી 45)થી ઉપાય (કહેલો છે.) કા.47॥.

તે પૈકી પ્રથમ (આ શ્લોકમાં) દેશની (દેશથી થતી) મોટાઈ કહેવામાં આવે છે. શત્રુઘ્ને વસાવેલી મથુરા (નગરી)માં ત્યાંના આનંદનો અનુભવ કરીને પહેલાં શૂરસેને રહેઠાણ કરેલું. તે યદુઓનો પતિ એટલે યાદવોનો રાજા હતો. તેના (શૂરસેનના) નામથી (પ્રસિદ્ધ) થએલ શૂરસેન (દેશ)ને પણ તજીને, મથુરામાં જ રહેતાં (રહીને), (તે) બંને દેશોને ભોગવતો હતો. આથી એમ કહેલું છે કે મથુરા યાદવોનો સ્વદેશ હતો. (કારણ કે મથુરા યાદવોનો સ્વદેશ ન હોત તો શૂરસેન પોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થએલ શૂરસેન દેશને તજી મથુરામાં રહેતો ન હોત). 27.

1.‘આ અધ્યાયનો અર્થ દુ:ખ છે. તેથી સાંત્વન દુ:ખનું અંગ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, પણ દુ:ખ સાંત્વનનું અંગ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી; છતાં અહિં દુ:ખને સાંત્વનનું અંગ કેમ કહેલ

છે?' એવી શંકા થાય તો જાણવું કે અધ્યાયના અર્થરૂપ દુ:ખ આ અધ્યાયના 66મા શ્લોકમાં કહેલ છે. તે દુ:ખ પ્રાપ્ત કરાવવાનો ઉપાય અહિં કહેલ છે. તેથી દુ:ખ સાંત્વનનું અંગ નથી, પણ આ ઉપાય જ સાંત્વનનું અંગ છે. સાંત્વન કહેવામાં આવે તે માટે આ ઉપાય કહેવામાં આવે છે. આ સાંત્વન થયા પછી અવતારના કારણરૂપ અધ્યાયના અર્થરૂપ મોટું દુ:ખ કહેવામાં આવશે. તે દુ:ખ અવતારનું અંગ છે અને અવતાર નિરોધનું અંગ છે; અને નિરોધ આનંદરૂપ હરિની લીલા છે. તેથી દુ:ખ પ્રાપ્ત કરાવવાનો ઉપાય આકાશવાણી છે. તે નજીવી છે એમ જણાવવા પહેલાં સાત શ્લોકો કહેવામાં આવે છે. (આઠમામાં આકાશવાણી કહેવામાં આવશે). નવમામાં આકાશવાણીનું કાર્ય કહેવામાં આવશે, અને દશમામાં સાંત્વનનો આરંભ કહેવાશે. (લે)

2."અહિં દેવકીજીને દુ:ખ પ્રાપ્ત કરાવવાનો ઉપાય જ કહેવાનો છે. 'વિવાહ કરીને ઘેર જતી વખતે એવી આકાશવાણી થઈ' એટલું જ કહેવાથી તે ઉપાય કહેવાઈ જાય. તેથી દેશ, કાલ વિગેરેથી (દેવકીની) મોટાઈ નકામી વર્ણવેલી છે" એવી શંકા થાય, તેથી તેનું (મોટાઈ વર્ણવવાનું) તાત્પર્ય અહિં કહેલ છે. દેવકીજી ભગવાનના આવિર્ભાવનું સ્થાન છે. તેથી જેમ વસુદેવના જન્મ સમયે નગારાં અને દુંદુભિ વાગ્યાં અને તેમની મોટાઈ લોકમાં બધે જણાઈ, તેમ સ્ત્રીને પતિના ઘેર જ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેવું (પતિના ઘેર જવાનું) નિમિત્ત વિવાહ છે તેથી વિવાહ કરી, પતિના ઘેર જતી વખતે માતા દેવકીને સર્વ પ્રકારની મોટાઈ ભગવાન્ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તે સમયે તેમને જે દુ:ખ થયું તે ભગવાન્ (જરા પણ) પ્રયાસ વિના દૂર કરી શકે તેવા નજીવા નિમિત્તથી થયું એમ શાસ્ત્રમાં- ભગવન્માર્ગમાં જણાવેલું છે, તેથી (એવા નિમિત્તથી થતા દુ:ખની) અહિં કાંઈ પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી એમ જણાવવા તે (મોટાઈ) વર્ણવેલી છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

3.'સ્વલ્પ' એટલે 'સારી રીતે અલ્પ, ઘણું નાનું, જાણી ન શકાય તેવું' એવો અર્થ છે. તેવું કારણ થતાં (દુ:ખ થાય છે) એવો અર્થ છે. ભક્તને દુ:ખ થયા વિના ભગવાનનો આવિર્ભાવ થતો નથી. તેથી તે (ભગવાનના આવિર્ભાવ) માટે તે (દુ:ખ) કહેલું છે એવું તાત્પર્ય જાણવું. (ટિ)

અથવા સર્વ રીતે મોટાઈ પામેલને જરા પણ અપમાન થતાં ઘણું દુ:ખ થાય છે, તેથી દેવકીને ઘણું દુ:ખ થયું એમ કહેવા તેમની સર્વ પ્રકારથી મોટાઈનું વર્ણન કરેલું છે. ઉપર નોટ ત્રીજીમાં ટિપ્પણીમાં 'ભક્તને દુ:ખ થયા વિના ભગવાનનો આવિર્ભાવ થતો નથી તેથી તે માટે તે કહેલું છે' વાક્યથી આ જ અર્થ કહેલ છે. (કા)

4." 'સાત જ સુખ આપનાર છે.' એમ કહેવાથી એક અથવા બે પણ સુખ આપનાર થાય છે. તેથી (સુખ આપનાર સાત હોવાં જોઈએ) એવો નિયમ નથી" એવી શંકા થાય તેથી સુખ આપનાર નિમિત્તો તેટલાં હતાં એમ જણાવવા તેમને અહિં ગણાવેલાં છે. અથવા " 'તસ્' પ્રત્યય સર્વ વિભક્તિમાં યોજાય છે, એમ કેટલાક કહે છે" એ વાક્ય પ્રમાણે અહિં પહેલી વિભક્તિમાં તે યોજાએલ ગણવો. (તેથી દેશ કાલ વિગેરે સાત સુખ આપનાર છે એવો અર્થ થાય છે. તેઓ માત્ર સુખનાં નિમિત્ત નથી, પણ સુખ આપનાર જ છે એવો અર્થ થાય). (ટિ)

5.આ શ્લોકમાં દેશથી ઉત્કર્ષ કહેલ છે, 28મા શ્લોકમાં કાલથી, 29માના પૂર્વાર્ધથી અવસ્થાથી અને ઉત્તરાર્ધથી પોતાથી, 30મામાં બીજાથી, 31 અને 32મામાં દ્રવ્યથી, અને

33મા શ્લોકમાં માનથી મોટાઈ કહેલી છે. (લે+કા)

કાલના ભેદથી (સમય જતાં) પણ તે (મથુરા) મોટી (નગરી) થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

રાજધાની તત: સાભૂત્ સર્વયાદવભૂભુજામ્॥
મથુરા ભગવાન્ યત્ર નિત્યં સન્નિહિતો હરિ:॥28॥

ત્યારથી મથુરા જ્યાં ભગવાન્ હરિ નિત્ય વિરાજે છે તે સર્વ યાદવ રાજાઓની રાજધાની થઈ. 28.

ત્યારથી (શૂરસેન ત્યાં રહેવા લાગ્યો ત્યારથી) કંસ સુધીના પોતાના બલથી ખંડીઆ પ્રાંતોના અધિપતિ જેટલા રાજાઓ થયા તે બધાને ત્યાં અત્યંત સુખનો અનુભવ થવાથી, મથુરા જ રાજધાની થઈ. ત્યારથી એટલે શૂરસેનથી આરંભી, સર્વે અને તે યાદવ રાજાઓ એટલે સર્વ યાદવ રાજાઓ (હતા). રાજા 'ધીયતે' એટલે પ્રસન્ન થાય છે જ્યાં તે રાજધાની, અથવા રાજાને 'નિધીયતે' પટ્ટાભિષેક કરવામાં આવે છે જ્યાં તે રાજધાની. આથી એમ કહેલું છે કે રાજલક્ષ્મીનું ત્યાં નિત્ય (સદાનું) સ્થાન હતું. ત્યાં રહેનારાઓને આનંદ થતો તેનું કારણ 'જ્યાં ભગવાન્ નિત્ય વિરાજે છે.' શબ્દોથી કહેલું છે.

સર્વતત્ત્વેષુ યો વિષ્ટ: સ ભૂમાવપિ સઙ્ગત:॥કા.48॥
સ નિત્યં ક્વચિદેવાસ્તિ તત્સ્થાનં મથુરા સ્મૃતા॥

જેમણે સર્વ તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરેલો છે તે ભૂમિમાં પણ પધારેલા છે. તે કોઈક જ સ્થલે સદા હોય છે. તે સ્થાન મથુરા કહેવાય છે.1 કા.48॥.

તત્ર સ્થિત્વા દ્વયં ચક્રે સર્વેષાં સકલં હિતમ્॥કા.49॥
સર્વદુ:ખનિવૃત્તિં ચ તત્ર ચેદુ:ખસમ્ભવ:॥
પ્રતીકારા: સર્વ એવ મર્યાદામાર્ગસમ્ભવા:॥કા.50॥
વ્યર્થા જાતા: સર્વથેતિજ્ઞાપનાર્થં નિરૂપિતમ્॥

ત્યાં રહીને (તેમણે) બે (કાર્યો) કર્યાં. (1)સર્વનું સઘળું હિત2 અને (2)સર્વ દુ:ખને મટાડાવું3 તે. ત્યાં જો દુ:ખ ઉત્પન્ન થાય4 તો મર્યાદામાર્ગથી (ઉત્પન્ન) થતા બધાએ ઉપાયો સર્વ રીતે નકામા થાય છે, એમ જણાવવા (ભગવાનની સન્નિધિનું) નિરૂપણ કરેલું છે. કા.50॥.

શ્રીરંગ5 વિગેરેમાં પણ બ્રહ્માંડ જેમનો વિગ્રહ (દેહ) છે6 તેવા નારાયણ રહે છે.

દેશકાલાદિમધ્યસ્થ: ષડઙ્ગત્વં ય આગત:॥કા.51॥
સોઽન્યત્ર સર્વદેશેષુ શાલગ્રામાદિષુ સ્થિત:॥

જે દેશ7 કાલ વિગેરેની અંદર રહેલા છના7 અંગરૂપ થાય છે તે બીજે સર્વ દેશોમાં શાલગ્રામ વિગેરેમાં રહે છે. કા.51॥. 28.

1.'તેવીસ તત્ત્વોનાં સમૂહમાં એક સાથે પ્રવેશ કર્યો' વાક્ય પ્રમાણે ભગવાને બીજાં તત્ત્વો સાથે ભૂમિમાં પણ પ્રવેશ કરેલ. તે (ભૂમિ ઉપર) કોઈક જ સ્થલે સદા રહે છે, અને તે સ્થાન મથુરા છે. જેમ જીવ દેહમાં પ્રવેશ કરે છે પણ હૃદયમાં જ રહે છે, તેમ ભગવાને ભૂમિમાં

પ્રવેશ કર્યો પણ સદા મથુરામાં રહે છે. એટલે કારણરૂપે ભૂમિ ઉપર બધે છે, પરંતુ પ્રવેશ કરીને માત્ર મથુરામાં જ રહે છે એવો અર્થ છે. (કા)

જેમ અંતર્યામી દેહમાં પ્રવેશ કરી પછી અંત:કરણમાં જ રહે છે તેમ ભગવાન્ ભૂમિ ઉપર સર્વત્ર અંતર્યામિરૂપે રહેલ હોવા છતાં મથુરામાં જ પ્રકટ રહે છે એવો ભાવ છે. (યો)

2.આ 'ભગવાન્' શબ્દનો અર્થ છે. (લે+કા)

3.આ 'હરિ' શબ્દનો અર્થ છે. (લે+કા)

4.'દુ:ખસંભવ:' એટલે દુ:ખનો સંભવ (ઉત્પત્તિ) છે જેમાંથી તેવો ભગવાનનો તિરોભાવ એવા સ્થલમાં પણ થાય છે. (લે)

5.'શ્રીરંગ વિગેરે દેશોમાં પણ ભગવાનની સન્નિધિ હોય છે. તેથી મથુરામાં શું વિશેષ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી અહિં છેલ્લી કારિકા કહેલી છે. શ્રીરંગ વિગેરેમાં દેશ, કાલ વિગેરે છ ધર્મોનાં સાધન છે તેમના અંગભૂત રહે છે. અહિં પ્રધાનતાથી ભગવાન્ રહે છે. પ્રધાનતાથી રહેતા ભગવાનથી પણ સુખ ન થાય તો અંગભૂતથી સુખ કેમ થઈ શકે? એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

6.'બ્રહ્માંડ વિગ્રહ છે જેમનો તેવા' એટલે 'પ્રથમ અચેતન બ્રહ્માંડમાં આવેશ કરેલા' એવો અર્થ છે. (લે)

7....7."ત્યારે 'મથુરા' સિવાયના દેશોમાં (ભગવાન્ રહેતા નહિ હોવાથી ત્યાં) ભગવાનની પૂજા વિગેરે થતાં નહિ હોય' એવી શંકા થવાથી, ત્યાં કેવી રીતે તે થાય છે તે આ છેલ્લી કારિકામાં જણાવે છે. દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ, એ ધર્મનાં છ અંગરૂપ જે ભગવાન્ છે તે શાલગ્રામ વિગેરેમાં રહે છે. શ્રીરંગ વિગેરે દેશ, એકાદશી વિગેરે કાલ, તુલસી વિગેરે દ્રવ્ય, શમ વિગેરે ગુણોવાળા કર્તા, ગોપાલમંત્ર વિગેરે મંત્રો, અને પૂજા વિગેરે કર્મોમાં તેતે રૂપ થઈ ભગવાન્ રહે છે એમ કહેલ છે. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં તેની (દેવકીજીની) અવસ્થાથી મોટાઈ કહે છે:

તસ્યાં તુ કર્હિચિચ્છૌરિર્વસુદેવ: કૃતોદ્વહ:॥
દેવક્યા સૂર્યયા સાર્ધં પ્રયાણે રથમારુહત્॥29॥

તેમાં કોઈક સમયે લગ્ન કરેલા શૌરિ વસુદેવ તરતનાં પરણેલાં દેવકીજીની સાથે પ્રયાણ કરવા (પોતાના ઘેર પત્ની સહિત જવા) રથમાં બેઠા. 29.

ભગવાને મથુરામાં કરેલું સુખ દૂર થાય છે અને તે દુ:ખમાં પરિણમે છે, એમ જણાવવા 'તુ' 'તો' શબ્દ યોજેલો છે; અથવા પોતાનો અવતાર કરવા માટે ભગવાને સર્વ અંશોને સર્વ સ્થલેથી ખેંચી લીધા1 એમ જણાવવા 'તુ' 'તો' શબ્દ યોજેલો છે. 'કર્હિચિત્' એટલે કોઈક સમયે અથવા પહેલાં કહેલા2 સમયે. સારું મુહૂર્ત વિગેરે (તે સમયે) ન હતાં, એમ જણાવવા 'કોઈક સમયે' કહેલું છે. શૌરિ એટલે વસુદેવ, શૂરના પુત્ર. બીજા પણ વસુદેવો હતા, તેથી પિતા (શૂર)ના નામથી (શૌરિ કહી) તેઓનો નિષેધ કરેલો છે. (તેઓની વાત કરતા નથી એમ જણાવેલ છે). વસુદેવને પણ ઘણાં ભાઈઓ હતા (તે બધા શૂરના પુત્ર હોઈ 'શૌરિ' કહેવાય), તેથી 'વસુદેવ' શબ્દ યોજેલો છે. કરેલું છે 'ઉદ્વહ:' એટલે ઉદ્વાહ (લગ્ન) જેણે તેવા (વસુદેવ) તરતનાં પરણેલાં દેવકીજીની સાથે પોતાને ઘેર જવાને માટે સસરાએ આપેલા રથમાં બેઠા. લગ્નના ઉત્સવનો સમય, અને પતિની સન્નિધિ (હાજરી) એ

સ્ત્રીની ઉત્તમ અવસ્થા છે. ‘તરતનાં પરણેલાં દેવકીજી’ શબ્દોથી તેમની પોતાથી મોટાઈ કહેલી છે. પતિનું પ્રધાનપણું3 પણ પતિવ્રતાની મોટાઈનું કારણ છે. 29.

1.પહેલાં (ભગવાન્ મથુરામાં રહેતા તે) પ્રમાણે ભગવાનની સન્નિધિ હોય તો ભક્તને દુ:ખ થાય નહિ અને તેથી ભગવાનનો અવતાર થાય નહિ. તેથી પોતાનો અવતાર થાય તે માટે ભગવાને પોતાની સન્નિધિ મટાડી દીધી. હવે પછી ત્યાં પોતાની સન્નિધિ રાખવાનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી ભગવાને તે પોતામાં લીન કરી એવો અર્થ છે. (ટિ)
2.‘પહેલાં કહેલા સમયે’ એટલે ‘જે સમયે ભગવાને પોતાનો અવતાર કરવા સર્વે અંશોને ખેંચી લીધા તે સમયે’ એવો અર્થ છે. (પ્ર) ‘કોઈક સમયે’નો બીજો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દનો અન્વય તેની (કોઈક સમયેની) સાથે લેવાનો છે, એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (લે)
3.‘વસુદેવ દેવકીજી સાથે રથમાં બેઠા’ વાક્યમાં ‘વસુદેવ’ કર્તા હોવાથી પ્રધાન છે. તેથી પ્રધાનપણું દેવકીજીમાં નથી પરંતુ વસુદેવમાં છે. પણ પતિનું પ્રધાનપણું એ જ પતિવ્રતાની મોટાઈ છે, તેથી પ્રધાનપણું વસુદેવનું કહેલ હોવા છતાં તેથી દેવકીજીની જ મોટાઈ કહેવાઈ છે એવો ભાવ છે.

જો કે દેવક સર્વથી મોટો હતો1 તો પણ મર્યાદાથી રાજ્ય (પ્રાપ્ત) થતું ન હતું2 તેથી ઉગ્રસેન જ રાજા હતો, અથવા કંસ જ (રાજા હતો). લોકમાં મુખ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય તે જ વ્યવહારમાં સંબંધનું કારણ (સંબંધ એટલે લગ્ન કરાવનાર) થાય છે. તેથી કંસ ઉગ્રસેનનો પુત્ર હોવા છતાં (તે રાજા એટલે મુખ્ય હોઈ) તેણે દેવકની પુત્રી દેવકીજીના ભાઈનું કાર્ય કર્યું. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઉગ્રસેનસુત: કંસ: સ્વસુ: પ્રિયચિકીર્ષયા॥
રશ્મીન્ હયાનાં જગ્રાહ રૌક્મૈ રથશતૈર્વૃત:॥30॥

સોનાના સેંકડો રથોથી વીંટાએલા ઉગ્રસેનના પુત્ર કંસે બેનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અશ્વોની લગામ પકડી. 30.

બેન દેવકીનું સન્માનરૂપ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી (કંસે) પોતે અશ્વોની રશ્મિ એટલે લગામ પકડી; (એટલે તે) સારથિ થયો એવો અર્થ છે. કંસ કેવલ (એકલો) તેમ કરે તેથી પ્રતિષ્ઠા (સન્માન) થાય નહિ, તેથી (તેનું) વિશેષણ ‘સોનાના એટલે સોનાના પરિકર (સામાન)વાળા સેંકડો રથોથી એટલે રથના ઘણા સેંકડાઓથી વીંટાએલો’ (એમ કહેલું છે). આથી (એમ કહેલું છે કે કંસે) વસુદેવને જ મુખ્ય રાજા બનાવ્યો, અને પોતે (કંસે) પણ તેના દાસની સ્થિતિ લીધી. એવું (તેમનું) ઘણું સન્માન કર્યું. આ બીજાથી થએલ મોટાઈ (કહી છે). 30.

1.જૂઓ 9।।.
2.જે મોટો પુત્ર હોય તે રાજા થાય એ મર્યાદા. યયાતિએ યદુને રાજ્ય ન આપ્યું. અને નાના પૂરુને આપ્યું ત્યારથી એ મર્યાદા યાદવોમાં ન રહી. જે બલવાન હોય તે રાજા થવા મંડ્યો. જૂઓ પાછલ શ્લોક 27નાં સુબોધિનીજી.

પિતાએ દ્રવ્યથી કરેલી તેમની (દેવકીજીની) મોટાઈ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:

ચતુ:શતં પારિબર્હં ગજાનાં હેમમાલિનામ્॥
અશ્વાનામયુતં સાર્ધં રથાનાં ચ ત્રિષટ્શતમ્॥31॥
દાસીનાં સુકુમારીણાં દ્વે શતે સમલંકૃતે॥
દુહિત્રે દેવક: પ્રાદાત્ યાનૈર્દુહિતૃવત્સલ:॥32॥

સોનાની માલાવાળા ચારસો હાથીઓ, પંદર હજાર અશ્વો, એક હજાર અને આઠસો રથો, અને પાલખીઓ સહિત સુકુમાર સારી રીતે શણગારેલી બસો દાસીઓ પુત્રી પર પ્રેમ રાખનાર દેવકે પુત્રીને દાયજા (તરીકે) આપ્યાં. 31-32.

વહૂવરને સંતોષ થાય તે માટે વિવાહ સમયે ક્ષત્રિયો ચાર અંગવાળી સેના1 દાયજા તરીકે આપે છે. તે પૈકી પાયદળને ઠેકાણે (બદલે) કધયાને આનંદ થાય તે માટે (દેવકે) દાસીઓ આપી. સોનાની માલાઓ જેમને છે તેવા (ચારસો) હાથીઓ, પંદર હજાર અશ્વો, ત્રણવાર છસો એટલે અઢારસો રથો (દેવકે આપ્યા). 31.

દાસીઓ સખીઓ હતી એમ જણાવવા (તેમને) સુકુમાર અને સારી રીતે શણગારેલી કહેલી છે. દાસીઓ માત્ર કધયા (દેવકીજી)ને આપેલી, તેમના પતિને આપી ન હતી, તેથી તે (પતિ, વસુદેવ) તેઓનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે તેમ ન હતું.

'દેવકીના જ વિવાહ સમયે એટલું (બધું) કેમ આપ્યું?' તેવી શંકા થાય, તેથી 'દેવક' શબ્દ યોજેલ છે. આ સંપૂર્ણ દેવ, (એટલે) ભગવાન્ આ (દેવકીજી)માં અવતાર લેશે એવા જ્ઞાનવાળો (હતો). તે દાસીઓ પણ વાહનો એટલે પાલખીઓ સહિત (આપી). તેમને (દાસીઓને) પણ તેવી (પાલખીમાં બેસાડેલી) કરવાનું કારણ 'પુત્રી પર પ્રેમ રાખનાર' શબ્દથી કહેલું છે. (તેણે તેમ કર્યું) કારણ કે તે પુત્રીઓ ઉપર પ્રેમવાળો હતો; (તેથી) તેઓ પણ કધયાઓ (પુત્રીઓ જેવી) હોવાથી, અથવા દેવકીના વચન (કહેવા)થી તેણે તેમ કર્યું (તેમને પાલખીઓ સાથે, પાલખીઓમાં બેસાડીને આપી) એવો અર્થ છે. 32.

1.'ચાર અંગવાળી સેના' એટલે (1)હાથી, (2)અશ્વો, (3)રથો અને (4)પાયદળ.

સન્માન (માનથી મોટાઈ) થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શઙ્ખતૂર્યમૃદઙ્ગાનિ નેદુર્દુન્દુભય: સમમ્॥
પ્રયાણપ્રક્રમે તાવદ્વરવધ્વો: સુમઙ્ગલમ્॥33॥

વર અને વહૂને (ઘેર) જવા (નીકળવા)નો આરંભ થયો ત્યારે સારી રીતે મંગલ થાય તેમ શંખ, તૂરી, મૃદંગ અને દુન્દુભિઓ એક સાથે વાગ્યાં. 33.

શંખ મુખવાદ્ય (મુખથી વગાડવાનું વાજીંત્ર) છે. તૂરી અને મૃદંગો હાથનાં વાજીંત્રો છે. દુંદુભિઓ દંડના (દંડથી વગાડવાનાં) વાજીંત્ર છે. (તે બધાં) સાથે એટલે એક સમયે (વાગ્યાં). આ (વાજીંત્રોનું વાગવું) નિમિત્તને લીધે થએલ એમ 'જવાનો આરંભ' શબ્દથી જણાવેલ છે. વર અને વહૂને જે પ્રકારે સારી રીતે મંગલ થાય તેમ વાગ્યાં. પરિણામ ઉત્તમ હોવાથી, આથી (વાજીંત્રો મંગલ થાય તેમ વાગવાથી) શકુન પણ કહેલું છે. 33.

અહિં1 કાલ વિઘ્ન કરનાર થયો એમ કહેવાને માટે, તેનો2 આધિભૌતિક કાલનેમિ કંસમાં પ્રવેશ કરીને રહેતો હોવાથી, તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે માટે તેની સરસાઈ સહન નહિ

કરનાર તેને અનુકૂલ દેવતાની એકાએક વાણી થઈ3 એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પથિ પ્રગ્રહિણં કંસમાભાષ્યાહાશરીરવાક્॥
અસ્યાસ્ત્વામષ્ટમો ગર્ભો હન્તા યાં નયસેઽબુધ॥34॥

(લગામ) પકડનાર કંસને સંબોધીને રસ્તામાં આકાશવાણીએ કહ્યું:- 'હે મૂર્ખ! જેને તું લઈ જાય છે, તે આ (દેવકીજી)નો આઠમો ગર્ભ તને હણશે!'.34.

રસ્તામાં ઘણી જ શોભા થઈ તેથી (આકાશવાણીએ) રસ્તામાં4 જ કહ્યું, પરંતુ ઘેર5 અથવા પહોંચ્યા પછી6 પણ કહ્યું નહિ. આથી એમ જણાવેલું છે કે આ માર્ગમાં7 આધિભૌતિક કાલ8 વિઘ્ન કરનારો છે, (અને) તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ. સર્વ પ્રકારે પકડનાર એટલે લગામ પકડનારને9, સંબોધીને એટલે 'અરે કંસ! અરે કંસ!' એમ (તે) સાવધાન થાય ત્યાં સુધી કહીને, 'અશરીરવાક્' એટલે આકાશવાણીએ (ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલ વાક્ય કહ્યું). શરીરમાંથી એટલે તાળવું તથા હોઠોના અથડાવાથી નીકળેલી (વાણી) તે ન હતી.10 તેનું (તેણે કહ્યું તે) વાક્ય ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે. 'આઠમો ગર્ભ' કહ્યો એટલે સંખ્યા (આઠમા)માં સંદેહ નથી. (પણ) ક્ધયા કે પુત્ર એ ભેદ કહેલો નથી. (કારણ કે) ભગવાને વચમાં તેને (આકાશવાણીને) એવી પ્રેરણા કરેલી. તે (આઠમો ગર્ભ) બાલક11 જ (બાલક હોય ત્યારે જ) તને હણશે. દાસીઓમાં અથવા (વરઘોડો) જોનારીઓમાંની (કોઈમાં ઉત્પન્ન થએલ ગર્ભ) એવી શંકા ન થાય તે માટે 'જેને તું લઈ જાય છે' એ શબ્દો યોજેલા છે.

'આ (તો) મારી બેન (છે, તે) એમ કરવા (મને હણવા) દેશે નહિ.' એમ કહીશ (માનીશ) નહિ, કારણ કે તું મૂર્ખ છે, એટલે કોઈનું પણ તત્ત્વ (વાસ્તવિક સ્થિતિ) જાણતો નથી, એવો અર્થ છે. કહેનાર (આકાશવાણી) હિત કરનારી છે, એમ જણાવવા 'હે મૂર્ખ!' એવું સંબોધન (કરેલું છે).34.

1.'અહિં', 'તેને', 'તેની' શબ્દો કંસ માટે યોજાએલા છે. જૂઓ પાછલ કારિકા 40 ઉપરનાં ટિપ્પણી નોટ 22.
2.'તેનો' એટલે 'કાલનો'. કાલ સર્વનો સંબંધી હોવાથી, તેને (સર્વના) ગુણ તથા દોષનો સંબંધ થાય છે, એટલે તે ગુણવાળો અથવા દોષવાળો થાય છે. તેમાં દુષ્ટ કાલનો આધિભૌતિક કાલનેમિ છે. 'કાલનેમિ' નામ જ કાલનેમિ કાલનું આધિભૌતિકરૂપ છે એમ જણાવે છે. (યો)
3.અશરીરવાણી હોવાથી, તેની મેળે વાણી થઈ, એમ કહેલ છે. (લે)
4.'રસ્તામાં જ' એટલે નીકળ્યા પહેલાં કંસને ઘેર, અથવા પહોંચ્યા પછી વસુદેવને ઘેર નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)
5.'ઘેર' એટલે 'કંસને ઘેર' (વરઘોડો નીકળ્યા પહેલાં). (લે)
6.'પહોંચ્યા પછી' એટલે 'વસુદેવને ઘેર.' (લે)
7.'આ માર્ગમાં' એટલે 'ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર માર્ગમાં' એવો અર્થ છે.(ટિ)
8.કાલના આધિભૌતિક દૈત્યો, હાલના યવનો છે. તેઓ આ માર્ગમાં વિઘ્ન કરે છે. એ વિઘ્નનો ઉપાય કરવો, પરંતુ તે વિઘ્ન દૂર કરવા ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી નહિ, કારણ કે વસુદેવે ઉપાયથી જ વિઘ્ન દૂર કર્યું હતું, એવો ભાવ છે. (લે)

ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવનું કારણ અને ભક્તિમાર્ગીય વિવાહ એ બંનેમાં સમાનપણું હોવાથી, તેના સંબંધવાળા માર્ગમાં કાલે વિઘ્ન કર્યું એમ કહેલ હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં પણ કાલ વિઘ્ન કરે છે એમ જણાવેલું છે, એવા આશયથી આ કહેલું છે. (ટિ)

9.પહેલાં શ્લોક 30નાં સુબોધિનીજીમાં કહેલું છે કે કંસે પોતે દાસપણાનો સ્વીકાર કર્યો. તેથી અહિં તેને 'પ્રગ્રહી' કહેલ છે. ('પ્રગ્રહિન્' શબ્દનું પ્રથમાનું એકવચન પ્રગ્રહી છે. 'પ્રગ્રહ=લગામને 'ઈન્' પ્રત્યય લગાડી 'પ્રગ્રહિન્' શબ્દ થાય છે.) નિત્ય (કાયમનો) સંબંધ હોય ત્યાં 'ઈન્' પ્રત્યય છે. તેથી કંસે પોતે સારથિપણું (લગામ કાયમ માટે પકડનાર થઈ) સ્વીકાર્યું એવો અર્થ છે. (લે)

10.તાળવું વિગેરેના અથડાવાથી શરીરમાંથી નીકળેલી વાણી ન હતી; પરંતુ તેમના અથડાયા વિના જ (દેવતાના) મુખના પોલાણમાંથી નીકળેલી વાણી હતી, એવો અર્થ છે. તેથી શરીરમાંથી જે વાણી નીકળે છે તેથી જૂદી એટલે જૂદા પ્રકારની એ વાણી હતી એવો અર્થ છે. (લે)

11.ગર્ભમાં રહેલ કોઈ હણી શકે નહિ, તેથી 'બાલક જ' કહેલ છે. (લે+યો)

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઈત્યુક્ત: સખલ: પાપ: ભોજાનાં કુલપાંસન:॥
ભગિનીં હન્તુમારબ્ધ: ખડ્ગપાણિ: કચેડગ્રહીત્॥35॥

એમ કહેવાએલા સખલ ભોજના કુલના કલંકરૂપ પ્રસિદ્ધ દુરાત્મા પાપીએ હાથમાં તલવાર લઈ બેનને હણવાનો પ્રારંભ કરી ચોટલાથી પકડી. 35.

આકાશવાણીનો અભિપ્રાય તો 'તેને (દેવકીજીને) પોતાના (કંસના) ઘેર જ રાખવી અથવા કોઈ બીજા સમયે કોઈ (ઉપાય) કરવો' એવો (હતો). કંસ તો એમ કહેવાએલો1 તરત જ સખલ એટલે કાલનેમિ સહિત (કાલનેમિના આવેશવાળો) થયો. 'સ' એટલે તે પ્રસિદ્ધ દિગ્વિજય કરનારો પ્રકૃતિથી 'ખલ:' દુરાત્મા હતો. (તેણે) બેનને હણવાને માટે હાથમાં તલવાર લઈ, કેશથી એટલે ચોટલાથી તેને પકડી.

'(તે એવું) મોટું પાપ કેમ કરશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પાપી' શબ્દ યોજેલ છે. સદા પાપ કરીને તે પાપાત્મા જ (પાપરૂપ જ) થયો હતો, તેથી તેને શાસ્ત્ર (એવું કામ કરવામાં) નડે તેમ ન હતું.2 દુરાત્મા હોવાથી, લોક પણ નડે તેમ ન હતા. વંશજો (વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા વડવાઓ) પણ તેને નડે તેમ ન હતા, એમ 'ભોજના કુલના કલંકરૂપ' શબ્દથી કહેલ છે. ભોજના વંશમાં જેઓ ઉત્પન્ન થએલા, તેમના કુલમાં મલરૂપ એટલે કલંકરૂપ તે હતો, એવો (અર્થ છે). કુલમાં કલંક ઉત્પન્ન કરવું (એ) તેનું સ્વરૂપ (હતું), તેથી કુલના વિચારથી પણ (તે બેનને હણવામાં) અટકતો ન હતો એવો ભાવ છે. કેશોને કાંઈ કરવાનું ન હતું3 તેથી (તે શબ્દ) સાતમી (વિભક્તિમાં યોજેલો છે). તે (કંસ) તો બેનને જ હણવા કાલથી પ્રેરાયો, અથવા (તેણે તો બેનને જ હણવાનો) પ્રારંભ કર્યો. (તે) નાશી ન જાય તે માટે તેને પકડી. 35.

1.'ત્યાર પછી' એટલું જ કહ્યું હોય તો પણ ચાલે તેમ હોવા છતાં, 'એમ કહેવાએલો' કહી પહેલાનું અનુસંધાન કરેલું છે, તેનું તાત્પર્ય ઉપર આકાશવાણીનો અભિપ્રાય જણાવી કહેલું

છે. એટલે આકાશવાણી થઈ કે તરત જ તેણે હાથમાં તલવાર લઈ બેનને ચોટલાથી પકડી એમ જણાવવા, એવું અનુસંધાન કરેલું છે એવો ભાવ છે. (લે)
2.સદા પાપ કરવાથી તેનું અંત:કરણ દુષ્ટ થઈ ગયું હતું, તેથી શાસ્ત્ર તેને એવું કામ કરતાં રોકી શકે તેમ ન હતું, એવો અર્થ છે. (લે)
3.કંસે ચોટલો પકડ્યો, એટલે પકડવાની ક્રિયાનું કર્મ કેશો છે, છતાં કર્તા (કંસનું) તેમને પકડવાથી ઇચ્છેલું કાર્ય પતતું નથી, એમ જણાવવા 'કેશ' શબ્દને બીજી વિભક્તિમાં નહિ મૂકતાં સાતમી વિભક્તિમાં મુકેલ છે, એવો અર્થ છે. (ટિ)

વસુદેવ શૂરવીર હોવા છતાં (કોઈ તેમને મદદ કરનાર ન હતું) અને કંસનું બલ તે જાણતા હતા તેથી, અને તેનો (કંસનો) પોતાથી દોષ નથી એવો નિશ્ચય કરીને (થવાથી), (કંસને) શાંત કરવા તત્પર થયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम्॥
वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन्॥36॥

નિંદ્ય કર્મ કરનારા નિર્દય નિર્લજ્જ તેને સર્વ તરફથી શાંત કરતાં મહાભાગ્યવાળા વસુદેવે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 36.

આ (વસુદેવ) સ્ત્રીના લોભથી તેમ (કંસને શાંત કરવાનો પ્રયાસ) કરતા ન હતા, પરંતુ (આ કાર્ય) અયોગ્ય છે (એમ જાણી) દયા આવવાથી (તેમ કરતા હતા1). '(તેમણે) તેને શાંત કરતાં કહ્યું' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

'લોકની લાજથી (કંસ) પોતે જ (બેનનો વધ) કરશે નહિ, એમ જાણી (વસુદેવ) શાંત કેમ ન રહ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે (તે કંસ) સદા નિંદ્ય જ કર્મ કરતો હતો તેથી તેમ (શાંત ન રહ્યા). 'પોતાની દયાથી (દેવકીજીને) મૂકી દેશે' એમ પણ (બને તેમ) ન હતું, કારણ કે (તે કંસ) 'નૃશંસ' એટલે નિર્દય હતો. 'દૈત્યોમાં પણ (તે) અધમ હોવાથી લાજથી પણ (બેનનો વધ, નહિ કરે' એમ પણ) ન હતું, કારણ કે જતી રહી છે લાજ જેની તેવો તે હતો. તે લાજ બીજાથી અપત્રપા2 (કહેવાય છે).

(તે) વસુદેવ હોવાથી (સ્ત્રીના વધમાં) બેદરકાર રહી શકે તેમ ન હતા3 (કારણ કે) સર્વ પ્રકારથી4 (તેમને) છૂટાં કરાવવા શક્તિમાન હતા. વળી (તે) મહાભાગ્યવાળા હતા. તેમના જન્મ સમયે નગારાં અને દુંદુભિઓ વાગ્યાં હતા, તેથી તે મહાભાગ્યવાળા હતા. આકાશવાણી સાંભળીને અને આ (દેવકીજી) મરણ પામશે નહિ એવો નિશ્ચય કરીને, હરકોઈ રીતે (દેવકીજીને બચાવવાનો) ઉપાય કરવો જોઈએ; તેથી (કંસ) સામે યુદ્ધ વિગેરે ન કરતાં, કંસને સર્વ તરફથી શાંત કરતાં (એટલે), 'ઉભો રહે, ઉભો રહે, મારી વિજ્ઞપ્તિ સાંભળ' એમ કહેતાં, આકાશવાણીનું સમાધાન થાય (આકાશવાણીએ કહેલ કંસના મૃત્યુ સંબંધી શંકા તેને ન રહે) તે માટે, તેમણે (વસુદેવે) નીચે કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે કહ્યું. 36.

1.'એ પ્રમાણે ઉલ્લંઘન કરનારને જ્ઞાન હિત કરનારું હોવાથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વસુદેવને દેવકીજી તથા કંસ પ્રત્યે સરખી દૃષ્ટિ હતી. તેથી તે કંસનું અહિત કરવા એ પ્રમાણે કહેશે નહિ, પરંતુ (સ્ત્રીવધ) અયોગ્ય હોવાથી,

વધ અટકાવવાના હેતુથી કહેશે. આ બંને (કંસનું હિત અને વધનું અટકવું) જ્ઞાનથી થાય તેમ હોવાથી, ઉપાય તરીકે જ્ઞાન(નો બોધ) કહેશે. (લે)
2.'લોકો મને જોશે' એવા વિચારથી લાજ થાય છે, અને 'લોકો મને જોઈને દુષ્ટ કહેશે' એવા વિચારથી અપત્રપા=લજ્જા થાય છે. એવો એ બેમાં ભેદ છે. (લે)
3.'ન યુક્તં યોગ: યસ્ય સોઽયુક્ત:' જેને યોગ એટલે સંબંધ નથી તે અયુક્ત. બેદરકારીમાં ('ઉપેક્ષાયામ્') સંબંધ વિનાના (વસુદેવ હતા); કારણ કે તે વિવેકવાળા હોવાથી, ગરીબડા માટે બેદરકારી રાખવી તે તેમને યોગ્ય ન હતું. તેથી હરકોઈ ઉપાયે દેવકીજીનું રક્ષણ કરવા પ્રયાસ કરે છે એવો ભાવ છે. (યો)
4.'સર્વ પ્રકારથી' એટલે 'શુદ્ધ સત્ત્વનું સ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનના પ્રકારથી (જ્ઞાન આપીને) પણ' એવો અર્થ છે. (લે)

આકાશવાણીએ જે કહ્યું તે મિથ્યા થાય નહિ, અને આ (કંસ) તેના (તેને મિથ્યા કરવાના) ઉપાય1 માટે પ્રયત્ન કરે છે. તે વિષયમાં ક્રિયાથી (બેનને હણવાથી) ઉપાય થતો નથી. (પણ) જ્ઞાનથી જ ઉપાય થાય છે. તેથી પ્રાણો જેટલા2 (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) નવ શ્લોકોથી (વસુદેવ) તેને સર્વ તત્ત્વનો3 ઉપદેશ કરે છે:

॥વસુદેવ ઉવાચ॥ વસુદેવ કહે છે:
શ્લાઘનીયગુણ: શૂરૈર્ભવાન્ ભોજયશસ્કર:॥
સ કથં ભગિનીં હન્યાત્ સ્ત્રિયમુદ્વાહપર્વણિ॥37॥

આપ શૂરોએ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય ગુણોવાળા અને ભોજોને યશ (પ્રાપ્ત) કરાવનાર છો. તે બેન સ્ત્રીને વિવાહના પ્રસંગે કેમ હણો? 37.

જો આ (કંસ) મૃત્યુના સંબંધમાં અભિમાન વિનાનો રહે તો ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા ભગવાન્ તેને હણે નહિ. તેથી આ જેનો (નીચે) ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તે દેવને4 ગુહ્ય (છૂપું રાખવા યોગ્ય) હોવાથી, (તેમાં) નડતર તરીકે પરિણમ્યું5. વસુદેવને પણ ભગવાને (એવી) પ્રેરણા કરેલી6 તેથી (તે) અધિકાર વિનાના (કંસ)ને કઅવસરે બોધ કરવા મંડ્યા; કારણ કે તે (કંસ) આકાશવાણીના પ્રમાણપણાને લીધે (દેવકીજીને) હણવા તત્પર થયો. જો તે (દેવકીજી) હણાઈ જાય તો આકાશવાણી અપ્રમાણ જ થાય7. તેથી તેણે (કંસે) પણ (દેવકીજીને હણવા સિવાયનો) બીજો જ (પોતાનું મરણ અટકાવવાનો) ઉપાય વિચારવો જોઈએ. તેથી કઅવસરે પણ દયાથી વસુદેવે તેનું (કંસનું) હિત જ કહ્યું.

નવ પ્રકારે આ (દેવકીજીને હણવાનું) કરવા યોગ્ય (ન હતું). (1) મોટા પુરુષે નિંદાએલ કર્મ કરવું યોગ્ય નથી. (2)આ (કંસનું) મરણ અટકાવવાનો ઉપાય પણ નથી. (3)વળી પહેલાંનો (મૃત્યુ પહેલાંનો) દેહ મલરૂપ હોવાથી ઉપાય કરવા યોગ્ય પણ (ન હતો). (4)નવો દેહ (પ્રાપ્ત કરવો) દુર્લભ પણ નથી. (5)પહેલાંના દેહનો ત્યાગ કરવામાં કાંઈ પ્રયાસ પણ થતો નથી. (6)વળી વાસ્તવિક રીતે દેહના અધ્યાસ વિના દેહી (જીવ)નો પોતાથી (પોતાની મેળે) જન્મ થતો નથી. (7)દેહનો અધ્યાસ અજ્ઞાનને લીધે થતો હોવાથી, તે જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. (8)વળી જ્યાં સુધી તે (કંસ) બીજાનો દ્રોહ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેને ભય થવાનો નથી, (પણ) જો (તું કંસ દેવકીજીનો) દ્રોહ કરીશ તો આકાશવાણી મિથ્યા થઈ ગએલી હોવાથી મારાથી8 અથવા મારી અંદર રહેલા ભગવાનથી9 તારું મરણ નક્કી થશે. (9) વળી

આ (દેવકીજીને હણવાનો) ઉપાય લોકના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. તે (આ નવ પ્રકારો) પૈકી પહેલો અને છેલ્લા બે લૌકિક છે અને વચલા છ પારમાર્થિક છે.

તે પૈકી પ્રથમ નિંદિત (કર્મ કરવું) તારે યોગ્ય નથી, એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. જરાસંધ વિગેરે શૂરોએ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય ગુણો છે જેના (તેવા આપ છો). શૂરાઓ યુદ્ધ જ ઇચ્છે છે, બીકણો જ મૃત્યુનો વિચાર કરે છે. તેથી આનો પુત્ર (મને) હણશે એવું સાંભળતાં શૂરોને ઉત્સાહ થવો જ યોગ્ય છે, પરંતુ પોતાના શૌર્યને નાશ કરનાર તેનો (જેનો પુત્ર મારનાર છે તેનો) ઘાત કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે 'દુ:ખથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં બે પ્રકારનાં મૃત્યુ અહિં ઈષ્ટ છે' એવું (શાસ્ત્રનું) વચન છે. આપ તો ક્ષત્રિયના ધર્મમાં પ્રવીણ હોવાથી સર્વ (આપની) પ્રશંસા કરે છે.

વળી 'ભોજોના વંશમાં આવો શૂરવીર થયો નથી' એમ આપ ભોજોને યશ (પ્રાપ્ત) કરાવનારા છો. તેથી આકાશવાણીનું વચન આપનાં ધર્મ અને કીર્તિને ઉત્પન્ન કરનાર (ઉત્તેજન આપનાર) હોવાથી, તે સાંભળીને (દેવકીજીનો) વધ કરવો યોગ્ય નથી.

વળી આપ (ઉપર બે વિશેષણોથી જણાવેલા) યશ અને ધર્મવાળો (પુરુષ) દયાપાત્ર બેન, જેને માટે લોકો પોતે મરણ પામે છે તેને કેમ હણે? વળી (તે) સ્ત્રી (છે). શૂરોએ સ્ત્રીનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. બેન પણ ક્ષત્રિયવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી કોઈવાર શૌર્ય ધારણ કરે, (પણ) આ તેવી પણ નથી. તે (શૌર્ય ધારણ કરનારી) પુરુષ પ્રકૃતિવાળી હોય છે, આ તો સ્ત્રી (સ્ત્રી પ્રકૃતિવાળી) જ છે. તેથી ('સ્ત્રી' કહેવામાં) પુનરુક્તિ10 (તે જ વાત ફરી કહેવાનો) દોષ નથી. વળી11 વધ કરવો જ હોય તો પણ બીજા સમયે કરવો જોઈએ પરંતુ વિવાહના ઉત્સવમાં કરવો યોગ્ય નથી. લૌકિક રાજાઓ જે હણવા યોગ્ય હોય તેને વિષ વિગેરેથી પણ હણાવે છે. તેથી શૌર્ય વિગેરે ગુણોવાળા આપને આ12 ઉચિત નથી. 37.

1.'ઉપાય' એટલે આકાશવાણીએ કંસનો વધ કહ્યો તે અટકાવવાનો ઉપાય. કંસ જે ઉપાય કરે છે તે (સાચો) ઉપાય નથી, પણ વસુદેવ કહે છે (તે સાચો ઉપાય છે). જો કંસ વસુદેવના કહેવા પ્રમાણે કરે તો તેનું મૃત્યુ અટકે જ એવો ભાવ છે. (લે)
2.'પ્રાણો જેટલા' એટલે 'પુરુષમાં નવ પ્રાણો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે નવ. 'પ્રાણોથી મન અને મનથી જ્ઞાન' શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રાણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તેટલા શ્લોકોથી, એવો અર્થ છે. (લે)
3.'સર્વ તત્ત્વ' એટલે પારમાર્થિક અને લૌકિક સિદ્ધાંત. (લે)
4.'દેવને' એટલે 'ભગવાનને'. (લે)
5.આ પેરામાં અહિં સુધીના ભાગથી કંસને વસુદેવે તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છતાં તેનું મરણ કેમ અટક્યું નહિ, તેનું કારણ કહેલું છે. વસુદેવે કંસની પ્રશંસા કરી તેથી તેને અભિમાન જ ઉત્પન્ન થયું અને તેથી તેણે જ્ઞાનરૂપ ઉપાય સ્વીકાર્યો નહિ. તેથી આ ઉપદેશથી અભિમાન ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી, મરણ મટાડવા વસુદેવે જે ઉપદેશ કરેલો તે તેનું મરણ દૂર કરવામાં ઉલટો વિઘ્નરૂપ થયો. તેથી (નવ) શ્લોકો પ્રાણરૂપ હોવા છતાં કંસ જ્ઞાનનો અધિકારી નહિ હોવાથી, ભગવાને તેનામાં અભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું અને તેથી તેનું મરણ થયું એમ સૂચવેલું છે. (લે)

6.‘કંસ અધિકારી ન હતો તો વસુદેવે તેને બોધ કેમ કર્યો?’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (લે)
7.કંસે વિચારવું જોઈતું હતું કે જો આકાશવાણી સાચી જ હોય તો દેવકીને હણવું નિરર્થક છે, કારણ કે તેને હણવાથી જ એ વાણી ખોટી પડે છે, સાચી રહેતી નથી. જો તે સાચી ન હોય તો દેવકીને હણવાનું પ્રયોજન નથી. તેથી દેવકીને હણવા સિવાય પોતાનું મૃત્યુ અટકાવવા બીજો ઉપાય તેણે પણ વિચારવો જોઈતો હતો, એવો ભાવાર્થ છે.
8." ‘આનો પુત્ર તને મારશે’ એમ આકાશવાણીએ કહેલ છે. તેથી હું દેવકીનો દ્રોહ કરી તેને હણું તો પછી તેના પુત્ર સિવાય બીજો કોઈ મને કેમ હણી શકે?” એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે દેવકીને તું હણ તેથી જ આકાશવાણી તો મિથ્યા થઈ ગઈ. (લે) (છતાં આકાશવાણી પ્રમાણ માની, બીજો કોઈ મને હણી શકે નહિ એમ તું કેમ માને છે?) ‘આકાશવાણ્યા મિથ્યાત્વાત્’ પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં છે. લેખકારને પણ તે સંમત છે, તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.
9. ‘મારા અંદર રહેલા ભગવાનથી’ એટલે ‘મારા હૃદયમાં રહેલા વાસુદેવથી’ એવો અર્થ છે. (લે)
10.તેની તે જ વાત ફરી કહેવી તે પુનરુક્તિ દોષ કહેવાય છે. ‘બેન’ કહી એટલે ‘સ્ત્રી’ કહેવાઈ ગઈ, છતાં ફરી સ્ત્રી કહી તેથી પુનરુક્તિ દોષ થાય; પરંતુ અહિં તેવો દોષ થતો નથી, કારણ કે બેન પુરુષપ્રકૃતિવાળી પણ હોય, અને આ તો સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળી છે, એમ કહેવા ‘સ્ત્રી’ શબ્દ યોજેલ છે.
11.ઉપર દેવકીજીને નહિ હણવાનાં કારણો કહ્યાં તે કંસ પોતે હણે તે યોગ્ય નથી એમ જણાવે છે. તેથી બીજા પ્રકારથી (બીજાની પાસે) તેની હત્યા કરાવે તે વાંધા જેવું નથી, તેથી (તારે હણવી જ હોય તો વિવાહ ઉત્સવ પછી બીજા કોઈ દ્વારા લૌકિક રાજા પેઠે હત્યા કરાવી શકીશ) એવા હેતુથી આ કહેલું છે. (લે)

12.‘આ’ એટલે ‘તારે પોતે (દેવકીજીને) હણવી તે.’ (લે)

વળી આ (દેવકીજી)ને (કંસ) જે હણે છે તે પોતાના મૃત્યુનો (મૃત્યુને અટકાવવાનો) ઉપાય કરવા હણે છે, પરંતુ વેરભાવથી હણતો નથી, પણ આને હણવાથી મૃત્યુ સહજ (સાથે જ જન્મેલું, કુદરતી) હોવાથી, તેનો ઉપાય થતો નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ જાયતે॥
અદ્ય વાબ્દશતાન્તે વા મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવ:॥38॥

હે વીર! જન્મવાળાઓનું મૃત્યુ દેહની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. આજ અથવા સો વર્ષ પછી પ્રાણીઓનું મૃત્યુ જરુર નિશ્ચિત (છે). 38.

(વળી કંસ દેવકીજીને મારે છે તે પોતાનું મૃત્યુ થવામાં) વિલંબ થાય તે માટે પણ મારતો નથી, કારણ કે (આકાશ)વાણીના વચનથી જ આ (દેવકીજી) (તેને) હણતી નથી, અને હણવાની પણ નથી. આનો પણ આઠમો ગર્ભ તરત જ1 હણશે, એવું (આકાશવાણીનું) વચન છે. ‘કોઈ સમયે તે હણશે’ એવી શંકા (રહેતી) હોય તો પણ, જેનું મૃત્યુ નિત્ય છે તે આનાથી (આઠમા ગર્ભથી) અથવા બીજાથી હણાશે એ ચોક્કસ છે, તેથી આ (મૃત્યુ અટકાવવાનો) ઉપાય નથી. ‘જન્મવાળાઓનું એટલે જેઓ ઉત્પન્ન થએલા છે તેઓનું મૃત્યુ દેહથી સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે’ શબ્દોથી આ (ઉપર જણાવેલ) અર્થ કહેલો છે. ‘મૃત્યુથી જ આ ઘેરાએલું હતું’ એ ઉપાખ્યાનમાં (એમ કહેલું છે કે) ભગવાને મૃત્યુ પાસેથી પ્રાણીઓને2 બહાર કાઢી, તેમની અંદર મૃત્યુને નાંખ્યું. (તેથી) ‘ભૂખ મૃત્યુ જ છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે ભૂખરૂપ મૃત્યુ દેહની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દરરોજ અનુભવાતું મૃત્યુ નિત્ય હોવાથી આજ અથવા સો વર્ષ પછી પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થવાનું જ છે. આમ કહેવાથી (કંસ)ને ભય ન થાય તે માટે (તેનું) ‘હે વીર!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. સો વર્ષ પછી મૃત્યુ (થાય તે) સર્વને ઈષ્ટ છે. તેથી તે જ સમયે3 કદાચ આકાશવાણી સત્ય થાય; તેથી (દેવકીજીને) હણવી યોગ્ય નથી એવો ભાવ છે. 38.

1.આકાશવાણીએ ‘ગર્ભ’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું કે તે બાલક હશે ત્યારે જ કંસને હણશે. તેથી અહિં (ગર્ભ પછી) ‘તરત જ’ પદ યોજેલ છે. તેથી ‘ગર્ભ’ શબ્દ મૂકી આ શબ્દથી તેનું વિવરણ કરેલું છે એમ જાણવું. છાંદોગ્યમાં પંચાગ્નિવિદ્યામાં ‘ગર્ભ’ શબ્દ ‘બાલક’ માટે યોજાએલો છે, અને બ્રહ્મસૂત્ર 3।27માં ભાષ્યમાં (યોનિમાંથી બહાર નીકળેલ શરીર ગર્ભ કહેવાય છે, પણ તેની અંદર રહેલ શરીર ગર્ભ કહેવાતું નથી એમ) સિદ્ધ કરેલું છે. (લે)
2.પ્રાણી ન હોય તેવા (જડ પદાર્થો)ને ભૂખરૂપ (શરીરની) અંદર રહેલું મૃત્યુ હોતું નથી, પરંતુ બહારના ધર્મોથી જ તેઓનો નાશ થાય છે એવો ભાવ છે. (લે)
3.‘તે જ સમયે’ એટલે ‘સો વર્ષ પૂરાં થવા આવે ત્યારે’. (લે)

‘દેહનો ત્યાગ કરવામાં દુ:ખ થાય. તેથી દુ:ખ ન થાય તે માટે ઓસડ પીવામાં આવે છે, તેમ આ (દેવકીજી)ને મારવી યોગ્ય છે’ એવું પણ નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દેહે પઞ્ચત્વમાપન્ને દેહી કર્માનુગોઽવશ:॥
દેહાન્તરમનુપ્રાપ્ય પ્રાક્તનં ત્યજતે વપુ:॥39॥

દેહ પંચત્વ પામે ત્યારે કર્મની પાછલ જનાર પરવશ દેહી તે જ સમયે બીજા દેહને પ્રાપ્ત કરી પહેલાંના દેહને તજે છે. 39.

'દેહ પંચત્વ પામે' એટલે (જૂદાજૂદા) અંશથી પાંચ મહાભૂતોમાં મળી જાય, ત્યારે દેહના અભિમાનવાળો આ જીવ બીજો નવો વધારે સુંદર દેહ પ્રાપ્ત કરીને પહેલાંના મલથી ભરેલા શરીરને તજે છે. (નવા દેહને) ગ્રહણ કરવામાં અથવા (જૂનાને) તજવામાં આ (જીવ)ને શ્રમ થતો નથી, કારણ કે તે કર્મની પાછલ જનાર છે (એટલે) કર્મ જ તેમ (તેને) કરાવે છે. વળી આ (જીવ)ના પ્રયત્નની પણ જરુર (રહેતી) નથી, કારણ કે તે પરવશ છે. 'તે જ સમયે પ્રાપ્ત કરી' શબ્દથી (બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરવામાં) સમયનો વિલંબ પણ થતો નથી (એમ કહેલું છે). તેથી (જીવને બીજો દેહ ગ્રહણ કરવામાં પ્રયાસ પણ કરવો પડતો નહિ હોવાથી) ઓસડ (પીવા)ની પેઠે પણ આને હણવી યોગ્ય નથી. 39.

વળી, 'બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ થશે' એવી શંકા કરવી નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વ્રજંસ્તિષ્ઠન્ પદૈકેન યથૈવૈકેન ગચ્છતિ॥
યથા તૃણજલૌકૈવં દેહી કર્મગતિં ગત:॥40॥

જેમ ચાલતો (પુરુષ) એક પગથી ઉભો રહી, એક (બીજા)થી જાય છે, જેમ ખડમાકડી (એક તૃણ ઉપર રહી બીજા ઉપર જાય છે) તેવી જ રીતે દેહી કર્મનાં ફલને પ્રાપ્ત કરે છે. 40.

જેમ ચાલતો પુરુષ એક પગથી ઉભો રહી, એકથી (બીજાથી) જાય છે, (એટલે) પ્રથમ સ્થિતિ કરે છે (ઉભો રહે છે) (અને) પછી ગતિ (કરે છે), તેમ (જીવ) પ્રથમ બીજા દેહને ગ્રહણ કરે છે અને પછી આ (જૂના દેહ)નો ત્યાગ કરે છે. ચાલવામાં સ્થાનનો ભેદ સહેલાઈથી જાણી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, 'જેમ ખડમાકડી' શબ્દોથી બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે. (ખડમાકડી) બીજા તૃણ ઉપર સ્થિતિ કરી, (પછી) પહેલાંના તૃણનો ત્યાગ કરે છે એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. જેમ અહિં (ચાલવામાં) બુદ્ધિ અને પ્રયત્ન છે તેમ બીજા દેહ (નું ગ્રહણ કરવા)માં કર્મનાં ફલ છે, એમ 'કર્મના ફલને પ્રાપ્ત કરે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 'કર્મનું ફલ1' એટલે દેવ, હલકાં પ્રાણી વિગેરેનો દેહ. 40.

(1.'કર્મગતિ:' એટલે 'કર્મથી ગતિ એટલે પ્રાપ્તિ થાય છે જેની તેવો દેહ' એવો અર્થ છે. (લે)

'વધારે પ્રયાસ થતો ન હોય, તો પણ (ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યું તે) દૃષ્ટાંત પ્રમાણે થોડો પ્રયાસ થશે. તે પણ તરતમાં ન થાય તે માટે (દેવકીજીને) હણવાં જોઈએ;' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સ્વપ્ને યથા પશ્યતિ દેહમીદૃશં મનોરથેનાભિનિવિષ્ટચેતન:॥
દૃષ્ટશ્રુતાભ્યાં મનસાનુચિન્તયન્ પ્રપદ્યતે તત્ કિમપિ હ્યપસ્મૃતિ:॥41॥

સ્વપ્નમાં જેમ આવો દેહ જૂએ છે, પ્રત્યક્ષ અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે (જેમ) મનોરથથી જેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે તે મનથી ચિંતન કરતો (પહેલાંના દેહના) વિસ્મરણવાળો થઈ તે જ કાંઈક પ્રાપ્ત કરે છે (તેમ દેહી પહેલાંના દેહનો ત્યાગ કરી બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરે છે).1 41.

સ્વપ્નમાં (પ્રાપ્ત થતો) દેહ ગ્રહણ કરવામાં અથવા (તેનો) ત્યાગ કરવામાં જરા પણ પ્રયાસ થતો નથી. (તે દેહમાં અને આ દેહમાં) ભેદ પણ કોઈક વાર જ દેખાય છે સદા જણાતો નથી, એમ 'આવો' શબ્દથી કહેલ છે.

'સ્વપ્નમાં (પ્રાપ્ત) થતો દેહ કર્મથી પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી તે (પ્રાપ્ત કરવા)માં પ્રયાસ થતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'મનોરથથી જેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે' શબ્દો યોજેલ છે. 'મનોરથથી' એટલે તેતે વસ્તુની ભાવનાથી (અથવા) કર્મથી ઉત્પન્ન થએલી મનની ગતિથી2 તેવા દેહમાં અથવા તે (દેહ)થી જેનો ઉપભોગ થવાનો છે તે પદાર્થમાં સ્થિર થએલી છે ચેતના એટલે બુદ્ધિ જેની (તેવો પુરુષ તે જ દેહ પ્રાપ્ત કરે છે), સ્વપ્ન પણ મનોરથથી દેખાય (થાય) છે, અને જેમ બીજા લોક (દેહ)ની પ્રાપ્તિ થતાં 'વિદ્યા અને કર્મ તથા પહેલાંની બુદ્ધિ3 તેનો પ્રારંભ કરે છે' તેમ તેમાં (સ્વપ્નમાં) જ્ઞાન અને કર્મ હોય છે. તેથી સ્વપ્નમાં (પ્રાપ્ત) થતો દેહ અને બીજા લોકમાં (પ્રાપ્ત) થતો દેહ સમાન હોવાથી, (જેમ સ્વપ્નમાં દેહનું ગ્રહણ કરવામાં કે ત્યાગ કરવામાં પ્રયાસ થતો નથી તેમ બીજા લોકમાં પ્રાપ્ત થતા દેહનું) ગ્રહણ કરવામાં કે ત્યાગ કરવામાં પ્રયાસ થતો નથી.

'તેમાં (સ્વપ્નમાં ગ્રહણ થતા દેહમાં) મનોરથ કારણ નથી' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે 'દૃષ્ટ' પ્રત્યક્ષ અને 'શ્રુત' શાસ્ત્રપ્રમાણો પ્રમાણે, મનથી રાજા વિગેરેના અથવા ઇન્દ્ર વિગેરેના દેહનું ચિંતન કરતાં (પુરુષ) સ્વપ્નમાં તે જ4 (દેહ) પ્રાપ્ત કરે છે અને 'હું રાજા છું, હું ઇન્દ્ર છું' એમ (માને છે), (તે સમયે તેને) પહેલાંના દેહનું તો સ્મરણ પણ હોતું નથી, તો પછી (દેહ) ગ્રહણ કરવાના અને ત્યાગ કરવાના પ્રયાસની સંભાવના જ ક્યાંથી હોય? 'જતી રહી છે સ્મૃતિ એટલે પહેલાંના દેહનું સ્મરણ જેનું' શબ્દોથી તે (ઉપર જણાવેલ) અર્થ કહેલ છે. ('તે જ પ્રાપ્ત કરેલ છે' માં આવેલ) 'તે' એટલે પહેલાં જેનો અનુભવ થએલ તેવો, 'કાંઈક' એટલે જેનું વર્ણન થઈ ન શકે તેવો (દેહ), કારણ કે સ્વપ્નમાં (પ્રાપ્ત) થતો (દેહ) માયિક છે. 'જે જેની પછી (થાય છે) તેતે કહેવાય છે' ન્યાય પ્રમાણે (મનોરથ પછી સ્વપ્ન થતું હોવાથી) મનોરથ સ્વપ્નનું કારણ છે. 41.

1.આ શ્લોકનો શ્લોક 39ના ઉત્તરાર્ધ સાથે સંબંધ છે. (લે)
2.સ્વપ્નનું કારણ મનોરથ છે અને મનોરથ કર્મથી થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)
3.બીજા લોકમાં પ્રાપ્ત થતાં દેહમાં જેમ પહેલાંની બુદ્ધિ હોય છે, તેમ સ્વપ્નથી પ્રાપ્ત થતા દેહમાં મનોરથ હોય છે. (લે)
4.વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં 'તદેવ' પાઠ છે તે લીધો છે. શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથમાં 'તત્ર' પાઠ છે.

વળી ઉત્પત્તિ અને મરણ દેહનાં થાય છે આત્માનાં થતાં નથી. આત્મા તો તેના (દેહના) અધ્યાસથી જન્મે છે અથવા મરણ પામે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યતો યતો ધાવતિ દૈવનોદિતં મનો વિકારાત્મકમાપ પઞ્ચસુ॥
ગુણેષુ માયારચિતેષુ દેહ્યસૌ પ્રપદ્યમાન: સહ તેન જાયતે॥42॥

દૈવે પ્રેરેલું વિકારરૂપ મન માયાએ રચેલા પાંચ ગુણો1 પૈકી જ્યાંથી જ્યાંથી દોડે છે (જાય છે) અને (જેને) પ્રાપ્ત કરે છે તેને પ્રાપ્ત કરતો તે દેહી તેની સાથે જન્મે છે. 42.

આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે દેહનું ગ્રહણ અને ત્યાગ કરવામાં મન જ કારણ છે, અને તે મન વિકારરૂપ એટલે સંકલ્પ તથા વિકલ્પરૂપ જૂદાજૂદા વિકારો આત્મા છે જેનો, (તેવું છે). તેને પ્રેરનાર કાલ, કર્મ અથવા ભગવદિચ્છામાંનું એક (હોય છે, તે) 'દૈવ' શબ્દથી ઓળખાય છે. તે દૈવે પ્રેરેલું મન માયાએ રચેલા પદાર્થો જેને તે મોહને લીધે ઉત્તમ માને છે તેઓમાંથી જેમાંથી એટલે જે પદાર્થને તજીને (જાય છે અને) જેજે (પદાર્થ)માં2 ચોંટે છે તે (તે પદાર્થ)માં જ તે દેહી (તે પદાર્થ)ને જ પ્રાપ્ત કરતો, એટલે 'આ (પદાર્થ) હું છું' એમ માનતો તેની સાથે જન્મે છે, પરંતુ પોતાની મેળે (જન્મતો) નથી. જ્યારે મન જેની ભાવના કરશે (ત્યારે) તેવો દેહ થશે, અને જેનો ત્યાગ કરશે તે (દેહ) જશે. વિષયો (પદાર્થો) તો (તેના) તે જ છે. આમ હોવા છતાં જે પદાર્થને મન ઉત્તમ માનશે તે (પદાર્થ) જ આનાથી (અત્યારે જે દેહ છે તેથી) ઉત્તમ થશે તેથી, (અત્યારે) ઉત્તમ (મનાતા) દેહનું રક્ષણ કરવા આને હણવી યોગ્ય નથી એવો અર્થ છે. 42.

1.અહિં 'ગુણ' શબ્દથી ગુણોના કાર્ય (દેહ) કહેલ છે. શ્રોતા (કંસ) અસુર હોવાથી અહિં આસુરસિદ્ધાંત કહેલો છે એમ જાણવું. (લે)
2.મૂલ શ્લોકમાં 'આપ' 'પ્રાપ્ત કરે છે' શબ્દ છે તેનું આ વ્યાખ્યાન જાણવું. (પ્ર)

એ પ્રમાણે મન અનુસરે છે તેથી પ્રતિબિંબન્યાય પ્રમાણે દેહ પણ મોહથી જ અનુસરે છે. પરંતુ આત્માને તેવું નથી (આત્મા તે પ્રમાણે અનુસરતો નથી) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

જ્યોતિર્યથૈવોદકપાર્થિવેષ્વદ: સમીરવેગાનુગતં વિભાવ્યતે॥
એવં સ્વમાયારચિતેષ્વસૌ પુમાન્ ગુણેષુ રાગાનુગતો વિમુહ્યતિ॥43॥

જેમ જલવાળાં પૃથ્વીનાં પાત્રોમાં આ તેજ પવનના વેગને અનુસરેલું (અનુસરીને) પ્રકાશે છે તેમજ પોતાના મોહે રચેલા ગુણોમાં તે પુરુષ રાગને અનુસરેલો વિશેષ મોહ પામે છે. 43.

જલવાળા પૃથ્વી (માટી)નાં કુંડા વિગેરેમાં તે પ્રમાણે (પ્રતિબિંબ હોય છે). જલને સ્થાને અંત:કરણ છે, પૃથ્વીનાં પાત્રોને સ્થાને દેહ છે. (માટીના પાત્રમાં જેમ જલ છે, તેમ દેહમાં અંત:કરણ છે.) જલવાળાં માટીનાં પાત્રોમાં રહેલા જલમાં, અથવા કાચના દર્પણમાં પવનના ચંચલતા મલિનતા વિગેરે વેગો (હોય) તેમને અનુસરેલું સૂર્ય વિગેરેનું તેજ પ્રકાશે છે (જલમાં અથવા દર્પણમાં સૂર્ય વિગેરે પવનના વેગથી હાલતા અસ્પષ્ટ દેખાય છે). સૂર્ય વિગેરેના પ્રતિબિંબને જ તેમનો (જલ અથવા દર્પણનો) સંબંધ હોય છે, પરંતુ આકાશમાં રહેલા સૂર્યને હોતો નથી. 'આ' શબ્દથી આકાશમાં રહેલા સૂર્યને સંબંધ નથી (એમ જણાવવા) (તે) દેખાડેલ છે. એવી જ રીતે પોતાના મોહથી રચેલા એટલે ઉત્તમ તરીકે માનેલા દેહ ઇન્દ્રિયો વિગેરેમાં તે (એટલે) જીવ, પુરુષ (એટલે) ભગવાન જ રાગને અનુસરીને તેની (દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરેની) સાથે એકતાને પામેલો, તેની અંદર પ્રતિબિંબન્યાયથી (પ્રતિબિંબની પેઠે) પ્રવેશ કરેલો વિશેષ મોહ પામે છે. તેથી દેહનો સંબંધ ભ્રમથી (થાય છે). તેથી દેહને માટે આત્માનો અપકાર કરવો જોઈએ નહિ. 43.

એ પ્રમાણે સિદ્ધાંતનું1 નિરૂપણ કરી દેહના પ્રેમને લીધે આત્માનો અપકાર કરવો જોઈએ નહિ2 એમ જે કહ્યું, તે લોકમાં પણ સમાન (તેવું) જ છે એમ કહેતાં, હણવામાં ભેદરૂપ ભય (થાય છે, એમ) નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:

તસ્માન્ન કસ્યચિદ્ દ્રોહમાચરેત્ સ તથાવિધ:॥
આત્મન: ક્ષેમમન્વિચ્છન્ દ્રોગ્ધુર્વૈ પરતો ભયમ્॥44॥

તેથી આત્માનું કુશળ ઇચ્છનારે કોઈનો પણ દ્રોહ કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે તે તેવો (પોતાના જેવો) છે. દ્રોહ કરનારને બીજાથી ભય થાય છે જ. 44.

દેહ આત્મા નથી, તેથી દેહને માટે કોઈનો પણ દ્રોહ કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે તે (દ્રોહ કરનાર) તેવો એટલે જેને (તે) હણે છે તેના જેવો છે. આથી એમ જણાવેલ છે કે (જેને હણવામાં આવે છે તે) પોતાની સમાન હોવાથી દયા (રાખવી). (આ) ઉપદેશનું ફલ એવું (છે કે) જેમ પોતાના રક્ષણનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ બીજાના રક્ષણનો પણ વિચાર રાખવો જોઈએ. જો (બીજાના રક્ષણનો) વિચાર ન રાખવામાં આવે તો દુ:ખદાયક (શું થાય છે તે) 'આત્માનું કુશળ ઇચ્છનારે (વિગેરે ઉત્તરાર્ધથી)' કહેલ છે. જો વિચાર રાખે છે તો પોતાનું પણ કુશળ થાય છે, કારણ કે તે (બીજો) પણ (એવો) વિચાર રાખે છે. જો વિચાર રાખતો નથી તો દ્રોહ કરનાર એટલે હણનારને બીજાથી એટલે જેને તે હણે છે તેનાથી (ભય થાય છે), (એટલે) મારાથી3 જ તને ભય થશે એવો અર્થ છે. 44.

1.'સિદ્ધાંતનું' એટલે 'પારમાર્થિક સિદ્ધાંતનું'. આગળ લૌકિક સિદ્ધાંત કહેવાનો છે એવો ભાવ છે. (લે)
2.(દેવકીજીને) હણવાથી (કંસનો) પોતાના દેહ ઉપર પ્રેમ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પણ આત્માનો અપકાર થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)
3.દેવકીજીને હણવાથી તેમનાથી ભય થાય તે ન સંભવે, પરંતુ હું વસુદેવ તેમનો પતિ હોવાથી, તેમનું અર્ધ હોવાથી પછી મને પણ હણવો જોઈશે એવો અર્થ છે. (લે) દેવકીને હણવાથી તેમનાથી ભય રહે નહિ, પણ હું વસુદેવ તેમનો પતિ હોવાથી, પતિ અને પત્ની એક જ હોવાથી, મારાથી તને (કંસને) ભય થશે, તે દેવકીજીથી જ ભય થયો ગણાય, એવો અર્થ જણાય છે.

લૌકિક વ્યવહારથી પણ (દેવકીજીને) હણવા યોગ્ય નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એષા તવાનુજા બાલા કૃપણા પુત્રિકોપમા॥
હન્તું નાર્હસિ કલ્યાણીમિમાં ત્વં દીનવત્સલ:॥45॥

આ તારી નાની બેન બાલા ગરીબડી પુતળી જેવી છે. ગરીબડા ઉપર પ્રેમ રાખનાર તું આ કલ્યાણીને હણવા યોગ્ય નથી. 45.

લોકમાં સર્વથી નાની બેન સ્નેહને યોગ્ય હોય છે. તેમાં પણ 'બાલા' એટલે આઠ વર્ષની લાડ લડાવવા યોગ્ય હોય છે. તેમાં પણ આ (દેવકીજી) 'ગરીબડી' એટલે ભયથી દુ:ખી થએલી અને ચતુરાઈ ન જાણનારી છે. 'પુત્રિકા જેવી' એટલે પુતળી જેવી છે. તેથી બહુબહુ તો આને (તારે) લઈ જ જવી જોઈએ, પરંતુ હણવી યોગ્ય નથી એમ 'હણવા

યોગ્ય નથી' શબ્દોથી કહે છે. 'કલ્યાણી' એટલે વિવાહના અલંકારોવાળી. 'આ' શબ્દથી તેને દેખાડીને (તેના ઉપર) દયા ઉત્પન્ન કરાવે છે. વળી 'તું (કંસ) ગરીબડા ઉપર પ્રેમ રાખનાર' છે; કારણ કે જ્યારે તેનામાં (કાલનેમિનો) આવેશ ન હોય ત્યારે (કંસ) તેવો હતો, અને તે (વસુદેવ) તેને કંસને આવેશ વિનાનો જ માનતા હતા. 45.

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો અર્થ જણાવીને દયા, ભય વિગેરે ઉત્પન્ન કરાવવા છતાં, (કંસ) વધથી (વધ કરતાં) અટક્યો નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવં સ સામભિર્ભેદૈર્બોધ્યમાનોઽપિ દારુણ:॥
ન ન્યવર્તત કૌરવ્ય પુરુષાદાનનુવ્રત:॥46॥

હે કૌરવ્ય! એ પ્રમાણે તે ઘાતકીને સામ અને ભેદથી સમજાવવા છતાં, રાક્ષસોને અનુસરેલો તે અટક્યો નહિ. 46.

(1)આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક, પારમાર્થિક ભય અને લૌકિકભયરૂપ ભેદો. (2)જ્ઞાન, (પ્રાણીઓની) સમાનતા, અને દયા (એ) સામ. એવી રીતે (ભેદ, સામ વિગેરે) અનેક પ્રકારથી સમજાવવા છતાં તે ઘાતકી એટલે દૈત્યરૂપ (કંસ) અટક્યો નહિ, એટલે તે (દેવકીજીના) વધથી અટક્યો નહિ. તેનું કારણ (એ હતું કે તે) 'પુરુષાદાન્' એટલે રાક્ષસોને અનુસરેલો હતો, અથવા રાક્ષસોની 'અનુ' સાથે હત્યા કરવારૂપ 'વ્રતમ્' વ્રત જેનું હતું તેવો તે હતો, કારણ કે જ્યારે તેનામાં (કાલનેમિનો) આવેશ હોય ત્યારે તે તેવો જ હતો. 46.

એવી રીતે ઉપદેશ (આપવા) રૂપ પહેલાંનો પ્રયાસ નિષ્ફલ થયો, ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી સમાધાન (આકાશવાણીથી થએલ કંસની શંકા દૂર કરવા) માટે (વસુદેવે) યત્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકોથી કહે છે.

આ લૌકિક (કંસ) અલૌકિક પારમાર્થિક સિદ્ધાંતથી, (દેવકીજીનો વધ કરતાં) અટકતો નથી, તેથી આને લૌકિક યુક્તિ જ કહેવી જોઈએ. તેથી (1)પ્રથમ લૌકિક યુક્તિ વસુદેવને સ્ફુરી એમ કહે છે. (2)તે (લૌકિક યુક્તિ) પુત્રને સોંપવારૂપ છે, તે અયોગ્ય છે એમ વિચારી, તે યોગ્ય છે એમ યુક્તિ (તર્ક)થી તેનું સમર્થન કરે છે. (3)પછી (વસુદેવના) હૃદયમાં સ્ફુરેલો ઉપાય (તેની) યોગ્યતા સહિત કહે છે. (4)તે (ઉપાય)થી જ વિરુદ્ધ તર્કને હઠાવીને તે (ઉપાય)નું સમર્થન કરે છે. (5)(તે ઉપાયથી પણ દેવકીજીનું રક્ષણ કરવામાં) અશક્ત રહે તો (વસુદેવ) અદૃષ્ટને શરણ થાય છે. (6)તે ઉપાય ગ્રહણ કરવા (યોજવા)ને માટે પણ સાધન આચરે છે. (7)પછી (ઉપાય યોજવાનો) ઉદ્યોગ કરે છે અને (8)ઉપાય કહે છે (કંસને જણાવે છે).1 (કંસને) અલૌકિક અર્થ સ્ફુરવાથી તે એ ઉપાય સ્વીકારે છે. તેથી આ ઉપાય તરત સફલ થાય છે. 46.

1.આ શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકોના અર્થ અહિં કરેલા છે. 1 થી 8 સુધીના અંકોથી અનુક્રમે 47 થી 54 સુધીના શ્લોકોના અર્થ કહેલા છે. આ ચિહ્ન પછીના વાક્યમાં 55માં શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે.

પહેલાંનો ઉપાય વ્યર્થ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં ફરી કહે છે:

નિર્બન્ધં તસ્યં તં જ્ઞાત્વા વિચિન્ત્યાનકદુન્દુભિ:॥
પ્રાપ્તં કાલં પ્રતિવ્યોઢુમિદં તત્રાન્વપદ્યત॥47॥

તે તેનો દુરાગ્રહ જાણીને, વિચાર કરીને, આવેલા કાલને ટાળવાને માટે, આનકદુંદુભિએ તે સમયે આ પ્રાપ્ત કર્યું (વિચાર્યું). 47.

તે કંસનો વધ (કરવા)રૂપ તે દુરાગ્રહ જાણીને, એટલે તેની ચેષ્ટાથી અવશ્ય (કરવાની) ક્રિયાના સાધન માટેનો (તેનો) પ્રયત્ન જાણીને, હવે પછી શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરીને, (વસુદેવે) 'આ' એટલે આગળ (શ્લોક 48 થી 51 સુધીમાં) કહેવાશે તે પ્રાપ્ત કર્યું (વિચાર્યું), એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આ (કંસ)ની સાથે દૃષ્ટ પ્રકારથી1 (દેખીતી રીતે) તથા અલૌકિક પ્રકારથી વિરોધ (કરવો) તો અશક્ય જ (હતો). બીજા ઉપાયો નિષ્ફલ થયા. હવે માત્ર બે (કાર્યો) બાકી રહ્યાં-(1)કાં તો આ (દેવકીજી)ને આપી દેવાં અથવા (2)આના પુત્રોને (આપી દેવા). (1)આને આપવામાં આવશે તો આને (કંસ) હણશે જ. 'મારા સંબંધથી થએલ પુત્રો (પૈકી આઠમો પુત્ર)' એવું આકાશવાણીથી સાંભળેલ નહિ હોવાથી, દેવ દ્વારા પણ તેમ (પુત્રો ઉત્પન્ન) થાય તેવી શંકાથી (કંસને) હણવાની જરુર (જણાશે). અત્યારે તો (કંસ) પોતાની મેળે હણે છે, પણ (તેને મેં આપી દીધા) પછી હણશે તો મને પણ દોષ2 લાગશે. (2)પુત્રો આપવા પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે તે (એક પ્રસિદ્ધ) પુત્ર ભગવદ્રૂપ થશે, એમ 'આનકદુંદુભિ' શબ્દથી જણાવેલ છે. તેના (વસુદેવના) જન્મ સમયે નગારાં અને દુંદુભિઓ વાગ્યાં હતાં, તેથી તેનામાં (તેનાથી) ભગવાનની ઉત્પત્તિ જરુર થવાની. આકાશવાણી પ્રમાણ હોવાથી તે (ભગવાનની ઉત્પત્તિ) પણ બીજી પત્નીમાં થશે નહિ. એવી રીતે સંકટમાં પડેલાં આનકદુંદુભિએ પોતાની અંદર (પોતાથી) ભગવાનની ઉત્પત્તિ થશે એવો, અને તે પણ આ (દેવકીજી)માં જ થશે એવો પણ નિશ્ચય કરીને, પુત્રોને આપવા એવું જ (પોતાનું) કર્તવ્ય જાણ્યું. તે (પુત્ર આપવા તે) પણ સર્વ સમયે (આપવા) નહિ, કારણ કે (ભગવાન્ પુત્ર આપવાથી) ભગવાનથી વિમુખ થવાનો પ્રસંગ થતાં ભગવાનનો અવતાર જ ન થાય. તે (ઉપર કહેલ અર્થ) 'આવેલા કાલને ટાળવા માટે' શબ્દોથી કહેલ છે. આ સમયે તે (દેવકીજી)નું મૃત્યુ આવેલું છે તેને અયોગ્ય (અસત્ય) વચન કહીને પણ દૂર કરવું જોઈએ, એવા હેતુથી 'આ' એટલે પુત્રોને આપવારૂપ વિચાર તે સમયે તેમને (વસુદેવને) પ્રાપ્ત થયો, એટલે તેમના હૃદયમાં અકસ્માત્ આવ્યો, એવો અર્થ છે. 47.

1.'દૃષ્ટ પ્રકારથી' એટલે 'શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રોથી' એવો અર્થ છે. (લે)
2.દેવકીજીને વસુદેવ કંસને આપી દે અને પછી કંસ હણે તો તેમને વસુદેવે કંસને આપી દીધેલાં હોવાથી, વસુદેવને પણ દોષ લાગે.

" '(કાદવમાં પડીને) કાદવ ધોવો તે કરતાં (કાદવને દૂરથી તજવો એ વધારે સારું)' વિગેરે ન્યાય પ્રમાણે હમણાં જ (વસુદેવે) શાંત કેમ ન રહેવું?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

મૃત્યુર્બુદ્ધિમતાપોહ્યો યાવદ્બુદ્ધિબલોદયમ્॥
યદ્યસૌ ન નિવર્તેત નાપરાધોઽસ્તિ દેહિનઃ॥48॥

બુદ્ધિવાળાએ જ્યાં સુધી બુદ્ધિ અને બલની વૃદ્ધિ થતી હોય ત્યાં સુધી મૃત્યુને હઠાવવું જોઈએ. છતાં જો તે ન હઠે તો દેહીને અપરાધ થતો (લાગતો) નથી. 48.

જો તેમ ન હોય (બુદ્ધિવાળાની મૃત્યુ હઠાવવાની ફરજ ન હોય) તો ભગવાને પશુ વિગેરેથી આપણને (બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને) ઉત્તમ શા માટે બનાવ્યા? તેથી બુદ્ધિવાળાએ પોતાના અથવા બીજાના મૃત્યુને હઠાવવું જોઈએ.

'એકવાર (મૃત્યુ હઠાવવા) ઉદ્યમ કર્યો. (હવે શી જરુર)'? એવી શંકા થાય તેથી 'જ્યાં સુધી બુદ્ધિ અને બલની વૃદ્ધિ થતી હોય' શબ્દો યોજેલ છે. બુદ્ધિ અને બલનો જ્યાં સુધી અભ્યુદય એટલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી હોય, પરંતુ સમાનતા અથવા ઓછાપણું થતાં ન હોય, ત્યાં સુધી વિવેકવાળાએ (સારા અને માઠાનો ભેદ સમજનારે) બુદ્ધિથી અથવા ક્રિયાથી (મૃત્યુ ટાળવાનો) પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

'જેમ પહેલાં ઉદ્યમ નિષ્ફલ ગયો તેમ ભવિષ્યમાં પણ નિષ્ફલ થશે. તો પછી ઉદ્યમની શી જરુર?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે (ઉદ્યમ કરવા છતાં) જો તે મૃત્યુ ન હઠે તો પછી દેહના અભિમાનવાળાને ઉપેક્ષા (કરવા)રૂપ અપરાધ થતો (લાગતો) નથી. દેહના અભિમાનવાળો કાલ વિગેરેથી દંડને પાત્ર છે. તેથી (તેણે) અપરાધ કરવો જોઈએ નહિ. (કારણ કે અપરાધ કરે તો દંડાય). વળી 'જે કરી શકાય તે કરવું' એમ શાસ્ત્ર (કહે છે). ફલ તો દૈવને અધીન છે. તેથી આ ઉપાય કરવો જોઈએ. એવો નિશ્ચય (થાય છે).48.

નીચેના શ્લોકમાં તે ઉપાય કહે છે:

પ્રત્યર્પ્ય મૃત્યવે પુત્રાન્ મોચયે કૃપણામિમામ્॥
સુતા મે યદિ જાયેરન્ મૃત્યુર્વા ન મ્રિયેત ચેત્॥49॥

મૃત્યુને પુત્રો પાછા આપીને બાપડીને મુકત કરાવું. જો મારા સુતો ઉત્પન્ન થશે તો, (અને) મૃત્યુ ત્યાં સુધીમાં નહિ મરે તો (પુત્રો મૃત્યુને આપવાના છે). 49.

આ1 મૃત્યુ કંસમાં રહેલું જણાય છે. તે (મૃત્યુ) સર્વનો ભક્ષ કરનારું છે અને તેનો ઉપાય કરી શકાય તેવું નથી. તે તો કદાચ પુત્રોનું ભક્ષણ કરશે જ. તે જો હમણાં મને (વસુદેવને) આ (દેવકીજી) આપે છે, તો પુત્રો પણ તેણે જ આપ્યા (કહેવાય), તેથી જ (પુત્રો) આપેલ છે તે પાછા આપવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી1. તેમ કરવામાં જે લાભ છે તે 'આ બાપડીને મુકત કરાવું' શબ્દથી કહેલ છે. હમણાં આ (દેવકીજી) મુક્ત થાય, એ આ પક્ષમાં અધિક લાભ છે. આ (દેવકીજી)નું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો, પુત્રો અથવા આ (કોઈ) (બચશે) નહિ.

'આ પણ અયોગ્ય છે. આ એક છે, પુત્રો ઘણા છે. તેઓ બાલકો છે અને પોતાના અંતરંગ (ઘણા વહાલા) છે અને (તેમને આપવાથી) અધિક દોષ (થાય). (મૃત્યુ અત્યારે વસુદેવને પુત્રો) આપે તે સંભવતું નથી, કારણ કે અત્યારે પુત્રો નથી. જે (દેવકીજી) છે અને જે (પુત્રો) નથી તે બધાં હોય તેમ ગણી વિષયનો વિભાગ કરવો તે પણ યોગ્ય નથી. તેથી (પુત્રો આપવાથી) ધર્મની હાનિ થવાનો પ્રસંગ આવતો હોવાથી અને લોકમાં અપકીર્તિ થતી હોવાથી આ (પુત્રો આપવા તે) પણ ઉપાય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા સુતો ઉત્પન્ન થશે તો' શબ્દો યોજેલ છે. તેઓ (બાલપણમાં જ મરનારા હોવાથી) નરકમાંથી રક્ષણ કરનારા નહિ હોવાથી 'પુત્રો' નથી; (પણ) પ્રસવ થવાથી જન્મવાના એટલે 'સુતો' તો છે જ. પુત્ર2 ઉત્પન્ન કરવા (કે નહિ તે) તો પોતાને અધીન છે. તેથી (પુત્ર ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે) આ (દેવકીજી)ને જૂદા જ રાખવાં. એમ થવાથી (પુત્ર ઉત્પન્ન ન થવાથી પુત્રો આપવાના નહિ

રહેવાથી) કોઈ પણ દોષ થશે નહિ, કારણ કે ઋતુકાલમાં ગમન3 કરવા કરતાં પ્રાણોની રક્ષા વધારે ફલ આપનારી છે.

" 'કામથી અથવા પ્રેરણાથી' વાક્ય પ્રમાણે આ (ઋતુકાલમાં ગમન ન કરવું તે) પણ અશક્ય છે" એમ (માનવામાં આવે) તો એક પુત્ર ભલે થાય.

'એક પુત્રપુત્ર ન ગણાય' એમ (માનવામાં આવે) તો બે (પુત્રો) થશે. બે પુત્રો થાય પછી ગમન ન કરવામાં પણ દોષ નથી. આટલી (પુત્રો આપવા સંબંધી ઉપાયમાં) લૌકિક ઉપપત્તિ (કહી)2.

હવે અલૌકિક (ઉપપત્તિ કહે છે). ભગવાનની ઇચ્છાથી અથવા આકાશવાણી પ્રમાણ હોવાથી જો મારે ઘણા સૂતો થશે તો તેઓ પણ ઘણા સમયે ઉત્પન્ન કરવાના છે. જો ભગવાનની ઇચ્છા (એવી) હશે તો પુત્રોનું રક્ષણ થાય તે માટે (તે) સમયની અંદર મૃત્યુ4 જ મરી જાય એમ પણ બને. 'અહિં મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે દરેક પ્રાણીનાં નિરંતર જૂદાજૂદા સ્થાનમાં એકસો મૃત્યુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. 'જ્યારેજ્યારે મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ તેને દૂર કરે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે (મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય) ત્યારે જ તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ; તેથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનું મરણ પણ થાય છે જ. તેથી હમણાં ઉત્પન્ન થએલ મૃત્યુ તેનો ઉપાય કરવાથી મરણ પણ પામે. બીજાં5 મૃત્યુના (તે આવે ત્યારે) બીજા ઉપાય કરવા જોઈએ.

'મૃત્યુ એક6 છે' એવો પણ પક્ષ છે. તે પક્ષ પ્રમાણે પણ તે (મૃત્યુ) મુકરર કરેલા7 સમયે આવે છે. તે જો હમણાં ટળી જાય તો ફરીથી તેનો સમય નહિ આવવાથી તેના (જેનું તે મૃત્યુ હતું તેના) સંબંધમાં તે (મૃત્યુ) મરી જ જાય. તેથી જેમ 'શબ્દ' નિત્ય છે8 (છતાં તેના સમય પછી સંભળાતો નથી અને) જતો રહે છે તેમ આ (દેવકીજી)નું મૃત્યુ જતું જ રહે.

"મૃત્યુ એક છે, એ પક્ષમાં 'લોકે લોકમાંથી મૃત્યુને દૂર કરે છે. લોકે લોકે મૃત્યુ તેને પ્રાપ્ત કરતું નથી' શ્રુતિ પ્રમાણે મૃત્યુનું મરણ થતું નથી9" એમ માનવામાં આવે તો (મૃત્યુ) નિયત (ચોક્કસ) હોવાથી10 હું પુત્રોને આપીશ.

'(આ શ્લોકમાં) કંસ(ને) મૃત્યુ (કહેલો) છે' એવું વ્યાખ્યાન11 ખોટું છે, કારણ કે 'અહિંઅહિં મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે' એ શ્રુતિથી તે વિરુદ્ધ છે. તે (કંસ) મૃત્યુનું સ્થાન (રહેઠાણ, જેમાં મૃત્યુ રહેલ છે તે) જ છે. 'લક્ષણાથી (મૃત્યુ) શબ્દ તેને (કંસને) માટે યોજાએલ છે' એમ કહો, તો (તે) મૃત્યુ હોવાથી જ તેનું મરણ થશે નહિ એમ નક્કી થએલ હોવાથી, ('મૃત્યુ નહિ મરે તો' એમ તે) ફરીથી કહેવું તે વ્યર્થ થાય. અથવા ભલે તેમ (કંસ મૃત્યુ) હો12. તે13 (કંસ) પણ આકાશવાણી પ્રમાણ હોવાથી (સુતો થાય ત્યાં સુધી) મરવાનો નથી જ. તો પણ (પુત્રો) આપીશ એવો સંબંધ છે. 49.

1-1.વસુદેવ મૃત્યુને પુત્રો પાછા આપવાનું કેવી રીતે વિચારે છે, તે આ ભાગથી જણાવેલ છે. (લે)

2-2.'જો મારા સુતો ઉત્પન્ન થશે તો' માંહેના 'જો' શબ્દનું વ્યાખ્યાન આ ભાગથી કરેલું છે. (લે)

3.ઋતુકાલમાં સ્ત્રીગમન કરવાની ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. (મનુસ્મૃતિ.3।)

4.‘મૃત્યુ’ એટલે ‘આ દેવકીજીનું મૃત્યુ’ મરી જાય. આ દેવકીજી જો મરણ પામે તો થોડાથોડા સમયમાં ઉત્પન્ન થએલ તેમના ઘણા પુત્રોનું સંરક્ષણ થઈ શકે નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)
5.‘બીજાં મૃત્યુનો’ એટલે ‘સુતોનાં મૃત્યુનો’ એવો અર્થ છે. (લે)
6.‘સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ એક છે’ એવો અર્થ છે. (લે)
7.તે એક મૃત્યુનો (દરેકના પ્રસંગમાં) અમુક સમય હોય ત્યારે જ તે આવે છે. ત્યારે જો તે ટળી જાય, તો પછી તેનો સમય નહિ હોવાથી ફરી આવતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)
8.શબ્દ નિત્ય છે. તેને ખુલ્લો પાડનાર (સંભળાવનાર) અમુક વાયુ છે. તે વાયુનો નાશ થાય ત્યારે શબ્દ સંભળાતો નથી એટલે જતો રહ્યો હોય તેવો જણાય છે. તેવી જ રીતે મૃત્યુને જણાવનાર તેની ઉપાધિ નિયત સમય છે, તે સમય જતો રહે એટલે મૃત્યુ પણ જાય જ એવો અર્થ છે. (પ્ર)
9.આ શંકા પ્રમાણે આ દેવકીજીનું મૃત્યુ મરણ પામતું નથી પરંતુ બીજા સમયે તેમની જ પાસે આવવાનું, પરંતુ તેમના પુત્રો પાસે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)
10.આ (દેવકીજીનું) મૃત્યુ સુતોને હણશે નહિ. તેથી સુતોને આપવામાં કાંઈ નડતર નથી એવો અર્થ છે. (લે)
11.શ્રીધરનું આવું વ્યાખ્યાન ખોટું છે એમ દર્શાવે છે. (પ્ર)
12.શ્રીધરનું વ્યાખ્યાન ખોટું ઠરાવવા ખાસ પ્રયોજન નહિ હોવાથી, તે વ્યાખ્યાન પ્રમાણે પણ અર્થ સમજાવેલ છે. (પ્ર)
13.‘તે’ એટલે ‘બાલક’. (પ્ર) ‘તે’ એટલે ‘કંસ’. કંસ આઠમો ગર્ભ થાય ત્યાં સુધી આકાશવાણી પ્રમાણે મરવાનો નથી. (લે) લેખનો અર્થ યોગ્ય જણાય છે. આગળ ‘તથાપિ’ ‘તોપણ’ શબ્દ હોવાથી ‘તે’ બાલકને માટે યોજાએલ હોય એમ લાગતું નથી.

‘એવું અયોગ્ય (કાર્ય) કેમ કરી શકાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

વિપર્યયો વા કિં ન સ્યાદ્ગતિર્ધાતુર્દુરત્યયા॥
ઉપસ્થિતો નિવર્તેત નિવૃત્ત: પુનરાપતેત્॥50॥

અથવા ઉલટું કેમ ન થાય? ધાતાની ગતિ દુરત્યય છે. આવેલો (કાલ) હઠી જાય, હઠી ગએલો પાછો આવે. 50.

(આકાશ)વાણી પ્રમાણ હોવાથી, તે (કંસ)નું મરણ (આઠમો ગર્ભ થતાં સુધી) ન થાય, તો પછી તેનાથી જ1 ઉલટું એટલે મારા પુત્રથી જ આ (કંસ)નું મરણ કેમ ન થાય?

‘તારો (વસુદેવનો) પુત્ર બાલક હોવાથી, આ (પુત્રથી કંસનું મરણ યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ધાતાની ગતિ દુરત્યય છે’ એમ કહે છે. ‘ધાતા’ એટલે ભગવાનની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય (કરવા)રૂપ ગતિ, ‘દુરત્યય’ એટલે મહાકષ્ટથી પણ ઉલ્લંઘન કરવી (અશક્ય2 છે), કારણ કે તે જાણી શકાય તેવી નથી. કારણ કે ‘જે અલૌકિક ભાવો છે તેમને તર્ક સાથે યોજવા નહિ (તેમના સંબંધી તર્કથી અનુમાન કરવાં નહિ)’ વાક્ય પ્રમાણે લૌકિક યુક્તિથી ભગવાને કરેલા વધ્ય ઘાતકભાવ (આ વધ કરવા યોગ્ય છે અને આ તેનો વધ કરનાર છે એવા બે વચ્ચેના સંબંધ)નો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. તેથી હમણાં પુત્રો આપવાનું કહીને આ (દેવકીજી)નું રક્ષણ કરવું, અને પછી આના પુત્રોથી આ (કંસ)નો વધ

થશે. તેથી આ (પુત્રો આપવાનું કહેવું તે) જ યોગ્ય છે. તે (ઉપર જણાવેલ અર્થ) 'આ (દેવકીજી)નું આવેલું મૃત્યુ આમ કરવાથી હઠી જશે' શબ્દોથી કહેલ છે. (આ દેવકીજી)ને હણવાથી હઠી જનારું આકાશવાણીએ કહેલું (કંસનું) મૃત્યુ આનું રક્ષણ કરવાથી પાછું આવશે. તેથી કંસનો વધ થાય તે માટે આવી મંત્રણા કરીને, (દેવકીજીનું) રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે.

કેટલાક3 એમ કહે છે કે4 (ઉત્તરાર્ધથી) ધાતાની ગતિનું જ વિવેચન કરેલું છે. અથવા આ (ઉપાય)નો પણ જો (કંસ) અંગીકાર ન કરે તો ક્ષણના વિલંબથી હમણાં હઠી ગએલો (કાલ) (ક્ષણ પછી) પાછો આવે, તો (તેમાં) 'દેહીનો અપરાધ નથી' એવા પાછલ (શ્લોક 48)ના વાક્ય સાથે સંબંધ લેવો4. 50.

1.'તેનાથી જ' એટલે 'આકાશવાણી પ્રમાણ હોવાને લીધે જ'. (લે)
2.'શક્ય છે' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર) 'અશક્ય છે' અધ્યાહાર જોઈએ. પ્રકાશ પ્રસિદ્ધ કરવામાં 'શક્યા' પહેલાં 'અ' છાપવો રહી ગએલ જણાય છે.
3.શ્રીધર એમ કહે છે. (પ્ર)
4-4.ઉપર શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલ અર્થ પ્રમાણે 'વસુદેવના વિચારનું તાત્પર્ય કંસને હણવાનું હોવાથી, વસુદેવનો ઇરાદો પણ દુષ્ટ હતો' એવી શંકા થાય, તેથી આ ભાગથી બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે. (પ્ર)

'આ (પુત્રો આપવાનું કહી દેવકીનું રક્ષણ કરવું તે) ઉત્તમ સિદ્ધાંત છે, છતાં પણ પુત્રો આપવા તે અયોગ્ય હોવાથી લોકવિરુદ્ધ (આચરણ) કરવું જોઈએ નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

અગ્નેર્યથા દારુવિયોગયોગયોરદૃષ્ટતોઽન્યન્ન નિમિત્તમસ્તિ॥
એવં હિ જન્તોરપિ દુર્વિભાવ્યઃ શરીરસંયોગવિયોગહેતુઃ॥51॥

જેમ અગ્નિનો કાષ્ઠથી વિયોગ અથવા સંયોગ થવામાં અદૃષ્ટથી બીજું કારણ નથી, તેવી રીતે જંતુનો પણ શરીર સાથે સંયોગ અથવા વિયોગ થવાનું કારણ જાણી શકાય તેવું નથી. 51.

હું (પુત્રને) આપી દઉં તેથી જ તે મરવાનો નથી, પરંતુ જો (તેનું) તેવું અદૃષ્ટ હશે તો જ (તેનું) મરણ થશે. તે વિષયની યોગ્યતા (દૃષ્ટાંતથી જણાવે છે). દાવાનલથી વન સળગતું હોય ત્યારે કોઈ (અગ્નિની) નજીક રહેલ હોય તે બળતો નથી અને (કોઈ) દૂર રહેલ હોય તે બળી જાય છે. તેથી આમાં (બળવામાં અથવા નહિ બળવામાં) કારણ અદૃષ્ટ છે. પુત્ર વિગેરેનો પણ દેહથી વિયોગ અથવા સંયોગ થવામાં કારણ અદૃષ્ટ જ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે, અને ભરત વિગેરેમાં જોવામાં આવેલ છે કે તે (ભરત) હરિક્ષેત્રમાં હરણ જોતાં મરણ પામ્યો, (અને) કાલંજરમાં હરણ જન્મ્યો1. આ હરણના શરીરનું ગ્રહણ કરવામાં અને તે પણ કાલંજરમાં (ગ્રહણ કરવામાં) શું દૃષ્ટ (દેખાય અથવા જણાય તેવું) કારણ સંભવેછે ? વળી જંતુ એટલે સર્વ (હરકોઈ) સ્થલે જન્મે તેવો જીવ. તેમાં (અમુક સ્થલે જન્મવામાં) દૃષ્ટ (કારણ) સંભવતું નહિ હોવાથી, (જંતુના) શરીર સાથે સંયોગ અથવા વિયોગનું કારણ જાણી શકાય તેવું નથી. 51.

1.જૂઓ (5।27) અને (5।30).

તેથી અદૃષ્ટને લીધે પાછળથી (ભવિષ્યમાં) ગમે તે થાઓ. હમણાં તો આ (દેવકીજી)ને મુક્ત કરાવવાં એવો (વસુદેવે) નિર્ણય કર્યો. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવં વિમૃશ્ય તં પાપં યાવદાત્મનિદર્શનમ્॥
પૂજયામાસ વૈ શૌરિર્બહુમાનપુરસ્સરમ્॥52॥

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને પોતાને જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી (ઉપાય કરવો યોગ્ય હોવાથી) શૌરિએ તે પાપીની ઘણા માન પૂર્વક નિશ્ચય પૂજા કરી. 52.

પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે સંબંધી આ (શ્લોક 48 થી 51 સુધીમાં જણાવેલ) વિચાર કર્યો. જો કંસ તે (વિચારેલા ઉપાય)નો સ્વીકાર કરે તો (કાર્ય) સિદ્ધ થાય. તે (કાર્ય) સિદ્ધ થવું કઠણ (હતું). તેનાં (કંસનાં) દૂષણો કહેતાં, (વસુદેવે) અધિક પ્રયત્ન કર્યો એમ 'તે' પ્રસિદ્ધ દિગ્વિજય કરનાર 'પાપીની' એટલે આવા કર્મ કરનારની 'પૂજા કરી' શબ્દોથી કહે છે. જેની પૂજા કરવામાં આવે તેમાં પોતાની અંદર રહેલ ભાવ વિગેરે રાખવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય, એવા હેતુથી પૂજામાં તે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. આ અલૌકિક ઉપાય છે.

'(વસુદેવે) એટલું (બધું) શા માટે કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાને જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી' શબ્દ યોજેલ છે. પોતાને નિદર્શન એટલે જ્ઞાન દૃષ્ટ અથવા અદૃષ્ટના ભેદથી (દૃષ્ટ રીતે અથવા અદૃષ્ટ રીતે) જ્યાં સુધી થાય ત્યાં સુધી ઉપાય કરવા યોગ્ય છે, તેથી (વસુદેવે એટલું બધું કર્યું).

પહેલાં (વસુદેવે) અદૃષ્ટ ઉપાય કર્યો, એમ 'પૂજા કરી' શબ્દથી કહેલ છે. 'વૈ' એટલે નિશ્ચય. પૂજા કરવાથી કાર્યની સિદ્ધિ નિશ્ચય થશે એમ માનીને તેમાં (કંસમાં) પોતાના દેવતાનું સ્થાપન કર્યું, તેથી બહુ માનપૂર્વક પૂજા (કરી). આ પૂજા સ્તોત્ર, નમસ્કાર દીનતા (દર્શાવવા)રૂપ છે. (વસુદેવને) એવું કરવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું કારણ 'શૌરિ' શબ્દથી કહેલ છે. શૂર વસુદેવનો પિતા (હતો). 52.

પૂજા કર્યા પછી, વિજ્ઞપ્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રસાર્ય વદનામ્ભોજં નૃશંસં નિરપત્રપમ્॥
મનસા દૂયમાનેન પ્રહસન્નિદમબ્રવીત્॥53॥

(વસુદેવે) વદનકમળ પ્રસારીને, દુ:ખી થતા મનથી હસતાં ઘાતકી નિર્લજ્જ (કંસ)ને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 53.

પોતાનું વદનકમળ પ્રસારીને એટલે વિકસેલું કરીને પોતે ઠગ નથી અને (કંસનું) હિત (કરનાર છે) એમ જણાવીને, અધિષ્ઠાન (કંસ) દુષ્ટ હોવાથી તેમાં સ્થાપન કરેલ દેવતા રહેશે કે નહિ એવા સંદેહને લીધે દુ:ખી થતા મનથી એટલે જેમાં દુ:ખ પ્રવેશેલું છે તેવા અંત:કરણવાળા થઈને, તેવા (દુ:ખી અંત:કરણવાળા) હોવા છતાં તેવાપણું છૂપાવવા માટે હસતાં, 'આટલા (પોતાનું મૃત્યુ ન થાય તે જોવાના) પ્રયોજન માટે આટલું (દેવકીજીને હણવાનું) શા માટે કરો છો?' એમ કહેતાં કહેતાં જ, 'આ' એટલે (નીચેના શ્લોકમાં) કહેવામાં આવશે તે (વસુદેવે કંસને) કહ્યું. અધિષ્ઠાન (કંસ)માં બે દોષો હતા, જેને લીધે દેવતા તેમાં રહે નહિ. (1)ક્રોધ જેનું કારણ1 છે તેવી ક્રૂરતા અને (2)કામ જેનું કારણ1 છે

તેવો લજ્જાનો અભાવ. ‘ઘાતકી નિર્લજ્જ’ શબ્દોથી તે બે (દોષો) (જણાવેલા છે). ‘જેમણે લજ્જા અને ભયને પાછલ રાખેલા છે...’ વાક્ય પ્રમાણે કામના સેવકો જ લજ્જા વિનાના હોય છે. ‘ઘાતકી’ એટલે ક્રૂર અંત:કરણવાળો, તામસ, ક્રોધવાળો. 53.

1...1.વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં ‘નિદાન’ ને બદલે ‘નિધાન’ પાઠ છે. એ પાઠ પ્રમાણે ‘કારણ’ ને બદલે ‘ધામ’ વાંચવું.

(વસુદેવ કંસને) સગા તરીકે સ્વીકારીને, (તેનુ) હિતકારિ જેવું (વચન) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥શ્રીવસુદેવ ઉવાચ॥ શ્રીવસુદેવ કહે છે:

ન ચાસ્યાસ્તે ભયં સૌમ્ય યદ્ધિ ત્વાહાશરીરવાક્॥
પુત્રાન્ સમર્પયિષ્યેઽસ્યા યતસ્તે ભયમુત્થિતમ્॥54॥

હે ભલા પુરુષ! આકાશવાણીએ જે તને કહ્યું તે તારું ભય આનાથી નથી. જેનાથી તારું ભય ઉત્પન્ન થએલ છે તે આના પુત્રો હું (તને) સમર્પણ કરીશ. 54.

તને (કંસને) આ (દેવકીજી)થી ભય નથી. (શ્લોકમાં) ‘ચ’ શબ્દ (છે, તે)થી એમ કહેલું છે કે મારાથી (પણ ભય નથી), તેમજ (આનાથી અથવા મારાથી ભય) થવાનું (પણ નથી). આકાશવાણી પ્રમાણ હોવાથી જ (ઉપર પ્રમાણે આનાથી અથવા મારાથી ભય નથી અને થવાનું પણ નથી). તેથી નિરપરાધીનો વધ કરવો જોઈએ નહિ. ‘હે ભલા પુરુષ!’ એ સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે તું ભલો થા, અને હું વિજ્ઞપ્તિ કરું છું તેમ કર. આ બાબતનું પ્રમાણ ‘(આકાશવાણીએ) જે તને કહ્યું’ શબ્દોથી કહેલ છે. આ વાક્ય બંને વિષયમાં પ્રમાણ છે. તેથી આના પુત્રો હું તને સમર્પણ કરીશ; કારણ કે (આકાશવાણીના) વાક્યથી (વાક્ય પ્રમાણે) પુત્રથી તને ભય ઉત્પન્ન થએલ છે. (પુત્રો) નિવેદન કરવામાં આવશે એટલે તારા તને હણશે નહિ. કપટની (વસુદેવ કપટ કરે છે એવી) શંકા ન રહે તે માટે (‘પુત્રો’ શબ્દ) બહુ- વચનમાં યોજેલ છે. (બધા પુત્રો સમર્પણ કરવાનું કહેલ છે.) 54.

એ પ્રમાણે (વસુદેવે) દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ઉપાયો કર્યા તેથી (કંસે તેમના વાક્યને) સ્વીકાર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

સુહૃદ્વધાન્નિવવૃતે કંસસ્તદ્વાક્યસારવિત્॥
વસુદેવોઽપિ તં પ્રીત: પ્રશસ્ય પ્રાવિશદ્ ગૃહમ્॥55॥

તેમના વાક્યનું સત્યપણું જાણનાર કંસ સુહૃદના વધથી અટક્યો. વસુદેવે પણ પ્રસન્ન થઈ, તેની પ્રશંસા કરી ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. 55.

(કંસમાં) વિવેક ઉત્પન્ન થતાં, (તેનું) ચિત્ત વિચારમાં પરોવાયું. તેથી ‘આ (દેવકીજી) સુહૃદ્-બેન છે, તેમને આમ શા માટે હણવાં?’ એવા વિચારથી સુહૃદના વધથી તે અટક્યો. ‘વસુદેવ ઠગે છે’ એવી તો (તેને) શંકા પણ ન હતી, કારણ કે આ (કંસ) તેમના (વસુદેવના) વાક્યનો સાર એટલે સત્યપણું (જાણે છે), એટલે વસુદેવ કોઈપણ સમયે અસત્ય બોલતા નથી એમ જાણે છે. તેથી જ (વસુદેવને ત્યાં) ભગવાનનો અવતાર (થયો). (કંસ વધ કરતાં) અટક્યો. (પછી) રથ હાંકી (તેમને) ઘરે લઈ ગયો, એમ (અર્થથી) સમજાય છે. તેથી જ

વસુદેવે પણ તેના (કંસના) મનમાં રહેલ મેલ નીકળી જવાથી પ્રસન્ન થઈ તેની ફરીથી સ્તુતિ કરી, (અને) માર્ગ પૂરો થઈ ગએલ હોવાથી ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પ્રમાણે અનર્થનું સમાધાન (વસુદેવે) ઘણા પ્રયાસથી કર્યું. 55.

આ (અનર્થનું સમાધાન) ભગવાને1જ કર્યું હતું એમ કહેવા, ત્યારપછીનું કાર્ય ઉત્તમ જ થયું. એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ1 શ્લોકોથી કહે છે:

અથ કાલ ઉપાવૃત્તે દેવકી સર્વદેવતા॥
પુત્રાન્ પ્રસુષુવે ચાષ્ટૌ કન્યાં ચૈવાનુવત્સરમ્॥56॥

પછી સમય થતાં સર્વ દેવતાઓ જેમનામાં રહેલા છે તેવાં દેવકીજીને આઠ પુત્રો અને કન્યાનો વર્ષેવર્ષે (એક પ્રમાણે) પ્રસવ થયો. 56.

'પછી' એટલે ત્યારપછી જ, ત્યારપછી તરત જ, 'કાલ' એટલે ઋતુસમય થતાં, આઠ વર્ષમાં (દેવકીજીને) બધાએ પુત્રોનો પ્રસવ થયો. કન્યામાં તેમની આસક્તિ થઈ તેથી કન્યાનો પણ (પ્રસવ થયો), 'વર્ષેવર્ષે' એટલે દરવર્ષે એકએક પુત્રનો જન્મ થયો. તેઓ પૂર્ણગર્ભ (ગર્ભમાં પૂરો સમય રહેલા) હતા. એવી રીતે (કોઈ પ્રકારના) ઉપદ્રવ વિના પ્રસવ થવાનું કારણ 'સર્વદેવતા' શબ્દથી કહેલું છે. 'સર્વે દેવતાઓ રક્ષણ માટે જેમની અંદર રહેલા હતા' તેવાં (દેવકીજી હતાં). નવમી કન્યા (પ્રસવી). શ્લોકમાં 'ચ' શબ્દ છે તે એમ જણાવે છે. પ્રસવ વિના કોઈ પણ વર્ષ ગયું નહિ, એમ જણાવવા 'પ્રસુષુવે' ક્રિયાપદમાં (પ્ર) ઉપસર્ગ યોજેલ છે. 56.

1....1.છ શ્લોકોથી એ અર્થ કહેવાનું તાત્પર્ય કહેલું છે. 'ભગવાને' એટલે 'વસુદેવમાં રહેલા વાસુદેવે' (એ કાર્ય કરેલ. તેથી ભગવાન્ છ ગુણોવાળા હોવાથી છ શ્લોકોથી કહે છે). (લે)

જેમ1 આ (દેવકીજી)ને પુત્રોનો પ્રસવ થયો તેમ વસુદેવે પણ પોતાનું વચન પાળ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કીર્તિમન્તં પ્રથમજં કંસાયાનકદુન્દુભિ:॥
અર્પયામાસ કૃચ્છ્રેણ સોનૃતાદતિવિહ્વલ:॥57॥

આનકદુંદુભિએ પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલ (પુત્ર) કીર્તિમાનને ઘણા કષ્ટથી કંસને આપ્યો, (કારણ કે) તે અસત્યથી ઘણો ભય પામનાર હતા. 57.

સર્વેનો (કોઈનો પણ) સર્વથી મોટો પુત્ર (બીજાને) આપવા યોગ્ય હોતો (ગણાતો) નથી, તેમાં પણ આ (જ્યેષ્ઠ પુત્ર) મહાન્2 (ઉમદા સ્વભાવવાળો) હતો. તેવા (મહાન્ જ્યેષ્ઠ પુત્ર)ને પણ આપી દીધો, એવી પોતાની (વસુદેવની) ધર્મપરાયણતા જણાવવા માટે 'પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલ કીર્તિમાનને' શબ્દો યોજેલા છે. 'કંસ' એવા નામથી (તેની) ક્રૂરતા જણાવેલી છે. 'આનકદુંદુભિ' શબ્દથી (વસુદેવ પોતાનું) વચન રાખે છે તેનું કારણ કહેલું છે. (વસુદેવે) પોતે જ લઈને, ઘણા કષ્ટથી (તેમ કરવામાં થતાં) શોકને રોકી રાખી, (કંસને) આપ્યો.

'અસત્ય બોલવું તે અધર્મ છે, તેમજ પુત્ર આપવો તે પણ અધર્મ છે. તેમાં જ્યારે પ્રાણનું સંકટ (આવી પડે) ત્યારે અસત્ય બોલવું તે નિંદાને પાત્ર નથી, તેથી પુત્રને જ (વસુદેવે) કેમ ન રાખ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી, 'તે અસત્યથી ઘણો ભય પામનાર હતા' એમ કહેલ છે; કારણ કે આ (વસુદેવ) આનકદુંદુભિ હતા. આમને (માટે) પુત્ર કરતાં પણ

ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનારું સત્ય જ સાચવવા યોગ્ય હતું. પુત્રો તો દેહના સંબંધવાળા છે, (પણ) સત્ય તો ભગવાનના સંબંધવાળું છે. તેમ હોવાથી જો (વસુદેવ) અસત્ય આચરે તો ભગવાનનું સાંનિધ્ય (પ્રાકટ્ય) ન થાય, તેથી તે (એમ કરતાં) ઘણો ભય પામતા. 57.

1.રક્ષા કરવા માટે દેવકીજીમાં ભગવાને સર્વ દેવતાઓને રાખેલ હોવાથી તેમણે પુત્રોનો પ્રસવ કર્યો, તેવી જ રીતે વસુદેવે પણ પુત્ર કંસને સમર્પ્યો. તેથી જ 59મા શ્લોકના આભાસમાં '(આ સમર્પણનું કાર્ય) ભગવાને કરેલ હોવાથી' એમ કહેશે. (લે)
2.આ પુત્ર કીર્તિમાન (કીર્તિવાળો) હોવાથી મહાન્ હતો. (લે)

'પુત્ર આપવો એ દૃષ્ટ છે, સત્ય અદૃષ્ટ છે. દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટમાં બાધ્યબાધકભાવ કેવી રીતે થયો? (અદૃષ્ટે દૃષ્ટનો બાધ કેવી રીતે કર્યો? અદૃષ્ટથી દૃષ્ટ કેમ દબાઈ ગયું?)' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કિં દુ:સહં તુ1 સાધૂનાં વિદુષાં કિમપેક્ષિતમ્॥
કિમકાર્યં કદર્યાણાં દુસ્ત્યજં કિં ધૃતાત્મનામ્॥58॥

સાધુઓ શું ન સહન કરી શકે? વિદ્વાનોને શેની જરુર હોય? કદર્યો શું ન કરે? આત્માને ધારણ કરનારાઓ શું ન તજે? 58.

પુત્ર ન આપવાનું કારણ શું (1)લૌકિક મોહ છે? અથવા (2)શાસ્ત્ર છે?

(1)પહેલું (લૌકિક મોહ) (કારણ) ન હતું, કારણ કે 'સાધુઓ' એટલે શત્રુઓ મિત્રો તથા તટસ્થો પ્રતિ એક સરખો સ્વભાવ રાખનારાઓ શું ન સહન કરી શકે? મોહને લીધે જ પુત્ર વિગેરેનો વિયોગ સહન ન થઈ શકે તેવો હોય છે, (પણ) જો તે (મોહ) ન હોય તો જેવો પુત્ર તેવો કંસ; અને તેથી કંસને હણનાર પુત્રનું રક્ષણ ન કરવું જોઈએ એવા હેતુથી (તેને) આપી દેવો એ યોગ્ય જ છે.

(2)" 'પુત્રથી લોકો જીતે છે, પુત્રથી ધન પ્રાપ્ત કરે છે.' 'પુમ્ નામના નરકમાંથી રક્ષણ કરે (તે પુત્ર)'. 'તું (પુત્ર યજ્ઞ) છે.' વિગેરે (શાસ્ત્રનાં) વાક્યો પ્રમાણે પુત્રથી કરવામાં આવતા ઉપકારોની જરુર છે" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'વિદ્વાનોને એટલે જ્ઞાનવાળાઓને (પોતાની) બહાર રહેલા કયા પદાર્થની જરુર હોય?' (તેમને) સાધનની તેમજ ફલની પણ (જરુર હોતી) નથી.

'એમ હોય તો પણ અજ્ઞાન બાલકને પોતાની મેળે વધ કરવા (વસુદેવ) આપી દે છે તે અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કદર્યો શું ન કરે?' એમ કહે છે. જો (પુત્રને) ન આપે તો કરેલ કરારનું બંધન જતું રહેવાથી વસુદેવને અસત્ય બોલનાર જાણી, (કંસ) બધાએ પુત્રો, બધીએ પત્નીઓ અને મને (વસુદેવને) મારી નાખે. તેથી 'કુલને માટે એકનો ત્યાગ કરવો' એ ન્યાય પ્રમાણે (પુત્ર) આપવો એ જ યોગ્ય છે. વળી '(કંસ) એમ (બધાની હત્યા) નહિ કરે' એવી શંકા ન રાખવી; કારણ કે કંસ વિગેરે કદર્યો શું ન કરે? સર્વનું ઉલ્લંઘન કરી લોભ રાખે તે કદર્યો. 'કુત્સિત' દુષ્ટ હૃદયરૂપ 'દરી' ગુફામાં જેઓનો સંભવ2 અથવા સ્થિતિ3 હોય (તે કદર્યો).

'એમ હોય તો પણ નાસી જવું જ યોગ્ય હતું, પરંતુ નિરપરાધી અજ્ઞાન બાલકની હત્યા યોગ્ય ન હતી' એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્માને ધારણ કરનારાઓ શું ન તજે?' એમ

કહેલ છે. 'ધૃત:' ધારણ કરેલા છે 'આત્મા' વાસુદેવ જેમણે4, એટલે 'સર્વ ભલે જાઓ, હરિ રહો' એવી જેઓની બુદ્ધિ છે, તેઓએ ભગવાનથી વિરુદ્ધ બીજા સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (પુત્ર) ન આપવાથી સર્વનો નાશ થતો હોવાથી, તે (પુત્ર ન આપવો તે) ભગવાનથી વિરુદ્ધ છે, અને તજવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં ભગવદીઓને ગુણ અથવા દોષનો કોઈ પણ વિચાર હોતો નથી. તેથી પહેલાં જે આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી તે આપવું યોગ્ય જ હતું. 58.

1.પાઠભેદ 'નુ'
2.'હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રાણીઓ પિતાના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો પિતાનું હૃદય દુષ્ટ હોય તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ (પુત્ર) પણ દુષ્ટ જ હોય. કંસ ઉગ્રસેનના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલ ન હતો, પરંતુ દૈત્યના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયો હતો, એમ હરિવંશમાં પ્રસિદ્ધ છે. આમ હોવાથી દુષ્ટ વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલ શું ન કરે? બધુંએ કરે. શાસ્ત્રમાં જે કરવાની મના કરેલી હોય તે પણ કરે જ એવો અર્થ છે. (યો)
3.કોઈવાર (દુષ્ટ) વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલ પણ સારા ધર્મોનું આચરણ કરે એમ દેખાય છે, તેથી ગુણ અને દોષ સંગથી થાય છે એમ માનવામાં આવે તેથી આ બીજો પક્ષ કહેલ છે. 'કુત્સિતા દરી' એટલે દુષ્ટ હૃદયમાં, મિત્ર તરીકે અથવા સ્વામી તરીકે સ્થિતિ છે જેમની તે કદર્યો; કંસ જરાસંધ વિગેરે દુષ્ટોનો મિત્ર હતો, પ્રલંબ વિગેરે દુષ્ટોનો સ્વામી હતો. તેથી મિત્ર અથવા સ્વામી તરીકે દુષ્ટોના હૃદયમાં તેની સ્થિતિ હતી. તેના મિત્રો દુષ્ટ હતા. તેથી દુષ્ટ મિત્રોથી પ્રેરાઈ તે શું ન કરે? આ બંને રીતે 'કદર્ય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નિરુક્તની મર્યાદા પ્રમાણે અક્ષરોની સમાનતાથી જ કરેલી છે, તેવી જ રીતે પાછળ 'વૃષાકપિ' શબ્દની અને આગળ 'પૂતના'ની વ્યુત્પત્તિઓ કરેલી છે. (યો)
4.'તેથી જ્ઞાની મને સર્વથી પ્રિય છે.' 'તે મને જ્ઞાનથી ધારણ કરે છે.' એ શ્રીમદ્ભાગવત અગીઆરમા સ્કંધના વાક્યો પ્રમાણે જ્ઞાનીભક્તો જ ભગવાનને ધારણ કરે છે. તેથી 'ધૃતાત્મનામ્' શબ્દ જ્ઞાનીભક્તો માટે યોજાએલ છે. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.7।.17) પ્રમાણે જ્ઞાનીભકત જ ભગવાનને પ્રિય છે. તેથી ભગવાન્ સિવાયના પદાર્થોમાં તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી તે શું ન તજે? સર્વને સહેલાઈથી તજે, એવો અર્થ છે. આવા ભક્ત વાસુદેવને ધારણ કરે છે, એમ (ગીતા.7।) પરથી જણાય છે. તેમને ધર્મ, અર્થ અથવા કામની અપેક્ષા નથી, તેથી માત્ર મોક્ષની અપેક્ષા હોવાથી મોક્ષ આપનાર વાસુદેવને તેઓ ધારણ કરે તે યોગ્ય જ છે. (યો)

(કંસને પુત્ર આપવાનું કાર્ય) ભગવાને કરેલું હોવાથી (કાંઈ) અનિષ્ટ થયું નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દૃષ્ટ્વા સમત્વં તચ્છૌરે: સત્યે ચૈવ વ્યવસ્થિતિમ્॥
કંસસ્તુષ્ટમના રાજન્ પ્રહસન્નિદમબ્રવીત્॥59॥

હે રાજા! શૌરિની તે સમતા અને સત્યમાં સ્થિરતા જોઈને કંસે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થઈ ઘણું હસતાં આ (નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે તે) કહ્યું. 59.

(કંસે) 'શૌરિ' એટલે વસુદેવની (તેમના) પુત્રમાં અને પોતામાં (કંસમાં) સમતા જોઈ. (તે) બંને (વસુદેવનો પુત્ર અને કંસ) એક બીજાની હત્યા કરનારા છે, એમ જાણીને પોતે

ઉદાસીનતાથી રહેવું તે સમતા. (કંસે વસુદેવની આવી) સમતા અને સત્યમાં તથા પોતાના વચનમાં સ્થિરતા એટલે અચલાયમાનપણું (જોયાં). (તે) બંનેથી (તે) ઘણો પ્રસન્ન થયો. રાજાનો ધર્મ તેવો જ છે, એમ જણાવવા 'હે રાજા!' એવું સંબોધન કરેલ છે. આ (વસુદેવ) મુગ્ધ (મૂર્ખ) છે, એમ જણાવવા (કંસ) ઘણું હસ્યો. (પછી તેણે) આ (આવતા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે તે) કહ્યું. 59.

પ્રતિયાતુ કુમારોઽયં ન હ્યસ્માદસ્તિ મે ભયમ્॥
અષ્ટમાદ્યુવયોર્ગર્ભાન્મૃત્યુર્મે વિહિત: કિલ॥60॥

આ કુમાર પાછો જાઓ; કારણ કે આનાથી મને ભય નથી. ખરેખર, તમારા આઠમા ગર્ભથી મારું મૃત્યુ કહેલું છે. 60.

આથી એમ જણાય છે કે (કીર્તિમાન) પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે (તેને વસુદેવ કંસને આપવા) લઈ ગએલા1, અને (તે સમયે) છઠ્ઠો પુત્ર (દેવકીજીના) ઉદરમાં હતો. 'પાછો જાઓ' એવા (કંસના) વાક્યથી (એમ જણાય છે). તેમ ન હોત (કીર્તિમાનને લઈ ગયા ત્યારે તે તદ્દન નાનો હોત) તો 'લઈ જાઓ' એમ જ (કંસ) કહેત. '(હું આના) પુત્રો (સમર્પણ કરીશ)' એમ પાછલ 54મા શ્લોકમાં 'પુત્રો' બહુવચનમાં યોજેલ હોવાથી, તે વચન પ્રમાણે ત્યાં સુધી (વસુદેવે કીર્તિમાનને પોતાના ઘેર) રાખેલ. 'પાછો જાઓ' એટલે 'પાછો ફરી ઘેર જાઓ'. આ તમારો (વસુદેવનો) કુમાર છે, પરંતુ મને હણનાર નથી. (તે) નહિ હણે તેનું કારણ 'આનાથી મને ભય નથી' શબ્દોથી કહેલું છે.

'ત્યારે (પુત્ર આપવાના) કરારનું બંધન મટી જાય છે' એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે 'તમારા આઠમા ગર્ભથી મારું મૃત્યુ કહેલું છે.' (તેથી) તે (આઠમા ગર્ભ)ને લાવીને (મને) આપવો, એવો (કંસનો) અભિપ્રાય છે. તેથી જ નારદ વિગેરેને આ ગમ્યું નહિ, કારણ કે ભગવાનના ભક્તો (ભગવાન્ સિવાય) બીજામાં2 પણ નિષ્ઠા (પ્રેમ, શ્રદ્ધા) રાખે તે યોગ્ય નથી. તેથી ઉલટું કરવું3 (કીર્તિમાન વિગેરેને હણાવવા) પણ યોગ્ય હતું. 'ખરેખર!' શબ્દ આકાશવાણીનો સંબંધ કરાવે છે. (આકાશવાણીએ એવું કહેલ એમ જણાવે છે.) 60.

1.અહિં નીચે પ્રમાણે ભાવ છે. આગળ 66મા શ્લોકમાં દેવકીજી તથા વસુદેવને સાંકળોથી બાંધ્યા પછી જ તેમનાથી જન્મેલા પુત્રોને માર્યા એમ કહેવાનું છે. વસુદેવે પુત્રને આપ્યા પછી તેમનું મરણ થાય તો બંધન યોગ્ય નથી એમ માનીને, નારદે આગળ શ્લોક 62।માં જે કહેલ છે તે કહ્યું. તેથી આ પુત્ર વસુદેવે કંસને આપ્યો અને કંસે પાછો આપ્યો ત્યાર પછી તરત જ નારદે કંસને એમ કહેલ છે એમ જણાય છે. વસુદેવ અને દેવકીજીને બાંધવામાં આવ્યા પછી ગર્ભ રહેવાનો સંભવ જ નથી. તેથી જ શ્લોક 66માં 'જાતંજાતં' શબ્દ 'જૂદાજૂદા સમયે માર્યા' એમ જણાવતો નથી, એમ આગળ શ્રીસુબોધિનીમાં કહેશે. (ત્યાર પછી ગર્ભ રહે તેમ નહિ હોવાથી તે સમયે પાંચ પુત્રો થયા હતા અને છઠ્ઠો ઉદરમાં હતો એમ માનવું જોઈએ. તેથી કીર્તિમાન પાંચ વર્ષનો થયા પછી વસુદેવ તેને કંસને આપવા લઈ ગયા હતા. પછી ગર્ભ રહી શકે તેમ ન હતું) ભગવાન્ તો અલૌકિક રીતે ગર્ભમાં પધાર્યા હતા. (ટિ)
2.'બીજામાં' એટલે 'સત્યમાં'. (પ્ર) ભગવદ્રૂપ આઠમા પુત્રને આપવાનું કબુલ કરી, 'બીજામાં' એટલે બીજા પુત્રોમાં નિષ્ઠા રાખવી યોગ્ય ન હતી. (લે) આ અર્થ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

3.નારદ વિગેરેએ તેથી ઉલટું કરવું યોગ્ય હતું. (લે) તેથી જ નારદે શ્લોક 62।માં કહેલ વૃત્તાંત કંસને જણાવી, તેથી ઉલટું કરાવ્યું.

તે (કંસ) પ્રસન્ન થાય તે માટે જ (કીર્તિમાનને વસુદેવ) લઈ ગયા હતા, તેથી કંસ બીજી રીતે પણ પ્રસન્ન થતાં પુત્રનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નહિ હોવાથી, તેના (કંસના) વાક્યને સ્વીકારી, (વસુદેવ પુત્રને) પાછો લઈ ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તથેતિ સુતમાદાય યયાવાનકદુન્દુભિ:॥
નાભ્યનન્દત તદ્વાક્યમસતોવિજિતાત્મન:॥61॥

'બરાબર' એમ કહી, પુત્રને લઇને આનકદુંદુભિ ગયા. દુષ્ટ અને વશ નહિ કરેલ અંત:કરણવાળાનું તેનું વાક્ય તેમણે સાચું માન્યું નહિ. 61.

(વસુદેવ) પોતે જ પુત્રને લઈને ગયા. (તેમણે કંસનો) વિશ્વાસ નહિ રાખવાનું કારણ 'આનકદુંદુભિ' શબ્દથી કહેલ છે. ઘણું દુ:ખ પડે ત્યારે જ ભગવાન્ પધારે છે, સુખમાં પધારતા નથી. ભગવાન્ પધારે તે માટે નગારાં અને દુંદુભિઓ વાગ્યાં હતાં. તે બંનેનો વિરોધ થાય છે. (દુ:ખને બદલે સુખ થાય છે, અને આનક તથા દુંદુભિ વાગવાનું પ્રયોજન નિષ્ફલ થાય છે.) તેથી દેવે કરેલ સત્ય હોવાથી, કંસે કરેલ જ અસત્ય છે એમ માની, 'આને (કીર્તિમાનને) નહિ મારું' એવા અભિપ્રાયવાળું 'તેનું' એટલે કંસનું વાક્ય તેમણે સાચું ન માન્યું. 'દુષ્ટ' અને 'વશ નહિ કરેલ અંત:કરણવાળા' શબ્દોથી તેના (કંસનું વાક્ય સાચું નહિ માનવાના) બે કારણો કહેલાં છે. દુષ્ટ સદા એક પ્રકારનો (એકરંગી) હોતો નથી. (તે) અસ્થિર વચનવાળો, ઘાતકી અને પોતાથી વિચારની દૃઢતા વિનાનો હોય છે. તેથી કોઈક એમ જણાવે કે 'પહેલો (પુત્ર) જ આઠમો છે' એટલે (તે) હણશે જ. તેથી દુષ્ટનો વિશ્વાસ ન કરવો. વળી તેને બીજાનાં વાક્ય (કહેવા)ની પણ જરુર રહેતી નથી. જ્યારે રાક્ષસો ભક્ષણ કરવા માટે પુરુષો માગશે ત્યારે જ આ બધા (પુત્રો)ની હત્યા કરાવશે. ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો ઘણાં હોવાથી, (કંસે) અંત:કરણને વશ કરેલ નહિ હોવાથી, જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે (હણવામાં તે) વિલંબ કરશે નહિ. 61.

મહાપુરુષોનું અંત:કરણ પ્રમાણ છે. તેથી (વસુદેવે વિચાર્યું હતું) તેમજ થયું, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકોથી કહે છે:

નન્દાદ્યા યે વ્રજે ગોપા યાશ્ચામીષાં ચ યોષિત:॥
વૃષ્ણયો વસુદેવાદ્યા દેવક્યાદ્યા યદુસ્ત્રિય:॥62॥

વ્રજમાં નંદ વિગેરે જે ગોપો છે, અને જે તેમની તથા (બીજી) સ્ત્રીઓ છે, વસુદેવ વિગેરે વૃષ્ણિઓ અને દેવકી વિગેરે યાદવોની સ્ત્રીઓ.... 62.

કંસે વસુદેવ પ્રતિ જે (કીર્તિમાનને પાછો આપવાનું) કર્યું તે દેવોને હિત કરનારું ન હતું, તેથી દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર નારદે પરિણામે અનિષ્ટ કરનાર વસુદેવને દુ:ખ ઉત્પન્ન કરવા, દૈત્યરૂપ કંસને ગભરાટ ઉત્પન્ન કરવા અને ભગવાન્ તરત જ પધારે તે માટે સાધારણ (ભક્તો)ને પણ દુ:ખ ઉત્પન્ન કરવા ત્રણ વાક્યો1 કહ્યાં, તે (હવે) કહે છે. યમુનાજીના સામા કિનારે વ્રજમાં નંદ વિગેરે જે ગોપો છે, અને યશોદા વિગેરે તેમની જે સ્ત્રીઓ છે, અને શ્લોકમાં 'ચ' 'તથા' શબ્દથી (જણાવેલી) બીજી જે કુમારિકાઓ છે (તે બધાં); અને

(યમુનાજીના) આ કિનારે પણ વસુદેવ વિગેરે જેઓ વૃષ્ણિવંશમાં જન્મેલા છે (તેઓ), અને યદુનાં વંશમાં જેઓ જન્મેલા છે તેમની દેવકીજી વિગેરે જે સ્ત્રીઓ છે (તે)...62.

1.'ત્રણ વાક્યો' એટલે ત્રણ શ્લોકો (62 થી 64 સુધીના). તેથી જ (ત્રણ શ્લોકો પછી) ઉપસંહાર કરતાં (શ્લોક 65ના આભાસમાં ત્રણ શ્લોકો કહીને) એમ કહેશે. (લે)

એ પ્રમાણે એક શ્લોકથી સર્વને જણાવીને, (તેઓ) દેવ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:

સર્વે વૈ દેવતાપ્રાયા ઉભયોરપિ ભારત॥
જ્ઞાતયો બન્ધુસુહૃદો યે ચ કંસમનુવ્રતા:॥63॥

હે ભારત (યમુનાજીના) બંને (કિનારાઓ) ઉપર (રહેલા તેઓ) (તેમજ) (કંસના) પિતરાઈઓ, સંબંધીઓ અને મિત્રો અને જેઓ કંસને અનુસરેલા છે તે બધાએ દેવતા જેવા છે. 63.

(તે) સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બધાએ 'દેવતા જેવા' એટલે દેવતાથી સહેજ ઓછા છે, કારણ કે મનુષ્યનો ભાવ પણ (તેમનામાં) છે. તેથી દેવો પ્રતિ જે કરવું યોગ્ય હોય તે તેઓ પ્રતિ જ કરવું, એમ જણાવેલું છે. 'બંને' એટલે (યમુનાજીના) બંને કિનારાઓ ઉપર, પશુઓ વિગેરે જે કોઈ રહે છે તેઓ પણ દેવના અંશો છે. 'હે ભારત!' એ સંબોધનનો સંબંધ (શ્લોક 64માં) 'આ કહ્યું' એમ કહેશે, તે સાથે છે. નારદનું એવું વચન ન માનનાર (કંસ)નો (તેમાં) વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારું દેવોનું છૂપું (કાર્ય) આવું જ હોય છે, એમ (જણાવવા એ સંબોધન કરેલું છે). વળી (એ પ્રમાણે) માત્ર ઉદાસીન (જણાય છે તે)જ દેવો છે એમ નથી, પરંતુ અક્રૂર વિગેરે કંસની સમીપ રહેનારા જે કંસના પિતરાઈઓ છે, જેઓ (તેના) બંધુ અથવા સંબંધીઓ છે, જેઓ (તેના) મિત્રો છે, અને જેઓ કંસના સેવકો છે તેઓ અને શ્લોકમાં 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલ (કંસના) પિતા વિગેરે પણ સર્વે દેવો જેવા છે. 63.

એમ કંસને નારદે કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એતત્ કંસાય ભગવાન્ શશંસાભ્યેત્ય નારદ:॥
ભૂમેર્ભારાયમાણાનાં દૈત્યાનાં ચ વધોદ્યમમ્॥64॥

ભગવાન્ નારદે આવીને કંસને આ અને ભૂમિના ભારરૂપ થએલ દૈત્યોના વધ માટેનો (દેવોનો) ઉદ્યમ કહ્યાં. 64.

નારદ દુષ્ટ ન હતા, એમ જણાવવા 'ભગવાન્' શબ્દ યોજેલો છે. 'કહ્યું' એટલે યુક્તિ સહિત, ઉપાખ્યાનો કહીને એકાંતમાં સમજાવ્યું. તે (એકાંતની વાતચીત)માં ઉપાખ્યાનમાં જે વાક્યોનો સાર નીકળ્યો તે અહિં જણાવેલ છે. આટલાથી જ કાર્ય પતતું હોવાથી, (એકાંતની વાતચીતમાં થએલ) અનુક્રમ ન કહેવાથી કાંઈ દોષ થતો નથી.

'દેવો (ભૂમિ પર) આવે તેથી શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'ભૂમિના ભારરૂપ કંસ વિગેરે દૈત્યો જન્મેલા છે, તેઓને (આપણે) હણવા' એવી દેવોની મંત્રણા સર્વથી ઉપરના સ્વર્ગમાં થઈ. તે (દૈત્યો)ને હણવા માટે જ, (દૈત્યોના) વધના ઉદ્યમરૂપ દેવોનું (અહિં) આવવું થએલ છે. જેમ (દૈત્યોના) વધ માટે ઉદ્યમ થાય તેવી રીતે આ (બધા) દેવતા જેવા છે, એવું (એક) વાક્ય થાય છે. 64.

એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોકો કહીને ઋષિ ગયા, ત્યારે કંસે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી કહે છે:

ઋષેર્વિનિર્ગમે કંસો યદૂન્ મત્વા સુરાનિતિ॥
દેવક્યા ગર્ભસમ્ભૂતિં વિષ્ણું ચ સ્વવધં પ્રતિ॥65॥
દેવકીં વસુદેવં ચ નિગૃહ્ય નિગડૈર્ગૃહે॥
જાતજ્ઞાતમહન્ પુત્રં તયોરજનશઙ્કયા॥66॥

ઋષિ ગયા ત્યારે યદુઓને સુરો માનીને, અને દેવકીના ગર્ભમાંથી જેમની ઉત્પત્તિ છે તેમને પોતાના વધ માટે (અવતરેલ) વિષ્ણુ માનીને, દેવકીજી અને વસુદેવને ઘરમાં સાંકળોથી બાંધી તેમનાથી જન્મેલા દરેક પુત્રને અજનની શંકાથી હણ્યા. 65-66.

અનુવાદમાં પણ જે વિગતો કહેવામાં આવે છે તે પહેલાં નારદે કંસને કહેલી એમ જાણવું. ઋષિએ (નારદે) જ કંસને (પોતાની હાજરીમાં કાંઈપણ કરતાં) અટકાવેલ હોવાથી, તેણે ઋષિની હાજરીમાં કાંઈપણ ન કર્યું. તેણે બે (વાત) જાણી, અને ચાર (કાર્યો) કર્યાં. તેણે જે બે (વાત) જાણી તે (આ શ્લોકમાં) કહે છે. (1)યદુઓને સુરો એટલે દેવો માન્યા અને (2)દેવકીના આઠમા ગર્ભમાં ઉત્પત્તિ જેની છે તેવા વિષ્ણુને પોતાના એટલે કંસના વધના સંબંધમાં જ (વધ માટે જ) દેવકીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થનાર જાણ્યા. 65.

અને પહેલાં વસુદેવને અને દેવકીને અને શ્લોકમાં 'ચ' 'અને' શબ્દ (છે, તે)થી (જણાવેલ) બીજા તેમની અંદર સમાવેશ થાય (તેમના સંબંધી ગણાય) તેવાઓને પોતાના ઘરમાં જ સાંકળોથી બાંધીને, 'જાતજ્ઞાતમ્' 'જન્મેલાજન્મેલા' એટલે એક પછી એક જન્મેલા (તેમના છ પુત્રોને હણ્યા). 'આઠમો' એ સંખ્યા અપેક્ષાબુદ્ધિથી1 થતી હોવાથી, અને ક્યાંથી ગણત્રી કરવી તે સંબંધી કાંઈ નિયમ ન હોય તેવું પણ સંભવતું હોવાથી, "(આ) 'અજન' એટલે વિષ્ણુ હશે" એવી શંકાથી (છ પુત્રોને હણ્યા). 'જન્મેલાજન્મેલા' શબ્દ કાલનો ભેદ જણાવનાર નથી, પરંતુ દેવકીથી ઉત્પત્તિ એ જ હણવાનું કારણ છે એમ જણાવવા (યોજેલો છે). એમ ન હોય (જૂદા સમયે દરેક પુત્રનો જન્મ થયો ત્યારે દરેકને હણ્યા હોય) તો ક્ષત્રિયોમાં તેરમા દિવસે જ નામ પાડવાનું સંભવતું હોવાથી, તરતમાં જન્મેલાને જ હણવાથી 'કીર્તિમાન, સુષેણ2....' એમ જે (પુત્રોનાં નામો) પહેલાના સ્કંધમાં કહેલ છે તે અયોગ્ય (અસંભવિત) થાય. 66.

1.સંખ્યામાં (ગણવામાં) અપેક્ષાબુદ્ધિ રહે છે. બે ગણવા હોય તો પ્રથમ એક અને પછી બે ગણાય. બે ગણવામાં એકની જરુર અથવા અપેક્ષા રહી. તે પ્રમાણે હરકોઈ સંખ્યા જાણવામાં તે પહેલાંની બધી સંખ્યાની અપેક્ષા રહે છે. તેથી સંખ્યા અપેક્ષાબુદ્ધિથી જાણી શકાય છે. પહેલો પુત્ર કોને ગણવો, ક્યાંથી ગણત્રીનો આરંભ કરવો તે સંબંધી કાંઈ નિયમ કદાચ ન હોય, તો આઠમો હરકોઈ આવી જાય. એમ માની બધા (તે સમયે જન્મેલા છ એ) પુત્રોને કંસે એક સાથે તે જ વખતે હણ્યા-પરંતુ જૂદાજૂદા સમયે (દરેકનો જન્મ થતી વખતે) હણેલા નથી.

2.જૂઓ 9।।.

‘એ પ્રમાણે ઘણું જ દુષ્ટ કર્મ કંસે કેમ કર્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

માતરં પિતરં ભ્રાતૄન્ સર્વાંશ્ચ સુહૃદ: સખીન્॥
ઘ્નન્તિ હ્યસુતૃપો લુબ્ધા રાજાન: પ્રાયશો ભુવિ॥67॥

પ્રાણને પોષનારા લોભી રાજાઓ ભૂતલ ઉપર ઘણું કરી માતા, પિતા, ભાઈઓ, સર્વ મિત્રો અને સખાઓને હણે છે. 67.

આ (કંસ) તો દૈત્ય જ હતો. પણ બીજા જે રાજાઓ હોય છે તેઓ પણ માત્ર (પોતાના) પ્રાણને પોષનારા હોય છે, અને તેમાં પણ લોભી હોય છે. લોભ સર્વ ગુણોનો નાશ કરનાર છે, તેથી તેઓ (રાજાઓ)માં ગુણો હોતા નથી, એમ જણાવવા એમ (તેઓને લોભી) કહેલ છે.

‘ઘણું કરી’ અને ‘લોભી’ એ બે પદોથી એમ જણાવેલું છે કે અંબરીષ વિગેરે જેવા કેટલાક ધર્માત્મા (રાજાઓ) હોય છે તેઓ લોભી હોતા નથી. ભૂતલ ઉપર આવી જ (ઘણું કરી રાજાઓ પ્રાણને પોષનારા અને લોભી હોય તેવી જ) વ્યવસ્થા છે. તેથી યુધિષ્ઠિર વિગેરેએ પણ પિતામહ (ભીષ્મ) વિગેરેને હણ્યા. જેનાથી પોતાને મરણનો સંદેહ રહે તે (શ્લોકમાં જણાવેલ) પાંચ પ્રકારનાં માતા વિગેરે ઘણું માન આપવા યોગ્ય હોય તો પણ (રાજાઓ) તેમને હણે જ છે. 67.

"આ કંસે ‘હું પણ દેવ છું’ એવી ભાવનાથી તેઓનું (દેવોનું) હિત જ કેમ ન કર્યું?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

આત્માનમિહ સઞ્જાતં જાનન્ પ્રાગ્વિષ્ણુના હતમ્॥
મહાસુરં કાલનેમિં યદુભિ: સ વ્યરુધ્યત॥68॥

પહેલાં વિષ્ણુએ હણેલ કાલનેમિ (નામનો) મોટો અસુર પોતે અહિં જન્મેલ છે, (એવું) જાણીને તેણે યદુઓ સાથે વિગ્રહ કર્યો. 68.

પહેલાં (સમુદ્રમાંથી) અમૃતનું મંથન કર્યું ત્યારે ભગવાને દેવોના સૈન્યના પાછલા ભાગના સેનાપતિ1 કાલનેમિ નામના મોટા અસુરને હણેલો. તે (કાલનેમિ) જ આ (હું) કંસ છું એમ પોતાને જાણીને, (વળી ભગવાન્) દેવોની પ્રેરણાથી જ ફરી (મને) હણવા આવે છે એમ જાણીને, યદુઓ દેવ હોવાથી તે બધાઓની સાથે (કંસે) વિરોધ, (વૈર, વિગ્રહ) કર્યો. 68.

1.‘હે રાજન્! ત્રણ લોકના નાથ ચક્ર ધારણ કરનાર જનાર્દને જેમનેજેમને હણ્યા તેઓ તેમના ભક્ત થઈ વિષ્ણુગતિને પામ્યા, કારણ કે દેવનો ક્રોધ વરદાન બરાબર છે’ એમ પાંડવગીતામાં કહેલ છે, તેનો વિરોધ મટાડવા આ કહેલ છે. (આ વાક્ય પ્રમાણે કંસ વિષ્ણુગતિને પામી દેવ થયો હોવો જોઈએ. તેથી આ શ્લોકના આભાસમાં કહી તેવી શંકા થાય.)

વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ કર્મના ફલ દેવામાં જીવે જે પ્રયાસ કર્યો હોય તેની અપેક્ષા રાખે છે, જૂઓ બ્રહ્મસૂત્ર.2।42. તેથી ઉપરઉપરથી મર્યાદાનો ભંગ થતો જણાય તેથી દોષ થતો નથી. વળી ‘ભક્ત’ શબ્દ પાંડવગીતાના વાક્યમાં છે. તેથી જેઓ ભગવાનમાં એકતાન થયા હોય તેમને ભગવાન્ મોક્ષ આપે છે, બધાને મોક્ષ આપતા નથી. વળી ‘ક્રોધ વરદાન બરાબર

છે' એમ પણ ત્યાં છે. તેથી ભગવાન્ વરદાન અથવા લોકિક ભોગ આપે તો પણ ચાલે, તેથી તે વાક્યનો વિરોધ થતો નથી. (પ્ર)

બીજું પણ ઘણું જ અયોગ્ય (કાર્ય કંસે) કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઉગ્રસેનં ચ પિતરં યદુભોજાન્ધકાધિપમ્॥
સ્વયં નિગૃહ્ય બુભુજે શૂરસેનાન્ મહાબલ:॥69॥

(તે) ઘણાં બલવાળો યદુ ભોજ (અને) અંધકના પતિ (પોતાના) પિતા ઉગ્રસેનને પોતે જ બાંધી શૂરસેન (દેશ) ભોગવવા લાગ્યો. 69.

('ઉગ્રસેન' નામથી જ તેની) મોટાઈ જણાવેલી છે. યદુ, ભોજ અને અંધકના પતિ એટલે જેને (એ) સર્વ સાહાય્ય કરનારાઓ હતા, તેવા પોતાના પિતાને (બાંધ્યા). (યદુ, ભોજ અને અંધક) આ (પણ) છએ પ્રકારના યાદવોનું ઉપલક્ષણ (છએ પ્રકારના યાદવો માટે કહેલ, છએને જણાવનાર ચિહ્ન) છે. તેની (ઉગ્રસેનની) આજ્ઞાથી તેઓ બધા વિપરીત કરે (કંસને બાંધે) એવી માન્યતાથી તેને (ઉગ્રસેનને) સારી રીતે બાંધ્યો. બાંધનાર પણ પોતે (જાતે) જ થયો, એમ 'પોતે જ બાંધી' શબ્દોથી કહેલ છે. શૂરસેન દેશ તેના (ઉગ્રસેનના) ભોગ માટે રાખેલ, તેથી 'શૂરસેન ભોગવવા લાગ્યો' એમ તે ફરીથી કહેલ છે. આ બધું કરવાનું (કંસનું) સામર્થ્ય 'ઘણા બલવાળો' શબ્દથી જણાવેલ છે.

એ પ્રમાણે દેવના અંશવાળાઓ અને ભક્તો સર્વેને થએલ ભગવાનના અવતારના કારણરૂપ ભારે દુ:ખનું નિરૂપણ કર્યું. 69.

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીના દશમસ્કંધનાં વિવરણમાં જન્મપ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥અથ દ્વિતીયોઽધ્યાય:॥ અધ્યાય બીજો.

એવં હેતું નિરૂપ્યાય કૃષ્ણોદ્યમ ઉદીર્યતે॥
મહત્ત્વજ્ઞાપનાર્થાય દ્વિતીયે સવિશેષણ:॥કા.1॥

એવી રીતે (ભગવાનના અવતારના) કારણનું નિરૂપણ કરીને, હવે બીજા (અધ્યાય)માં મહત્ત્વ (મોટાઈ)1 જણાવવા માટે
વિશેષણ1 સહિત શ્રીકૃષ્ણનો ઉદ્યમ કહેવામાં આવે છે. કા.1.

દુ:ખં હેતુરિહાગન્તુમિતિબોધાય તત્કથા॥
પુનર્નિરૂપ્યતે સ્પષ્ટા શીઘ્રાગમનહેતુકા॥કા.2॥

(ભગવાનને) અહિં પધારવાનું પ્રયોજન2 (ભક્તોનું) દુ:ખ છે, એવો બોધ કરવા (ભગવાનના અહિં) તરત પધારવાના કારણરૂપ તે (દુ:ખ)ની કથાનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે3. કા.2.

સર્વેષાં જ્ઞાપનાર્થાય કંસવાક્યં તથા સ્તુતિ:॥
અન્યથા ભગવાનેવ પ્રાદુર્ભૂત: કથં ભવેત્॥કા.3॥

સર્વને4 (શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે, એમ) જણાવવા માટે કંસનું વાક્ય5 અને (બ્રહ્મા વિગેરેની) સ્તુતિ6 (કહેલાં છે). તેમ (કંસનું વાક્ય અને સ્તુતિ) ન હોય તો ભગવાન્ (પુરુષોત્તમ)નો જ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. એમ કેમ થાય (જણાય)? કા.3.

પહેલાં (પહેલા અધ્યાયમાં) સામાન્ય રીતે (યદુઓ સાથે કંસનો) વિરોધ કહી, ભગવાન્ તરત જ પધારે તે માટે લોકમાં કંસે કરેલ અતિશય ઉપદ્રવ નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડાત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:
પ્રલમ્બબકચાણૂરતૃણાવર્તમહાશનૈ:॥
મુષ્ટિકારિષ્ટદ્વિવિદપૂતનાકેશિધેનુકૈ:॥1॥
અન્યૈશ્ચાસુરભૂપાલૈર્બાણભૌમાદિભિર્યુત:॥
યદૂનાં કદનં ચક્રે બલી માગધસંશ્રય:॥2॥

ઘણા આહારવાળા પ્રલંબ, બક, ચાણૂર અને તૃણાવર્ત સાથે, મુષ્ટિક, અરિષ્ટ, દ્વિવિદ, પૂતના, કેશી અને ધેનુક સાથે અને બાણ, ભૌમ વિગેરે બીજા આસુર રાજાઓ સાથે મળીને, માગધના આધારવાળા બલવાને (કંસે) યદુઓનો અન્યાયથી નાશ કર્યો. 1-2.

પ્રલંબ દૈત્ય હતો (અને) દૈત્યના રૂપમાં જ રહેતો. બક પક્ષીના રૂપમાં (રહેનાર) દૈત્ય હતો. ચાણૂર મનુષ્યના રૂપમાં (રહેનાર) દૈત્ય હતો. તૃણાવર્ત વંટોળીઆના રૂપમાં (રહેનાર) રાક્ષસ હતો. આ (ચાર) જ બહુ આહારવાળા એટલે ઘણું ખાનારા હતા. આ (વિશેષણ)થી એમ જણાવેલું છે કે 'યદુઓનો અન્યાયથી નાશ કર્યો' એમ કહેલ હોવાથી (આ ચારે) યદુઓનું ભક્ષણ કરેલું. કેટલાક બહુ આહારવાળો અઘ હતો એમ કહે છે. ત્યાં (એવો અર્થ લેવામાં) નામોની અંદર વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ લેવો એ વિચાર કરવા જેવું છે (યોગ્ય નથી). મુષ્ટિક ચાણૂર જેવો7 હતો. જેમ બલભદ્રે હણેલા પ્રલંબને (શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં) પહેલો

ગણાવેલો છે, તેમ (બલભદ્રે હણેલા) મુષ્ટિકને પણ (ઉત્તરાર્ધમાં પહેલો ગણાવેલો છે). અરિષ્ટ બળદના રૂપમાં હતો, (તેને) બકની પેઠે (ભગવાને હણેલો). દ્વિવિદ વાંદરો હતો. પૂતના રાક્ષસી હતી. કેશી અશ્વના રૂપમાં હતો. ધેનુક ગધેડાના રૂપમાં હતો. 1.

બીજા પણ જેઓ અસુરો હોઈ રાજાઓ (થએલા) તેવા પ્રકારના સેંકડો હતા. બાણ બલિનો પુત્ર હતો. નરક એટલે ભૌમાસુર. 'વિગેરે' શબ્દથી જરાસંધ વિગેરેને કહેલા છે. પ્રલંબ વિગેરે છૂપા રહેલા યદુઓને પીડતા, (અને) બાણ વિગેરે પ્રકટ (પ્રસિદ્ધ રીતે રહેતા) (યદુઓને પીડતા). એવી રીતે આ બધાઓથી (કંસે) યદુઓનું 'કદનમ્' એટલે અન્યાયથી નાશ કર્યો. આ (બધા) (કંસની) આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા હતા, તેનું કારણ 'બલવાન' શબ્દથી કહેલ છે. માગધ એટલે (કંસનો) સસરો જરાસંધ (તેને) સાહાય્ય કરનાર હતો. તેણે પણ દિગ્વિજયમાં (કંસથી) પરાજય પામી, (પોતાની) બે દિકરીઓ (તેને) આપેલી. આ બધામાંથી કોઈ પણ (કંસની) આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો ત્યારે જરાસંધ (તેને) હરાવી વશ કરતો, તેથી (જરાસંધને) આધાર કહેલ છે. 2.

1-1.આ શબ્દોથી ભગવાને ઉદ્યમ કર્યો તેનું પ્રયોજન કહેલું છે, એટલે અહિં 'હેતોઃ' 'પ્રયોજનથી' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (ક) તેથી જ એટલો પણ વિલંબ સહન નહિ કરતાં (ભગવાને માયાને) ગર્ભને ખેંચી લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. બીજા કોઈ અવતારમાં આવું થએલ નથી. (ખ) અથવા બીજા અવતારો કરતાં આ અવતાર મહાન્ છે, એમ જણાવવા ભગવાને માયાને આજ્ઞા કરી, વસુદેવના મનમાં પ્રવેશ કર્યો વિગેરેરૂપ મોટાઈ દર્શાવવા તે (હેતુ અથવા પ્રયોજન) કહેલ છે એવો સંબંધ છે. (ગ) અથવા 'મહત્ત્વ' એટલે પુરુષોત્તમપણું, એ પુરુષોત્તમપણું જણાવવા વિશેષણ સહિત શ્રીકૃષ્ણનો ઉદ્યમ કહેલો છે, એવો વાક્યનો સંબંધ છે; કારણ કે બીજાઓથી આનો ભેદ જણાવનાર આનો અસાધારણ (બીજા કોઈમાં ન હોય તેવો) ગુણ 'વિશેષણ' કહેવાય છે. તેવું અહિં (1)માયાને આજ્ઞા કરવી તે છે; કારણ કે બ્રહ્મા વિગેરેને પણ મોહ કરનારી માયાને પુરુષોત્તમ વિના બીજો કોઈ આજ્ઞા કરી શકે નહિ, તેમજ તે માયા પણ પુરુષોત્તમ વિના બીજા કોઈને અધીન થાય નહિ. (2)ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત વસુદેવ કોઈ તેમની પાસે જઈ ન શકે તેવા થયા (એ તેવો બીજો ગુણ છે). (3)દેવકીજીમાં મને હણનાર છે એવું કંસને જ્ઞાન કરાવવા છતાં, તેના આસુરભાવનો ભગવાને ત્યાગ કરાવ્યો (તે એવો ત્રીજો ગુણ). (4)બ્રહ્મા વિગેરેએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી (એ તેવો ચોથો ગુણ). (ટિ)

ભગવાનને અવતાર લેવાના પ્રયોજનનું મહત્ત્વ જણાવવા ભગવાને ઉદ્યમ કર્યો. (1) ભગવાન્ ભક્ત ઉપર પ્રેમ રાખનારા છે, એવો ભગવાનનો સ્વભાવ જણાવવો એ પ્રયોજન છે. તેનું મહત્ત્વ જણાવવા ભગવાને ઉદ્યમ કર્યો. (2)આવો ભગવાનનો સ્વભાવ તો પ્રહ્લાદના સંબંધમાં (હિરણ્યકશિપુના અવતારમાં) પણ જણાએલ છે, પણ પ્રહ્લાદનું રક્ષણ તો ભગવાને જ્ઞાનવાળી મર્યાદાભક્તિથી કરેલ, અહિં આ અવતારમાં જ્ઞાનવાળી મર્યાદાભક્તિથી રક્ષણ કરતા નથી. તેથી ઉદ્યમનું બીજું પ્રયોજન (ટિપ્પણીમાં) કહેલ છે, કે આ અવતાર બીજા અવતારોથી મહાન્ છે એમ જણાવવું એ પ્રયોજન છે. (3)આટલાથી પણ (આ બીજા) અધ્યાયનું તાત્પર્ય સંપૂર્ણ રીતે જણાતું નથી, તેથી ત્રીજું પ્રયોજન

(ટિપ્પણીમાં) કહેલ છે, કે આ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે, એમ જણાવવું એ પ્રયોજન છે. આ ત્રણે અર્થ 'મહત્ત્વજ્ઞાપનાય' શબ્દના લેવાના છે, વિકલ્પે એકએક અર્થ લેવાનો નથી. (પ્ર)
2.અહિં હેતુ ('દુ:ખં હેતુ:' માં 'હેતુ' શબ્દ છે તે) શબ્દ પ્રયોજનના અર્થમાં યોજાએલ છે. (કા)
3.પહેલી કારિકામાં 'મહત્ત્વ જણાવવા માટે' એમ જે પ્રયોજન કહ્યું, તેના (ટિપ્પણીમાં ત્રણ અર્થો કરેલ છે તે પૈકી) પહેલા અર્થનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ આ કારિકાથી થાય છે. (પ્ર)
4.'સર્વને' એટલે સર્વ દૈત્યોને ભગવાનનો અવતાર થયો છે, એમ જણાવવા કંસ શ્લોક 20માં કહેલ વાક્ય કહે છે. આ ટિપ્પણીજીમાં 'મહત્ત્વ જણાવવા માટે' પ્રયોજનનો જે બીજો અર્થ કહ્યો છે તે સ્પષ્ટ કરે છે, કારણ કે આ વાક્યથી એવો બોધ થાય છે, કે બીજા બધા અવતારો કરતાં આ અવતાર અધિક છે. (પ્ર) 'સર્વ'નો અર્થ 'સર્વ દૈત્યો' કરવા કરતાં 'સર્વ ભક્તો' વધારે યોગ્ય જણાય છે.
5.'મહત્ત્વ જણાવવા માટે' પ્રયોજનનો ટિપ્પણીમાં જે ત્રીજો અર્થ કર્યો તે અર્થ લેતાં, ભગવાનનો અવતાર લેવાનો વિશેષણ સહિત ઉદ્યમ કહેલ છે. તેમાં જણાવેલ વિશેષણોનું આ કારિકામાં વિવરણ કરેલું છે. કંસનું શ્લોક 20માંનું વાક્ય, અને બ્રહ્મા વિગેરેની સ્તુતિ સર્વ ભક્તોને 'શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે' એમ જણાવવા કહેલાં છે. ભગવાનની માત્ર સન્નિધિથી દૈત્ય કંસને પણ શ્લોક 21 તથા 22માં જણાવ્યું તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે (22મા શ્લોક પરનાં શ્રીસુબોધિની જોવાં) (તેથી શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એમ જણાય છે). વળી (તત્ત્વદીપનિબંધ 3।159)માં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મા મુખ્ય રીતે પૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણની જ સ્તુતિ કરે છે, તેથી આ બ્રહ્મા વિગેરેની સ્તુતિ પણ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ હોય તો જ સંભવે તેવી હોવાથી, (શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ જ છે એમ જણાવે છે.) (લે+કા)
6.'મહત્ત્વ જણાવવા માટે' પ્રયોજનનો ટિપ્પણીમાં ત્રીજો અર્થ કહ્યો તે આ બ્રહ્મા વિગેરેએ કરેલી સ્તુતિથી સ્પષ્ટ થાય છે. (પ્ર)
7.'ચાણૂર જેવો' એટલે 'મનુષ્યના રૂપમાં રહેનાર દૈત્ય' (લે)

પીડાયેલા (યદુ)ઓએ જે કર્યું તે નીચેના (દોઢ) શ્લોકથી કહે છે:

તે પીડિતા નિવિવિશુ: કુરુપાઞ્ચાલકૈકયાન્॥
શાલ્વાન્ વિદર્ભાન્ નિષધાન્ વિદેહાન્ કોશલાનપિ॥3॥

પીડાએલા તેઓ કુરુ, પાંચાલ, કૈકય, શાલ્વ, વિદર્ભ, નિષધ, વિદેહ અને કોશલ દેશોમાં જઈ વસ્યા. 3.

પહેલાં (પહેલા દોઢ શ્લોકમાં) કહેલાઓથી પીડાએલા કુરુદેશ એટલે હસ્તિનાપુર દેશમાં જઈ વસ્યા. તેવી જ રીતે બીજાઓ 'પાંચાલ' એટલે કંપિલા વિગેરે દેશમાં, 'કૈકય' એટલે ચિત્રકુટ વિગેરે દેશમાં, 'શાલ્વ' એટલે પશ્ચિમ દેશમાં, 'નિષધ' એટલે ઉત્તર દેશમાં, 'વિદર્ભ' એટલે દક્ષિણ દેશમાં, 'વિદેહ' એટલે તે (રાક્ષસો)થી નહિ ભોગવાતા દેશમાં, (અને) 'કોશલ' એટલે અયોધ્યા દેશમાં જઈ વસ્યા એટલે (ત્યાં) છૂપી રીતે રહ્યા. આ રાજાઓ ધર્માત્મા હતા. તેથી પોતાના દેશનો ત્યાગ કરી (તેઓ) કુટુંબ સહિત ત્યાં જ રહ્યા એવો અર્થ છે. 3.

વળી જેઓ બહાર નીકળી શક્યા નહિ, તેઓ કંસના જ સેવક થઈ રહ્યા, એમ નીચેના (અર્ધા) શ્લોકથી કહે છે:

એકે તમનુરુન્ધાના જ્ઞાતય: પર્યુપાસતે॥3॥ ॥

કેટલાક જ્ઞાતિઓ તેને અનુસરીને તેની સેવા કરવા લાગ્યા. 3॥.

અક્રૂર વિગેરે કેટલાક જ્ઞાતિઓ એટલે સગોત્રીઓ તેને અનુસરીને એટલે તેને વીંટાઈને તેના સેવક તરીકે રહીને, સર્વ તરફથી તેની સેવા કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે (ભગવાન્ અવતાર લેવાનો) ઉદ્યમ કરે તે માટે (તેના) કારણ તરીકે બધાને ઘણું દુ:ખ થયું એમ જણાવેલ છે. 3॥.

ભગવાનનો (અવતાર લેવાનો) ઉદ્યમ કહેવા માટે, દેવકીજીનું બંધન જેની પહેલાં થએલું તે1 (બંધન થયું તે પછીનું) ચરિત્ર નીચેના દોઢ શ્લોકથી કહે છે:

હતેષુ ષટ્સુ બાલેષુ દેવક્યા ઔગ્રસેનિના॥4॥

સપ્તમો વૈષ્ણવં ધામ યમનન્તં પ્રચક્ષતે॥

ગર્ભો બભૂવ દેવક્યા હર્ષશોકવિવર્ધન:॥5॥

ઔગ્રસેનિએ દેવકીજીના છ બાલકોને હણ્યા ત્યારે (દેવકીજીનો) સાતમો ગર્ભ (જે) વિષ્ણુનું ધામ છે અને જેને અનંત કહે છે તે દેવકીજીના હર્ષ અને શોકને વધારનાર થયો. 5.

દેવકીજીના છ બાલકોને ઔગ્રસેનિએ હણ્યા. (કંસે પોતાના) ભાણેજોને હણ્યા. તેથી (તેને) પિતા (ઉગ્રસેન)ના નામથી (ઔગ્રસેનિ કહી) ઓળખાવેલ છે. (ભાણેજોને હણ્યા એમ કહ્યું તેથી) બીજાઓને2 હણ્યા એ સમજાઈ જ ગયું; કારણ કે લોકમાં ભાણેજ બહુ માન આપવા યોગ્ય છે. 4.

'તેણે (કંસે) છ ગુણોને 'આ ભગવાન્ છે' એવી બુદ્ધિથી3 હણ્યા, તેથી ધર્મોનું સ્થાન થએલ4 અક્ષરરૂપ (ગર્ભમાં) આવ્યા. તેને પણ કંસ મારશે' એવી શંકા થાય, તે 'વિષ્ણુનું ધામ' શબ્દથી દૂર કરે છે. આ ('વિષ્ણુ' શબ્દ) થી એમ જણાવ્યું છે કે 'વિષ્ણુ' એટલે સર્વ સ્થલે રહેનાર, સર્વની રક્ષા કરનાર, પોતાની રક્ષા કરે તેમાં સંદેહ નથી. 'સાતમો' એ છેલ્લી હદ5 છે. છ ધર્મો (છે) અને તેઓનો આધાર થએલ સાતમો ધર્મી છે. પુરુષોત્તમ તો તે (સાતમા ધર્મી)થી પણ અધિક છે. તેથી આ (સાતમો ગર્ભ) પુરુષોત્તમ નથી, એમ જણાવવા 'ધામ' શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે જેને લોકો 'અનંત' એટલે કાલરૂપ કહે છે, તે અનંત સાતમા ફેરામાં ગર્ભ (તરીકે) પ્રકટ થયા. તેમનામાં અર્ધ આનંદ6 પ્રકટ થએલ હોય છે, તેથી તે દેવકીજીના હર્ષ તથા શોકને વધારનાર થયા. (તે) મોટા (હતા) તેથી (દેવકીજીને) હર્ષ થયો. (તેમનો) પ્રભાવ (દેવકીજીએ) જોએલ નહિ હોવાથી, તેવા પણ હણાવાના છે એમ (જાણી તેમને) શોક થયો. 5.

1.અહિં ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-પહેલા અધ્યાયના શ્લોક 62 થી 64 સુધીમાં નારદે કંસને કહેલી વાત કહી. તે વાત જ્યારે કંસને નારદે કહી ત્યારે કંસે દેવકીજીના છ પુત્રોને હણ્યા, અને દેવકીજીને બાંધ્યાં. અહિં ચોથા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી તે કહી, પાંચમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી સાતમો ગર્ભ દેવકીજીના હર્ષ અને શોકને વધારનાર થયો એમ કહી, ભગવાને તરત અવતાર લેવાનું કારણ જણાવેલું છે. (સાતમો ગર્ભ બંધન પહેલાં દેવકીજીને રહેલ,

પરંતુ) પહેલાં તે શોક વધારનાર ન હતો; પણ જ્યારે છ પુત્રોને કંસે હણ્યા ત્યારે 'આ સાતમાને પણ તે હણશે' એવા વિચારથી તે દેવકીજીના શોકને વધારનાર થયો. આ સર્વ (છ પુત્રોની હત્યા તથા સાતમા ગર્ભથી દેવકીજીના શોકની વૃદ્ધિ) (દેવકીજી તથા વસુદેવના) બંધન પછી થયું, તેથી બંધન જ જેની પહેલાંની અવધિ છે, (એટલે બંધન જેની પહેલાં થએલું) તેવું ચરિત્ર અહિં કહે છે એવો અર્થ છે. તેથી જ આગળ (અઢારમા શ્લોકના આભાસમાં) 'છ પુત્રો હણાયા તે પહેલાં જ સંકર્ષણ ગર્ભમાં (આવેલ)' એમ કહેશે. છ પુત્રો જેમનામાં આસુરભાવ હતો તેમને હણ્યા, અને સંકર્ષણગર્ભના સંબંધમાં (દેવકીજીને) દુ:ખ થયું એ ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે. (ટિ) એ છ પુત્રો હિરણ્યકશિપુના પુત્રો હોવાથી તેમનામાં આસુરભાવ હતો. (પ્ર) જૂઓ. 10।। થી 48.

2.'બીજાઓને' એટલે 'યદુઓને' એવો અર્થ છે. (લે)

3.'બુદ્ધિથી' એટલે 'આ ભગવાન્ છે એવી બુદ્ધિથી'. ગયા અધ્યાયના 66મા શ્લોકમાં તેમને 'અજન' હોવાથી શંકાથી હણ્યા એમ કહેલ છે. તેથી ધર્મી જાણી તેમને હણેલ હોવાથી, ધર્મી ગર્ભમાં આવ્યા એવો અર્થ છે. (લે)

4.'ધર્મોનું સ્થાન' શબ્દથી છ પુત્રો હણાયા તે આ અક્ષરના ધર્મરૂપ હતા એમ જણાવેલ છે. પુરુષોત્તમના ધર્મનું તો કોઈથી નિવારણ થઈ શકે જ નહિ. આથી 10।। થી 48નો વિરોધ થતો નથી; કારણ કે 'તે જ બ્રહ્મ કાર્યના આકારથી (આકારવાળું) પણ થાય છે' એવો સિદ્ધાંત હોવાથી 'ક્ષર' એ અક્ષરનો ધર્મ છે, અને તેથી તે અક્ષરરૂપ ગણાય તેમાં દોષ નથી. (પ્ર)

5.'છેલ્લી હદ' એટલે 'આનંદમીમાંસા વિગેરેમાં કહેલી મોટાઈની છેલ્લી હદ' એવો અર્થ છે. આગળ (તે કેવી રીતે છેલ્લી હદ ગણાય) તેનું વિવરણ કરેલું છે. આ મહત્ત્વ જણાવનાર પરિકર છે. (પ્ર)

6.'ત્યારે સાતમા ગર્ભથી દેવકીજીના હર્ષનો વધારો થયાનું કહ્યું તે ઘટતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમનામાં અર્ધ આનંદ પ્રકટ થએલ હોય છે' એમ કહેલ છે. પૂર્ણ આનંદ તો પુરુષોત્તમમાં જ હોય છે, તેથી દેવકીજીના મનમાં પુરુષોત્તમ પધાર્યા ત્યારે તેમનામાં આનંદનો જ આવિર્ભાવ થયો; પરંતુ તેમને કારાગૃહમાં રાખેલ હોવાથી, બીજાઓને તે (દેવકીજી) તે સમયે તેવાં (પૂર્ણ આનંદવાળાં) દેખાતાં ન હતાં. એમ સરસ્વતીના દૃષ્ટાંતથી આગળ શ્લોક 19માં કહેશે. આ (અનંત) આનંદમય હોવા છતાં, (તેમને) પ્રભુનો સંગમ થાય ત્યારે જ તે પૂર્ણ આનંદ પ્રકટ કરે છે. તેથી (ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે) તેમનામાં અર્ધ આનંદ જ પ્રકટ હતો. (ટિ)

આમ થતાં ભક્તો પર દયા (ભગવાને) રાખેલી1 હોવાથી દયાથી પરિપૂર્ણ થએલા ભગવાને તરત જ ઉપાય કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા વિદિત્વા કંસજં ભયમ્॥
યદૂનાં નિજનાથાનાં યોગમાયાં સમાદિશત્॥6॥

વિશ્વાત્મા ભગવાને પણ પોતે જેમના નાથ છે તેવા યદુઓને કંસથી થએલ ભય જાણીને યોગમાયાને (નીચે પ્રમાણે) આજ્ઞા કરી. 6.

પહેલાં (કંસે) કરેલ અપરાધનો ઉપાય કરવા2, અને જો (કંસ) સાતમા ગર્ભનો સ્પર્શ કરે તો તે (સાતમા ગર્ભ)થી જ તે (કંસ) હણાઈ જાય તેવો સંભવ હોવાથી (પહેલાં કરેલ અપરાધનો) ઉપાય થઈ શકે નહિ3, તેથી તરત જ પોતે (ભૂતલ ઉપર) પધારવા, છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા ભગવાને તે ગર્ભને બીજે લઈ જવા યોગમાયાને આજ્ઞા કરી. ભગવાનની જે શક્તિ જગતનું કારણ થએલી છે તે યોગમાયા (કહેવાય છે). (ભગવાન્) લોકોનું દુ:ખ જાણતા હતા, એમ જણાવવા 'વિશ્વાત્મા' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાને) યદુઓને કંસથી થએલ ભય જાણ્યું. (ભગવાન્) બધાઓનું સ્વરૂપ જાણે છે જ તો પછી યાદવોનું જાણે તેમાં શું આશ્ચર્ય? તેઓ (યાદવો)ને જ દુ:ખ થયું ત્યારે ઉપાય કરવાનું કારણ 'પોતે જેમના નાથ છે તેવા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'નિજ:' પોતે જ 'નાથ:' નાથ છે જેમના, તેવા (યાદવો હતા). માત્ર ઇચ્છાથી જ સર્વ થતું નથી, એમ (દર્શાવવા)4 (ગર્ભને એક સ્થલેથી બીજે સ્થલે પહોંચાડવામાં) દૃષ્ટ (દેખીતું) કારણ જણાય તે માટે યોગમાયાને (ભગવાને) આજ્ઞા કરી. 6.

1.આ 3।।માં જણાવેલ છે. (પ્ર)
2.કીર્તિમાન વિગેરે પુત્રોને હણી અપરાધ કરેલ તેનો ઉપાય કરવા, એટલે કંસને હણી 10।।ી 9 સુધીનાં વચનો માતાપિતાને કહી 10।।માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને આનંદ કરાવવા. (લે)
3.કારણ કે પરમાનંદ પ્રકટ થાય નહિ ત્યાં સુધી બધું દુ:ખ મટે નહિ. (પ્ર)
4.'તેમણે રમણ કર્યું નહિ જ' વિગેરે શ્રુતિમાં 'તેમણે તપ કર્યું' વિગેરે બીજાં સાધનો કહેલાં છે. તેથી ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ કરવા સમર્થ હોવા છતાં, તે કાર્ય થવાનું બીજું કોઈ દૃષ્ટ દ્વાર દર્શાવે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તે પ્રમાણે અહિં ભગવાને યોગમાયાને આજ્ઞા કરી. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ શ્લોકોથી1 (ભગવાનની) આજ્ઞા2 જ કહે છે:

ગચ્છ દેવિ વ્રજં ભદ્રે ગોપગોભિરલંકૃતમ્॥
રોહિણી વસુદેવસ્ય ભાર્યાસ્તે નન્દગોકુલે॥
અન્યાશ્ચ કંસસંવિગ્ના વિવરેષુ વસન્તિ હિ॥7॥

હે દેવી! હે ભદ્રે! ગોપ ગોપી અને ગાયોથી શોભતા વ્રજમાં જા. નંદના ગોકુલમાં વસુદેવની પત્ની રોહિણી છે. કંસથી દુ:ખ પામેલી બીજી (સ્ત્રી)ઓ પણ ગુફાઓમાં રહે છે. 7.

આરંભમાં તું વ્રજમાં જા; કારણ કે ત્યાં જવાથી તને સુખ થશે. મથુરામાં દૈત્યોનો આવેશ હોવાથી, અને તેઓ (દૈત્યો)ના ભગવાન્ માયારૂપ હોવાથી આ (યોગમાયા) પણ જો ત્યાં જાય તો તેઓ (દૈત્યો)નું જ કાર્ય કરે, તેથી માત્ર દેવોએ જ જેનો આશ્રય કરેલ છે તેવા ગોકુલમાં જા, એવી (ભગવાનની) આજ્ઞા (થઈ), કારણ કે તું (યોગમાયા) દેવતારૂપ છે, દૈત્યનું હિત કરનારી નથી. તેથી (દેવતારૂપ હોવાથી) ('હે દેવી!') એવું સંબોધન કરેલું છે. 'વ્રજ'3 શબ્દથી જંગમપણું કહેલું છે, તેથી સ્થાવર નગરથી4 (તે) ઉત્તમ છે.

'ત્યાં (વ્રજમાં) રહેલાં દેવોને માયાના (ત્યાં) જવાથી ઘણો મોહ થાય તેવો સંભવ હોવાથી, (તેના ત્યાં જવાથી) ઊંધું (ખરાબ) પરિણામ આવશે' એવી શંકાનું 'હે ભદ્રે!'

શબ્દથી નિરાકરણ કરેલું છે. તું (યોગમાયા) કલ્યાણરૂપ છે. દેવોને જે કલ્યાણરૂપ દેવતા આ લોકમાં સુખ આપનારી છે તે (તું છે). તે (દેવતા)નું ભોળા પુરુષો ઘણું સન્માન કરે છે. તેથી તેનું માન થશે એમ જણાવવા5 'ગોપ ગોપી અને ગાયોથી શોભતા' વિશેષણ યોજેલ છે. 'ગોપાશ્ચ' ગોપો 'ગોપ્યશ્ચ' અને ગોપીઓ તે 'ગોપા: ગોપાશ્ચ' ગોપ તથા ગોપીઓ 'ગાવશ્ચ' અને ગાયો6. તે બેઉ તે સ્થાનની શોભારૂપ થએલાં છે. તેમનાથી જ ત્યાંની (તે સ્થાનની) શોભા છે. જે બીજો ત્યાં રહે છે તે તો તેમને અનુકૂલ જ હોય છે, એટલે તેમને (ગોપ ગોપીઓ તથા ગાયોને) કાંઈ નડતર (વિઘ્ન કરનાર) નથી, એમ જણાવેલ છે. તેથી દર્શનથી જ ત્યાં (વ્રજમાં) સુખ થશે એમ કહેલ છે.

'ત્યાં જઈને મારે શું કામ (કરવાનું)?' એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી બીજું ચરણ કહેલ છે. વસુદેવની પત્ની રોહિણી ત્યાં છે.

'ત્યાં રહેવામાં (તેમને) શું સંબંધ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'નંદના ગોકુલમાં' શબ્દ યોજેલ છે. નંદનાં સંબંધવાળા ગોકુલમાં (રહે છે). આથી નંદ અને વસુદેવ ભાઈઓ છે એમ જણાવેલું છે. '(તે ત્યાં) એ પ્રમાણે કેમ રહે છે,' એવી શંકા દૂર કરવા7 અહિં બે પાદ અધિક8 કહેલાં છે. બીજી વસુદેવની અને બીજાની સ્ત્રીઓ પણ, જેઓ કંસથી દુ:ખ પામેલી છે તેઓ ગુફાઓમાં એટલે ગુપ્ત સ્થાનોમાં રહે છે. ભયની દશામાં એવી જ રીતે રહેવું યોગ્ય છે, એમ જણાવવા 'હ' શબ્દ યોજેલ છે. 7.

1.આ નવ શ્લોકો પૈકી પ્રથમ શ્લોક (આ શ્લોક) છ ચરણનો જાણવો. (પ્ર)
2.'શુક' અધ્યાહાર છે. (શુક ભગવાનની આજ્ઞા કહે છે) (લે)
3.'વ્રજ્' એટલે જવું. તેથી 'વ્રજ:' શબ્દ જંગમપણું દર્શાવે છે.
4.'ન ગૃણાતિ ઇતિ નગરમ્' 'બોલતું નથી તે નગર'. તેથી તે (બોલતું નહિ હોવાથી) સ્થાવર બરાબર છે, અભિમાનથી તે અક્કડ જ રહે છે તેથી તે (બોલતું નથી અને સ્થાવર તુલ્ય છે.) (ટિ)
5.'ગોપાશ્ચ ગોપ્યશ્ચ ગોપા:' એ એકશેષ દ્વન્દ્વ સમાસ થયો, ગોપો, ગોપીઓ અને ગાયો એ ત્રણેથી વ્રજની શોભા છે. તેમાં ગોપો અને ગાયો પોતાના વ્યવહારથી સ્પષ્ટ રીતે વ્રજને શોભાવે છે. ગોપીઓ તો સાક્ષાત્ શ્રુતિઓ છે. ભગવાને તેમને વરદાન આપેલું અને તેથી રાસોત્સવમાં ભગવાનનો સંગમ થશે એવી આશાથી ત્યાં રહીને પરસ્પર ભગવાનના ગુણો ગાઈ ફરતાં વ્રજને શોભાવે છે. તેઓ મુખ્ય રીતે વ્રજનું ભૂષણ છે. તેઓ ગુપ્ત રીતે જ વ્રજનું ભૂષણ છે, કારણ કે ભગવાન્ તેઓની સાથે ગુપ્ત રીતે જ લીલા કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. તેથી જ 'ગોપીઓ' આ સમાસમાં ગુપ્ત રીતે શુકે કહેલી છે. માયાને આજ્ઞા કરતાં, ભગવાન્ તે પ્રકાર દર્શાવે છે અને કહે છે કે 'જેઓ વ્રજને જે રીતે શોભાવે છે તેઓને ત્યાં અનુકૂલ થઈ વ્રજને વધારે શોભાવ.' આમ હોવાથી ગોપીઓ ગુપ્ત રીતે વ્રજને શોભાવે છે તેમ તું પણ તેમને અનુકૂલ થઈ ગુપ્ત રીતે વ્રજને વધારે શોભાવ. તેથી મધ્યસ્થ દૂતિની પેઠે ગુપ્ત રીતે ગોપીઓને અનુકૂલ થઈ તારે રહેવું, એવો ભગવાનનો ગૂઢ આશય છે. આ અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં 'જે બીજો ત્યાં રહે છે.....' વાક્યથી સૂચવ્યો છે. (યો)

6.ઉપર ‘ત્યાં જવાથી તને સુખ થશે’ એમ સામાન્ય રીતે કહેલું છે, તે અર્થ અહિં સ્પષ્ટ કરે છે. આવી આ લોકમાં સુખ આપનારી દેવીનું ભોળા લોકો જ સન્માન કરે છે. તેથી તેનું સન્માન થાય તે માટે તે વ્રજમાં ગોપ ગોપીઓ રહે છે એમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (લે)
7.‘આકાંક્ષાર્થમ્’ એટલે આકાંક્ષા (શંકા) દૂર કરવા માટે ‘મશકાર્થો ધૂમ:’ ‘મચ્છરો ઉડાડવા કરેલ ધુમાડો’માં જેમ ‘અર્થ’ શબ્દ યોજાએલ છે તેમ અહિં પણ યોજાએલ છે. (પ્ર)
8.‘અધિક’ એટલે ‘નવ શ્લોકોથી અધિક’. આ શ્લોકમાં બે પાદ એક ચરણ અધિક કહેલ છે. (લે) નવ શ્લોકોથી ભગવાનની આજ્ઞા શુક કહે છે. તેથી સાતમા શ્લોકથી પંદરમા શ્લોક સુધી આજ્ઞા કહેલી છે. ચૌદમા શ્લોકમાં ‘ભગવાને જે કહ્યું તે યોગમાયાએ કર્યું’ એમ કહેલું હોવાથી તે શ્લોકથી પણ આજ્ઞા જ કહી એમ જાણવું. પંદરમા શ્લોકમાં લોકોએ આક્રંદ કર્યું એમ કહેલ છે, તે આક્રંદ પણ 9મા શ્લોકમાં ‘અથ’ શબ્દ છે તેનું વિવરણ છે એમ સોળમા શ્લોક ઉપરનાં ટિપ્પણીજીમાં દર્શાવેલ છે. તેથી આજ્ઞા માંહેના 9મા શ્લોકનું વિવરણ પંદરમાં શ્લોકમાં હોવાથી, તે પણ આજ્ઞા જ કહે છે. (લે)

‘(રોહિણી નંદનાં ગોકુલમાં રહે છે) તેથી શું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

દેવક્યા જઠરે ગર્ભં શેષાખ્યં ધામ મામકમ્॥
તત્ સન્નિકૃષ્ય રોહિણ્યા ઉદરે સન્નિવેશય॥8॥

મારું ‘શેષ’ નામનું ધામ દેવકીજીના જઠરમાં ગર્ભ (થએલ) છે. તેને ખેંચીને રોહિણીના ઉદરમાં સારી રીતે મૂક. 8.

બીજા ગર્ભોથી (આ ગર્ભ) જૂદા પ્રકારનો છે, એમ જણાવવા ‘જઠર’1 શબ્દ યોજેલ છે. ‘તેને’ એટલે (તે) પ્રસિદ્ધ2 (ગર્ભ)ને ત્યાંથી ખેંચીને રોહિણીના ઉદરમાં સારી રીતે મૂક.

‘તે ગર્ભનું રક્ષણ કરવાનું શું પ્રયોજન?’ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી ‘શેષ નામનું’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘શેષ’ એવું નામ છે જેનું (તેવો તે છે). તેથી તેનો જો નાશ થાય તો ભૂમિ જ (સમુદ્રમાં) ડૂબી જાય3.

‘તેને ખેંચવાથી તેનો (ગર્ભનો) નાશ થવાનો ભય રહેશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મારું ધામ’ શબ્દો યોજેલ છે. (તે) ભગવાનના તેજરૂપ અથવા ભગવાનનું પણ સ્થાન (રહેઠાણ) થએલ છે, તેથી તેનો નાશ થશે નહિ. 8.

1.બીજા ગર્ભો જરાયુ (ઓર)માં રહે છે, જ્યારે આ ગર્ભ જઠરમાં રહેલ આકાશમાં નિર્લેપ રહે છે, એવો આ ગર્ભનો બીજા ગર્ભોથી ભેદ જણાવવા ‘જઠર’ શબ્દ યોજેલ છે એવો અર્થ છે. (લે)
2.‘પ્રસિદ્ધ’ એટલે ‘ભગવાનના ધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ.’ (લે)
3.સમુદ્રપર શેષ રહે છે અને તેની ફણા ઉપર ભૂમિ રહેલી છે. તેથી શેષનો નાશ થાય તો ભૂમિ તેની ફણા ઉપરથી જલમાં પડી ડૂબી જ જાય.

‘ત્યારે (ગર્ભ દેવકીજીના જઠરમાં) રહે તો પણ કંસથી ભય થવાનો નથી. તો પછી (ત્યાં રહે તેમાં) શું દોષ (વાંધો)?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

અથાહમંશભાગેન દેવક્યા: પુત્રતાં શુભે॥

પ્રાપ્સ્યામિ ત્વં યશોદાયાં નન્દપત્ન્યાં ભવિષ્યસિ॥9॥

હે સુંદરિ! પછી હું અંશોના ભાગથી દેવકીજીના પુત્રપણાને પામીશ, (અને) તું નંદની પત્ની યશોદામાં (ઉત્પન્ન) થઈશ. 9.

આ પુરુષોત્તમ યોગમાયાને આજ્ઞા કરે છે, કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં તે (પુરુષોત્તમ) જ સેવા કરવા યોગ્ય છે. આરંભમાં (શ્લોક 6માં) 'પોતે જેમના નાથ છે તેવા યદુઓને' એમ કહેલ હોવાથી, તે (પુરુષોત્તમ) અહિં ચાર પ્રકારે પધારશે. તે માટે (ચાર પ્રકારે ભૂતલ પર પધારવા માટે) કહે છે કે 'પછી' એટલે (તું ગર્ભને રોહિણીના ઉદરમાં મૂકીશ) ત્યાર પછી તરત જ, હું પુરુષોત્તમ ચાર પ્રકારે કાર્ય કરવાનું હોવાથી વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ, (એ ચાર) અંશોના ભાગ એટલે વિભાગથી1 દેવકીજીના પુત્રપણાને પામીશ. પ્રદ્યુમ્ન અંશથી જ પુત્રપણું થવાનું છે, એમ જણાવવા 'ભાગથી' એમ એકવચન2 યોજેલું છે. 'પછી હું' એવી વાક્યરચનાથી એમ જણાવેલું છે, કે 'જેમ તું એક સ્થલે ઉત્પન્ન થએલી બીજે સ્થલે જઈશ તેમ હું પણ (કરીશ).' 'પુત્રપણાને' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે લોકની દૃષ્ટિથી પુત્રધર્મવાળો (હું) હોઈશ, પરંતુ હું પુત્ર થઈશ નહિ, આગળ (માયાને જન્મ લેવાની) આજ્ઞા કરવાનું કારણ કહેવા માટે 'હે સુંદરિ!' એ સંબોધનથી એમ જણાવેલ છે, કે તારા (ભૂતલ પર) જવાથી મારું રમણ (કરવાનું) સ્થાન શોભાવાળું થશે. (માત્ર) ભગવાનને જ શરણ રહેનારી તે (યોગમાયા) એકલી (ભગવાન્ વિના) વૈકુંઠમાં રહે તે યોગ્ય નથી. તેથી તેને પણ 'તું નંદની પત્ની યશોદામાં (ઉત્પન્ન) થઈશ' એમ જન્મ લેવા આજ્ઞા કરે છે. 9.

1.'વિભાગથી' એટલે 'ચાર પ્રકારનાં કાર્ય કરવા માટે જે સ્વરૂપના વ્યૂહથી વિભાગ કર્યો તેથી.' (પ્ર)

2.10।33માં જણાવ્યા પ્રમાણે પૃશ્નિ અને સુતપાએ ભગવાનને પ્રજાની સંતતિ કરાવે તેવા પુત્ર માટે પ્રાર્થના કરેલી; અને તે માટે પ્રજા સંતતિ કરનાર પ્રદ્યુમ્ન જ પુત્રપણાને પામે તે યોગ્ય હોવાથી પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહ જ પુત્ર થયા. વળી ભૂમિએ પોતાનો ભાર હરવા ભગવાનને પ્રાર્થના કરેલી. વળી ભગવદ્ગીતા 4। પ્રમાણે ધર્મની રક્ષા કરવા પણ ભગવાનનો અવતાર થવાની જરુર હતી, તેમજ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા તથા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા પણ ભગવાનના અવતારની જરુર હતી. તેથી સંકર્ષણ, અનિરુદ્ધ અને વાસુદેવ વ્યૂહોથી પણ અવતાર થએલ; પરંતુ આ ત્રણ વ્યૂહોમાં પુત્રપણું ન હતું તેમજ પુરુષોત્તમમાં પણ ન હતું. છતાં એ બધા એક જ છે એવો લોકોને ભ્રમ થવાથી, તેઓ આ વ્યૂહો તથા પુરુષોત્તમ પુત્ર થયા એમ ભ્રમથી માનશે. જેમ પરશુરામમાં બ્રાહ્મણપણું અને ક્ષત્રિયપણું બંને હતાં, છતાં તે ભાર્ગવ હોવાથી બ્રાહ્મણ તરીકે જ તેમનામાં પુત્રપણું હતું અને ક્ષત્રિયપણું તો યુદ્ધ થાય ત્યારે જ જણાતું, તેમ અહિં પણ જાણવું. (પ્ર)

(યશોદામાં) ધાવણ ઉત્પન્ન કરવા માટે, (કારાગૃહના દ્વારપાલોને) મોહ ઉત્પન્ન કરવા, અને મારણ (કરવા કંસ આવે તે) માટે તેને (યોગમાયાને) જન્મ લેવરાવવામાં આવે છે, તો પણ તે તેને અનિષ્ટ (અણગમતું) છે, તેથી તે નહિ કહેતાં, તેને (પ્રાપ્ત થવાનું) બીજું ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અર્ચિષ્યન્તિ મનુષ્યાસ્ત્વાં સર્વકામવરેશ્વરીમ્॥

ધૂપોપહારબલિભિ: સર્વકામવરપ્રદામ્॥10॥

સર્વ કામનાઓ અને વરદાનના અધિકારવાળી, સર્વ કામનાઓ અને વરદાન આપનારી તને મનુષ્યો ધૂપ ઉપહાર અને બલિથી પૂજશે. 10.

'મનુષ્યો (પૂજશે)' એમ કહ્યું, તેથી દેવનો અંશ જેમનામાં હશે અને દૈત્યનો અંશ જેમનામાં હશે તેઓ પૂજશે નહિ (એમ જણાવ્યું છે). દેવનો અંશ જેમનામાં હોય તેઓ તો ભગવાનના જ સેવકો હોય છે. દૈત્યનો અંશ જેમનામાં હોય તેઓ તો કોઈને ભજતા જ નથી. પૂજવાનું પ્રયોજન ફલ (પ્રાપ્તિ) છે. (તું) સર્વ કામનાઓ અને વરદાનોના અધિકારવાળી છે, એટલે ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થાય તેવા કામનાના પદાર્થો અને ઉપાય વિના આપવામાં આવે તેવાં વરદાનો (પર અધિકારવાળી છે).

તે સ્ત્રી1 (હોવાથી) તેની સાક્ષાત્ સેવા કરવામાં આવે તે તેને પણ વિઘ્નરૂપ હોવાથી, તેવી સેવા કરવામાં નહિ આવે એમ જણાવવા 'ધૂપ ઉપહાર અને બલિથી' (પૂજશે), એમ પૂજાનાં ત્રણ સાધનો કહેલાં છે. ધૂપ અને ઉપહાર દૂરથી જ થાય છે. (યોગમાયા)2 પોતાની મેળે જ પ્રકાશતી હોવાથી દીપક તો તેને ઉપયોગી નથી, તેથી તે કહેલ નથી, 'બલિ' એટલે પશુઓનું સમર્પણ. પહેલાં કામનાઓ વિગેરે ઉપર (યોગમાયાનો) અધિકાર કહ્યો, છતાં જો તે કામનાઓ વિગેરે આપે નહિ તો તેનું કોઈ ભજન કરે નહિ, તેથી 'સર્વ કામનાઓ અને વરદાન આપનારી' એટલે સર્વ કામનાઓ અને વરદાન છૂટથી આપનારી કહી, ભગવાન્ તેને (યોગમાયાને) તે (કામનાઓ અને વરદાન) આપનારી પણ બનાવે છે. 10.

1.યોગમાયા જે આગળ કહેવામાં આવશે તે મંત્રોથી પ્રકટ થનારી સ્ત્રી હોવાથી, તેને સ્નાન કરાવવાની વિગેરે સેવા તેને અને સેવા કરનાર પુરુષ બંનેને વિઘ્ન કરનારી થાય, કારણ કે તેવી સેવાથી વામમાર્ગની પેઠે વિકાર થવાનો સંભવ રહે અને તેથી સેવ્ય અને સેવકના ભાવનો નાશ થાય. આવાં વિઘ્નો ન આવે તે માટે દૂરથી સેવા થઈ શકે તેવાં સેવાનાં ત્રણ સાધનો જણાવ્યાં છે એવો અર્થ છે. (લે)

2.આ યોગમાયા પોતાની મેળે પ્રકાશતી હોવાથી સાક્ષાત્ સ્વરૂપથી પ્રકટ થનારી છે. દીપકની જરુર તો પ્રતિમાને હોય એવો ભાવ છે. (લે)

તેના1 સાન્નિધ્ય માટે મંત્રરૂપ નામો2 અને સ્થાનો નીચેના (બે) શ્લોકોથી કહે છે:

નામધેયાનિ કુર્વન્તિ સ્થાનાનિ ચ નરા ભુવિ॥
દુર્ગેતિ ભદ્રકાલીતિ વિજયા વૈષ્ણવીતિ ચ॥11॥
કુમુદા ચણ્ડિકા કૃષ્ણા માધવી કધયકેતિ ચ॥
માયા નારાયણીશાની શારદેત્યમ્બિકેતિ ચ॥12॥

'દુર્ગા' એવું, 'ભદ્રકાલી' એવું, 'વિજયા' અને 'વૈષ્ણવી' એવું, 'કુમુદા', 'ચંડિકા', 'કૃષ્ણા', 'માધવી' અને 'કધયકા' એવું, 'માયા', 'નારાયણી', 'ઈશાની', 'શારદા' એવું અને 'અંબિકા' એવાં (તારાં) નામો અને સ્થાનો નરો ભૂમિ ઉપર કરે છે. (કરશે) 11-12.

વર્તમાન (કાલ)ની નજીકમાં (થોડા જ વખત પછી) (નામો તથા સ્થાનો નરો કરવાના હોવાથી) 'કરે છે' એમ વર્તમાન કાલનો પ્રયોગ કરેલો છે. નામોમાં જ સ્થાનો અને 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી અધિષ્ઠાનો (વિરાજવાની જગ્યાઓ) પ્રસિદ્ધ થશે. 'નરો' પહેલાંની પેઠે (શ્લોક

10માં ‘મનુષ્યો’ છે તેવા અર્થમાં) યોજેલ છે. (પ્રતિમાની) સ્થાપના કરવા માટે ‘ભૂમિ ઉપર’ એમ કહેલ છે. " ‘દુર્ગા’ એવું” વિગેરેથી નામો કહે છે. જૂદાજૂદા મંત્રોથી જૂદાજૂદા દેશમાં પ્રસિદ્ધિ થશે એમ જણાવવા, બધે ‘એવું’ શબ્દ યોજેલ છે. દુર્ગા કાશીમાં પ્રસિદ્ધ છે, ભદ્રકાલી અવંતી (ઉજ્જયિની)માં પ્રસિદ્ધ છે. વિજયા ઉત્કલ (ઓરીસ્સા)માં પ્રસિદ્ધ છે. વૈષ્ણવી એટલે મહાલક્ષ્મી કુલ્હાપુરમાં પ્રસિદ્ધ છે. ચંડિકા કામરૂપ દેશ (આસામ)માં પ્રસિદ્ધ છે. માયા અને શારદા ઉત્તરદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. અંબિકા અંબિકાવનમાં પ્રસિદ્ધ છે. કન્યકા કધયાકુમારીમાં (પ્રસિદ્ધ) છે. બીજાં પણ પ્રસિદ્ધ સ્થાનો અને મંત્રો જાણવા. 11-12.

1.‘તેના’ એટલે ‘સાક્ષાત્ સ્વરૂપાત્મક દેવીના.’ (લે)
2.આગળ (શ્લોક પરના વિવરણમાં) ‘સ્થાપના કરવા માટે’ એમ કહેલ હોવાથી, આ નામો કહેલાં છે તે પ્રતિમાઓનાં કહેલાં છે એમ જાણવું), ‘પ્રતિમાનાં’ શબ્દ અધ્યાહાર જાણવો. (લે)

એ પ્રમાણે તે (યોગમાયા)નાં નામો કહી, નીચેના શ્લોકમાં શેષનાં પણ નામો કહે છે:

ગર્ભસંકર્ષણાત્ તં વૈ પ્રાહુ: સંકર્ષણં ભુવિ॥
રામેતિ લોકરમણાદ્ બલભદ્રં બલોચ્છ્રયાત્॥13॥

ગર્ભનું સંકર્ષણ (ખેંચાવું) થવાથી, ભૂતલ ઉપર તેમને સંકર્ષણ કહેશે, લોકને રમણ (કરાવનાર) હોવાથી ‘રામ’ એમ કહેશે અને અતિશય બલને લીધે બલભદ્ર કહેશે. 13.

ગર્ભરૂપ તેમનું સંકર્ષણ (ખેંચાવું) થવાથી, ‘સમ્યક્’ સારી રીતે ‘કર્ષણં’ ખેંચાવું થએલ છે જેમનું તેવા ‘સંકર્ષણ’ (તેમને) (કહેશે). ‘કહેશે’ શબ્દ પ્રમાણ જણાવે છે. અવતાર દશામાં જ (તે તેવા કહેવાશે એમ જણાવવા) ‘ભૂતલ ઉપર’ શબ્દ યોજેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો સંકર્ષણ ચારમૂર્તિવાળા ભગવાનના બીજા (વ્યૂહ) છે. તેમનો1 (બીજા વ્યૂહનો) પણ1 આમનામાં1 આવેશ છે, છતાં ગર્ભનું સંકર્ષણ થવાથી જ લોકો (આમને) સંકર્ષણ કહે છે. લોકનું રમણ જેમનાથી (થાય છે) તેવા ‘રામ’ એમ બીજું નામ કહે છે. રમણ કરાવે તે ‘રામ’. ‘રામ:’ એમ કહેવાને બદલે ‘રામ’ એમ વિભક્તિ વિના નામ કહેલ છે, તે (તેમાં) પોતાની સંમતિ નથી2 (એમ જણાવવા કહેલ છે); અથવા વ્યવહાર માટે એ નામ છે (એમ જણાવવા) સંબોધનરૂપથી (સંબોધન વિભક્તિથી) (એ નામ કહેલ છે). બલથી ભદ્ર (મુખ્ય) હોવાથી ‘બલભદ્ર’ (નામ) પણ કહે છે. (તે નામ) (તે) બલનું કાર્ય (પરિણામ) હોવાથી (કહેલું નથી), પરંતુ બલના અધિકપણાને લીધે કહેલું છે. 13.

1-1-1.‘આમનામાં’ એટલે આ શેષમાં, ‘તેમનો’ એટલે બીજા વ્યૂહ સંકર્ષણનો આવેશ છે. ‘પણ’ શબ્દથી તેમાં વાસુદેવનો પણ આવેશ છે. એવો અર્થ છે. દેવકીજીમાં સંકર્ષણગર્ભ હતો ત્યાં સુધી તેમનામાં વાસુદેવનો આવેશ ન હતો, છતાં લોકમાં વ્યવહાર થતી વખતે તેમનામાં વાસુદેવનો અંશ પણ હતો જ. (લે)
2.‘રામ’ શબ્દનો અર્થ ‘ભગવાનનું રમણ કરાવનાર’ આગળ કરવાનો છે, તે અર્થ ભગવાનને ઇષ્ટ છે; પરંતુ આ અર્થ ઇષ્ટ નથી. તેથી આ અર્થવાળો તે શબ્દ નહિ હોવાથી વિભક્તિ વિનાનો યોજેલ છે. પણ લોકની સંમતિ પ્રમાણે એ નામનો આ અર્થ થતો હોવાથી, તેની

વિભક્તિ થવી જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી, તે સંબોધન વિભક્તિવાળો છે એમ કહેલ છે. ('રામ: ઇતિ' પહેલી વિભક્તિ, 'રામેતિ' સંબોધન વિભક્તિ, અથવા વિભક્તિ વિના 'રામ+ઇતિ'). (લે)

ઈશ્વરનું વાક્ય (આજ્ઞા) હોવાથી, આજ્ઞા (થયા) પછી તરત જ (યોગમાયાએ) તે પ્રમાણે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સન્દિષ્ટૈવં ભગવતા તથેત્યોમિતિ તદ્વચ:॥
પ્રતિગૃહ્ય પરિક્રમ્ય ગાં ગતા તત્તથાકરોત્॥14॥

ભગવાને એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલી (યોગમાયાએ) 'ભલે!' 'જેવી આજ્ઞા' એમ (કહી). તેમના વચનને ગ્રહણ કરી, પરિક્રમા કરી, ભૂતલ પર જઈ, તે તેમ કર્યું. 14.

(આજ્ઞાનું) ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેમ ન હતું એમ જણાવવા 'ભગવાને' શબ્દ યોજેલ છે. (હું) તે પ્રમાણે કરીશ અને જન્મ લઈશ એમ જણાવવા, (યોગમાયાએ) 'ભલે' એમ (કહેલ) છે. પૂજા વિગેરે થાય, તે માટે (તેણે) 'જેવી આજ્ઞા' એમ (કહેલ છે). 'તેમના' એટલે ભગવાનના વચન (આજ્ઞા)ને ગ્રહણ કરી, (ભગવાનની) પરિક્રમા કરી, ભૂતલ પર જઈ, (ભગવાને આજ્ઞા કરેલી) તેમજ (યોગમાયાએ) કર્યું. 'તે' એટલે ભગવાને જેની આજ્ઞા કરેલી તે સર્વ કાર્ય (કર્યું). 14.

તે કાર્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગર્ભે પ્રણીતે દેવક્યા રોહિણીં યોગનિદ્રયા॥
અહો વિસ્રંસિતો ગર્ભ ઇતિ પૌરા વિચુક્રુશુ:॥15॥

દેવકીજીના ગર્ભને યોગનિદ્રા વડે રોહિણીમાં લઈ જવાતાં, 'અહો! ગર્ભ પાડવામાં આવ્યો' એમ શહેરીઓએ નિંદા કરી. 15.

ગર્ભને સારી રીતે લઈ જવામાં આવ્યો એટલે રોહિણીના ઉદરમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો. 'યોગનિદ્રા વડે' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે, કે (શહેરીઓને તેના) ખેંચાવાનું અથવા પહોંચાડવામાં આવ્યાનું જ્ઞાન ન હતું. 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજાએલ છે. 'સ્રંસ્' અને 'ધ્વંસ્' ધાતુઓનો નીચે પડવું એવો અર્થ થતો હોવાથી, 'વિસ્રંસિત:' એટલે પાડવામાં આવ્યો, તે (શબ્દ)થી એમ જણાવ્યું છે કે પાંચમો અથવા છઠ્ઠો મહિનો (જતો હતો). 'પૌરા:' એટલે શહેરમાં વસનારા (શહેરીઓ). આ (શબ્દ)થી એમ કહેલું (જણાવેલું) છે કે સર્વને ખબર પડી. કંસે મોકલેલા રાક્ષસોથી (ગર્ભ) પાડવામાં આવ્યો, એમ શહેરીઓએ ઘણી નિંદા કરી. 15.

'પછી' એટલે ગર્ભ પાડ્યાનું (લોકોને) જ્ઞાન થયા પછી (કંસની એ પ્રમાણે થએલ) નિંદા પછી1 તરત જ વસુદેવ દ્વારા ભગવાન્ દેવકીજીમાં પધાર્યા2 એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢી શ્લોકોથી કહે છે:

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા ભક્તાનામભયંકર:॥
આવિવેશાંશભાગેન મન આનકદુન્દુભે:॥16॥

ભક્તોનું અભય કરનાર વિશ્વના આત્મા ભગવાને પણ અંશોના વિભાગથી આનકદુંદુભિનાં મનમાં પ્રવેશ કર્યો. 16.

નિષેક વિના પણ પહેલાં વસુદેવમાં (અને) પછી તેમના દ્વારા દેવકીજીમાં (પ્રભુને) પધારવાનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે. અહિં (આ અવતારમાં) નૃસિંહ, હંસ વિગેરે (અવતારો) પેઠે (પ્રભુનું) પ્રાકટ્ય નથી, પરંતુ યદુવંશના સંબંધી તરીકે, શૂરના પૌત્ર તરીકે, વસુદેવના પુત્ર તરીકે (પ્રાકટ્ય છે). જીવ શરીરને લીધે જ વંશનો સંબંધી થાય છે, અને તે (શરીર) નિષેકથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેવી રીતે (વંશના સંબંધી તરીકે) (તેની) ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. ઈશ્વરના સંબંધમાં 'ઉત્પત્તિ' શબ્દનો અર્થ પ્રાકટ્ય જ હોય છે, તેથી (નીચે) જણાવવામાં આવશે તેવી રીતે (ભગવાનનો) વસુદેવ દ્વારા દેવકીજીમાં આવિર્ભાવ કહેવામાં આવે છે. તેમ ન હોત (વસુદેવ દ્વારા દેવકીજીમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ કહ્યો ન હોત) તો દેવકીજીમાં જ તેમ (ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો) કહેવાય. તેથી (વંશનો સંબંધ જણાય તે માટે) જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ પ્રવેશ કરે તેમ ભગવાને આનકદુંદુભિના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમ (કર્યું) ન હોય તો (વસુદેવનું) આનકદુંદુભિપણું વ્યર્થ થાય.

અંશોના3 'ભાગ' એટલે વિભાગથી (ભગવાને આનકદુંદુભિના મનમાં પ્રવેશ કર્યો). કેટલાક4 એમ કહે છે કે 'અંશ' એટલે નારાયણરૂપ સાથે અને 'ભાગ' એટલે કેશરૂપ સાથે પ્રદ્યુમ્ને પોતે (આનકદુંદુભિના મનમાં) પ્રવેશ કર્યો4.

5પુરુષોત્તમ6 તો7 નંદના ગૃહમાં જ8 માયા સાથે ઉત્પન્ન થયા. તેમ ન હોત9 (પુરુષોત્તમ નંદના ગૃહમાં ઉત્પન્ન થયા ન હોત) તો 'દેવકીજીની જઠરમાં ઉત્પન્ન થએલા (10।।)' ની પેઠે 'તારો પુત્ર (10।।)10' એમ (ગોપિકાઓ) કેમ કહેત? અને 'તેમની બે માતાઓ (10।24)' એ શુકનું વચન ખોટું ઠરે. માયાથી જ11 (ભગવાનનું) બીજું રૂપ12 (થએલ) હોવાથી ચોથા અધ્યાયમાં માયાનું નિરૂપણ (કરવા)થી જ તેમની (પુરુષોત્તમની) ઉત્પત્તિ જણાવાઈ. ઉત્પત્તિ પછી13 તરત જ 'આત્મજ (પુત્ર) ઉત્પન્ન થતાં નંદે...' એમ (ઉત્સવનો) કોલાહલ (વર્ણવેલ છે). આમ હોવાથી (ભગવાનનાં) બધાંએ ચરિત્રોની સંગતિ થાય છે5. ઉત્પત્તિ મનમાંથી (થઈ તેથી) મન(માં પ્રવેશ14 કર્યો એમ) કહેલ છે.16.15

1.'મૂલ (શ્લોક)માં 'પછી' અર્થવાળો કોઈ શબ્દ નથી, તેથી (ટીકાકાર) પોતે એ શબ્દ કહે તે યોગ્ય જણાતું નથી' એવી શંકા થાય, તો તે મૂલ (ગ્રંથ)નો ભાવ ન જાણવાથી થએલી જાણવી; કારણ કે અહિં ભગવાન્ પાતે તરત (ભૂતલ ઉપ2) પધારવા માટે જ (માયાને) ગર્ભને ખેંચી જવાની આજ્ઞા કરે છે. તે કાર્ય (માયાએ) કર્યું, એમ (શ્લોક 14માં) 'ભૂતલ ઉપર જઈ તેમ કર્યું ' એટલા (વાક્ય)થી જ કહ્યું. (કંસની) નિંદા થઈ તેને આ પ્રસંગ સાથે સંબંધ નથી. આમ હોવા છતાં (શ્લોક 15માં) 'ગર્ભ લઈ જવાતાં' એમ જે કહ્યું, તે (શ્લોક 9માં) ભગવાનના વાક્યમાં જે 'અથ' 'પછી' શબ્દ છે તેનું તાત્પર્ય કહેવા કહેલું છે એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો, 'તેને ખેંચી રોહિણીના ઉદરમાં મૂક' એવી આજ્ઞા થતાં, તે(વી આજ્ઞા)નું પ્રયોજન જાણવાની ઇચ્છા થતાં, 'હું દેવકીજીના પુત્રપણાને પામીશ' એટલું જ કહેવાથી કાર્ય સરતું હોવાથી, 'અથ' 'પછી' શબ્દ કહેત નહિ. આમ હોવાથી પ્રભુની બુદ્ધિમાં જેની પછી (પોતે દેવકીજીના પુત્રપણાને પામવાનું છે) તે પદાર્થ (વૃત્તાંત)નું શ્રીશુકે 'ગર્ભ ખેંચાતા' એમ શ્લોક 15માં વિવરણ કરેલ છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે પણ તે જ (શ્લોક 9માં કહેલ) 'અથ' 'પછી' શબ્દને શ્લોક 16નાં પહેલા શબ્દ તરીકે લઈ, શ્લોક 15નું તાત્પર્ય 'નિંદા

(થયા) પછી' વિગેરે શબ્દોથી ફરી કહેલ છે. આ અર્થ ભગવાનને ઘણો છૂપો રાખવાનો હોવાથી, એમ લોકોને ઉલટું (કંસે રાક્ષસોથી ગર્ભ પડાવ્યો એવું) જ્ઞાન થયું એમ કહી લોકોનું તે અર્થનું અજ્ઞાન જણાવી, તે અર્થ લોકોથી છૂપો રહેલ છે એમ જણાવેલ છે, તેથી કાંઈ દોષ નથી. (ટિ)

2.આગળ શ્લોક 18માં દેવકીજીએ ભગવાનને ધારણ કર્યા એમ કહેલ છે, છતાં તે બધું અલ્પજ્ઞાનવાળા જીવોના જાણવામાં (ભગવાનનું પ્રાકટ્ય) આવે તે માટે કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ પોતે જ દેવકીજીમાં પધાર્યા છે, એમ એ શ્લોકના 'આત્મભૂતમ્' પદના વ્યાખ્યાનમાં જણાવશે. તેથી દેવકીજીમાં પધારવાનું કાર્ય ભગવાને કરેલ તે જ મુખ્ય હોવાથી, અહિં આ પ્રમાણે કહેલ છે. (લે)

3.આગળ જે વ્યવસ્થા કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે 'અંશોના' એટલે 'ત્રણ અંશો (પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને અનિરુદ્ધ)ના, એવો અર્થ છે. (લે)

4-4.'આ ભાગમાં જે બીજાનો મત કહેલ છે તે જ કેમ ગ્રહણ કરતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેનો નિરાસ તો ભગવાનના વાક્યમાં (શ્લોક 9માં) સાધન થએલ 'અંશભાગેન' પદ યોજી (પોતાની અંદર) ભગવાનનો આવેશ જણાવી શુકે જ કરેલ છે. તેથી 'પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય ભૂમિ ઉપર ચાર વ્યૂહોના રૂપથી જ થયું, પરંતુ મૂલરૂપથી થયું નથી' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા આગળ 'પુરુષોત્તમ તો...' કહેલ છે. (પ્ર)

5-5.અહિં નીચે પ્રમાણે ભાવ છે:

પૂર્વપક્ષ:1 ((1)હવે એક શંકા રહે છે કે (નંદના ઘરમાં પ્રાકટ્ય થયું, અને વસુદેવના ગૃહમાં પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ ત્યાં પધાર્યું તેથી નંદના ઘરમાં) બે સ્વરૂપનાં દર્શન થવાં જોઈએ. તે શંકા અહિં પૂર્વપક્ષથી કહી પછી તેનો નિરાસ કરે છે. (પ્ર)) 'પુરુષોત્તમ તો નંદના ગૃહમાં જ માયા સાથે ઉત્પન્ન થયા' એમ કહ્યું, તેથી નંદના ગૃહમાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થયો એમ તમારે અવશ્ય સ્વીકારવું જ પડશે. આમ હોવાથી (10।51)માં '(વસુદેવ) પુત્રને યશોદાના શયનમાં પધરાવી (તેમની પુત્રીને લઈ પાછા ઘેર ગયા)' એમ કહેલ છે તે અસંભવિત થાય છે, કારણ કે (એમ હોય તો) ત્યાં (એક પુરુષોત્તમ નંદના ઘેર પ્રકટ્યા તે અને બીજા વસુદેવના પુત્ર વસુદેવે પધરાવ્યા તે, એમ) બે સ્વરૂપનાં દર્શન થવાં જોઈએ. 'જે સ્વરૂપ પધાર્યું તે તિરોહિત થઈ ગયું' એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો (એ સ્વરૂપનું) પધારવું વ્યર્થ થઈ જાય. વળી ગર્ગાચાર્ય (10।15)માં નંદને કહે છે કે 'પહેલાં2 ((2)'નંદના ઘેર જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયું તેનો જ તિરોભાવ થવાથી (બે સ્વરૂપનાં દર્શન ન થયાં)' એવી શંકા થાય, તેથી આ ગર્ગાચાર્યનું વચન કહેલ છે. (આ વચન પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ નંદના પુત્ર છે તેથી નંદના ઘેર પ્રકટ થએલ સ્વરૂપનું પણ તિરોધાન થયું નથી.) (પ્ર)) તમારા આ પુત્ર વસુદેવથી ઉત્પન્ન થએલા.' તે ગર્ગાચાર્યનું વચન પણ ખોટું ઠરે. તેથી (પુરુષોત્તમનું નંદના ગૃહમાં પ્રાકટ્ય માનવાથી) બંને તરફથી બંધન થાય છે.

સિદ્ધાંત:અહિં કહીએ છીએ કે નંદજીના ઘેર પ્રાદુર્ભાવ જે પુરુષોત્તમનો થએલો તે, 'સર્વ તરફ પાણિ અને પાદના અંતવાળા હોવાથી' તેમનું તે સમયે (વસુદેવના ઘરમાં) કાર્ય3 ((3)'કાર્ય' એટલે 'અવિહિત (સ્વતંત્ર) ભક્તિના રસનો અનુભવ (કરાવવો તે)' અને 'નાટ્ય (માનુષરૂપ દેખાડવું તે)'. (પ્ર) 'કાર્ય' એટલે '10।9 થી 10માં વર્ણવેલ રૂપનું પોતાની અંદર

સ્થાપન કરવું તે' આ (ભગવાન્ અને દેવકી વસુદેવના) સંવાદ પછી 1.નંદના ગૃહમાં (પુરુષોત્તમનો) આવિર્ભાવ થયો, 2.(નંદના ગૃહમાં આવિર્ભાવ જેનો થયો) તે જ સ્વરૂપનું 'પ્રાકૃત બાલક થયા' એમ દર્શન થયું અને 3.તે જ સમયે માયાનો આવિર્ભાવ થયો. (જેમ એક સોયાથી) સો પાંદડા (એક સાથે) વીંધવામાં આવે તેમાં (દરેક પાંદડું એક પછી એક વીંધાવાના સમયમાં ભેદ જાણી શકાતો નથી તેમ આ ત્રણે કાર્યના સમયનો ભેદ જાણી શકાય તેમ નહિ હોવાથી ત્રણે એક સાથે થયાં એમ જાણવું. (લે))
હોવાથી, વસુદેવના ઘરમાં પણ તેમનો જ પ્રાદુર્ભાવ4 થયો, એમ જણાય છે. 10।46 માં 'પ્રાકૃત બાલક થયા' એમ તે (પ્રાદુર્ભાવ)4 ((4)આ (નંદના ગૃહમાં પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ)નો જ વસુદેવના ગૃહમાં પ્રાદુર્ભાવ થયો એટલે (પ્રાકૃત બાલક થયા) એવું રૂપ દેખાડવું તે. (લે)
'પ્રાદુર્ભાવ' એટલે કાર્ય માટે થએલ પ્રાદુર્ભાવ. એક જ સમયે (નંદના અને વસુદેવના ઘેર, એમ) બંને સ્થલે પ્રાદુર્ભાવ થયો. જેમ (રાસ) પંચાધ્યાયીમાં પ્રાદુર્ભાવ (એક જ સ્વરૂપનો જૂદાં જૂદાં રૂપથી) થયો તેમ પ્રાદુર્ભાવ એ જ સ્વરૂપનો બંને સ્થલે થયો એમ જણાવ્યું. (ભગવાનનું) દર્શન (બીજાને થવું કે ન થવું તે) ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન હોવાથી જ, જેમ ઇચ્છાથી ભગવાન્ હદવાળા (પ્રાકૃત બાલક) જણાયા તેમ ઇચ્છાથી એક રૂપનું દર્શન ન થયું એમ માનવાથી એ શંકા રહેતી નથી. (પ્ર)) જ કહેલ છે. પહેલાના (ચાર ભુજાઓવાળા) રૂપનો (તે સમયે) તિરોભાવ થયો, છતાં (પ્રાકૃત બાલકરૂપે) ભવિષ્યમાં તે (ચાર ભુજાઓવાળા રૂપ)નું પ્રયોજન હોવાથી તેને પણ પોતાની અંદર જ રાખ્યું5; ((5)'આ જેમનું બીજા (માનુષ) રૂપથી દર્શન થયું તે પુરુષોત્તમ હોવાથી ભૂમિના ભારનું હરણ વિગેરે વ્યૂહનાં કાર્ય તે કરે એવો સંભવ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. આથી જ શ્રીસુબોધિનીમાં જે બીજાનો મત કહેલ છે તે ખોટો છે, એમ માનવાનું કારણ પણ જણાય છે. (પ્ર)) જેનાથી (જે ચાર ભુજાઓવાળા રૂપથી) વાસુદેવ વિગેરે મૂર્તિઓ (વ્યૂહો) જેનાં ચોક્કસ કારણ છે (જે ચોક્કસ કરે છે), તેવાં મુક્તિ(નું દાન), ભૂમિના ભારનું હરણ, વંશના સંબંધી તરીકે આવિર્ભાવ, પિતા વિગેરેને સુખનું દાન, વેદમાર્ગની રક્ષા, નારદના શાપથી છોડાવવું તે, દ્વિજોનું સન્માન વિગેરે કાર્યો ભવિષ્યમાં સ્પષ્ટ (કરવામાં આવશે). 'આમ હોવાથી બધાંએ ચરિત્રોની સંગતિ થાય છે' એ વાક્યથી આ જ (અર્થ) કહેલ છે. અહિં 'શાસ્ત્રમાં કહેલ અર્થ બંધ બેસે' એ જ પ્રમાણ છે, તેથી કાંઈ અયોગ્યતા નથી. (ટિ)
6.'પુરુષોત્તમ' એટલે 'માત્ર વાસુદેવ વ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમ' એવો અર્થ છે. (લે)
7.'તો' શબ્દ (પહેલાં) કહેલ ત્રણ અંશ (પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને અનિરુદ્ધ વ્યૂહ) તેમનામાં નથી, એમ જણાવવા યોજેલ છે. (લે)
8.'એવ' 'જ' શબ્દ એમ જણાવવા યોજેલ છે કે વાસુદેવ (વ્યૂહ)વાળું પુરુષોત્તમનું રૂપ વસુદેવના ઘરમાં ન હતું. (લે)
9.પ્રમાણ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, આ વિષયમાં 'શાસ્ત્રનો અર્થ બંધ બેસે' એ જ પ્રમાણ છે, એમ આ વાક્યથી કહે છે. (પ્ર)
10.વ્રજમાં શ્રીકૃષ્ણ દેવકીજીના પુત્ર હતા એ પ્રસિદ્ધ ન હતું, છતાં તેમને 10।।માં ગોપીઓએ 'દેવકીજીની જઠરમાં ઉત્પન્ન થએલા' કહ્યા, તેથી તેમને યથાર્થ (સત્ય) જ્ઞાન હતું, એવો નિશ્ચય થાય છે. તેવી (યથાર્થ જ્ઞાનવાળી) ગોપીઓ જ 10।।માં (યશોદાજીને)

શ્રીકૃષ્ણ ‘તારા પુત્ર’ છે એમ કહે છે. તેથી વસુદેવ અને નંદ બંનેને ઘેર પ્રાકટ્ય થયું હતું એમ માનવું જોઈએ, એવો ભાવ છે. (લે)
11.‘ઉપર 10।।; અને 10।। શ્લોકો જણાવ્યા તેમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવની વાત કરેલી નથી, પરંતુ યશોદા વિગેરે તેમને કેવાં જાણતાં હતાં તે જ કહેલ છે. તેથી ત્યાં જે કહેલ છે તે પ્રમાણ ગણાય નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય (તે શંકા દૂર કરવા) યોજેલ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાને બીજું રૂપ ધારણ કર્યું એમ કહેલ છે, તે રૂપ માયાએ કરેલ છે. તે રૂપ કરાવનારી માયાને 10।9માં વિષ્ણુ (ભગવાન)ની ‘અનુજા’ નાની બેન કહેલી છે. એ ‘અનુજા’ શબ્દ એક માતાના ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થએલ માટે યોજાય છે, તેથી ભગવાન્ તેના મોટા ભાઈ હતા એમ દેખાડે છે. તે શબ્દથી જ એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપરનાં વાક્યોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (માયા યશોદાજીથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી) ભગવાન્ પણ યશોદાથી ઉત્પન્ન થયા હતા. (ઉપરનાં વાક્યો યશોદા વિગેરે ભગવાનને કેવા જાણતાં હતાં તે જણાવવા યોજેલ હોવાનું કહો છો; પરંતુ) માયા ભગવાનની ‘અનુજા’ હતી એ ભગવાનના અવતાર સમયે કોઈ જાણતું ન હતું, તેથી ત્યાં કોઈ ભગવાનને અથવા માયાને કેવા માનતું તે કહ્યું છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેથી શુકે જે માયાને ‘અનુજા’ કહી છે તે એમ જણાવવા જ કહેલ છે કે નંદના ઘરમાં માયાને આજ્ઞા કરનાર ભગવાનનો પોતાની શક્તિ સાથે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. આમ હોવાથી અને ત્યાં (નંદના ગૃહમાં પ્રાકટ્યના સંબંધમાં) ‘અંશોના ભાગથી’ એમ કહેલ નહિ હોવાથી, નંદના ઘરમાં કેવલ (વ્યૂહરહિત) ભગવાનનો જ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે, અને આ વાક્યથી (શ્રીસુબોધિનીમાં) તે જ અર્થ કહેલ છે. (પ્ર)
12.‘બીજું રૂપ’ એટલે ‘બીજા રૂપ તરીકે ભાન’6
(6)‘બીજું રૂપ માયાએ કરેલું છે, તેથી ‘પ્રાકૃત બાલક થયા’ એમ જે બીજું રૂપ કહ્યું તે પુરુષોત્તમ છે, એમ માનવામાં શું પ્રમાણ છે?’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. એટલે 10।46માં જે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ છે તેનો આ જ ભાવાર્થ છે. ‘વળી આગળ શુદ્ધ પુરુષોત્તમનું જ મનુષ્યરૂપથી ભાન થાય છે’ વિગેરેથી ટિપ્પણીમાં આનું જ વિવરણ કરેલું છે. (પ્ર)
એવો અર્થ છે. તે (બીજું રૂપ) મનુષ્યનું છે. વળી આગળ શુદ્ધ પુરુષોત્તમનું જ તેવું (મનુષ્યરૂપથી) ભાન થાય છે એમ કહેવામાં આવશે. તેથી માયાનું નિરૂપણ કરવાથી માયાના ચોક્કસ કાર્યના વિષયની7
(7)‘તેના ચોક્કસ કાર્યના વિષયની’ એટલે ‘જેનું બીજી રીતે ભાન થાય છે તે વિષયની’ એટલે ‘મનુષ્યપણાની’ એવો અર્થ છે. અહિં નીચે પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ થાય છે. દેવકીજીની પ્રાર્થનાથી ભગવાને ચાર વ્યૂહવાળાં રૂપનું તિરોધાન કર્યું અને પુરુષોત્તમરૂપથી પ્રકટ થયા; ત્યારે તેમણે પોતાનું મનુષ્ય તરીકે પ્રાકૃત હોય તેવું ભાન કરાવ્યું. તેથી જેમ છીપમાં જણાતા રૂપાની ઉત્પત્તિ દેખાય તેમ પોતાની અંદર પ્રાકૃત મનુષ્યપણાની ઉત્પત્તિ પણ જણાવી એવું તાત્પર્ય છે. (પ્ર)
(પુરુષોત્તમનું મનુષ્ય તરીકે ભાનની) પણ ઉત્પત્તિ જણાવાઈ, એવો અર્થ છે8.(ટિ)
(8)."વસુદેવના મનમાં ભગવાનનો આવેશ થયો, એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું, ત્યાર પછી શ્લોક 18માં ‘દેવકીજીએ ભગવાનને ધારણ કર્યા’ એમ કહ્યું, અને આગળ ત્રીજા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાનના આવિર્ભાવનું નિરૂપણ કર્યું. તેથી ભગવાનની શૂરના પૌત્ર અને

વસુદેવના પુત્ર તરીકે જે પુરાણ વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધિ છે તે યોગ્ય જ છે. નંદના મનમાં તો ભગવાનનો એ પ્રમાણે આવેશ થયાનું ક્યાંય કહેલ નહિ હોવાથી, નંદના ઘરમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું એમ વૈષ્ણવો કેમ કહે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'પુરુષોત્તમ તો નંદના ગૃહમાં જ માયા સાથે ઉત્પન્ન થયા...' વિગેરેથી શ્રીસુબોધિનીમાં 'નંદના ગૃહમાં પુરુષોત્તમનું સ્વતંત્ર રીતે પ્રાકટ્ય થયું' એમ સિદ્ધ કરે છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

મથુરામાં વંશસંબંધી લીલા કરવાની ઇચ્છાથી વસુદેવના મનમાં પ્રદ્યુમ્નરૂપથી પ્રવેશ કરી, વૈધદીક્ષાના પ્રકાર પ્રમાણે વસુદેવના મનમાંથી ભગવાન્ દેવકીજીમાં પધાર્યા. પછી વ્યૂહવાળા સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમનો અકસ્માત્ અલૌકિક રીતે વસુદેવ અને દેવકીજી સમક્ષ 10।8,8।। પ્રમાણે પ્રાદુર્ભાવ થયો. નંદના ગૃહમાં તો વંશસંબંધી લીલા કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા નહિ હોવાથી, નંદના મનમાં પ્રદ્યુમ્નરૂપથી તેમણે પ્રવેશ કર્યો નથી, તેમ જ વસુદેવના મનમાંથી દેવકીજીમાં પધાર્યા હતા તે પ્રમાણે નંદના મનમાંથી યશોદામાં પધાર્યા પણ નથી. તેથી વસુદેવના ઘરમાં પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે વ્યૂહો પણ પ્રકટ થએલ, પણ નંદના ઘરમાં તે વ્યૂહો પણ પ્રકટ થયા નથી. આટલાથી જ એમ ન કહી શકાય કે નંદના ઘરમાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થયો નથી. પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય તો બંને સ્થલે થએલું છે. તેથી અહિં શ્રીસુબોધિનીમાં એમ સિદ્ધ કરે છે કે નંદના ઘરમાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. 'તુ' 'તો' શબ્દથી એમ જણાવે છે કે શ્લોકમાં જણાવેલ 'અંશોના ભાગથી પ્રવેશ' નંદના મનમાં થયો ન હતો, તેથી જેમ વસુદેવના ઘેર વ્યૂહ પ્રકટ થએલ, તેમ નંદના ઘેર થયું ન હતું; પરંતુ પુરુષોત્તમ તો નંદના ઘેર માયા સાથે ઉત્પન્ન થયા જ હતા, એવો અર્થ છે. અહિં 'એવ' 'જ' શબ્દ કહેલ છે, તે એવા અર્થમાં યોજ્યો છે કે નંદના ઘેર પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય થયું ન હતું એમ નથી, પરંતુ તેનો એવો અર્થ નથી થતો કે બીજે કોઈ સ્થલે પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય થયું ન હતું. તેથી જ ત્યાર પછીનાં વાક્યોમાં દર્શાવેલા તર્ક (વિચાર)માં નંદના ઘેર પ્રાકટ્ય નથી થયું, એમ માનવાથી કેટલાંક વાક્યો બંધ બેસતા નથી એમ જણાવી, 10।। તથા 10।।ના શ્લોકોથી નંદના ઘેર ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ભગવાન્ વ્રજમાં નંદના પુત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, 10।।માં તેમને યશોદાના પુત્ર કહ્યા છે એમ નથી, કારણ કે એમ હોય તો તે વ્રજમાં દેવકીજીના પુત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ ન હતા, છતાં તેમને 10।।માં દેવકીજીના જઠરમાં ઉત્પન્ન થએલ કહેલા છે તે અયોગ્ય ગણાય. તેથી વ્રજસુંદરીઓને આર્ષ (ઋષિઓનું, ઋષિઓ પેઠે સત્ય સ્થિતિનું) જ્ઞાન હતું એમ સ્વીકારવું જોઈએ. તેમને આર્ષજ્ઞાન હતું એમ સિદ્ધ થયું એટલે 10।।માં તેઓ ભગવાનને યશોદાના પુત્ર કહે છે, તે વચન પણ તેમના આર્ષજ્ઞાનથી કહેતાં હોવાથી ભગવાનને નંદના પુત્ર પણ માનવા જ જોઈએ. 10।24 શ્લોકથી તેમ માનવાનું બીજું કારણ પણ કહેલ છે.

'નંદના ઘેર સ્વતંત્ર રીતે જો પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય થયું હોય તો જન્મપ્રકરણમાં નંદના ઘરના સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ કેમ કહેલી નથી?' એવી શંકા થાય, તેનો નિરાસ 'માયાથી જ બીજું રૂપ હોવાથી ચોથા અધ્યાયમાં માયાનું નિરૂપણ (કરવા)થી જ તેમની ઉત્પત્તિ જણાવાઈ' એ વાક્યથી કરેલો છે. માયાથી જ બીજું રૂપ એટલે બીજા રૂપ તરીકે (ભગવાનનું) ભાન થએલ છે. ચાર ભુજાવાળા રૂપથી બીજું રૂપ એટલે બે ભુજાવાળું રૂપ (માયાથી થએલ છે). તે બે રૂપોમાં પરસ્પર ભેદ નહિ હોવા છતાં, તે રૂપનાં જે બીજા રૂપ તરીકે દર્શન થયાં તે દર્શન

માયાથી થયાં. વાસ્તવિક રીતે તો 'શ્રીકૃષ્ણ પોતે વૈકુંઠમાં અને ગોકુલમાં સર્વથી પરિપૂર્ણ છે, પરંતુ વૈકુંઠમાં ચાર ભુજાવાળા છે અને ગોકુલમાં બે ભુજાવાળા છે' એ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના વાક્ય પ્રમાણે બે ભુજાવાળા અને ચાર ભુજાવાળા પુરુષોત્તમ એક જ છે; પરંતુ તેમનામાં જે ભેદ દેખાય છે તે માયાથી દેખાય છે, એવો અર્થ છે.

10।12માં માયા કંસને 'તારો સંહાર કરનાર પહેલાનો શત્રુ ક્યાંક જન્મ્યો છે' એમ કહે છે, તેમાં પણ 'ક્યાંક' શબ્દથી ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવનું પ્રસિદ્ધ સ્થલ મથુરાથી જૂદું છે એમ જણાય છે. તે સ્થલ ગોકુલ જ સિદ્ધ થાય છે. 'જન્મ્યો' શબ્દથી તેમનો જૂદો જન્મ જ કહેલ છે. એમ ન હોત તો 'તારો સંહાર કરનાર બીજે ક્યાંક ગયો' એમ જ કહેત. તેથી નંદના ઘેર ભગવાનનું જૂદું પ્રાકટ્ય થએલ એમ માનવું જોઈએ. તેથી જ 'હે માખણ ચોરનાર નંદના પુત્ર! તમને નમસ્કાર છે' વિગેરે ધ્યાનનાં વાક્યો બંધ બેસતા થાય છે. તેમ ન હોય તો, તે નંદના પુત્ર નહિ હોવાથી તેમનું નંદના પુત્ર તરીકે ચિંતન કરવાથી, 'જે એક પ્રકારના આત્માને બીજા પ્રકારનો માને છે તે આત્માનું હરણ કરનાર ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?' વાક્યને લીધે દોષ થાય. એ પ્રમાણે નંદના ઘેર તેમજ વસુદેવના ઘેર પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો એ સિદ્ધાંત છે. તેથી જ 'વસુદેવના ઘેર સાક્ષાત્ પર પુરુષ ભગવાન્ જન્મ લેશે' (10।23), તથા 'વિચિત્ર વેષ ધારણ કરેલ નંદના નંદન' (10।।) વિગેરે વાક્યોની સંગતિ થાય છે.

વળી વરુણલોકમાં ભગવાન્ નંદને છોડાવવા પધાર્યા ત્યાં 10।।ાં નંદને તેમના પિતા કહેલા છે. તેથી શુકે નંદના ઘેર જૂદો આવિર્ભાવ થએલો એમ સ્વીકાર્યું છે, કારણ કે નંદના ઘેર આવિર્ભાવ ન થયો હોય તો તે પિતા ન કહેવાય. વળી શ્રીશુકે 10।21 વિગેરે અનેક વાક્યોમાં ભગવાનને ગોપિકા (યશોદા)ના પુત્ર કહેલા છે, અને 10।8,8।। વિગેરે અનેક વાક્યોમાં દેવકીજીના પુત્ર પણ કહેલા છે. તેથી મથુરામાં અને ગોકુલમાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થયો એમ સ્વીકારવું જોઈએ. 'પુરુષોત્તમ તો નંદના ગૃહમાં જ માયા સાથે ઉત્પન્ન થયા' એ (શ્રીસુબોધિનીના) વાક્યમાં 'જ' શબ્દનો અર્થ એવો કરવામાં આવે કે તેમનું પ્રાકટ્ય બીજે કોઈ સ્થલે થયું ન હતું, તો તે અર્થ શ્રુતિ અને પુરાણોનાં ઘણાં વાક્યોથી વિરુદ્ધ થાય. અને 10।23;10।9 વિગેરે વાક્યોનાં સુબોધિનીથી પણ વિરુદ્ધ થાય. આ 'જ' શબ્દનો અર્થ એવો કરવામાં આવે કે વાસુદેવ વ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમનો બીજે કોઈ સ્થલે પ્રાદુર્ભાવ થયો ન હતો, તો પણ અહિં શ્રીસુબોધિનીમાં 10।। અને 10।।ના શ્લોકોથી જે અન્યથાનુપપત્તિ દેખાડી તે તો દૂર થતી નથી જ. તેથી તે 'જ'નો અર્થ 'નંદના ઘેર પ્રાકટ્ય થયું ન હતું એમ નથી' એવો ઉપર કરેલ છે તે જ યોગ્ય છે એમ જાણવું.

વળી 'પુરુષોત્તમ તો નંદના ગૃહમાં જ માયા સાથે ઉત્પન્ન થયા' એ વાક્યમાં, 'ઉત્પન્ન થયા' શબ્દનો અર્થ 'અવતાર લીધો' એવો છે. પણ 'વ્યવહારનો વિષય થયા' એવો અર્થ નથી; કારણ કે તે માયા સાથે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી માતા (યશોદા)ને પણ (તેમની ઉત્પત્તિનું) જ્ઞાન થયું ન હતું. 1.અવતાર લેવાથી અથવા 2.વ્યવહારના વિષય થવાથી, એમ બે પ્રકારે પ્રાકટ્યનું ભાન થાય છે એમ કહેવામાં આવશે. તેથી મધ્યરાત્રે નંદના ઘેર અવતાર લેવારૂપ જ પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો, અને નવમીના દિવસે પુરુષોત્તમ વ્યવહારના વિષય થયા હતા એમ માનવું જોઈએ. (યો)

13.ઉપર (નોટ 11માં) શુકનો જે અભિપ્રાય કહ્યો તે જ દૃઢ કરવા આ વાક્ય યોજેલું છે. નહિ તો રાજાને (પરીક્ષિતે) ઉત્સવ (નંદમહોત્સવ) જોએલ (પૂછેલ) નહિ હોવાથી, ચોથા અધ્યાય પછી, 'વ્રજમાં વસતાં શું કર્યું?' એ 10।10માં રાજાએ પૂછેલ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે પૂતનાનો મોક્ષ વિગેરે જ શુક કહેત, પરંતુ નંદજીનો ઉત્સવનો કોલાહલ કહેત નહિ. (પ્ર)

ત્રીજા અધ્યાય સુધી મનુષ્યના રૂપનો સ્વીકાર ન હતો, પરંતુ વ્રજ પધાર્યા પછી માયા ભેગી થઈ એટલે માયાના કાર્ય મનુષ્યરૂપનો સ્વીકાર થયો એવા આશયથી આ વાક્ય કહેલું છે, કારણ કે માયા પોતાનું કાર્ય (ભગવાનનું મનુષ્યરૂપ કરાવવાનું) પાર પાડી મથુરામાં આવી. (લે) લેખનો આ અર્થ બરાબર જણાતો નથી, કારણ કે ત્રીજા અધ્યાયમાં 10।46માં પ્રાકૃત રૂપનો સ્વીકાર થએલ છે.

14.દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરેનો ત્યાગ કરી, મનમાં પ્રવેશ કરવાનું કારણ આ વાક્યમાં કહેલ છે. કામ મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મન જ પોતાથી ઉત્પન્ન થતા (કામ) દ્વારા સર્વની ઉત્પત્તિ કરે છે, તેથી ઉત્પન્ન કરવું એ મનનો ધર્મ (ગુણ) છે. તેથી ઉત્પત્તિનો પ્રકાર સિદ્ધ થાય તે માટે અહિં (ભગવાને) પણ મનમાં પ્રવેશ કરેલ છે; પરંતુ બીજા (જીવો)ના સંબંધમાં મન કામ દ્વારા પરંપરાથી ઉત્પત્તિ કરાવે છે જ્યારે અહિં તો મનથી જ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ (વસુદેવ) દેવકીજીમાં સ્થાપન કરવાના છે એવો ભેદ છે. (લે)

15.શ્રીપુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય ક્યાં થયું હતું એ વિષય ઘણો ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મતભેદ પણ છે. તેથી ટિપ્પણી-લેખ-પ્રકાશ-યોજનાનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર સમજી શકાય તેવા રૂપમાં આપવા પ્રયાસ કર્યો છે.

યોજનામાં, 'એવ' 'જ' નો જે અર્થ કરેલો છે તે વિચિત્ર છે એ સ્પષ્ટ જ છે. 'પુરુષોત્તમ તો નંદના ગૃહમાં જ ઉત્પન્ન થયા' એમ શ્રીસુબોધિનીમાં છે. તેથી નંદના ઘર સિવાય બીજા કોઈ સ્થલે પુરુષોત્તમની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, એવો જ શ્રીમદાચાર્યચરણનો આશય જણાય છે. વળી 10।1નાં શ્રીસુબોધિનીમાં પણ 'વાસુદેવ અહિં જ આવિર્ભાવ પામેલા એવો સિદ્ધાંત છે' એમ કહેલ છે. તેથી પણ તેમનો આવિર્ભાવ વસુદેવને ઘેર થયો નથી, એમ જણાય છે. યોજનાનો મત યોગ્ય જણાતો નથી.

પ્રકાશના મત પ્રમાણે વસુદેવના ઘેર અંશોના ભાગથી પ્રાકટ્ય કહેલું છે તેવું નંદના ઘેર કહેલ નથી. તેથી નંદના ઘેર કેવલ પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય થયું છે. વળી રાસપંચાધ્યાયીમાં ભગવાનનાં એક સાથે અનેક રૂપો પ્રકટ થએલાં તેવી રીતે નંદના ઘેર અને વસુદેવના ઘેર એક સાથે પ્રાકટ્ય થએલું એમ પણ પ્રકાશકાર કહે છે. લેખ પ્રમાણે વાસુદેવ વ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમનું નંદના ઘેર જ પ્રાકટ્ય થયું છે અને પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને અનિરુદ્ધ વ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમનું વસુદેવને ઘેર પ્રાગટ્ય થયું છે.

ટિપ્પણીમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ જણાવે છે કે:"નંદજીને ઘેર પ્રાદુર્ભાવ જે પુરુષોત્તમનો થએલો તે 'સર્વ તરફ પાણિ અને પાદના અંતવાળા હોવાથી,' તેમનું તે સમયે વસુદેવના ઘરમાં કાર્ય હોવાથી, વસુદેવના ઘરમાં પણ તેમનો જ પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ જણાય છે."

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય નંદના ઘેર જ થયું, પરંતુ તે સમયે વસુદેવના ઘેર તેમનું કાર્ય (વસુદેવના ઘેર પ્રકટ થએલ સ્વરૂપને પોતાની અંદર સ્થાપન કરવાનું કાર્ય) હોવાથી, તે ત્યાં પણ પ્રકટ થયા. પુરુષોત્તમ પછી તરત જ માયાની ઉત્પત્તિ નંદને ઘેર

થઈ અને માયાથી પુરુષોત્તમ 'પ્રાકૃત બાલક' વસુદેવને ઘેર થયા. જેમ વીજળીનો દીપક એક ઠેકાણે કરવામાં આવે એટલે બીજે જ્યાં વીજળીનો સંબંધ હોય ત્યાં પણ તરત જ દીપક થાય, તેમ પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય નંદના ઘેર થયું કે તરત જ વસુદેવના ઘેર પણ થયું અને તરત જ માયા ઉત્પન્ન થતાં તે 'પ્રાકૃત બાલક' થયા. લેખમાં સોયાથી એક સાથે એકસો પાંદડાં વીંધવાનું જે દૃષ્ટાંત આપેલ છે તે પ્રમાણે આ એક સાથે થયાં, પરંતુ પ્રથમ પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થયો, પછી માયાની ઉત્પત્તિ થઈ અને માયાથી વસુદેવને ઘેર પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ 'પ્રાકૃત બાલક' થયું, અથવા પુરુષોત્તમે પોતાની અંદર તે સ્વરૂપનું સ્થાપન કર્યું. નંદજીને ઘેર પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય પ્રથમ થએલ હોવાથી, એ પ્રાકટ્ય ત્યાં જ થયું કહેવાય. પ્રાકટ્ય પછી પુરુષોત્તમ હરકોઈ સ્થલે પધારે ત્યાં તેમનું પ્રાકટ્ય થયું ન ગણાય. તેથી વસુદેવને ઘેર તેમનું પ્રાકટ્ય થયું ન ગણાય. તેથી જ આ શ્લોકનાં અને 10।1નાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'એવ' 'જ' શબ્દ શ્રીમદાચાર્યચરણે યોજેલ છે. આમ હોવાથી પુરુષોત્તમ યશોદા અને નંદના પુત્ર ગણાય, તેવી જ રીતે વસુદેવના ઘેર પ્રકટ થએલ સ્વરૂપને તેમણે પોતામાં સ્થાપેલ હોવાથી તે વસુદેવ અને દેવકીજીના પણ પુત્ર ગણાય. આ પ્રમાણે બધાં વાક્યોની સંગતિ પણ થાય છે. 10।23માં "સાક્ષાત્ ભગવાન્ પર પુરુષ વસુદેવના ઘરમાં 'જનિષ્યતે' જન્મ લેશે" એમ કહેલ છે, ત્યાં 'જનિષ્યતે' પદ 'થશે' 'પધારશે'ના અર્થમાં યોજેલ જ ણાય છે. વસુદેવના ઘરમાં જન્મ લેનાર તો પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહ જ છે. 'હોવું', 'થવું' એવો 'જન્' ધાતુનો અર્થ છે જેમકે મનુસ્મૃતિ.1।. 'બ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ પૃથિવ્યામધિ જાયતે' જન્મ થતાં બ્રાહ્મણ પૃથ્વી ઉપર શ્રેષ્ઠ થાય છે. અહિં 'જાયતે' નો અર્થ 'થાય છે' છે. તેવી જ રીતે યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ.3।6. 'વ્યવહાર્યસ્તુ વચનાદિહ જાયતે' 'અહિં (આ જગતમાં) (પ્રાયશ્ચિત્ત મુકરર કરનાર) વચનના બલથી વ્યવહાર કરવા યોગ્ય થાય છે.' તેવી જ રીતે 10।23માં 'જનિષ્યતે' શબ્દ 'થશે' એટલે 'પધારશે'ના અર્થમાં યોજાએલ છે. એ પ્રમાણે હોવાથી પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ નંદના જ ઘેર થયો હતો એમ માનવું જ યોગ્ય જણાય છે.

(વસુદેવમાં) ભગવાનનો આવેશ થતાં, તે જેવા થયા તેવા તેમનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:

સ બિભ્રત્પૌરુષં ધામ ભ્રાજમાનો યથા રવિ:॥
દુરાસદોઽતિદુર્ધર્ષો ભૂતાનાં સમ્બભૂવ હ॥17॥

પુરુષનું તેજ ધારણ કરતાં તે (વસુદેવ) સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતા, અને ભૂતો જેની પાસે આવી શકે નહિ તથા આક્રમણ કરી શકે નહિ તેવા સારી રીતે થયા. 17.

(વસુદેવ) પુરુષનું એટલે ભગવાનનું તેજ પોતાની અંદર ધારણ કરનાર થયા એટલે (તેમની) પોતાની કાંતિના સામર્થ્ય કરતાં, (તેમના) પોતાથી જ (તેમનો) અધિક પ્રભાવ થયો1 એમ જણાવેલ છે. તે સમયે તે પ્રકાશતા થયા. 'સૂર્યની પેઠે' (એ દૃષ્ટાંત), સર્વને તેવા દેખાયા2 જ, એમ જણાવવા કહેલ છે; અથવા સૂર્યના (દરેક રાશિમાં પ્રવેશ કરનાર સૂર્યનું બિંબ જૂદું હોવાથી) બાર જ બિંબો છે, (તે પૈકી) જે બિંબોમાં જ્યારે તે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે (બિંબ) પ્રકાશે છે તે પ્રમાણે (વસુદેવ) (ભગવાને પ્રવેશ કરવાથી પ્રકાશતા થયા ત્યારે) તેમનો કંસ વિગેરેનો ભય જતો રહ્યો એમ જણાવવા 'જેની પાસે આવી શકે નહિ તેવા' વિશેષણ યોજેલ છે. કોઈપણ (તેમની) સમીપ જવા તેમજ (તેમનું) આક્રમણ કરવા

શક્તિમાન ન હતું. તેથી (તેમનું) દુ:ખ દૂર (ભાગી ગયું) એમ જણાવ્યું છે. 'ભૂતો' એટલે બધાંએ (પ્રાણીઓ) અથવા રાક્ષસ વિગેરે દુષ્ટ (પ્રાણીઓ). (તેઓ જેની પાસે આવી શકે નહિ તથા આક્રમણ કરી શકે નહિ તેવા) સારી રીતે થયા, એટલે કોઈપણ (તેમની) પરીક્ષા કરવા માટે પણ, અથવા બલ (જબરજસ્તી)થી પણ (તેમની પાસે) આવવા શક્તિમાન ન હતું, એમ કહેલ છે. જો કે ભગવાન્ સર્વમાં (રહેલા) છે, તો પણ આવું (વસુદેવ જેવું) તેજ બીજા કોઈમાં હોતું નથી, એમ આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'હ' શબ્દ યોજેલ છે. 17.

1.પોતાની અંદર રહેલી જે ભગવાનની ક્ાંતિ, તેના સામર્થ્યને લીધે, વસુદેવ પોતાની મેળે પણ ભગવાનની કાંતિને લીધે, અધિક પ્રભાવવાળા થયા. (લે) 'સ્વકાન્તિસામર્થ્યાત્'નો અર્થ 'પોતાની અંદર રહેલી ભગવાનની કાંતિના સામર્થ્યને લીધે' લેખમાં કરેલ છે. 'સ્વકાન્તિ'નો અર્થ 'પોતાની (એટલે વસુદેવની) કાંતિ કરી, પોતાની કાંતિ કરતાં, પોતાની મેળે (ભગવાને પ્રવેશ કરેલો હોવાથી) અધિક પ્રભાવવાળા થયા, એવો અર્થ અનુવાદમાં કરેલ છે.
2.આ દૃષ્ટાંત (સર્વની) પ્રતીતિ કેવી હતી તે જણાવવા જ કહેલ છે, પણ પ્રિયવ્રતની પેઠે વસુદેવે રાત્રિને દિવસ બનાવ્યો ન હતો એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે.(લે)

(કંસે) છ પુત્રોનો વધ કર્યો તે પહેલાં જ સંકર્ષણ ગર્ભ (થએલ), (અને) ત્યાર પછી (વસુદેવ) સાંકળથી બંધાએલ જ (હતા). તેથી (તેમણે) પોતાની અંદર રહેલ ભગવાનને જૂદા પ્રકારથી દેવકીજીમાં પધરાવ્યા1 એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी॥
दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्त:॥18॥

પછી જેમ દિશા ચંદ્રને (ધારણ કરે), તેમ શૂરસુતે સારી રીતે પધરાવેલા અચ્યુત અંશ, સર્વના આત્મરૂપ અને પોતારૂપ થએલ જગતોના મંગલને દેવીએ ધારણ કર્યું. 18.

જોકે (ભગવાનનું) પોતાની અંદર જ સ્થાપન કરવું યોગ્ય છે તો પણ સર્વ લોકની રક્ષા થાય તેવા હેતુથી (વસુદેવે) (તેમનું) દેવકીજીમાં સ્થાપન કર્યું, એમ જણાવવા 'જગતોનું મંગલ' શબ્દ યોજેલ છે. ('જગતોનું મંગલ' એટલે) જગતોનાં જ કલ્યાણરૂપ.

'એવી રીતે આવવું2, આવેશ3, પ્રવેશ4, નીકળવું5 થતાં (ભગવાનનું સ્વરૂપ) બદલાઈ જાય, અથવા (તેમાં) વધારો ઘટાડો થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'અચ્યુત અંશ' વિશેષણ યોજેલ છે. અચ્યુત છે જે અંશ (તે અચ્યુત અંશ). છઠ્ઠી (તત્પુરુષ)નો અર્થ (અચ્યુતનો અંશ તે અચ્યુત અંશ) લેતાં પણ તેવાં જ પ્રયોજનથી એ વિશેષણ (યોજેલ જણાય છે.) 'સારી રીતે' એટલે વૈધદીક્ષાના6 પ્રકારથી (વસુદેવે) પધરાવેલું. વાસ્તવિક રીતે તો (વસુદેવે) સમાધિમાં દેવકીજીની ભાવના કરી અને મનથી જ તેમનામાં સાક્ષાત્ તેજ પધરાવ્યું.7 (વસુદેવના એવા) વિવેકને લીધે, 'શૂરસુતે' એમ પિતાના નામથી (તેમને) જણાવેલ છે. 'દેવી' પદથી એમ જણાવેલું છે કે તે (દેવકીજી) અંદર પ્રવેશ કરી, સમાધિમાં પણ તે તેજ ગ્રહણ કરવા શક્તિવાળાં હતાં, કારણ કે આ (દેવકીજી) દેવતારૂપ હતાં અને દેવતામાં તેવું સામર્થ્ય હોય છે જ. તેથી જ8 (તેમણે તે તેજ) ધારણ કર્યું.

'(બ્રહ્મને) બીજું કોઈ ધારણ કરે તો બ્રહ્મપણાનો નાશ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વના આત્મરૂપ' વિશેષણ યોજેલ છે. તે (ભગવાન્) સર્વના આત્મા થએલ છે. બધાએ

તેમને ધારણ કરે છે, તેથી ધારણ (થવા)થી દોષ થતો નથી.

'તેમ હોય તો પણ આ પ્રસંગે તો (તે) ચૈતન્ય9 અથવા માનસ બીજને10 પ્રાપ્ત કરી રહે છે તેથી દોષ થાય જ', એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતારૂપ થએલ' વિશેષણ યોજેલ છે. દેવકીજીમાં પોતાના (દેવકીજીના) રૂપથી જ (ભગવાને) પ્રવેશ કરેલો, પરંતુ બીજમાં અથવા ચૈતન્યમાં પ્રવેશ કરીને તેમનામાં11 પ્રવેશ કર્યો ન હતો. જેમ 'આ હું મારા (પોતાના) આધારવાળો છું' એમ (કોઈ) જ્ઞાનથી પોતાને ધારણ કરે તેમજ (દેવકીજીએ) પોતારૂપ થએલ ભગવાનને ધારણ કર્યા, એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેલું છે કે શુદ્ધ જ સ્વરૂપ વસુદેવમાંથી પધાર્યું. ચૈતન્ય12, બીજ12 અને મંત્રના12 પક્ષો થોડું જાણનારા (ઓછી બુદ્ધિવાળા)ઓને ભાન થાય તે માટે કહેલા છે. ક્રમથી માયાને હઠાડવાથી આકાશની13 પેઠે (ગર્ભની) વૃદ્ધિ (થાય છે). તેમ થતાં માયાના અને ભગવાનના સંબંધમાં બંનેની બુદ્ધિ વિકારરહિત રહે છે.13

તે (શુદ્ધ સ્વરૂપ)ને પણ ધારણ (કરવા)રૂપ પોતાના પ્રયત્નથી ભગવાનને (પોતાની અંદર) લાવીને, (દેવકીજીએ) ધારણ કરેલ નથી, પરંતુ જેમ પોતાની મેળે આવેલા આનંદ આપનાર ચંદ્રને 'દિશા' એટલે પૂર્વ દિશા ધારણ કરે છે તેમ (ધારણ કરેલ છે). ધારણ પણ મનથી જ કરેલ. વિકારરહિત મનથી (ધારણ કરેલ) એમ જણાવવા 'તસ્' ('તઃ') પ્રત્યય લગાડેલ છે. (વસુદેવને) સારી રીતે પધરાવવામાં અને (દેવકીજીને) ધારણ કરવામાં મન જ સાધન છે. 18.

1.વસુદેવે ભગવાનને દેવકીજીમાં પધરાવ્યા એ વાક્યનો ગૌણ અર્થ છે. અહિં તેમ પધરાવવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. તેથી આ પ્રયોજન જણાવવા જ વાક્યનો ગૌણ અર્થ અહિં કહેલ છે એમ જાણવું. (લે)
2.'આવવું' એટલે 'વૈકુંઠમાંથી અહિં અવતરવું' (લે)
3.'આવેશ' એટલે 'વસુદેવના મનમાં (પ્રવેશ કરવો).' (લે)
4.'પ્રવેશ' એટલે 'દેવકીજીમાં સ્થિતિ (કરવી).' (લે)
5.'નીકળવું' એટલે 'દેવકીજીમાંથી નીકળવું.' (લે)
6.'વૈધદીક્ષાના પ્રકારથી' 'એટલે વિધિ (વેદવાક્ય)માં જણાવેલ મંત્રનો ઉપદેશ કરતાં, ગુરુ દેવતાનું પોતામાં આવાહન કરે છે અને પછી શિષ્યમાં સ્થાપન કરે છે તે પ્રકારથી.' આ વાક્યથી ('સમાહિતમ્' શબ્દમાં) 'સમ્' ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ કહેલ છે. (લે)
7.આ વાક્યથી 'સમાહિત' શબ્દનો બીજો અર્થ કહેલ છે. આ અર્થ પ્રમાણે 'સમાહિત' એટલે 'સમાધિના પ્રકારથી પધરાવેલા' એવો અર્થ છે. (લે)
8.'તેથી જ' એટલે 'સામર્થ્યને લીધે જ', ધારણ કર્યું, પરંતુ લૌકિક સંબંધની રીતે ધારણ કર્યું નહિ એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે. વસુદેવે લૌકિક પ્રકારે પધરાવ્યા નથી એમ 'સમાહિત' શબ્દથી કહ્યું, અને દેવકીજીએ લૌકિક પ્રકારે ધારણ કરેલ નથી એમ 'દેવી' પદથી કહ્યું, આ બે પદનો એવો અર્થ કરવામાં પ્રમાણ અર્થાપત્તિ (અર્થ બંધ બેસવો તે) છે એમ આભાસમાં કહેલ છે. (લે)
9.'ચૈતન્ય' એટલે 'જીવ'. (લે)

10.અહિં વીર્યરૂપ બીજ હોવાનો સંભવ નથી, તેથી સનક વિગેરેની (ઉત્પત્તિમાં હતું તેવું) માનસ બીજ કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (લે)
11.દેવકીજીના જીવમાં પ્રવેશ કરી, પછી તેમના ઉદરમાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો, એવો અર્થ છે. (લે)
12-12-12.'શુદ્ધ જ સ્વરૂપ પધાર્યું ' એમ ઉપર કહ્યું. ત્યાં 'એવ' 'જ' શબ્દથી શું ન હતું એમ જણાવેલ છે તે અહિં કહે છે. 'દેવકીજીએ ધારણ કર્યું,' એમ કહેવામાં ચૈતન્યપક્ષ થાય છે. બીજ અથવા મંત્રના પક્ષમાં વસુદેવનું જ મુખ્યપણું રહે છે, અને દેવકીજીના પ્રયત્નની જરુર નથી, એવો ભાવ છે. 'સમાહિત' પદના બે અર્થ કર્યા છે. તેમાં (નોટ 8માં જણાવેલ) બીજો અર્થ બીજપક્ષ પ્રમાણે થાય છે અને (નોટ 7માં જણાવેલો) પહેલો અર્થ મંત્રપક્ષ પ્રમાણે થાય છે, એમ જાણવું. તેથી સંઘાત (શરીર)ના આત્મરૂપ થએલ (ભગવાન્)ને જ ધારણ કર્યા. પરંતુ (સંઘાતમાં) પ્રવેશ કરેલા (બીજા કોઈને) ધારણ કર્યા ન હતા, એવો અર્થ છે. આવાનું ધારણ કેવી રીતે થઈ શકે તે ઉપર 'આ હું મારા આધારવાળો છું' એમ જ્ઞાનથી ધારણ કરવાનો પ્રકાર કહેલ છે. (લે)
13-13.જેમજેમ ભીંત વિગેરે આવરણ દૂર કરવામાં આવે છે તેમતેમ આકાશ પ્રકટ થાય છે તેવી રીતે જેટલું માયાનું રૂપ જે પ્રકારથી દૂર કરવામાં આવે, તેટલું ભગવાનનું સ્વરૂપ તે પ્રકારથી પ્રકટ થાય, એવા ક્રમથી જ ગર્ભનાં લક્ષણોનો આવિર્ભાવ થતો હતો. તેથી દેવકીજીને પણ ભગવાનના ગર્ભના સંબંધમાં બીજા ગર્ભોથી કાંઈ ભેદ જણાયો નહિ. તેવી જ રીતે જેટલા અંશથી માયાને દૂર કરવામાં આવી તેટલા અંશથી માયાનો યશોદાના ગર્ભમાં પ્રાદુર્ભાવ થયો તેથી યશોદાની પણ તે ગર્ભસંબંધી બુદ્ધિ વિકારરહિત (બીજા ગર્ભોના સંબંધમાં હોય તેવી જ) રહી એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો અલૌકિક રીત થતાં પહેલાં ગર્ભના લક્ષણ ન હોય અને પછી પ્રાકટ્ય થાય એટલે યશોદા અને દેવકીજી બંનેની બુદ્ધિ વિકારવાળી (બીજા ગર્ભથી આ પ્રાકટ્ય જૂદા પ્રકારનું છે એવી) થાય; અને એમ થાય તો લીલા થઈ શકે નહિ, તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ થયું એમ માનવું. આકારવાળાં અને સર્વ સ્થલે રહેલ બ્રહ્મનું બાલકના આકાર જેટલું જ આવરણ દૂર કરવામાં આવે ત્યારે દૂર કરાએલ આવરણ પણ તેવા જ આકારનું હોય એ લોકધ્યાય પ્રમાણે પણ સિદ્ધ જ છે. અહિં આવરણ (માયા) સર્વ સ્થલે રહેલ હોવાથી તેવું જ (બ્રહ્મ જેવું જ) હોવાથી યશોદાના ગર્ભના સ્થલમાં તે પ્રકટ થાય તેમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી. (ટિ)

જેમ ભગવાનનો (પોતામાં) આવેશ થતાં, વસુદેવ પ્રકાશમાન થયા તેમ દેવકીજી (પ્રકાશમાન) થયાં નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સા દેવકી સર્વજગન્નિવાસનિવાસભૂતા નિતરાં ન રેજે॥
ભોજેન્દ્રગેહેઽગ્નિશિખેવ રુદ્ધા સરસ્વતી જ્ઞાનખલે યથા સતી॥19॥

જેમ જ્ઞાનખલમાં (રહેલી) સતી સરસ્વતી શોભે નહિ તેમ ભોજેન્દ્રના ઘરમાં અગ્નિની શિખા પેઠે રુંધાએલાં, તે દેવકીજી સર્વ જગતો જેમનામાં રહેલ છે તેમનું રહેઠાણ થવા છતાં બહુ શોભતાં ન હતાં. 19.

પુરુષનું તેજ સ્વતંત્ર હોય છે તેથી, અને વિવેક વિગેરેના સહભાવવાળું હોવાથી, ચિંતાથી (તે) ઝાંખું પડતું નથી; પરંતુ સ્ત્રીનું તેજ પરતંત્ર અને વિવેક વિગેરે વિનાનું હોવાથી,

ચિંતાથી ઝાંખું પડી જવાથી શોભતું નથી. જો કે તે દેવકીજી દેવતારૂપ (હતાં), અને સર્વ જગતો જેમનામાં રહેલ છે તેવા ભગવાનનું રહેઠાણ અથવા રહેવાનું ધામ થએલ (હતાં, છતાં બહુ શોભતાં ન હતાં). પોતાની અંદર રહેલ રુંવાડાઓનો કોઈને ભય હોતો નથી, તે પ્રમાણે ભગવાનમાં સર્વ હોવાથી, ભગવાનને સર્વનો (કોઈનો) ભય હોય નહિ. પોતાને (દેવકીજીને) તો જગતનો ભગવાનનો અને ભગવાનના નિમિત્ત (કારણ)ને લીધે કોઈનો જરાએ ભય ન જ હોય. (દેવકીજી) આવાં હોવા છતાં બહુ શોભતાં ન હતાં, કારણ કે ભગવાનની (કંસ ભગવાનને શું કરશે એવી) ચિંતાથી પોતાના અને બધાના શોકનું કારણ થયાં હતાં, અને બહારથી અને અંત:કરણમાં પણ ચિંતાને લીધે પીડાતાં હતાં.

(ચિંતાનું) બીજું કારણ પણ કહે છે કે 'ભોજેન્દ્રના' એટલે કંસના ઘરમાં 'રુંધાએલા' એટલે સાંકળોથી બંધાએલાં હતાં, (તેથી) બહાર આવી સર્વને સુખ આપી શકતાં ન હતાં. જેમ અગ્નિ કુંડમાં પ્રકાશતો હોવા છતાં રાખથી રુંધાએલો હોવાથી અંદર જ જ્વાલાવાળો હોય છે તેમ આ (દેવકીજી) પણ ચિંતા વિગેરેથી ભરપૂર (રુંધાએલાં) હોવાથી સારી રીતે પ્રકાશવાળાં થતાં ન હતાં. આ (અગ્નિનું) દૃષ્ટાંત પોતાના ધર્મોથી ન પ્રકાશવામાં જ (આપેલું) છે. 'જેમ જ્ઞાનખલમાં રહેલી સતી સરસ્વતી (શોભે નહિ)' શબ્દોથી, બીજાના અટકાવવાથી નહિ શોભવામાં બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિવાળી ભાગવત વિગેરેરૂપ સરસ્વતી 'જ્ઞાનખલ' એટલે જ્ઞાનના ઠગમાં (રહેલી), અંદરથી પોતાને જ સંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ બહાર પ્રકાશી સર્વને સંતોષ કરતી નથી, તેવી રીતે કંસથી રુંધાએલાં (દેવકીજી) ઘરમાં જ પ્રકાશતાં થયાં, પરંતુ બહાર પ્રકાશ્યાં નહિ. અસતી તો પોતાની અંદર પણ પ્રકાશતી નથી. જે પોતે પરોપકાર ઉત્પન્ન કરનારી (કરાવનારી) સદ્વિદ્યાને જાણે છે, પરંતુ બીજો (કોઈ) અધિકારી હોય તેને પણ આપતો નથી તે જ્ઞાનખલ છે. તે (દૃષ્ટાંત)થી એમ સૂચવ્યું છે કે પોતાની અંદર જે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો તે (દેવકીજીએ) પોતાના ઘણા પ્રિય (સ્નેહીઓ)થી પણ છૂપો રાખ્યો. 19.

તે (દેવકીજી) જેને લીધે સર્વને સુખ આપનારાં ન થયાં, તેને1 પણ સુખ આપનારાં ન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તાં વીક્ષ્ય કંસ: પ્રભયાજિતાન્તરાં વિરોચયન્તીં ભવનં શુચિસ્મિતામ્॥
આહૈષ2 મે પ્રાણહરો હરિર્ગુહાં ધ્રુવં શ્રિતો યન્ન પુરેયમીદૃશી॥20॥

ભવનને શોભાવતાં શુચિ સ્મિતવાળાં, અને પ્રભાને લીધે જેમની અંદર અજીત છે તેવાં જણાએલાં તેમને જોઈને કંસે કહ્યું કે મારા પ્રાણને હરનાર આ હરિ જરુર ગુહામાં રહેલાં છે, કારણ કે પહેલાં આ આવી ન હતી. 20.

પ્રભાને લીધે જણાએલાં તે (દેવકીજી)ને જોઈને કંસે કહ્યું. જણાવનારી પ્રભાને લીધે જ, અજીત છે અંદર જેમની, એટલે ભગવાન્ આ (દેવકીજી)ની અંદર છે એમ જાણીને, અને પ્રભાથી જ ભવનને શોભાવતાં (દેવકીજીને જોઈને કંસે કહ્યું). (ભગવાનનું) અજીતપણું પણ (દેવકીજીનાં) દર્શન થતાં જણાયું, કારણ કે પરમાનંદ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે પ્રાણીનાં સર્વ દુ:ખો દૂર થાય છે, એવા નિશ્ચયને લીધે તે અતિક્રમણ થઈ શકે તેવાં નથી એમ જણાયું. આ (દેવકીજી)નું પ્રસન્નતાવાળું મુખ જોઈને પણ, (તેમનામાં) ભગવાન્ છે એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો, એમ 'શુચિ સ્મિતવાળાં' શબ્દથી કહે છે. 'શુચિ' એટલે ઘણું શુદ્ધ,

બહારનો વિકાર ઉત્પન્ન ન કરે અને અંદર આનંદથી ઉભરાએલું સ્મિત છે જેમનું (તેવાં શુચિ સ્મિતવાળાં હતાં). બહાર નીકળેલી ભગવાનની કાંતિ અંદરથી અને બહારથી તેમને (દેવકીજીને) અને ઘરને પ્રકાશતી હતી. તેથી (તેમનામાં) ભગવાન્ છે એવો નિશ્ચય કરીને, અને તેમને (ભગવાનને) (દેવકીજીમાં પ્રવેશ કરવાનું) બીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી એમ પ્રકરણથી જાણીને; (કંસે) કહ્યું કે 'આના ઉદરમાં મારા પ્રાણને હરનાર આ હરિ જ પ્રકાશે છે.' 'ધ્રુવમ્' એટલે જરુર (હરિ જ છે); કારણ કે આ રૂપથી તથા સંતોષ વિગેરેથી પહેલાંના જેવી નથી.

'અહિં જો ભગવાન્ હોય તો બધાંને કેમ (તેમનાં) દર્શન થતાં નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગુહામાં રહેલા' શબ્દો યોજેલાં છે. તે (ભગવાન્) ઉદરમાં રહે તે સંભવતું નથી, કારણ કે તે જીવ નથી. તેથી 'બે આત્મા (જીવ અને ભગવાન્) ગુહા (હૃદયાકાશ)માં પ્રવેશેલા છે', એ ન્યાય (બ્રહ્મસુત્ર 1।11) પ્રમાણે આ (દેવકીજીનું) ઉદર ગુહા જ છે. તેથી (તે) હરિ જ છે, (અને) હરિ હોવાથી જ મારા પ્રાણને હરનાર છે. 20.

1.સરસ્વતી તો તેને રુંધી રાખનાર જ્ઞાનખલને સંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ દૃષ્ટાંતના વ્યાખ્યાનમાં કહેલ છે; પરંતુ તે દેવકીજી તેમને રુંધી રાખનાર કંસને પણ સુખ આપનારાં થયાં નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)
2.પાઠભેદ 'પ્રાહ'.

'તેથી શું?' એવી જિજ્ઞાસા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કિમદ્ય તસ્મિન્ કરણીયમાશુ મે યદર્થતન્ત્રો ન વિહન્તિ વિક્રમમ્॥
સ્ત્રિયા: સ્વસુર્ગુરુમત્યા વધોયં યશ: શ્રિયં હન્ત્યનુકાલમાયુ:॥21॥

તેમના (તે) વિષે મારે હમણાં તરત શું કરવું જોઈએ? કારણ કે અર્થને અધીન (હોય તે) (પોતાના) વિક્રમનો નાશ કરતો નથી. સ્ત્રી, બેન અને ગર્ભિણીનો આ વધ યશ, લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો તરત જ નાશ કરે છે. 21.

'તે' એટલે ભગવાન્ પધારતાં, અથવા 'તે' એટલે પ્રાણનો નાશ થાય તેવો પ્રસંગ આવી પડતાં, પહેલાંના ઉપાયો વ્યર્થ થવાથી હવે મારે શું કરવું જોઈએ એવો (કંસ) વિચાર (કરે છે). જો હું શાંત રહીશ તો (હરિ) (મારા) પ્રાણ હરશે જ, તેથી મારે તરત શું કરવું જોઈએ?

'આ (દેવકીજી)ને મારી નાખવી જોઈએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી કહે છે કે 'અર્થને અધીન હોય (તે) વિક્રમનો નાશ કરતો નથી.' 'યદ્' જો કે મારા જેવો માણસ અર્થને એટલે પોતાના કાર્યને અધીન હોઈ કાર્યને વશ રહેનાર છે, (છતાં તે) તેવી રીતે (પોતાના) પરાક્રમનો નાશ કરતો નથી, (કારણ કે) સ્ત્રીનો વધ કરવાથી (પોતાના) પરાક્રમની હાનિ (થાય) જ. અથવા 'યદ્' જે કારણથી આ (દેવકીજીના) ઉદરમાં રહેલ ભગવાન્ અર્થને અધીન એટલે કાર્ય માટે જ (અહિં) પધારેલ છે તેથી (તે) પોતાના પરાક્રમને હણશે નહિ, પરાક્રમનો નાશ થવા દેશે નહિ, એટલે શાંત રહેશે નહિ એવો અર્થ છે.

'તારા જીવનનું (તું જીવતો રહે તેવું) અદૃષ્ટ હશે તો આ (ભગવાન્) (તને) હણશે નહિ, અને જો તે (તેવું અદૃષ્ટ) નહિ હોય તો (તને) બીજો કોઈ પણ મારશે જ; તેથી જો કે

આમનો દ્રોહ કરવો યોગ્ય નથી; તો પણ જીવનનું કારણ હોવા છતાં, આગંતુક (આવી ચડેલ) નાશના કારણથી તે (નાશ)નો સંભવ હોવાથી, તેનો (નાશના કારણનો) ઉપાય કરવાથી પ્રદીપની પેઠે જીવતા રહેવાનું સંભવે છે; તેથી આ (દેવકીજી)ને હણવી યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય તેથી ઉત્તરાર્ધ કહે છે. (જીવવાનું) અદૃષ્ટ હોય તો પણ ઘણું દારુણ દુષ્કર્મ કરવાથી આયુષ્યનો ક્ષય જ થાય. તેથી આયુષ્ય હોવા છતાં, (આવું દુષ્કર્મ કરવાથી) મરણ સંભવતું હોવાથી, આવું કર્મ કરવું જોઈએ નહિ. સ્ત્રીનો વધ યશનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીની રક્ષા માટે શૂરવીરો પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે તેથી (તેમને) યશ પ્રાપ્ત થાય છે. બેનનો વધ લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, કારણ કે સર્વ પુરુષ ચંદ્રરૂપ1 છે અને લક્ષ્મી1 બેન છે. તેથી બેનનો વધ ધન વિગેરે સર્વ સંપત્તિનો નાશ કરનાર છે. 'ગુરુમતી' એટલે ગર્ભિણી. તે પ્રાણીઓનાં આયુષ્યનું પોષણ કરનારી છે. તેનો વધ આયુષ્યનો નાશ કરે છે. તેથી તે (દેવકીજી)ના વધથી, અનુક્રમે સ્ત્રી, બેન અને ગર્ભિણીનો (વધ થવાથી), યશ, લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો 'અનુકાલમ્' એટલે તે ક્ષણે જ નાશ થશે. 21.

1-1.ચંદ્ર અને લક્ષ્મી બંને અમૃત માટે સમુદ્ર મથતાં તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી ભાઈબેન છે.

'અથવા જીવનનું (હું જીવું તેવું) અદૃષ્ટ ઘણું બલવાન ભલે હો! છતાં તેને હણવી નહિ,' એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ એષ જીવન્ ખલુ સમ્પરેતો વર્તેત યોઽત્યન્તનૃશંસિતેન॥
દેહેમૃતે તં મનુજા: શપન્તિ ગન્તા તમોન્ધં તનુમાનિનો ધ્રુવમ્॥22॥

જે ઘણાં જ ક્રૂર કર્મથી જીવે તે આ ખરેખર જીવતો જ મરેલો છે. દેહ ગયો ન હોય (અથવા ગયો હોય) ત્યારે મનુષ્યો તેને શાપ આપે છે, (અને તે) નક્કી દેહાભિમાનીના અંધંતમ:માં જાય છે. 22.

(જે ઘણાં જ ક્રૂર કર્મથી રહે એટલે જીવે), 'સ:' 'તે' પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં, 'એષ:' શૌર્ય અને રાજ્યલક્ષ્મીવાળો મારા જેવો માણસ હોવા છતાં પણ, જીવતો જ મરેલો છે. યશ અને લક્ષ્મી જતાં, માત્ર જીવતા રહેવું તે મરણની સમાન જ છે તેથી તે જીવતો જ મરેલો છે. 'ખરેખર!' શબ્દ (તે વિષયનો) નિશ્ચય દર્શાવવા યોજેલ છે. જે ઘણાં જ ક્રૂર કર્મથી રહે એટલે જીવે તે જીવતું મડદું છે એ સત્ય છે; કારણ કે દેહ ગયો (નાશ પામ્યો) ન હોય ત્યારે જ 'આ દુરાત્મા મરો!' એમ મનુષ્યો તેને શાપ આપે છે; અથવા (તેનો દેહ) નાશ પામે ત્યારે 'આ દુરાત્મા મૂઓ તે સારું થયું' એમ (મનુષ્યો તેને શાપ આપે છે). એવી રીતે લોકના ધિક્કારથી સારી રીતે બળેલો આ પરલોકમાં અંધંતમ:માં જાય છે. 'દેહાભિમાનીના' એટલે સંબંધવાળા દેહમાં અભિમાન રાખનારાઓ અંધંતમ: સુધીનાં જે નરકોમાં જાય છે, તેમાં આ અવશ્ય જવાનો, એવો અર્થ છે.

ભગવાનની1 સન્નિધિને લીધે, ભગવાનની ઇચ્છાથી તે (કંસ)ને (ઉપર જણાવ્યું) તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી સર્વને જ્ઞાન થાય છે અને અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ (નારદના) ઉપદેશથી 'દેવકીજીના પુત્રોને હણવા જોઈએ' એવું જ્ઞાન (કંસને) થએલ. વસુદેવની પણ તેવી (પુત્રોને હણવા આપી દેવકીજીનું રક્ષણ કરવાની) બુદ્ધિ

થએલી. તેથી બધાયનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાનજ છે; તેથી આ પ્રકારનાં વાક્યોથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે.1 તે (એવો નિશ્ચય થાય તે) માટે જ આ વાક્યો (શુકે કહેલાં) છે. 22.

1-1.આ ભાગથી આ અધ્યાયની ત્રીજી કારિકામાં કહેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. (લે)

એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં જે થયું (પરિણામ આવ્યું) તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇતિ ઘોરતમાદ્ ભાવાત્ સન્નિવૃત્ત: સ્વયં પ્રભુ:॥
આસ્તે પ્રતીક્ષંસ્તજ્જન્મ હરેર્વૈરાનુબન્ધકૃત્॥23॥

એ પ્રમાણે સર્વથી ઘોર વિચારથી પોતે પ્રભુ (હોવાથી) અટકયો. હરિના વૈરને ચાલુ રાખનાર (કર્મ) કરનારો (તે કંસ) તેમના જન્મની રાહ જોતો રહ્યો. 23.

અયોગ્ય વધ જ ઘોર છે. તેમાં પણ બેનનો (વધ) વધારે ઘોર છે, અને ગર્ભિણી (બેન)નો વધ સર્વથી ઘોર છે. તેથી (કંસ તેવાં સર્વથી ઘોર કૃત્યથી) સારી રીતે અટકયો.

'બીજાની પ્રેરણાથી તેણે (દેવકીજીને) કેમ ન હણ્યાં?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતે પ્રભુ' શબ્દો યોજેલા છે. તે પોતે જ પ્રભુ હોવાથી, બીજો કોઈ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ન હતો, એવો અર્થ છે. 'જન્મ થયા પછી (હરિ સાથે) યુદ્ધ કરીશ' એવા વિચારથી તેમના જન્મની રાહ જોતો રહ્યો.

'ત્યારે (તો) ભક્ત હશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિના વૈરને ચાલુ રાખનાર (કર્મ) કરનારો' શબ્દો યોજેલા છે. સર્વના દુ:ખ હરનાર હરિનું પણ, પૂર્વજન્મમાં કરેલ તેની હત્યારૂપ વૈરને ચાલુ રાખનારું કારણ1, એટલે તેમના (હરિના) સંબંધીઓનો વધ વિગેરેરૂપ (કર્મ) તે કરતો હતો, તેથી (તે) તેવો (હરિના વૈરને ચાલુ રાખનાર (કર્મ) કરનારો) હતો. 23.

1.'અનુબધ્યતે' ચાલુ રખાય છે 'અનેન' આનાથી તે અનુબંધ. જેનાથી વૈર ચાલુ રહે એટલે દૃઢ થાય તેવું નિમિત્ત એટલે કારણ કરનાર તે હતો એવો અર્થ છે. હરિના સંબંધીઓના વધથી વૈર દૃઢ થાય એવો ભાવ છે. (લે) એ પ્રમાણે વૈર ચાલુ રાખવાથી પણ ભગવાનનું ચિંતન થતાં, પ્રમાણબલ ન હોવા છતાં પણ પ્રમેયબલથી જ તેને (કંસને) જ્ઞાન થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

આસીન: સંવિશંસ્તિષ્ઠન્ ભુઞ્જાન: પર્યટન્ પિબન્॥
ચિન્તયાનો હૃષીકેશમપશ્યત્ તન્મયં જગત્॥24॥

બેઠેલો, સૂતેલો તથા ઉભો રહેલ, ખાતાં, ફરતાં તથા પીતાં હૃષીકેશનું ચિંતન કરતો (હોવાથી), તેણે (કંસે) જગતને તન્મય (પ્રભુમય) જોયું. 24.

'બેઠેલો, સૂતેલો તથા ઉભો રહેલ,' એ શબ્દોથી અવસ્થાઓ કહેલી છે. 'ખાતાં, ફરતાં અને પીતાં' એ શબ્દોથી ક્રિયાઓ કહેલી છે. એ પ્રમાણે (કંસ) સર્વ અવસ્થાઓમાં અને સર્વ ક્રિયાઓમાં (ગમે તે અવસ્થામાં હોય અને ગમે તે ક્રિયા કરતો હોય ત્યારે) હૃષીકેશનું ચિંતન કરતો હતો. (હૃષીકેશ એટલે) સર્વ ઇન્દ્રિયોના સ્વામીએ પોતાનું દર્શન (કંસને) થાય તે માટે જ (તેને) તેવી પ્રેરણા કરેલી. તેથી તેણે જગતને કૃષ્ણમય જ જોયું.24.

એવી રીતે પહેલાંના (પહેલા) અધ્યાયમાં અર્થથી એમ કહ્યું છે કે ઘણું દુ:ખ હોય ત્યારે ભગવાનનું ચિંતન થાય છે. કંસ વિગેરેનું (ભગવાનનું ચિંતન) અહિં કહ્યું. બ્રહ્મા વિગેરેનું (ભગવાનનું ચિંતન) કહેવા નીચેના શ્લોકથી સ્તુતિરૂપ આખ્યાન કહે છે:

બ્રહ્મા ભવશ્ચ તત્રૈત્ય મુનિભિર્નારદાદિભિ:॥
દેવૈ: સાનુચરૈ: સાકં ગીર્ભિર્વૃષણમીડતુ:॥25॥

બ્રહ્મા અને ભવે મુનિઓ, નારદ વિગેરે, અને અનુચરો સહિત દેવો સાથે ત્યાં આવી વાણીઓથી વૃષણની સ્તુતિ કરી. 25.

આથી (સર્વેએ ભગવાનનું ચિંતન કર્યું એમ કહેવાથી) સામાન્ય રીતે સર્વનો નિરોધ પણ કહેવાયો. ભગવાનની (દેવકીજીમાં) પધરામણીની બધાઓને જાણ થઈ હતી, એમ કહેવા અને કંસ વિગેરેની (કોઈને) દરકાર ન હતી (એમ જણાવવા), દેવકીજીના ઘરમાં (બધાનું) આગમન કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મા અને 'ભવ' એટલે મહાદેવ, 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલા બીજા પણ ગુણના અભિમાનવાળા દેવો, અને કેટલાકના મત પ્રમાણે વામન વિગેરે અવતારો, સનક વિગેરે મુનિઓ, નારદ વિગેરે ભક્તો, ઇન્દ્ર વિગેરે દેવો, ગંધર્વો વિગેરે (દેવોના) અનુચરો, એ બધાની સાથે (ત્યાં આવ્યા), (અને) 'વાણીઓથી' એટલે પોતાને અનુકૂળ વાણીથી, 'વૃષણ1' એટલે કામનાઓની વૃષ્ટિ કરનાર અથવા 'વૃષ' એટલે ધર્મનો નિર્ણય કરનાર (ભગવાન)ની 'સ્તુતિ કરી.' બ્રહ્મા અને ભવ જ મુખ્ય હોવાથી 'ઈડતુ:' 'સ્તુતિ કરી' ક્રિયાપદ દ્વિવચનમાં યોજેલું છે. 'ઐડયન્' એવો (બહુવચનનો) પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે (તેમની) સાથે આવેલાઓ પણ સ્તુતિ કરતા હતા, (એવો અર્થ થાય છે). 25.

1.'વૃષણમ્' શબ્દના અહિં બે અર્થ કરેલા છે. પહેલા અર્થ પ્રમાણે 'વૃષણ્' શબ્દ છે, અને બીજા અર્થ પ્રમાણે 'વૃષણ' શબ્દ છે, (બંને શબ્દની બીજીનું એકવચન 'વૃષણમ્' થાય છે.) (લે)

કાલાત્મા ભગવાઞ્જાત ઇતિ જ્ઞાપયિતું તથા॥
કલાભિ: પઞ્ચદશભિ: સ્વપક્ષખ્યાપકૈ: સ્તુતિ:॥કા.4॥

કાલાત્મા1 ભગવાન્ ઉત્પન્ન થએલા છે, એમ જણાવવા તે પ્રમાણે1 કલાઓથી1 (સ્તુતિ કરે છે). પોતાનો પક્ષ2 જણાવનાર પંદર (શ્લોકો)થી સ્તુતિ કરે છે. કા.4.

પક્ષપાતસ્તુતિર્હ્યેષા દેવાનાં હિતકારિણી॥
ધ્રુવા તુ ષોડશી પ્રોક્તા વૃદ્ધૌ વા તાદૃશો ભવેત્॥કા.5॥

કારણ કે આ (પંદર શ્લોકોથી કરેલી) દેવોનું હિત કરનારી3 પક્ષપાતવાળી સ્તુતિ છે. સોળમી સો નિશ્ચલ4 ગણાએલી છે, અથવા વૃદ્ધિમાં5 તેવો5 થાય છે. કા.5.

અહિં (દેવોની સ્તુતિમાં) પંદર (શ્લોકો)થી (દેવો) ભગવાનની સ્તુતિ (કરે છે), અને એક શ્લોકથી દેવકીજીનું સાંત્વન કરે છે. કાલ પંદર (તિથિઓ) નો બનેલો હોય છે. તે જ6 અવતરેલ છે એમ તેઓ (દેવો)એ જાણ્યું. તે (કાલ) બે પ્રકારનો હોય છે. દૈત્યોનું હિત કરનારો પણ પંદર (તિથિનો), અને દેવોનું (હિત કરનારો) પણ (પંદર તિથિનો હોય છે). સાધારણ (દેવો અને દૈત્યોને સરખો કાલ) તો ત્રીશ (તિથિઓ)નો બનેલો હોય છે; તેથી પોતાના પક્ષમાં રહેલ ભગવાનનું જ અર્ધથી (30/2=15 શ્લોકોથી, દેવો) નિરૂપણ કરે છે.

વળી તે કાલે કરેલ પક્ષપાત7 ચાર પ્રકારનો હોય છે-(1)લોકે કરેલ. (2)સ્મૃતિએ કરેલ, કારણ કે સ્મૃતિ લોક અને વેદની બનેલી હોય છે. (3) વેદે કરેલો ત્રીજો (પ્રકાર). (4)ભગવન્માર્ગે કરેલો ચોથો (પ્રકાર). (એ) ચારે પ્રકારનો (પક્ષપાત) પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલથી ચાર પ્રકારનો થાય છે. દૈત્યો8 પ્રતિ કરેલા (ઉપકાર) કરતાં તે (દેવોનું હિત કરનાર કાલ) ઉત્તમ છે એમ કહેવા, તેવો (સોળ પ્રકારનો) કહેલો છે.

તેમાં પહેલાં ચાર (26 થી 29) શ્લોકોથી પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ (અનુક્રમે) કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને દેવનો પક્ષપાત જણાવનારાં (પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ)નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. લોકમાં સત્ય જ પ્રમાણ છે. ચારે તરફ દેખાતું જગત જ પ્રમેય છે. ગુણના અભિમાનવાળા દેવો જ સાધન છે. કુશલપણું જ ફલ છે. તેમાં પણ (તે) દૈત્યના પક્ષના કરતાં જૂદા છે એમ દેખાડવાનું છે.

તેમાં પણ પ્રથમ દેવોનું પ્રમાણ સત્ય, અને દૈત્યોનું (પ્રમાણ) અસત્ય (છે). તેથી સત્યરૂપ ભગવાને અવતાર લીધો છે, એમ (નીચેના શ્લોકમાં) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:

॥દેવા ઉચુ:॥ દેવો કહે છે:

સત્યવ્રતં સત્યપરં ત્રિસત્યં સત્યસ્ય યોનિં નિહિતં ચ સત્યે॥

સત્યસ્ય સત્યમૃતસત્યનેત્રં સત્યાત્મકં ત્વાં શરણં પ્રપન્ના:॥26॥

(1)સત્યવ્રતવાળા, (2)સત્યને પરાયણ, (3)જેમનાં ત્રણે સત્ય છે તેવા, (4)સત્યનું કારણ, (5)સત્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરનાર, (6) સત્યના સત્ય (લયસ્થાન), (7)ઋત અને સત્ય બે નેત્રો છે જેમનાં તેવા, (8)સત્યરૂપ આપને (અમે) શરણે આવ્યા છીએ. 26.

દેવોનું હિત કરનારું સત્ય પણ આઠ પ્રકારનું છે9, અને વિભાગથી સોળ પ્રકારનું છે. વેદમાં 'સત્ય પર (છે)...' શ્રુતિમાં અને 'પ્રજાપતિના પુત્ર આરુણિ...' શ્રુતિમાં પણ સત્ય પાંચ પ્રકારનું જણાવેલું છે. (1)જે સત્ય (છે) તે 'પર' એટલે સર્વથી ઉત્તમ છે. (2)જે સર્વથી ઉત્તમ જ10 છે તે સત્ય છે. એવી રીતે સત્યનું અને સર્વથી ઉત્તમપણાનું ઐક્ય (એકતા) દર્શાવવાનું11 છે. તેથી જ12 (3)સત્યને લીધે સ્વર્ગલોકમાંથી કદાપિ પડાતું નથી, એમ પરલોકના ફલનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. (4)આ લોક(ના ફલ)માં પણ સત્પુરુષોનું સત્ય જ મૂલ13 (હોવાથી) ફલ છે. (5)તેથી સત્ય પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલરૂપ હોવાથી જેઓ દેવોના પક્ષમાં રહેલા છે તેઓ સત્યમાં જ રમણ કરે છે. 'સત્ય પર (છે); પર સત્ય (છે); સત્યને લીધે સુવર્ગ (સ્વર્ગ)લોકમાંથી કદાપિ પડતા નથી; કારણ કે સત્પુરુષોનું સત્ય (ફલ છે); તેથી સત્યમાં રમણ કરે છે.' શ્રુતિ પણ એમજ (કહે) છે. તેનું જ14 અહિં (આ શ્લોકમાં) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

(1)લોકમાં વ્રત સર્વથી ઉત્તમ છે. જે15 કોઈ હરકોઈ વ્રત આચરે છે તે 'ઉત્તમ' એમ કહેવાય છે. (જે કોઈ) સત્ય (આચરે છે તે) પણ ('ઉત્તમ' એમ કહેવાય છે). ભગવાનનાં તો બંને (સત્ય અને વ્રત) સત્ય16 છે. સત્ય જ વ્રત છે જેમનું તેવા આપને (અમે) શરણે આવ્યા છીએ17, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. એવી રીતે વ્રત અને સત્ય બંને ઉત્તમ હોવાથી18, તેમનું ઐક્ય (એક હોવાપણું) કહ્યું.

(2)હવે19 'પર'(નો અર્થ કહીએ છીએ). જે લોકમાં પર છે અને 'સત્ય, તપ, દમ, શમ, દાન, ધર્મ, પ્રજનન, અગ્નિઓ, અગ્નિહોત્ર, યજ્ઞ, મૌન અને સંન્યાસ' એમ જે બાર

પ્રકારનું પર વેદમાં કહેલ છે તે ભગવાનનાં સર્વ સત્ય જ છે, એટલે યથાર્થ જ છે; પરંતુ દૈત્યોનું તે બાર પ્રકારનું 'પર' જેવું અયથાર્થ છે તેવું (ભગવાનનું) નથી. અહિં પહેલાં કહેલી શ્રુતિનું અનુસંધાન કરવું. 'કૌન્તેય, જાહેર કર (કે મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી)' (ભગવદ્ગીતા.9।). 'બે વાર (રામ) બાણ સાંધતા નથી.' 'ભોગ કર્યા વિના બીજો જોયા કરે છે'. 'સાધુઓ મારું હૃદય છે' (9।68) વિગેરે વાક્યોમાં ભગવાનનાં વ્રતો જણાવેલાં છે. લોકને અનુસરીને દેવોનું હિત કરનાર (ભગવાન)ને નિયમમાં રાખનાર સત્ય જ છે. તેમ ન હોય તો ઇશ્વર કોનાથી નિયમમાં રહે? જેમ આ પ્રસંગમાં પોતાના સત્ય વાક્યને લીધે જ (ભગવાને) અવતાર લીધો (તેમ સત્યથી જ નિયમમાં રહે).

(3)લોકમાં ભૂ: વિગેરે ત્રણ લોકો છે, અને કાયા વિગેરે ત્રણ આત્માઓ20 છે. આ બંને (લોકો અને આત્માઓ) ('ત્રિસત્યમ્' પદમાંના) 'ત્રિ' 'ત્રણ' શબ્દથી કહેલા છે. ત્રણે પણ જેમનાં સત્ય છે તેવા (ભગવાન્ છે). આ (પદ)થી સાધન અને ફલને ભેગાં કરીને વર્ણવેલા છે. એવી રીતે ચાર પ્રકારે આઠ20 પ્રકારના ઉપપત્તિરૂપનું નિરૂપણ કર્યું.

(4)'સત્યનું કારણ' વિગેરે (વિશેષણો)થી આઠ પ્રકારનાં ઉત્પત્તિરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જે પહેલાં આઠ પ્રકારનું સત્ય કહ્યું તે સર્વની યોનિ એટલે કારણ કાલરૂપ ભગવાન જ છે; (કારણ કે) 'કાલે આપીશ' એમ કહેવામાં આવે ત્યાં જો કાલ21 (બીજો દિવસ) જ ન થાય તો વાણી અસત્ય જ થાય. એ પ્રમાણે બધે (જાણવું)22.

(5)(ભગવાન્) માત્ર સત્યને ઉત્પન્ન કરનાર જ નહિ, પરંતુ સત્યનું રક્ષણ કરનારા પણ (છે તેમને અમે શરણે આવ્યા છીએ). 'સત્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરનાર' વિશેષણથી તે (અર્થ) કહેલ છે. (ભગવાન્) સત્યમાં સારી રીતે રહેલા રક્ષક છે. (ભગવાન્) પોતે તેમાં (સત્યમાં) રહીને જ (તેનું) રક્ષણ કરે છે, એવો 'નિહિત' શબ્દના પદોનો એકત્ર અર્થ પણ (થાય) છે. સત્યની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં આ (વિશેષણ)થી23 પ્રમેય અને સાધન કહેલાં છે. બીજાં બે24 પહેલાનાં25 અને છેવટનાં25 (પછીનાં) (વિશેષણો)થી કહેલાં છે. (આ વિશેષણમાં) 'ચ'26 શબ્દ છે તે આ જ અર્થ કહે છે.

(6)'સત્યના સત્ય (લયસ્થાન)' વિશેષણથી સત્યનો પ્રલય પણ આ (ભગવાન)માં જ થાય છે એમ કહે છે. જેમ 'પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેતાં (પૂર્ણ જ બાકી રહે છે)' તેમ સત્યનો પોતાના આધિદૈવિક સત્યમાં જ લય થાય છે. સત્ય ફલની (આધિદૈવિક) સત્યમાં જ પ્રતિષ્ઠા થાય છે અને તે આધિદૈવિક સત્ય ભગવાન જ છે. આથી એમ કહેલું છે કે જેની ભગવાનમાં પ્રતિષ્ઠા થાય છે તે સત્ય છે, અને જેની સત્યમાં પ્રતિષ્ઠા છે તેની સત્ય દ્વારા ભગવાનમાં પ્રતિષ્ઠા થશે. એવી રીતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના પ્રસંગમાં (ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા વિશેષણોથી) પાંચ પ્રકારનું27 સત્ય કહેલું છે. આટલાથી (શ્લોકના આટલા ભાગથી) (ભગવાનની) તેર પ્રકારની27 ક્રિયાશક્તિનું સત્ય તરીકે નિરૂપણ કર્યું.

(7)'ઋત અને સત્ય બે નેત્રો છે જેમનાં' વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિનું સત્ય તરીકે નિરૂપણ કરે છે. (1)પ્રમાણબલથી અને (2)પ્રમેયબલથી (થએલી), એવા બે પ્રકારની જ્ઞાનશક્તિ છે. વેદ પ્રમાણ છે. ભગવાનનાં ધર્મો પ્રમેય છે. 'ઋત' એટલે સત્ય અને પ્રિય વાણી. વેદ સત્ય જણાવનાર છે. તેથી સત્યનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગમાં પણ ઋતનું

નિરૂપણ કરે છે. ઋત અને સત્ય બે નેત્રો એટલે પ્રાપ્તિ કરાવનારાં છે જેમની (તેવા ભગવાન્ છે). એવી રીતે ભગવાનની પ્રાપ્તિ બે પ્રકારથી થાય છે એમ કહ્યું.

(8)એ પ્રમાણે બે શક્તિઓનું સત્ય તરીકે નિરૂપણ કરી, 'સત્યરૂપ' વિશેષણથી ધર્મીનું સત્ય તરીકે નિરૂપણ કરે છે. સત્ય જ આત્મા એટલે સ્વરૂપ છે જેમનું (તેવા ભગવાન્ છે), જે બધાએ ધર્મોમાં વ્યાપીને રહે તે 'આત્મા'. તે (આત્મા) જેનો કોઈ સમયે નિરાસ થાય નહિ તેવું, ભગવાનના 'સત્' (ધર્મ) રૂપ છે. ('સત્યાત્મકમ્' પદમાં) 'ક' પ્રત્યય (શબ્દના) પોતાના જ અર્થમાં યોજાએલ છે. અથવા 'ક' એટલે ફલ. 'સત્યમ્' ('સત્') 'આત્મા' ('ચિત્=ચિદ્') 'કમ્' એટલે સુખ ('આનંદ') છે જેમનાં તેવા ('સત્યાત્મક') સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાન્. ચિદ્ અને આનંદ પણ સત્યરૂપ છે, તેથી એ પ્રમાણે (સત્યાત્મક) કહેલ છે. તેવા (ભગવાન્) પ્રતિ તો જીવોનું કર્તવ્ય શરણે જવાનું જ છે. બધાએ દેવોનું સત્યપણાથી (ભગવાન્) સંરક્ષણ કરે તે માટે 'શરણે આવ્યા છીએ' એમ બહુવચન યોજેલું છે28. 26.

1-1-1.સ્તુતિના શ્લોકો (16)ની સંખ્યાનું તાત્પર્ય કહેતાં, દૈત્યોના વધ માટે અવતાર લીધેલ હોવાનું સ્પષ્ટ હોવાથી, બીજા અધ્યાયનો અર્થ સંકર્ષણની ઉત્પત્તિ છે એમ (નિબંધ 3।।માં) કહેલ હોવાથી, 'અને તે વિષયનું કંસને પણ જ્ઞાન હતું' એમ 10।20માં કહેલ હોવાથી, તે વિષય વધારે સ્પષ્ટ થાય તેવી રીતે દેવોને પણ ભગવાન્ પોતાનું રક્ષણ કરનાર હતા એવું જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા આ કારિકા કહેલી છે. 'ભગવાન્ પુરુષોત્તમ સોળ કળાવાળા છે' એમ પ્રશ્ન ઉપનિષદ્માં જણાવેલું હોવાથી, સોળ કળાથી કાલાત્મા ભગવાન્ ઉત્પન્ન થયા એમ જણાવવા, તે પ્રમાણે એટલે સોળ શ્લોકોથી દેવો આ સ્તુતિ કરે છે. (પ્ર) 'કાલ:' સંકર્ષણ 'આત્મનિ' જેમનામાં છે તેવા કાલાત્મા ઉત્પન્ન થયા છે, એટલે ભગવાન્ સંકર્ષણને લઈને પ્રકટ થયા છે એવો અર્થ છે. (લે).

2.કાલાત્માની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહે છે. પોતાનો પક્ષ જણાવનાર પંદર શ્લોકોથી દેવોનું હિત કરનારી પક્ષપાતવાળી સ્તુતિ છે.(પ્ર)

ઉપર 'તથા' 'તે પ્રમાણે' કહ્યું તેનું જ અહિં વિવરણ કરેલું છે. ચંદ્રની પંદર કલાનું પક્ષ (પખવાડિયું) થાય છે. ચંદ્રથી થતા માસને ધ્યાનમાં રાખી આ કહેલું છે. (લે)

3.ભગવાન્ કાલાત્મા ઉત્પન્ન થયા કારણ કે ભગવદ્ગીતા.11। પ્રમાણે ભૂમિનો ભાર હરવા તેવું પ્રાકટ્ય થાય એ જ યોગ્ય છે. જો કે અહિં (આ કાલાત્મા ભગવાનમાં) પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ પણ થવાનો છે, છતાં પણ પુરુષોત્તમ સર્વના આત્મા હોવાથી સર્વનું હિત કરનારા છે અને તેથી તે દૈત્યોનો નાશ ન કરે. તેથી કાલરૂપ સંકર્ષણે જ અમારું હિત કરવા અવતાર લીધેલો છે, એવી જ બ્રહ્મા વિગેરેની બુદ્ધિ થઈ. વળી કાલરૂપ (ભગવાન્) સત્વ વિગેરે ગુણોને અનુકૂલ થતા હોવાથી અનુક્રમે સાત્ત્વિક વિગેરે ગુણોવાળાનો પક્ષપાત કરતાં, તે ગુણના વિરોધી ગુણોવાળાનો નાશ પણ કરે છે. તેથી જ 'કાલ જ્યારે અનુકૂલ થશે ત્યારે આપણે જીતશું' (10।।) એમ જરાસંધ વિગેરે રાજાઓએ કહેલ છે. કાલરૂપ ભગવાન્ સાત્ત્વિકોનું હિત ઇચ્છનાર છે તેથી દૈત્યોનો નાશ કરશે, એવા હેતુથી બ્રહ્મા વિગેરે એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે. તેમાં કાલનું ભૌતિક રૂપ વર્ણવવું જોઈએ, કારણ કે તેવા રૂપનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય. તે કાલનો આધિભૌતિક પંદર કલાવાળો ચંદ્ર છે, તેથી તેની પંદર કલાઓનું નિરૂપણ કરે છે. (યો)

4.સોળમી કલા ભક્તોનું હિત કરનારી હોવાથી સ્વાભાવિક હોવાથી નિશ્ચલ છે. (પ્ર)
સોળમી કલા વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય વિનાની છે, અને તે પખવાડિયાનો અવયવ જણાવનારી નથી. તેથી જ પંદર જ કલાઓ વૃદ્ધિ અથવા ક્ષયથી અજવાળીઆનું અથવા અંધારીઆનું પખવાડિયું કરનારી છે. એક કાલ શુદ તથા વદના પખવાડિયાથી ત્રીસ (તિથિ)નો થાય છે. તેમાં જેઓ પક્ષપાતવાળી સ્તુતિ કરવા ઇચ્છતા હોય તે એક પખવાડિયાનો ત્યાગ કરતાં પંદર (તિથિ)રૂપ કાલ લે છે. એ પ્રમાણે દેવોનો પક્ષપાત સૂચવનારો કાલ પંદર (તિથિ) વાળો છે, એમ સૂચવવા પંદર શ્લોકોથી સ્તુતિ કરે છે, એવું સ્તુતિમાં રહેલા શ્લોકોની સંખ્યાનું તાત્પર્ય છે. નિશ્ચલ કલા સૂચવનાર સોળમો શ્લોક છે. જેમ નિશ્ચલા કલા બીજી બધી કલાઓથી જૂદી છે તેમ અહિં પણ સોળમા શ્લોકમાં સ્તુતિથી જૂદી પ્રાર્થના કરે છે એમ જાણવું. એવી રીતે સોળ શ્લોકોથી કાલના આધિભૌતિકરૂપ ચંદ્રને સૂચવ્યો છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે દેવોના પક્ષમાં રહેલ આધિદૈવિક કાલરૂપ સંકર્ષણે દૈત્યનો નાશ કરવા અવતાર લીધેલો છે. (યો)
5....5.'સોળમી કલા ભલે નિશ્ચલ હોય, પરંતુ સોળ (કલા) હોવાથી તે કાલ છે એમ કેમ જણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વૃદ્ધિમાં તેવો થાય છે' એમ કહેલ છે. (તિથિની) વૃદ્ધિ થતાં (સોળ દિવસનું પખવાડિયું થતું હોવાથી) તે કાલ છે એમ જણાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.ભૂમિનો ભાર હરવા ભગવાનની દેવોએ પ્રાર્થના કરેલી, તેથી સંકર્ષણે જ અવતાર લીધો છે, એમ તેઓ જાણતા હતા. 'એવ' 'જ' શબ્દ સંકર્ષણ સિવાય બીજો વ્યૂહ નથી અવતરેલ, એમ જણાવવા યોજેલ છે. (લે)
7.દ્વાપર વિગેરે આધ્યાત્મિક કાલ પ્રતિકૂલ થાય ત્યારે તેવા પ્રતિકૂલ કાલનું કાર્ય થઈ શકે નહિ તે માટે ભગવાન્ કૃપાથી આધિદૈવિક કાલરૂપ થાય છે, અને તેના અંશો લોક વિગેરેથી તથા તે અંશોના વિભાગ કરનાર પ્રમાણ વિગેરે ઉપાધિથી પક્ષપાતવાળા થાય છે. એ પ્રમાણે સોળ વિભાગ થાય છે. (પ્ર)
8.'દૈત્યકૃતાત્' એટલે દૈત્યો પ્રતિ કરેલા ઉપકાર કરતાં. (પ્ર+લે) આ ઉપકાર અસત્ય વિગેરેરૂપ છે (લે). દૈત્યોનું હિત કરનાર કાલ કરતાં દેવોનું હિત કરનાર કાલ ઉત્તમ છે એમ કહેવા, દેવોનું હિત કરનારને સોળ પ્રકારનો કહેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.
9.આઠ પ્રકાર નીચે સ્પષ્ટ થશે. 'સત્ય પર (છે)...' વિગેરે શ્રુતિ કહેલી છે, તેના અર્થનું નિરૂપણ કરતાં તે સ્પષ્ટ થશે. (ટિ) (આ શ્લોકના પહેલાં ત્રણ વિશેષણથી આઠ પ્રકાર જણાવાશે).
10.અહિં વાક્યાલંકારમાં 'વા' શબ્દ 'એવ' 'જ' ના અર્થમાં યોજાએલ છે. (ટિ)
11.જેમ 'સત્ય પર (છે)...' (નારાયણોપનિષદ્. 78) શ્રુતિમાં સત્ય અને સર્વથી ઉત્તમનું એકપણું જણાવેલું છે, તેમ આ સ્તુતિમાં પણ તેઓનું એકપણું જણાવેલ છે એમ કહે છે. (ટિ)
12.'તેથી જ' એટલે 'સત્ય અને સર્વથી ઉત્તમ (પર) એ બે એક હોવાથી જ.' (પ્ર)
13.'મૂલ' એટલે 'સત્યપણાનું ઉત્પાદક.' આ જ લોકનું ફલ છે એવો અર્થ છે. પહેલાંના વાક્યમાં પરલોકનું ફલ કહેલ હોવાથી આ વાક્યમાં આ લોકનું ફલ કહેલું છે એમ અર્થ

કરવો એ જ યોગ્ય છે. (પ્ર)
14.‘તેનું જ’ એટલે ‘શ્રુતિમાં કહેલ પાંચ પ્રકારના સત્યનું જ’ આ સ્તુતિમાં પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
15.પાછલ ‘લોકમાં વ્રત સર્વથી ઉત્તમ છે’ એમ કહ્યું. તેની ઉત્પત્તિ (યોગ્યતા) અહિંથી જણાવે છે. તેથી લોકમાં સત્ય અને વ્રત એ પ્રકારનું સત્ય જણાવાયું. (ટિ)
16.ભગવાનનાં સત્ય અને વ્રત એ બંને ‘સત્ય’ એટલે યથાર્થ છે, પરંતુ જે દંભ વિગેરેથી અયથાર્થ કરવામાં આવે છે તે ભગવાનનાં નથી. તે યથાર્થ હોવાથી જ, ઉત્તમપણાને લીધે ‘પર’ ગણાય છે, તેથી અહિં પણ સત્યના ઉદ્દેશથી જ પર ગણાતાં હોવાથી, શ્રુતિના જેવો જ અહિં અર્થ થાય છે. (પ્ર)
17.‘તેથી સત્યમાં રમણ કરે છે’ શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાવવા આ વાક્ય કહેલ છે. તેથી સત્યમાં રમણ કરનારા અમે આપને શરણે આવીએ છીએ, પણ ભય વિગેરેને લીધે શરણે આવતા નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
18.શ્લોકમાં (આ વિશેષણમાં) ‘વ્રત’ પદ છે, તેથી સત્ય અને વ્રત બંને કહેલ છે એવો અર્થ કરવાનું કારણ અહિં કહે છે. આ વિશેષણથી ‘સત્ય પર (છે)’ શ્રુતિમાં આવેલ ‘પર’ શબ્દનો અર્થ કહેવાયો. તેથી લોકમાં (1)સત્ય અને (2)વ્રત એવા બે પ્રકાર કહેવાયા. (ટિ)

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરતાં ‘સત્ય પર (છે)’ શ્રુતિમાં સત્ય વિષય કહેલ છે, અને પર વિધેય (વિષયના સંબંધમાં જે કહેવાનું હોય તે) જણાવેલ છે. આ એક કોટિ થઇ. (પ્ર)
19.અહિંથી ‘પર સત્ય છે’ એ શ્રુતિમાં જણાવેલ ‘સત્યને પરાયણ’ પદ (બીજા વિશેષણ)નું વ્યાખ્યાન કરે છે. અહિં પણ (1)લોકમાં લૌકિક નિયામક (નિયમમાં રાખનાર) અને (2)વેદમાં સત્ય, તપ વિગેરે બાર પ્રકારનું નિયામક છે, એમ બે પ્રકાર થયા. વળી (1)ભગવાનનું વ્રત અને (2)લોકને અનુસરીને દેવોનું હિત કરનારનું નિયામક એવા બે પ્રકાર થયા. (તેથી આ વિશેષણથી ચાર પ્રકાર કહેવાયા.) (ટિ)
(1) લોકનું નિયામક શાસ્ત્ર પ્રમાણે દંડનીતિ વિગેરેરૂપ છે. (જૂઓ ગીતા 10-38) (2)વેદનું બાર પ્રકારનું નિયામક શ્રુતિમાં જણાવેલ છે. ત્યાં ‘ભગવાનનું શું પરમ કહેવાય છે?’ એવો પ્રશ્ન કરે છે અને પછી તેનો ઉત્તર આપે છે, તે શ્રુતિનું અનુસંધાન કરવા શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવ્યું છે. આ શ્રુતિ કહે છે કે ‘સત્યથી વાયુ વાય છે, સત્યથી સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે, સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા છે, સત્યમાં સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે, તેથી સત્યને પરમ કહે છે. (નારાયણોપનિષદ્. 79). એવી જ રીતે તપ વિગેરે બીજાં નિયામકો માટે કહેલ છે. આનો અર્થ એવો છે કે ‘સત્યથી’ એટલે પૂર્વ જન્મમાં કરેલ સત્ય ભાષણથી મનુષ્યપણામાંથી દેવતાનું રૂપ પ્રાપ્ત કરી, લોકો પર ઉપકાર કરવા વાયુ થઈ વાય છે, તેવી જ રીતે સૂર્ય પણ આકાશમાં પ્રકાશે છે એટલે પ્રકાશ (લોકો પર ઉપકાર કરવા) કરે છે. સત્ય જ વાણી એટલે વાક્ ઇન્દ્રિયનું સ્થિર સ્થાન છે, પણ અસત્ય તેવું સ્થાન નથી. ‘સત્ય’ એટલે યથાર્થ ભાષણમાં જ સર્વની એટલે વ્યવહાર માત્રની પ્રતિષ્ઠા છે, તે કારણથી સત્યને પરમ એટલે ઉત્તમ સાધન કહે છે.
(3) ભગવાનનાં વ્રતો તો અસાધારણ (બીજાં કોઈનાં ન હોઈ શકે તેવાં) હોવાથી જ પર (નિયામક) છે.

(4)બીજું ભગવાનનું નિયામક લોકને અનુસરીને દેવોનું હિત કરનારનું નિયામક સત્ય જ છે, એમ શ્રીસુબોધિનીમાં જ કહેલ છે. તેથી અહિં 'પર' શબ્દથી ચાર પ્રકારનાં નિયામકો કહેલાં છે. (પ્ર)

20-20. 'ત્રિસત્યમ્' એ ત્રીજા વિશેષણનો અર્થ કરતાં ભૂ:, ભૂવ:, સ્વ: એ ત્રણ લોક અને કાયા, જીવ અને પરમાત્મા એ ત્રણ આત્મા ગણતાં બે પ્રકાર થયા. એ પ્રમાણે બધું મળી આઠ પ્રકારનું સત્ય થયું (પહેલા, બીજા તથા આ ત્રીજા એમ ત્રણ વિશેષણોથી અનુક્રમે બે, ચાર અને બે પ્રકાર થતાં આઠ પ્રકાર થયા.) જો કાલરૂપ ભગવાન્ સત્યરૂપ ન હોય તો લોકમાં (1)વ્રત અને (2)સત્ય; (3)લૌકિક નિયામક અને (4)બાર પ્રકારનું વૈદિક નિયામક; (5)ભગવાનનાં વ્રતો અને (6)લોકને અનુસરીને દેવોનું હિત કરનાર ભગવાનનું નિયામક સત્ય; (7)ત્રણ લોકો અને (8)ત્રણ આત્માઓ હોય (રહે) નહિ, તેથી આ આઠ પ્રકારનું ઉપપત્તિરૂપ (સત્ય) કહ્યું.

(1)દિવસ અને રાતથી સિદ્ધ થતાં ઉપોષણ વિગેરેરૂપ વ્રત હોય છે. (2)તપાવેલ તેલમાં પણ ન દાઝવું, ઘણું જ પાપ કરેલ હોય છતાં થોડા જ સમયમાં દુ:ખથી તેનું નિવારણ થવું, સાધારણ વધારે પાપ કર્યું હોય તો તરત જ તેનું નિવારણ થવું વિગેરેરૂપ સત્ય છે. તેથી સત્ય અને વ્રત જૂદાંજૂદાં છે. (3)લૌકિક નિયામક કહેલ છે. (4)બાર પ્રકારનું વૈદિક નિયામકપણું કહેલ છે, એમ આ બે પ્રકાર થયા. (5)ભગવાનનાં વ્રત અને (6)દેવોનું હિત કરનારનું નિયામક, એમ બે પ્રકાર થયા. આ (3થી6) ચાર પ્રકારનું સત્ય પ્રમાણરૂપ જાણવું; કારણ કે, વેદનાં, સ્મૃતિનાં અને ભગવાનનાં વાક્યોથી તે જણાય છે. આ છ પ્રકારથી શ્રુતિમાં જણાવેલી બે કોટિ (1)સત્ય પર (છે), (અને) (2)પર સત્ય (છે) જણાવી. (7)ત્રણ લોકો ફલરૂપ છે, કારણ કે પુરુષાર્થથી તેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. (8)ત્રણ આત્માઓ સાધન છે, કારણ કે સાધન કરતાં ઉપયોગી થાય છે. આ બે પ્રકાર થયા. એ પ્રમાણે કહેલા ભેદોથી આઠ પ્રકારનું સત્ય થયું; એટલે સત્યના સોળ પ્રકાર ગણવામાં આવે તેવી ગણત્રીમાં આઠ પ્રકાર થયા.

શ્રુતિમાં કહેલ પાંચ પ્રકારનાં સત્ય પૈકી આ ત્રણ વિશેષણોથી ચાર પ્રકારનું સત્ય કહેવાયું. પહેલાં બે વિશેષણોમાં વિધેય (વિષયનાં સંબંધમાં જે કહેવાનું હોય તે)ના ભેદથી બે પ્રકાર થયા; એટલે પ્રમેય અને પ્રમાણના ભેદથી બે પ્રકાર થયા. ત્રીજા વિશેષણમાં ત્રણને બે પ્રકારનાં કહ્યાં તેથી બે પ્રકાર થયા. આ ફલ અને સાધનના ભેદથી બે પ્રકાર થયા. એવી રીતે પહેલાં ત્રણ વિશેષણોથી શ્રુતિમાં જણાવેલ સત્યના પહેલા ચાર પ્રકાર થયા. (સત્યના આઠ પ્રકાર ગણવામાં આવે તેમાં ચાર પ્રકાર થયા). (ટિ)

21.'જો કાલ ન થાય' એટલે 'જો બીજા દિવસરૂપ કાલ ભગવાન્ ઉત્પન્ન જ ન કરે.' એટલે આ આઠ પ્રકારનું સત્ય ભગવાનથી જ થતું હોવાથી સત્ય તરીકે ગણાય છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

22.આ પછીના 'સત્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરનાર' વિગેરે વિશેષણોમાં પણ, આ આઠ પ્રકારનું સત્ય તેમાં જણાવેલ જૂદાજૂદા ધર્મોથી તેતે કાર્ય કરનારું છે એમ જાણવું એવો અર્થ છે. (પ્ર)

23.‘આ વિશેષણથી’ એટલે ‘સત્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરનાર’ વિશેષણથી આઠ પ્રકારના સત્યની ઉત્પત્તિનાં પ્રયોજનનો વિચાર કરતાં, આઠ પ્રકારનું સત્ય ભગવાનથી રક્ષણ કરાએલ હોવાથી પ્રમેય છે, અને ભગવાન્ તેમાં રહેલ હોવાથી તેને પોતપોતાના કાર્યનું સાધન કહેલ છે. જેનું (ભગવાન્) રક્ષણ કરતા ન હોય તેનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ (તે પ્રમેય હોઈ શકે નહિ) અને જેમાં ભગવાન્ રહેલ ન હોય તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે નહિ, કારણ કે ગીતા 15। તથા બ્રહ્મસૂત્ર 2।13 પ્રમાણે ભગવાન્ જેમાં રહેલ હોય તે જ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે.(પ્ર)

24.‘બીજાં બે’ એટલે ‘પ્રમાણ અને ફલરૂપ બે’ એવો અર્થ છે. (ટિ)
25-25.‘સત્યરૂપ’ એ છેલ્લા વિશેષણથી ફલ કહેલું છે અને તેની પહેલાંના ‘ઋત અને સત્ય બે નેત્રો છે જેમનાં’ વિશેષણથી પ્રમાણ કહેલું છે એવો અર્થ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ ફલ છે અને (ભગવાનની) જ્ઞાનશક્તિ પ્રમાણ છે એ પ્રસિદ્ધ જ છે, અથવા (બીજો પક્ષ) ‘સત્યનું કારણ’ વિશેષણથી પ્રમાણ કહેલું છે અને ‘સત્યના સત્ય (લયસ્થાન)’ વિશેષણથી ફલ કહેલું છે. ‘પ્રમેયની સિદ્ધિ પ્રમાણને અધીન છે’ એ ન્યાયે કારણની અંદર પ્રમાણનો સમાવેશ થાય છે, તેથી ‘સત્યનું કારણ’ વિશેષણને પ્રમાણ કહેલું છે; કારણ કે પહેલાં જે અજ્ઞાની હોય તેને (કારણનું) જ્ઞાન થાય ત્યારે જ વિષયનું સ્વરૂપ પણ તેને જણાય છે. એ પ્રમાણે છઠ્ઠા વિશેષણ ‘સત્યના સત્ય (લયસ્થાન)’ પરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં ‘સત્ય ફલની (આધિદૈવિક) સત્યમાં જ પ્રતિષ્ઠા થાય છે’ વિગેરે કહ્યું છે તેથી ત્યાં ‘ફલ’ કહેલ છે એ સ્પષ્ટ જ છે. (ટિ+પ્ર)
26.‘નિહિતં ચ સત્યે’ એમ આ પાંચમું વિશેષણ છે તેમાં ‘ચ’ શબ્દ છે, તે પ્રમાણ અને ફલ, જે (આ વિશેષણમાં) કહ્યાં નથી તેનો સમાવેશ કરવા મૂકેલ છે. એમ ન હોય તો એ શબ્દ નિરર્થક થાય. તેથી પ્રમાણ અને ફલ ઉપર નોટ 25માં જણાવેલ વિશેષણોથી કહેલ છે એવો આ ‘ચ’ નો અર્થ છે. (પ્ર)
27-27. પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલરૂપ ચાર પ્રકારનું, અને ભગવાનમાં પ્રતિષ્ઠાવાળું એમ પાંચ પ્રકારનું કહેલ છે (ચોથા વિશેષણથી પ્રમાણ (નોટ 25માં બીજો પક્ષ), પાંચમાથી પ્રમેય અને સાધન, છઠ્ઠાથી ફલ (નોટ 25માં બીજો પક્ષ) અને ભગવાનમાં પ્રતિષ્ઠાવાળું હોવાપણું એમ ત્રણ વિશેષણોથી પાંચ પ્રકાર થયા). પહેલાં (પહેલાં ત્રણ વિશેષણોથી) આઠ પ્રકારનું ઉપપત્તિરૂપ સત્ય જણાવેલ તે આઠ, અને આ પાંચ મળી તેર પ્રકાર થયા. આગળ સાતમા વિશેષણથી બે જ્ઞાનશક્તિના બે પ્રકાર અને આઠમા વિશેષણથી ધર્મી (એક પ્રકાર) મળી સોળ પ્રકાર થશે. (ટિ)

ટિપ્પણીમાં નોટ 25માં જણાવેલ પહેલા પક્ષ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય અને પ્રમેય તથા સાધન મળી પાંચ પ્રકાર (ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા વિશેષણથી) થાય છે. (તેમાં ચોથા વિશેષણથી ઉત્પત્તિ, પાંચમાથી સ્થિતિ, પ્રમેય અને સાધન અને છઠ્ઠાથી પ્રલય એમ પાંચ પ્રકાર થાય છે.) (લે)
28.અહિં શ્રીસુબોધિનીમાં સત્ય (1)સોળ પ્રકારનું, (2)તે સોળ પ્રકારની અંદર રહેલ આઠ પ્રકારનું અને (3)વેદમાં કહેલ પાંચ પ્રકારનું, એમ ત્રણ રીતે જણાવેલું છે. તે પૈકી વેદમાં કહેલ પાંચ પ્રકારનું નીચે પ્રમાણે થાય છે:

‘સત્ય પર (છે); પર સત્ય (છે); સત્યને લીધે સ્વર્ગલોકમાંથી કદાપિ પડતા નથી, કારણ સત્પુરુષોનું સત્ય (ફલ છે); તેથી સત્યમાં રમણ કરે છે’ એ શ્રુતિમાં (1)‘સત્ય પર છે,’ પદથી પ્રમાણરૂપ સત્ય કહેલ છે, તે આ શ્લોકમાં ‘સત્યવ્રતવાળા’ એ પહેલા વિશેષણથી કહેલ છે. (2)‘પર સત્ય છે’ પદથી પ્રમેયરૂપ સત્ય કહ્યું તે આ શ્લોકમાં ‘સત્યને પરાયણ’ એ બીજા વિશેષણથી કહેલ છે. (3)‘સત્યને લીધે સ્વર્ગલોકમાંથી કદાપિ પડતા નથી’ ભાગથી કહેલું ત્રીજું અને (4)‘કારણ કે સત્પુરુષોનું સત્ય (ફલ છે)’ ભાગથી કહેલું ચોથું એ બે સત્ય આ શ્લોકમાં ‘જેમનાં ત્રણે સત્ય છે’ એ ત્રીજા વિશેષણથી, ભૂ: વિગેરે ત્રણ લોકરૂપ ફલ અને

કાયા વિગેરે ત્રણ આત્મારૂપ સાધન ભેગાં કરીને કહેલ છે. આ જ અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં ‘એવી રીતે ચાર પ્રકારે આઠ પ્રકારના ઉપપત્તિરૂપનું નિરૂપણ કર્યું ’ એ સ્થલે, ‘ચાર પ્રકારે’ શબ્દથી કહેલ છે. એ પ્રમાણે વેદમાં કહેલ સત્યો પૈકી ચાર પ્રકારના સત્યનું નિરૂપણ કર્યું. પાંચમું ‘તેથી સત્યમાં રમણ કરે છે’ ભાગથી કહેલ રમણના સ્થાનભૂત સત્ય બાકી રહ્યું, એનું શ્લોકમાં ‘સત્યરૂપ આપને (અમે) શરણે આવ્યા છીએ’ ભાગથી નિરૂપણ કરેલ છે, એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રકાશમાં કહે છે.

હવે સોળ પ્રકારનું સત્ય નીચે પ્રમાણે થાય છે. પહેલા વિશેષણથી (1)ઉપોષણ વિગેરે વ્રત અને (2)તપેલા તેલમાં પણ નહિ દાઝવારૂપ સત્ય, એમ બે પ્રકારનું સત્ય કહ્યું. આ વિશેષણ શ્રુતિના ‘સત્ય પર (છે)’ ભાગના અર્થવાળું છે. શ્રુતિમાં ‘સર્વથી ઉત્તમ’ એવા અર્થમાં જે ‘પર’ શબ્દ કહ્યો તેની બરાબર અહિં શ્લોકમાં ‘વ્રત’ શબ્દનો અર્થ છે. અને ‘વ્રત’ અને ‘સત્ય’ બંને સર્વથી ઉત્તમ હોવાથી બંનેનો આ વિશેષણમાં સમાવેશ થાય છે.

હવે બીજા ‘સત્યને પરાયણ’ વિશેષણથી (3)‘દંડ કરનારાઓનો હું દંડ છું’ ગીતા 10। વિગેરે વાક્યમાં જણાવેલ લોકમાં (રહેલ) દંડ વિગેરે લૌકિક નિયામક, (4)બાર પ્રકારનું વૈદિક નિયામક, (5)ભગવાનનાં વ્રત અને (6)(લોકને અનુસરીને દેવોનું હિત કરનાર) ભગવાનનું નિયામક, એમ ચાર પ્રકારનાં સત્ય કહ્યાં. અહિં ‘પર’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉત્તમ’ છે, તેથી ભગવાનનાં વ્રતો ઉત્તમ હોવાથી તેમનો પણ સમાવેશ આમાં થયો.

ત્રીજા વિશેષણથી (7)ભૂ: વિગેરે ત્રણ લોક અને (8)કાયા વિગેરે ત્રણ આત્માઓ, એવા બે પ્રકાર થયા. એવી રીતે આ પહેલાં ત્રણ વિશેષણોથી ઉપપત્તિરૂપ આઠ પ્રકારના સત્યનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે ઉત્પત્તિરૂપ આઠ પ્રકારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા વિશેષણોથી પાંચ પ્રકારનું સત્ય કહ્યું. શ્રીસુબોધિનીમાં ‘ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના પ્રસંગમાં પાંચ પ્રકારનું સત્ય કહેલું છે’ એમ (છઠ્ઠા વિશેષણના વિવરણમાં) કહેલું છે. આ પ્રસંગમાં પાંચ પ્રકાર કેવી રીતે થાય છે તે ટિપ્પણીમાં કહેલ નથી, પરંતુ લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે, (9)ચોથા વિશેષણથી ઉત્પત્તિરૂપ એક પ્રકારનું સત્ય કહ્યું. પાંચમા વિશેષણથી (10)સ્થિતિરૂપ, (11)પ્રમેયરૂપ અને (12)સાધનરૂપ, એમ ત્રણ પ્રકારનું સત્ય કહ્યું અને છઠ્ઠા વિશેષણથી (13)પ્રલયરૂપ એક પ્રકારનું સત્ય કહ્યું. એ પ્રમાણે આ ત્રણ વિશેષણોથી પાંચ પ્રકાર થયા. (14)‘ઋત અને (15)સત્ય બે નેત્ર છે જેમનાં’ એ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરનાર સાતમા વિશેષણથી બે પ્રકાર કહ્યા, અને (16)ફલનું નિરૂપણ કરનાર આઠમા વિશેષણથી ધર્મીરૂપ એક પ્રકારનું સત્ય કહ્યું. એ પ્રમાણે સોળ પ્રકાર થયા.

ટિપ્પણીમાં કહેલ બીજા પક્ષ પ્રમાણે પહેલા વિશેષણથી બે પ્રકાર કહ્યા, બીજાથી ચાર પ્રકાર કહ્યા, અને ત્રીજાથી બે પ્રકાર કહ્યા. એ પ્રમાણે પહેલાં ત્રણ વિશેષણોથી આઠ પ્રકાર થયા. ચોથા વિશેષણથી પ્રમાણરૂપ એક પ્રકાર, પાંચમાથી પ્રમેયરૂપ અને સાધનરૂપ બે પ્રકાર અને છઠ્ઠાથી ફલરૂપ અને ભગવાનમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા હોવારૂપ બે પ્રકારો કહ્યા. આ ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા વિશેષણથી પાંચ પ્રકાર કહ્યા, તે વેદમાં કહેલા નથી પરંતુ ભાગવતમાં જ કહેલા છે. એ પ્રમાણે પહેલાં છ વિશેષણોથી તેર પ્રકારની ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ કર્યું.

સાતમા વિશેષણથી ઋત અને સત્યરૂપ બે જ્ઞાનશક્તિના પ્રકારથી બે પ્રકાર, અને આઠમા વિશેષણથી ધર્મીરૂપ એક પ્રકાર કહ્યો. એવી રીતે સોળ પ્રકાર થયા. (કા)

આઠ પ્રકાર કેવી રીતે થાય છે તે કોઈ ટીકામાં સ્પષ્ટ કહેલ નથી, પરંતુ આ શ્લોકમાં આઠ વિશેષણો છે, તે દરેકથી એકએક પ્રકાર કહેલો છે, એમ ગણવાથી આઠ પ્રકાર થાય એ સ્પષ્ટ છે.

એ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ (ભગવાન્) કહી, નીચેના શ્લોકમાં પ્રમેયરૂપ (ભગવાનનું) નિરૂપણ કરે છે:

એકાયનોસૌ દ્વિફલસ્ત્રિમૂલશ્ચતૂરસ: પઞ્ચવિધ: ષડાત્મા॥
સપ્તત્વગષ્ટવિટપો નવાક્ષો દશચ્છદી દ્વિખગો હ્યાદિવૃક્ષ:॥27॥

આ આદિવૃક્ષ એક આશ્રયસ્થાનવાળું, બે ફલવાળું, ત્રણ મૂલવાળું, ચાર રસવાળું, પાંચ પ્રકારવાળું, છ આત્માવાળું, સાત છાલવાળું, આઠ શાખાવાળું, નવ અક્ષવાળું, દશ પત્રવાળું (અને) બે પક્ષીઓવાળું છે. 27.

બ્રહ્માંડરૂપ આ જગતનું વૃક્ષ તરીકે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. 'વૃક્ષના જેવો સ્તબ્ધ (સ્થિર) એક આકાશમાં રહે છે, તે પુરુષથી આ સર્વ પૂરાએલું (ભરેલું) છે' શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્ વૃક્ષરૂપ છે1. (તેથી) તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થતું જગત્ પણ વૃક્ષરૂપ જ છે. આથી ભગવાનની મોટાઈ જણાવેલી છે. જેમ પીપળો વિગેરે એક વૃક્ષમાં કરોડો ફલો થાય છે, અને તેમાં એક ફલમાં અસંખ્ય બીજો હોય છે (અને) એક બીજનું આ બ્રહ્માંડરૂપ (મોટું) વૃક્ષ થાય છે; (તેમ) તે (ભગવાન્) પણ તેવું જ (વૃક્ષ) છે. એવી રીતે ભગવાન્ આરંભ વિનાનું અને અંતવગરનું વૃક્ષ છે. તેથી જ કોઈવાર બ્રહ્માંડનું નિર્માણ (બનાવટ) ભગવાનમાંથી જ થાય છે, (અને) કોઈવાર તત્ત્વો દ્વારા થાય છે. અહિં (આ વૃક્ષમાં) અક્ષર ફલ છે, તત્ત્વો તેના (તે ફલના) અંશો છે, (અને) બ્રહ્માંડ બીજ છે. (બીજનું) પક્ષી ભક્ષણ કરે (અને) તેમાંથી તે (બહાર) નીકળે છે ત્યારે જ (તે) ફલતું હોવાથી, તત્ત્વો ચેતનરૂપ છે એમ જણાવેલું છે2. તેમાં દૈત્યોના આદિકલ્પમાં3 ઘણાં બીજોવાળા ફલમાંથી પણ એક વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ બાહ્ય4 વિગેરેનાં શાસ્ત્રોમાં ઘણાં પરમાણુઓમાંથી એક જ કાર્યની ઉત્પત્તિ જણાવેલી છે. કાગડાની વિષ્ટામાંથી નીકળેલાં (બીજ)માંથી ઉત્પન્ન થએલાં પીપળો વિગેરે વૃક્ષો(ના સંબંધમાં) પણ, ઘણાં (બીજો)માંથી એક (વૃક્ષ) થાય છે એવો નિર્ણય થાય છે, તેવું (આ વૃક્ષમાં) નથી એમ જણાવવા, એક જ આશ્રયસ્થાન છે જેનું તેવું (આ વૃક્ષને) કહેલ છે. (આ આશ્રયસ્થાન) અંડ, પ્રકૃતિ અથવા અક્ષર (છે). કેટલાક કાલ (આ આશ્રયસ્થાન છે એમ) કહે છે. આથી એમ કહેલ છે કે આ આંબા વિગેરેરૂપ સારું વૃક્ષ છે. તેથી 'આ' એમ આસપાસ દેખાતો પ્રપંચ (જણાવેલો છે).

(તે) બે ફલો છે જેનાં તેવું 'બે ફલવાળું' છે. સુખ અને દુ:ખ (એ બે) આનાં ફલો છે. દૈત્યોના (પ્રપંચમાં) તો દુ:ખ જ ફલ (હોય છે). તે (આ વૃક્ષનાં) બે ફલો નરક અને સ્વર્ગ કહેવાય છે. 'નરાણામ્' નરોનું 'કમ્' વિષયરૂપ સુખ (તે નરક). 'સ્વસ્વરૂપમ્' પોતાના સ્વરૂપને 'ગચ્છતિ' (જાય) પામે તે 'સ્વર્ગ'. બીજી સૃષ્ટિમાં બધાંએ વિષયી (નરકમાં જનારા) હોય છે, પરંતુ અહિં તો બેઉ પ્રકારના (નરકમાં તથા સ્વર્ગમાં જનારા) હોય છે.

સત્ત્વ વિગેરે ત્રણ ગુણો નીચે ઉગનારાં મૂલો છે જેનાં (તેવું ‘ત્રણમૂલવાળું’ આ વૃક્ષ છે). અહિં (આ સૃષ્ટિમાં) ત્રણે પ્રકારનાં કર્મો થાય છે. બીજી સૃષ્ટિમાં તામસ (કર્મો) જ થાય છે, અથવા કોઈવાર રાજસ (કર્મો) (થાય છે), પરંતુ સાત્ત્વિક (કર્મો) તો થતાં નથી જ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ) ચાર રસો છે જેનાં (તેવું ‘ચાર રસવાળું’ આ વૃક્ષ છે). બીજે (બીજી સૃષ્ટિમાં) અર્થ અને કામ જ હોય છે. પાંચ કર્મો ‘વિધાઃ’ એટલે પ્રકારો છે જેના (તેવું ‘પાંચ પ્રકારવાળું’ આ વૃક્ષ છે). તે કર્મો પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારાં હોવા છતાં (1)ઊંચે ફેંકવું (2)નીચે ફેંકવું (3)પ્રસારવું (4)સંકોચવું (5)ગમન (જવું તે, ગતિ કરવી)રૂપ હોય છે. બીજે (બીજી સૃષ્ટિમાં) ઊંચે ફેંકવાનું હોતું નથી5. અથવા અન્નમય6 વિગેરે પાંચ પ્રકારો છે. ‘તે આ પુરુષ પાંચ પ્રકારનો પાંચ આત્માવાળો છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ દેહવાળા (ભગવાન્) પણ તેવા (અન્નમય વિગેરે પાંચ પ્રકારના) હોય છે. બીજે (બીજી સૃષ્ટિમાં) આનંદ હોતો નથી. છ આત્માઓ છે જેના (તેવું ‘છ આત્માવાળું’ આ વૃક્ષ છે). ‘આ આત્મા વિજ્ઞાનવાળો છે’ (શ્રુતિ પ્રમાણે) ઇન્દ્રિયોને આત્મા કહેલી છે. જ્ઞાન ઉત્પત્તિથી જૂદું (જૂદું) છ પ્રકારનું છે. સાત ત્વક્ (ચામડી) વિગેરે એટલે છાલ વિગેરે જેનાં છે (તેવું ‘સાત છાલવાળું’ આ વૃક્ષ છે). આઠ પ્રકૃતિઓ ‘વિટપો’ એટલે શાખાઓ છે જેની (તેવું ‘આઠ શાખાવાળું’ આ વૃક્ષ છે). ‘(1)ભૂમિ, (2)જલ, (3)અગ્નિ, (4)વાયુ, (5)આકાશ, (6)મન અને (7)બુદ્ધિ તથા (8)અહંકાર, એમ આ મારી પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારના ભેદવાળી છે’ (ગીતા.7। પ્રમાણે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે). દેહનાં નવ છિદ્રો એ નવ અક્ષ છે જેનાં (તેવું ‘નવ અક્ષવાળું’ આ વૃક્ષ છે). દશ પ્રાણો પત્રો (પાંદડાં) છે જેનાં (તેવું ‘દશ પત્રવાળું’ આ વૃક્ષ છે). બે (1)જીવ અને (2)અંતર્યામી પક્ષીઓ છે જેના ઉપર, (તેવું ‘બે પક્ષીઓવાળું’ આ વૃક્ષ છે). (શ્લોકમાંના) ‘હિ’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે સર્વ વિશેષણોને (યોગ્ય ઠરાવનારી) યુક્તિઓ છે. ‘આદિવૃક્ષ’ શબ્દથી (તે) સમષ્ટિરૂપ7 (છે એમ કહેલ છે). એવી રીતે ભગવદ્રૂપ પ્રમેયનું નિરૂપણ કર્યું. 27.

1.‘અહિં બ્રહ્માંડ વૃક્ષરૂપ છે, એવું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેથી આ શ્લોકથી પ્રમેયરૂપ ભગવાન્ કહેલા છે એમ કેમ જણાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. આ વાક્યમાં જણાવેલી શ્રુતિમાં ‘વૃક્ષના જેવો’ એમ વૃક્ષને દૃષ્ટાંત તરીકે કહેલું છે, તેથી આ વૃક્ષનું નિરૂપણ કરનાર શ્લોકથી પ્રમેયરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન થાય નહિ એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે ‘ઊંચે જેનાં મૂલ છે અને નીચે જેની શાખાઓ છે તેવા વૃક્ષને જે કોઈ જાણે તેણે એમ ન માનવું કે મૃત્યુ મને મરાવે’ એવી બીજી શ્રુતિમાં એવા વૃક્ષને જાણનારને મૃત્યુ મારે નહિ એવું ફલ કહેલ હોવાથી તે વૃક્ષ ભગવદ્રૂપ જ છે, અને કાર્ય (પ્રપંચ)રૂપ વૃક્ષના નિરૂપણથી પણ કારણરૂપ (ભગવદ્રૂપ) વૃક્ષનું અનુમાન(થી જ્ઞાન) થતું હોવાથી, આ શ્લોકથી પ્રમેયરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે. (પ્ર)
2.શ્રીમદ્ભાગવત. 3।7 (તથા તે પરનાં શ્રીસુબોધિની)માં જણાવેલું છે.(પ્ર)
3.‘આદિકલ્પ’ એટલે ‘મુખ્ય સિદ્ધાંત.’ (લે)
4.‘બાહ્ય’ એટલે વેદને નહિ માનનારાઓ.

5.‘ઊંચે ફેંકવાનું હોતું નથી,’ એટલે ઊંચી ગતિ થતી નથી, એવા અર્થમાં યોજાએલ જણાય છે.

6.(1)અન્નમય, (2)પ્રાણમય, (3)મનોમય, (4)વિજ્ઞાનમય અને (5)આનંદમય. (નારાયણોપનિષદ્. 79)

7.સમષ્ટિરૂપ એટલે એકત્ર થએલ સમૂહરૂપ.

આ (વિષય)ની યોગ્યતા જણાવતાં, નીચેના શ્લોકમાં સાધનરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કરે છે:

ત્વમેક એવાસ્ય સત: પ્રસૂતિસ્ત્વં સન્નિધાનં ત્વમનુગ્રહશ્ચ॥
ત્વન્માયયા સંવૃતચેતસસ્ત્વાં પશ્યન્તિ નાના ન વિપશ્ચિતો યે॥28॥

આપ એક જ આ સદ્રૂપ (જગત)ના ઉત્પત્તિસ્થાન છો, આપ લયસ્થાન છો, અને પાલક છો. આપની માયાથી જેઓની મતિ સંકુચિત થએલી છે તેઓ આપને જૂદાજૂદા જૂએ છે. જેઓ વિદ્વાન છે (તેઓ આપને જૂદાજૂદા જોતા) નથી. 28.

આ જગત્ જે સત્ એટલે સદ્રૂપ છે (તેના આપ ઉત્પત્તિ સ્થાન છો). આથી (જગતને સદ્રૂપ કહેવાથી) માયાવાદ વિગેરે વાદો જૂઠા ઠરે છે; કારણ કે ‘તેઓ જગતને અસત્ય, પ્રતિષ્ઠા વિનાનું અને ઇશ્વર વિનાનું કહે છે’ એ (ગીતા.16। વાક્ય પ્રમાણે તેઓ વૈનાશિક છે. તેઓના જ મત પ્રમાણે આ જગત્ અસત્ય છે. નહિ તો (જગત્ વાસ્તવિક રીતે અસત્ય હોય તો) અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ અસત્ જગતના કર્તા ભગવાન્ અથવા (બીજો) કોણ હોય1? (કોઈ ન હોય). તે બધાએ સદ્રૂપ જગતની પ્રસૂતિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન આપ જ છો. ‘પ્ર’ સારી રીતે ‘સૂતિ:’ ઉત્પત્તિ છે જેમાંથી તેવા ‘પ્રસૂતિ’ પદથી, (આપ) માતા તથા પિતાની પેઠે (જગતને) ઉત્પન્ન કરનાર છો એમ સૂચવેલું છે. ‘સમ્’ સારી રીતે ‘નિધીયતે’ મૂકવામાં આવે છે જેમાં તે ‘સન્નિધાન’ એટલે (જગતના) લયસ્થાન પણ આપ જ છો. ‘અનુગૃહ્યતે’ પાલન થાય છે ‘અનેન’ આમનાથી તે ‘અનુગ્રહ:’ એટલે (જગતના) પાલક પણ આપ જ છો. તેથી (જગતનાં) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા આપ જ છો. (ઉત્પત્તિ કરનાર, સ્થિતિ કરનાર અને લયસ્થાન એમ અનુક્રમે નહિ કહેતાં, ઉત્પત્તિસ્થાન, લયસ્થાન અને પાલક કહ્યા) તેવા ઉલટાવેલા ક્રમથી એમ સૂચવેલ છે કે ભગવાન્ જેનું રક્ષણ કરે છે તેનો નાશ થતો નથી.

‘ગુણના અભિમાનવાળા આ બ્રહ્મા વિગેરે (દેવો) જ (જગતની) ઉત્પત્તિ વિગેરે (કરવા)ના અધિકારીઓ છે, હું (ભગવાન્) (તે કરતો) નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. આપની માયાથી ‘સંવૃતં’ સંકુચિત થએલી છે ‘ચેત:’ મતિ જેઓની તેઓ આપને જૂદાજૂદા (સ્વરૂપથી) જૂએ છે, પરંતુ વિદ્વાનો (તેમ જોતા) નથી. જેઓ ભગવાનની જ માયાથી સંકુચિત મતિવાળા (થએલા) હોય છે તેઓ જ ભગવાનને હદવાળા જાણે છે, કારણ કે અલ્પ ગ્રહણ કરનાર હોય તે અલ્પનું જ ગ્રહણ કરે છે. ભગવાને ચિત્તને સર્વ વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરવા માટે સમર્થ2 જ બનાવેલું છે, (તે) માયાથી જો તેનો સંકોચ થએલ ન હોય તો હદવાળું (થોડું) કેમ ગ્રહણ કરે? તેથી જ (માયાથી ચિત્તનો સંકોચ થએલ હોવાથી જ) આપને જૂદાજૂદા જૂએ છે. હદવાળી દૃષ્ટિથી દેખાતો પ્રદેશ જૂદો ગણવામાં આવે છે3, એ માયાથી (થએલ) મોહ છે. તેથી જ જેઓ વિદ્વાન છે તેઓ બ્રહ્મા વિગેરે

(દેવો)ને એકબીજાથી જૂદા જોતા હોવા છતાં, તેમનાં જૂદાંજૂદાં કાર્ય પ્રમાણે તેવા પ્રકારના (તેતે દેવરૂપ) આપને જ માને છે, પરંતુ (તેમને) જૂદા જોતા (જાણતા) નથી. 'યે' 'જેઓ' શબ્દ તેઓનું માહાત્મ્ય જણાવવા માટે (શ્લોકના) અંતે મૂકેલો છે. ગુણોથી જૂદા (જૂદા પ્રકારના) સૃષ્ટિમાં રહેલા (જીવો)એ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે પોતાની રુચિ પ્રમાણે ભગવદ્રૂપ આ (દેવો)ની જ સેવા કરવી4, એમ આ (શ્લોક)થી સાધન કહેલું છે. 28.

1.જગત્ સત્ય ન હોય તો જગતના કર્તા તરીકે કહેવાતા ભગવાન્ અથવા 'કઃ' બ્રહ્મા, અસત્ પદાર્થના કર્તા થાય. તેથી ભગવાન્ અથવા બ્રહ્મા અજ્ઞાનનાં કાર્ય(રૂપ જગત)ના કર્તા હોવાથી અજ્ઞાનરૂપ થાય એવો ભાવ છે. (લે) લેખકાર પ્રમાણે અહિં પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન નથી. 'કઃ' નો અર્થ લેખમાં બ્રહ્મા કરેલ છે તે તો અહિં સ્તુતિ કરનાર છે. તેથી 'કઃ' નો અર્થ 'કોણ' કરી પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન ગણી અર્થ કરેલ છે.
2.'ચિત્તં' ચિત્ત અણું હોય છે. ભગવાને ચિત્તને અણુ બનાવેલ હોવા છતાં 'પુષ્કલમ્' એટલે સર્વ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવા શક્તિવાળું બનાવેલું છે. (લે)
3.આપણી દૃષ્ટિ હદવાળી હોવાથી થોડો જ પ્રદેશ જોઈ શકે છે. ચારે તરફ પૃથ્વીને આકાશ મળતાં દેખાય તેટલો પ્રદેશ જ જોઈ શકાય છે. તે પ્રદેશ જૂદો, વળી ત્યાંથી દૂર જઈ તેટલો પ્રદેશ દેખાય તે જૂદો માનીએ; પરંતુ બધો પ્રદેશ પૃથ્વીનો જ ભાગ છે અને વાસ્તવિક રીતે એક જ છે. આપણને મોહ છે, તેથી એવા પ્રદેશને જૂદાજૂદા જોઈએ છીએ.
4.દૈત્યો દુર્ગા ભૈરવ વિગેરેને સેવ્ય ગણે છે, તેથી (તેમના સાધનથી) જૂદાં સાધન કહેલાં છે. (લે)

(ત્રણ શ્લોકોથી અનુક્રમે પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન કહ્યાં.) નીચેના શ્લોકમાં ફલ કહે છે:

વિભર્ષિ રૂપાણ્યવબોધ આત્મન્ ક્ષેમાય લોકસ્ય ચરાચરસ્ય॥
સત્ત્વોપપન્નાનિ સુખાવહાનિ સતામભદ્રાણિ મુહુઃ ખલનામ્॥29॥

ચર અને અચર લોકના કલ્યાણ માટે આપ જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં સત્ત્વ (ગુણ)વાળાં, સત્પુરુષોને સુખ આપનારાં અને ખલોને વારંવાર દુઃખ કરનારાં રૂપો ધારણ કરો છો. 29.

આપ જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં રૂપો ધારણ કરો છો. જેઓ આપની પાછળ કહેલા પ્રકાર પ્રમાણે સેવા કરે છે, તેઓનાં રૂપો (આપ) જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં ધારણ કરો છો (એટલે) તેઓને સાયુજ્ય આપો છો. અથવા જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં એટલે (લોકોને) શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે (આપ) 'રૂપો' એટલે અવતારનાં રૂપો ધારણ કરો છો, જે (રૂપો)માં ભક્તોને ચિદ્રૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'ચર અને અચર લોકના કલ્યાણ માટે' શબ્દોથી (ભગવાનને) રૂપો ગ્રહણ કરવાનું બીજું પણ કારણ કહેલું છે. ન્યાય જાણનારાઓ 'ચર અને અચર'1 શબ્દથી બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો કહેલા છે એમ માને છે. 'ચર' એટલે પ્રાણીઓ, (અને) 'અચર' એટલે ભૂમિ વિગેરે (સ્થાવર પદાર્થો). (તે) બંનેના કલ્યાણ માટે2 (આપ રૂપો ધારણ કરો છો). આથી એમ (કહેલું) છે કે આ લોકનું ફલ આપવા માટે પણ ભગવાનનો અવતાર થાય છે.

‘બ્રહ્મા વિગેરે પણ ગુણોને લીધે (ગુણના અભિમાનવાળા) ભગવાન્ (ભગવાનનાં રૂપ) હોવાથી, રજોગુણ તથા તમોગુણથી પણ અવતાર થતો હશે’ એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા ‘સત્ત્વવાળાં’ શબ્દ યોજેલ છે. મત્સ્ય વિગેરે અવતારો લોકને અનુસરનારા (લોકમાં દેખાય છે તેવા) છે. આધિદૈવિક3 (રજોગુણ અને તમોગુણ) સાથે મળેલા બ્રહ્મા અને મહાદેવના અવતારો પણ સત્ત્વવાળાં રૂપ જ છે. તેનું દૃષ્ટાંત ‘સુખ આપનારાં’ શબ્દથી કહેલ છે. જે (સત્ત્વરૂપવાળા અવતારો) સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનારા હોય છે. (તે રૂપો) ‘દૈત્યોને પણ સુખ આપનારાં હશે’ એવી શંકા થાય તેથી (આ) પક્ષપાતવાળી સ્તુતિ હોવાથી ‘સત્પુરુષોને જ સુખ આપનારાં’ એમ કહેલ છે4, ખલોને તો (તે રૂપો) દુ:ખ કરનારાં છે. ‘ખલો’ શબ્દથી લક્ષણ જણાવીને ‘દૈત્યો’ કહેલા છે, ખલો, જે બીજાઓને દુ:ખ દેનારા હોય છે તે સર્વ દોષોનું ધામ છે. (આ રૂપો) બધા ખલોને વારંવાર (દુ:ખ કરે છે એમ જણાવવા) ‘વારંવાર’ શબ્દ યોજેલો છે. 29.

1.‘બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બંને જેના ખોરાક થાય છે’ એ શ્રુતિનો નિર્ણય કરતાં, 1।9 બ્રહ્મસૂત્રમાં વ્યાસે ‘ચરાચર’ શબ્દથી બ્રહ્મ અને ક્ષત્રને કહેલાં છે; તેથી ‘ચરાચર’નો ‘અર્થ બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર કરવો’ એમ ન્યાયવાળાનો મત છે એમ જાણવું. (ટિ)

ઉપર જણાવેલ બ્રહ્મસૂત્રમાં ‘ચરાચર’ શબ્દ પૈકી ‘અચર’ શબ્દનો જ અર્થ બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર થાય છે, કારણ કે ત્યાં ‘ચર’ શબ્દનો અર્થ ‘સર્વ સ્થલે ભ્રમણ કરનારું મૃત્યુ’ કરેલો છે. તેથી ઉપર જણાવેલ ટિપ્પણીની નોટમાં પણ એવો અર્થ કરવો. (લે)

2.(સત્પુરુષોના) કલ્યાણ માટે અવતારો કહ્યા, તેથી દેવો તરફ પક્ષપાત જણાવ્યો જાણવો. (પ્ર)

3.ચિદ્ (ચેતન)નો ધર્મ રજોગુણ છે. આનંદનો ધર્મ તમોગુણ છે. આ ઉભયરૂપવાળા (રજોગુણવાળા) બ્રહ્મા અને (તમોગુણવાળા) મહાદેવ, (આધિદૈવિક રજોગુણ તથા તમોગુણ સાથે મળેલા હોય ત્યારે) સત્ત્વગુણવાળા ભગવાનના અવતારો જ છે. જ્યાં ભગવાનના અવતારમાં સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણનો ભેદ કહેવામાં આવે ત્યાં આધિદૈવિક રજોગુણ અને તમોગુણ જાણવા, આધિભૌતિક રજોગુણનો અવતાર ચંદ્ર છે, આધિભૌતિક તમોગુણનો અવતાર દુર્વાસા છે. (પ્ર)

4.દૈત્યોને આ (કલ્યાણરૂપ) ફલ મળતું નથી, પરંતુ અંધંતમ: જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતે દૈત્યપક્ષથી જૂદાઈ જણાવી. (લે)

એ પ્રમાણે લૌકિક પ્રકારથી (પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ) ચારનું નિરૂપણ કરી, ફરી સ્મૃતિના પ્રકારથી (એ) ચારનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કરે છે. સ્મૃતિઓમાં યોગ ધર્મ છે, અને તે યોગ બહુ પ્રકારનો હોવાથી, જે (યોગ) દેવોનું હિત કરનારો ધર્મરૂપ છે તેનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:

ત્વય્યમ્બુજાક્ષાખિલસત્ત્વધામ્નિ સમાધિનાવેશિતચેતસૈકે॥
ત્વત્પાદપોતેન મહત્કૃતેન કુર્વન્તિ ગોવત્સપદં ભવાબ્ધિમ્॥30॥

હે કમલનેત્ર! કેટલાક અખિલ સત્ત્વના ધામરૂપ આપની અંદર પરોવેલા ચિત્તવાળી સમાધિ વડે મોટા (પુરુષો)એ કરેલા આપના ચરણારવિંદરૂપ નાવથી સંસારસાગરને

વાછરડાનું પગલું બનાવે છે. 30.

હે કમલના જેવા નેત્રવાળા! અખિલ સત્ત્વના ધામરૂપ આપની અંદર પરોવેલા ચિત્તવાળી સમાધિરૂપ સાધનથી, આપના ચરણારવિંદરૂપ નાવથી સંસારસાગરને વાછરડાનું પગલું બનાવે છે. યોગમાં (યોગ આચરવાથી) ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ (થાય છે અને) સંસારમાંથી તારે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. 'કમલનેત્ર!' શબ્દથી (આપ) દર્શનથી જ પાપનો નાશ કરો છો એમ કહેલું છે. જે યોગનું ત્રીજા સ્કંધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે ભગવાનના સંબંધવાળો સર્વાત્મક1 છે, એમ 'અખિલ સત્ત્વના ધામરૂપ' શબ્દથી કહેલ છે. અખિલ (બધાંએ) સત્ત્વ એટલે પ્રાણીઓના ધામ એટલે સ્થાનરૂપ અથવા સત્ત્વગુણના ભંડારરૂપ (આપ છો). તેવા ભગવાનમાં 'આ' ચારે તરફથી 'વેશિતં' પરોવેલું 'ચિત્તમ્' ચિત્ત છે જેમાં2, તેવી સમાધિરૂપ સાધનને લીધે આપનું ચરણારવિંદ નાવ થાય છે. નાવ સમુદ્રને તરવાનું સાધન છે. (ભગવાનનું) પૃથ્વીરૂપ અથવા આકાશરૂપ અથવા અક્ષરરૂપ ચરણારવિંદ નાવ છે. (ચરણારવિંદ) ભૂમિ3 હોય તો તે (નાવ તરીકે) પ્રસિદ્ધ છે, આકાશ4 પણ (નાવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે).

'ભગવાનની5 જેમાં ભાવના કરવામાં આવે છે6 તેવી સમાધિમાં ભગવાન્ (પોતે) હોવાથી, ચરણારવિંદ નાવ થઈ શકે નહિ, અને સમાધિમાં કલ્પેલા7 (પોતે) જ સંસારની અંદર પડેલા હોવાથી નાવ કેમ થઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોટાએ કરેલા' શબ્દ યોજેલ છે. મોટાઓએ (આપના ચરણારવિંદને નાવ) કરેલ છે, કારણ કે મોટાઓ બધાએ પદાર્થના સાધ્યસાધનભાવને8 જાણે છે. તેથી સમાધિમાં જ ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થતાં, તે (ભગવાનનું) ચરણકમલ સંસારમાંથી તારનાર થાય છે એટલે (ચરણકમલના) અલૌકિક સામર્થ્યને લીધે તર્કથી થતાં વિરોધની શંકા રાખવી નહિ.

"જેમ યજ્ઞ વિગેરે અદૃષ્ટ દ્વારા સ્વર્ગનું સાધન થાય છે તેમ 'યોગથી જે આત્માનું દર્શન થાય તે આ પરમ ધર્મ છે' સ્મૃતિને લીધે આ (ચરણારવિંદ) પણ અદૃષ્ટ દ્વારા (નાવ) થતું હશે" એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા માટે પણ 'મહત્કૃતેન'9 એમ કહેલું છે. ચરણારવિંદરૂપ નાવ મોટું બનાવેલ છે. (તે) જેવી રીતે હૃદયથી સંસારના છેડા સુધી લંબાઈને રહે તેટલું મોટું બનાવેલું છે, એવો અર્થ છે. (તેને નાવ કરવાનું) સાધન સમાધિ જ છે, જેટલો સંસાર તરાયો તેટલો રહેવા દઈને (સંસાર સમુદ્રને) વાછરડાનું પગલું કરે છે. આથી (એમ કહેલ છે કે) સંસારમાં રહેલા હોય ત્યારે જ સંસારને તુચ્છ માને છે. તે (તેઓને) બહુ ઊંડો જણાતો નથી, એમ જણાવવા 'વાછરડાનું પગલું' કહેલ છે. સમાધિમાં રહેલ સમાધિ નભાવનાર સંસારને ઘણો તુચ્છ માને છે. સિદ્ધ થએલ યોગ પોતે જ બધાએ સંસારને સૂકવી નાખી પોતાને (યોગને) નભાવનાર (સંસાર)ને જ રહેવા દે છે. વળી તે મહાપુરુષો, (સંસાર) વાછરડાનાં પગલાં જેટલો જ થાય ત્યારે પણ, બીજાનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના, પોતે જ તરતા નથી. તેથી (સંસારને) વાછરડાનું પગલું જ બનાવીને, જ્યાં સુધી બીજાઓનો ઉદ્ધાર થાય ત્યાં સુધી તેઓ (તે મહાપુરુષો) શાંત રહે છે. તેથી 'વાછરડાનું પગલું બનાવે છે' એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે (સ્મૃતિના પ્રકારથી થએલ) પ્રમાણ સમાપ્ત થયું10. 30.

1.‘સર્વ:’ બધા ‘આત્મા’ આત્મા છે જેમાં તે સર્વાત્મક. બધોએ પ્રપંચ જેમાં આત્મા તરીકે જણાય તે સર્વાત્મક, એવો અર્થ છે. (લે)
2.ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવેલું કહ્યું, તેથી ચિત્તની વૃત્તિ ભગવાનમાં યોજેલી કહી, એવો અર્થ છે. (લે)
3.ભૂમિ જલ ઉપર રહેલી છે, તેથી (નાવની પેઠે જલ ઉપર રહેલી હોવાથી) તે નાવ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. (પ્ર)
4.આકાશ વિષ્ણુના ચરણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ‘ત્યાં જે તરે છે તે તારાઓનું તારાપણું છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે ત્યાં રહેલ જલમાં તારાઓ આકાશથી જ તરે છે, તેથી આકાશ પણ નાવરૂપ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ભૂમિ ઉપર રહીને કર્મ વિગેરે સાધનો કરાય છે. ‘સ્વર્ગમાં રહેલાઓ પણ આની ઇચ્છા કરે છે’ વાક્ય પ્રમાણે ભૂમિ જ આવાં સાધનો કરાવનારી હોવાથી નાવરૂપ છે. હૃદયમાં ભગવાનનું ધ્યાન ધરાવનાર આકાશ હોવાથી તે પણ નાવરૂપ છે.(પ્ર)
5.ચરણારવિંદ અક્ષર હોય તો તે નાવ કેવી રીતે હોઈ શકે? એવી શંકા (અયોગ્યતા) આ વાક્યથી દર્શાવે છે. (પ્ર)
6.ચરણારવિંદ અક્ષર લઈએ તો તે નાવ હોઈ શકે નહિ એવી અયોગ્યતા અહિં કહે છે. ભગવાનનો પુરુષરૂપથી આવિર્ભાવ થાય ત્યારે અક્ષર ચરણારવિંદ હોય છે. તેવા પ્રસંગે ભગવાનથી જ તરવાનો સંભવ હોવાથી, માત્ર ચરણને નાવ કહેવું યોગ્ય નથી એમ કહે છે. (ટિ)
7.વળી તે સમાધિમાં ‘કલ્પેલા પુરુષરૂપ (ભગવાન)થી પણ તરવાનો સંભવ નથી,’ એમ શંકા કરે છે. (ટિ)
8.જે ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તે ‘સાધ્ય’, જે કરવાથી તે ફલ પ્રાપ્ત થાય તે ‘સાધન’. મોટાઓ શું (સાધન) કરવાથી કયું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ જાણે છે. તેઓ કયા સાધનથી શું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેવા સાધ્યસાધનભાવને જાણે છે.
9.‘મહત્કૃત:’ એટલે ‘મહાન્ કૃત:’ મોટો કરેલો છે. સમાધિ કરનારના હૃદયથી આરંભી સંસારના પાર સુધીનો મોટો (લાંબો) કરેલ છે. તેથી અદૃષ્ટથી સંસાર તરવાનું ફલ મળતું નથી, પણ ચરણારવિંદ એવું દૃષ્ટ સાધન થાય છે, એવો ભાવ છે.
10.(યોગથી) ભગવાનનું દર્શન થાય છે, તેથી તે પ્રમાણમાં પરિણમે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

અહિં યોગથી ભગવાનનું જ્ઞાન થતું હોવાથી તે પ્રમાણ છે. સંસારને વાછરડાનું પગલું કરવામાં તેની સમાપ્તિ થાય છે. સંસારને તરવાનું કાર્ય તો (ભગવાનની) કૃપાથી જ થાય તેવું છે. તેથી જ તેનું વર્ણન આવતા પ્રમેયનું નિરૂપણ કરનારા શ્લોકમાં કરશે, એવો ભાવ છે. દૈત્યો ઉલટા માર્ગથી નિરીશ્વરયોગ આચરનારા છે. એવી તેમના પક્ષની જૂદાઈ છે. (લે)

તેવા પ્રમાણથી જે પ્રમેય સિદ્ધ થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ્વયં સમુત્તીર્ય સુદુસ્તરં દ્યુમન્ ભવાર્ણવં ભીમમદભ્રસૌહૃદા:॥
ભવત્પદામ્ભોરુહનાવમત્ર તે નિધાય યાતા: સદનુગ્રહો ભવાન્॥31॥

હે તેજસ્વિન્! સફલ મૈત્રીવાળા તેઓ ઘણાં દુ:ખથી તરી શકાય તેવા ભયંકર સંસારસાગરને પોતે સારી રીતે તરીને આપના ચરણારવિંદરૂપ નાવને અહિં રાખીને ગયા. આપ સત્પુરુષો પર કૃપાવાળા છો. 31.

તરેલા (સંસાર સાગરને) રહેવા દઈને જ (તેને) વાછરડાનું પગલું કરેલ હોવાથી, સંપૂર્ણ અનુવાદ કરતાં 'ઘણાં દુ:ખથી તરી શકાય તેવો, ભયંકર સંસારસાગર' એમ કહેલ છે. સર્વ શાસ્ત્રો મોક્ષનું નિરૂપણ કરનારાં હોવાથી, મોક્ષ અને સંપ્રદાય1 પ્રમેય છે. 'પોતે સારી રીતે તરીને, આપના ચરણારવિંદરૂપ નાવને' અહિં જ રાખીને તેઓ ગયા. (તરવું) ઘણું કઠણ હોય તો 'સારી રીતે તર્યા' એમ કહેવું યોગ્ય છે, તેથી તે (તરવાનું) ઘણું કઠણ છે, એમ કહે છે. સમુદ્ર પોતે દુ:ખથી તરી શકાય તેવો હોય છે, તેમાં પણ મઘર વિગેરેને લીધે (તે) ઘણાં જ દુ:ખથી તરી શકાય તેવો થાય છે. (સંસારરૂપી સમુદ્ર), વ્યસન (અડચણો), મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરેને લીધે અલૌકિક સાધન2 (કરવાના) સામર્થ્યનો નાશ કરનારો છે, અને પોતે પણ 'ભીમ:' એટલે ભયંકર છે.

'હે તેજસ્વિન્!' એવું સંબોધન એમ જણાવે છે કે (ભગવાનનું) ચરણારવિંદ ત્રણ પ્રકારના3 દોષોને મટાડવા શક્તિવાળું છે. જેમ સૂર્ય (1) અંધકારને (2)સર્વ જગતમાં રહેલ અજ્ઞાનને અને (3)ભયને પોતે જ દૂર કરે છે તેમ આપના ચરણકમલના પ્રસાદથી તેઓ પણ4 સંસારને3 તરી ગએલા છે.

'ત્યારે બીજાઓનો ઉદ્ધાર કેમ થશે? અથવા તેઓએ બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા શી દરકાર (કરી)?' એવી (શંકા) દૂર કરવા 'સફલ મૈત્રીવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. 'અદભ્રમ્' એટલે છિદ્ર વગરની5 (અથવા) સફલ5 મૈત્રી છે જેમની, તેવા (તેઓ હતા). આથી (એમ કહેલ છે કે) (તેઓ તરી ગયા) પહેલાં જ કરેલી મૈત્રી સફલ જ હતી, તેથી તેઓએ (બીજાનો ઉદ્ધાર કરવાનો) ઉપાય અવશ્ય કરેલો છે. 'આપના ચરણારવિંદરૂપ નાવને (અહિં રાખીને)' શબ્દથી તે ઉપાય કહેલો છે. તેઓ (સંસારને) તરી ગયા પછી, તેઓને અનુસરવાથી જ ઘણોખરો સંસાર જતો રહેલ (રહેતો) હોવાથી, સુખ આપનારું અને સર્વ (તરવાના સાધન) દર્શાવનારું હોડકાંરૂપ ચરણકમલ પણ તેઓ ઉપરની (આપની) કૃપાથી બહુ ગંભીર (ઊંડુ, ન સમજાય તેવું) ન હોય તેવું, અને કમલની નૌકારૂપ થાય છે, અને (સંસારરૂપી) સમુદ્ર નદીરૂપ થાય છે. આ અર્થ 'આપના ચરણારવિંદરૂપ નાવને (અહિં રાખીને ગયા)' શબ્દથી કહેલ છે. (એવા નાવને) અહિં જ રાખીને (તેઓ) ગએલા છે.

'તેઓ ઘણી મહેનતથી ભગવાનની આરાધના કરી (તેમને) વશ કરી, ચરણારવિંદનો આશ્રય કરી, સર્વ ચરણારવિંદમાં ધરી ગએલા છે. તેમણે જેઓને ઉપદેશ કરેલો છે તેઓ તો તેવા (તેમના જેવા) પ્રકારના નથી; તેથી તેઓ (જેમણે ઉપદેશ લીધેલ છે તેઓ) કેવી રીતે તરશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ સત્પુરુષો ઉપર કૃપાવાળા છો' એમ કહેલ છે6. સત્પુરુષો ઉપર કૃપા છે જેની તેવા (આપ છો). 'આપ' શબ્દથી આ અર્થમાં (ભગવાનની) સંમતિ કહેલી (જણાવેલી) છે7. 31.

1.'યોગરૂપ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થાય તે પ્રમેય કયું?' એવી જીજ્ઞાસા થાય તેથી તે પ્રમેય અહિં કહેલ છે. તેવું ફલરૂપ પ્રમેય મોક્ષ છે અને સાધનરૂપ પ્રમેય સંપ્રદાય છે.
2.આ અલૌકિક સાધન ગયા શ્લોકમાં કહેલ 'સમાધિ' છે. (પ્ર)
જ્ઞાન વિગેરે અલૌકિક સાધનનોનું કરણ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાનું જે સામર્થ્ય છે, તેનો ચિત્ત વિગેરેને મલીન કરીને નાશ કરનારો છે. સંસારમાં આસક્તિ હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન કાર્ય

(મોક્ષ પ્રાપ્તિ) કરી શકતું નથી, તેથી જ જ્ઞાનીઓ ભય પામીને સંસારથી વિરક્ત થાય છે, એવો ભાવ છે. (લે)
3.સંસારમાં ત્રણ દોષો જણાવ્યા તે (1)ઘણા દુ:ખથી તરી શકાય તેવા હોવાપણું, (2)ભયંકર હોવાપણું અને (3)સાગર હોવાપણું. સંસારના આ ત્રણે દોષો ચરણારવિંદ દૂર કરી શકે છે.
4.ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંસારસાગરને વાછરડાનું પગલું કરીને પણ તેઓ (ભગવાનની) કૃપાથી જ તેને સંપૂર્ણ રીતે તરી ગયા, પરંતુ યોગના બલથી તરી શક્યા નહિ, એમ જણાવવા 'અપિ' 'પણ' પદ યોજેલ છે. (લે)
5.મૈત્રી છિદ્ર વગરની હોવાથી, તેઓ બીજાનો ઉદ્ધાર કરે છે, અને સફલ હોવાથી બીજાનો ઉદ્ધાર કરવાની દરકાર કરે છે. (લે)
6.તેથી હાલના ભકતો તેમના જેવા નહિ હોવા છતાં, આપની તેઓના મૂલભૂત આચાર્ય ઉપર કૃપા હોવાથી, આપ તેઓના સેવકોને પણ તારો છો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
7.દૈત્યો સંસારને તરતા નથી, એવી તેમની જૂદાઈ છે. (લે)

મોટા પુરુષોએ કરેલા ઉપદેશનો પ્રકાર સાધન છે, અને તે વસ્તુત: (ગયા શ્લોકમાં) કહેવાઈ ગયો. તેથી નીચેના શ્લોકમાં સાધનનું નિરૂપણ કરતાં, તે સિવાયનાં બીજાં સાધનોનો નિરાસ કરે છે1. (તે સિવાય બીજું સાધન નથી એમ જણાવે છે):

યેઽન્યેઽરવિન્દાક્ષ વિમુક્તમાનિનસ્ત્વય્યસ્તભાવાદવિશુદ્ધબુદ્ધય:॥
આરુહ્ય કૃચ્છ્રેણ પરં પદં તત: પતન્ત્યધોઽનાદૃતયુષ્મદ્ઙ્ઘ્રય:॥32॥

હે કમલનયન! બીજાઓ જેઓ (પોતાને) મુક્ત માનનારા અને આપના વિષેનો ભાવ જતો રહેવાથી મલિન બુદ્ધિવાળા છે, તેઓ દુ:ખથી પરમ પદ પ્રાપ્ત કરીને આપના ચરણારવિંદનો અનાદર કરનારા ત્યાંથી નીચે પછડાય છે. 32.

'બીજાઓ' એટલે નિરીશ્વર સાંખ્ય (મત)ના અનુવર્તીઓ. તેઓ (તેમનાં) પહેલાનાં જ્ઞાનને અનુસરી ભગવાનની ઉપાસના કરે છે. એ પ્રમાણે ઘણા જન્મોથી વૃદ્ધિ પામેલું જ્ઞાન નિંદિત કર્મો2 સાથે ભળતાં, જે ભગવાનનો અંશ (તેઓને) આત્મા તરીકે સ્ફુરેલો તેનો ત્યાગ કરાવે છે, (એટલે તેઓ) નિરીશ્વર (ઇશ્વર વિનાના), (ઇશ્વરને નહિ માનનારા) સાંખ્ય (મત)નો આશ્રય કરે છે. તેઓ જો પહેલાંની પેઠે પણ રહે3, તો એમ રહેવાથી કદાચ કૃતાર્થ થાય, (પણ તેઓની) તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ4 નિંદિતકર્મરૂપ ફલવાળી થાય છે. પહેલાંના જ્ઞાનથી તેઓના દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા અંત:કરણના અધ્યાસ જતા રહેલા. ઘણા દુ:ખથી (પોતાનું) સર્વસ્વ દક્ષિણામાં આપીને, સર્વ બંધુઓનો સર્વથા ત્યાગ કરીને, સર્વ સુખ તજી તપ અને શ્રદ્ધાથી તેઓએ 'બ્રહ્મ આત્મા જ છે' એવી ભાવના પ્રાપ્ત કરેલી. તે (તેવી ભાવના) જ5 તેઓનું પરમ પદ છે. 'જેઓ' શબ્દથી (આવું પરમ પદ પ્રાપ્ત કરનારા આ) પ્રસિદ્ધ છે (એમ કહેલ છે). 'હે કમલનયન!' એવા સંબોધનથી એમ સુચવેલું છે કે તેઓનો અસુરના પક્ષમાં સમાવેશ6 થતો હોવાથી તેઓને (આપનાં) દર્શન થતાં નથી; કારણ કે રાત્રિમાં કમલનો વિકાસ થતો નથી જેથી રાત્રિમાં રહેલ (લોક) તેની સુગંધ અનુભવે. તેથી તેઓ 'બીજા' જ છે. પહેલાંની વાસનાથી (તેઓ) પોતાને મુક્ત જ માને છે તેથી (તેઓ) (પોતાને) 'મુક્ત માનનારા' જ છે, પરંતુ મુક્ત નથી. શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન7 આત્માને

વિષય તરીકે જ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે(વા જ્ઞાન)થી ફલ (મળતું) નથી; કારણ કે બીજા વિષયની પેઠે તે પણ અભિમાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ આપના વિષે પહેલાં રહેલો ભાવ, જેને તેઓએ સાધન તરીકે ગ્રહણ કરેલો હોવાથી જે ભાવ જતો રહેલો છે, તે (ભાવ જતો રહેવાના) કારણથી વિશુદ્ધ રહી નથી (મલિન થઈ છે) બુદ્ધિ જેઓની (તેવા તેઓ છે.) તેમ ન હોય તો, અહંકાર વિગેરે સર્વ દોષોના સંબંધવાળું પોતાનું અંત:કરણ દુષ્ટ થતાં, તે મહાત્માઓ, 'અમે દુષ્ટ છીએ' એમ કેમ ન જાણે? (એમ જાણે) ત્યારે (તો) તે માર્ગને તજી દઈ, (સારા માર્ગે જવાનો) પ્રયત્ન પણ કરે. તેથી (તેઓ) 'મલિન બુદ્ધિવાળા' જ થએલા છે. ઘણી શુદ્ધિથી પોતાના દોષો સ્ફુરે છે (પોતાને જણાય છે). પોતાના દોષો સ્ફુરવા એ જ્ઞાનની પૂર્વ (આરંભની) અવસ્થા છે. તેથી દુ:ખથી પણ 'પરમ પદ' (એટલે) બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરી, 'આપના ચરણારવિંદનો અનાદર કરનારા પછડાય છે' જ. જીવ પ્રકૃતિથી પણ પર(બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિ કરે એટલે (જીવની) ઉચ્ચ ગતિ થાય, ત્યારે આધાર વિનાના માર્ગમાં ભગવાનના ચરણારવિંદ સિવાયનો (કોઈ) આધાર સંભવતો નથી; કારણ કે આકાશ વિષ્ણુનું ચરણ જ છે. ભગવાનના ચરણારવિંદનો આશ્રય રાખવાથી જ પુરુષ ઊંચે જઈ શકે છે. શૃંખલદ્વીપમાં શ્રીપાદે ચઢવામાં સાંકળ મૂકી દેવાથી8 (પછડાવાય જ). આ (ભગવાનના) ચરણારવિંદને પકડી રાખવા વિગેરેનો શ્રમ9 તથા ત્યાગ કરવાનું નથી, એમ જણાવવા 'આપના ચરણારવિંદનો અનાદર કરનારા' શબ્દ યોજેલ છે. (ચરણારવિંદનો) માત્ર આદર કરવાથી જ પછડાતા નથી, અથવા ચરણારવિંદમાં રહેવાનું કારણ માત્ર (ચરણારવિંદનો) આદર જ છે10. 32.

1.'આ શ્લોકમાં બહિર્મુખોની નિંદા જ દેખાય છે, પરંતુ કાંઈ સાધન જોવામાં આવતું નથી, તેથી આ શ્લોકમાં સાધનનું નિરૂપણ કરેલ છે એમ કેમ કહેવાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ સિવાય બીજું સાધન નથી, એમ જણાવવામાં આવે ત્યારે આ સાધનમાં દૃઢ વિશ્વાસ થાય. તેથી અહિં સાધન જ કહેલ છે એવો ભાવ છે. (પ્ર)
2.નાડી શુદ્ધ થતાં વાયુનો સારી રીતે સંચાર થાય એવા હેતુથી વાયુનો સંચાર થાય તે માટે, ન પીવા યોગ્ય પદાર્થોનું પાન વિગેરે જે કર્મો તે નિંદિત કર્મો છે એમ જાણવું. (ટિ)
3.'પહેલાંની પેઠે રહે' એટલે 'દુષ્ટ કર્મો ન કરે' એવો અર્થ છે. (લે)
4.'તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ' એટલે 'ઈશ્વર નથી' એવી બુદ્ધિ. (પ્ર) 'ઘણા જન્મોથી વૃદ્ધિ પામેલું જ્ઞાન' એવો અર્થ છે. આવી બુદ્ધિ ઘણા કષ્ટ પછી 'નિંદિત કર્મ જેનું ફલ છે' તેવી થાય છે. એટલે નિંદિત કર્મ કરાવનારી થાય છે, અને તેવાં કર્મથી 'અમે મુક્ત છીએ' એમ માનનારા તેઓ થાય છે. 'જીવો જ બ્રહ્મ છે, મુક્તિ પોતામાં જ રહેલી છે' એવા માયાવાદ વિગેરે મતનો તેઓ આધાર લે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
5.પરમ પદ પ્રાપ્ત થયા પછી, પછડાવાનો સંભવ નથી તેથી આ કહે છે. આત્માની બ્રહ્મ તરીકે ભાવના કરવી, એ જ તેમનું પરમ પદ છે, પરંતુ ભગવાનનો આવિર્ભાવ તેમને થતો નથી, એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે. (પ્ર)
6.તેઓને 'બીજા' કહ્યા, તેથી (ભક્ત સિવાયના) તેઓ આસુર છે. (લે)
7.'બ્રહ્મની આત્મા તરીકે ભાવનારૂપ જ્ઞાન' જે 'તે તું છે' વિગેરે વાક્યોથી થાય તે. (પ્ર)

8.(સાંકળ પકડીને ઉપર ચઢવામાં આવે તેમાં સાંકળ પકડી રાખવાનો શ્રમ છે. મૂકી દેવાય તો પછાડ ખવાય જ). તેવા પ્રસંગે સાંકળ મૂકી દેવાથી જેમ પછાડ ખવાય છે તેમ આવા લોકો પછાડ ખાય છે એવો મૂળ વ્યાખ્યાન (સુબોધિની)નો અન્વય છે. (પ્ર)

શૃંખલદ્વીપમાં આવી રીતે સાંકળ પકડી ચઢવાનું બીજા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. (લે)

9.(1)સાંકળ પકડી રાખવા વિગેરેનો શ્રમ, અને (2)સાંકળ મૂકી દેવા જેવો (ભગવાને કરેલ) ત્યાગ એ બંને ભગવાનના ચરણારવિંદના આશ્રયમાં નથી એમ જણાવવા. (પ્ર)

10.નિંદિત કર્મ કરનારા જ્ઞાનીઓને આ શ્લોકમાં દૈત્યો કહેલા છે. આ (દૈત્યોનો) પક્ષ પોતે (ભક્તો) સ્વીકારતા નથી એટલે તેમના પક્ષની જૂદાઈ કહેવાઈ. (પ્ર)

'એમ હોય તો ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભજન કરવામાં પણ (ભવિષ્યમાં) કોઈ સમયે વળી નિંદિત કર્મ1 વિગેરેને લીધે બુદ્ધિનો નાશ (થવા)નો પ્રસંગ આવે, કારણ કે ભક્તિમાર્ગને પણ સાધન તરીકે જ2 સ્વીકારેલો છે; તેથી (એ દૂષણ ભક્તિમાર્ગમાં પણ) સમાન3 હોવાથી બીજા માર્ગને દૂષણ દેવાથી શું (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં સ્માર્ત4 ભગવાનના માર્ગનું પણ ફલ કહે છે5:

તથા ન તે માધવ તાવકા: ક્વચિદ્ ભ્રશ્યન્તિ માર્ગાત્ત્વયિ બદ્ધસૌહૃદા:॥
ત્વયાભિગુપ્તા વિચરન્તિ નિર્ભયા વિનાયકાનીકપમૂર્ધસુ પ્રભો॥33॥

હે માધવ! તેવી રીતે (પ્રવૃત્ત થએલા) જેઓ આપના થઈ આપ સાથે સ્નેહથી બંધાએલા છે તેઓ કોઈવાર માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા નથી, (પરંતુ) હે પ્રભો! (તેઓ) આપથી રક્ષાએલા નિર્ભય થઈ વિઘ્ન કરનારાઓની સેનાના રક્ષકોનાં માથાં ઉપર ફરે છે. 33.

હે માધવ! જેઓ પહેલાં પ્રવૃત્તિવાળા હોવા છતાં આપના થાય છે તેઓ ઉપર ચઢવાની સ્થિતિમાં કોઈવાર પણ ભ્રષ્ટ થતા (પડતા) નથી જ. (તેઓનો) પગ પણ બેદરકારીથી પણ નીચે પડતો નથી. જે માર્ગ ઉપર તેઓ ચઢતા હોય તે પોતાના માર્ગથી પડતા નથી જ, કારણ કે (તે) માર્ગ જ તેવો છે. જેમ વસ્તુઓ સાચવનારાઓ પૈકી, જે સુગંધ(વાળા પદાર્થો) સાચવતો હોય તેને સુગંધ મળે છે જ, અને જે લસણ વિગેરે સાચવતો હોય તેને તેથી ઉલટું (દુર્ગંધ) મળે છે જ, (તેમ આપના સેવકો પડતા નથી, અને બીજા નિંદિત કર્મવાળા પડે છે જ). જો કે (આપના થએલાએ) સ્વતંત્ર રીતે ભગવાનની સેવા કરી નથી, છતાં ભગવાન(ની સેવા કરેલી) હોવાથી, તે પડતો નથી જ. રાત્રિમાં પણ ત્યાં (ભક્તિમાર્ગમાં) રહેલાઓને વિલાસથી (આપ) દર્શન આપો છો, એમ જણાવવા 'હે માધવ' એવું સંબોધન (કરેલું છે). તેથી નિંદિત કર્મ (સર્વમાં) સમાન હોવા છતાં6 (ભક્તિમાર્ગવાળાઓ) સેવામાં પરાયણ રહેવાથી (તેમને) ભગવાનનું દર્શન થાય છે, બીજાઓને થતું નથી, એમ કહેલું છે. તેથી જ તેઓ (ભક્તિમાર્ગવાળાઓ) 'આપના' છે.

તેઓ પડતા નથી તેનું કારણ 'આપ સાથે સ્નેહથી બંધાએલા' શબ્દથી કહેલું છે. 'સૌહૃદમ્' એટલે સ્નેહ દોરડાંને સ્થાને છે, તે જીવને પોતાને ભગવાનના ચરણારવિંદે બાંધે છે, તેથી તેઓ ન પડે તે યોગ્ય જ છે.

'કાલ વિગેરે બીજાઓ તેઓને કેમ પાડતા નથી, અથવા (તેઓની) ભક્તિનો કેમ નાશ કરતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપથી રક્ષાએલા' શબ્દ યોજેલ છે. આપથી 'અભિત:' ચારે તરફથી એટલે બહારના અને અંદરના સર્વ ભાવોથી રક્ષાતા (હોવાથી),

(તેઓની) બુદ્ધિ વિગેરેનો નાશ થવાનો સંભવ રહેતો નહિ હોવાથી, તેમજ બીજા કોઈનો (તેમનામાં) પ્રવેશ થવાનો સંભવ રહેતો નહિ હોવાથી, તેઓ પડતા નથી, એ યોગ્ય જ છે. તેથી જ તેઓ ફરે છે, એટલે ખાસ નિંદા ન થાય તેમ સર્વ લોકોમાં ફરે છે. (તેઓ) કાલ વિગેરેના ભય વિનાના હોવાથી 'નિર્ભય' છે. જે બીજાઓએ તજવા યોગ્ય સ્થલ છે અથવા બીજાઓના ભયનું સ્થલ છે, તે જ તેઓનું ફરવાનું સ્થલ છે એમ 'વિઘ્ન કરનારાઓની સેનાના રક્ષકોનાં માથાં ઉપર' શબ્દથી કહે છે. 'વિનાયકા:' એટલે વિઘ્ન કરનારાઓ. 'વિ' શબ્દથી વિઘ્નો કહેલાં છે. તેઓના નાયકો તેમને (વિઘ્નોને) ઉત્પન્ન કરનારા જ હોય છે. તેઓની 'અનીકમ્' એટલે સેના. એક વિઘ્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય (પણ) વિઘ્ન કરી શકે નહિ, ત્યારે તેને સાહાય્ય કરવા ઘણાઓ આવે (સેના થઈ). 'તે બધાએ સ્વતંત્ર હોવાથી, (તેમને) નિયમમાં રાખનાર (કોઈ) નહિ હોવાથી કાર્ય (વિઘ્ન) કરી શકશે નહિ' એવી શંકા કરીને તેઓના રક્ષકો પણ આવે છે. તે (રક્ષકો) 'અનીકપા:' સેનાના રક્ષકો છે. તેઓ (રક્ષકો) પણ (ભક્તને) ભ્રષ્ટ કરવા ઘણા આવે છે, પરંતુ આપના સુદર્શન વિગેરેના ભયથી સ્પર્શ કર્યા વિના જ, જેમ પ્રહ્લાદના પ્રસંગમાં બન્યું હતું તેમ પાસે ઉભા રહે છે. ભગવાનના ભક્તો ઉપર ચઢવા માટે તેઓના ઉપર જ પગ મૂકે છે. (વિઘ્ન કરનારાઓમાં) તેઓને (ભક્તોને) નીચે પાડવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી, જેમ જડભરત(ના પ્રસંગ)માં (તેને) હણવા તત્પર થએલા (તેની) પ્રતિષ્ઠાનાં કારણ (પ્રતિષ્ઠા વધારનારા) જ થયા, તેમ (તેઓ) (ભક્તોની) પ્રતિષ્ઠાનાં કારણ જ થાય છે. તેઓનાં (વિઘ્ન કરનારાઓનાં) માથાંઓ એટલે ઉત્તર સ્થિતિએ પહોંચેલા તેઓનાં બધાંએ સામર્થ્યનાં સ્થાનો7. એ પ્રમાણે (એવાં સ્થાનોમાં) તેઓએ (ભક્તોએ) ફરવાનું કારણ 'પ્રભો!' શબ્દથી કહેલ છે. આ સામર્થ્ય આપનું (ભગવાનનું) જ છે. તેથી તેઓ શક્તિવાળા હોવા છતાં (ભક્તોનો) દ્વેષ કરતા નથી. તેથી ભક્તિમાર્ગ કરતાં બીજો (કોઈ) માર્ગ સાધનમાં અથવા ફલમાં સારો નથી8, એમ કહેલું છે. 33.

1.'લોકમાં જે કોઈ વૈષ્ણવ મિથ્યા આચારવાળો અને આશ્રમવિનાનો છે' વિગેરે વાક્યોમાં વૈષ્ણવો પણ નિંદિત કર્મવાળા હોય છે એમ કહેલ હોવાને લીધે. (પ્ર)
2.ભક્તિમાર્ગને પણ આપના હોવાપણું (આપનું દાસત્વ) પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે જ સ્વીકારેલો છે. (પ્ર)
3.માર્ગને સાધન તરીકે સ્વીકારવો, એ દૂષણ બંનેમાં સરખું હોવાથી. (પ્ર)
4.'સ્માર્ત' એટલે 'મોક્ષના અંગભૂત થએલા.' (પ્ર)
5.તેવા વિકર્મ કરનારા ભક્તો હોય તો પણ તેઓ પડતા નથી, એમ આ શ્લોકમાં જણાવવાનું હોવાથી આવો આભાસ કહેલ છે. આ વિષયમાં પ્રહ્લાદ અને ભરત (જડભરત)નાં દૃષ્ટાંત કહેશે. પ્રહ્લાદ પહેલાંના જન્મમાં સનક હતો. ભગવાનના દ્વાર પર તેણે ક્રોધ કરેલ એ નિંદિત કર્મથી તેનો દૈત્યોમાં જન્મ થયો, પરંતુ ત્યાં પણ તેણે (ભગવાનનું) ભજન જ કર્યું, પરંતુ તેનો પાત થયો નહિ. જડભરતે પણ મૃગના સંગરૂપ નિંદિત કર્મ કરવાથી, તેનો બીજો જન્મ થયો, પરંતુ પછી દ્વિજપણું પ્રાપ્ત કરી, તેણે મુક્તિ જ પ્રાપ્ત કરી, પરંતુ તેનો પાત થયો નહિ. આથી તત્ત્વદીપનિબંધ 2.213।4 માં કહેલ સિદ્ધાંતનું સમર્થન જ થાય છે. (લે)

6.વિષયમાં આસક્તિ હોવાથી, ભક્ત પણ બીજા માર્ગવાળાના જેવો હોવા છતાં, ભગવદ્ગીતા 9।,31માં જણાવ્યું તે પ્રમાણે (ભેદ છે). (પ્ર)
7.જે સ્થલે વિઘ્ન કરનારાઓનાં વિઘ્નનું પરમ સામર્થ્ય હોય તેવા નિષિદ્ધ દેશોરૂપ સ્થાનો. ભક્તો આવા સ્થાનમાં જાય તો પણ ભય રહિત હોય છે. દૈત્યો ભગવદીય નહિ હોવાથી પછડાય છે એવો ભેદ છે. (લે)
8.અહિં ભક્તિમાર્ગની સ્તુતિ કરી, તેથી તેના ફલનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જાણવું. લૌકિક પ્રકારમાં પ્રમાણ વિગેરે ચારે જૂદાંજૂદાં છે. સ્માર્ત પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં, પ્રમેયનું નિરૂપણ કરતાં, તેમાં સાધન અને ફલનો પણ સમાવેશ કરેલો છે, એવો (એ બેમાં) ભેદ છે. આ (સ્માર્ત પ્રકારનું નિરૂપણ કરનાર) ચારે શ્લોકમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે એ સ્પષ્ટ જ છે. કાલની સ્તુતિ તો અવતારની સ્તુતિ હોવાથી કરેલી છે એમ જાણવું. (પ્ર)

એવી રીતે સ્મૃતિના માર્ગ પ્રમાણે ભગવાનનો (દેવો પ્રતિ) પક્ષપાત કહી, પહેલાંની પેઠે1 વૈદિકમાર્ગ પ્રમાણે(નો પક્ષપાત) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:

સત્ત્વં વિશુદ્ધં શ્રયતે ભવાન્ સ્થિતૌ શરીરિણાં શ્રેય ઉપાયનં વપુ:॥
વેદક્રિયાયોગતપ:સમાધિભિસ્તવાર્હણં યેન જન: સમીહતે॥34॥

આપ શરીરવાળાઓને શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનાર વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ શરીર સ્થિતિ માટે ધારણ કરો છો; જેને લીધે વેદ, ક્રિયાયોગ, તપ અને સમાધિથી માણસ આપની સેવા કરે છે. 34.

વેદ2 બે પ્રકારનો છે, (1)પ્રવૃત્તિમાર્ગ દર્શાવનાર અને (2) નિવૃત્તિમાર્ગ દર્શાવનાર. તેવો (બે પ્રકારનો) એ દરેક પાછો બે પ્રકારના3 અધિકારીઓને લીધે બે પ્રકારનો છે. તેમાં (1)પ્રવૃત્તિ (માર્ગમાં) (ક) અર્થ જાણવો, પાઠ કરવો અને (ખ) (ધર્મનું) આચરણ, એ (ક) બ્રહ્મચારી અને (ખ) ગૃહસ્થના અધિકાર પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે, અને (2)નિવૃત્તિ (માર્ગ)માં બે ઉત્તમ આશ્રમવાળાઓના (અધિકાર પ્રમાણે) (ક) તપ અને (ખ) આત્મામાં સ્થિતિ અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ છે. વેદ પ્રમાણે ચાર આશ્રમમાં આ ધર્મનું આચરણ જેઓમાં દૈત્યોનો અંશ છે તેઓમાં પણ સમાન છે, તેથી સત્ત્વમૂર્તિવાળા ભગવાન્ પોતાનું સત્ત્વ પ્રકટ કરી, સાત્ત્વિક (જીવો)ને જ તે તે ધર્મોમાં પ્રેરે છે અને તે વિરોધીઓને (તે ધર્મો આચરતાં) અટકાવે છે. એમ ન હોય તો આશ્રમમાં રહેનારાઓ પૈકી જ કેટલાક શાસ્ત્ર પ્રમાણે અધ્યયન (પાઠ) વિગેરે કરે છે, અને કેટલાક કરતા નથી, એવી વ્યવસ્થા હોઈ શકે નહિ2. બધાએ વૈદિક ધર્મો (તેમનું) રક્ષણ કરવામાં આવે તો જ જગતમાં પ્રવર્તે છે.

તેથી 'સ્થિતૌ' એટલે સ્થિતિ4 માટે જ્યારે આપ વિશુદ્ધ 'સત્ત્વં' એટલે સત્ત્વગુણ ધારણ કરો છો ત્યારે જ લોકમાં પ્રસરેલા તે સત્ત્વગુણથી ભરપૂર થએલા આશ્રમમાં રહેલાઓ અનુક્રમે, (1)વેદનું અધ્યયન, (2) 'ક્રિયાયોગ' એટલે કર્મોનું આચરણ, (3)'વનવાસ' વિગેરે તપ અને (4) 'સમાધિ' એટલે આત્મામાં સ્થિતિ, એ ચાર પ્રકારનાં ધર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરે છે. પછી પણ ધર્મથી શુદ્ધ5 થએલ અંત:કરણવાળા થઈ આપની સેવા કરે છે; કારણ કે શુદ્ધ હોય તેઓ જ ભગવાનની સેવા કરી શકે છે.

'વેદથી જ કાર્ય6 સિદ્ધ થાય છે તો પછી સત્ત્વગુણની શી જરુર છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શરીરવાળાઓને (શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનાર શરીર)' શબ્દ યોજેલ છે. જો કોઈ7 ફલ

આપનાર ન હોય તો જે પ્રથમ (ધર્મ આચરવામાં) પ્રવૃત્ત થએલ હોય તેને (ફલ પ્રાપ્ત ન થતાં) નિરાશ થએલ જોઈ, કોઈ પણ (ધર્મ આચરવા) પ્રવૃત્ત થાય નહિ.

'અદૃષ્ટ દ્વારા8 અથવા ભૂતો (શરીરમાં રહેલાં પંચભૂત)ના સંસ્કાર દ્વારા8 કાર્ય (ફલ પ્રાપ્તિ) થતું હોવાથી, સત્ત્વમૂર્તિ(વાળા ભગવાન)ની શી જરુર છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શરીરવાળાઓને (શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનાર શરીર)' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તેઓ શરીરના અભિમાનવાળા9 છે અને તેઓને શરીર પણ છે. જો 'આત્મા શરીરથી જૂદો છે' એમ તેઓ પહેલાં જાણતા હોત તો કર્તાની સાથે રહેલું10 (કર્મનું) અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાત જ; અથવા જો બીજા દેહમાં (બીજો દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી) ફલ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તો ભૂતોનો સંસ્કાર થાત. (તે) બંને (અદૃષ્ટ તથા ભૂતોનો સંસ્કાર) નહિ હોવાથી, ફલનું દાન કરનાર ભગવાનની જ જરૂર11 રહે છે . તે અર્થ 'શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનાર (શરીર)' શબ્દોથી કહેલ છે. 'ઉપ' નજીક 'આનીય' લાવીને 'સમર્પણમ્' આપવાનું (થાય છે) જેમાંથી (જેનાથી) તે 'ઉપાયનમ્. દૈવની ગતિથી (અક્સ્માત રીતે) ફલ પ્રાપ્ત થયું, એવું જ્ઞાન ન થાય તે માટે 'શરીર' શબ્દ યોજેલ છે.

અથવા ફલસિદ્ધિ (હરકોઈ રીતે) ભલે થાય. (છતાં) જો તે (આચરેલો વૈદિક) ધર્મ ભગવાનનું ભજન કરવામાં સાધન અથવા સાહાય્ય કરનાર ન થાય તો તેનું ફલ નાશ પામનારું જ થવાથી, પહેલાંનો (પહેલાં કહેલ) દોષ મટતો નથી. તેથી વૈદિક માર્ગમાં સર્વ ધર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ભગવાન્ હોવાથી, તે દેવોના પક્ષના રક્ષક છે. 'માણસ' શબ્દ જાતિના અભિપ્રાયથી એકવચનમાં, (તેવા માણસનું) દુર્લભપણું જણાવવા યોજેલ છે. 34.

1.'પહેલાંની પેઠે' એટલે 'પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલના ભેદથી.' (પ્ર)
2-2.આ ભાગથી દેવોનો પક્ષપાત દર્શાવે છે. (પ્ર)
3.પહેલા બે આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ) એક કોટિમાં છે, અને પછીના બે આશ્રમો (વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ) બીજી કોટિમાં છે, એ પ્રમાણે બે ભેદો છે. (પ્ર)
4.'સ્થિતિ' એટલે 'વૈદિક ધર્મની સ્થિતિ.' (પ્ર)
5.'શુદ્ધ' એટલે 'ભગવાનના સત્ત્વને લીધે ચાર પ્રકારના ધર્મનું તથા ભગવાનની સેવાનું જ્ઞાન થવાથી શુદ્ધ.' (પ્ર)
6.'કાર્ય' એટલે 'ધર્મનું જ્ઞાન વિગેરે.' (પ્ર)
7.'કોઈ' એટલે 'વેદથી જૂદો, નિયમમાં રાખનાર ચેતન.' કેટલાક વેદમાર્ગમાં પ્રવર્તે છે, કેટલાક પ્રવર્તતા નથી, એમ જોવામાં આવે છે; તેથી વેદથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ વૈદિક પદના અર્થ તથા ક્રિયાનું જ્ઞાન કરાવનાર 'સત્ત્વ' ઉપાધિની આવશ્યકતા છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
8-8.ધૂમમાર્ગ પ્રમાણે અદૃષ્ટ દ્વારા, અને અર્ચિષ્માર્ગ પ્રમાણે ભૂતોના સંસ્કાર દ્વારા ફલની સિદ્ધિ થાય છે. (લે) આ બે માર્ગોના સંબંધમાં જૂઓ ભગવદ્ગીતા.8। અને 25.
9.વૈદિક કર્મ વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જ અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે. 'જે એમ જાણે છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે જ્ઞાન પણ એવા કર્મનું અંગ છે. દેહાભિમાનીઓને વેદાંતમાં કહેલ કર્તાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, તેઓ વિધિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મ કરી શકતા નહિ હોવાથી, તેમણે કરેલ કર્મથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી. વળી તેઓને કર્મના પ્રકારનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, તેઓના ભૂતોનો સંસ્કાર પણ થતો નથી. તેઓને શરીરનું

અભિમાન હોવાથી, તેઓ જડ છે, તેથી ચેતનનો ધર્મ અદૃષ્ટ તેમનામાં ઉત્પન્ન થતો નથી. (ટિ+પ્ર)
10.ફલદાન કરનાર અદૃષ્ટ છે, તે કર્મના કર્તામાં રહેલું છે. (લે)
11.(જેમને અદૃષ્ટ અથવા ભૂતોનો સંસ્કાર થતો નથી.) તેવાઓને ફલનું દાન કરવા ભગવાનની જરુર છે. (પ્ર)

'બ્રહ્મચારી તથા ગૃહસ્થને શ્રેયનું દાન થાય તે માટે (જરુરી) આત્માનો વિવેક ઉત્પન્ન થએલ નહિ હોવાથી, તેઓ ભલે સત્ત્વ (ભગવાનના સત્ત્વરૂપ શરીર)નો આશ્રય કરે, પરંતુ જ્ઞાન તો સિદ્ધફલ1 આપનારું છે, અને જેમાં ફલ સિદ્ધ થયું નથી તેવા (તપ)માં પણ સાક્ષાત્2 ફલ ઉત્પન્ન થાય તેવો સંભવ હોવાથી, તે (વેદ)નું જ્ઞાન હોય ત્યારે અથવા તે (જ્ઞાન)નું સાધન તપ હોય ત્યારે ભગવાનના સત્ત્વરૂપ શરીરની જરુર નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સત્ત્વં ન ચેદ્ ધાતરિદં નિજં ભવેદ્ વિજ્ઞાનમજ્ઞાનભિદાપમાર્જનમ્॥
ગુણપ્રકાશૈરનુમીયતે ભવાન્ પ્રકાશતે યસ્ય ચ યેન વા ગુણ:॥35॥

હે ધાતા! આપનું આ સત્ત્વ ન હોત તો અજ્ઞાનને મટાડનાર અને ભેદને મટાડનાર વિજ્ઞાન ન જ હોત. જેનો (જેના સંબંધવાળો હોવાથી) અથવા જેના લીધે ગુણ પ્રકાશે છે તેવા આપનું ગુણોના પ્રકાશથી અનુમાન થાય છે. 35.

સર્વનું રક્ષણ કરનાર અને સર્વ કર્મના ફલને આપનાર આ શુદ્ધ સત્ત્વ જો ન હોત તો વિજ્ઞાન પણ ન હોત. 'સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે જો સત્ત્વ ન હોય તો જ્ઞાન ન હોય. વળી શાસ્ત્રથી3 પ્રાપ્ત થતા સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકાય નહિ, કારણ કે (તે સત્ત્વ) પારકું (છે); તે સત્ત્વ શાસ્ત્રનો ધર્મ હોવાથી, જે ક્ષણે શાસ્ત્રનું અનુસંધાન હોય અથવા તેના અર્થનું આચરણ થતું હોય ત્યારે જ તે (સત્ત્વ)નો આવિર્ભાવ થાય છે3. આ (સત્ત્વ) તો આપનું (છે). 'હે ધાતા!' (સંબોધન) એમ જણાવે છે કે તે (શાસ્ત્રો) પણ પોતાનું મૂલ4 કારણ થએલ (ભગવાનનાં) સત્ત્વને5 ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ, કારણ કે તેઓ કર્તા નથી. 'વિજ્ઞાન' એટલે અનુભવ6, તે કેવલ સત્ત્વરૂપ અંત:કરણમાં થાય છે. 'જેમજેમ વિશુદ્ધ થાય છે તેમતેમ કામથી હણાએલ ન હોય તેવો થાય છે.' તેથી શુદ્ધ સત્ત્વનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે જ વિજ્ઞાન (થાય એ) યોગ્ય (છે). જેમ જગતમાં અન્ન ઉત્પન્ન થએલ હોય ત્યારે ભૂખ લાગે તો અન્ન પ્રાપ્ત કરવું સહેલું છે, પરંતુ (અન્ન ઉત્પન્ન થએલ ન હોય ત્યારે) ભૂખ લાગ્યા પછી તે પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. તેથી ભગવાને સત્ત્વનો આવિર્ભાવ કરેલ હોય ત્યારે તેમની કૃપાથી ભગવાન્ સાથે સત્ત્વ પણ હૃદયમાં આવે, પરંતુ તેમ ન હોય તો ન (આવે).

"('વિજ્ઞાન પણ ન જ હોત' એમ જે) ન હોવાનું કહ્યું તે શાસ્ત્રીય (શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતું સત્ત્વ) હશે" શંકા થાય, તેથી 'અજ્ઞાન મટાડનાર અને ભેદને મટાડનાર' એવું (તેનું) વિશેષણ કહે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર વિજ્ઞાન એટલે આત્માનો અનુભવ7. ભેદનો નાશ કરનાર (વિજ્ઞાન) તો ભગવાનનું વિજ્ઞાન. (તે) બંને (આત્મા અને ભગવાન)નો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે દેહનો અધ્યાસ દૂર થાય છે અને શુદ્ધ અદ્વૈત સ્ફુરે છે8. તે જ્ઞાન વિષય અને વિષયીના ભાવથી (થતું) નથી. તેવા (જ્ઞાન)થી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી એમ

પહેલાં9 કહેલું છે. ભગવાનનો અથવા સ્વરૂપ (આત્મા)નો આવિર્ભાવ તો શુદ્ધ સત્ત્વ વિના સંભવતો નથી. જો (જ્યારે) જ્ઞાનને સત્ત્વની જરુર છે તો (ત્યારે) તપને તેની વધારે જરુર હોય જ; તેથી તે (તપ)ને જૂદું કહેલું નથી.

'ન ચેદ્ ભવેત્' શબ્દો પૈકી 'ઇત્' પદ સિવાયનું (બીજું) સર્વ ફરીથી લેવાનું છે10; (કારણ કે) શબ્દોની વ્યવસ્થા અર્થને વશ છે, 'અજ્ઞાનભિદ્ વિજ્ઞાનં માર્જનમાપ' એવું વ્યાખ્યાન (યોગ્ય) નથી11.

'આ સત્ત્વ પોતે12 જ્ઞાનરૂપ નહિ હોવાથી (તેનો) સાધનમાં13 ઉપયોગ (થાય). જો ભગવાનનો અથવા આત્માનો આવિર્ભાવ બીજી રીતે (સત્ત્વ વિના) જ થાય તો સત્ત્વનું શું પ્રયોજન? તેમાં (તે સંબંધમાં) લોક જેનો અનુભવ કરે છે તે ઇન્દ્રિયોનો પ્રકાશ પોતાના કારણના14 પ્રકાશને સૂચવે છે. ત્યાં15 (ઇન્દ્રિયોની) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ભગવાન્ અથવા (ઇન્દ્રિયોના) અભિમાનવાળા જીવનો પ્રકાશ અવશ્ય છે. તેથી તેનાં અનુસંધાનથી જ તેને ઢાંકી રાખનાર મલ દૂર થતાં તે બંનેનો પ્રકાશ થશે; એટલે સત્ત્વ નકામું છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપનું ગુણોના પ્રકાશથી અનુમાન થાય છે' શબ્દો યોજેલા છે. 'ગુણોના' એટલે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોના16, 'પ્રકાશ' એટલે જ્ઞાનથી, (ગુણોને) પ્રેરણા કરનાર (ભગવાન્), અને (ગુણોના) અભિમાનવાળા (જીવ)નું, '(આ) છે' એવું અનુમાન થાય છે17; કારણ કે તે (પ્રેરણા કરનાર અથવા અભિમાની) આવિર્ભાવ પામ્યા વિના જ તેમ કરે છે18; (તેમનો) આવિર્ભાવ તો કોનાથી થાય19? વળી સ્વરૂપનું હોવાપણું અથવા કાર્યનું કારણ આ વિષયમાં (ભગવાન્ અથવા આત્માનો પ્રકાશ કરવામાં) કારણ છે, એમ કહી શકાય નહિ, આવિર્ભાવ તો સત્ત્વને અધીન છે (સત્ત્વથી થાય છે,) એમ અમે પહેલાં20 કહેલું છે.

કાર્ય21 વિના પ્રકાશ પણ સંભવતો નથી; એમ ન હોય તો ગુણનો પ્રકાશ ન થાય22 એમ પણ ન કહેવાય; (કારણ કે) જેના સંબંધવાળો હોવાથી, અથવા જેના લીધે ગુણ પ્રકાશે છે; પરંતુ સંબંધીના અથવા કરણના પ્રકાશની અપેક્ષા (દરકાર) રાખતો નથી23. તેથી પ્રકાશ માટે અવશ્ય સત્ત્વગુણની જરુર છે24. એ પ્રમાણે વેદના પ્રકારથી ભગવદ્રૂપ પ્રમાણ અને પ્રમેયનો25 વિચાર કર્યો. 35.

1.'સિદ્ધફલ' એટલે પરમાનંદરૂપ મોક્ષ નામનું ફલ. (પ્ર)
2.'સાક્ષાત્' એટલે 'બીજા કોઈની દ્વારા વિના જ.' (પ્ર)
3-3.'માત્ર સત્ત્વની જ જરુર હોય તો શાસ્ત્રીય સત્ત્વથી ચાલશે, ભગવાનના અધિષ્ઠાનરૂપ સત્ત્વની જરુર નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ ભાગ કહેલ છે. (પ્ર)
4.જ્યારે શુદ્ધ સત્ત્વ ઉભરાય ત્યારે ઋષિઓ શાસ્ત્ર પ્રકટ કરે છે, તેથી શાસ્ત્રોનું મૂલ સત્ત્વ છે. (લે)
5.શાસ્ત્રોના મૂલ કારણ થએલ ભગવાનના શરીરરૂપ સત્ત્વને ઉપાસકોના હૃદયમાં શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. (લે)
6.'આ હું છું' એવો અભેદથી અનુભવ. (પ્ર)
7.આવિર્ભાવ પામેલ ભગવાન્ અથવા જીવનો આત્મા તરીકે અનુભવ તે વિજ્ઞાન, એવો ભાવ છે. (લે)

8.અધ્યાસ દૂર થવો તે આત્માના સાક્ષાત્કારનું ફલ છે. અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ થવી તે 'બીજા' એટલે ભગવાનના સાક્ષાત્કારનું ફલ છે, કારણ કે 'તે આટલા હતા' શ્રુતિ પ્રમાણે વૈદિક માર્ગમાં પ્રમેય બ્રહ્મ છે; એટલે તે (બ્રહ્મ) તરીકે સ્ફૂર્તિ થવી તે ફલ છે. એવો ભાવ છે. (ટિ)
9.'પહેલાં' એટલે પાછલ 32મા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં. (પ્ર) ત્યાં કહેલું છે કે 'શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન આત્માને વિષય તરીકે જ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તેવા જ્ઞાનથી ફલ મળતું નથી.'
10.'ન ચેદ્ ('ભવેત્')' શબ્દોમાં 'ઇત્' સિવાયનું પદ એટલે 'ન ચ ('ભવેત્')' શબ્દો ફરી લેવાના છે. (ટિ)
11.ક્રિયાપદોનો અન્વય સમાન કાલવાળા પ્રયોગથી જ થાય છે એવો નિયમ છે. આ નિયમ પ્રમાણે 'સત્ત્વં ચેદ્ ન ભવેત્' વાક્યમાં 'ભવેત્' ક્રિયાપદ વિધ્યર્થમાં હોવાથી, 'અજ્ઞાનભિદ્ વિજ્ઞાનં માર્જનમ્ આપ' એ ભાગમાં ક્રિયાપદનું રૂપ 'આપ્નુયાત્' હોવું જોઈએ, 'આપ' હોઈ શકે નહિ તેથી શ્રીધર એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરે છે તે યોગ્ય નથી. વળી શ્રીધર ત્યાં 'મોક્ષ તો માત્ર જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવો છે, તેથી ભક્તિનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા કરે છે. જો તે એવું વ્યાખ્યાન કરતો હોય કે મોક્ષ માત્ર જ્ઞાનથી, અથવા માત્ર ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવો છે તો એવી શંકા તે વ્યાખ્યાનથી દૂર થઈ શકે, પરંતુ તેવું તે વ્યાખ્યાન પણ કરતો નથી; તેથી તેના એ વ્યાખ્યાનથી તેણે દર્શાવેલી શંકા દૂર થતી નથી. વળી અહિં તે એવો શાસ્ત્રાર્થ હોવાનું કહે છે કે માત્ર ભક્તોને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર પ્રમાણે વ્યાખ્યાન તેણે કરેલ છે તે પ્રમાણે તેવો અર્થ પણ નીકળતો નથી, તેથી તેનું વ્યાખ્યાન બરાબર નથી. (ટિ+પ્ર)
12.આ સત્ત્વ પ્રાકૃત ગુણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ નથી. (પ્ર)
13.'સાધનમાં' એટલે વિજ્ઞાનના કારણરૂપ આવિર્ભાવ થવામાં સાધન થવા માટે. (લે)
14.'કારણ' એટલે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર. તે પોતે જો પ્રકાશવાળો ન હોય તો તેવા અર્થમાં ઇન્દ્રિયને પ્રેરે નહિ. તે ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે તેથી તે પ્રકાશવાળો છે, એવું અનુમાન કરાવે છે. (પ્ર)
15.'ત્યાં' એટલે 'એવા અનુમાનમાં.' (પ્ર)
16.'ગુણ' શબ્દનો અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં 'ઇન્દ્રિયો અને વિષયો' કરેલો છે. તે પૈકી ઇન્દ્રિયો રંગ (આકાર) વિગેરેનું જ્ઞાન કરાવે છે, અને જેના વિષે તેવું જ્ઞાન થાય છે તે 'વિષય' છે. 'વિષય' એટલે પદાર્થનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. (લે)
17.'ઇન્દ્રિયોને પ્રેરનાર અને તેના અભિમાનવાળો તેતે પદાર્થોના પ્રકાશવાળો છે, કારણ કે તેતે પદાર્થોમાં ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. જે તેમ પ્રેરતા નથી, તે તેવા પ્રકાશવાળા નથી' એવા અનુમાનથી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારનો પ્રકાશ છે એવું અનુમાન થાય, છતાં તે અનુમાનથી તેમની સત્તા (અસ્તિત્વ)નું જ અનુમાન થાય છે, પરંતુ તેમનું સ્વરૂપ પ્રકાશતું નથી. જો સ્વરૂપ પ્રકાશે તો જ 'આ ભગવાન્ છે, આ હું છું' એવું જ્ઞાન થાય; પરંતુ તેવું જ્ઞાન થતું નથી. તેનું કારણ આ પછીના વાક્યથી કહેલ છે. (પ્ર)
18.'તેમ કરે છે' એટલે ઇન્દ્રિયોને વિષયો (પદાર્થો)નું ગ્રહણ કરાવે છે. (લે)
19.કોઈથી થઈ શકે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)
20.'પહેલાં' એટલે આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધનું વ્યાખ્યાન કરતાં. (પ્ર)

21.‘કાર્ય’ એટલે ગુણનો પ્રકાશ. (ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનો પ્રકાશ) ‘ગુણના પ્રકાશ વિના’ એટલે ગુણનો પ્રકાશ તજીને. (પ્ર)

ગંધ વિગેરે કારણ છે, અને પૃથ્વી વિગેરે કાર્ય છે. પૃથ્વી વિગેરે (કાર્ય) વિના, માત્ર ગંધ વિગેરે કારણનો પ્રકાશ (સંભવતો નથી). ‘અપિ’ ‘પણ’ શબ્દથી તેમની સ્થિતિ પણ સંભવતી નથી, એમ કહેલ છે. તેથી પૃથ્વી વિગેરેનો પ્રકાશ છે એમ માનવું જોઈએ એવો ભાવ છે. (આ પૂર્વપક્ષનું વાક્ય છે). (લે)

22.પ્રકાશવાળો સૂર્ય જ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવાનું કાર્ય કરે છે, પરંતુ માત્ર સૂર્યનું અસ્તિત્વ તેવું કાર્ય કરતું નથી, કારણ કે સૂર્યનું ખગ્રાસ ગ્રહણ હોય ત્યારે સૂર્ય હોવા છતાં પદાર્થોનો પ્રકાશ થતો નથી; તે પ્રમાણે અહિં પણ ગુણોના પ્રકાશથી પ્રેરક અને અભિમાની (ભગવાન્ અને જીવ) પ્રકાશવાળા જ હોવાનું જ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી ‘જીવાત્માનો અને ભગવાનનો પ્રકાશ તેઓ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે ત્યારે પણ છે, કારણ કે તે પ્રકાશ છે; સૂર્ય વિગેરેના પ્રકાશની પેઠે’ એમ અનુમાન થાય છે. તેથી (આ અનુમાનથી જ તેઓનો પ્રકાશ સિદ્ધ થતો હોવાથી) તેઓનો પ્રકાશ કરવા માટે (ભગવાનના) સત્ત્વરૂપ શરીરની જરુર નથી. એવો પૂર્વપક્ષવાળાનો ભાવ છે. (પ્ર)

કરણ વિના ગુણનો પ્રકાશ ન થાય; એવો અર્થ છે. તેથી કરણનો પ્રકાશ પણ છે એમ માનવું જોઈએ. જે બીજાનો પ્રકાશ કરે છે તેમનો પ્રકાશ જરુર હોવો જોઈએ. તેથી પ્રેરક અથવા અભિમાનવાળાનો પ્રકાશ પણ માનવો જોઈએ. (આ પણ પૂર્વપક્ષનું વાક્ય છે). આ નોટ 21માં તથા 22માં કહેલ બંને વાત માનવા જોઈએ નહિ એવો સિદ્ધાંત પછી કહે છે. (લે)

23.એ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી પણ પ્રેરક અથવા અભિમાનીના ગુણરૂપ પ્રકાશ છે, એટલું જ સિદ્ધ થાય; પરંતુ તેમનું સ્વરૂપ જણાય નહિ, કારણ કે તેમનો પ્રકાશ કરનાર કોઈ નથી; એવો ભાવ છે. (પ્ર)

રૂપ વિગેરે ગુણ, પૃથ્વી વિગેરે જે પદાર્થના સંબંધથી પ્રકાશે છે, તે સંબંધવાળા પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થના પ્રકાશની પોતાનો પ્રકાશ કરવા માટે તેને જરુર નથી. તેમજ સંબંધવાળો પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થ, ચક્ષુ વિગેરે જે કરણથી પ્રકાશે છે તે ચક્ષુ વિગેરે કરણના પ્રકાશની પણ રૂપ વિગેરે ગુણને પોતાનો પ્રકાશ કરવા માટે જરુર નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે પોતાના સંબંધવાળી પૃથ્વી તથા કરણ ચક્ષુના પ્રકાશની પણ, રૂપને પોતાનો પ્રકાશ કરવામાં જરુર નથી, તો પછી ભગવાનના પ્રકાશની તેને શી જરુર હોય? અને ભગવાનનો પ્રકાશ તેનાથી કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? ઇન્દ્રિયો વિષયનું ગ્રહણ કરનારી હોવાથી તેઓ રૂપ વિગેરેનું જ ગ્રહણ કરે છે. રૂપનું ગ્રહણ થાય એટલે તેના આશ્રય (તે જેનું રૂપ હોય તે પદાર્થ)નું ગ્રહણ થાય છે જ. આશ્રયનું રૂપથી જૂદું ગ્રહણ થતું નથી. તેથી તેમનામાં કાર્યકારણભાવ નથી એવો ભાવાર્થ છે. જે ગુણના પ્રકાશથી ભગવાનનું અનુમાન થાય છે તે ગુણ જેના સંબંધવાળો (જે પદાર્થમાં રહેલ) છે, અને જે કરણથી તેવો પ્રકાશ થાય છે, તે સંબંધવાળા પદાર્થનાં અને કરણનાં પણ માત્ર અસ્તિત્વનું જ તેનાથી અનુમાન થાય છે. પરંતુ તેમના પ્રકાશનું અનુમાન થતું નથી; એવો શ્લોકનો અન્વય છે. (લે)

24.ગુણ (પદાર્થો)નો પ્રકાશ કરવારૂપ કાર્યથી પ્રકાશવાળા (સૂર્ય)ની સત્તાનું જ અનુમાન થાય છે, પરંતુ તેના સ્વરૂપનો અનુભવરૂપ પ્રકાશ થતો નથી. તેથી ભગવાન્ અથવા જીવના સ્વરૂપનો પ્રકાશ (અનુભવ) થાય તે માટે ભગવાનના શરીરરૂપ સત્ત્વગુણની અવશ્ય જરુર છે. તે ભગવાનના શરીરરૂપ સત્ત્વ વિના વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમવાળાઓના હૃદયમાં પણ સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય નહિ. તેથી ચારે આશ્રમમાં પણ ભગવાનના સ્વરૂપાત્મક સત્ત્વગુણની જરુર છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

25.સ્મૃતિમાં (જ્ઞાન કરાવનાર) યોગ પ્રમાણ છે, તેમ વેદમાં સત્ત્વ જ્ઞાન કરાવનાર હોવાથી તે પ્રમાણ છે. 'ઇન્દ્રિયોનું પ્રમાણપણું સત્ત્વના યોગથી છે, બીજી રીતે નથી' એ વાક્યમાં તેવો નિર્ણય કરેલો છે. તે સત્ત્વનું ગયા (34મા) શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું, તેથી સિદ્ધ થતો જેનું તેનાથી જ્ઞાન થાય છે તેવો આવિર્ભાવ (પ્રમાણ) આ શ્લોકમાં કહ્યો. એ પ્રમાણે પ્રમાણ અને પ્રમેય કહ્યાં એવો અર્થ છે. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં (વૈદિક પ્રકારથી) સાધનનો વિચાર કરે છે:

ન નામરૂપે ગુણકર્મજન્મભિર્નિરૂપિતવ્યે તવ તસ્ય સાક્ષિણ:॥
મનોવચોભ્યામનુમેયવર્ત્મનો દેવ ક્રિયાયાં પ્રતિયન્ત્યથાપિ હિ॥36॥

મન અને વાણીથી જેમના માર્ગનું અનુમાન થાય છે તેવા આપ પ્રસિદ્ધ સાક્ષીનાં નામો અને રૂપોનું ગુણ કર્મ અને જન્મથી નિરૂપણ કરવું ન જોઈએ. હે દેવ! છતાં પણ ક્રિયામાં જણાય છે. 36.

વૈદિક માર્ગ પ્રમાણે સર્વ પુરુષાર્થો(ની પ્રાપ્તિ)માં ભગવાન્ સાધન છે. વેદમાં ગુણો નહિ હોવાથી1 તે (ભગવાન્) ગુણાતીત જ (સાધન) છે. પરંતુ 'ફલ આપવા માટે અને દેવોના પક્ષપાત માટે ભગવાને તેમ (સત્ત્વગુણનો આશ્રય) કરેલ2 છે, તેથી ગુણવાળા (ભગવાન્) સાધન છે' એવા પક્ષનો આ શ્લોકમાં નિષેધ કરવામાં આવે છે.

આપનાં નામ અને રૂપોનું ગુણ કર્મ અને જન્મથી નિરૂપણ કરવું ન જોઈએ. સર્વ કર્મોના ફલનું દાન કરનાર, કર્મના અધ્યક્ષ3 ભગવાન્ સાક્ષી3 છે. તે જ (ફલ પ્રાપ્તિમાં) સાધન છે. ગુણોને લીધે જે કર્મો અને જન્મો થાય છે તે આપ (ભગવાન્)નાં નથી જ. ક્રિયાશક્તિથી જ સદ્રૂપ ધર્મથી પ્રકટ થએલ આપનો આવિર્ભાવ કર્મો છે, અને આનંદરૂપ (ધર્મથી પ્રકટ થએલ આપનો આવિર્ભાવ) જન્મો4 છે; અને તેમના (કર્મ અને જન્મ)થી જ નામો અને રૂપો (થાય છે). તેમ ન હોય તો (નામો અને રૂપો) પ્રાકૃત થવાથી, (તેમનાથી) કોઈ 5ણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

અથવા બીજા (કોઈ) કલ્પમાં ભગવાનનાં તેવાં (સાધન) થએલાં (નામ અને રૂપ) ભલે હોય, પરંતુ શાસ્ત્રમાં તેમનું સાધન તરીકે નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી. તેમ હોય તો (ભગવાનનાં નામ અને રૂપ સાધન તરીકે જણાવેલ હોય તો) તે (ભગવાન્) ફલનું દાન કરનાર ન હોય; કારણ કે (તે) કર્મના અધ્યક્ષ રહેતા નથી. વળી સગુણ (ભગવાન્ સાધન) હોય તો મન અને વાણી (તેમને) પહોંચી શકે. તેથી તે માનસિક અથવા વાચનિક ફલ જ આપે, પરંતુ આત્મરૂપ અથવા ભગવદ્રૂપ આત્મા અથવા ભગવાનના સાક્ષાત્કારરૂપ (ફલ ન આપે). 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના જ પાછી ફરે છે.' 'બ્રહ્માએ ઇન્દ્રિયો વિરોધવાળી (ભગવાનનું ગ્રહણ કરી શકે નહિ તેવી) આપી છે.' એ શ્રુતિનાં વાક્યો પ્રમાણે મન અને

વાણીથી જેનું અનુમાન જ થાય એટલે જે સંબંધી માત્ર તર્ક જ કરી શકાય તેવો માર્ગ છે જેમનો, તેવા ભગવાન્ છે; પરંતુ પ્રત્યક્ષના વિષય નથી (પ્રત્યક્ષ જણાતા નથી).

'ત્યારે તો (ભગવાનનાં) નામો અને રૂપો છે જ નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે દેવ! છતાં પણ ક્રિયામાં જણાય છે' શબ્દો યોજેલા છે. 'હે દેવ!' એટલે સર્વેએ પૂજવા યોગ્ય! 'વિષ્ણુના (વીર્યો કહું)' 'તે આપને પ્રિય (છે)' 'વિષ્ણુએ આ...' 'વિષ્ણુએ તે...' છ અક્ષરોવાળા વિગેરે મંત્રો અને રામ વિગેરેના મંત્રો, અને 'જે દેવતાને માટે હવિ લીધેલું હોય તે દેવતાનું, હોમ કરતી વખતે મનથી ધ્યાન ધરવું' એ શ્રુતિમાં ધ્યાન વિગેરે કરવાનાં કહેલાં હોવાથી શ્રૌત અને તાંત્રિક ક્રિયામાં (આપનાં) નામો અને રૂપો જણાય છે. નામ અને રૂપ ન હોય તો ધ્યાન અને મંત્ર પણ ન હોય. (શ્લોકમાંનો) 'હિ' શબ્દ આ જ તર્ક કહે છે. તેથી તે (મંત્ર અને ધ્યાન) બીજી રીતે (નામ અને રૂપ વિના) થઈ શકતાં નહિ હોવાથી (નામ અને રૂપ) જણાય છે. (તે) જણાય છે તેથી જ તે પ્રાકૃત નહિ હોવાથી, દિવ્ય અને આનંદમય જ છે એવો નિર્ણય થાય છે. એવી રીતે (ભગવાનનાં) બધાંએ રૂપો અને નામો આનંદમય છે, તેથી તેઓને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારાં વર્ણવેલાં છે.36.

1.વેદમાં જ્યાં સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં ગુણોને અનાદિ કહેલા નથી; તેથી વેદમાં તે નથી એમ કહેલ છે. કોઈ ગુણોને ઉત્પન્ન થએલા કહેલા છે, છતાં તેમની ઉત્પત્તિ પહેલાં ભગવાન્ નિર્ગુણ હતા. (તેથી વેદમાં ગુણો નથી એમ કહેલ છે.) (પ્ર)
2.આ અર્થ 2।।માં કહેલ છે. ત્યાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે કે 'ભગવાન્ વાસ્તવિક રીતે 'અકર્મક' એટલે સર્વકર્મરહિત છે, અને સર્વને નિયમમાં રાખનાર છે. આવા હોવા છતાં, સર્વને ઉત્પન્ન કરવા તે ત્રણ ગુણોવાળું અવ્યક્ત (ન જાણી શકાય તેવું) રૂપ ધારણ કરે છે.' (પ્ર)
3-3.નામ અને રૂપનું નિરૂપણ નહિ કરવાનું કારણ અહિં કહેલ છે. 'કર્મના અધ્યક્ષ, સર્વ પ્રાણીઓનું રહેઠાણ, અને સાક્ષી હોવાથી કેવલ અને નિર્ગુણ (ભગવાન્ છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્ કર્મના અધ્યક્ષ છે. (પ્ર)
4.બ્રહ્માંડપુરાણમાં પણ આ જ અર્થ કહેલ છે. (પ્ર)

તે (સાધનો)થી (પ્રાપ્ત થતું) ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શ્રૃણ્વન્ ગૃણન્ સંસ્મરયંશ્ચ ચિન્તયન્નામાનિ રૂપાણિ ચ મંગલાનિ તે॥
ક્રિયાસુ યુષ્મચ્ચરણારવિન્દયોરાવિષ્ટચિત્તો ન ભવાય કલ્પતે॥37॥

આપનાં મંગલ નામો અને રૂપોનું શ્રવણ કરતાં, ઉચ્ચાર કરતાં, સંસ્મરણ કરતાં અને ચિંતન કરતાં, ક્રિયાઓમાં આપના ચરણારવિંદમાં જેનું ચિત્ત પરોવાએલું હોય છે તેને જન્મ થતો નથી. 37.

અંગો સહિત (કરેલાં) વૈદિક કર્મો અવશ્ય ફલ આપે છે. 'જેમના સ્મરણથી તથા નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી, તપ યજ્ઞ અને ક્રિયાઓમાં ન્યૂન (હોય તે) સંપૂર્ણ થાય છે તેવા અચ્યુતને હું ત્વરાથી નમસ્કાર કરું છું' સ્મૃતિ પ્રમાણે જો (વૈદિક કર્મ) સંપૂર્ણ થાય તો ફલ ઉત્પન્ન કરે (આપે) જ; અને તે ફલ મોક્ષ જ છે, એમ નિબંધમાં 'સ્વર્ગ' પદનો વિચાર કરતાં જણાવેલું છે. તે જ (અર્થ) અહિં (આ શ્લોકમાં) પણ કહે છે.

આપનાં નામોનું શ્રવણ કરતાં, એટલે બીજાએ ઉચ્ચાર કરેલાં (નામો) અને (બીજાએ) કીર્તન કરેલાં રૂપોનું જેઓ શ્રવણ કરે છે, અને પછી (તેમનો) ઉચ્ચાર કરે છે એટલે શ્રોતા હોય ત્યારે (નામ અને રૂપ) બંને પ્રકારનો (ઉચ્ચાર કરે છે), અને બીજા સમયે (શ્રોતા ન હોય ત્યારે) સ્મરણ કરે છે (તેમને જન્મ થતો નથી). તે સ્મરણ પણ ધ્યાનરૂપ (કરવાનું) છે, તેથી (તેને) 'સંસ્મરણ' કહેલું છે. (શ્લોકમાં) 'ચ' 'અને' (શબ્દ છે તેથી એમ કહેલું છે કે) જે (બીજાઓને નામો તથા રૂપોનું) સ્મરણ કરાવે છે, એટલે ઉપદેશ વિગેરે આપીને શ્રવણ કરાવે છે, અને ઉચ્ચાર પણ કરાવે છે; (જે) યોગના અંગભૂત ધ્યાન તરીકે (રૂપોનું) ચિંતન કરે છે, તેવી જ રીતે1 ચિત્તનો નિરોધ કરીને નામની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે (પણ) ધ્યાન છે. પ્રયત્ન વિનાની ચિત્તની ક્રિયા સ્મરણ (છે), અને પ્રયત્નવાળી ચિત્તની ક્રિયા ચિંતન છે, એવો (એ બેમાં) ભેદ છે. રૂપની કલ્પના કરતી વખતે તે (ચિંતન) જ 'ધ્યાન' કહેવાય છે. (શ્લોકમાં બીજો) 'ચ' (શબ્દ છે તે)થી એમ કહેલું છે કે ભગવાનના બીજા સંબંધીઓનું પણ શ્રવણ વિગેરે, ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. 'મંગલ' શબ્દથી તેમાં (શ્રવણ વિગેરે કરવામાં) વિઘ્નનો અભાવ કહેલો છે. તેમ ન હોય (નામો અને રૂપો મંગલ ન હોય) તો તે (શ્રવણ વિગેરે) પણ થઈ શકે નહિ, એટલે (શ્રવણ વિગેરે કરવાની) ઇચ્છા હોય તો પણ કાર્ય થાય નહિ, અને તે માટે (વિઘ્ન દૂર કરવા) બીજું કાર્ય કરવું પડે. 'આપના' એટલે મંગલરૂપ આપના; અથવા ('આપના' શબ્દનો) પછીના (વાક્ય) સાથે સંબંધ (લેવો), (એટલે આપની ક્રિયાઓમાં જેનું ચિત્ત પરોવાએલું રહે છે, એવો સંબંધ લેવો). 'ક્રિયાઓમાં' એટલે યજ્ઞ વિગેરે ભગવાનની સેવારૂપ ક્રિયાઓમાં અથવા લૌકિક2 ક્રિયાઓમાં જેનું ચિત્ત આપના ચરણારવિંદમાં પરોવાએલું હોય છે તેને કોઈ પ્રકારે 'ભવ' એટલે જન્મ થતો નથી, એટલે તે જન્મ માટે યોગ્ય (રહેતો) નથી.

સ્મરણેન ક્રિયા: પૂર્ણાશ્ચિત્તાવેશશ્ચ તત્ર હિ॥
જ્ઞાનક્રિયે યદા વિષ્ણુસ્તદા મોક્ષો ન સંશય:॥કા.6॥

સ્મરણથી3 ક્રિયાઓ પૂર્ણ થાય છે, અને તેમાં4 ચિત્તનો આવેશ થાય છે. જ્યારે જ્ઞાન અને ક્રિયા વિષ્ણુ (રૂપ) થાય છે ત્યારે મોક્ષ થાય છે ,(તેમાં) સંશય નથી5. કા. 6.

કારણકે દોષવાળો જ સંસાર માટે યોગ્ય રહે છે. આમ કરવામાં આવે ત્યારે સર્વ દોષો દૂર થતાં, સંસાર માટે અયોગ્યતા થાય તે યોગ્ય જ છે.37.

1.'તેવી જ રીતે' એટલે 'રૂપનું ધ્યાન કરવાના પ્રકારથી જ', એવો અર્થ છે. (લે)
2.અહિં 'અલૌકિક' પણ વાંચી શકાય તેમ છે.
3.'સ્મરણ' પદ શ્રવણ, ઉચ્ચાર કરવો, સ્મરણ અને ચિંતન, ચારે ક્રિયાઓ સૂચવવા યોજેલું છે. આ શ્રવણ વિગેરે ચારે ક્રિયાઓથી 'જેમના સ્મરણથી...' સ્મૃતિ શ્રીસુબોધિનીમાં કહી તે પ્રમાણે ક્રિયાઓ પૂર્ણ થાય છે, એટલે ક્રિયારૂપ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. (લે+કા)
4.ક્રિયાઓ પૂર્ણ થતાં ભગવાનમાં ચિત્તનો આવેશ થાય છે. ક્રિયાઓથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતાં ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવાય તે યોગ્ય જ છે, એમ દર્શાવવા 'હિ' શબ્દ યોજેલ છે. ચિત્ત ભગવાનના ચરણારવિંદમાં પરોવાય એટલે જ્ઞાનશક્તિરૂપ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે; એવો અર્થ છે. (લે+કા)

5.ભગવદ્રૂપ કર્મ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ નિબંધમાં ‘સ્વર્ગ’ પદનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. (લે)

એ પ્રમાણે વૈદિક પ્રકારથી (પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ) ચાર કહી, પોતાના (ભગવન્માર્ગના) સિદ્ધાંત પ્રમાણે (એ) ચાર નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:

દિષ્ટ્યા હરેઽસ્યા ભવત: પદો ભુવો ભારોપનીતસ્તવ જન્મનેશિતુ:॥

દિષ્ટ્યાંકિતૈસ્ત્વત્પદકૈ: સુશોભનૈર્દ્રક્ષ્યામ ગાં દ્યાં ચ તવાનુકંપિતામ્॥38॥

હે હરિ! આપના ચરણરૂપ આ ભૂમિનો ભાર આપ ઇશ્વરના જન્મથી દૂર થયો એ મોટું ભાગ્ય! આપનાં ઘણાં શોભિતાં ચિહ્નોવાળાં પગલાંઓથી આપથી કૃપા કરાએલી ભૂમિને અને સ્વર્ગને અમે જોઈશું તે પણ મોટું ભાગ્ય! 38.

ભગવાનના (ભગવન્માર્ગના) શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાનજ પ્રમાણ વિગેરે ચારે છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર1, અથવા સાક્ષાત્ કરેલા ભગવાન્1 પ્રમાણ છે. ભૂમિના પ્રસંગને લીધે અમે કૃતાર્થ થયા છીએ કહેતાં, (દેવો) એમ કહે છે કે બધાંએ જગતને ભગવાને કૃતાર્થ કરેલું છે. હે હરિ! આપના ચરણ ભૂમિ એટલે (આપના) ચરણરૂપ ભૂમિનો ભાર આપના જન્મથી દૂર થયો છે, કારણ કે મર્દન (પીડાવા)થી થતું દુ:ખ2 તો પરમાનંદ પ્રકટ થવાથી જ જતું રહે છે. ભાર દૂર થવામાં જન્મ જ સાધન છે, પણ તે વિષયમાં બીજું કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી, તેનું કારણ ‘ઈશ્વર’ શબ્દથી કહેલું છે. ઈશ્વરનું પ્રાકટ્ય જ સર્વ અનર્થોને દૂર કરનારું છે. વળી ભૂમિનો ભાર દૂર કરવો તે આપનું આવશ્યક (કાર્ય) છે, અને અમારું હિત કરનારું છે; કારણ કે ભૂમિ આપના ચરણરૂપ છે. બધાંએ પોતાના ચરણનો ભાર દૂર કરે છે, અને જે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે તેમનું દોષ વિનાના હોવું તે સર્વને હિત કરનાર છે. આ (ભૂમિના ભારનું હરણ) કરવું તે આપનું આવશ્યક (કાર્ય) છે, કારણ કે આપ ‘હરિ’ છો. ભગવાનનો જન્મ અલૌકિક, અને નિશ્ચિત સાધન વિનાનો છે, અને ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી (તેમનો જન્મ) સંભવતો નથી, તેથી ‘મોટું ભાગ્ય’ એમ કહેલ છે.

કેટલાક તો એમ કહે છે કે ‘આ (દેવકીજીના) ઉદરમાં (આપ) પધાર્યા તે જ ભૂમિનો ભાર દૂર થવું છે, પરંતુ આપનો જન્મ નથી.’ તેથી3 ભૂમિ ઉપર આનંદ જ માત્ર પ્રકટ થયો છે4. (એવો અર્થ થાય છે.)

બીજું પણ થયું, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. દેવો પણ ભૂમિનો સ્પર્શ કરતા નથી, તો પછી ભગવાન્ તો કેમ જ કરે? તેથી (ભૂમિનો ભગવાન્ સ્પર્શ કરે એ) અસંભવિત (કાર્ય) પણ જે થશે તે મોટું ભાગ્ય.

‘ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી, મનુષ્ય વિગેરેના રૂપથી ભૂમિનો સ્પર્શ કરે છે જ, એમાં આશ્ચર્ય શું છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ચિહ્નોવાળાં’ શબ્દ યોજેલ છે. ધજા, વજ્ર, અંકુશ વિગેરે ચિહ્નોથી ચિહ્નવાળાં (પગલાંઓથી કૃપા કરાએલી ભૂમિને અમે જોઈશું). ‘અંકિતામ્’ એવો પાઠ (લેવામાં આવે ત્યારે) શંકા5 દૂર કરવા માટે ઘણા શોભિતા સર્વ લક્ષણોવાળા ચરણોથી અંકિત થએલી એટલે ચિહ્નોવાળી થએલી ભૂમિને અમે જોઈશું એ અમારું મોટું ભાગ્ય (એવો અન્વય કરવો).

ભૂમિ પગલાં ગ્રહણ કરે છે તે પણ ભાગ્ય છે6, ચરણ પગલાં પણ પાડે છે એ પણ (ભાગ્ય છે)6. પુરુષના ચરણરૂપ અને ઉદ્ધાર કરેલી ભૂમિ બ્રહ્માની દીકરી7 છે. તેથી ભગવાનમાં અનુરાગવાળી તે (દીકરી)નું દર્શન થશે તે પણ ભાગ્ય. અહિં 'તામ્' 'તેને' એમ નહિ કહેતાં 'ગામ્' 'ગાય, અથવા પૃથ્વી' એમ જે કહ્યું તેથી એમ સૂચવેલું છે, કે (ભૂમિ) (ભગવાનના) ચરણારવિંદનાં ચિહ્નોવાળી થઈ સર્વને સર્વ કામનાઓ આપનારી થશે. બીજું પણ 'ગો' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આ (ભૂમિ) જેને પહેલાં 'ગાયના રૂપવાળી', 'મુખમાં આંસુઓવાળી' વિગેરે (ગુણો)વાળી જોએલી, તે જ પરમાનંદરૂપ ચરણારવિંદના ચિહ્નોવાળી જોવામાં આવશે, એ પણ અમારું (દેવોનું) મોટું ભાગ્ય છે. વળી (આપના) ચરણોથી જ અથવા આપથી, કૃપા કરાએલા સ્વર્ગને પણ અમે જોઈશું. દેવો ઉપર સર્વ (પ્રકારના) ઉપકારો કરવાથી, તથા અદિતિના કુંડલ (લાવી) આપીને (ભગવાન્) સ્વર્ગ ઉપર ઉપકાર કરશે. તેથી (ભૂમિ તથા સ્વર્ગ) બંનેને (કૃપા કરાએલાં) જોઈશું એ અમારું જ ભાગ્ય છે. (ભગવાનનું) દર્શન પ્રમાણ છે. 38.

1.ભગવાન્ પ્રમાણ કેવી રીતે થાય? એ જણાવવા આ કહેલ છે. 'તે પરાવર (ભગવાન્)નું દર્શન થતાં હૃદયની ગંથિ ભેદાય છે, સર્વ સંશયો દૂર થાય છે અને આ (જીવના) કર્મોનો ક્ષય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનનાં દર્શન થતાં સર્વ સંશયો દૂર થાય છે એવું ફલ કહેલ છે, તેથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર પ્રમાણ છે. આ ફલ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે જ થાય છે. અથવા 'શ્વાસ લેતાં જ પ્રાણ થાય છે' માં જણાવ્યું તે પ્રમાણે આવરણોને દૂર કરી પ્રમાણનું કાર્ય કરનાર 'સાક્ષાત્ કરેલ ભગવાન જ પ્રમાણ છે' એમ કહેલ છે. (પ્ર)
2.શ્લોકમાં 'ભાર' શબ્દથી મર્દનથી થતું દુ:ખ કહેલ છે એમ જાણવું. (લે)
3.'તેથી' એટલે 'ભગવાનનો જન્મ નહિ હોવાથી, ભગવાન્ અપ્રાકૃત છે એમ સૂચવ્યું તેથી.' (લે)
4.આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરેલ હોય ત્યાં 'તવ જન્મના ઈશિતુ:' એમ નહિ, પરંતુ 'તવ જન્મ ન ઈશિતુ:' એવો પદચ્છેદ કરવાનો છે. ભગવાન્ દેવકીજીના ઉદરમાં પધાર્યા, તે ભૂમિનો ભાર દૂર થવાનું કારણ છે, પરંતુ તે 'ભૂમિના ભારનું દૂર થવું' નથી. તેથી આ વ્યાખ્યાન શ્રીમદાચાર્યચરણને પસંદ નથી. (લે)
5.આ ભગવાનનાં પગલાં નહિ, પણ બીજા કોઈનાં પગલાં હશે એવી શંકા. (પ્ર)
6-6.દેવોના પગ ભૂમિનો સ્પર્શ કરતા નથી, તેમજ પગલાં પાડતા નથી. તેવું કાર્ય અહિં દેવોના દેવે કર્યું, તેથી વિસ્મયથી દેવો પોતાનું ભાગ્ય જણાવે છે. (પ્ર)

'અંકિત' પદથી ભૂમિ અને ભગવાનનો પ્રેમ જણાવેલ છે. ભૂમિને ઘણો પ્રેમ થતાં સાત્ત્વિકભાવથી પરસેવો થતાં તેમાં ચરણનાં ચિહ્નો પડે છે, એ ભૂમિનો પ્રેમ જણાવ્યો. ભગવાન્ પ્રેમથી ચરણ સારી રીતે ધારણ કરે છે એટલે ચરણથી પગલું પડે છે એટલે સારી રીતે ચરણ ધારણ કરવાથી ભગવાનનો પ્રેમ જણાવેલો છે. (લે)
7.ત્રિલોકીની કલ્પના કરતાં ભૂમિ ભગવાનનું ચરણ છે. બીજા કલ્પમાં બ્રહ્માએ ત્રિલોકી બનાવી તેથી બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી ભૂમિ તેમની દીકરી છે. (પ્ર)

‘ચરણોમાંથી ભૂ: લોકની કલ્પના કરી’ એ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્માએ ધ્યાનથી ભૂમિને તેવી બનાવેલી હોવાથી તે તેમની દિકરી છે. વળી બ્રહ્માએ વરાહનો આવિર્ભાવ કરાવી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તેથી પણ તે તેમની દિકરી છે. બંને રીતે ભૂમિ બ્રહ્માની દિકરી છે. (લે)

(ભગવાનનો) આવિર્ભાવ પ્રમેય છે, તેથી નીચેના શ્લોકમાં આવિર્ભાવ કહે છે:

ન તેઽભવસ્યેશ ભવસ્ય કારણં વિના વિનોદં બત તર્કયામહે॥
ભવો નિરોધ: સ્થિતિરપ્યવિદ્યયા કૃતા યતસ્ત્વય્યભવાશ્રયાત્મનિ॥39॥

હે ઈશ! ભવરહિત આપના ભવનું કારણ વિનોદ વિના (બીજું કાંઈ) અમે ધારતા નથી; કારણ કે ભવરહિત આશ્રય અને આત્મા એવા આપનાં જન્મ લય અને સ્થિતિ પણ અવિદ્યાથી કરાએલાં છે. 39.

‘ભવરહિત’ એટલે જન્મરહિત (એવા) આપના ભવ એટલે જન્મનું કારણ વિનોદ વિના (બીજું કાંઈ) અમે ધારતા નથી. (1)વિનોદ એટલે લીલા; અથવા (2)‘વિ’ એટલે કાલનું ‘નોદ:’ એટલે પ્રેરણ (પ્રેરવું તે); કારણ કે કાલ સ્થિર (છે અને) મર્યાદાથી સર્વને આનંદ થાય તેમ કરે છે. તે (કાલ) (ભગવાનના) જન્મથી પ્રેરાય છે એટલે તેનું ઉલ્લંઘન થાય છે1.

અથવા (3)‘વિ2’ સંસારરૂપ ‘નાવિ’ નૌકામાં (‘નોદ:’ પ્રેરણ. ‘વિનાવિનોદ:’ સંસારરૂપ નૌકાનું પ્રેરણ ભવરહિત આપના ભવનું કારણ અમે ધારીએ છીએ), તેમ ન હોય (આપ સંસારરૂપ નૌકાને પ્રેરતા ન હો3) તો સંસારરૂપ નૌકા પાર ન પહોંચે. આવો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે ‘નતે’ નમ્ર થએલા, શરણે આવેલા પુરુષનો ભવ મટાડનાર આપનો જે ‘ભવ:’ જન્મ (થાય છે), તેનું કારણ ‘વિનાવિનોદમ્’ સંસારરૂપ નૌકાનું પ્રેરણ અમે ધારીએ છીએ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ જાણવો.

અથવા (4)‘નત:’ નમ્ર થએલો, શરણે આવેલો જે ‘ઇભ:’ હાથી એટલે ગજેંદ્ર, તેનું ‘વમ્’ એટલે અમૃત અથવા મોક્ષ જેમાંથી (થાય છે) તેવા આપના, (જન્મનું કારણ અમે સંસારરૂપ નૌકાનું પ્રેરણ ધારીએ છીએ) એમ આગળ પહેલાંની પેઠે (3જા અર્થ પેઠે સંબંધ જાણવો); એટલે કે માત્ર નમન કરવાથી જ પશુજાતવાળાનો પણ ભવ મટાડનાર (એવા) આપનો ભવ અસંભવિત છે, તેથી તેનું (આપના ભવનું) કારણ તે (સંસારરૂપી નૌકાનું પ્રેરણ) અમે ધારીએ છીએ, એવો ભાવ છે.

અથવા (5)નૌકા વિનાના સંસારમાં (‘વિ’=વગરનો ‘નૌ:’ નૌકા, ‘નાવિ’ નૌકામાં, (‘નૌ’ નું સપ્તમીનું એકવચન)) એટલે તે (એવો સંસાર) હોય ત્યારે સર્વને ‘નોદ:’ પ્રેરણ કરવું4 તે આપના ભવનું કારણ (હોવાનું અમે ધારીએ છીએ).

જો કે યથાર્થ જોનાર સત્યવક્તા કોઈ નહિ હોવાથી, આ વિષયમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી; તેથી અમે પોતે જ (એ પ્રમાણે) તર્ક કરીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે તો (આ આપની) લીલા પણ છે કે નહિ એ વિષયમાં સંદેહ જ રહે છે.

‘જેમ મારા અંશ જીવમાત્રનો ભવ થાય છે તેમ મારો પણ થાય છે તેથી (મને) ભવરહિત કેમ કહો છો?’ એવી શંકા થાય તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. પ્રાણિમાત્રનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય અવિદ્યાથી એટલે દેહ વિગેરેના અધ્યાસથી થાય છે, કારણ કે જીવોનો પોતાનો જન્મ હોતો નથી. આ (અવિદ્યાથી થતા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય) પણ આપ હો ત્યારે (આપના હોવાથી) થાય છે, નહિ તો (આપ ન હો તો) આધાર વિનાનું હોવાને લીધે,

જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરે થાય નહિ. તેમાં પણ આપ ઉદાસીન5 હો તો (જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરે) ન થાય, (આપ) અનિત્ય6 હો, તો ન થાય. (આપ) સમવાયિ (કારણ) ન હો, તો ન થાય; કારણ કે આધાર અને સમવાયની7 અવશ્ય જરુર રહે છે. જો આપની ઉત્પત્તિ (થતી) હોય, તો જગતનું અનાદિપણું રહે નહિ, અને (જગત્) મિથ્યા થાય. જેમ આપનો ભવ આકસ્મિક (અક્સ્માતથી થતો) હોય, એવી જ રીતે જગતનો પણ (ભવ આકસ્મિક) થાય. તેથી ભવરહિત આશ્રયરૂપ અને આત્મરૂપ (આપ) હોવાથી જ જીવોની ઉત્પત્તિ વિગેરે થાય છે. એવી રીતે ભગવાનનો લીલાથી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે; અથવા (દેવોને ભગવાનના) સ્વરૂપના (પ્રાકટ્યના) કારણનું8 જ્ઞાન નથી. તેમ ન હોય8 તો બધુંએ જગત્ ન હોય. એ પ્રમાણે આનંદરૂપ જેમનો આવિર્ભાવ9 છે તેવા ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું.10 39.

1.ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયા પછી, કાલ (ફલપ્રાપ્તિમાં) સાધનરૂપ અથવા નડતરરૂપ થતો નથી એવો ભાવ છે. (લે)
2.‘વિ’ શબ્દ ‘વિશેષ:’ શબ્દનો ભાગ હોવાથી, ‘વિશેષ:’ના અર્થમાં યોજાએલો છે. ‘વિશેષ:’ શબ્દ જડભરતે 5।।ાં ‘દેહ’ના અર્થમાં યોજેલ છે, તેથી તેનો અર્થ ‘દેહ’ થાય છે. ભાવવિકારનો વિચાર કરતાં, ‘દેહ’ શબ્દ ‘સંસાર’ ના અર્થમાં પરિણમે છે, કારણ કે ભાવવિકાર વિનાનો પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે. સંસાર નાવ છે એમ 11।। થી જાણવું આથી જ તેને પ્રેરણ કરવું એ ભગવાનના આવિર્ભાવનું પ્રયોજન છે એમ જાણવું. (પ્ર) 11।।માં મનુષ્યદેહને નાવ અને સંસારને સમુદ્ર કહેલ છે.
3.ભક્તોના પતિ, પુત્ર વિગેરે અભિમાનવાળા સંબંધીઓના રૂપથી ભગવાન્ આવિર્ભાવ પામતા ન હોય તો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4.‘સર્વને પ્રેરણ કરવું’ એટલે અવતાર સમયના બધા જીવોને કામ, ભય વિગેરેથી પોતાનો સંબંધ કરાવવો. (પ્ર)
5.‘ઉદાસીન હો’ એટલે ‘જગતના આત્મરૂપ ન હો.’
6.‘અનિત્ય હો’ એટલે ‘ભવવિનાના ન હો.’
7.સમવાય એક પ્રકારનો સંબંધ છે. વસ્ત્ર તંતુઓ (તાણાંવાણાં)નું બને છે. તંતુઓ વસ્ત્રમાં સમવાય સંબંધથી રહેલાં છે, અને વસ્ત્રનું સમવાયિ કારણ તંતુઓ છે. સમવાય એટલે નિત્યસંબંધ. છૂટાં પાડી ન શકાય તેવો સંબંધ.
8.ભગવાનના સ્વરૂપના પ્રાકટ્યનું કારણ લીલા છે, અથવા કાલ, સંસારનૌકા, વિગેરેનું પ્રેરણ છે તેનું દેવોને જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન નથી તેથી જ તેમણે જૂદાજૂદા તર્કો કરેલા છે, એવો ભાવ છે. લીલા જ પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન હોય તો તેનું જ્ઞાન થયું છે. બીજું કાંઈ પ્રયોજન હોય તો તે પ્રયોજન કયું તેનું જ્ઞાન થયું નથી, એવું તર્કનું સ્વરૂપ જણાવેલ છે. (‘તેમ ન હોય તો’ એટલે) ભગવાનનો ભવ થતો હોય તો. (લે)
9.જેમનો આવિર્ભાવ આનંદરૂપ જ છે, પણ ભવરૂપ નથી તેવા ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું, એવો અર્થ છે. (લે)
10.શ્લોકમાં ‘બત’ શબ્દ હર્ષ જણાવનારો છે. ‘કારણ’ શબ્દનો અર્થ પ્રયોજન છે. (પ્ર)

તે (ભગવાન) જ સાધન છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મત્સ્યાશ્વકચ્છપનૃસિંહવરાહહંસરાજન્યવિપ્રવિબુધેષુ કૃતાવતારઃ॥
ત્વં પાસિ નસ્ત્રિભુવનં ચ તથાઽધુનેશ ભારં ભુવો હર યદૂત્તમ વન્દનં તે॥40॥

હે ઈશ! મત્સ્ય, અશ્વ, કચ્છપ, નૃસિંહ, વરાહ, હંસ, રાજન્ય, વિપ્ર અને દેવમાં અવતાર કરી (લઈ), આપ અમારું અને ત્રિભુવનનું રક્ષણ કરો છો તેમ હમણાં (કરો). હે યદુઓમાં ઉત્તમ! ભૂમિનો ભાર હરો. આપને નમસ્કાર છે. 40.

જેમ પહેલાં (ભગવાનના) નવ અવતારો થયા છે તેમ આ પણ દશમો (અવતાર છે). (તે નવ અવતારો પૈકી) ત્રણ જલમાં થએલા, ત્રણ વનમાં થએલા અને ત્રણ લોકમાં થએલા. (1)મત્સ્ય અશ્વ અને કચ્છપ (કૂર્મ); (2)નૃસિંહ, વરાહ અને હંસ; (અને) (3)રાજન્ય, વિપ્ર અને દેવ (અનુક્રમે) તમોગુણવાળાના સરખી, રજોગુણવાળાના સરખી અને સત્ત્વગુણવાળાના સરખી, આકૃતિવાળા (હતા). 'અશ્વ' એટલે હયગ્રીવ. 'આપ (જલ)માં ઉત્પત્તિસ્થાનવાળો અશ્વ (છે)' શ્રુતિ પ્રમાણે અશ્વ પણ જલમાં થએલ, અને હયગ્રીવ પણ જલમાં થએલ1. નૃસિંહ કાષ્ઠ(સ્તંભ)માંથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી વનમાં થએલ છે. વરાહ અરણ્યમાં રહેનારના જેવા સ્વભાવવાળા હોવાથી (વનમાં થએલ છે). અક્ષજ2 પણ બહિર્વાયુમાં સ્થાનવાળો3 હોવાથી વનમાં થએલ છે. 'રાજન્ય' એટલે રઘુનાથ. 'વિપ્ર' એટલે પરશુરામ. 'દેવ' એટલે વામન. (ઉત્તમપણાના) ભેદને લીધે (દરેક સ્થલમાં) ત્રણ (અવતાર કહેલા છે). (1)મત્સ્ય કરતાં અશ્વ ઉત્તમ છે, (અને) કૂર્મ જલમાં વાસ કરનાર4 હોવાથી અશ્વથી પણ (ઉત્તમ છે). (2)વરાહ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરનાર5 અને હિરણ્યાક્ષનો સંહાર કરનાર હોવાથી નૃસિંહથી (ઉત્તમ છે), અને તેમનાથી (વરાહથી) પણ જ્ઞાન આપનાર હંસ ઉત્તમ છે. (3)ક્ષત્રિય (રઘુનાથ), બ્રાહ્મણ (પરશુરામ) અને દેવ (વામન)માં પહેલાનાં કરતાં પછીનો વધારે ઉત્તમ છે એ સ્પષ્ટ છે. નવ પ્રકારના આ (અવતારો)થી આપે નવ પ્રકારના (જીવો)નું રક્ષણ કરેલું છે. હવે એક (આ અવતાર)થી જ નવ પ્રકારના (જીવો)નું રક્ષણ કરવાનું છે. આ જ ભગવાન્ જૂદીજૂદી જાતિને અનુકૂલ આકાર તથા રૂપવાળાઓમાં અવતાર લઈ રક્ષણ કરે છે. હમણાં તેથી પણ વધારે (કાર્ય કરવા માટે દેવો) પ્રાર્થના કરે છે. પહેલાં આપે આ (નવ)માં અવતાર લઈ અમારું (દેવોનું) અને ત્રિભુવનનું, તથા 'ચ' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) ધર્મ વિગેરેનું રક્ષણ કરેલું છે તે પ્રમાણે, હમણાં (કરો). હે ઇશ્વર! સર્વ સામર્થ્યવાળાના રૂપથી (આપે) અવતાર લીધેલ હોવાથી (આપ) તેવા (ઇશ્વર છો). (પહેલાં આપે રક્ષણ કર્યું છે તે પ્રમાણે) ઉપર જણાવેલાં ત્રણ કાર્ય, દેવોની રક્ષા, ત્રૈલોક્યની રક્ષા અને ધર્મની રક્ષા (કરો), અને વધારામાં6 ભૂમિનો ભાર દૂર કરો. 'હે યદુઓમાં ઉત્તમ!' સંબોધનથી આ (અવતાર)નો પણ લોકમાં વ્યવહાર (જણાવેલ છે). (આપના) ઉપકારના બદલામાં (અમે) નમસ્કાર (કરીએ છીએ). ઉપકારનો બદલો નમસ્કાર જ (હોઈ શકે) એવો અર્થ છે.

ભગવાનનાં આ જ દશ રૂપો સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે7. અહિં મત્સ્ય વિગેરે (અવતારો) દૃષ્ટાંત તરીકે કહેલા છે તેનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે:

"(ભગવાનનો) અવતાર ભૂમિને ભારરૂપ થએલ અસુરોરૂપી રાજાઓને હણવા માટે (થાય છે.) આમ હોવાથી તેઓ (અસુરરૂપી રાજાઓ) સાથે યુદ્ધ (કરવાનું) સંભવે, અને (ભગવાન યુદ્ધ કરે) તે (તેમનામાં) ઘણો સ્નેહ હોવાથી ભક્તો સહન કરી શકે નહિ. તેથી

‘આ પૌરુષરૂપ (ચર્મચક્ષુવાળાઓને ન દેખાડો)’ 10।28, ‘તે (પાપી) આપનો મારામાં જન્મ ન જાણો’ 10।29માં જેવી દેવકીજીએ (પ્રાર્થના કરી) તેવા જ પ્રકારની પ્રાર્થના બ્રહ્મા વિગેરે (દેવો) (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણતા હોવા છતાં (તેમના) ભક્ત હોવાથી ભૂમિનો ભાર દૂર કરવાના વિષયમાં કરે છે, કે જ્યાં સુધી પોતાનું ઐશ્વર્ય વિગેરે પ્રકટ કર્યા વિના ઘણા છૂપા રહીને, અથવા બીજાની મારફત શત્રુને હણવાનું બને ત્યાં સુધી (આપે) પોતે યુદ્ધ કરવું નહિ.”

"(1)પ્રલય કરનાર સમુદ્ર થયો ત્યારે ત્યાં સત્યવ્રત વિગેરે ભક્તોની રક્ષા કરવાની હતી. આમ હોવાથી પુરુષ વિગેરે રૂપથી (ભક્તોની) રક્ષા કરવામાં આવે તો મઘર વિગેરેથી ભય થવાના સંભવથી ભક્તોને (ભગવાન્ ઉપરના) સ્નેહને લીધે લોકરીત પ્રમાણે દુ:ખ થાય, તેથી તે (તેવું દુ:ખ) ન થાય તે માટે જે રૂપથી જલમાં સંચાર કરવાથી સુખ થાય તેવું મત્સ્યનું રૂપ, જગતમાં હલકી જાતનું (ગણાતું) હોવા છતાં અંગીકાર કરી (ભગવાને સત્યવ્રત વિગેરેની) રક્ષા કરી; તે પ્રમાણે હમણાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેવી રીતે (રક્ષા કરો) એવી પ્રાર્થના છે. તેથી જ ભિક્ષુકપણું પોતાના ઐશ્વર્ય વિગેરે (ગુણો)થી વિરુદ્ધ હોવા છતાં (તેનો) અંગીકાર કરી, (શ્રીકૃષ્ણે) ભીમ પાસે જરાસંધનો વધ કરાવ્યો, પરંતુ પોતે (કર્યો) નહિ.”

"(2)હયગ્રીવે બ્રહ્માના યજ્ઞમાં પ્રકટ થઈ અસુરોને હણવાનું અને વેદનું રક્ષણ કરવાનાં (કાર્યો) કર્યાં. અહિં (શ્રીકૃષ્ણે) પણ (યુધિષ્ઠિરના) રાજસૂય(યજ્ઞ)માં પ્રકટ રહી બ્રાહ્મણોના સન્માનથી મર્યાદા રાખી, વેદની વિરુદ્ધ બોલનાર ચૈદ્ય(શિશુપાલ)ને પ્રયાસ વિના હણ્યો.”

"(3)‘અંગને ખણવાનું જ (માન્યું)’ 8।10 વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે કૂર્મે તો સુખના સાધન તરીકે જ મંદરને ધારણ કર્યો. તેવી જ રીતે અહિં (શ્રીકૃષ્ણે) પણ વીર્ય અને બલ ઘણાં હોવાને લીધે થએલી બાહુની ચળ શાંત થાય તે માટે જ યુદ્ધ કરવું, પરંતુ સામે યુદ્ધ કરનાર આવી મળે તે માટે જ યુદ્ધ કરવું નહિ, (પરંતુ) તેવા સમયે બીજાને જ (યુદ્ધ કરવા) પ્રેરણા કરવી એવી (દેવોની) પ્રાર્થના (છે). તેથી જ જ્યાં (શ્રીકૃષ્ણે) યુદ્ધ કરેલું છે ત્યાં તેવી જ રીતે (બાહુની ચળ શાંત કરવા) જ રમત માટે મૃગયા કરે તેમ કરેલું છે એમ જાણવું. તેથી જ ‘પરંતુ તે માત્ર જગતના બે ઇશ્વરો (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર)ની ક્રીડા જ હતી’ 10।।, એવું વચન (છે). જેમ (કૂર્મે) અમૃત આપવા માટે જ મંદરને ધારણ કર્યો હતો તેમ અહિં પણ (શ્રીકૃષ્ણે) પોતાના સ્વરૂપરૂપી અમૃતનું દાન કરવા માટે જ ગોવર્ધનને ઉપાડ્યો હતો અને તેનાથી (વ્રજભક્તોની) રક્ષા કરી હતી.”

"(4)નૃસિંહે તો ભક્ત(પ્રહ્લાદ)ની રક્ષા કરવા માટે ભક્તના પિતાને, તે પહેલાં ભક્ત હોવા છતાં, અકસ્માત્ પ્રકટ થઈ મારી નાખ્યો હતો, અને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે લક્ષ્મી વિગેરે પણ તેમની પાસે જઈ શકે તેમ નથી, (પણ) માત્ર ભક્ત જ (પોતે) દૈત્ય હોવા છતાં તેમની પાસે જઈ શકે છે. અહિં પણ (શ્રીકૃષ્ણે) પાંડવોની રક્ષા કરવા માટે, ભક્તો હોવા છતાં આસુર આવેશવાળા તેમના પિતામહ (ભીષ્મ) વિગેરેને મારી નાખ્યા હતા, અને તેવી જ રીતે કંસ વિગેરેને પણ મારી નાખ્યા હતા, અને (પાંડવોના) વનવાસ દરમ્યાન પૃથાના પુત્રોની રક્ષા કરવા અકસ્માત્ પ્રકટ થઈ, બાકી રહેલ શાક તથા અન્નનું ભક્ષણ કરી સર્વ બરાબર કર્યું હતું (પાંડવોની આફત ટાળી હતી).”

"(5)વરાહ તો જેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પ્રકટ થએલ તે (પૃથ્વી)ના તરફ એટલા બધા પક્ષપાતવાળા હતા કે તે (પક્ષપાત)ને લીધે માત્ર તેના જ ખાસ ગુણ ગંધને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિય(નાક)ના જ સ્થાનમાં પ્રકટ થયા, પરંતુ નૃસિંહ વિગેરેની પેઠે (બીજે) પ્રકટ થયા નહિ. અહિં (શ્રીકૃષ્ણ) પણ પાંડવોની રક્ષા માટે આવતાં, તેમના જ ગુણોનું ગ્રહણ કરનાર વિદુરના ઘેર જ રહ્યા, પરંતુ બીજે રહ્યા નહિ. તેવી જ રીતે વ્રજમાં રહેનાર (ભક્તો)નો ઉદ્ધાર કરવા, તેઓના જ સંબંધવાળા સ્થલ(શ્રીગોકુલ)માં પોતે પ્રકટ થઈ તેમ (તેઓનો ઉદ્ધાર) કર્યું, પરંતુ બીજે રહીને તેમ ન કર્યું. એ જ પ્રમાણે વૈદર્ભી (રુક્મિણી)નો ઉદ્ધાર કરતાં, (તેમને) રોકી રાખનાર રુક્મિને (પૃથ્વીનો રોધ કરનાર) હિરણ્યાક્ષની પેઠે માર્ગમાં જ (વરાહ પેઠે) ભેગા થઈ, પોતાનું કાર્ય કર્યું, પરંતુ (રુક્મિને) તે જ સમયે હણ્યો નહિ, અને પછી તેમ કર્યું (તેને હણ્યો, બલભદ્ર દ્વારા)."

"(6)હંસે તો તત્ત્વનો ઉપદેશ કરી, બ્રહ્મા વિગેરેના શોકનો નાશ કર્યો, અહિં પણ (શ્રીકૃષ્ણે) વેદની મર્યાદાથી વિરુદ્ધ ગુરુનો વધ વિગેરે (કાર્યો)થી દૂર રહેનાર(અર્જુન)ની તે વિષયની ચિંતા તથા શોકને તત્ત્વના ઉપદેશથી હરી લીધાં. તેમ કર્યું ન હોત તો ભૂમિનો ભાર દૂર ન થાત."

"(7)રઘુનાથે તો ડૂબાડનાર સાધન(પર્વત)ને તારનાર (દરીઆની પાર ઉતારનાર) બનાવી, એક ભક્તને માટે અનેક દૈત્યોનો વધ કર્યો. તેવી જ રીતે અહિં પણ (શ્રીકૃષ્ણ) ભૂમિના નિમિત્તથી અનેકને હણવાના હતા. 'એક ભૂમિને માટે અનેકનો વધ કેમ કરું?' એવી શંકા પણ આથી દૂર થાય છે. (દૈત્યોના ડૂબાડનાર) દ્વેષ વિગેરે ભાવને પણ તારનાર (મોક્ષ અપાવનાર) (કર્યા એ) સ્પષ્ટ (છે)."

"(8)પરશુરામે તો બ્રાહ્મણની વૃત્તિવાળા હોવા છતાં ક્ષત્રિયના ઘોર ધર્મને સ્વીકારી અસુર(ના રૂપમાં રહેલા) રાજાઓને હણ્યા. અહિં પણ (શ્રીકૃષ્ણ) બ્રહ્મ હોવાથી (સર્વને) સમાન હોવા છતાં, (તેમણે) દૈત્યોનો વધ કરવાનો જ હતો."

"(9)વામને તો માતાની પ્રાર્થનાથી પ્રકટ થઈ, બ્રહ્મા વિગેરેથી ન થઈ શકે તેવું, ત્રિભુવન (દેવો માટે) પાછું લાવવાનું (કાર્ય) માત્ર વાણીથી કર્યું. એવું જ (કાર્ય) અહિં (શ્રીકૃષ્ણે) વૃકાસુરના વધ(ના પ્રસંગ)માં કર્યું (એ) સ્પષ્ટ (છે). દેવકીજીની પ્રાર્થનાથી પ્રકટ થઈ બ્રહ્મા વિગેરેને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેવો પોતાનો આનંદ (પરમાનંદ) યદુઓને આપ્યો, રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર કંસને મારી નાખી ઉગ્રસેનને રાજ્ય આપ્યું, પરંતુ પોતે લીધું નહિ."

એ પ્રમાણે નમસ્કાર કર્યા ત્યાં સુધી (દેવોએ) ભગવાનની સ્તુતિ કરી. કંસ વિગેરેનો વધ તો (બહુ) પ્રયોજનવાળો નથી. તેથી તેની (આ સ્તુતિમાં) વિશેષ રીતે (ખાસ જૂદી) નોંધ લીધી નથી. 40.

1.આ બીજા કલ્પના અભિપ્રાયથી કહેલ છે. કારણ કે બીજા સ્કંધમાં બ્રહ્માના યજ્ઞમાં હયગ્રીવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ કહેલ છે. (જૂઓ 2।11) અથવા પાંચમા સ્કંધમાં એમ કહેલ છે કે હયગ્રીવ બીજા કોઈ યુગમાં રસાતલમાંથી વેદ લઈ આવ્યા. જલમાં જ

આવિર્ભાવ કરી તે રહેતા હોય તો એ પ્રમાણે રસાતલમાંથી વેદ લાવી શકે, તેથી તેમને જલમાં થએલા કહેલા છે. (પ્ર)

હયગ્રીવ અસુર પણ જલમાં ઉત્પન્ન થએલો એવો અર્થ છે. તેથી (વિષ્ણુના અવતાર) અશ્વ પણ જલમાં થએલ હોવાનું સંભવે છે એવો ભાવ છે. (લે)

2.'અક્ષ' એટલે ઇન્દ્રિય. મનરૂપ ઇન્દ્રિય. મનમાંથી હંસ પ્રકટ થએલ તેથી તે 'અક્ષજ' છે. બ્રહ્મા ધ્યાન કરતા હતા ત્યારે તે પ્રકટ થએલ, અને ધ્યાન મનનો ધર્મ હોવાથી તે 'અક્ષજ' કહેવાય છે. (પ્ર)

3.જ્યાં બહિર્વાયુ એટલે આકાશ છે તે જ ઉડવાનું સ્થાન છે જેનું, તેવો હંસ છે. વળી જે અવતાર લઈ (ઉપદેશ આપી) બીજાને વનમાં પ્રવેશ કરાવે તેમને વનમાં થએલ કહેવા યોગ્ય જ છે. હંસ જલમાં વસનાર હોવાથી, તે જલપ્રકૃતિવાળા ન હતા, એમ જણાવવા આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરેલ છે એમ જાણવું. (પ્ર) ગામથી બહારના વાયુનું સ્થાન અરણ્ય છે (તેથી તે વનમાં થએલ છે) એવો ભાવ છે. (લે)

4.'વાસ્તવ્યત્વાત્' એટલે 'સદા જલમાં વસનાર હોવાથી.' તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં પ્રજાપતિ અને કૂર્મના સંવાદમાં આ કહેલ છે. (પ્ર) વાસ્તવ (વાસ્તવિક) રૂપને યોગ્ય હોય તે 'વાસ્તવ્ય:' કૂર્મ સદા પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, બીજાઓ તો માત્ર અવતાર દશામાં જ કાર્ય કરે છે. (તેથી કૂર્મ 'વાસ્તવ્ય:' છે). (લે)

5.નૃસિંહે પ્રહ્લાદ જેવો હતો તેવાનું રક્ષણ જ કર્યું હતું, પરંતુ વરાહે નષ્ટ થએલ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યો તેવું કર્યું ન હતું. (લે)

6.રામાવતારમાં રાવણનો વધ કરવા પ્રાર્થના થએલ હોવાથી તેમણે તેટલું જ કાર્ય કર્યું, અને ધર્મની રક્ષા કરવાના પ્રસંગમાં બીજું પણ (અસુર હણવાનું કાર્ય) કર્યું; પરંતુ મુખ્ય રીતે ભૂમિનો બધો ભાર દૂર થયો ન હતો, એવો ભાવ છે. (લે)

7.'નવ અવતારનાં કાર્યો કરવાની પ્રાર્થના કરી, અને વધારામાં ભૂમિનો ભાર હરવાની પ્રાર્થના કરી, પણ બીજા (બાકીના) અવતારોનું કાર્ય કરવાની પ્રાર્થના કેમ ન કરી?' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. આથી જ બધું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે (તેથી વધારે કાર્યની પ્રાર્થના કરી નથી) એવો અર્થ છે. (લે)

તે (ભગવાનનું) ચરિત્ર ફલરૂપ1 છે એવું જણાવતાં, પ્રસંગને લીધે દેવકીજીનું સાંત્વન પણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:

દિષ્ટ્યામ્બ તે કુક્ષિગત: પર: પુમાનંશેન સાક્ષાદ્ ભગવાન્ ભવાય ન:॥
મા ભૂદ્ ભયં ભોજપતેર્મુમૂર્ષોર્ગોપ્તા યદૂનાં ભવિતા તવાત્મજ:॥41॥

હે માતા! પર પુરુષ સાક્ષાત્ ભગવાન્ અમારા કલ્યાણ માટે અંશથી આપના ઉદરમાં પધાર્યા છે. મરવાના થએલા ભોજપતિથી (તમને) ભય થશે નહિ. આપનો પુત્ર યદુઓનું રક્ષણ કરનાર થશે. 41.

હે 'અમ્બ' એટલે હે માતા! સર્વરૂપ ભગવાનનાં માતા (સર્વનાં માતા હોવાથી દેવોનાં પણ) માતા જ છે. નૃસિંહની પેઠે (શ્રીકૃષ્ણનો) અકસ્માતથી જ આવિર્ભાવ થાય તે યોગ્ય નથી (તેથી માતાની જરુર છે). (ભગવાન્) આપના ઉદરમાં પધાર્યા તે મોટું ભાગ્ય. (આ વાક્યમાં) કહેલ અર્થ યોગ્ય છે, એમ જણાવવા 'પર પુરુષ' શબ્દો યોજેલ છે. (તેનો) અર્થ

પુરુષોત્તમ એવો છે. (પુરુષોત્તમ ઉદરમાં પધાર્યા એને મોટું ભાગ્ય કહેવું યોગ્ય જ છે). ‘અંશથી’ એટલે આપના ઉદરના એક ભાગથી (ભાગમાં) (પધાર્યા છે), અથવા પ્રદ્યુમ્ન અંશથી પુત્ર (થઈ) (પધાર્યા છે). ‘જ્ઞાનનાં અંશથી અથવા ક્રિયાના અંશથી (ભગવાન્) ઉદરમાં પધાર્યા હશે’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘સાક્ષાત્ ભગવાન્’ શબ્દો યોજેલા છે. આપના ઉદરમાં આપને માટે (તે) પધાર્યા નથી, પરંતુ ‘ભવાય નઃ’ એટલે અમારા જ કલ્યાણ માટે આપના ઉદરમાં પધાર્યા છે.

‘ત્યારે મારી (દેવકીજીની) શી ગતિ?’ એવી શંકા થાય, તેથી તેમને ‘ભયં માઽભૂત્’ ‘ભય થશે નહિ’ એમ કહે છે. ત્રીજા પુરુષમાં ઇચ્છા દર્શાવવી હોય ત્યારે વેદમાં ‘લુઙ્’ અદ્યતનભૂતકાલ ‘લઙ્’ હ્યસ્તનભૂતકાલ અથવા ‘લિટ્’ પરોક્ષભૂતકાલ વપરાય છે એ સૂત્ર પ્રમાણે, અહિં ‘લટ્’ વર્તમાનકાલના અર્થમાં ‘લુઙ્’ અદ્યતનભૂતકાલ (‘અભૂત્’) વપરાએલ છે. અથવા ‘માઙિ લુઙિ’ 3।175 (‘મા’ શબ્દ ધાતુની પૂર્વે આવેલ હોય ત્યારે ધાતુનું અદ્યતન ભૂતકાલનું રૂપ યોજાય છે), એ સૂત્ર પ્રમાણે (‘અભૂત્’) પણ તે પ્રમાણે (અદ્યતનભૂતકાલ વપરાએલ છે). ‘ભોજપતિ’ એટલે કંસથી (તેમને ભય થશે નહિ;) કારણ કે તે વચનથી જ ભય પમાડે છે, પરંતુ (કાંઈ) ક્રિયા કરવા શક્તિવાળો નથી; અને તેના વચનની દરકાર કરવી નહિ; કારણ કે આ (તે) મરવાનો થયો છે. મરવાનો થએલ હોય તેની વાણી ઢંગધડા વગરની હોય છે.

‘(તમારા) માત્ર વચનથી (મારો) ભય કેમ દૂર થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આપનો પુત્ર યદુઓનું રક્ષણ કરનાર થશે’ એમ કહેલ છે. આપની રક્ષા (થશે તે)માં શું સંદેહ છે? આપનો પુત્ર બધાએ યદુઓનું રક્ષણ કરનાર થશે. આથી (ભગવાનનું) સ્વરૂપ2, કાર્ય2 અને ગૌણ કાર્ય2 કહેલ છે. 41.

1.પાછલ 38મા શ્લોકમાં ભગવચ્છાસ્ત્રમાં ભગવાન્ જ પ્રમાણ વિગેરે ચારે છે એમ જણાવેલ છે. ધર્મરૂપથી ભગવાન્ પ્રકટ થાય તેમનો આવિર્ભાવ કર્મો છે, અને આનંદરૂપથી પ્રકટ થાય તેમનો આવિર્ભાવ જન્મ છે એવો વૈદિક સિદ્ધાંત પણ કહેલો છે. ભગવચ્છાસ્ત્ર અને વૈદિક સિદ્ધાંત (આ વિષયમાં) એક સરખા હોવાથી આ ભગવાનના ચરિત્રને અહિં ફલ કહેલ છે. (પ્ર)

અહિં ભગવાનને ‘પર પુરુષ’ કહેલ છે, તેથી તેમનું ચરિત્ર ફલરૂપ છે એમ જણાવેલ છે. (લે)

2-2-2.‘પર પુરુષ’ શબ્દથી (ભગવાનનું) સ્વરૂપ કહેલ છે. ‘દેવોના કલ્યાણ માટે’ શબ્દોથી ભગવાનનું કાર્ય કહેલ છે, અને ‘તમને ભય થશે નહિ’ શબ્દોથી ગૌણ કાર્ય કહેલ છે. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં (શ્રીશુક) ઉપસંહાર કરે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

ઇત્યભિષ્ટૂય પુરુષં યદ્રૂપમનિદં યથા॥
બ્રહ્મેશાનૌ પુરોધાય દેવાઃ પ્રતિયયુર્દિવમ્॥42॥

એ પ્રમાણે જેવાં રૂપવાળા છે, અને જેવા પ્રકારનું આ નથી તેવી રીતે પુરુષની સ્તુતિ કરી, બ્રહ્મા અને શંકરને આગળ કરી દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. 42.

‘પુરુષ’ શબ્દથી (ભગવાન્) સ્વતંત્ર રીતે સર્વ કાર્યો કરનારા છે એમ કહેલ છે. ‘જેવાં રૂપવાળા’ એટલે ઉપર સ્તુતિમાં જેવું રૂપ જણાવ્યું (તેવાં રૂપવાળા). ‘જેવા પ્રકારનું આ નથી તેવી રીતે1’ શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) આ જેમ (સ્તુતિમાં) કહ્યું તેવા (ભગવાન્) નથી પણ; કારણ કે (ભગવાન્) દૈત્યોને પણ મુક્તિ આપી તેઓનું પણ હિત કરનારા છે. (તેથી) આ (સ્તુતિમાં કરેલ વર્ણન) એવું (સ્તુતિમાં વર્ણવ્યું તેવું), હોવા છતાં તેવું નથી પણ; પ્રકારના ભેદથી બધુંએ (સ્તુતિમાં કહેલ) સત્ય છે, અને બધું અસત્ય છે, એવો અર્થ છે.

‘બ્રહ્મા અને શંકર હરકોઈ પ્રકારે અહિં જ રહેશે’ એવી શંકાથી તે બેને આગળ કરી, દેવો સ્વર્ગમાં ગયા; અથવા (‘પ્રતિદિવમ્’) જૂદાજૂદા સ્વર્ગમાં ગયા. એકવીસ સ્વર્ગો છે, અને સો સ્વર્ગો છે એવા મતભેદ પ્રમાણે જૂદા જૂદા દેવ પોતપોતાના સ્વર્ગે ગયા એવો અર્થ છે. ‘યયુ:’ ‘ગયા’ શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) રસ્તામાં દૈત્યોએ કરેલ કાંઈ વિઘ્ન (તેમને) થયું (નડ્યું) નહિ, એવું ‘યા પ્રાપણે’ ‘યા ધાતુ પહોંચાડવાના અર્થમાં (યોજાય છે)’ એ ધાતુથી સૂચવેલું છે. 42.

1.‘અનિદંયથા’ એક શબ્દ છે. ‘ઇદં ચ તદ્ યથા ચ=ઇદંયથા.’ આ અને જેવું છે તે ‘ઇદંયથા. ન ઇદંયથા=અનિદંયથા.’ એટલે આ જેવું નથી તેવું. અથવા આ જેવા પ્રકારનું નથી તેમ. આ પ્રમાણે સમાસ છૂટો કરવો. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીના દશમસ્કંધના જન્મપ્રકરણના વિવરણમાં બીજો અધ્યાય સમાપ્ત.
અધ્યાય બીજો સંપૂર્ણ.

॥અથ તૃતીયોધ્યાય:॥ અધ્યાય ત્રીજો.

જનનં વર્ણનં સ્તોત્રે સાન્ત્વનં ગમનં તથા॥
ષડ્વિધો ભગવાનત્ર તૃતીયે વિનિરૂપ્યતે॥કા.1॥

(1)જન્મ1, (2)વર્ણન, (3-4)બે સ્તુતિઓ, (5)સાંત્વન અને (6)ગમન, એવા છ પ્રકારના2 ભગવાનનું અહિં3 નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.1.

રૂપાન્તરસ્વીકરણમધ્યાયાર્થ ઇહોદિત:॥
પ્રતીયમાનો ભગવાનિતિ ષડ્વિધ ઉચ્યતે॥કા.2॥

બીજા રૂપનો સ્વીકાર એ અહિં અધ્યાયનો અર્થ કહેલો છે. (અહિં જે) જણાય છે4 તે ભગવાન્ છે તેવા હેતુથી (તેમને) છ પ્રકારના4 કહેલ છે. કા.2.

અષ્ટભિશ્ચ ચતુર્ભિર્વૈ દશભિશ્ચાષ્ટભિસ્તથા॥
ચતુર્દશભિરષ્ટાભિ: ષડર્થા: ક્રમતોઽત્ર હિ॥કા.3॥

અહિં છ અર્થો અનુક્રમે (1)આઠ (શ્લોકો)થી (2)ચારથી (3) દશથી અને (4)આઠથી (5) ચૌદથી અને (6)આઠથી (કહેલા છે)5. કા.3.

ઐશ્વર્યમષ્ટધા યસ્માદર્ધમાત્રા હરૌ પરા॥
સાર્ધાષ્ટભિરત: પ્રોક્તમૈશ્વર્યં સર્વમંગલમ્॥કા.4॥

કારણ કે ઐશ્વર્ય આઠ પ્રકારનું છે અને અર્ધમાત્રા હરિ (સર્વથી) ઉત્તમ છે (એમ દર્શાવનારી છે)6, તેથી સાડા આઠ (શ્લોકો)થી સર્વનાં શુભપણાવાળું ઐશ્વર્ય (કહેલું) છે6. કા.4.

અધિકારિણિ કાલે વૈ અનન્તા ભગવદ્ગુણા:॥
ખણ્ડશસ્તેઽવયવશ: સર્વેષાં ફલબોધકા:॥કા.5॥

(ભગવાનના) અધિકારી કાલમાં ભગવાનના અનંત ગુણો છે. તેઓ અવયવોથી (અને) વિભાગથી બધાનું ફલ જણાવનારા હોય છે7. કા.5.

મૂલે સમાગતે કાલ: સ્વકીયાન્ સકલાન્ ગુણાન્॥
હરૌ પ્રદર્શનાર્થાય પ્રકટીકૃતવાન્ યથા॥કા.6॥

મૂલ (સ્વરૂપ) પધારતાં8 કાલે હરિને દર્શાવવા માટે પોતાના સર્વે ગુણો બરાબર9 પ્રકટ કર્યા10. કા.6.

દેશોઽપિ ત્રિવિધશ્ચૈવ ભૂતાન્યપિ તથૈવ ચ॥
તત્રત્યા યે વિદુસ્તેઽપિ જ્ઞાપનાર્થં ગુણાન્ સ્વકાન્॥કા.7॥
પ્રકટીકૃતવન્તો વૈ દોષનાશપુર:સરમ્॥

ત્રણ પ્રકારના દેશે11 અને12 તેવી જ13 રીતે ભૂતોએ અને ત્યાં રહેલા14 જેઓ જાણતા હતા15 તેઓએ પણ દોષોના નાશપૂર્વક પોતાના ગુણોને જણાવવા16 પ્રકટ કર્યા. કા.7॥.

એવી17 રીતે ગયા (બીજા) અધ્યાયમાં ભગવાનનો ઉદ્યમ કહી, બધાનું ત્રણ પ્રકારનું18 દુ:ખ દૂર કરવા (ભગવાને) બીજા રૂપનો અંગીકાર કર્યો એ (આ અધ્યાયમાં) કહે

છે17. તેથી પ્રથમ (મૂલ) રૂપ કહેવું જોઈએ, કારણ કે તેમ ન હોય તો બીજું રૂપ થઈ શકે નહિ. તે (મૂલરૂપ)નાં પ્રાકટ્યમાં અધિકારીઓએ (તે) નિમિત્તથી (કરેલું) ગુણોનું પ્રાકટ્ય બધું કહેવામાં ન આવે, તો પ્રાકટ્ય પણ જેનું બીજું નામ જન્મ હોય તેવું જ થાય; કારણ કે મોટા પુરુષોના અથવા બીજા કોઈના।19 એકના જન્મ સમયે બધા ગુણો પ્રકટ થતા નથી. જો પિતા અને માતાની સ્તુતિ કહેવામાં ન આવે તો 'તેવાને જ જન્મ આપ્યો છે, એવી તેઓની બુદ્ધિ (હતી એમ) થાય20. (મૂલ)રૂપ માત્ર દેખાડવાના પ્રયોજનથી જ (ધારણ કર્યું હતું) એમ ન હતું એમ જણાવવા સ્વરૂપનું વર્ણન21 પણ કહેવું જોઈએ, (કારણ કે) તેમ ન હોય તો કારણ નહિ જાણવાથી માત્ર આશ્ચર્યને લીધે સંદેહ જ રહે. બીજા રૂપથી કાર્ય22 (સિદ્ધ) થાય નહિ, તેથી (શ્રીગોકુલ) પધારવાનું પણ જરુરી છે. બીજું રૂપ (ધારણ કરવામાં) ન આવે તો બધાની મુક્તિ થાય અને લીલા રસાલ (રસવાળી) ન થાય. અલૌકિક લોકથી દુર્બલ23 છે એમ જણાવવા, અલૌકિક (રૂપ)નાં દર્શન થએલ હોવા છતાં માતા અને પિતાના ભયનું વર્ણન કરેલું છે.

પ્રથમ ઐશ્વર્યવાળો આવિર્ભાવ (નીચેના શ્લોકથી) આરંભી સાડાઆઠ શ્લોકોથી કહે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

અથ સર્વગુણોપેત: કાલ: પરમશોભન:॥
યર્હ્યેવાજનજન્મર્ક્ષં શાન્તર્ક્ષગ્રહતારકમ્॥1॥

પછી અજનમાંથી જેમનો જન્મ થએલ તેમનું નક્ષત્ર જેમાં નક્ષત્રો ગ્રહો અને તારાઓ શાંત હતા તેવું થયું, પરમ (ભગવાન)ને શોભાવનારો સર્વ ગુણોવાળો કાલ થયો. 1.

જ્યારે તેઓ (દેવો) સ્તુતિ કરીને ગયા, ('અથ') ત્યારપછી24 તરત જ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો24 (શ્લોક 8॥), એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ત્યારે જ સર્વ ગુણવાળો કાલ થયો, (એટલે) જેટલા ગુણો કાલમાં રાખવામાં આવેલ તે બધા ભગવાનને25 જણાવવા માટે પ્રકટ થયા એવો અર્થ છે. તેથી જ (કાલ) પરમને શોભાવનારો થયો. 'પરમ' એટલે પૂર્ણગુણવાળા ભગવાનની પણ શોભા કરનારો થયો. કાલના અવયવોરૂપ જે નક્ષત્રો છે તેઓમાં પણ માત્ર ગુણો જ જેમાં રહેલા છે તેવી રોહિણી જ છે; કારણ કે ભગવાને પોતાના ગુણો (લોકમાં) પ્રકટ કરવા માટે જ બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરેલા, (અને) તેમણે તો સર્વ વિકારો(રોગો)ને દૂર કરીને ગુણોને જ પ્રકટ કરવા તે નક્ષત્ર(રોહિણી)ને લીધેલું (રોહિણીમાં પોતાનો જન્મ કરેલ). તેથી જ 'અજન' એટલે જન્મવિનાના (ભગવાન)ના પુત્ર (બ્રહ્મા) પણ જન્મવિનાના જ (હતા)26 એમ જણાવવા 'અજનમાંથી જેમનો જન્મ થએલ તેમનું નક્ષત્ર' એમ કહેલ છે. 'તેઓ ત્યાંથી બધાં ઉંચા સ્થાનોએ ચઢ્યા એ રોહિણી માટે રોહિણીપણું છે' એવી શ્રુતિ (પણ છે). જ્યારે અજનમાંથી જેમનો જન્મ થએલો છે તેમનું નક્ષત્ર થયું ત્યારે જ સર્વ ગુણોવાળો કાલ થયો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે27. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (રોહિણી) નક્ષત્રના આરંભમાં (ભગવાનનો) જન્મ (થએલો). તે નક્ષત્રના સર્વ સાહાય્ય કરનારાઓ પણ અનુકૂલ થયા, એમ 'જેમાં નક્ષત્રો, ગ્રહો અને તારાઓ શાંત હતા તેવું' શબ્દથી કહેલ છે. શાંત થએલાં (હતાં) બીજાં નક્ષત્રો, ગ્રહો અને તારાઓ જેનાં (જેમાં) તેવું (રોહિણી નક્ષત્ર થયું). અશ્વિની વિગેરે નક્ષત્રો (છે), સૂર્ય વિગેરે ગ્રહો (છે), અને તારાઓ

બીજાં નક્ષત્રો છે. જો કે તેઓનું (તારાઓનું) જ્યોતિ:શાસ્ત્રમાં ફલ કહેલું નથી છતાં (તેઓનું ફલ) છે, તેથી (તેઓ) શાંત (હતા) એમ કહેલું છે. આથી કાલમાં રહેલા દોષ વિનાના સ્વાભાવિક ગુણોનું અને (ભગવાનના જન્મ સાથે) સંબંધવાળા ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે. 1.

1.10।38માં 'ભગવાનનો ધર્મરૂપથી આવિર્ભાવ થાય તે કર્મ અને આનંદરૂપથી આવિર્ભાવ થાય તે જન્મ' એમ કહેલ છે. (તેથી અહિં 'ભગવાનનો જન્મ' એટલે ભગવાનનો આનંદરૂપથી આવિર્ભાવ જાણવો.) (પ્ર)
2.'છ પ્રકારના ભગવાન્' એટલે જનન વિગેરે છ પ્રકરણોના અર્થરૂપ ભગવાન્. (કા)
3.'અહિં' એટલે 'આ (ત્રીજા) અધ્યાયમાં.' (કા)
4.ભગવાનના અનંતગુણો હોવા છતાં 2।5માં છ જ ગુણો શ્રવણ કરવાના કહેલા છે. તેથી ભાગવતમાં જણાતા ભગવાન જ છે, એમ (જણાવવાના) હેતુથી છ પ્રકારના કહેલ છે. (લે)
'દેહનું ગ્રહણ કરનાર જીવ દેખાતો નથી, પરંતુ દેહ જ દેખાય છે. એવી રીતે અહિં (ભગવાનના સંબંધમાં) પણ દેહ જ દેખાય છે અને તેની અંદર રહેલ ભગવાન્ બીજા જ હશે' એવી કોઈને શંકા થાય તે દૂર કરવા કહે છે, કે ભગવાનમાં દેહ અને દેહીનો ભાવ નહિ હોવાથી જે દેખાય છે તે જ ભગવાન્ છે; એમ સૂચવવા છ પ્રકારથી ભગવાનનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (યો)
અહિં જે દેખાય છે તે ભગવાનજ છે તેવા હેતુથી (તેમ જણાવવા) પહેલી કારિકામાં કહેલ 'જન્મ' વિગેરે છ પ્રકારથી છ પ્રકારના ભગવાન્ કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (કા)
5.(1)આઠ શ્લોકોથી જન્મ, (2)ચાર શ્લોકોથી વર્ણન, (3)દશ શ્લોકોથી વસુદેવે કરેલી સ્તુતિ, (4)આઠ શ્લોકોથી દેવકીજીએ કરેલી સ્તુતિ, (5)બત્રીસમા શ્લોકથી આરંભી ચૌદ શ્લોકોથી સાંત્વન અને (6)આઠ શ્લોકોથી ભગવાનનું શ્રીગોકુલ પધારવું કહેલાં છે. (કા)
જન્મનો અર્ધ તથા માત્ર સંકલના જણાવનાર 23મો શ્લોક ગણેલ નથી તે ગણતાં કુલ 53।। શ્લોક થાય છે.
6.જન્મ સાડાઆઠ શ્લોકોથી કહેવાનું કારણ અહિં જણાવેલ છે. ઐશ્વર્ય આઠ પ્રકારનું હોવાથી આઠ શ્લોકો ઐશ્વર્ય સૂચવનારા છે અને અર્ધા શ્લોકથી પ્રણવ(ૐ)માં રહેલી અર્ધીમાત્રા સૂચવેલી છે. તેથી જે આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળા છે અને પ્રણવની અર્ધીમાત્રાથી જેમનું નિરૂપણ થાય છે તે ભગવાન્ અવતર્યા છે, એમ જણાવવા સાડાઆઠ શ્લોકોથી જન્મનું વર્ણન કરેલ છે. (યો+કા)
'અર્ધમાત્રારૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે' એવી તાપનીય શ્રુતિ, અને 'અર્ધી ચોથી માત્રાવાળા ૐ એ એક જ અક્ષરથી પર પુરુષનું ધ્યાન કરવું' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રણવની ચોથી અર્ધીમાત્રા છે તે પ્રકટ થએલ હરિ ઉત્તમ છે એમ દર્શાવનારી છે. અહિં ગર્ભની વૃદ્ધિ વિગેરે બીજાના જેવાં જ હોવા છતાં પણ પ્રાદુર્ભાવના પ્રકારથી લોકથી જૂદા સ્વરૂપથી ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું છે, એમ દર્શાવવા અર્ધીમાત્રા સૂચવનાર અર્ધો શ્લોક છે. (પ્ર)
7.'તેઓ' એટલે કાલમાં રહેલા ભગવાનના અનંત ગુણો. 'વિભાગથી' એટલે ગુણના વિભાગથી અને 'અવયવોથી' એટલે કાલના અવયવોને લીધે. 'બધાનું' એટલે ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓનું જે ફલ તેને જણાવનારા છે. (પ્ર)

અધિકારી કાલમાં શુભ ફલ સૂચવનારા ઉત્તરાયણ વિગેરે ભગવાનના અનંતગુણો છે, પરંતુ ભગવાન્ સિવાય બીજા બધાનાં તેઓ 'અવયવોથી' એટલે ઉત્તરાયણ વિગેરેથી કેટલેક અંશે ફલ જણાવે છે અને તે પણ વિભાગથી ફલ જણાવે છે. તેથી કાલ કોઈક ગુણ પ્રકટ કરે છે એટલું અધ્યાહાર જાણવું. ફલ તો ભગવાન જ આપે છે, પરંતુ કાલમાં રહેલા ભગવાનના ગુણો આપતા નથી. (ભગવાન્) કાલમાં ઉત્તરાયણપણું વિગેરે પોતાના ધર્મોનો પ્રવેશ કરાવી, તેઓનું ઉત્તરાયણ વિગેરે નામ કરાવી તેમનાથી ફલ જણાવે છે, તેથી તેઓ માત્ર ફલ જણાવનારા છે, પણ ફલ આપનારા નથી. (લે+કા)

કાલ 'વિભાગથી' એટલે પુરુષના ભેદથી (અમુક પુરુષને) ઉત્તમ ફલ આપે છે, અને તે 'અવયવોથી' એટલે અવયવરૂપ સૂર્ય વિગેરે(ગ્રહો)થી ફલ આપે છે જેમકે નવમા સ્થાનમાં ગુરુ હોય તો ઇચ્છેલું ફલ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ સર્વને નવમા સ્થાનમાં ગુરુ હોતો નથી. તેથી દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વિગેરે જૂદાજૂદા પુરુષને ફલ આપે તે વિભાગથી અને સૂર્ય ચંદ્ર વિગેરે કોઈથી શુભ ફલ આપે તે અવયવોથી ફલ આપ્યું એવી લોકમાં વ્યવસ્થા છે. તેથી જીવના જન્મ સમયે કાલ હરકોઈ એક, બે કે ત્રણ ગુણો પ્રકટ કરે છે, પરંતુ ભગવાનના પ્રાકટ્ય સમયે તો આધિદૈવિક કાલે સર્વ શુભ ગુણો પ્રકટ કર્યા. તેથી શ્રીશુકે તેને સર્વગુણોવાળો કાલ કહ્યો. (યો)

8.'(ભગવાનનો જન્મ) દક્ષિણાયન, કૃષ્ણપક્ષ, મધ્યરાત્રિ વિગેરે દોષવાળા અને સર્વ કર્મો માટે નિંદાએલા (કાલમાં થયો), તેને 10।1માં સર્વ ગુણોવાળો કહ્યો તે યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી તે કાલને સર્વગુણવાળો કહેવાનું તાત્પર્ય પાંચમી તથા આ છઠ્ઠી કારિકાઓથી જણાવેલું છે. અધિકારી કાલમાં ભગવાનના અનંત ગુણો છે.

'કાલમાં ગુણો ભલે હોય, તો પણ દક્ષિણાયન વિગેરે દોષો તો એવા ને એવા રહે છે જ' એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે અહિં પહેલાં કહેલા આધિભૌતિક કાલમાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયાનું કહેલ નથી, પરંતુ હમણાં (જન્મ સમયે) જ ભગવાનની લીલાના આવિર્ભાવનો આરંભ થતો હોવાથી, જેને આગળ ભગવદ્રૂપ કાલ કહેવામાં આવશે તે લીલાના કાલનો આવિર્ભાવ થયો છે. એવી જ રીતે દેશો વિગેરે પણ (લીલાના જ પ્રકટ થયા). તેથી જ 10।1માં 'અથ' શબ્દ જૂદો આરંભ દર્શાવવા યોજેલો છે; કારણ કે આધિભૌતિક કાલ વિગેરેમાં ભગવાનનો જન્મ થયો ન હતો. જે આધિદૈવિક કાલમાં પ્રાકટ્ય થયું તે આધિદૈવિક કાલનું આધિભૌતિક કાલ અધિષ્ઠાન (રહેઠાણ) હતું, છતાં જેમ રમણ કરવાની રાત્રિઓને ભગવાને ગોપીઓને દિવસે જ દેખાડેલી (જૂઓ 10।।) તેથી તે રાત્રિઓને દિવસ કહી શકાય નહિ, તેમ આધિદૈવિક કાલનું અધિષ્ઠાન આધિભૌતિક કાલ હતો તેથી આધિદૈવિક કાલને આધિભૌતિક કહેવો યોગ્ય નથી. તેથી જ શ્રીશુકે પ્રાકટ્યના કાલને 'સર્વગુણવાળો' કહેલો છે. તેમ ન હોત તો તમે જણાવેલ દક્ષિણાયન વિગેરે દોષો પ્રકટ હોવાથી શ્રીશુક તેને 'સર્વગુણવાળો' ન કહેત. જો કે ઉત્તરાયણપણું વિગેરે ગુણોવાળા આધિભૌતિક કાલમાં પણ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થઈ શકત, છતાં આવા દક્ષિણાયન વિગેરે દોષોવાળા કાલમાં ભગવાને પોતાનું પ્રાકટ્ય કર્યું તે લોકોને એમ જણાવવા કર્યું કે પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી ઘણો જૂદા પ્રકારનો અને સર્વથી બલવાન છે, એમ અમે ધારીએ છીએ. તેથી જ 'સર્વ દેવતાઓ (સ્તુતિ કરવા આવેલ તેમ)ની હાજરીને લીધે કાલ સર્વગુણવાળો થયો

હશે,' એવી શંકા ન રહે તે માટે, તે બધા ગયા પછી, જૂદા આરંભથી 'કાલ સર્વગુણવાળો થયો' એમ કહેલ છે. 10।1માં 'સર્વગુણવાળો' કાલને કહેલ છે, તેમાં સર્વ શબ્દનો સંકોચ વિના અર્થ કરતાં, તે શબ્દથી ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણો કહેલા છે એવો અર્થ થાય છે. તેથી તેવા ગુણોવાળો કાલ ભગવદ્રૂપ છે એટલે તે લીલાનો કાલ છે એવો અર્થ થાય છે. (ટિ+પ્ર)
9.'યથા' એટલે બરાબર; અથવા 'યથા'નો આવતી કારિકા સાથે સંબંધ લેવો. (કા)
10.ભગવાન્ પધારતાં કાલે પોતાની અંદર રહેલા શુભફલ સૂચવનારા સર્વ ગુણો પ્રકટ કર્યા. તેથી તે દેખિતી રીતે દક્ષિણાયન હોવા છતાં, શુભફલ સૂચવનાર ઉત્તરાયણ વિગેરેના ધર્મવાળો હોવાથી, ઉત્તરાયણ વિગેરેરૂપ જ હતો એવો ભાવ છે. જો કે કાલ પોતાના ઉત્તમ ગુણો પ્રકટ કરે તેનું ભગવાનને કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હતું, છતાં જેમ રાજા સેવકને ઘેર જાય ત્યારે સેવક પોતાના આભરણ વિગેરે તેની સમીપ ધરે છે, તેમ કાલે પોતાના ગુણો પ્રકટ કર્યા એમ સૂચવવા, કારિકામાં 'દર્શાવવા માટે' શબ્દ યોજેલ છે. દક્ષિણાયન વિગેરે કાલમાં ભગવાને પોતાનું પ્રાકટ્ય કર્યું, તે કાલની પોતાને દરકાર નથી એમ જણાવવા કર્યું, પરંતુ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય જાણીને કાલે જ ભગવાનને દર્શાવવા પોતાની અંદર રહેલા ગુણોને પ્રકટ કર્યા એવો ભાવ છે.

'કાલમાં ગુણો ભલે હોય તો પણ દક્ષિણાયન વિગેરે દોષો તો એવા ને એવા રહે છે જ' એમ ટિપ્પણીજીમાં દોષ અને ગુણો બંને કાલમાં હતા એમ કહેલું છે, તે એવા હેતુથી કહેલ છે કે કોઈને એવી શંકા રહે, તો શ્રીમદાચાર્યચરણે જે ભાવ ગુપ્ત રાખવા કહેલો નથી તે અમે (શ્રીમત્પ્રભુચરણ) અહિં (ટિપ્પણીજીમાં) કહીએ છીએ. (તેથી ત્યાં આવિર્ભાવના કાલમાં દોષો હતા એમ કહેલ નથી.) (લે)
11.'ત્રણ પ્રકારના દેશ' એટલે 'ઉપરનો, નીચેનો અને આસપાસનો (દેશ)'. (પ્ર) 10।3માં જણાવેલ દેશ. (કા)
12.'અને' શબ્દ સર્વ ગુણોનું પ્રાકટ્ય જણાવવા યોજેલ છે. (પ્ર)
13.'એવ' 'જ' શબ્દ તે (દેશ) પણ આધિદૈવિક હતો એમ જણાવવા યોજેલ છે. (પ્ર)
14.'ત્યાં રહેલા' એટલે 'ત્રણે પ્રકારના દેશમાં ઉત્પન્ન થએલા.' (પ્ર) 'મુનિઓ અને દેવો.' (લે+કા)
15.'જાણતા હતા' એટલે 'ભગવાનનું પ્રાકટ્ય (થયું એમ) જાણતા હતા.' (પ્ર+લે+કા)
16.'જણાવવા' એટલે 'જેમનો અવતાર થાય છે તે મૂલરૂપ છે એમ જણાવવા.' (પ્ર) '(ભગવાનને) પોતાની સેવા જણાવવા.' (કા)
17-17.આ ભાગથી (અધ્યાયની) સંગતિ જણાવવા, આ અધ્યાયનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)
18.'ત્રણ પ્રકારનું દુ:ખ' એટલે '(1)કંસથી (2)કાલથી અને (3)અજ્ઞાનથી થએલ દુ:ખ.' (લે)
19.'બીજાં મોટાંઓ પૃથ્વી વિગેરે કોઈ એકના જન્મ સમયે' એવો અન્વય કરવો. (લે) 'મોટાઓના' આવી ગયું છે, તેથી 'મોટાઓ અથવા બીજા કોઈ' એવો અન્વય વધારે સારો જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.
20.એવી તેઓની બુદ્ધિ હતી (એવું તેઓ માનતા હતા), એમ આપણે જાણત (માનત). (લે)

21.ભગવાન્ વસુદેવ તથા દેવકીજીનું સાંત્વન કરતાં (પોતાનું) સ્વરૂપ જણાવે છે તે સ્વરૂપનું વર્ણન. (પ્ર) શ્લોક 32થી આરંભી ભગવાન સ્વરૂપ કહે છે તે સ્વરૂપનું વર્ણન. (લે)
22.'કાર્ય' એટલે 'ત્રણ પ્રકારનું દુ:ખ દૂર કરવું તે.' (લે)
23.'અલૌકિક' એટલે ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન, 'લોકથી' એટલે સ્નેહને લીધે, અથવા (ભગવાનનું) બાલરૂપ હોવાને લીધે, અથવા કંસથી એવો અર્થ છે. અહિં તેમની (વસુદેવ તથા દેવકીજીની) બુદ્ધિ કેવી હતી તે જણાવેલ છે. (પ્ર)
24.અહિં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો છે તે હેતુથી, રાજા બહાર નીકળે ત્યારે માર્ગને શણગારવામાં આવે છે તેમ દેવો સ્વર્ગમાં ગયા પછી તરત જ કાલનો તેના ઉત્તમ ગુણો સાથે સંબંધ થયો. કાલે એવા ગુણો પ્રકટ કર્યા તેનું કારણ એ છે કે ભગવાનનાં પ્રાકટ્યનું તેને જ્ઞાન હતું. અહિં 'અથ' શબ્દનો અર્થ 'પછી' કરેલો છે, અને નોટ 8 ટિપ્પણીમાં 'જૂદા આરંભ' માટે યોજાએલ હોવાનું કહેલ છે. ટિપ્પણીમાં સ્વતંત્ર લેખ હોવાથી, તે જૂદો પક્ષ (તર્ક) છે એમ જાણવું. (લે)
25.'ભગવાનને પોતાનું (કાલનું) સ્વરૂપ જણાવવા' એવો અર્થ છે. (લે)
26.ભગવાન્ નિત્ય હોવાથી તેમનો જન્મ હોતો નથી. તેથી ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ જ કહેવાય. તે જ રીતે જન્મરહિત ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલ ભગવાનના પુત્ર બ્રહ્માનો પણ પ્રાકૃત રીતે જન્મ થયો નથી, પણ તેમનું પણ ગુણાવતાર તરીકે પ્રાકટ્ય થયું છે તે જ અહિં કહેલ છે. (યો)
27.વાસ્તવિક રીતે (ઉપર શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) આઠમા શ્લોક સાથે જ સંબંધ છે, છતાં 'ત્યાં સુધી' શબ્દ અધ્યાહાર રાખેલ છે એમ કહેવા કરતાં આવી રીતે અન્વય કરવાથી ટૂંકાણ થાય છે તેથી આમ કહેલ છે. (પ્ર)

(1)નીચેનો, (2)ઉપરનો અને (3)આસપાસનો, એમ દેશ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે પૈકી આસપાસ દિશાઓ છે, ઉપર આકાશ છે, (અને) નીચે ભૂમિ છે. તે ત્રણેમાં દોષો ન હતા એમ કહી, (ત્રણેના) ગુણો (નીચેના શ્લોકમાં) કહે છે:

દિશ: પ્રસેદુર્ગગનં નિર્મલોડુગણોદયમ્॥
મહી મઙ્ગલભૂયિષ્ઠપુરગ્રામવ્રજાકરા॥2॥

દિશાઓ પ્રસન્ન (થઈ), આકાશ નિર્મલ તારાઓના સમૂહના પ્રકાશવાળું (થયું), ભૂમિ જેમનામાં ઘણાં મંગલો છે તેવાં શહેરો, ગામો, નેસડાઓ અને ખાણોવાળી (થઈ). 2.

તેમાં દિશાઓ દેવતારૂપ1 અને ભૂત (મહાભૂત) રૂપ1 હોય છે. તેમાં મેઘો વિગેરેને લીધે, દૂર દૃષ્ટિરૂપ પ્રસન્નતા દિશાઓની હોતી નથી2, (અને) દેવતાની પ્રસન્નતા3 તો સર્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી3 હોય છે. તેથી (સર્વને) જ્ઞાન અને સર્વ ફલ પ્રાપ્ત થાઓ એવા હેતુથી, 'દિશાઓ પ્રસન્ન (થઈ)' શબ્દોથી બંને પ્રકારની દિશાઓની પ્રસન્નતા કહેવામાં આવે છે.

(આકાશ) નિર્મલ તારાઓના સમૂહો જેમાં છે તેવું (થયું). વર્ષાઋતુમાં મેઘો કુદરતથી જ હોય છે અને તેઓને લીધે તારાઓના સમૂહોનો પ્રકાશ દેખાતો નથી, તેથી (તેઓની) નિર્મલતા કહેલી છે. 'ઉદય' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે તારાઓના) ઉદય સમયે પણ મેઘો ન હતા4 અથવા 'ઉદય'નો અર્થ 'દર્શન' જ કરવો5.

‘મહી’ એટલે ભૂમિ જેમાં ઘણાં મંગલો છે તેવી (થઈ), એટલે (ભૂમિ ઉપર) બધાં સ્થલોએ વિવાહ, પુત્રનો જન્મ વિગેરે ઉત્સવો6 તે સમયે થયા. ‘પુર’ એટલે શહેર, ગામો સાધારણ (બહુ નાનાં કે બહુ મોટાં નહિ તેવાં હોય છે), (વ્રજ) એટલે ગાયોનો નેસડો, અને ‘ખાણો’ એટલે રત્ન વિગેરેની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનો. (તે) બધાંએ જેમનામાં ઘણાં મંગલો છે તેવાં, જેમાં હતાં તેવી (ભૂમિ થઈ). 2.

1-1.‘દેવતારૂપ દિશાઓ’ એટલે ‘કાન વિગેરે દેવતારૂપ ઇન્દ્રિયો’, ‘ભૂતરૂપ દિશાઓ’ એટલે ‘પૂર્વ વિગેરે દિશાઓ’ એવો અર્થ છે. (લે)
2.‘દિશાઓ નિરાકાર છે. તેમની પ્રસન્નતા કેવી હોય?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મધ્યરાત્રે (ચોમાસામાં) મેઘો ઘણા હોવાથી પાસેની વસ્તુ પણ દેખાતી નથી તો પછી દૂરની તો કેમ જ દેખાય? અહિં તો ભગવાનના આવિર્ભાવના મહિમાને લીધે આધિદૈવિક દિશાઓના ઘણા આનંદથી થએલ પ્રકાશથી દૂર રહેલી બધી વસ્તુઓ પણ દેખાઈ. આ જ ભૌતિક દિશાઓની પ્રસન્નતા. (યો)
3-3.‘બે કાનો દિશાઓ છે’ વાક્ય પ્રમાણે દિશાઓ કર્ણેન્દ્રિયરૂપ દેવતા છે. તેઓ ભગવાનના સંબંધવાળું સર્વ શ્રવણ કરશે, એ તેમની પ્રસન્નતા. (પ્ર)
‘દેવતા’ શબ્દ સામાન્ય રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયરૂપ દેવતાઓ માટે યોજેલ છે. ભૂતરૂપ દિશાઓની પ્રસન્નતા એટલે માત્ર દૂર જોઈ શકાય તે; પરંતુ તેનાથી સર્વ ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ. દેવતાની પ્રસન્નતા સર્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એટલે ઇન્દ્રિયથી થતાં જ્ઞાન અને ક્રિયાઓ કરાવનારી છે. (લે) ‘ભૂતરૂપ દિશાઓ’ એટલે પૂર્વ વિગેરે દિશાઓ, તેમની પ્રસન્નતા મેઘો વિગેરે જતા રહેવાથી થાય. તેનું ફલ દૂર જોઈ શકાય તે, એટલે જ્ઞાન. ‘દેવતારૂપ દિશાઓ’, એટલે ઇન્દ્રિયરૂપ દેવતાઓ. તેમની ‘પ્રસન્નતા’ એટલે કાર્ય કરવાનાં સામર્થ્યથી સર્વ ફલ થાય.
4.આ અર્થમાં ‘નિર્મલ તારાઓના સમૂહો ઉદય સમયે હતા જેમાં’ એ પ્રમાણે સમાસ છોડવો. (પ્ર)
5.આ અર્થમાં ‘નિર્મલ તારાઓના સમૂહોનો ઉદય છે જેમાં’ એ પ્રમાણે સમાસ છોડવો. (પ્ર)
6.બધાં સ્થલોએ વિવાહ અને પુત્રના જન્મથી થતા ઉત્સવો એટલે આનંદો થવા મંડ્યા, એટલે વિવાહ અને પુત્રના જન્મથી જેવા આનંદો થાય તેવા આનંદો ભૂમિ ઉપર બધે થવા મંડ્યા એવું તાત્પર્ય છે. (યો)

એવી રીતે દેશ અને કાલના ગુણો કહી, જૂદાંજૂદાં ભૂતો (મહાભૂતો)ના મુખ્ય ભૌતિક1 (પદાર્થો)ના ગુણો કહે છે:

નદ્ય: પ્રસન્નસલિલા હ્રદા જલરુહશ્રિય:॥
દ્વિજાલિકુલસન્નાદસ્તબકા વનરાજય:॥3॥

નદીઓ સ્વચ્છ જલવાળી (થઈ). ધરાઓ કમલની શોભાવાળા (થયા). વનની હારો પક્ષીઓ અને ભમરાઓના કુલોના અવાજવાળા પુષ્પના ગુચ્છાઓવાળી (થઈ). 3.

તે પૈકી પ્રથમ આ શ્લોકના (પૂર્વાર્ધથી) જલોના ગુણો કહે છે. જો કે જલો ઘણા પ્રકારનાં છે અને તેમના એકવીસ2 ભેદો છે તો પણ તે (1)સ્થિર અને (2)વહેતાં એવાં બે પ્રકારનાં જ છે. તેથી (તે) બંને પ્રકારનાં (જલોના) ગુણો કહે છે. નદીઓમાં કાલને લીધે

(ચોમાસામાં) કાદવવાળું જલ હોય છે, તે (કાદવ) આધિદૈવિક કાલને લીધે અથવા કાલને નિયમમાં રાખનાર3 ભગવાનને લીધે દૂર થાય છે, તેથી કાલને નિયમમાં રાખનાર ભગવાન્ પધારતાં નદીઓ સ્વચ્છ છે જલ જેઓનાં તેવી થઈ. (એમ) દોષ (કાદવ) દૂર થયો, એમ જણાવી સ્વાભાવિક ગુણ (સ્વચ્છતા) કહ્યો. ધરાઓનાં સ્થિર (જલો) છે. (તેઓ) જલમાં ઉગનાર કમલોની શોભા છે જેઓમાં, તેવા થયા. જલનો જે આ સારરૂપ (ઉત્તમ) અંશ છે તે કમલ વિગેરે4 છે. તેથી આથી અસાધારણ ગુણો કહેલા છે.

ગંધ ભૂમિનો મુખ્ય ગુણ છે તેથી, અને તે પુષ્પ વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી, ભૂમિના ગુણો કહેવા માટે ગંધનું કાર્ય અને રસનું કાર્ય5 કહીને પુષ્પ વિગેરે સંપત્તિવાળી વનરૂપ ભૂમિને ઉત્તરાર્ધથી જણાવે છે. 'દ્વિજો' એટલે પક્ષીઓ, અને 'અલિ' એટલે ભમરાઓ, (એ) બંનેના કુલો (સમૂહો), તેઓના અવાજવાળા પુષ્પોના ગુચ્છો જેમનાં થયા, તેવી વનરાજી એટલે વન (વૃક્ષો)ની હારો થઈ. 3.

1.નદીનાં જલો વિગેરે ભૂતરૂપ (મહાભૂત પોતે) નથી, પરંતુ ભૌતિક છે, તેતે મહાભૂતના મુખ્ય પદાર્થો છે. (લે)
2.તૈત્તિરીય સંહિતામાં જલના 22 ભેદો કહેલા છે, તેમાં 22મો 'પહેલાં કહેલ બધાં' એટલે પહેલાં કહેલાં 21 ગણેલો હોવાથી જૂદો નથી, તેથી 21 ભેદ રહે છે. (પ્ર)
3.કાલને નિયમમાં રાખનાર સંકર્ષણ, જે ભગવાનને વશ છે તેને લીધે. (પ્ર) આ પછી તરત જ 'કાલનિયન્તરિ ભગવતિ' શબ્દો આવતા હોવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવો યોગ્ય જણાતો નથી.
4.'વિગેરે' શબ્દથી બીજાં બધાં જલમાં ઉગનારાં (પોયણાં વિગેરે) કહેલ છે. (લે)
5.પક્ષીઓ અને ભમરાઓનું હોવું એ અનુક્રમે આ કાર્ય છે.

ववौ वायु: सुखस्पर्श: पुण्यगन्धवह: शुचि:॥
अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत॥4॥

સુખ (ઉત્પન્ન કરનાર) સ્પર્શવાળો, પુણ્ય ગંધ ફેલાવનાર, પવિત્ર વાયુ વાવા મંડ્યો,અને તે સમયે દ્વિજાતિઓના શાંત અગ્નિઓ પ્રદીપ્ત થયા. 4.

'વાયુ વાવા મંડ્યો' એ (શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.) સુખ (ઉત્પન્ન કરનાર) સ્પર્શ એ વાયુનો ગુણ છે, અને ભૂમિની ગંધ તે ફેલાવે છે, એ (તેનું) શુભ કાર્ય છે. પુણ્ય ગંધને ફેલાવે તે 'પુણ્યગન્ધવહ:' પુણ્ય ગંધ ફેલાવનાર. 'પવિત્ર' એટલે ગંગા વિગેરેના જલના સંબંધવાળો, અથવા દોષ વિનાનો, અથવા જે વાયુ શુભ સૂચવનાર હોય તે પવિત્ર.

'અગ્નિઓ' એટલે લૌકિક1 અને વૈદિક2(અગ્નિઓ), 'દ્વિજાતિઓના' એટલે જે રાખવાની (શાસ્ત્રમાં) મના કરેલી હોય તે સિવાયના3. તેમાં (દ્વિજાતિઓના અગ્નિઓમાં) પણ અશુભ કાર્ય માટે રહેલા હોય તે (પ્રદીપ્ત થયા) ન હતા, એમ જણાવવા 'શાન્ત' (શબ્દ યોજેલ છે.) (તેવા દ્વિજાતિઓના શાંત અગ્નિઓ) તે સમયે 'સમિન્ધત' સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયા, એટલે તે સમયે શુભ અગ્નિઓ ભારેલા હોવા છતાં જ્વાલાવાળા (પ્રદીપ્ત) થયા એવો અર્થ છે. 4.

1.‘લૌકિક’ એટલે ‘સ્માર્ત.’ (યો)
2.‘વૈદિક’ એટલે ‘અગ્નિહોત્ર વિગેરે (વૈદિક ક્રિયા)ના સંબંધવાળા. (યો)
3.‘જે રાખવાની મના કરેલી હોય તેવા’ એટલે અસુરો વિગેરેના શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ દુષ્ટકર્મોના સંબંધવાળા (એવાં કર્મો કરવા પ્રકટાવેલા). આવા અગ્નિઓ તે સમયે પ્રદીપ્ત થયા ન હતા, એમ જણાવવા ‘દ્વિજાતિઓના’ શબ્દ યોજેલ છે. (યો)

મનાંસ્યાસન્ પ્રસન્નાનિ સાધૂનામસુરદ્રુહામ્॥
જાયમાનેઽજને તસ્મિન્ નેદુર્દુન્દુભયો દિવિ॥5॥

અસુરો જેઓનો દ્રોહ કરે છે તેવા સત્પુરુષોનાં મનો પ્રસન્ન થયાં. જન્મરહિતનો જન્મ થતાં આકાશમાં દુંદુભિઓ વાગવા મંડ્યાં. 5.

મન સાત્ત્વિક અહંકારનું કાર્ય1 છે, તેથી ભૌતિક(પદાર્થો)ના ગુણોનું (વર્ણન કરવાના) સમયમાં મનના પણ ગુણો કહે છે. જ્યારે સત્ત્વ પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરે છે2 ત્યારે મનો પ્રસન્ન થાય છે. મન તો દૈત્યના સંબંધવાળું (દૈત્યનું) પણ હોય3, તેથી તેવાં (મન પ્રસન્ન થયાં) ન હતાં એમ કહેવા ‘સત્પુરુષોનાં’ એમ કહેલું છે. આ ‘સત્પુરુષ’ શબ્દ દૈત્ય સિવાયના બધાને માટે યોજેલ છે એમ જણાવવા, ‘અસુરો જેમનો દ્રોહ કરે છે તેવા’ શબ્દો યોજેલ છે. વ્યવહારમાં સારા માર્ગે રહેતા હોય તેમને માટે ‘સત્પુરુષ’ પદ યોજાય છે. આ સ્થિતિ સ્થૂલ કાલમાં4 પણ હોય છે, તેથી (જન્મની) સમીપના કાલમાં5 ખાસ ચિહ્ન (થયું) તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. અજનનો જન્મ થતાં આકાશમાં દુંદુભિઓ વાગવા મંડ્યાં. ‘તસ્મિન્’ એટલે તે(જન્મસ્થાન)ની નજીકમાં, જેમ વસુદેવ વિગેરે સાંભળે તેમ (વાગવા મંડ્યાં). નૃત્ય અને વાદિત્ર (વાજાં) આકાશના6 ગુણો (છે). દુંદુભિ મંગલ વાદિત્ર છે. (દુંદુભિઓ) પોતાની મેળે જ વાગવા મંડ્યાં, પરંતુ કોઈએ વગાડ્યા ન હતાં. 5.

1.તામસ અહંકારનું કાર્ય (ભૂતો મહાભૂતો) છે. તેમનું નિરૂપણ (ઉપર) કર્યું. સાત્ત્વિક-અહંકારનું કાર્ય મન છે, તેનું અહિં નિરૂપણ કરે છે. રાજસઅહંકારનું કાર્ય ઇન્દ્રિયો છે, તેમનું નિરૂપણ મનનું નિરૂપણ કરવાથી થઈ જાય છે; અને દેવતારૂપ ઇન્દ્રિયોનું નિરૂપણ બીજા શ્લોકમાં ‘કાન’ના નિરૂપણથી જણાવ્યું. તેથી ત્રણે પ્રકારના અહંકારના કાર્યનું નિરૂપણ થઈ ગયું, એવો અર્થ છે. (લે)
2.જ્યારે ભગવાન્ સત્ત્વ ઉપર આરુઢ થાય છે, એમ ‘ભગવાન્’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. મનના કારણ સત્ત્વ ઉપર ભગવાન્ આરુઢ થાય ત્યારે મન પ્રસન્ન થાય જ એવો અર્થ છે. (લે)
3.સત્ત્વરૂપવાળા શમ વિગેરે ગુણોમાં અસુરોની રુચિ હોતી નથી, તેથી સત્ત્વથી તેઓની (તેઓનાં મનોની) પ્રસન્નતા થતી નથી. (લે)
4.‘સ્થૂલ કાલ’ એટલે ‘જન્મથી કાંઈક પહેલાંનો અને જન્મથી કાંઈક પછીનો માયાની ઉત્પત્તિ સુધીનો કાલ.’ (લે) ‘સ્થૂલ કાલ’ એટલે સાધારણ કાલ, એવો અર્થ પણ લઈ શકાય. સત્પુરુષોનાં મન સાધારણ કાલમાં પણ પ્રસન્ન હોય છે.
5.‘સમીપનો કાલ’ એટલે ‘જન્મ સમયનો કાલ.’ ‘જન્મ થતાં’ એમ વર્તમાનકાલનો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી એવો અર્થ થાય છે. ‘જ્યારે જન્મરહિતમાંથી જેમનો જન્મ થએલ તેમનું નક્ષત્ર થયું ત્યારે જ સર્વગુણોવાળો કાલ થયો, ત્યારે જ દિશાઓ પ્રસન્ન થઈ, ત્યારે જ

સત્પુરુષોનાં મનો પ્રસન્ન થયાં,' એવો સંબંધ છે. (લે) 'સમીપનો કાલ' કહ્યો તેથી તે જન્મનો જ કાલ નહિ, પણ જન્મ થવાની તૈયારી થઈ તે સમયનો કાલ; જન્મકાલથી સહેજ પહેલાંનો કાલ હોવો જોઈએ. 'જન્મ થતાં' એમ વર્તમાનકૃદંત છે, તેનો વર્તમાનકાલની સમીપના કાલ માટે પણ ઉપયોગ 3।131 સૂત્ર પ્રમાણે થાય છે.

6.'આકાશના' એટલે 'આકાશનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તેવા અંતરિક્ષ લોકના.' (લે)

જગુ: કિન્નરગંધર્વાસ્તુષ્ટુવુ: સિદ્ધચારણા:॥
વિદ્યાધરાશ્ચ ननृतुરપ્સરોભિ: સમં મુદા॥6॥

કિંનરો અને ગંધર્વો ગાન કરવા મંડ્યા. સિદ્ધો અને ચારણો સ્તુતિ કરવા મંડ્યા; અને વિદ્યાધરો આનંદથી અપ્સરાઓ સાથે નૃત્ય કરવા મંડ્યા. 6.

કિંનરો અને ગંધર્વો પણ ઉલ્લાસવાળા હૃદયવાળા થઈ ગાન કરવા મંડ્યા. (તેઓ ભગવાનનો જન્મ થાય છે એમ) જાણ્યા વિના જ1 (ગાન કરવા મંડ્યા) એમ જાણવું. એમ ન હોય (તેઓ ભગવાનનો જન્મ થાય એમ જાણીને ગાન કરવા મંડ્યા હોય) તો માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું ન કહેવાય. સિદ્ધો અને ચારણો સ્તુતિ કરવા મંડ્યા, એટલે તે સમયે અકસ્માતથી જ (કાંઈ પણ કારણ જાણ્યા વિના જ) સ્તુતિ કરવા મંડ્યા, કારણ કે તેઓ વૈતાલિક (ભાટ) જેવા છે. 'વિદ્યાધરો' એટલે નૃત્ય કરનારા. 'ચ' 'અને' શબ્દથી વિદ્યાધરીઓ (કહેલી છે). વિદ્યાધરો અને વિદ્યાધરીઓ નૃત્ય કરવા મંડ્યા. 'અપ્સરાઓ સાથે' (નૃત્ય કરવા મંડ્યા) તેથી આનંદના આવેશથી જ નૃત્ય કરવા મંડ્યા, પરંતુ શાસ્ત્રીય નૃત્ય કરતા ન હતા (એમ કહેલું છે.) 'મુદા' એટલે આનંદથી1 (નૃત્ય કરવા મંડ્યા), પરંતુ કોઈની પ્રેરણાથી નૃત્ય કરતા ન હતા. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તે સમયે પોતે જ પોતાની અંદર આનંદનો આવિર્ભાવ થવાથી અકસ્માત્ નૃત્ય કરવા મંડ્યા. આથી (આનો) એવો અર્થ થાય છે કે જે કોઈ જે વિદ્યામાં આનંદ પામતા તેઓ આનંદથી અકસ્માત્ તેતે કાર્ય કરવા મંડ્યા. 6.

1-1.આ શ્લોકમાં આનંદથી ગાન, સ્તુતિ તથા નૃત્ય કરવા મંડ્યા એમ કહેલ હોવાથી, તેઓને ઘણો આનંદ થવાથી જ તેઓ ગાન વિગેરે કરતા હતા, પરંતુ તે કરવાનું કારણ જાણતા ન હતા એમ સૂચવેલું છે. તેથી જ 'જાણ્યા વિના જ' (ગાન વિગેરે કરવા મંડ્યા) એમ કહેલ છે. (લે)

મુમુચુર્મુનયો દેવા: સુમનાંસિ મુદાન્વિતા:॥
મન્દં મન્દં જલધરા જગર્જુરનુસાગરમ્॥7॥

મુનિઓ અને દેવો આનંદવાળા થઈ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા મંડ્યા. વાદળાંઓ સાગરની સમીપ મંદમંદ ગાજવા મંડ્યા. 7.

દેવો અને મુનિઓ (ભગવાનનો જન્મ થાય છે, એમ) જાણીને1 જ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા મંડ્યા. મુનિઓ શબ્દના બલવાળા2 (હોય છે), અને દેવો અર્થના બલવાળા3 (હોય છે.) બંને પ્રામાણિક4 (સત્યવક્તા, વિશ્વાસપાત્ર) હોય છે, (અને) પોતપોતાની સેવા તથા જ્ઞાન જણાવવા માટે (તેમણે) હર્ષવાળા થઈ શુભ સૂચવવા માટે 'સુમનાંસિ' એટલે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી.

મેઘો તદ્દન ન હોય તો, વિપરીત થએલો કાલનો ધર્મ5 અશુભ કરનારો થાય; તેથી ‘વાદળાંઓ સાગરની સમીપ મંદમંદ ગાજવા મંડ્યા’ એમ તેઓનું (મેઘોનું) પણ કાર્ય કહેલ છે. 7.

આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન શ્રીમત્પ્રભુચરણે નીચે પ્રમાણે કરેલું છે:

પછી મુનિઓએ ‘સુષ્ઠુ’ (પોતાનાં) સારી રીતે દોષવિનાનાં ‘મનાંસિ’ મનોને પુરુષોત્તમનો સંબંધ (સમાધિમાં) નહિ હોવાથી, (તેમને) સમાધિમાંથી બહાર કાઢી, તેમના (પુરુષોત્તમના) આવિર્ભાવના સ્થાને, (તેમની) વૃષ્ટિ કરી, એવો અર્થ છે; દેવોએ તો પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, એવો અર્થ છે. તેથી જ ‘પુષ્પ’ વિગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરતાં, ‘સુમનઃ’ શબ્દ (પુષ્પ અને દોષરહિત મન એ) બંને અર્થવાળો હોવાથી તે શબ્દ યોજેલ છે; અને ‘સુમનસઃ’ એમ નારીજાતિનું રૂપ યોજેલ નથી, કારણ કે નારી જાતિમાં તેનો અર્થ પુષ્પો જ થાય છે. આમ ન હોય તો ભૂમિ ઉપર રહેલા મુનિઓ, આકાશમાં રહેલા દેવો સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે એ કેમ સંભવે? મન ઉજ્જ્વલ (ઉજળું) અને સંકોચ તથા વિકાસ ધર્મોવાળું હોવાથી, (તેનું) પુષ્પ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવે તેમાં (કાંઈ) વિરોધ નથી. ‘આનંદવાળા’ શબ્દથી તેમાં (મનરૂપી પુષ્પમાં) આનંદના આવેશરૂપ મકરંદ(રસ)ની સંપત્તિ સૂચવેલી છે. સારાં (દોષવિનાનાં) મનોની વૃષ્ટિનો વિચાર કરતાં જલની વૃષ્ટિ નજીવી છે અને અદ્ભુત નથી એમ માની મેઘોએ વૃષ્ટિ કરી નહિ, પરંતુ ત્યાં ગર્જના ન હતી તેથી તેટલું કાર્ય કર્યું, એમ ‘વાદળાંઓ મંદમંદ ગાજવા મંડ્યાં’ શબ્દોથી કહેલ છે. મેઘો મોટેથી ગર્જના કરે તો તે પહેલાં કહેલાં વાજીંત્રો, ગાન વિગેરેનું શ્રવણ થવામાં વિઘ્ન કરનાર થાય, તેથી તેમ ન થાય તે માટે ‘મંદમંદ (ગાજવા મંડ્યાં)’ એમ કહેલ છે. તેમ ન હોય તો (મેઘો મોટેથી ગાજે તો) તે (વાજીંત્ર, ગાન વિગેરે) વ્યર્થ થાય. તેથી વાજીંત્રનું વાગવું, ગાન, ગર્જના એક સાથે થએલ હોવા છતાં, એક બીજા સાથે મિશ્ર થએલાં બધાએ સાંભળ્યા એવો ભાવ છે. વળી (મેઘો) માત્ર ગાજ્યા જ, પરંતુ વરસ્યા નહિ, કારણ કે તેઓ ‘જલધરાઃ’ જલને ધારણ કરનારા જ હતા, પરંતુ ‘જલમુચઃ’ જલ વરસનારા ન હતા. આનો આશય એવો છે કે મેઘો તો ભગવાનના પ્રાકટ્ય પહેલાં લોકમાં નીલ (શ્યામ) રંગ વખાણવા યોગ્ય (ગણાતો) નથી એમ માનીને, અને પોતે તેવા (શ્યામ રંગના) હોવાથી, (પોતે) તેવા (શ્યામ) ન રહે તે માટે જલ વરસનારા થતા હતા; હવે પોતાના જેવા રંગનો અંગીકાર કરીને ભગવાન્ પ્રકટ થશે તેથી, અને ભવિષ્યમાં કવિઓ (‘ઘનશ્યામ’ કહી) પોતાની ઉપમા (ભગવાનને) આપશે, અને તેને લીધે પોતાનો જન્મ સફલ થશે તેવા હેતુથી, હર્ષને લીધે પોતાને શ્યામ રંગ જ ઇષ્ટ હોવાથી અને તેનું (પોતાના શ્યામ રંગનું) કારણ જલનું ધારણ જ છે કારણ કે જલ ધારણ ન કરે તો શ્વેત રંગ થાય, તેથી ‘જલધરાઃ’ જલ ધારણ કરનારા થયા.

મરકત, ઇંદિવર વિગેરે (મણિઓ) પણ સમાન રંગના (શ્યામ) છે તો પણ (મેઘો) પોતે વિજળીના સહભાવવાળા હોવાથી, કામિની(વીજળી)ના શરીરરૂપ કનકલતાથી શણગારાએલા હોવાની દશામાં, (વીજળીનું અને પોતાનું એવા) બે રૂપવાળા હોવા છતાં, (ભગવાનની) સમાન રંગવાળા રહે છે એ તેમનું આધિક્ય (ઉત્તમપણું) છે, એમ ‘જલધર’ શબ્દથી સુચવેલું છે, કારણ કે જલવાળા મેઘોમાં જ વીજળીનો સહભાવ જોવામાં આવે છે.

વળી પોતાના ‘ગાંભીર્ય’ ગુણનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે એવા ગર્વથી સમુદ્ર ગાજે છે; તેનો તે ગર્વ દૂર કરવા ધર્મ (ગાંભીર્ય) કરતાં સ્વરૂપની સમાનતા (શ્યામ રંગ) જે, પોતામાં છે તે અધિક છે એમ જણાવવા, (મેઘો) સાગરની પેઠે (‘અનુસાગરમ્’) (ગાજે છે) એમ કહેલું છે. 7.

1.આ શ્લોકમાં ‘આનંદવાળા’ થઈને એમ કહેલ છે, પણ આનંદથી ક્રિયા કરી એમ કહેલ નથી. તેથી દેવોએ (ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે એમ) જાણીને જ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી એમ કહેલ છે. રસની વૃદ્ધિ થતાં ગાન વિગેરે તો સ્વત: થાય, પરંતુ (વૃષ્ટિ કરવાના) કારણના જ્ઞાન વિના પુષ્પોની વૃષ્ટિ ન થાય, એવો ભાવ છે. (લે)
2.‘શબ્દના બલવાળા’ એટલે ‘શબ્દથી બલ છે જે મનું તેવા.’ પોતાના (વેદના) અધ્યયનના બલવાળા. (લે)
3.મંત્રના અર્થરૂપ દેવોને જાણીને, તે મંત્રોથી હોમ કરવામાં આવે ત્યારે તેવા હોમેલા પદાર્થના ભોગથી દેવો પુષ્ટ થાય છે. તેથી ‘અર્થેન’ અર્થથી થતા યોગથી ‘બલં’ બલ છે જેમનું તેવા દેવો છે. (લે)
4.‘પ્રમાણ’ એટલે વેદ; તેના સંબંધવાળા અથવા તેનાથી જેમનો નભાવ થાય છે તે. પ્રામાણિક. આ પહેલાંના શ્લોકોમાં રૂપલીલાના સંબંધવાળા ગુણો કહેલા છે, અને આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં નામલીલાના સંબંધવાળા ગુણો કહેલા છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં દોષોનો અભાવ જણાવેલ છે. એવી રીતે સાત શ્લોકોથી રૂપ અને નામની વ્યવસ્થા કહેલી છે એમ સૂચવ્યું છે. (લે)
5.ચોમાસામાં મેઘો હોય એ તે કાલનો ધર્મ છે. તેથી મેઘો ન હોવા તે એ કાલનો વિપરીત ધર્મ થયો.

એવી રીતે દેશના, કાલના, ત્યાં રહેલાઓના1 અને ઋતુના2 ગુણો કહી, નીચેના શ્લોકમાં રાત્રિના3 તથા તે (ભગવાનના પ્રાકટ્યના) મુહૂર્તના ગુણો કહે છે:

નિશીથે તમઉદ્ભૂતે જાયમાને જનાર્દને॥
દેવક્યાં વિષ્ણુરૂપિણ્યાં વિષ્ણુ: સર્વગુહાશય:॥8॥
આવિરાસીદ્ યથા પ્રાચ્યાં દિશીન્દુરિવ પુષ્કલ:॥

જેમાં જનાર્દનનો જન્મ થવાનો સમય થયો, જેમાં અંધકાર મટી ગયો તેવી મધરાત જ્યારે થઈ ત્યારે જેમ પૂર્વદિશામાં પૂર્ણચંદ્રનો આવિર્ભાવ થાય તેમ વિષ્ણુના રૂપવાળાં દેવકીજીમાં સર્વ ગુહાઓમાં શયન કરનાર વિષ્ણુનો આવિર્ભાવ થયો. 8॥.

‘નિશીથ’ એટલે પીસ્તાલીસ અને છેતાલીસ (એ) બે ઘડીઓની મધરાત4. ‘જેમાં અંધકાર મટી ગયો છે’ શબ્દથી તે (કાલ) દોષવિનાનો (કહેલો છે.) ‘તમ:’ અંધકાર ‘ઉદ્ભૂતં’ ઊંચું થએલું એટલે મટી ગએલું છે જેમાં, (એવું નિશીથ થયું); કારણ કે જે જતો રહે છે (મટી જાય છે) તે બેઠેલો રહેતો નથી.

‘જેમાં જનાર્દનનો જન્મ થવાનો સમય થયો5’ એમ ગુણો કહેલા છે. જેટલા ગુણથી ‘જન’ માણસોની અવિદ્યાનો ‘અર્દયતિ’ નાશ કરે, એટલે સર્વની અવિદ્યાના નાશ કરનારનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તેવા ગુણવાળો નિશીથ (થયો) એવો અર્થ છે.5 મૂલભૂત6 (ભગવાન્)ના

ગુણો પ્રકટ થવામાં અને ભૌતિક7 (પદાર્થોના ગુણો) પ્રકટ થવામાં ભગવાનનો જન્મ કારણ હતો, એમ કહેવા 'જન્મરહિતનો જન્મ થતાં' એમ વચ્ચે (શ્લો.5માં) કહેલું છે. (ભગવાન્) જન્મરહિત હોવાથી, કાલ (તેમના જન્મનું) કારણ નથી, પરંતુ કાલમાં એવા (ઉત્તમ) ગુણો હોવાનું કારણ જન્મરહિત (ભગવાન) જ છે, એમ વચ્ચે (શ્લો.5માં) કહ્યું; અને વળી અંતમાં 'જેમાં જનાર્દનનો જન્મ થવાનો સમય થયો' એમ સર્વની અવિદ્યાનો નાશ કરવા (ભગવાનનો) પ્રાદુર્ભાવ થતાં, સર્વમાં રહેલાં ગુણો પ્રકટ થાય છે, એમ (સર્વના ગુણો) પ્રકટ થવાનું કારણ કહેલું છે. એવી રીતે (વાક્યની) યોજના કરતાં ભગવાનનાં ત્રણે અવતાર (અહિં) કહેલા છે. (1)સર્વના ધર્મનું રક્ષણ કરનાર8 અનિરુદ્ધ, (2) અજ્ઞાન દૂર કરીને સર્વને મુક્તિ આપનાર9 સંકર્ષણ (અને) (3)દેવકીજીમાં પ્રદ્યુમ્ન,10 નંદજીના ઘેર વાસુદેવ (પ્રકટ થશે) એટલે ભગવાનનો સર્વરૂપથી11 પણ આવિર્ભાવ થયો છે એમ કહેલું છે. દોષ નહિ રહેવામાં અને ગુણો પ્રકટ થવામાં ભગવાન જ કારણ છે, પરંતુ તેવો (તેવા ગુણવાળો) પણ કાલ કારણ ન હતો. (ભગવાનની) સાથે જન્મેલ કોઈક હોય, તેથી એક(કાલ)ને જ જો (દોષ નહિ રહેવાનું અને ગુણો પ્રકટ થવાનું) કારણ કહેવામાં આવે, તો તે સમયે ઉત્પન્ન થએલો બીજો પણ ભગવાનના જેવો હોય. તેથી ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ જ ગુણો પ્રકટ થવામાં કારણ હતો, અને ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થવાનો હતો તે માટે જ ગુણો પ્રકટ થએલ એમ જણાવેલ12 છે.

એવી રીતે સર્વ અંશોવાળા13 ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ 'દેવક્યામ્' (વિગેરે) શબ્દથી કહેલ છે. દેવકીજીમાં વિષ્ણુનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. 'દેવકી' એટલે દેવોનો સમૂહ. દેવોનો સમૂહ સંપૂર્ણ14 થાય ત્યારે પૂર્ણ (પૂરેપૂરું) સત્ત્વ થાય છે, અને જેમ અગ્નિનો આવિર્ભાવ થવામાં અરણિ આધાર છે તેમ તે (પૂરેપૂરું) સત્ત્વ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવામાં આધાર તરીકે15 કારણ થાય છે. જેમાં કાંઈ પણ ક્રિયા કરવામાં આવી નથી તેવી માત્ર અરણિ પણ (અગ્નિનો આવિર્ભાવ થવામાં) કારણ નથી, એટલે મથનને16 ઠેકાણે કાંઈક કહેવું જોઈએ. તે 'વિષ્ણુનાં રૂપવાળાં' શબ્દથી કહેલ છે. વિષ્ણુનું રૂપ આ (દેવકીજી)માં છે, તેથી (તે) 'વિષ્ણુનાં રૂપવાળાં' છે. તેમાં (દેવકીજીમાં) રહેલા ભગવાનના રૂપે જ ભગવાનને પ્રકટ કર્યા, પરંતુ (ભગવાનને પ્રકટ કરવામાં) કોઈ પ્રકારનો (દેવકીજીનો) પ્રયત્ન, અથવા પ્રસવનો વાત (વાયુ) વિગેરે કારણ ન હતું; તેથી તેવું (કાંઈ) કારણ ન હતું એમ કહેવા આ17 રૂપ જ (કારણ) કહેલું છે એવો સિદ્ધાંત છે.

દેવકીજીમાં રહેલ આધિદૈવિક (ભગવાનને પ્રકટ કરવામાં કારણરૂપ હતો) એમ કેટલાક કહે છે18. તેમ હોય તો 'વિષ્ણુરૂપા19' એવો અર્થ થાય. (એવો) બીજો પાઠ લેવામાં આવે તો પણ (દેવકીજીમાં રહેલ આધિદૈવિક) દેવ વિષ્ણુ જ છે. 'વિષ્ણુ' એટલે સર્વત્ર રહેનાર પુરુષોત્તમ જેમને વેદાંતમાં 'બ્રહ્મ' શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

તે (વિષ્ણુ) સ્થલે રહેનાર હોવાથી (તેમનો) પ્રાદુર્ભાવ ભાક્ત20 (ગૌણ) થાય, એવી શંકા થાય તેથી, સર્વ સ્થલે રહેનાર હોવા છતાં જે સર્વની અંદર રહેલા21 છે (અને) સર્વના અંતર્યામી છે તે અંદર રહેનાર જ બહાર પધારેલા છે એમ કહેવા, સર્વની 'ગુહા' 'ગુહા' એટલે હૃદયરૂપ આકાશ22, તેમાં 'આ' સર્વ તરફ 'શેતે' શયન કરે છે એટલે રહે છે તે '(સર્વની) ગુહામાં શયન કરનાર' એમ કહેલું છે. આથી23 એમ જણાવેલું છે કે સર્વ ભજન

કરે તે માટે (ભગવાને) પોતે હૃદયમાં રહી તેમને પરાયણ રહેનારા કૃતાર્થ થશે એમ જણાવવા વેદો રચ્યા; તે (ભગવાન્) હવે અહિં જ પ્રકટ થયા છે તેથી હવે પછી પહેલાંની ગોઠવણ યોગ્ય નથી, પરંતુ આ (બહાર પ્રકટ થએલા ભગવાન)ની જ બહાર સેવા કરવી.

'પ્રાદુરાસીત્' એટલે પ્રાદુર્ભૂત થયા, અકસ્માત્ પ્રકટ થયા, અંદર જેમનો અનુભવ થતો હતો24 તેમનાં બહાર દર્શન થયાં; પરંતુ તેમાં (ભગવાનના બહાર પ્રકટ થવામાં) દેવકીજીનો કોઈપણ પ્રયાસ થયો ન હતો, (ભગવાનના બહાર પ્રકટ થવામાં) કારણરૂપ ન હોય તેવાં જ્ઞાન25 અથવા સાવધાનપણું25 પણ થયાં ન હતાં. તે બહાર પ્રકટ થએલ ભગવાન્ સંપૂર્ણ જ26 આનંદમય હતા એમ જણાવવા, 'જેમ પૂર્વદિશામાં ચંદ્ર(નો આવિર્ભાવ થાય) તેમ' શબ્દોથી આધાર27 અને જે પ્રકટ થએલ27 તે બેનું દૃષ્ટાંત કહે છે. સર્વ દેવતાવાળી પૂર્વદિશા સર્વેએ આદર કરવા યોગ્ય છે, તે પણ (ચંદ્ર) આવતાં માત્ર રસ્તારૂપ જ છે, પરંતુ (તેને) જન્મ આપતી નથી28. 'ઇંદુ:' ચંદ્ર અમૃતમય છે. 'ઇદ્' (ધાતુ) ઘણા ઐશ્વર્યના અર્થમાં યોજાય છે તેથી ઇંદુ ઘણા ઐશ્વર્યવાળો આનંદમય છે. તે પ્રથમ29 પૂર્વદિશામાં પૂરો દેખાય છે. ખંડ (અપૂર્ણ ચંદ્ર) તો (આકાશની) મધ્યમાં અથવા અંતે (પશ્ચિમમાં) (દેખાય છે.) ખંડ પણ પૂર્વદિશામાં ઊંચે દેખાય છે30 તેથી (દૃષ્ટાંતમાં કહેલ ચંદ્ર) તેવો નથી, એમ જણાવવા 'પૂર્ણ' શબ્દ યોજેલ છે. 'પુષ્કલ:' એટલે પૂર્ણ. 'પુષ્કલ' શબ્દથી પુષ્ટ પણ કહેલ છે, તેથી તેને કલંકરહિત જણાવેલ છે.

'આનકદુન્દુભિની પત્નીઓ ઘણી હતી, (છતાં) દેવકીજીમાં જ (ભગવાનનો) આવિર્ભાવ થવાનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા 'જેમ પૂર્વદિશામાં પૂર્ણચંદ્ર(નો આવિર્ભાવ થાય)' એવું બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. અહિં31 'પૂર્વ' વિગેરે પદોની આવૃત્તિ જાણવી32. આમ હોવાથી જેમ પૂર્ણચંદ્રના પ્રાકટ્યનું સ્થાન પૂર્વદિશા જ છે, તેવી રીતે પૂર્ણ શક્તિવાળા પુરુષોત્તમનું પ્રાક્ટ્યનું સ્થાન દેવકીજી જ છે તેથી તેમ33 છે, એવો અર્થ છે. તેથી દેવકીજી અને વસુદેવ (એ) બે બેઠાં હતાં ત્યારે સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા સર્વ કલાઓથી પૂર્ણ ભગવાનનો (તેમની) પાસે અકસ્માત્ આવિર્ભાવ થયો. તેથી જ તેઓના આશ્ચર્ય અને વર્ણનની સંગતિ થાય છે.

દાસીનાં સર્વરક્ષાર્થં નિમિત્તીકૃત્ય તાદૃશમ્॥કા.8॥
પ્રાદુર્ભૂતો મમ સ્વામી નૈશ્ચિન્ત્યં વાચિ પૂર્વવત્॥

દાસીઓના34 સર્વની5 રક્ષા કરવા તેવાને36 નિમિત્ત કરીને37 મારા સ્વામી38 પ્રકટ થયા છે. વાણીનાં સંબંધમાં પહેલાંની પેઠે નિશ્ચિંતતા છે.39 કા.8॥.

1.'ત્યાં રહેલાઓના' એટલે 'ભૂતો મહાભૂતો અને દેવોના.' (લે)
2.ઋતુના ગુણો સાતમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલા છે. (લે)
3.'નિશીથ' એટલે મધરાત. તેથી નિશીથના ગુણો (આ શ્લોકમાં) કહ્યા તેથી રાત્રિના પણ કહેવાયા. (પ્ર) (આ શ્લોકમાં) કહેલા ગુણોવાળી મધરાતવાળી રાત, એમ રાત્રિના ગુણો થયા. (લે)
4.હાલમાં સિંહનો સૂર્ય હોય ત્યારે મધરાત 46 અને 47 ઘડીઓની (સૂર્યોદય પછી 46 ઘડી પૂરી થયે અને 47મી ઘડી બેસતાં) થાય છે. તે સમયે (શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્ય સમયે) તેમ ન

હતું. તેથી પ્રાદુર્ભાવનો સમય નક્કી કરવા આ કહેલ છે. (શ્રીમદ્ભાગવતના) પાંચમા સ્કંધમાં કહેલ છે કે 'જ્યારે (સૂર્ય) મેષ અને તુલા રાશિમાં હોય છે ત્યારે રાત અને દિવસ સરખાં થાય છે.' (5।।. આ વાક્ય પ્રમાણે વિષુવત્ ઉપર સૂર્ય હોય તે જ દિવસે (આમ) થાય છે, અને જ્યોતિ:શાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ એવો નિર્ણય થાય છે. ત્યાર પછી તો દરરોજ રાત અને દિવસ બબે પલ મોટાં નાના થાય છે. છતાં અહિં (સિંહના સૂર્ય સમયે પણ) એમ કહેલ છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:

દ્વાપરયુગમાં 125 વર્ષ બાકી રહ્યાં ત્યારે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો 11।25 પરથી નિશ્ચય થાય છે. તે સમયના ગણિતનો વિચાર કરતાં; પ્રાકટ્ય સમયે સ્પષ્ટ સૂર્ય 4।।1 હતો. તેની ગતિ 58। હતી. અયનાંશ 24।। હતા. મથુરાની પલભા 8। છે. ચરખંડ 60।। થાય છે. ચરપલ 32, દિવસનું માન 31। અને રાત્રિનું માન 28। થાય છે. તેથી મધરાત રાતની 14 ઘડી 28 પલે થાય, એટલે સૂર્યોદય પછી 45 ઘડી 32 પલે થાય. આમ હોવાથી તે વર્ષમાં આષાઢ માસ અધિક હતો એમ જાણવું. એ રીતે ગણતાં સ્પષ્ટ સૂર્ય આષાઢ માસ અધિક હોય તો જ 4।।1 થાય છે. તે સમયે આઠમ પૂરી થવાનો સમય હોવાથી, તે સમય કરતાં 32 પલ પહેલાં ચંદ્રનો પ્રકાશ થાય. ચંદ્રના પ્રકાશનો ક્ષિતિજ સાથે સંબંધ થાય ત્યારે અંધકાર દૂર થાય. આ વિચારથી જ આ શ્લોકમાં 'જેમાં અંધકાર મટી ગયો' એમ કહેલ છે. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તો અંધકાર દૂર થયા પછી 32 પલે ચંદ્રનો ઉદય થયો તે જ સમયે મધરાતનો આરંભ થયો ત્યારે જ થયો. તેવું જ 'પૂર્વદિશામાં ચંદ્રનો આવિર્ભાવ થાય તેમ' દૃષ્ટાંતથી સૂચવેલું છે. તેથી 32 પલને નહિ ગણતાં 45મી ઘડી પૂરી થઈ અને 46મીનો આરંભ થયો ત્યારે પ્રાદુર્ભાવ થયાનું કહેલ છે, તે ચંદ્રના પ્રકાશથી દોષ દૂર થયો એમ જણાવવા કહેલું એમ જાણવું તેથી કોઈ પ્રકારનો વિરોધ થતો નથી. (પ્ર)

5-5.'કાલનું પહેલા શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું અને તે સર્વ સ્થલે (ઉત્પત્તિના) કારણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેથી ભગવાનના પ્રાકટ્યમાં પણ તે કારણ હશે' એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા 'જન્મરહિતનો જન્મ થતાં...' વિગેરે કહેલ છે, અને ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ જ (કાલ એવા ગુણવાળો થવાનું) કારણ હતો એમ જણાવવા 'જેમાં જનાર્દનનો જન્મ થવાનો સમય થયો' એમ કહેલ છે એવો ભાવ છે. (પ્ર)

6.'મૂલભૂતના ગુણો' એટલે 'કાલમાં રહેલા મૂલભૂત ભગવાનના ગુણો' એવો અર્થ છે. (લે)

7.'ભૌતિક' એટલે 'નદી વિગેરેના ગુણો.' (લે)

8.'જન્મરહિતનો જન્મ થતાં' એમ ગુણોનું સાત શ્લોકોથી વર્ણન કરતાં મધ્યમાં પાંચમા શ્લોકમાં કહેલ છે. તેથી સ્પષ્ટ ધર્મની રક્ષા કહેલી છે. (તે અનિરુદ્ધનું કાર્ય હોવાથી) તેનાથી અનિરુદ્ધનો અવતાર કહેવાયો. (પ્ર+લે)

9.'જાયમાને જનાર્દને' એમ આ શ્લોકમાં અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરનાર સંકર્ષણનો અવતાર કહ્યો. (પ્ર+લે) સર્વને મુક્તિ આપવી એ વાસુદેવનું કાર્ય છે, પરંતુ તે સાક્ષાત્ (બારોબાર) મુક્તિ આપે છે અને અહિં અજ્ઞાન દૂર કરી પરંપરાથી મુક્તિ આપવાનું કહેલ છે (તે સંકર્ષણનું કાર્ય છે) એવો ભેદ છે. તેથી 'જનાર્દન' શબ્દથી આ સંકર્ષણનો અવતાર છે. એમ જણાવેલું છે. (લે)

10.‘વિષ્ણુના રૂપવાળાં’ દેવકીજીને કહેવાનાં છે તેથી, અને માતપિતાને સુખ આપનાર છે તેથી પ્રદ્યુમ્નનો અવતાર છે. (પ્ર)
11.વળી જે ‘પ્રાકૃત બાલક થયા’ એમ આગળ 46મા શ્લોકમાં કહેશે તે વાસુદેવ નંદના ઘેર પ્રકટ થયા પહેલાં અહિં (વસુદેવના ઘેર જ) પ્રકટ થયા છે એવો 10।15ના ગર્ગના વાક્યથી નિર્ણય થાય છે, તેથી ભગવાનનો અહિં સર્વરૂપથી આવિર્ભાવ થયો છે. (પ્ર)

ઉપર ત્રણ વ્યૂહો કહ્યા. (પાંચમા, આઠમા શ્લોકની પહેલી પંક્તિમાં અને આઠમા શ્લોકની બીજી તથા ત્રીજી પંક્તિમાં), પરંતુ વાસુદેવવ્યૂહ કહેલ નથી. વાસુદેવવ્યૂહનો પ્રાદુર્ભાવ 10।1માં કહેવાશે. આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનના અંતે કારિકાથી પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય પણ કહેશે. તેથી ત્રણ વ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય અહિં કહેલ છે એવો અર્થ છે. સર્વરૂપથી એટલે ચાર વ્યૂહના રૂપથી ભગવાન્ પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થયો છે એમ કહ્યું. તેમાં ‘આ અવતારમાં’ શબ્દો અધ્યાહાર છે; (એટલે શ્રીકૃષ્ણ અવતારમાં ચારે વ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા છે) પરંતુ હમણાં જ પ્રકટ થયા એમ નથી; કારણ કે વાસુદેવનું પ્રાકટ્ય નવમીના દિવસે થયું છે એવો નિર્ણય છે. તેથી જ આગળ નવમા શ્લોકમાં ‘મધુસૂદનો માધવશ્ચ’ કારિકાનું વ્યાખ્યાન કરતાં (શ્રીમત્પ્રભુચરણ) ‘સંકર્ષણ, અનિરુદ્ધ અને પ્રદ્યુમ્નરૂપતા કહેલી છે’ એમ ત્રણ જ વ્યૂહ જણાવે છે. તે જ શ્લોકમાંના ‘ચતુર્ભુજમ્’ પદનું વ્યાખ્યાન કરતાં ટિપ્પણીમાં ચાર કાર્યો કહેલાં છે, પરંતુ ચારે વ્યૂહનાં કાર્ય તો પ્રથમ મથુરામાં જ પ્રકટ થયાં છે એમ પાછલ કહેલ છે. આ જ (શ્રીકૃષ્ણના) અવતારમાં ‘નારાયણ’ અને ‘કૃષ્ણકેશ’ પણ થયા છે, છતાં નારાયણ અનિરુદ્ધના અંશ છે, અને કૃષ્ણકેશ સંકર્ષણના અંશ છે. તેથી અંશના નિરૂપણથી જ તેમનું નિરૂપણ થઈ જાય છે એવો ભાવ છે. (લે)

અનિરુદ્ધવ્યૂહ પાંચમા શ્લોકમાં કહ્યો. સંકર્ષણવ્યૂહ આઠમાની પહેલી પંક્તિમાં કહ્યો. બીજી પંક્તિમાં ‘દેવક્યાં વિષ્ણુરુપિણ્યામ્’ શબ્દોથી પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહ કહ્યો, કારણ કે પ્રદ્યુમ્ને અલૌકિક પ્રકારથી વસુદેવના મનમાં પ્રવેશ કરેલ અને તેમનામાંથી દેવકીજીમાં તે આવ્યા એમ બીજા અધ્યાયમાં કહેલ છે. તે જ પંક્તિના ‘વિષ્ણુ: સર્વગુહાશય:’ શબ્દોથી સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય કહેલું છે, એ પ્રમાણે વ્યૂહ સહિત પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ મથુરામાં થયો એમ જાણવું. (યો)

આ નિશીથ સમયે ત્રણ વ્યૂહસહિત પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થયો એ લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રકાશમાં વાસુદેવવ્યૂહનો પણ આવિર્ભાવ જણાવે છે, પણ તે 10।46 શ્લોકનું ‘પ્રાકૃત બાલક થયા’ વાક્યના આધારે કહે છે. તેથી નિશીથ સમયે તો ત્રણ જ વ્યૂહનો આવિર્ભાવ થયો એ સ્પષ્ટ જ છે.
12.‘જાયમાને’ શબ્દ પાંચમા તથા આઠમા શ્લોકમાં એમ બે વાર યોજી જણાવ્યું. (પ્ર)
13.‘સર્વ અંશોવાળા’ એટલે ‘ત્રણ વ્યૂહવાળા ભગવાન્ પુરુષોત્તમ’ એવો અર્થ છે. (લે)
14.‘નંદના ઘેર જો વાસુદેવ પ્રકટ થયા હોય તો અહિં પ્રકટ થયા ન હોય. તો પછી અહિં સર્વ અંશોથી પ્રાકટ્ય કેમ કહેવાય?’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. નિબંધમાં ‘પ્રથમ (અધ્યાયમાં) વાસુદેવ (વ્યૂહ) છે’ (3।।) એમ કહેલ છે. તેથી વસુદેવ દ્વારા વાસુદેવ દેવકીજીમાં પધારવાથી અહિં વાસુદેવનો પણ આવિર્ભાવ થયો, તેથી સર્વ અંશોથી આવિર્ભાવ થયો. એવો અર્થ છે. (પ્ર)

15.‘સત્ત્વમાં ભગવાન્ સ્થિતિ કરે તો અંશાવતાર થાય’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહે છે. ભાવ એવો છે કે અંશાવતાર હોય ત્યારે વિગ્રહ (દેહ) સત્ત્વ હોય છે, અને જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિનો આવિર્ભાવ થાય તેમ તેમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ બ્રહ્મસૂત્રમાં સાધનાધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં ગુણોપસંહાર અધિકરણમાં જણાવેલ છે. અહિં પ્રાકટ્ય થાય તે માટે આધાર તરીકે જ સત્ત્વની જરુર છે, અને પ્રાકટ્ય થયા પછી સત્ત્વના વ્યવધાન(ઢાંકણ)થી સ્થિતિ કરવાની નથી. તેથી જ અરણિનું દૃષ્ટાંત આપેલ છે; કારણ કે અરણિ અગ્નિ પ્રકટ થવામાં આધાર તરીકે જ નિમિત્ત છે. (લે)
16.‘મથનને ઠેકાણે’ એટલે ‘(ઘર્ષણની) ક્રિયા કરાવનાર મથનદંડને ઠેકાણે.’ (લે)
17.‘આ રૂપ’ એટલે ‘વાસુદેવ રૂપ’, પુરુષોત્તમનો અક્ષરમાં જ આવિર્ભાવ થાય છે, પરંતુ ગુણોના સંસર્ગમાં આવિર્ભાવ થતો નથી. તેથી ગુણોનો સંસર્ગ ન રહે તે માટે વાસુદેવનો આવિર્ભાવ સ્વીકારવો જોઈએ એવો અર્થ છે. (પ્ર)
‘આ રૂપ’ એટલે ‘જે રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ થવાનો હતો તે રૂપ,’ આ મુખ્ય પક્ષ છે. (લે) લેખનો અર્થ બરાબર જણાય છે.
18.આ ગૌણપક્ષ કહેલ છે. (લે)
19.આ વાક્યથી આ પક્ષ ગૌણ હોવાનું કારણ કહેલ છે. સત્ત્વરૂપ આધિદૈવિક દેવકીજીમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું, જો દેવકીજીમાં બીજું આધિદૈવિક રૂપ વિષ્ણુનું હોય તો દેવકીજી વિષ્ણુના સ્વરૂપભૂત (વિષ્ણુનું સ્વરૂપ) જ થાય, પણ વિષ્ણુના રૂપવાળાં ન થાય, અને તેથી અહિં ‘વિષ્ણુ રુપિણ્યાં’ ‘વિષ્ણુના રૂપવાળાં’ શબ્દ છે તેનો અર્થ બરાબર બંધ બેસે નહિ. (લે)
20.‘ભાક્ત’ એટલે ‘ભાગથી અથવા અંશથી’ સિદ્ધ થાય. (લે)
21.‘સર્વની અંદર રહેલા’ એટલે ‘અન્નમય વિગેરે ચારની અંદર રહેલા અને તેમના અંતર્યામી, પુરુષવિધપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર આનંદમય’ એવો અર્થ છે. (લે)
22.આ ગુહા ‘પરમ વ્યોમ ગુહા’ શ્રુતિમાં કહેલી છે તે છે. ‘તેમાં રહેલા’ એટલે વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેલા (ભગવાન્) અહિં પધાર્યા છે, એવો ભાવ છે. (લે)
23.‘આથી’ એટલે ‘ગુહામાં રહેલ ભગવાન્ પ્રકટ થયા એમ કહ્યું તેથી.’ (લે)
24.‘સર્વ ભજન કરે તે માટે પોતે હૃદયમાં રહી’ એમ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન્ ભક્તના હૃદયમાં રહે છે. તેથી ભક્ત દેવકીજીને જે ભગવાનનો પોતાની અંદર અનુભવ થતો હતો તેમનાં તેમને બહાર દર્શન થયાં. (લે)
25-25.‘સાવધાનપણું’ એટલે ‘મન માત્ર તેમાં જ ચોંટેલ રહે તે’ નિશ્ચય કરવા માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે. (લે)
26.‘સંપૂર્ણ’ એટલે ‘પ્રિય મોદ પ્રમોદ આનંદવાળા.’ (લે)
27-27.‘જેમ પૂર્વદિશામાં’ શબ્દોથી આધારનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ‘ચંદ્રની પેઠે (ચંદ્રનો આવિર્ભાવ થાય તેમ)’ શબ્દોથી પ્રકટ થએલનું દૃષ્ટાંત કહેલ છે. (લે)
28.પૂર્વદિશાના દૃષ્ટાંતથી એમ જણાવેલું છે કે દેવકીજી ભગવાનનો માત્ર આવિર્ભાવ કરાવનાર હતાં, પરંતુ માતાની પેઠે જન્મ આપનાર ન હતાં. (પ્ર)

29.‘પ્રથમ’ એટલે ‘પૂર્વદિશાના પ્રથમ ભાગમાં’ (જ્યાં પૂર્વદિશા આકાશ સાથે મળતી દેખાય ત્યાં.) (લે)
30.કૃષ્ણપક્ષની બીજથી પણ ચંદ્ર પૂર્વદિશામાં જ પહેલો દેખાય છે, પરંતુ તે પૂર્ણ હોતો નથી. તેથી પૂર્વમાં દેખાય એટલે પૂર્ણ જ હોય એવો નિયમ નથી, એવો ભાવ છે. (લે)
31.‘અહિં’ એટલે ‘એવી રીતે વ્યાખ્યાન કરતાં.’ (પ્ર)
32.જેમ પૂર્વદિશામાં પૂર્ણચંદ્ર દેખાય તેમ દેવકીજીમાં, એ પ્રમાણે આધારનું દૃષ્ટાંત છે, ‘પૂર્વદિશામાં પૂર્ણચંદ્ર દેખાય તેમ વિષ્ણુનો આવિર્ભાવ થયો’ એવું, પ્રકટ થનારનું દૃષ્ટાંત છે. (લે)
33.‘તેથી તેમ છે’ એટલે ‘એ પ્રમાણે જણાવવા બે દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે.’ (પ્ર)
તેથી વસુદેવની ઘણી પત્નીઓ હોવા છતાં દેવકીજીમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો છે.
34.‘દાસીઓના’ એટલે ‘જે દાસીઓ કહેવામાં આવશે તેમના’ (પ્ર) ભક્તોના. (લે+કા)
35.‘સર્વની’ એટલે ‘સર્વ પુરુષાર્થોની’. (પ્ર) સંઘાતની (દેહની). (લે)
36.‘તેવાને’ એટલે ‘પોતાની સમાન આકારવાળા વાસુદેવને,’ અથવા ‘ભક્તોના ઘણા તીવ્ર દુ:ખને.’ (પ્ર) ‘દેવકીજીમાં રહેલા સત્ત્વને.’ (લે+કા)
37.‘નિમિત્ત કરીને’ એટલે ‘પોતાના આવિર્ભાવનું કારણ કરીને.’ (પ્ર)
‘પોતે જ નિમિત્ત હોવા છતાં, મથનને ઠેકાણે ક્રિયાવાળાં કરી આધાર તરીકે નિમિત્ત કરીને.’ (લે)
38.‘મારા સ્વામી’ એટલે ‘પુરુષોત્તમ.’ પહેલાં ત્રણ વ્યૂહોનો આવિર્ભાવ કહ્યો. તેથી આ સ્વરૂપ એટલું જ હશે એવી શંકા થાય, તેથી કારિકામાં પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય કહેલ છે. આ કારિકાના પહેલા ચરણથી ‘ગુહામાં શયન કરનાર’ પદનું તાત્પર્ય કહેલું છે. પહેલાં ભગવાન્ ભક્તોના દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરેની રક્ષા અન્નમય વિગેરે રૂપથી કરતા. આનંદમય અધિકરણમાં તે દર્શાવેલ છે. હવે તો પોતે જ આનંદમય રૂપથી તે પ્રમાણે રક્ષા કરવા પ્રકટ થયા છે. એવો અર્થ છે. (લે)
39.‘વાણીના સંબંધમાં’ એટલે ‘ઉપનિષદોરૂપ વાણીમાં’ એવો અર્થ છે. ‘જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના જ પાછી ફરે છે’ ‘દર્શન ન થાય તેવું ગ્રહણ ન થાય તેવું’ ‘ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશતા નથી, આ વિજળીઓ પ્રકાશતી નથી, (તો) આ અગ્નિ તો કેમ જ પ્રકાશે?’ ‘ચક્ષુથી અથવા તો વાણીથી જણાતા નથી’ વિગેરે વાક્યોનો, ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કહેવામાં વિરોધ થાય છે, પરંતુ ‘કોઈક ધીરે પ્રત્યગાત્માને જોયા’ ‘પછી તો નિષ્કલનું ધ્યાન કરતાં તેમનાં દર્શન કરે છે’ વિગેરે વાક્યોને લીધે ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી દર્શન આપે છે, પણ ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી તેમના દર્શન થતાં નથી, એવી રીતે શ્રુતિઓના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરવાથી એ વિરોધ મટી જાય છે. તેથી જેમ ભગવાનના પ્રાકટ્ય પહેલાં એ પ્રમાણે ભગવાનનાં દર્શન થવામાં થતો વિરોધ દૂર કરવામાં આવતો હતો, તેમ ભગવાનના પ્રાકટ્ય પછી પણ એ વિરોધ રહેતો નથી, તેથી કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા નથી, એવો અર્થ છે. (ટિ)
ઉપર ટિપ્પણીમાં જણાવેલ અર્થ બ્રહ્મસૂત્ર 3।15માં સ્પષ્ટ છે. (પ્ર)

(1)ભગવાનનો જન્મ મધરાતે થયો એમ પહેલા શ્લોકમાં કહેલ છે તેથી ભગવાન્ કાલને અધીન જણાય છે તે કાલાતીત કેમ ગણાય?

(2)પાંચમા શ્લોકમાં અસુરો જેમનો દ્રોહ કરે છે તેવા સત્પુરુષોનાં મન પ્રસન્ન થયાનું કહેલ છે. તેમનાં મન અસુરોનો નાશ થાય ત્યારે પ્રસન્ન થાય. તે માટે શ્રીકૃષ્ણનો આવિર્ભાવ હોય તો તે અવતારનું કાર્ય છે, તે માટે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય કેમ સંભવે?

(3)વળી પૂર્વદિશામાં પૂર્ણચંદ્રનો આવિર્ભાવ થાય તેમ ભગવાનનો આવિર્ભાવ કહ્યો, તેથી આ પૂર્ણ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે સર્વ વ્યવહારના વિષય થાય તેવો પ્રાદુર્ભાવ તેમનો 'બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે' એમ જણાવનારી શ્રુતિઓ પ્રમાણે સંભવતો નથી. આવી ત્રણ શંકાઓ દૂર કરવા આ કારિકા કહેલી છે.

(1)મથુરામાં વ્યૂહસહિત ભગવાનનો આવિર્ભાવ કહ્યો છે, તેથી વ્યૂહોથી અસુરોનો નાશ થશે અને સત્પુરુષોનાં મન પ્રસન્ન થશે. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તો 1।19 પ્રમાણે દાસીઓનું સર્વથી રક્ષણ કરવા માટે છે. 'દાસીઓ' એટલે શ્રુતિરૂપ ગોપીઓનું. 'સર્વથી' એટલે ભગવાન્ સિવાયના બધાથી. 'રક્ષણ કરવા' એટલે બીજાઓમાં તેમનો થતો વિનિયોગ મટાડી તેમનો નિરોધ કરવા માટે છે. ભગવાન્ વિવિધ લીલાઓથી પ્રપંચમાં પ્રાપ્ત થતા આનંદથી જૂદા પ્રકારનો નિરવધિ પરમાનંદ ભક્તોને નિત્ય આપે છે અને તેમના પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવે છે. પરમાનંદ પ્રાપ્ત થતાં પ્રપંચનું તુચ્છ સુખ ભુલાય એ યોગ્ય જ છે. તેથી આ સ્કંધના અર્થ નિરોધની સંગતિ થાય છે.

(2)ભગવાનનો જન્મ મધરાતે થયો તે કાલે કરેલ નથી, પણ ભગવાને કરેલ છે, તેથી 'તાદૃશં' તેવા સર્વ ગુણોવાળા મધરાતના કાલને 'નિમિત્તીકૃત્ય' નિમિત્ત કરીને ભગવાને પોતાનો આવિર્ભાવ કરેલ છે. અક્ષર પણ કાલથી નિયમ્ય નથી તો અક્ષરથી અતીત શ્રીકૃષ્ણ કેમ જ હોય? છતાં પોતાની લીલાથી ભગવાને તેનું પ્રાકટ્યનું નિમિત્ત કર્યો છે તેથી 'નિમિત્તીકૃત્ય' એમ 'ચ્વિ' પ્રત્યયવાળા પદનો પ્રયોગ કરેલો છે. (નિમિત્ત ન હોય તેને નિમિત્ત કરીને='નિમિત્તીકૃત્ય')

(3)ઉપનિષદોરૂપ વાણીના સંબંધમાં 'પહેલાંની' એટલે અવતાર થયો તે પહેલાંની પેઠે 'નિશ્ચિંતતા' એટલે સમાધાન થાય છે. જેમ વૈકુંઠ વિગેરેમાં ભગવાનની કૃપાથી જ તેમનાં દર્શન થાય છે તેમ અહિં પણ ચક્ષુ પોતાના સામર્થ્યથી દર્શન કરતું નથી પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી કરે છે. આમ હોવાથી જેમનો વ્યવહાર થાય છે તે શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે. પરમકાષ્ઠાપન્ન શ્રીકૃષ્ણ જ ભજનીય છે, એમ જણાવવા તેમને શ્રીમદાચાર્યચરણે પોતાના સ્વામી કહેલા છે. (યો)

એ પ્રમાણે ઐશ્વર્યથી ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવનું નિરૂપણ કરી, (તેમના) વીર્યનું1 નિરૂપણ કરવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી ભગવાનનું વર્ણન કરે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

તમદ્ભુતં બાલકમમ્બુજેક્ષણં ચતુર્ભુજં શંખગદાદ્યુદાયુધમ્॥
શ્રીવત્સલક્ષ્મં ગલશોભિકૌસ્તુભં પીતાંબરં સાન્દ્રપયોદસૌભગમ્॥9॥

તે અદ્ભુત, બાલક, અંબુજ (કમલ) ઇક્ષણ(નેત્ર)વાળા, ચારભુજાવાળા, શંખ ગદા વિગેરે ઊંચા કરેલાં આયુધોવાળા, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, કંઠમાં શોભતા કૌસ્તુભવાળા,

પીત (પીળાં) અંબરવાળા, ઘાટાં વાદળાંના જેવા શોભતા,.... (ને વસુદેવે જોયા) (શ્લોક 10). 9.

આ પ્રસંગે સર્વ શ્રવણ કરનારા આનંદમગ્ન થઈ બહારના ભાન વગરના થયા, એમ જણાવવા ફરીથી શ્રીશુક કહે છે એમ કહેલું છે2.

દશલીલાનિરૂપ્યોડયં પુરુષો દ્વાદશાત્મક:॥કા.9॥
દ્વિગુણો ભગવાનત્ર પ્રાદુર્ભૂત ઇતીર્યતે॥

(1)આ બાર પ્રકારના પુરુષ દશ લીલાઓથી નિરૂપણ3 થાય તેવા છે, (અને) અહિં બેવડા4 ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એમ કહેલું છે. કા.9॥.

સર્વેષાં પ્રાણરૂપશ્ચ ઐહિક: પારલૌકિક:॥કા.10॥
જ્ઞાનક્રિયોભયયુતો દશલીલાપ્રવર્તક:॥

(2)સર્વના પ્રાણરૂપ5 છે અને આ લોકના અને પરલોકના (ફલ આપનાર) છે. (3)જ્ઞાન અને ક્રિયાવાળા છે અને દશ લીલાઓના પ્રવર્તક (ચલાવનાર, કરનાર) છે. કા.10॥.

સગુણાં નવધાભક્તિ નિર્ગુણાં ચ પ્રવર્તયન્॥કા.11॥
કાણ્ડદ્વયાર્થં તનુતે સોડત્ર દ્વાદશધા મત:॥

(4)તે (ભગવાન્) નવ પ્રકારની સગુણ ભક્તિ અને નિર્ગુણ ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવતાં બે કાંડોના અર્થને પૂરે છે, (તેથી) અહિં બાર પ્રકારના મનાએલા છે. કા.11॥.

સર્વપ્રકાશકશ્ચૈવ કાલાત્મેન્દ્રિયનાયક:॥કા.12॥

(5)સર્વને પ્રકાશનાર6; (6)અને કાલરૂપ7 (7)તથા ઇન્દ્રિયો અને તેમના નિયામક8 છે. કા.12.

આત્મા કાર્યં ચ ભૂતાનિ અહન્તત્ત્વમુભૌ ત્રય:॥
અક્ષરં ભગવાંશ્ચેતિ દ્વાદશાત્મા હરિ: સ્વયમ્॥13॥

(8)(બે) આત્મા9, કાર્ય10, ભૂતો11, અહંતત્ત્વ12, બે13 (પ્રકૃતિ અને પુરુષ), ત્રણ14 (ગુણો), અક્ષર અને ભગવાન્ એમ હરિ પોતે બારરૂપ છે15. કા.13.

તે16 પૈકી પ્રથમ દશ રીતે સ્વરૂપનાં લક્ષણોનું આ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે.

(1)'તમ્' 'તે' એટલે 'તેથી હું લોકમાં અને વેદમાં પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું' (ગીતા 15।) પ્રમાણે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ17. સર્વનાં મૂલ (રૂપ) થએલ હોવાથી સર્વના આધાર બનેલ18. કેટલાક ('તે' એટલે) સૃષ્ટિરૂપ19 એમ કહે છે.

(2)'અદ્ભુત' (શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ). અલૌકિક જ અદ્ભુત છે, પરંતુ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે (અદ્ભુત) નથી20. આ પ્રમાણથી અધિક પ્રમેયબલ છે21, કારણ કે જેનું લૌકિક અથવા વૈદિક (પદાર્થો) ઉલ્લંઘન કરી શકે નહિ તે જ વીર્ય22(ગણાય) છે; (અને) આશ્ચર્ય પણ ત્યારે જ થાય. આથી23 એમ કહેલું છે કે તે રૂપનાં દર્શન જ થઈ શકે, પરંતુ (તેનું) સ્મરણ અથવા વર્ણન થઈ શકે નહિ. એ પ્રમાણે બે પદો (વિશેષણો)થી સર્વ જેનું વર્ણન કરી શકે તેવું અને સર્વ (કોઈ) જેનું વર્ણન કરી ન શકે તેવું (રૂપ) કહેલું છે.

(3)'બાલક' એ (પદનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ). 'બાલેબાલે' રૂંવાડેરૂંવાડે 'ક:' બ્રહ્મા અથવા બ્રહ્માંડરૂપ વિગ્રહ24 છે જેના (તે બાલક); વળી અદ્ભુત બાલકનું25 સ્વરૂપથી વર્ણન

કરી શકાતું નથી. બાલોનું 'કં' સુખ છે જેમાંથી, અથવા 'બાલઁ' બાલક 'કઃ' બ્રહ્મા છે જેમનો, અથવા બલના સંબંધવાળા જે બાલો26 (બાલકો) તેઓનો 'કઃ' એટલે મુખ્ય (તે બાલક). એવી રીતે અદ્ભુત પરાક્રમવાળા (વર્ણવી), (ભગવાનના) યશનું નિરૂપણ કર્યું.

(4)'અંબુજ ઇક્ષણવાળા' શબ્દથી અલૌકિક શોભાનું27 નિરૂપણ કરે છે. અંબુજની તુલ્ય એટલે કમલનાં જેવાં 'ઇક્ષણે' એટલે બે નેત્રો છે જેમનાં, અથવા 'અંબુજા' એટલે લક્ષ્મી 'ઇક્ષણે' એટલે નેત્રમાં (દૃષ્ટિમાં) છે જેમના; અથવા 'અંબુજૌ' એટલે સૂર્ય અને ચંદ્ર28, 'ઇક્ષણે' એટલે નેત્રો છે જેમનાં; અથવા 'અંબુજે' એટલે પંચવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થતું રૂપ29 જેણે પ્રાપ્ત કરેલું છે તેને 'ઈક્ષણં' જ્ઞાન છે જેમનું30; 'અંબુજા' એટલે લક્ષ્મીનો 'ઇઃ' એટલે કામ, તે જ 'ક્ષણં' સુખ છે જેમનું; અથવા 'અંબુજે' એટલે બ્રહ્માંડમાં31 પાલન કરવા માટે ઇક્ષણ દૃષ્ટિ છે જેમની; અથવા 'અંબુજા' એટલે લક્ષ્મીમાં, તે ભોગનું સ્થાન હોવાથી 'ઇક્ષણ' એટલે સુખ છે જેમનું; અથવા 'અંબુજા' એટલે પૃથ્વીમાં જ 'ઇક્ષણ' એટલે દૃષ્ટિ છે જેમની અને બીજે ક્યાંય નથી31 (તેવા અંબુજેક્ષણ ભગવાન્ છે). આવી રીતે અનેક પ્રકારથી ભગવાનની જ્ઞાનરૂપ શ્રીનું નિરૂપણ કરવું. જેની મધ્યમાં ભ્રમર બેઠેલ હોય તેવું જ કમલ નેત્રની બરાબર થાય છે, અને ભ્રમર સ્થિર હોવો જોઈએ. તેથી મકરંદ(રસ)નું પૂર તેમાં (છે એમ) જણાવેલું છે. અહિં (શ્રીકૃષ્ણમાં) દયામૃત32 વિગેરે મકરંદ છે, (અને) તેમનો સંબંધ હોય તો બધાએ (હરકોઈ) મધુપ32 થાય છે એમ જણાવવા પ્રાકૃત(કમળો)ની પણ ઉપમા અપાય છે33. અથવા જેમ જલમાં અદ્ભુતરૂપવાળું કમળ થાય છે તેમ (ભગવાનના) સંપૂર્ણ રૂપમાં પણ અદ્ભુતરૂપવાળાં બે નેત્રો છે. આથી (ભગવાનની) અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિનું નિરૂપણ થયું.

(5)'ચાર ભુજાવાળા' શબ્દથી ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ કરતાં ચારે પ્રકારનું34 જ્ઞાન પણ કહે છે. ચાર 'ભુજાઓ' એટલે ક્રિયાશક્તિઓ છે જેમની (તેવા ભગવાન્ છે), કારણ કે ચાર પ્રકારનાં કાર્યો (કરવા) માટે35 ભગવાનનો અવતાર થયો છે, (અને) ચાર ભુજાઓવાળાં રૂપથી તે જ કાર્યો કહેલાં છે. અથવા, 'ચત્વારઃ' ચાર પુરુષાર્થો, અથવા ભૂતો36 અથવા ધર્મ વિગેરે દિક્પાલો37 જેમની ભુજાઓ છે અથવા ભુજાઓમાં છે તે (ચાર ભુજાવાળા). આથી લૌકિક38 અને અલૌકિક38 એમ (ભગવાનને) બેવડા38 પુરુષ કહ્યા.

ઘાતકૌ રક્ષકૌ ચોક્તૌ વિરોધેઽપ્યતિસઙ્કટે॥
વેદોક્તં દ્વિવિધં જ્ઞાનં ભક્તિર્ભગવતસ્તથા॥કા.14॥

વિરોધ હોવા છતાં તેમ જ મોટું સંકટ હોય ત્યારે બે (ભુજાઓ) હણનારી39 અને બે રક્ષણ કરનારી39 કહેલી છે. બે પ્રકારનું વેદનું જ્ઞાન40 અને તેવી જ (બે પ્રકારની) ભગવાનની ભક્તિ41 કહેલાં છે. કા.14.

(6)'શંખ ગદા વિગેરે ઊંચા કરેલા આયુધોવાળા' શબ્દથી વૈરાગ્યનું42 (નિરૂપણ કરે છે). શંખ અને તે આદિ છે જેનું, ગદા અને તે આદિ છે જેનું (તે શંખ ગદા વિગેરે). 'ઉત્તમ શંખ જલનું તત્ત્વ છે,' કમલ ભુવનરૂપ છે, ગદા પ્રાણરૂપ વાયુ છે, (અને) 'સુદર્શન તેજનું તત્ત્વ છે.' એવી રીતે શંખ, પદ્મ (કમલ), ગદા અને ચક્રનું અનુક્રમે નિરૂપણ કર્યું.

મધુસૂદનો માધવશ્ચ ત્રિવૃન્નારાયણસ્તથા:॥કા.14॥.॥

મધુસૂદન43 અને માધવ44 અને નારાયણ45 એમ ત્રણ રૂપવાળા46 (ભગવાન્) થયા. કા.14॥.

શંખ, ગદા વિગેરે જે ઊંચા કરેલાં આયુધો છે જેમનાં47 (તેવા શ્રીકૃષ્ણ છે). ઇન્દ્રિય, દેહ, પ્રાણ અને અંત:કરણથી જ સર્વને હણે48 છે એમ (કહેલું છે). આકાશરૂપ શરીર છે49. બીજાં મહાભૂતો આયુધો છે, અથવા જલરૂપ50 આયુધો છે, (કારણ કે) તેમાં જ સર્વને ડૂબાડે છે, પરંતુ મારીને પણ (તેઓનો) ત્યાગ કરતા નથી. એવી રીતે છ ગુણોવાળા ભગવાનનું (પહેલાં છ વિશેષણોથી) નિરૂપણ કર્યું.

(7)ઐશ્વર્ય વિગેરે (ભગવાનના) વૈદિક (છ) ગુણોનું 'શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા' વિગેરે(વિશેષણો)થી ફરી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. શ્રીવત્સ લક્ષ્મ (અસાધારણ ચિહ્ન) છે જેમનું (તે શ્રીવત્સચિહ્નવાળા). શ્રીવત્સા (બાળકી) છે જેની (તે શ્રીવત્સ) જે લક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરનાર (શ્રીવત્સ) છે. તે ભગવાનનું અસાધારણ (બીજા કોઈમાં ન હોય તેવું) ચિહ્ન છે51. કારણ કે તે (લક્ષ્મી) બ્રહ્માનંદ52 છે, તેનું મૂલ બ્રહ્મ જ છે. જેનું બધા વેદો પ્રતિપાદન કરે છે તે ભગવાનનો અસાધારણ53 ધર્મ છે, કારણ કે જગત્54 બ્રહ્મ55 કાલ56 વિગેરે57રૂપ ધર્મવાળા સર્વરૂપ ભગવાનનું બ્રહ્મ મુખ્ય લક્ષણ57 છે. તેથી જ સર્વ58 બ્રહ્મના આધારવાળા ભૃગુનો પગ ત્યાં મંડાયો હતો58; અને તે (ભૃગુ) બ્રહ્મનો આધાર હોવાથી 'ભૃગુની ખ્યાતિમાં પહેલાં લક્ષ્મી (તેમાંથી) ઉત્પન્ન થઈ હતી' વાક્ય પ્રમાણે (તે) લક્ષ્મીનો જનક છે59. (ભગવાનને) બ્રહ્મલક્ષણવાળા કહ્યા તેથી (તેમના) ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ થયું60.

(8)વીર્યનું61 નિરૂપણ કરતાં, 'કંઠમાં શોભતા કૌસ્તુભવાળા' વિશેષણથી કોઈ એક અવસ્થામાં રહેલ બ્રહ્મ જે જીવ કહેવાય છે62, તેને બીજા લક્ષણ તરીકે કહે છે. કંઠમાં શોભાવાળો કૌસ્તુભ છે જેમની તે (કંઠમાં શોભતા કૌસ્તુભવાળા ભગવાન્ છે); કારણ કે તે (કૌસ્તુભ) 'જીવનું તત્ત્વ...' વાક્ય પ્રમાણે સર્વ જીવોના સ્વરૂપરૂપ63 છે. ક્રિયાશક્તિ કરતાં જ્ઞાનશક્તિ ઉત્તમ હોવાથી64 મુક્તજીવોને સરસ્વતીનું65 સ્થાન66 પ્રાપ્ત કરાવવા માટે (ભગવાન્) કૌસ્તુભને કંઠમાં ધારણ કરે છે. કેટલાક જીવો ક્રિયામાં નિષ્ઠાવાળા (માનનારા) અને કેટલાક જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા એમ બે પ્રકારના જીવો છે, એમ જણાવવા (ભગવાન્) કૌસ્તુભને મધ્યમાં (કંઠમાં) ધારણ કરે છે. તેથી જ સર્વ અંગોનું વર્ણન કરતાં 'કૌસ્તુભમણિને અધિક શોભાવવા કંઠ છે' 'આમની કંઠમાં જીવનું તત્ત્વ શુદ્ધ મણિ છે' એમ બે સ્થલે કૌસ્તુભનું નિરૂપણ કરેલું છે67. તેથી જ ક્રિયાથી થએલી અને જ્ઞાનથી થએલી એમ શોભા બે પ્રકારની છે. જીવ તો (જ્ઞાન અને ક્રિયા) બંને ધર્મોવાળો હોવાથી તેને શોભાવાળો કહેલ છે.

(9)એવી રીતે ભગવાન્ સાથેના બે બ્રહ્મના68 સંબંધનું નિરૂપણ કરી, જીવોનાં તેવા થવાનું કારણ બનેલી69 (અને) ભગવાનના અમુક પ્રદેશ (સ્વરૂપના ભાગ)ને ઢાંકનારી માયાનું નિરૂપણ 'પીત અંબરવાળા' વિશેષણથી કરે છે. પીત (પીળું) છે અંબર (વસ્ત્ર) જેમનું તેવા (પીત અંબરવાળા ભગવાન્ છે). આકાશ જેમનું શરીર છે તેવા(ભગવાન્)ને વિકારવિનાનો જ (માયાનો) સંબંધ શોભા કરનારો છે70. રાજસ71 અને તામસના સંબંધથી પીળાશ (પીળો રંગ) થએલ છે, તેમ ન હોય72 તો 'જે અગ્નિનો લાલ રંગ છે તે તેજનો રંગ છે, જે શ્વેત (રંગ) છે તે જલનો છે, જે કૃષ્ણ (રંગ) છે તે અન્નનો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો જ

રંગ હોવાથી, પીળો (રંગ) હોવાનું ઘટતું નથી73, પરંતુ ઘણો મોહ કરનારી74 લય અને વિક્ષેપરૂપ માયા તો તેવી (પીળી) જ છે75.

(10)'ઘાટાં વાદળાંના જેવા શોભતા' વિશેષણથી (ભગવાનની) પ્રભાનું વર્ણન કરે છે. 'સાન્દ્રઃ' ઘાટો એટલે જલવાળો શ્યામ 'પયોદઃ' એટલે મેઘ. પરમાનંદ(ભગવાન્)નો શ્યામ રંગ હોવાના ચાર પ્રકારનું પહેલાં76 આકાશ77, કાલ78, ભૂમિ79 અને વૈકુંઠ80(ના દૃષ્ટાંત)થી નિરૂપણ કરેલ છે, તેનાં ધર્મોનું81 હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જે82 (મેઘ) પોતાના કાલે82 સર્વને આનંદ આપનાર82, અન્ન ઉત્પન્ન કરનાર અને તાપનો નાશ કરનાર82 હોય તે ઘાટો મેઘ છે. એવી જ રીતે ભગવાન્ પણ (છે83. તે) પૃથ્વીનાં સ્વર્ગનાં ધર્મનાં અને ભક્તોનાં સર્વ અનિષ્ટને દૂર કરીને, સર્વ ઇષ્ટને ઉત્પન્ન કરનાર (આપનાર) છે84. 'સદા પૂર્ણગુણવાળા, અને ઘણી ઉપમા અપાય તેવા થયા' વાક્ય પ્રમાણે પ્રાકૃત ઉપમા(આપવા)થી દોષ નથી. તેમ ન હોય (પ્રાકૃત ઉપમા આપવામાં ન આવે) તો જ્ઞાન ન થાય. 'ઘાટાં વર્ષાઋતુનાં વાદળાંના જેવા શ્યામ' એવો (આ વિશેષણનો) અર્થ છે. આથી કાંતિરૂપ શ્રીનું નિરૂપણ થયું. 9.

(1.'વીર્યનું' એટલે 'સામર્થ્યનું' ઐશ્વર્ય આઠ પ્રકારનું હોવાથી ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરનાર આઠ શ્લોકો (1 થી 8) પહેલાં કહ્યા. વીર્યનું નિરૂપણ બે શ્લોકોથી કેમ કરવામાં આવે છે, અને તે પૈકી પહેલા (આ) શ્લોકમાં દશ અને બીજામાં બે મળી બાર વિશેષણો કેમ છે, તેનું તાત્પર્ય નીચે સાડાચાર કારિકાથી કહે છે. (પ્ર)

2.અહિં મૂલ ભાગવતમાં 'શ્રીશુક કહે છે' એવો પાઠ છે એમ જાણવું. (લે)

3.આ શ્લોકમાં દશ અને દશમા શ્લોકમાં બે મળી બાર વિશેષણો (ભગવાનનાં) કહેલાં છે, તેનું તાત્પર્ય આ કારિકાઓથી કહે છે. ભગવાન્ દશલીલાઓથી નિરૂપણ થાય તેવા છે તેથી આ શ્લોકમાં દશ વિશેષણો છે. બીજા શ્લોકમાં બે વિશેષણો છે કારણ કે બેવડા (બે સ્વરૂપવાળા) ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તેથી ભગવાન્ બાર પ્રકારના પુરુષ હોવાથી બંને શ્લોકનાં મળી બાર વિશેષણો છે. એવી જ રીતે આ પછીની અહિં કહેલી કારિકાઓમાં જાણવું. (ટિ+પ્ર)

4.(1)ભૂમિનો ભાર હરવો, વેદ ધર્મ વિહિત ભક્તિ જ્ઞાન વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવવી એ કાર્ય કરનાર મર્યાદામાર્ગીય ઐશ્વર્ય વિગેરેવાળું એક રૂપ.

(2)બ્રહ્મની મર્યાદાનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું, દૈત્યોને પણ મુક્તિ આપવી, ન આપી શકાય તેવું સ્વરૂપામૃતનું પણ દાન કરવું વિગેરે કાર્ય કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્ય વિગેરેવાળું બીજું રૂપ.

આવાં બંને રૂપો પ્રકટ કરી ભગવાન્ અહિં પ્રકટ થયા છે; એવું બંને શ્લોકોનું તાત્પર્ય છે. (ટિ)

5.'સર્વના' એટલે 'ભક્તોના' દશ પ્રાણરૂપ (10) આ લોકનું (11) અને પરલોકનું (ફલ આપનારી) (12) એ પ્રમાણે બાર પ્રકારના. (ટિ+કા)

6.'સર્વને પ્રકાશનાર' એટલે બાર બિંબવાળો સૂર્ય. (બાર રાશિ પૈકી દરેક રાશિમાં રહેલ સૂર્ય જૂદો ગણાય છે). ભગવાન્ સૂર્યરૂપ છે, સૂર્ય પેઠે લીલાના પદાર્થોને પ્રકાશે છે, કારણ કે

લીલાના પદાર્થોનો બીજું કોઈ પ્રકાશ કરી શકતું નથી. (ટિ)
7.લીલા કાલથી અતીત છે. તેથી તે અટકતી નથી જ. તેથી બાર મહિનારૂપ લીલાનો આધાર થએલ જે સંવત્સરરૂપ કાલ તે પણ ભગવાનનું જ રૂપ છે. તેથી જ (ભગવાન્) 'એક વર્ષના' 'ત્રણ માસના' 'કુમાર' થયા એમ કહેવામાં વિરોધ થતો નથી. (ટિ)
8.લીલા લૌકિક ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી (લૌકિક ઇન્દ્રિયોથી લીલાનું દર્શન કે જ્ઞાન થતાં નથી. તેથી લીલામાં રહેલ ભક્તોની અગીઆર ઇન્દ્રિયોરૂપ અને તે ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરનાર એ પ્રમાણે બાર પ્રકારના ભગવાન્ છે. (ટિ)
9.'આત્મા' શબ્દથી (1)જીવાત્મા અને (2)પરમાત્મા કહેલા છે. (ટિ)
10.'કાર્ય' એટલે 'મહત્તત્ત્વ'. (ટિ)
11.'ભૂતો' બધા એક પ્રકારના (કહેલા-ગણેલા) છે. (ટિ)
12.'અહંતત્ત્વ' એટલે 'અહંકાર'. (કા)
13.'બે' એટલે 'પ્રકૃતિ અને પુરુષ'. (ટિ)
14.'ત્રણ' એટલે 'ત્રણ ગુણો' બીજું (અક્ષર અને ભગવાન્) સ્પષ્ટ છે. (ટિ)
15.ઉપર કારિકાઓમાં ભગવાન્ બાર પ્રકારના થયા એમ આઠ રીતે કહેલ છે તેથી એમ કહેલ છે કે લીલાનો સંબંધ જેમને છે તે પદાર્થોની સૃષ્ટિ ભગવાનના સ્વરૂપની જ બનેલી છે. ભગવાન્ સર્વ રૂપ થતા હોવાથી તેમનાં ઘણા અલૌકિક સામર્થ્યરૂપ વીર્ય કહેવાયું, આવું તાત્પર્ય જણાવવાનું પ્રયોજન પણ આ જ છે, કારણ કે લીલાની સૃષ્ટિ ભગવાનના સ્વરૂપની બનેલી ન હોય એટલે પ્રાકૃત પદાર્થની બનેલી હોય તે પ્રાકૃત પદાર્થનો સંબંધ થતાં બ્રહ્મપણું ન ગણાય. (ટિ+પ્ર)
16.'તે પૈકી' એટલે 'આ બાર વિશેષણો પૈકી'. (પ્ર)
17.'તે' પહેલાંના શ્લોકમાં જેમનો આવિર્ભાવ થયો તેમના સ્વરૂપને જણાવે છે તેથી તે વિશેષ્ય છે, વિશેષણ નથી એવી શંકા થાય, તેથી તેનો આ અર્થ કહે છે. 'તે' એટલે 'પ્રસિદ્ધ' આ અર્થમાં તે વિશેષણ જ છે. (લે)
ભગવદ્ગીતા 15। અને 18માં કહેલ લક્ષણવાળા 'તે' શબ્દથી જણાવેલા છે. (પ્ર)
18.ભગવદ્ગીતા 8।માં કહેલ લક્ષણનો સંગ્રહ કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
19.'સૃષ્ટિરૂપ' એટલે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર (સર્ગલીલા કરનાર). સંખ્યા(દશ)ના તાત્પર્યથી ભગવાનને લીલા કરનાર ઉપર કારિકામાં જણાવ્યા છે, પરંતુ દરેક વિશેષણથી ભગવાન્ અમુક લીલા કરે છે એવું વ્યાખ્યાન થઈ શકે તેમ નથી, તેથી એવું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી. (લે) આવો અર્થ કરવામાં કોઈ યુક્તિ કહેલી નથી અને ગીતાનું વચન જણાવ્યું તેથી આ અર્થ વિરુદ્ધ છે, તેથી આ અર્થ યોગ્ય નથી. (પ્ર)
20.જો કે ભગવાનનું સ્વરૂપ સાકાર હોવાથી, વેદમાં (સાકારરૂપ) પ્રસિદ્ધ છે તો પણ હમણાં જેવું રૂપ (શ્રીકૃષ્ણે) પ્રકટ કરેલ છે તેવું વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી જ, એવા અભિપ્રાયથી આ (વાક્ય) કહેલું છે. તેથી પહેલા વિશેષણમાં લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ રૂપ કહ્યું તેનો આથી વિરોધ થતો નથી. (ટિ) 'તે જણાએલા (રૂપથી) તેમ જ નહિ જણાએલાથી પણ જૂદું છે' શ્રુતિ ભગવાનનું રૂપ જણાએલા રૂપોથી તથા નહિ જણાએલા રૂપોથી પણ જૂદું હોવાનું કહે છે. તેથી આ જ અર્થ થયો. તેથી વિરોધ નથી. (પ્ર)

21.‘જ્યાંથી વાણી મન સાથે પહોંચ્યા વિના જ પાછી ફરે છે’ વિગેરે શ્રુતિ ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નથી એમ કહે છે, છતાં ‘ભગવાન્ અદ્ભુત છે એવું જ્ઞાન કેમ થાય?’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. આ ભગવાન્ અદ્ભુત છે, એવું જ્ઞાન પ્રમેયસ્વરૂપના બલથી થાય છે. તેથી પ્રમાણબલ કરતાં પ્રમેયબલ અધિક છે. તેથી પહેલાં ‘તે’ વિશેષણથી જે રૂપ કહ્યું તેનું સામાન્ય જ્ઞાન વેદોથી પણ થાય, પરંતુ તેથી જણાવેલા ‘અદ્ભુતપણું’ વિગેરે વિશેષો(ખાસ ગુણો)નું જ્ઞાન તો પ્રમાણ(વેદ)થી અધિક પ્રમેયબલથી જ થાય, એવો ભાવ છે. (લે)
22.પ્રમાણબલથી અધિક બલવાળું આ રૂપ હોવાથી જ તે વીર્યવાળું છે એમ કહેલ છે. (લે)
23.‘આથી’ એટલે ‘લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી તેવું આશ્ચર્યવાળું રૂપ કહ્યું તેથી.’ (લે)
24.ચૌદ લોકરૂપ બ્રહ્માંડ, તે ચરણનાં તળીઆં વિગેરે અવયવોના ભેદથી વિગ્રહ છે જેમનો (તે બાલક), આવું વિરાટ્રૂપ આધ્યાત્મિક બ્રહ્મ છે. (લે)
25.બીજું અદ્ભુત અને ત્રીજું બાલક, એ બે વિશેષણો ભેગાં લેતાં જે અર્થ સૂચવાય છે તે કહ્યો છે. (પ્ર)
26.‘બાલો’ એટલે 10।32માં જણાવેલા બાલકો, ક્રીડામાં એ બાલકોમાં ભગવાન્ મુખ્ય હતા તેથી (એમ કહેલ છે). (લે)
27.‘શ્રી’ ભગવાનનો ચોથો ગુણ છે તેનો અર્થ શોભા કરી તે કહે છે. ‘અંબુજ’ શબ્દના ઘણા અર્થો વ્યાખ્યાનમાં કરવામાં આવનાર હોવાથી તે અંબુજની સમાન શોભાને કહેલી હોવાથી તે અલૌકિક છે એમ કહેલ છે. (લે)
28.‘સવારમાં જલમાંથી નીકળે છે, સાંજે (જલમાં) પ્રવેશ કરે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સૂર્ય અંબુજ (જલમાંથી ઉત્પન્ન થએલ) છે. તે જ ન્યાયથી ચંદ્ર પણ અંબુજ છે. ‘ચંદ્ર ડાબું નેત્ર છે’ એવો પણ પક્ષ છે. ગીતામાં પણ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ‘શશી અને સૂર્ય નેત્રવાળા’ એમ કહેલ છે. (11।). (લે)
29.‘જલ પુરુષની વાણી છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે પંચાગ્નિવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થતું રૂપ અંબુજ છે, એમ જાણવું. (પ્ર)
30.‘જેમનું’ એટલે ‘જેમના સંબંધી.’ (લે)
31-31.બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વીનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી જ આગળ ‘અંબુજા’નો અર્થ પૃથ્વી કરે છે, ત્યાં આ પક્ષથી ભેદ જણાવવા ‘બીજે ક્યાંય નથી’ એમ કહેલ છે; એટલે બીજા લોકની ચિંતા તજી માત્ર પૃથ્વીનો જ ઉદ્ધાર કરવા ભગવાને પ્રવૃત્તિ કરી છે એવો તેનો અર્થ છે. (લે)
32-32.‘દયામૃત’ એટલે દયાથી પ્રકટ થએલું, ‘અમૃત’ એટલે નેત્રમાં રહેલ રસ, તે વિગેરે મકરંદ, ‘અહિં’ એટલે (શ્રીકૃષ્ણના) સ્વરૂપમાં છે. જેમ કમલના સંબંધથી ભ્રમર મધુપ (મધનું પાન કરનાર) થાય છે, તેમ ભગવાનનાં નેત્રનો સંબંધ થતાં સર્વે નેત્રના રસનું પાન કરે છે; એટલે ભગવાન્ જેના ઉપર દયાથી દૃષ્ટિ કરે છે તેને તે રસનો આસ્વાદ થાય છે એવો ભાવ છે. (લે)
33.પોતાનો સંબંધ કરાવી, મધુનું પાન કરાવવું, એ કમલમાં અને (ભગવાનના) નેત્રમાં સાધારણ ધર્મ છે એમ કહેલ છે. (લે)

34.‘ચારે પ્રકારનું’ એટલે ‘પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ, એવા ચારે પ્રકારનું’ એવો અર્થ છે. અહિં એવો ભાવ છે કે (ભગવાનનાં) સંપૂર્ણ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનું વર્ણન કરવું જોઈએ. તે પૈકી જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં ઇક્ષણ (ચક્ષુ) જ કહ્યું અને કર્મેન્દ્રિયોમાં ભુજાઓ જ કહી; તેથી એમ જણાય છે કે (દરેક પ્રકારની) એક જ ઇન્દ્રિયથી પૂર્ણ જ્ઞાનશક્તિ અને પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ કહેલાં છે. આમ હોવાથી, કર્મેન્દ્રિય (ભુજા)નું નિરૂપણ કરતાં ‘ભગ’ શબ્દના અર્થરૂપ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી એમ જણાવે છે કે ‘જીવોની પેઠે ભગવાનની કર્મેન્દ્રિય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી હોતી નથી એવું નથી, પરંતુ તે પોતે ચિદ્રૂપ (જ્ઞાનરૂપ) છે અને પૂર્ણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી છે.’ (ટિ)
35.ચાર પ્રકારની ક્રિયાશક્તિનું આ વિવરણ છે. વ્યૂહોનાં કાર્યો જ એ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો છે, કારણ કે વ્યૂહો નિયત (મુકરર કરેલાં) કાર્યો કરનાર છે. (ટિ)
36.ભગવાનની ભુજાઓ ક્રિયાશક્તિનું રૂપ હોવાથી સર્વ ક્રિયાઓનું મૂલ છે, અને પૃથ્વી વિગેરે ચાર (આકાશ વિનાનાં) ભૂતો જ ક્રિયાવાળાં છે, તેથી ભગવાનની ભુજાઓ એ પૃથ્વી વિગેરે ચાર ભૂતોના આધિદૈવિક પણ છે એવા આશયથી ભૂતો ભુજાઓ અથવા ભુજાઓમાં છે એમ કહેલ છે. તેથી લીલામાં રહેલાં ભૂતો પ્રભુની ભુજારૂપ જ હોવાથી પ્રાકૃત નથી એવો ભાવ છે. અથવા ભૂતો એટલે (1)ઑરમાંથી નીકળતાં, (2) પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થતાં, (3)ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થતાં તથા (4)વૃક્ષો પેઠે ફણગો ફૂટી ઉત્પન્ન થતાં એવાં ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ કહેલાં છે, તેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આધિદૈવિક રૂપવાળાં છે એમ જાણવું. (ટિ+પ્ર)
37.દિક્પાલો ભગવાનના બાહુઓ છે, એમ 2।29માં પણ કહે છે. (પ્ર)
38-38-38.પુરુષ કુદરતી રીતે બે ભુજાઓવાળો છે, તેથી ‘બેવડા પુરુષ’ (2◆2=4 ભુજાવાળા) કહેલાં છે. ‘લૌકિક અને અલૌકિક એ આનું જ (બેવડા શબ્દનું) વિવરણ છે’. યુદ્ધ વિગેરેથી જરાસંધ વિગેરેને હણવા એ લૌકિક પુરુષના કાર્ય જેવું છે. તેમ ન હોય તો તેની સેના હણવામાં ઈશ્વરને યુદ્ધ કરવાની શી જરુર હોય? અવસ્થા (વય) અને સાધનથી વિરુદ્ધ કાર્ય કરવું જેવું કે પૂતનાનો તથા શકટાસુરનો વધ વિગેરે તે અલૌકિક (પુરુષનું) કાર્ય છે. (ટિ)
39-39.એક સાથે એક સમયે હણવું અને રક્ષણ કરવું એ કાર્યો વિરુદ્ધ છે, છતાં ભગવાને તેવું કાર્ય પણ કરેલ છે. પરીક્ષિતમાં રહેલ લૌકિક બીજના અંશનો દાહ કર્યો અને વૈષ્ણવાંશ ગર્ભનું અને તેની માતાનું રક્ષણ કર્યું, અને તે પણ પાછું ન ફેરવી શકાય તેવા બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષણ કર્યું. આ જ (બ્રહ્માસ્ત્ર) સંકટરૂપ પણ હતું. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રે વૃષ્ટિ વિગેરે કર્યાં તે પણ સંકટરૂપ હતાં એમ જાણવું. (ટિ)
40.કર્મસંબંધી જ્ઞાન અને બ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાન એવા બે પ્રકારનું જ્ઞાન; અથવા આત્મા (જીવાત્મા)નું જ્ઞાન અને પરમાત્માનું જ્ઞાન એવા બે પ્રકારનું જ્ઞાન. (ટિ)
41.સગુણભક્તિ અને નિર્ગુણભક્તિ એવા બે પ્રકારની, અથવા સાધનરૂપ અને ફલરૂપ એવા બે પ્રકારની ભક્તિ પણ (કહેલી) છે. (ટિ)
42.આ વિશેષણથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ થાય છે, કારણ કે વૈરાગ્ય સર્વ દુ:ખોને મટાડનાર છે, અને ભક્તોનું દુ:ખ (ભગવાનનાં) આયુધોથી મટે છે. તેથી આયુધો વૈરાગ્યરૂપ છે. તેથી એમ

જણાવેલું છે કે ભગવાનને ભકતો પ્રતિ જ રાગ (પ્રેમ) છે, અને તેમનો દ્વેષ કરનારા ઉપર રાગ નથી. તેથી જ (ભકતોનો દ્વેષ કરતા હોવાથી જ) મામા (કંસ) વિગેરેને (ભગવાને) હણ્યા. (ટિ)

43.ભગવાન્ મધુસૂદન નીચે પ્રમાણે થાય છે. જમણી બે ભુજાઓમાં ઉપર શંખ અને નીચે કમલ ધારણ કરે અને ડાબી બે ભુજાઓમાં ઉપર ગદા અને નીચે ચક્ર ધારણ કરે ત્યારે મધુસૂદન થાય છે. બીજાં પુરાણોમાં મધુસૂદનનું એવું રૂપ પ્રસિદ્ધ છે અને મંદારમધુસૂદન વિગેરેમાં તેવું રૂપ જોવામાં આવે છે. (ટિ+પ્ર)

44.જમણી બે ભુજાઓમાં ગદા અને ચક્ર ધારણ કરે અને ડાબી બે ભુજાઓમાં (ઉપર) કમલ અને (નીચે) શંખ ધારણ કરે ત્યારે માધવ થાય છે. એ પ્રમાણે થાય ત્યારે ગદા અને ચક્ર એક તરફ અને કમલ અને શંખ બીજી તરફ માત્ર ધારણ કરવાના સમાન ગુણથી માધવ થાય છે. બિંદુમાધવ વિગેરે સ્થલે એ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. (ટિ+પ્ર)

45.શંખ અને કમલ બે જમણી ભુજામાં અને (ઉપર) ચક્ર અને (નીચે) ગદા બે ડાબી ભુજામાં ધારણ કરે ત્યારે નારાયણ થાય છે. તેથી શંખ અને કમલ એક તરફ અને ચક્ર અને ગદા બીજી તરફ માત્ર ધારણ કરવાના સમાન ગુણથી નારાયણ થાય છે. વેંકટેશમાં એ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. (ટિ+પ્ર)
46.એ પ્રમાણે (મધુસુદન, માધવ અને નારાયણ એવા) ત્રણ રૂપવાળા ભગવાન્ થયા. અથવા સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એવા ત્રણ (વ્યૂહના) રૂપવાળા થયા, એમ પણ જાણવું. (ટિ)

પહેલાં 'ચાર ભુજાવાળા' પદનું વિવરણ કરતાં ચાર પ્રકારનાં કાર્યો કરવા અવતાર થયો એમ કહેલ હોવાથી, ચાર વ્યૂહવાળા ભગવાન્ પ્રકટ થયા એમ સિદ્ધ થએલ હોવા છતાં અહિં (ટિપ્પણીમાં) ત્રણરૂપવાળા કહ્યા, તે અહિં આ વિશેષણથી (1)શંખ (2)ગદા અને (3)'આદિ' શબ્દથી કહેલા(આયુધ)ને 'ઉત્' ઊંચે ધારણ કરનાર જણાવેલ હોવાથી કહેલ હોય તેમ જણાય છે. ઘણા ભાગે વ્યૂહોનું કાર્ય જ ભગવાનને કરવાનું હોવાથી તેમને ત્રણ વ્યૂહવાળા અહિં કહેલા છે. વાસુદેવ(વ્યૂહ)નું કાર્ય તો ગીતામાં કરેલ ઉપદેશ, ભીષ્મની મુક્તિ વિગેરે જેવા કોઈક પ્રસંગે જ કરવાનું હોવાથી તે ગણેલ નથી એમ જણાય છે. (પ્ર)
47.આ સમાસ નીચે પ્રમાણે છોડવાનો છે. "શંખ અને ગદા જે બેના આદિ (પહેલાનાં) છે તે 'શંખગદાદિની' (શંખ, ગદા વિગેરે) એટલે કમલ અને ચક્ર, ઊંચા કરેલાં આયુધો છે જેમનાં," એવો તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન (જેમાં પહેલાં કહેલ શબ્દનો અર્થ પણ રહેવાનો એવો) બહુવ્રીહિ છે. (એટલે શંખ અને કમલ, ગદા અને પદ્મ એટલાં ઊંચા કરેલાં આયુધો છે જેમનાં એવો અર્થ થાય છે.) (ટિ)
48.'શંખ અને કમલથી કોઈને હણી શકાય નહિ, છતાં તે આયુધો કેમ ગણાય?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. પ્રાણોથી પોષાએલી ઇન્દ્રિયો જ કાર્ય કરી શકે છે. 'વિષ્ણુના મુખમાંથી નીકળેલા પવનથી ભરાએલા જે (શંખ)નો અવાજ દાનવોના અહંકારને હણે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે શંખ તેવો (પ્રાણ અથવા પવનથી ભરાએલ) હોઈ ઇન્દ્રિયરૂપ છે. તેથી અંદર રહી તે હણે છે, કારણ કે તેનાથી (દાનવનો) અહંકાર જતાં, તે મરેલા જેવો થાય છે, અને અહંકાર જતાં બહારથી તેને હરાવી તરત તેનો નાશ કરાય છે. તે જ પ્રમાણે કમલ દેહ અને આયુધ છે, કારણ કે બ્રહ્માંડ નારાયણનો દેહ છે, તે બ્રહ્માંડરૂપ કમલ ધારણ કરીને જ (દાનવના) ઉપર પડવાથી તેનો નાશ થાય છે. (આખા બ્રહ્માંડનો ભાર ઉપર પડવાથી તેનો નાશ થાય જ) તેથી તે આયુધ પણ છે. ગદા આધિદૈવિક પ્રાણરૂપ છે, તેથી તે ભૌતિક અસુરોના પ્રાણોને હરે છે. અંત:કરણ તેજરૂપ છે અને (સુદર્શન) ચક્ર પણ તેવું જ છે. જેને મુક્તિ આપવાની ઇચ્છા થાય તેને ભગવાન્ ચક્રથી હણે છે. 'જેમને ચક્ર ધારણ કરનારે હણ્યા (તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ)' વાક્ય પ્રમાણે ચક્રથી હણાએલા મુક્ત જ થાય છે. (એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય, દેહ, પ્રાણ અને અંત:કરણરૂપ ચાર આયુધોથી હણે છે.) (ટિ+પ્ર)
49.ભગવાન્ પોતે નિર્લેપ છે અને મહાભૂતોથી જ (અસુરોને) હણે છે એવું તાત્પર્ય જણાવવા આ બીજો પક્ષ કહેલ છે. (ટિ)
50.'શંખ ગદા વિગેરે આયુધોવાળા' એટલું જ કહ્યું હોત તો પણ ચાલત, છતાં 'શંખ ગદા વિગેરે ઉદાયુધવાળા' એમ 'ઉત્' પદ યોજ્યું તેનું તાત્પર્ય અહિં કહે છે. ઉદ્ એટલે ઉદક

અથવા જલ. આયુધો જલરૂપ છે એવો અર્થ છે. તેમને જલરૂપ કહેવાનું તાત્પર્ય પછીના વાક્યમાં જણાવેલ છે. જલ પોતાની અંદર ભારે પદાર્થ પડે તેને ડૂબાડે છે, તેની પેઠે અહંકારને લીધે નમ્ર થયા ન હોય તેવા પાષાણ જેવા અસુરોને ભગવાન્ ફરીથી મહાભૂતોની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે, પરંતુ મુક્તિ આપતા નથી એવો અર્થ છે. (ટિ)

51.અહિં બ્રહ્મને ભગવાનનો અસાધારણ ધર્મ કહ્યો તેથી આટલું અધિક કહેલ છે. લક્ષ્મી માત્ર પુરુષોત્તમમાં જ (સ્થિર) રહેતી હોવાથી તે પુરુષોત્તમનું અસાધારણ લક્ષણ છે, પરંતુ બીજાઓને લક્ષ્મીનાં દર્શન થતાં નથી, તેથી તેમને જ્યાં જોવામાં આવે તે પુરુષોત્તમ છે એવું જ્ઞાન કોઈને થાય નહિ તે માટે લક્ષ્મીજીના પ્રકટ થવાનું સ્થાન, જેને સર્વ જોઈ શકે તેવા શ્રીવત્સને પોતાનું અસાધારણ ચિહ્ન કરી, પુરુષોત્તમ ધારણ કરે છે; જેથી શ્રીવત્સને જોઈ ત્યાં લક્ષ્મીજી છે અને લક્ષ્મીજી જ્યાં છે તે પુરુષોત્તમ છે એવું સર્વને જ્ઞાન થાય. (ટિ+લે)

52.પરબ્રહ્મ એટલે અક્ષરનો આનંદ, અક્ષરબ્રહ્મ સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે; તે પૈકી આનંદ છે તે લક્ષ્મીજી છે. આ બીજા સ્કંધના નવમા અધ્યાયનાં શ્રીસુબોધિનીમાં સ્પષ્ટ છે. (લે)

53.સર્વ વેદો ભગવાનના અસાધારણ ધર્મરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, ભગવાનના સ્વરૂપને તો વાણી કે મન પણ પહોંચી શકતાં નથી. '(વેદમાં) પુરુષોત્તમનો આધાર અક્ષર છે એમ કહેલ છે, તેથી અક્ષરમાં પુરુષોત્તમ ભાસે; પરંતુ પુરુષોત્તમમાં અક્ષરરૂપ શ્રીવત્સ કેમ ભાસે?' એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે અહિં જે અક્ષરને આધાર કહેલ છે તે લૌકિક ઘર જેવો આધાર નથી. તેવો આધાર હોય તો પુરુષોત્તમમાં અક્ષર વ્યાપેલું હોય, અહિં તો જેમ સૂર્યમંડલ સૂર્યનો આધાર છે તેમ અક્ષરને પુરુષોત્તમનો આધાર કહેલ છે. જેમ સૂર્યમંડલને તપાવતો મંડલ બહાર પણ તપે છે, જેમ અગ્નિ લોઢાના ગોળાને તપાવતાં તેની અંદર અને બહાર પણ રહે છે અને તે ગોળાથી બહારનાને પણ દઝાડે છે, તેમ ભગવાન્ અક્ષરમાં રહેલ છે. (લે)

54.ભગવદ્ગીતા 8। પ્રમાણે તથા 'જે પૃથ્વીમાં રહીને...' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે જગત્ પુરુષોત્તમનું લક્ષણ છે. (ટિ)

55.ભગવદ્ગીતા 8।-21 પ્રમાણે તથા શ્રીવ્રજજનના મનોરથ પૂરવા ભગવાને તેમને સ્વધામનાં દર્શન કરાવ્યાનું 10।। અને 15માં કહેલ છે તે વાક્યો પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનું લક્ષણ છે. (ટિ)

56.10।1 વિગેરેમાં ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ કાલનું નિરૂપણ કરેલ છે તે આનંદમય લીલાનો કાલ પણ પુરુષોત્તમનું લક્ષણ છે. (ટિ)

57-57.'વિગેરે' શબ્દથી જૂદાજૂદા પ્રકારની લીલાઓ કહેલી છે. તેથી સર્વરૂપપણું, ભગવત્પણું, જગત્, બ્રહ્મ, કાલ વિગેરે ભગવાનનાં લક્ષણોમાં બ્રહ્મ મુખ્ય લક્ષણ છે, કારણ કે બધા વેદો તેનું પ્રતિપાદન કરે છે; તે અક્ષર લક્ષણમાં સત્ ચિત્ અને આનંદનો આવિર્ભાવ થએલ છે; તે જ્ઞાનીઓની મુક્તિનું સ્થાન છે; તે પુરુષોત્તમનું ધામ (ગૃહ) છે, તે પુરુષોત્તમનું ચરણ છે. અક્ષર એ પ્રમાણે પુરુષોત્તમનું મુખ્ય લક્ષણ હોવાથી જ (અક્ષરરૂપ) શ્રીવત્સને અસાધારણ ચિહ્ન કહેલ છે. તેમ ન હોત તો આને પણ બીજા વિશેષણ જેવું જ કહેત. (ટિ)

58-58.‘સર્વ’ શબ્દથી (બ્રાહ્મણ) જાતિ, વેદ, અક્ષરબ્રહ્મ અને તેનો આનંદ કહેલાં છે. તે સર્વનો આધાર ભૃગુનો દેહ છે. તે સર્વના આધારરૂપ ભૃગુનો દેહ હોવાથી તેની ગતિ ભગવાનમાં જ પરિણમે છે. ત્રણ દેવોમાં કોણ મોટા છે તેની તપાસ કરવા ભૃગુ જાય છે. જો ભગવાન્ પુરુષોત્તમ ન હોત તો આવા ભૃગુની ગતિ ત્યાં ન હોત. (તેના પગ ભગવાનના વક્ષ:સ્થલ ઉપર શ્રીવત્સ પર ન મંડાત). તેથી શ્રીવત્સ અક્ષરબ્રહ્મ હોવાથી અસાધારણ ધર્મ છે. વળી ભગવાનની ત્વક્(ત્વચા)માંથી ભૃગુની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ત્વચા (દેહની) અંદર અને બહાર વ્યાપેલી હોવાથી અને (સ્પર્શથી) જ્ઞાન કરાવતી હોવાથી, બીજી ઇન્દ્રિયો કરતાં ઉત્તમ છે. તે સ્પર્શથી સુખ કરાવનારી હોવાથી, ભૃગુના પાદના સ્પર્શથી ભગવાનને સ્પર્શના સુખનો અનુભવ થયો હતો. (આ સંબંધમાં 10।।ી 12 જૂઓ). (ટિ+પ્ર)
59.લક્ષ્મીજીનો ભૃગુમાંથી આવિર્ભાવ થયો છે. એવા આશયથી આ કહે છે. (ટિ)
60.ઉપર જણાવ્યું તેમ બ્રહ્મ એટલે અક્ષર (શ્રીવત્સ) ભગવાનનું અસાધારણ ચિહ્ન છે. તેથી અક્ષર લક્ષણ હોવાથી, ભગવાન્ તેના ઉત્તેજક (પ્રેરક) થતાં, તેને પ્રેરણા કરવારૂપ ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. (પ્ર)
61.‘વીર્ય’ એટલે સ્વરૂપનું સામર્થ્ય. અહિં મુક્ત જીવોને પોતાને અધીન કરવા (રાખવા) એ વીર્ય છે. તેનું નિરૂપણ કરતાં કંઠના આભરણ તરીકે રાખેલ જીવના સ્વરૂપને (ભગવાનનું) બીજું લક્ષણ કહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
62.‘અક્ષરબ્રહ્મની જ અમુક અવસ્થા જીવ છે’ એવા કાશકૃત્સ્નના મતને અનુસરી આ કહેલ છે. (લે)
63.‘સ્વરૂપરૂપ’ એટલે ‘જેમાં કોઈનો આરોપ થયો નથી તેવું રૂપ’ અથવા ‘અવિદ્યા વિનાનું રૂપ’. દેહ વિગેરે તો અવિદ્યાથી જેમાં બીજાનો આરોપ થયો છે તેવાં રૂપો છે એવો ભાવ છે. (લે)
64.કૌસ્તુભને કંઠમાં ધારણ કરવાનું કારણ અહિં કહેલ છે. હાથ વિગેરે ક્રિયાશક્તિ છે. કંઠ જ્ઞાનશક્તિ છે. (પ્ર+લે)
65.સરસ્વતી જ્ઞાનશક્તિનું રૂપ હોવાથી, કૌસ્તુભને ભગવાન્ કંઠમાં ધારણ કરે છે. અહિં ‘વિદ્યા’ વિગેરે પદ નહિ યોજતાં, ‘સરસ્વતી’ પદ યોજ્યું તેનો એવો ભાવ છે કે સરસ્વતી વીણા વગાડનારી છે, અને ભગવાન્ મુક્તજીવો જેમની સમીપ જઈ શકે તેવા છે. તેથી સર્વ મુક્તજીવો સંગીતવિદ્યાથી પ્રભુને પ્રસન્ન કરે તે માટે ભગવાન્ કૌસ્તુભને કંઠમાં ધારણ કરે છે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે એ પ્રકારના લીલામાં રહેલ ભક્તો પ્રાકૃત નથી, પણ કંઠના ભૂષણરૂપ છે. (ટિ)
66.‘સ્થાન’ એટલે ‘પ્રભુના ગુણોનું ગાન’. શુક વિગેરે માત્ર મુક્તજીવોનો જ એવું ગાન કરવાનો અધિકાર છે એવો ભાવ છે. (ટિ)
67.કૌસ્તુભનું બે સ્થલે નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી જીવો બે પ્રકારના છે એવું માત્ર સંખ્યાનું તાત્પર્ય જણાવ્યું છે. (લે)
68.અક્ષરબ્રહ્મના અને જીવના.
69.‘તેવા થવાનું’ એટલે ‘તેવી અવસ્થા ઉત્પન્ન કરી, જીવ થવાનું (કારણ બનેલી.)’ (લે)
70.બીજા રંગો તજી, માત્ર પીત રંગનું અંબર ધારણ કરવાનું કારણ અહિં કહેલ છે. (લે)

71.રજોગુણ અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થએલ સુવર્ણના સંબંધથી પીળો રંગ થએલ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર) સત્ત્વ, રજ: અને તમોગુણના રંગ અનુક્રમે શ્યામ, લાલ અને શ્વેત છે, એવો ગુણાવતારનાં વાક્યોથી નિર્ણય થાય છે. એમ નિબંધમાં કહેલ છે. તેથી રજોગુણનો લાલ અને તમોગુણનો શ્વેત રંગ છે, અને તે બેનું મિશ્રણ થતાં ભગવાનના વસ્ત્રનો રંગ પીળો થાય છે એવો અર્થ છે. પીતાંબર માયાનું રૂપ છે એમ તંત્રમાં કહેલ છે. માયાના ત્રણ ગુણોના ત્રણ રંગ છે; પરંતુ અહિં વ્યામોહ કરનારી માયામાં સત્ત્વગુણ નહિ હોવાથી બાકીના બે જ રંગો કહેલ છે. ભગવાનના સંબંધમાં ભક્તોના અનેક ભાવો ઉત્પન્ન કરવા માટે પીતાંબરમાં વિક્ષેપ કરનારો રજોગુણ છે, પરંતુ જેમને ભજનનો અધિકાર ન હોય તેમને ભગવાનના સ્વરૂપથી છૂટા રાખવા એ રજોગુણનું કાર્ય છે. ભક્તોનું મન ભગવાનના સ્વરૂપના સૌંદર્યમાં લીન થાય તે માટે પીતાંબરમાં તમોગુણ છે, પરંતુ બહિર્મુખોથી ભગવાનના સ્વરૂપને છૂપું રાખવું એ તેનું કાર્ય છે. તેથી જ 'ઘણો મોહ કરનારી લય અને વિક્ષેપરૂપ માયા તો પીળી જ છે' એમ આગળ કહેલ છે. (યો)
72.'તેમ ન હોય તો' એટલે 'રાજસ અને તામસના સંબંધથી પીળો રંગ થએલ ન હોય તો.' (લે)
73.પીળો રંગ આગંતુક છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
74.'વૈર પાંચમું (કલિને રહેવાનું સ્થાન છે)' એ પહેલા સ્કંધના વાક્ય પ્રમાણે વૈર ઉત્પન્ન કરનારું સુવર્ણ મોહ કરનાર હોવાથી, તેનું કારણ માયા પણ લય અને વિક્ષેપરૂપ છે. (પ્ર)
પીતાંબર ભગવાનનું આવરણ કરનાર હોવાથી માયા છે એમ જાણવું. (લે)
75.'પીતાંબરવાળા' વિશેષણથી ભગવાનના યશનું નિરૂપણ કર્યું એમ જાણવું. યશની વ્યાખ્યા પ્રથમ સ્કંધ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આપેલી છે તે અહિં કહેલ આ વિશેષણના આભાસને લાગુ પડે છે. આવી માયા પણ ભગવાનના નાભિપ્રદેશનું આવરણ જ કરે છે, પરંતુ ભગવાનને વશ કરી શકતી નથી. (પ્ર)
76.'પહેલાં' નિબંધમાં નિરૂપણ કરેલ છે એવો અર્થ છે તેનું અહિં સ્મરણ કરાવે છે.(ટિ)
નિબંધમાં આ સૂચવનાર અર્થ છૂટોછૂટો આવે છે. (પ્ર)
77.ચક્ષુ રૂપ(રંગ)વાળા પદાર્થોનું ગ્રહણ કરતાં, આકાશમાં રંગ નહિ હોવાથી મેઘવિનાના આકાશમાં દૂર જતાં (નજર નાખતાં) કાળાશ જેવું જૂએ છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મને પણ ઘણું ગાઢ અને ઊંડાણને લીધે શ્યામ જૂએ છે એવો એક પ્રકાર. (ટિ)
78.જૂદાજૂદા યુગના અધિષ્ઠાતા દેવોનું જૂદુંજૂદું રૂપ હોવાથી તેઓનાં પ્રતિબિંબોનાં ચોક્કસ અનેક રૂપો થાય છે એ બીજો પ્રકાર. (ટિ)
79.ભૂમિ શ્યામ રંગની હોવાથી, (ભગવાનનો) તેના પર આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તેમાં પ્રતિબિંબ પડતાં શ્યામ દેખાય એ ત્રીજો પ્રકાર. (ટિ)
80.શુદ્ધ સત્ત્વ શ્યામ રંગનું હોવાથી, વૈકુંઠમાં આવિર્ભાવ થએલ બ્રહ્મનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડતાં તે શ્યામ દેખાય એ ચોથો પ્રકાર; અથવા ભૂમિ વૈકુંઠ એટલે શ્વેતદ્વીપ.

'આ પ્રમાણે હોય તો બ્રહ્મ રૂપ વગરનું થાય તેથી આ બરાબર જણાતું નથી' એવી શંકા થાય તો જાણવું કે આ અંશાવતાર અથવા વિભૂતિરૂપ અવતારના સંબંધમાં કહેલ છે. શ્રીપુરુષોત્તમ તો એવા જ છે કે તે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ હોવાથી તેમનામાં ઉપાધિવાળું કાંઈ જરા

પણ હોતું જ નથી; એવું પ્રમાણ પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવશે. તેથી ઉપર જણાવ્યું તે બરાબર છે એમ જાણવું. અહિં શ્રીકૃષ્ણ વ્યૂહ સહિત પ્રકટ થએલ હોવાથી, વ્યૂહનું રૂપ જણાય તે માટે એમ કહેલ છે. (ટિ+પ્ર)
81.'તેના ધર્મોનું' એટલે 'નીલ (મેઘના) વર્ણના ધર્મોનું.' (લે)
82-82-82-82.અહિંથી પરોક્ષવાદ પણ છે એમ જાણવું. 'પોતાના કાલે' એટલે 'લીલાના કાલે.' તેથી જ 'સ્વ' 'પોતાના' પદ યોજેલ છે. લીલાના કાલે દિવસના અંતે (ભગવાન્) સર્વને આનંદ આપનાર એટલે નૂતન રસ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને આગળના એટલે તાપ નાશ કરનાર છે. (ટિ)
83.નીલ મેઘમાં જ તેવા ધર્મો હોય છે, બીજા મેઘમાં તેવા ધર્મો હોતા નથી. ભગવાનમાં પણ સર્વને જીવિતનું દાન કરવું વિગેરે ધર્મો છે. તેથી મેઘનું દૃષ્ટાંત બંધ બેસે છે. મેઘને સાંદ્ર (ઘાટો) કહ્યો તેથી 'ઘાટા' મેઘના દૃષ્ટાંતથી (ભગવાનમાં) પણ આ ધર્મો સૂચવ્યા છે એવો ભાવ છે. મેઘની સમાનતા જણાવી;આગળ ભગવાનના અધિક ગુણ કહેલા છે.(લે)
84.આ વાક્યથી આરંભી સાતમાથી દશમા સુધીનાં ચાર વિશેષણોનું તાત્પર્ય કહેલું છે:
(1)શ્રીવત્સ પુરુષોત્તમનું અસાધારણ ચિહ્ન હોવાથી, તેમનું પુરુષોત્તમ તરીકે જ્ઞાન કરાવવામાં કારણભૂત છે. તે બ્રહ્મ છે એમ નિરૂપણ કર્યું; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે લક્ષ્મીરૂપ જ છે; કારણ કે લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનંદરૂપ છે. વત્સનો અર્થ વક્ષ: (છાતી) પણ થાય છે. તેથી વત્સનું ચિહ્ન તે 'વત્સલક્ષ્મ' 'શ્રી (લક્ષ્મીજી) વત્સલક્ષ્મ છે જેમનું, તે શ્રીવત્સલક્ષ્મ (ભગવાન્)'. એમ સમાસ છોડતાં 'વક્ષ:સ્થલ ઉપર વધૂ: રહેલાં છે જેમનાં' એ વાક્ય પ્રમાણે વક્ષ:સ્થલ ઉપર રહેલ શ્રીવત્સ લક્ષ્મીરૂપ જ છે એમ વિચાર કરતાં જણાય છે. વળી ત્યાં રહીને ભગવાન્ લીલા કરે છે તેથી લીલાનું મૂલભૂત રૂપ પણ શ્રીવત્સ હોવાથી તે બ્રહ્મ પણ છે. તેથી શ્રીવત્સ બ્રહ્મરૂપ પણ છે અને લક્ષ્મીરૂપ પણ છે.
(2)'જન્મરહિત (ભગવાન્) કૌસ્તુભના નામથી પોતાના તેજને ધારણ કરે છે' વાક્ય પ્રમાણે ભગવાને જેમને પોતાના તરીકે સ્વીકારેલા છે તેવા જીવોના આધિદૈવિક રૂપ (કૌસ્તુભ)ને ભગવાન્ પોતાના કંઠમાં ધારણ કરે છે, પરંતુ તેમનો ત્યાગ કરતા નથી, અને સ્વરૂપના આનંદનો તેઓને અનુભવ કરાવે છે. તેથી ભગવાન્ તેવા (આનંદ આપનાર અને અનિષ્ટ દૂર કરનાર) છે.
(3)ભૂમિરૂપ પોતાની કટિ (કેડ)નું આવરણ પીતાંબર છે તેથી તે પણ તેવું છે.
(4)'વર્ષાઋતુના વાદળાના જેવા શ્યામ ભગવાનને કહ્યા' તેથી પણ તે (તેવાં વાદળાં પેઠે) સર્વ અનિષ્ટ દૂર કરી સર્વ અર્થ(પુરુષાર્થ)નું દાન કરનારા છે. (ટિ+પ્ર)

એ પ્રમાણે મૂલભૂત (અક્ષર) બ્રહ્મમાં પોતે રહી, પોતાના અંશરૂપ જીવોને કૃતાર્થ કરી, ભૂમિ ઉપર રહેતા જીવોને ઘણો મોહ (ઉત્પન્ન) કરી પોતાના જ્ઞાન વિનાના રાખી તેમને ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો (ભગવાન્) આપે છે એમ કહ્યું. ત્યાં1 જ્ઞાનના અને ક્રિયાના પ્રકારોના ભેદો છે એમ જણાવવા, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના રૂપથી સર્વ શાસ્ત્રરૂપ ભગવાનના આભરણોનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે:

મહાર્હવૈડૂર્યકિરીટકુણ્ડલત્વિષા પરિષ્વક્તસહસ્રકુન્તલમ્॥
ઉદ્દામકાઞ્ચ્યઙ્ગદકઙ્કણાદિભિર્વિરોચમાનં વસુદેવ ઐક્ષત॥10॥

ઘણા કિંમતી વૈડૂર્યવાળા મુકુટ અને કુંડલોના તેજથી ભેટાએલા હજારો કેશવાળા, (અને) નિયમન વિનાના કંદોરા તથા બાજુબંધો અને કંકણો વિગેરેથી શોભતા (બાલક)ને વસુદેવે નીરખ્યા. 10.

(11)'મહાન્' મોટી 'અર્હ:' કિંમત છે જેની તેવા વૈડૂર્યવાળા મુકુટ અને બે કુંડલો, તેઓનાં તેજ એટલે કાંતિથી ભેટાએલા એટલે આલિંગન કરાએલા હજારો કેશ છે જેમના (તેવા ભગવાન્ હતા). ભગવાનના મુખારવિંદનું દર્શન કરનારા2 શાસ્ત્રોમાં કુશલ જીવો, ભગવાનના મુખારવિંદની સુગંધનું પાન કરવામાં તલ્લીન ષટ્પદો (ભમરાઓ) પેઠે, ભક્તિ (થતાં3) (ભગવાનના મુખારવિંદની) આસપાસ પ્રકાશે છે. વેદ, સાંખ્ય અને યોગ તેઓની શોભા કરનારા છે. વેદ, સાંખ્ય અને યોગની પ્રાપ્તિ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ગુરુથી જ થાય છે, તેથી ઘણાં4 કિંમતી4 વૈડૂર્યરૂપથી (ગુરુનું) નિરૂપણ કરેલું છે. વેદમાં બે કાંડો છે, યોગ પણ સાધનરૂપ અને ફલરૂપ (એવા) બે પ્રકારનો છે, (અને) સાંખ્ય પણ સંન્યાસ અને જ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. એવી રીતે છ શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ થયું. તે જ (છ) પદો5 (ભમરાના છ પગો) છે. ત્રણેના6 ભેદો હજારો છે એમ જણાવવા કેશની સંખ્યા કહેલી છે. લૌકિક જ્ઞાનનું વિસ્મરણ રહે તે માટે આલિંગન કહેલું છે.

(12)એ પ્રમાણે લોકમાં (પ્રાપ્ત થતા) જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી7, 'નિયમન વિનાના કંદોરા તથા બાજુબંધો અને કંકણોથી શોભતા' વિશેષણથી ક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે. કર્મો અનંત જ છે, છતાં પણ કંદોરો, બાજુબંધો અને કંકણોરૂપ8 એટલે તમ: સત્ત્વ અને રજોરૂપ ત્રણ પ્રકારનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વેદ વિગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં આ ત્રણ (કર્મો) પોતાની જાતનાં ઘણાંએ (કર્મો)ને ઉત્પન્ન કરશે (કરે છે). લોકમાં કંદોરો દોરડાં(બંધ) વાળો હોય છે, પણ આ (ભગવાનનો કંદોરો) તો દોરડાં (બંધ) વિનાનો છે. જેમાં હિંસા ઘણી હોય તેવું પણ9 વૈદિક કર્મ લોકને અનુસરતું હોતું નથી. ભૂમિ ઉપર માયામાં તરબોળ થએલાઓનો જ ત્યાં (કર્મ કરવામાં) અધિકાર છે, તેથી પીતાંબર ઉપર કંદોરો રહેલો છે. લૌકિક10 તે (કર્મો) (ત્યાં) નથી એમ જણાવવા લૌકિક સૂત્ર (દોરડું) નથી એમ કહેલ છે; અથવા ઉત્તમ અલૌકિક11 (કર્મો) ત્યાં સાધન કહેલાં છે. બાજુબંધો12 બાહુ ઉપર ધારણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે સાત્ત્વિક 'અંગ' અંગનું 'દ્યતિ' ખંડન કરે તે 'અંગદ' બાજુબંધ13. તે14 (કંકણ) રાજસ કહેલ છે; અને રાજસ જૂદા પાડનારા15 છે. 'વિગેરે' શબ્દથી વીંટીઓ, બાજુબંધની જગ્યાએ (પહેરવાનાં) બીજાં આભરણો, નાની ઘુઘરીઓ, નૂપુરો વિગેરે કહેલાં છે. ધર્મમાર્ગમાં રહેનારા16 ભગવાનના સંબંધીઓ17 તે બધાઓથી જ ભગવાન્ શોભતા હોય છે, કારણ કે:

વેદે રામાયણે ચૈવ પુરાણે ભારતે તથા॥કા.15॥
આદાવન્તે તથા મધ્યે હરિ: સર્વત્ર ગીયતે॥

વેદમાં અને રામાયણમાં, પુરાણમાં તેમજ ભારતમાં આરંભમાં અંતે તેમજ મધ્યમાં સર્વત્ર હરિનું ગાન કરવામાં આવે છે18. કા.15॥.

" 'ભગવાન્ આવા છે' એમ શા માટે કહેવામાં આવે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'વસુદેવે નીરખ્યા' એમ કહેલ છે. તે19(શબ્દો)ની પહેલાં કહેલાં ધર્મો લૌકિક તેમજ અલૌકિક હોવાનું સંભવે છે. જો વસુદેવ (તે ધર્મો અલૌકિક છે એમ) જાણતા ન હોય તો

આ ધર્મો લૌકિક જ છે એમ માને, પણ જો (હમણાં જ) જાણતા હોય તો બંને અર્થવાળા કરેલ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે (તેમને જ્ઞાન થાય); તે માટે તેવા ધર્મવાળા (ભગવાનને વસુદેવે) નીરખ્યા19 એમ શુક કહે છે. આ (આવું) જ્ઞાન (વસુદેવે કરેલી) સ્તુતિમાં સ્પષ્ટ થશે (જણાશે). 10.

1.'ત્યાં' એટલે 'ભગવાનના સ્વરૂપમાં.' (લે)
2.અહિં નીચે પ્રમાણે ભાવ છે. 'દેવ મકરાકૃતિનાં કુંડલો સાંખ્ય અને યોગ ધારણ કરે છે' વાક્ય પ્રમાણે સાંખ્ય અને યોગ ભગવાનનાં કુંડલો છે. તેમની સાથે મુકુટ કહ્યો તેથી 'મુકુટનું સ્થાન પારમેષ્ઠ્ય છે' એ વાક્યમાં મુકુટને વેદ કહેલ છે તે પ્રમાણે અહિં પણ મુકુટરૂપ વેદ જ કહેલ છે એમ જણાય છે, કારણ કે સર્વ પ્રમાણોની ઉપર સ્થિતિ વેદની જ હોય તે યોગ્ય છે. આમ હોવાથી તે (વેદ)થી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જ તેજરૂપ છે, અને તેવા તેજને ભેટેલા કહ્યા તેથી તેઓ શાસ્ત્ર જાણનારા જ થયા. 'જીવોની ત્યાં (ભગવાનના મસ્તક ઉપર) સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ' એવી શંકા દૂર કરવા તેમને ભગવાનના મુખારવિંદનું દર્શન કરનારા કહ્યા. વળી આવા શાસ્ત્ર જાણનાર જીવો ઘણા હોવા છતાં, 'તેજ'નો એકવચનમાં પ્રયોગ કર્યો, તેથી તેનાથી (શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી) થએલ ભક્તિભાવ એક જ પ્રકારનો છે એમ જણાવેલું છે. તેથી એમ જણાવ્યું કે વેદ વિગેરેનું ફલ ભક્તિ જ છે. કેશ રસનું ઉદ્દીપન કરનારા હોવાથી, તેવા (કેશસ્થાનીય મુખારવિંદનું દર્શન કરનારા) જીવો ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે એમ સૂચવ્યું છે. (ટિ)
3.'ભક્તૌ' એટલે 'ભક્તિ થતાં' એવો અર્થ છે. (ટિ)
4-4.'અર્હ' (કિંમત) એટલે પ્રાપ્તિ કરાવનાર દ્રવ્ય, એવો અર્થ હોવાથી, તેવા (ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા) અહિં ગુરુ જ છે, તેથી એ પદ યોજ્યું છે. તેમ ન હોત તો 'અમૂલ્ય' પદ જ યોજત, એવો ભાવ છે. આ (ભગવાનની પ્રાપ્તિ) પણ ભક્તિવાળા મહાપુરુષની કૃપાથી જ થાય એમ જણાવવા, 'અર્હ'નું 'મહત્' વિશેષણ કહેલ છે. તેથી જ ભગવદ્ગીતા 2।થી 44માં જણાવેલા લોકોને ભક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ જ લક્ષ્યમાં રાખી ગુરુનું 'સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ' વિશેષણ કહેલ છે. 'અર્હ' લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં એવું ('મહત્') વિશેષણ કહેલ છે એમ જાણવું. (ટિ)
5.કેશો ભમરા જેવા છે, અને ભમરાને છ પગ હોય છે, તેથી આ છ શાસ્ત્રો જ આમના (કેશસ્થાનીય જ્ઞાની ભક્તોના) છ પગોને ઠેકાણે છે એવો અર્થ છે. (ટિ)
6.'ત્રણેના' એટલે 'વેદ, સાંખ્ય અને યોગના.' કેશો શાસ્ત્ર જાણનારા જીવો છે એમ પહેલાં કહ્યું. તેથી તેઓ (તેવા જીવો) અનેક પ્રકારના હોવાનું કારણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનનું અનેક પ્રકારના હોવાપણું છે એવું અનુમાન થાય છે એવો અર્થ છે. (ટિ)
7.'લોકમાં જ્ઞાનનું' એટલે 'શાસ્ત્રીય રૂપથી લોકમાં અનેક પ્રકારવાળાં થએલાં ભગવાન્ સંબંધી જ્ઞાનનું.' ગયા શ્લોકમાં 'ચારભુજાવાળા' વિશેષણના વ્યાખ્યાનમાં જે જ્ઞાન કહ્યું તે અલૌકિક જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનથી આ જ્ઞાન જૂદું છે એમ જણાવવા અહિં 'લોકમાં' શબ્દ યોજેલ છે. (પ્ર)

‘લોકમાં શાસ્ત્ર જાણનારા જીવોને એ પ્રમાણે મુકુટ અને કુંડલના તેજના ભેટવાના પ્રકારથી વેદ, સાંખ્ય અને યોગના સંબંધી જે જ્ઞાન થાય તેનું’. (લે)
8.અહિં (‘કંદોરો, બાજુબંધ અને કંકણ’ એ) ત્રણ આભરણોને કર્મ કહ્યાં તેનો ભાવ એવો છે કે કર્મમાર્ગ ભૂમિ ઉપર જ છે. તેથી ભૂમિરૂપ ભગવાનની કટિમાં ભૂષણરૂપે રહેલ (કંદોરા)ને કર્મ કહેવું તે યોગ્ય જ છે. બીજાં બે (બાજુબંધ અને કંકણ) ક્રિયાશક્તિરૂપ શ્રીહસ્ત ઉપર રહેલાં હોવાથી કર્મ જ છે. (ટિ)
9.આથી આ વિશેષણ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરે છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. ગયા શ્લોકમાં ‘શંખ, ગદા વિગેરે ઊંચા કરેલાં આયુધોવાળા’ વિશેષણમાં કહ્યું તેમ અહિં પણ વૈદિક કર્મથી લૌકિક દુ:ખ દૂર થાય છે એમ કહેલ હોવાથી, આથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ થાય છે. (પ્ર)
10.ભગવાનમાં લૌકિક કર્મો હોતાં નથી, પરંતુ અલૌકિક કર્મો જ હોય છે. અલૌકિક કર્મો તો નિત્ય છે તેથી તેમને સાધનની જરુર નથી એવો અર્થ છે. (લે)
11.‘અલૌકિક’ એટલે ‘ભગવદ્રૂપ’ એવો અર્થ છે. ‘પ્રયાજ, કડછો વિગેરે જે સાધનો છે તે હરિ છે’ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે (સાધનો ભગવદ્રૂપ જ છે). (લે)
12.ભગવાનને ચાર ભુજાઓ છે તેથી આ શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલ છે. (લે)
દરેક ભુજામાં બાજુબંધ હોવાથી ચાર થયાં. (પ્ર)
13.બાજુબંધ સાત્ત્વિક હોવાનું કારણ અહિં કહેલ છે. તે અંગનું ખંડન કરે છે, એટલે દેહરહિત કૈવલ્ય (મુક્તિ) પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી સાત્ત્વિક છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
14.‘તે’ એટલે ‘કંકણ’. તે હાલતાં હોવાથી રાજસ જણાય છે. (પ્ર)
15.‘એક જ ક્રિયાશક્તિ(શ્રીહસ્ત)માં રહેલાં કર્મરૂપ આભૂષણોમાં એક રાજસ અને એક સાત્ત્વિક કેમ હોય?’ એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. સાત્ત્વિક અને રાજસ કર્તાઓ એ કર્મને જૂદા પાડનારા છે. ભગવદ્ગીતા 18।થી24 સુધીમાં કર્તાના ભેદથી કર્મ જૂદા પ્રકારનાં થાય છે એમ જણાવેલ છે, તેથી એવી શંકા રહેતી નથી. (પ્ર)
રાજસ (કર્મ) રજોગુણ ઉત્પન્ન કરાવનાર હોવાથી ભગવાનથી જૂદા પાડનારું છે અને સાત્ત્વિક કર્મ પણ ભગવાનથી છૂટા પાડનારું હોવાથી તેવું જ છે. તામસ (કર્મ) તો ભગવાનમાં લય કરાવનારું હોવાથી, જૂદાપણાંને મટાડનારું છે. તેથી જ (દેહથી) છૂટા પડેલા શ્રીહસ્ત ઉપર જ બાજુબંધ અને કંકણ રહે છે, પરંતુ કંદોરો તો જૂદી નહિ પડેલ અખંડ કટિ ઉપર જ રહે છે એવો અર્થ છે. (લે)
16.(વેદમાં કહેલી) આજ્ઞારૂપ ધર્મ છે. તે માર્ગમાં રહેનારા, પરંતુ વેદમાં જે માર્ગ કહેલ ન હોય તે માર્ગમાં રહેલા ન હોય તેવા. (લે)
17.‘ભગવાનના સંબંધીઓ’ એટલે ‘ભગવાનના આભરણ તરીકે જણાતા’ એવો અર્થ છે. અહિં પૂર્વકાંડમાં જણાવેલ ભગવાન્ કહેલ છે. (લે)
18.આ શ્લોક હરિવંશમાં પુષ્કરના પ્રાદુર્ભાવની સમાપ્તિમાં કહેલો છે. (પ્ર)
આથી ભગવાનનાં બાર વિશેષણો હોવાનું તાત્પર્ય કહેલું છે. ચાર શાસ્ત્રોમાં આરંભ, અંત અને મધ્યમાં ભગવાનનું ગાન કરેલ છે તેથી 4�3=12 પ્રકારના થયા એવો અર્થ છે. (લે)
19-19."આગળના 11મા શ્લોકમાં ‘વિલોક્ય’ ‘જોઈને’ કહેલ છે તેથી વસુદેવે ભગવાનને નીરખ્યા એવો અર્થ આવી જાય છે, છતાં આ 9મા તથા 10મા શ્લોકમાં લૌકિક અને વૈદિક

ઐશ્વર્ય વિગેરે છ૬ ગુણોવાળા ભગવાન્ છે એવું વર્ણન કરવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી 'વસુદેવે (ભગવાનને) નીરખ્યા' એમ શ્રીશુક કહે છે. એટલે વસુદેવને ભગવાન્ આ બે શ્લોકોમાં કહેલા ધર્મોવાળા છે એવું જ્ઞાન થયું એમ જણાવવા આ બે શ્લોકો કહેલા છે. વસુદેવને એવું જ્ઞાન થયું તેનું (તેમ કહેવાનું) પ્રયોજન આગળ જણાવે છે. લોકમાં પણ પ્રિયવ્રત વિગેરેમાં કામ (કરવા) માટે પ્રકટ કરવા યોગ્ય ઐશ્વર્ય વિગેરે હતાં, તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી લૌકિક કહેવાય છે. લોકમાં પ્રકટ કરવા યોગ્ય ન હોય તેવાં ઉત્તમ વૈદિક ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મો, જેમનું ભગવાનના સ્વરૂપની પેઠે માત્ર વેદથી જ જ્ઞાન થાય, તેમને અહિં અલૌકિક કહેલા છે. તેથી ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મો બંને પ્રકારના હોવાનું સંભવે છે. તેથી ભગવાનમાં બંને પ્રકારના ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મો છે એમ જો વસુદેવ જાણે નહિ, તો ભવિષ્યમાં લીલામાં અચિંત્ય ઐશ્વર્ય વિગેરે જૂએ તો પણ પ્રિયવ્રત વિગેરેમાં હતાં તેવાં તે લૌકિક હશે એમ તે માને. તેથી પહેલેથી જ ભગવાનમાં આવાં અલૌકિક ઐશ્વર્ય વિગેરે પણ છે એવું વસુદેવને જ્ઞાન હોવાનું જણાવવું, એ આ બે શ્લોકો કહેવાનું પ્રયોજન છે. જો વસુદેવને ભગવાનના આવા ધર્મો હોવાનું હમણાં જ જ્ઞાન થાય, તો ભગવાનમાં ઉભય પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય વિગેરે છે એવું જે વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તેવું જ્ઞાન ભવિષ્યમાં લીલા સમયે પણ વસુદેવને થશે એવો અન્વય છે. અહિં કરેલ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે લીલામાં ઐશ્વર્ય વિગેરેનું વસુદેવને જ્ઞાન થશે એવો અર્થ છે. તેથી તેવા ધર્મોવાળા (ભગવાનને) વસુદેવે નીરખ્યા એમ શુકે 9મા અને 10મા એ બે શ્લોકોથી કહેલ છે. (લે)

એવી રીતે ભગવાનનાં દર્શન કરીને શુદ્ધસત્ત્વરૂપ વસુદેવે ક્રિયા અને જ્ઞાન પ્રકટ કર્યાં, એમ (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે શ્લોકોથી કહે છે. દાન ક્રિયા (છે), (અને વસુદેવને થએલ ભગવાનના) સ્વરૂપનું જ્ઞાન જણાવનારી સ્તુતિ છે. કર્મમાં ચાર અધિકાર છે, અને શ્રદ્ધા અંગ છે. (1)ઇચ્છાવાળો1, (2)વિદ્વાન, (3)શક્તિવાળો અને (4)શાસ્ત્રથી જેને મના કરેલ ન હોય તેવો (અધિકારી છે). આ કર્મ નિમિત્તથી થએલ2 છે. તેની3 ઇચ્છા જણાવનાર હર્ષ છે. ભગવાનમાં નિષ્ઠા4 પ્રાપ્ત કરાવનાર તે (હર્ષ) અસાધારણ જ હોય. તે5 નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ વિસ્મયોત્ફુલ્લવિલોચનો હરિં સુતં વિલોક્યાનકદુન્દુભિસ્તદા॥
કૃષ્ણાવતારોત્સવસમ્ભ્રમોસ્પૃશન્ મુદા દ્વિજેભ્યોયુતમાપ્લુતો ગવામ્॥11॥

હરિને પુત્ર જોઈને તે સમયે વિસ્મયથી પ્રફુલ્લ થએલા લોચનવાળા તે આનકદુંદુભિએ શ્રીકૃષ્ણના અવતારથી થએલ ઉત્સવને લીધે સંભ્રમવાળા થઈ આનંદથી સ્નાન કરી, બ્રાહ્મણોને દશ હજાર ગાયો આપવાનો સંકલ્પ કર્યો.

આ સર્વનું6 સારી રીતે જ્ઞાન થવાનું કારણ 'તે' એટલે પહેલાં જણાવેલ7 વસુદેવ છે. (1)જે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેવાનો લાભ થવાથી (તેને) વિસ્મય થયો. તે વિસ્મય (શરીરની) અંદર પ્રવેશ કરી, બે લોચનોને પ્રફુલ્લ કરે છે. (2)પહેલાં 'હરિ પુત્ર થશે' એમ (વસુદેવે) સાંભળેલું, હમણાં હરિને પુત્ર (તરીકે) જોયા. આથી (વસુદેવની) વિદ્વત્તા (આ ભગવાન્ છે એવું જ્ઞાન) કહેલ છે. નિમિત્તના જ્ઞાનથી જ નિમિત્તને લીધે થતાં(કર્મ)નું જ્ઞાન થાય8 છે, (અને તે કર્મ) કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. (3)'આનકદુંદુભિ' શબ્દથી (વસુદેવનું) સામર્થ્ય (જણાવેલ છે). જો (તેમનામાં) સામર્થ્ય ન હોત તો (તેમના જન્મ સમયે) નગારાં અને

દુંદુભિઓ કેમ વાગત? (4)શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થતાં જે ઉત્સવ એટલે (વસુદેવના) મનમાં ઉલ્લાસ થયો, તે (ઉલ્લાસ) થતાં સારી રીતે ભ્રમ9 થયો છે જેમને તેવા (વસુદેવ થયા), અને ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્સવ(કરવા)માં તત્પર થયા. તેવાં કર્મ માટે શાસ્ત્રથી જેમને મના થઈ નથી તેવા થયા. પુત્ર સર્વ લક્ષણની સંપત્તિવાળા હોય તો જ (શાસ્ત્રથી) તેવો અધિકાર મળે છે, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દ યોજેલ છે. 'આનંદથી' શબ્દ (એમ દર્શાવવા યોજેલ છે કે) હર્ષ સ્નેહરૂપ10 હોઈ ભક્તિ સૂચવનાર છે. દશ હજાર ગાયો બ્રાહ્મણોને આપવાનો સંકલ્પ કર્યો એટલે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશી દશ હજાર ગાયો આપી.

'સ્નાન કરીને ગાયો આપવી જોઈએ, એમ ને એમ (સ્નાન કર્યા વિના) કેમ સંકલ્પ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આનંદથી11 સ્નાન કરી' શબ્દો કહેલા છે. હર્ષના જલથી જ સ્નાન કર્યું એવો અર્થ છે. 11.

1.'ઇચ્છાવાળો' એટલે 'નિમિત્ત(પુત્રના જન્મ)ની ઇચ્છાવાળો.' (લે)
2.'કર્મના અધિકારીને ફલની ઇચ્છા હોવી જોઈએ. નિમિત્તની ઇચ્છાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. કામ્ય કર્મ કરનારને ફલની ઇચ્છા હોવી જોઈએ, પણ નિમિત્તથી થતાં કર્મ કરનારને તો પુત્રનો જન્મ વિગેરે નિમિત્તની જ ઇચ્છા હોવી જોઈએ, જેને પુત્રના જન્મની ઇચ્છા હોય તે જ ઘણું દાન વિગેરે (કર્મ) કરે છે એવો ભાવ છે. (લે)
3.'તેની' એટલે 'નિમિત્તની'. (લે)
4.ભગવાનમાં નિષ્ઠા જેનાથી થાય તે ભગવાનમાં નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરાવનારો હર્ષ. (લે)
5.'તે' એટલે અસાધારણ હર્ષ થવાને લીધે દશ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું તે. (લે)
6.'આ સર્વનું' એટલે 'દાન, સ્તુતિ અને પોતાના અધિકારનું.' (પ્ર)
7.ગયા શ્લોકમાં 'નીરખ્યા' ક્રિયાપદના કર્તા તરીકે જણાવેલ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ વસુદેવ. (પ્ર)
8.'કર્મનો અધિકાર કર્મ જાણનારને હોય, નિમિત્ત જાણનારને ન હોય' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. આ (નિમિત્તના જ્ઞાન)થી જ કર્મનું જ્ઞાન પણ કહેવાયું એવો અર્થ છે. (લે)
9.જાતજાતના પદાર્થો વડે મોટો ઉત્સવ કરવો જોઈએ એવી બુદ્ધિથી ત્યાંત્યાં (જૂદા જૂદા પદાર્થોમાં) મન દોડે એ ભ્રમ. ભગવાન્ સમીપમાં પ્રકટ થયા હોય ત્યારે આવા પદાર્થો માટે પણ મન દોડે તે યોગ્ય નથી, પરંતુ ઉત્સવનો રસ એવો જ છે (કે મન એ પ્રમાણે દોડે), તેથી તે ભક્તિમાર્ગમાં ગુણ જ છે. તેથી ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે એવું કાર્ય કરવાની મના થએલ નથી. (ટિ)
10.સ્નેહ 'આત્મામાં' એટલે સ્વરૂપમાં છે જેના તે સ્નેહરૂપ. 'સ્નેહવાળો' એવો અર્થ છે. (લે)
11.'આનંદથી' શબ્દનો 'સંકલ્પ કર્યો' સાથે, તેમજ 'સ્નાન કરી' શબ્દ સાથે સંબંધ લેવાનો છે. (લે)

'જાતક નામના કર્મથી પુત્રનો સંસ્કાર કરવો જોઈએ, તે (વસુદેવે) કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા થાય તેથી, પ્રાકૃત (પુત્ર) હોય તો જ તેનો સંસ્કાર (કરવો જોઈએ) તેથી આ(પુત્ર)ને સંસ્કારની જરુર નથી, એવું તેમને (વસુદેવને) જ્ઞાન હતું, એમ જણાવતાં (વસુદેવ) ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અથૈનમસ્તૌદવધાર્ય પૂરુષં પરં નતાઙ્ગ: કૃતધી: કૃતાઞ્જલિ:॥

સ્વરોચિષા ભારત સૂતિકાગૃહં વિરોચયન્તં ગતભી: પ્રભાવવિત્॥12॥

હે ભારત! પછી પર પુરુષ જાણીને નમન કરી, નિશ્ચય કરી બે હાથ જોડી ભયરહિત થએલા પ્રભાવ જાણનારે, પોતાના તેજથી સૂતિકાગૃહને પ્રકાશિત કરનાર એમની સ્તુતિ કરી. 12.

'પછી' એટલે કર્મની સમાપ્તિ કરીને, ત્યાર પછી તરત જ પુત્ર તરીકે આવિર્ભાવ પામેલા1 ભગવાનની (વસુદેવે) સ્તુતિ કરી.

'સ્તુતિ ઉત્તમ હોય તેની કરવી જોઈએ, છતાં પુત્રની સ્તુતિ કેમ કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી '(પર) પુરુષ જાણીને' શબ્દો યોજેલ છે. પહેલાં (શ્લોક 9।માં) કહેલા વર્ણનના પ્રકારથી આ 'પર પુરુષ' એટલે પુરુષોત્તમ જ છે એમ જાણીને (સ્તુતિ કરી). સ્તુતિ અભિનંદનરૂપ પણ હોય, તેથી (આ સ્તુતિ) તેવી નથી એમ જણાવવા નમન કરીને (સ્તુતિ કરી). 'નતમ્' નમેલું છે 'અંગ' અંગ જેમનું (તેવા થઈ) એટલે નમસ્કાર કરીને (સ્તુતિ કરી) એવો અર્થ છે. જે ભગવાન્ જેવા જન્મેલા છે તેમને તેવા જ જાણીને સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે. એક પ્રકારના હોય તેમને બીજા પ્રકારે જાણવામાં આવે તો અયોગ્ય થાય, તેથી તેવું થાય નહિ તે માટે 'નિશ્ચય કરીને' (સ્તુતિ કરી). જો કે પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થશે એવું જ્ઞાન પહેલાં (વસુદેવને) ન હતું, છતાં પણ દર્શન કરાવેલ અવયવો વિગેરેથી ભગવાને જેમનો નિશ્ચય કરાવેલ છે તેવા (વસુદેવ થયા).

(પોતાના) બરોબરીઆને પણ તેવું સંભવે છે, તેથી (ભગવાન્) બરોબરીઆ ન હતા એમ જણાવવા 'બે હાથ જોડી' (સ્તુતિ કરી). મોટા પાસે જ બે હાથ જોડવામાં આવે છે. કાયા, વાણી અને મનથી સ્તુતિ કરવી જોઈએ. તે પૈકી 'બે હાથ જોડી' શબ્દથી સ્તુતિ કરતાં કાયાની સ્થિતિ કહેલી છે, અને સ્તુતિ વાણીથી (કરશે).

'સ્તુતિ મોટા અવાજે કરવી જોઈએ, એમ કરવામાં આવે તો પહેરાવાળાઓ જાગી જાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભયરહિત થએલા' શબ્દથી કંસનો ભય તેમને (વસુદેવને) ન હતો એમ કહેલ છે. તેનું (ભય ન હોવાનું) કારણ 'પ્રભાવ જાણનાર' શબ્દથી કહેલ છે. ભગવાન્ કાલ વિગેરેનું પણ નિયમન (કરે છે) એમ (વસુદેવ) જાણે છે, તેથી તે 'પ્રભાવ જાણનાર' છે.

'સામર્થ્ય હોવા છતાં (ભગવાન્) જો તે પ્રગટ ન કરે, અથવા શાલગ્રામ વિગેરે પેઠે પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ2 (જ) સામર્થ્ય હોય તો ઊંધું (પરિણામ) થાય' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેમનું (ભગવાનનું) સામર્થ્ય પ્રકટ થએલ તેજના સમૂહથી પ્રકટ જ હતું, 'પોતાના તેજથી' એટલે સ્વરૂપની કાંતિથી, જેમ કરોડો મણિઓના તેજથી ઘર પ્રકાશવાળું થાય તેમ (સૂતિકાગૃહને) પ્રકાશિત કરતા હતા. 'હે ભારત!' એવું સંબોધન (પરીક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલ છે).12.

1.આઠમા શ્લોકમાં પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહનું પ્રાકટ્ય કહેલ છે તેથી પુત્ર તરીકે આવિર્ભાવ પામેલા કહેલા છે. (લે)

2 .'પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ' એટલે 'શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ'. જે દ્વેષ કરતો હોય તેનું પરલોકમાં અનિષ્ટ કરનાર. (લે) આ લોકમાં તો કાંઈ કરે નહિ, તેથી પરિણામ ઊંધુ થાય.

દ્વાદશાત્મા હરિર્જ્ઞેયસ્ત્રિધા ચ નવધા તથા॥કા.16॥
નવધા વૈદિક: પ્રોક્તસ્ત્રિધા લૌકિક ઉચ્યતે॥

ત્રણ પ્રકારના1 અને વળી નવ પ્રકારના1, એમ બાર1 (પ્રકારના) ગુણવાળા હરિને જાણવા. નવ પ્રકારના વૈદિક2 કહેવાય છે અને ત્રણ પ્રકારના લૌકિક2 કહેવાય છે.

યજ્ઞસ્તુ પઞ્ચધા પ્રોક્તશ્ચતુર્ધા ભગવાનિતિ॥કા.17॥
પઞ્ચાત્મકશ્ચતુર્મૂર્તિસ્તન્ત્રં વેદેન સમ્મિતમ્॥

યજ્ઞ પાંચ પ્રકારનો3 કહેવાય છે અને ચાર પ્રકારના4 (રૂપવાળા) ભગવાન્ થાય છે. (તેથી) પાંચ ગુણવાળા અને ચાર મૂર્તિવાળા (એમ નવ પ્રકારના ગુણવાળા) થાય છે. તંત્ર વેદની સમાન5 છે. કા.17॥.

લૌકિકસ્ત્રિગુણ: પ્રોક્ત: સ્મૃતિશ્ચૈવ હિ લૌકિકી॥કા.18॥
નવધા વસુદેવોઽસ્તૌત્ ત્રિધા ચૈવ હિ દેવકી॥

ત્રણ ગુણવાળા6 લૌકિક કહેવાય છે, અને સ્મૃતિ લૌકિક7 છે. નવ પ્રકારે વસુદેવે સ્તુતિ કરી અને ત્રણ પ્રકારે જ દેવકીજીએ (સ્તુતિ કરી). કા.18॥.

એકેન પ્રાર્થનં પૂર્વં દ્વાભ્યાં ચૈવ તથાપરમ્॥કા.19॥
દશભિ: પઞ્ચભિશ્ચૈવ નિરૂપ્યેતે સ્તુતી ઉભે॥

પહેલાંની (વસુદેવે કરેલી) પ્રાર્થના એક(શ્લોક)થી8 (કરેલી છે), અને તેમજ પછીની બે (શ્લોકો)થી9 કરેલી છે. બંને સ્તુતિઓનું દશ(શ્લોકો)થી8 અને પાંચ(શ્લોકો)થી9 નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.19॥.

શાસ્ત્રતો ભગવાનેવ પ્રતીત્યાપિ દૃઢીકૃત:॥કા.20॥
બાધકં ત્વન્યથાજ્ઞાનમજ્ઞાનં ચાપિ હેતુત:॥

(પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાન જ10 છે. પ્રતીતિથી પણ તે દૃઢ કરવામાં આવે છે11. તેવું જ્ઞાન નહિ થવા દેનાર અન્યથાજ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ (અમુક) કારણથી થાય છે12. કા.20॥.

તેમાં13 પ્રથમ14 ચક્ષુથી દેખાવાપણું વિગેરે બાધ કરનાર15 ધર્મોને લીધે (પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનું ઘટતું નથી એવું, ચક્ષુથી દેખાવાપણાનું કારણ16 નહિ જાણવાથી ભગવાન્ સંબંધી અજ્ઞાન સંભવે છે, તેનો આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી નિરાસ કરે છે:

॥શ્રીવસુદેવ ઉવાચ॥ શ્રીવસુદેવ કહે છે:
વિદિતોઽસિ ભવાન્ સાક્ષાત્ પુરુષ: પ્રકૃતે: પર:॥
કેવલાનુભવાનન્દસ્વરૂપ: સર્વબુદ્ધિદૃક્॥13॥

આપ પ્રકૃતિથી પર, સાક્ષાત્ પુરુષ, કેવલ ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ- વાળા, સર્વની બુદ્ધિને જાણનાર જણાએલા છો. 13.

જેમણે (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જાણેલું છે તેવાં (વસુદેવ તથા
દેવકીજીએ) કરેલી આ બે સ્તુતિઓ છે. આપ જણાએલા છો, એટલે આર્ષજ્ઞાનથી મેં (આપને) સારી રીતે જાણેલા છે.

(1)" 'તે તું છે' વિગેરે વાક્યોથી ઉત્પન્ન થતાં (જ્ઞાન)થી ઘણાંએ જીવને પણ ભગવાન્ તરીકે જાણે છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'છો' પદ યોજેલ છે. જે17 ચાર ભુજાઓવાળાનો18 'આપ' શબ્દથી પણ વ્યવહાર થાય છે તે પણ19 આપ જણાએલા છો એવો અર્થ છે. 'આપ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવે છતાં, બીજા પુરુષનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે17. તેથી શાસ્ત્રથી તથા લોકથી (આપ) જે જણાઓ છો તે મારાથી જણાએલા છો એવો અર્થ છે. આથી20 એમ કહેલું છે કે પરંપરાથી જે જણાય21 છે અથવા જે અચેતન21 સાક્ષાત્ જોવામાં આવે છે તે બંને રૂપવાળા આપ છો.

(2)અથવા22 'જણાએલા છો' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, ભગવાન્ (પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ છે એવો ઉપસંહાર કરતાં (છેવટ જણાવતાં), જે સર્વરૂપ થએલ હોય તે બ્રહ્મ હોય તેથી, 'આપ'23 (અને) 'પુરુષ'23 એ બે શબ્દોથી 'બહાર રૂપવાળા અને અંદરના રૂપવાળા આપ જ છો' એમ કહે છે; અથવા (આપ) પ્રત્યક્ષ (દેખાતા) હોવા છતાં અપ્રત્યક્ષ છો, અથવા (મારી) સામે રહેલ24 હોવા છતાં સામે રહેલ24 નથી (એમ જણાવવા) (તે બે શબ્દો કહેલા છે).

(3)અથવા25 (આપ) ત્રણ પુરુષરૂપ26 ભગવાન્27 (છો) એમ કહેવા, 'છો26' 'આપ26' (અને) 'સાક્ષાત્ પુરુષ26' એવા ત્રણ શબ્દો યોજેલા છે. અન્નમય વિગેરે પણ પુરુષ પ્રકારના હોવાથી પુરુષ છે, તેથી તેવા પુરુષ (આપ) નથી એમ જણાવવા 'સાક્ષાત્' એમ કહેલ છે. તેઓ (અન્નમય વિગેરે)માં પુરુષનો પ્રવેશ થવાથી (તેઓ) પરંપરાથી પુરુષ થાય છે.

બ્રહ્મ જાણનારાઓને આત્માની સ્ફૂર્તિ થતાં તેઓ સાક્ષાત્ પુરુષ થાય છે, તેથી તેનાથી (સાક્ષાત્ પુરુષથી) પણ (આપ) અધિક છો એમ 'પ્રકૃતિથી પર' શબ્દોથી કહે છે, કારણ કે તે (આત્માની જેમને સ્ફૂર્તિ થઈ છે તેવા બ્રહ્મ જાણનારા) જીવો પ્રકૃતિનું નિયમન કરનારા નથી. (આપે) માયા, જીવ વિગેરે ગુપ્ત અર્થોને પ્રકટ કર્યા28 છે, તેથી (આપ) પ્રકૃતિનું નિયમન કરનાર છો. પ્રત્યક્ષપણાનો દોષ29 તો 'છો' (અને) 'આપ' એ બે શબ્દોથી દૂર કરેલો છે, અને જણાએલ હોવાનો દોષ30 સર્વભાવથી પ્રાકટ્ય થવાથી (દૂર થએલો છે). વિરુદ્ધ ધર્મોનું31 એકએક અંશથી સમાધાન થાય છે.

'ત્યારે ચાર ભુજાઓવાળા દેહમાં રહેલો હું આત્મા તેવો (પ્રકૃતિથી પર) હોઈશ' એવી શંકા થાય, તેથી 'કેવલ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. 'કેવલ' એટલે દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંત:કરણવિનાના. વળી જીવની પેઠે (આપ) કેવલ ચિદ્રૂપ નથી, પરંતુ અનુભવ (ચિત્) અને આનંદરૂપ છો.

'જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ પ્રવેશ કરે તેમ આ દેહમાં ચિત્ અને આનંદરૂપ ભગવાન્ પધારેલા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વરૂપ' પદ યોજેલ છે. જે સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે તે (સ્વરૂપ) જ ચિદાનંદ (ચિત્ અને આનંદ) રૂપ છે, પરંતુ ચિત્ અને આનંદ જે સ્વરૂપમાં છે તેવું તે નથી. (આપ) ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપવાળા એટલે સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા32 (છો) એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે એમ કહેલું છે કે આપ જેમનાં દર્શન થાય છે તે પરોક્ષ, અપરોક્ષ અને અંતર્યામીરૂપ છો33.

આત્મા34 કહેલ નથી, તેથી ‘સર્વની બુદ્ધિને જાણનાર’ શબ્દથી આત્મા તરીકે પણ ભગવાનને જણાવે છે. સર્વની બુદ્ધિને જૂએ છે (જાણે છે) તેવા, અથવા સર્વની બુદ્ધિમાં ‘દૃક્’ એટલે જ્ઞાન છે જેમનું35 તેવા (આપ છો).

આ પ્રમાણે આ (જેમનાં દર્શન થાય છે તે) જ છ પ્રકારના36 ભગવાન્ છે એમ કહેલું છે. પ્રત્યક્ષ (હોવાપણું), વ્યવહાર(ના વિષય હોવાપણું) વિગેરે ધર્મો અંશથી સિદ્ધ કરેલા છે. 13.

1-1-1.આ કારિકાઓમાં વસુદેવ અને દેવકીજીની સ્તુતિઓનું તાત્પર્ય જણાવેલું છે. નવમા અને દશમા શ્લોકમાં બાર પ્રકારથી ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ કહ્યો. તે સ્વરૂપનું દર્શન કરનાર વસુદેવ અને દેવકીજી જો તેથી ઓછા અથવા વધારે પ્રકારથી સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે તો તે બેમાં વિરોધ થતાં એક અપ્રમાણ છે એવી શંકા થાય. તેથી આ સ્તુતિઓમાં બાર પ્રકારનું જ ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલ છે એમ જણાવી તેવી શંકા દૂર કરવામાં આવે છે. આ સ્તુતિઓમાં પણ બાર પ્રકારે જ હરિનું નિરૂપણ કરેલ છે એમ જાણવું. દેવકીજીએ ત્રણ (શ્લોકોથી ત્રણ) પ્રકારે, અને વસુદેવે નવ (શ્લોકોથી નવ) પ્રકારે. (શોધપત્ર+કા).
2-2.સ્તુતિઓનું સ્વરૂપ કહે છે. વસુદેવે કરેલી સ્તુતિ વૈદિક છે, અને દેવકીજીએ કરેલ લૌકિક છે. (શોધપત્ર)
3.(1.અગ્નિહોત્ર, 2.દર્શપૂર્ણમાસ, 3.પશુ, 4.ચાતુર્માસ્ય અને 5.સોમ) એવા પાંચ પ્રકારનો યજ્ઞ છે. (શોધપત્ર+કા)
4.વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ ચાર વ્યૂહના રૂપવાળા. ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન્ છે. આવા ચાર મૂર્તિવાળા છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા સાકારબ્રહ્મરૂપની ઉપાસના કરવી એમ તંત્રમાં કહેલ છે. અહિં ‘તંત્ર’ પદથી ભાગવતશાસ્ત્ર જાણવું. એવો અર્થ જણાવવા જ અહિં ‘ભગવાન્’ પદ યોજેલ છે. વેદ અને તંત્રમાં આ જ રૂપની ઉપાસના કરવાનું જણાવેલ છે. (શોધપત્ર+કા)
5.‘વેદ સાથે તંત્રને કેમ ભેળવવામાં આવે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જેમ વેદ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેમ તંત્ર પણ કરાવે છે; તેથી તંત્ર વેદની સમાન છે. વેદમાં ત્રણ વર્ણવાળાનો જ અધિકાર છે. તંત્રમાં સર્વનો અધિકાર છે. વેદ મર્યાદાની અને તંત્ર પુષ્ટિની રીતે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેથી તંત્ર વેદની સમાન છે. (શોધપત્ર)
6.અહિં ‘ગુણ’ શબ્દ પ્રકારના અર્થમાં યોજેલ છે, પણ પ્રાકૃત ગુણોના અર્થમાં યોજેલ નથી. ‘તેથી લોકમાં અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું’ એ ભગવાનના વાક્યથી તેમનું સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્માર્ત સ્વરૂપ આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક એવા ત્રણ પ્રકારનું છે. લૌકિક વસ્તુનાં જ આવાં ત્રણ રૂપ કહેવાય છે. તેથી જ ભગવાન્ આધિદૈવિક રૂપ હોવાથી જ, સ્મૃતિમાં ‘પરમાત્મા’ કહેવાયા છે. આ અર્થ સ્તુતિના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ થશે. (શોધપત્ર)
7.લોકમાં ‘ભગવાનથી જૂદા’ એટલે ઋષિઓએ સ્મૃતિને રચેલી હોવાથી લૌકિક કહેલી છે. (લે+કા)

8-8.બાવીસમા શ્લોકમાં વસુદેવે પ્રાર્થના કરેલી છે. નવ સ્તુતિના અને એક પ્રાર્થનાનો મળી દશ શ્લોકોથી વસુદેવની સ્તુતિ થઈ. (કા)
9-9.અઠ્ઠાવીસ અને ઓગણત્રીસમા શ્લોકોમાં દેવકીજીએ પ્રાર્થના કરેલી છે. ત્રણ સ્તુતિના અને બે પ્રાર્થનાના મળી પાંચ શ્લોકો થયા. ત્રીસમા શ્લોકમાં પણ દેવકીજી પ્રાર્થના જ કરે છે, પણ તે પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રાર્થના છે, તેથી 28 તથા 29મા શ્લોકની જ પ્રાર્થનાઓ મુખ્ય છે. કારિકામાં 'ચ' 'અને' શબ્દથી 30મા શ્લોકવાળી પ્રાર્થના પણ જણાવી છે. ત્રણ સ્તુતિના, ત્રણ પ્રાર્થનાના શ્લોકો, 27મા શ્લોકમાં શરણે જવાનો હેતુ જણાવ્યો અને 31મા શ્લોકમાં વિરોધ દૂર કર્યો. એ પ્રમાણે કુલ આઠ શ્લોકો દેવકીજી કહે છે. (કા)
10.શ્લોક 13માં 'જણાએલા' શબ્દથી 'શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાન જ છે' એમ કહેલું છે. (કા)
11.શ્લોક 13માં 'છો' શબ્દથી વ્યવહાર કહેલ હોવાથી પ્રતીતિથી પણ (પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ ભગવાન જ છે) એ દૃઢ કરવામાં આવેલ છે. (કા)
12.(પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) પ્રાકૃત છે એવું અન્યથાજ્ઞાન, અને (પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ (ભગવાન્) નથી એવું અજ્ઞાન. પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ ચક્ષુઓથી દેખાય તેવું છે તે વિગેરે કારણોથી તે પ્રાકૃત છે અને ભગવાન્ નથી એવાં અન્યથાજ્ઞાન તથા અજ્ઞાન થાય છે. તેનો 13મા શ્લોકમાં નિરાસ કરવામાં આવે છે. 'સર્વ મારાં ભલે દર્શન કરે' એવી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ તે ચક્ષુઓથી દેખાય છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યને લીધે તેમનાં દર્શન થતાં નથી. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ તેમનાં દર્શન થતાં હોવાથી તેમનું દર્શન થવાથી તે ભગવાન્ નથી એમ કહી ન શકાય એવો અર્થ છે. (કા)

ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે અન્યથાજ્ઞાન અને અજ્ઞાન હઠી જાય છે. જો વસુદેવ અને દેવકીજી ભગવાનના સ્વરૂપનું બરાબર વર્ણન કરે નહિ, તો તેમને ભગવાનના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અથવા અન્યથાજ્ઞાન હતું એવી શંકા રહે, અને તેથી જે સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં તે ભગવાન્ છે એમ સિદ્ધ ન થાય. (તેથી સ્તુતિઓમાં તેઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું બરાબર વર્ણન કરે છે). (લે)
13.'તેમાં' એટલે '(પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં.' (લે)
14.'પ્રથમ' એટલે 'જે શંકાઓ કરવામાં આવે છે તે પૈકી પહેલી (શંકા).' (લે)
15.(પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ (ભગવાન્) છે તેવું જ્ઞાન નહિ થવા દેનાર (1)અજ્ઞાન અને (2)અન્યથાજ્ઞાન. તે બેનાં કારણરૂપ થએલ ધર્મો. (લે) (જેવા કે પ્રકટ થએલ સ્વરૂપનું ચક્ષુઓથી દેખાવું વિગેરે. બ્રહ્મ ચક્ષુઓથી દેખાતું નથી, તેથી પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ ચક્ષુઓથી દેખાતું હોવાથી બ્રહ્મ નથી એમ જણાય. તેથી ચક્ષુઓથી દેખાવું એ એવું જ્ઞાન થવામાં બાધ કરનાર ધર્મ છે.)
16.'સર્વ ભલે મારાં દર્શન કરે' એવી ભગવાનની ઇચ્છા જ (તેમનું દર્શન થવાનું કારણ છે). તે ન જાણવાથી ભગવાન્ સંબંધી (આ ભગવાન્ નથી એવું) અજ્ઞાન થાય છે. (લે)
17-17 અહિં નીચે પ્રમાણે જાણવું. 'છો' એવો વ્યવહાર 'આપ' શબ્દ (આપ શબ્દથી જણાવાતા પુરુષ) નજીક હોય ત્યારે જ થાય છે એવો નિયમ હોવા છતાં, 'છો' એવો વ્યવહાર જ અહિં કહ્યો (પણ 'આપ' કહેલ નથી); તે (વ્યવહાર) 'આપ' વિના બંધ બેસતો નહિ હોવાથી, 'આપ' શબ્દનું અનુમાન કરાવે છે, કારણ કે અનુમાનથી જે શબ્દના અર્થની

જરુર રહેતી હોય તે પૂરવામાં આવે છે. તેથી જ 'બંધ કર' વિગેરે કહેવામાં આવે ત્યારે 'દ્વાર' વિગેરે શબ્દના અર્થ અધ્યાહાર રહેલા છે, પરંતુ તે શબ્દો અધ્યાહાર રહેલા છે એમ ભાટ્ટો માનતા નથી, કારણ કે શબ્દનો અર્થ એકલો અધ્યાહાર માનવાથી કાર્ય સરે છે તેથી શબ્દને પણ અધ્યાહાર માનવાનું કારણ નથી, અને બંનેને અધ્યાહાર માનવા કરતાં એકલા અર્થને જ અધ્યાહાર માનવામાં લાઘવ (સરલતા) છે. અહિં તો ('આપ' શબ્દનો) અર્થ (પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ) સમીપ જ રહેલ છે, તેથી તે અધ્યાહાર રાખવાની જરુર પણ નથી. વાસ્તવિક રીતે તો 'અસિભવાન્' એવો એક જ શબ્દ છે. તેનો અર્થ 'અસિ' 'છો' શબ્દવાળા 'આપ' એટલે " 'છો' શબ્દથી જેમનો વ્યવહાર થાય તેવા આપ" એવો છે. (ટિ)

18.'ચાર ભુજાવાળા' એટલે 'દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરેવાળા' અને નહિ કે માત્ર જીવરૂપવાળા. આ અર્થ કરીએ ત્યારે 'જણાએલા છો' એટલું વાક્ય જૂદું છે એમ જાણવું. (લે)

19.'જણાએલા' શબ્દથી શાસ્ત્રથી (ભગવાન્) જણાએલા છો એમ કહ્યું. 'છો' શબ્દથી વ્યવહાર જણાવેલ હોવાથી લોકથી પણ (ભગવાન્) જણાએલા છો એમ કહ્યું. તેથી જ 'તે પણ આપ જણાએલા છો' એમ 'પણ' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

20.'આથી' એટલે 'જણાએલા છો' એ બે શબ્દોથી, એવો અર્થ છે. (લે)

21-21.'શાસ્ત્રથી જણાવું' એટલે પરંપરાથી જણાવું. 'છો' શબ્દથી વ્યવહાર કહેલો હોવાથી અચેતન દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરેરૂપ પણ (આપ) છો એમ કહેલ છે, એવા આશયથી 'અચેતન (સાક્ષાત્ જોવામાં આવે છે)' એમ કહેલ છે. 'તે બંને રૂપવાળા' એટલે પરંપરાથી જણાતા, તેમજ સાક્ષાત્ જણાતા; એવો અર્થ છે. (લે)

'પરંપરાથી જણાય છે' એટલે જે ચાર ભુજાઓવાળા દેહમાં આત્મા તરીકે જણાય છે, એવો અર્થ છે; કારણ કે લોકમાં ઇન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર તરીકે આત્મા પરંપરાથી જ જણાય છે, પણ અતીંદ્રિય હોવાથી સાક્ષાત્ જણાતો નથી. તે પ્રમાણે અહિં ચાર ભુજાવાળા દેહમાં કોઈ આત્મા હશે એમ જણાય. તેથી જે ચાર ભુજાઓના રૂપવાળો આત્મા પરંપરાથી જણાય છે, એવો અર્થ છે. 'અચેતન સાક્ષાત્ જોવામાં આવે છે' કારણ કે લોકમાં અચેતન દેહ સાક્ષાત્ જોવામાં આવે છે. તે આત્માથી જૂદો હોવાથી ચક્ષુ વિગેરેથી અચેતન તરીકે દેખાય છે. તેમ અહિં પણ ચાર ભુજાવાળો દેહ આત્માથી જૂદો હશે એવું અજ્ઞાનથી જણાય. એ પ્રમાણે બે પ્રકારથી પ્રતીતિ થઈ. તેવી પરંપરાથી અને સાક્ષાત્ જેમની પ્રતીતિ થઈ તેમનું સ્વરૂપ મેં જાણ્યું, એમ કહેવા 'આપ સાક્ષાત્ પુરુષ' એમ વસુદેવે કહેલ છે. તેનો ભાવાર્થ 'તે બંને રૂપવાળા આપ છો' શબ્દોથી સ્પષ્ટ કરેલ છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:

લોકમાં દેહ અને દેહી જૂદા હોય છે તે પ્રમાણે અહિં પણ હશે એમ અજ્ઞાનીઓને જણાય. પણ મેં (વસુદેવે) તો ચાર ભુજાવાળા સ્વરૂપને જ દેહ અને દેહી તરીકે જાણેલું છે; આ યોગ્ય જ છે, કારણ કે, 'બ્રહ્મ એક જ અને અદ્વિતીય (જેના જેવું બીજું કોઈ નથી તેવું) છે' 'અહિં કાંઈ ભેદ નથી' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં સજાતીય, વિજાતીય અથવા સ્વગત, ત્રણ પૈકી કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. તેથી આપ એકલા જ દેહ અને દેહરૂપી પણ છો, એવો અર્થ છે. તેથી જ શ્રુતિમાં 'સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા' કહેલા છે. તેથી આપનામાં દેહ અને આત્મા એવો ભેદ નથી. અહિં 'આપ' શબ્દથી અપ્રત્યક્ષ આત્મા કહેલ છે, 'છો' શબ્દથી

‘આપ’ કહેવાતો પ્રત્યક્ષ દેહ કહેલો છે. એ પ્રમાણે આત્મો અને દેહને જૂદાજૂદા જણાવી ‘સાક્ષાત્ પુરુષ’ શબ્દથી તેમનો અભેદ નક્કી કરી, પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ શુદ્ધબ્રહ્મ જ છે એમ સિદ્ધ કરેલું છે એમ જાણવું. (યો)
22.પહેલાં જે અર્થ કર્યો તે પ્રમાણે ‘ભવાન્’ ‘આપ’ શબ્દની સંગતિ થતી નથી. તેથી એવો અર્થ નહિ રુચતાં, અહિં બીજી રીતે અર્થ કરે છે. (ટિ)
આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં ‘આપ’ શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે. (લે)
23-23.‘ભવાન્’ ‘આપ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘ભાતિ ઇતિ ભવાન્’ ભાસે છે તે ‘ભવાન્’ થાય, તેથી એ શબ્દથી (આપ) પ્રત્યક્ષ (છો) એવો અર્થ થયો. આવા પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં આપ (‘પુરિ’ શરીરમાં ‘શેતે’ શયન કરે તે પુરુષ) ‘પુરુષ છો’ એટલે અપ્રત્યક્ષ છો. (લે)
24.‘આપ’ શબ્દથી પ્રત્યક્ષ છો એમ સૂચવ્યું. તેથી સામે રહેલ છો. (લે) તેમજ ‘પુરુષ’ શબ્દથી દેખાતા નથી એમ સૂચવ્યું, તેથી સામે રહેલ નથી.
25.ઉપર બીજી રીતે અર્થ કરતાં ‘અસિ’ ‘છો’ પદ વ્યર્થ થાય છે, કારણ કે ક્રિયાપદનો અર્થ ‘જણાએલા’ શબ્દથી જ કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ નહિ રુચતાં, ત્રીજી રીતે અર્થ કરે છે. (લે)
26-26-26-26.‘ત્રણ પુરુષ’ એટલે (1)ક્ષર, (2)અક્ષર અને (3)પુરુષોત્તમ. અથવા (1) આધિભૌતિક (2)આધ્યાત્મિક અને (3)આધિદૈવિક પુરુષ. ‘છો’ શબ્દથી દેહરૂપ સત્ત્વથી જણાતા કહ્યા; ‘આપ’ શબ્દથી તે(દેહ)ના અભિમાનવાળા કહ્યા અને પછીના (સાક્ષાત્ પુરુષ) શબ્દથી પરમાત્મા તરીકે જણાતા કહ્યા, તેથી શ્રુતિમાં કહેલ મીઠાના કટકાનું દૃષ્ટાંત અહિં લાગુ પડે છે એમ જણાવ્યું. (ટિ)
27.અહિં કહેલ ત્રણ પદો (છો, આપ, અને સાક્ષાત્ પુરુષ), અને આ પછીનાં ત્રણ પદો (પ્રકૃતિથી પર, કેવલ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપવાળા અને સર્વની બદ્ધિને જાણનાર) એ છ પદોથી સંખ્યાના તાત્પર્યથી (ભગવાન્ છ ગુણવાળા હોવાથી) આપ ભગવાન્ છો એમ કહેવા પહેલાં આ ત્રણ પદો કહેલાં છે. તેથી જ આગળ ‘આ છ પ્રકારના ભગવાન્ છે’ એમ કહેલું છે. (લે)
28.કૌસ્તુભ અને પીતાંબરથી (અનુક્રમે) જીવ અને માયાને પ્રકટ કર્યાં. (પ્ર)
29.‘જણાએલા છો’ બે શબ્દોથી આપ શુદ્ધ બ્રહ્મ અથવા પુરુષોત્તમ તરીકે જણાયા છો એમ કહ્યું. ‘આપ છો’ વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ હોય તેનો જ થાય. આમ હોવાથી એવા વ્યવહારવાળા (પ્રત્યક્ષ) પ્રભુનું જ આ સ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું. તેથી પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થયા એ દોષ દૂર થયો એવો અર્થ છે. (ટિ)
30.‘ભગવાન્ જણાયા (પ્રત્યક્ષ થયા) એ જ્ઞાન પ્રામાણિક (સત્ય) હોય તો એ પ્રમાણે દોષ દૂર થાય, પરંતુ એ દોષ હોવાથી એ જ્ઞાન સત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. ‘આપ’ અને ‘પુરુષ’ પદોથી (ભગવાન્) સર્વ ભાવથી પ્રકટ થયા છે એમ કહેલું છે. તેથી અલૌકિક ચક્ષુ તથા તેના સામર્થ્યને લીધે, ‘હરિ પોતે જ પ્રકટ થયા છે’ એવું જો પોતાને પોતાનું જ્ઞાન થાય તે ખોટું નથી, તેમ વસુદેવનું જ્ઞાન પણ ખોટું નથી એવો અર્થ છે. ‘જણાએલાથી તે (બ્રહ્મ) જૂદું છે, નહિ જણાએલાથી તે જૂદું છે’ શ્રુતિ જણાએલા

અથવા નહિ જણાએલા લૌકિક પદાર્થોથી જ તે જૂદું છે એમ કહે છે. એવો તેનો અર્થ ન હોય તો તેમાં જ વિરોધ થાય. (ટિ)
31.'બ્રહ્મ અદૃશ્ય' (નિર્ધર્મક) વિગેરે છે, એમ જણાવનાર શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ હોવાનું કહેતી નથી, તેથી આ (જે પ્રત્યક્ષ છે તે) સ્વરૂપને બ્રહ્મ કહી શકાય નહિ' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. જે રૂપ જ્યારે દૃશ્ય હોય તે જ રૂપ તે જ સમયે અદૃશ્ય પણ હોય છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યથી તે અદૃશ્ય છે પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી તેનાં દર્શન થાય છે. તેથી બ્રહ્મમાં (એ) બંને ધર્મો રહેલ હોવાથી, પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નથી એમ કહી ન શકાય એવો અર્થ છે. (ટિ)
32.અનુભવ (ચિત્) અને આનંદ સ્વરૂપ છે જેમનાં એ પ્રમાણે સમાસ છોડતાં, જે સત્ તરીકે દેખાય છે તે જ દેહ ચિત્ અને આનંદરૂપ છે એવો અર્થ થયો. તેથી એ દેહ સચ્ચિદાનંદરૂપ થયો, માત્ર સત્ રૂપ નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)
33.જેમનાં દર્શન થાય છે તે દેહ જ પરોક્ષ (ચિત્), અપરોક્ષ (સત્) અને અંતર્યામી (આનંદરૂપ છે) એવો અર્થ છે. (લે)
34.દેહમાં જે આત્મા તરીકે જણાય તેનું સ્વરૂપ (કહેલ નથી) એવો અર્થ છે. (લે) આત્મા એટલે સર્વના આત્મા. (પ્ર)
35.જે સર્વની બુદ્ધિ જૂએ છે તે પોતાની બુદ્ધિ જૂએ તેમાં કહેવાનું જ શું હોય? એવો ભાવ છે. અહિં 'બુદ્ધિ'નો અર્થ 'પાંચ ઇન્દ્રિયોથી થતાં જ્ઞાનો' છે. (લે)
36.ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ, તથા અંતર્યામી, દેહ અને જીવ એમ છ પ્રકારના; અથવા આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક તથા સર્વના અંતર્યામી, દેહ અને જીવના રૂપથી છ પ્રકારના. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં બીજો દોષ (હોવાની) શંકા કરી, (તેનું) નિવારણ કરે છે:

સ એવ સ્વપ્રકૃત્યેદં સૃષ્ટ્વાગ્રે ત્રિગુણાત્મકમ્॥
તદનુ ત્વં હ્યપ્રવિષ્ટ: પ્રવિષ્ટ ઇવ ભાવ્યસે॥14॥

તે જ આપ પહેલાં ત્રણ ગુણરૂપને પોતાની પ્રકૃતિથી બનાવીને, ત્યાર પછી તેમાં પ્રવેશ નહિ કરેલા, પ્રવેશ કરેલા જેવા જણાઓ છો. 14.

'જો હું સર્વરૂપ ભગવાન જ હોઉં તો (હું) દેવકીજીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરેલો કેમ હોઉં?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેમાં પ્રવેશ નહિ કરેલા જ, ત્યાં રહેલા જ, પ્રવેશ કરેલા જેવા જણાઓ છો. જ્યાં સુધી શાસ્ત્ર પ્રમાણે (આપનું) દર્શન બંધ બેસતું થાય ત્યાં સુધી માત્ર દર્શનને લીધે જ (આપ) પ્રવેશ કરેલા છો, એવો નિર્ણય કરી શકાય નહિ, જેમ અસ્ત્રો અસ્ત્રાની પેટીમાં પેઠેલો હોય તેમ આ તે વિશ્વંભર અહિં વિશ્વંભરના સ્થાનમાં નખના આગળના ભાગ સુધી પ્રવેશ કરેલા છે; 'તે બનાવીને પછી તેમાં જ પ્રવેશ કર્યો;' 'પરમ પરાર્ધ ગુહામાં પ્રવેશેલા બે' એવી રીતે વેદમાં રહેવા માટે1, કાર્ય (કરવા) માટે1, અનેક રૂપવાળા થવા માટે1 અને બીજાને પ્રવેશ કરાવવા માટે1 પ્રવેશ(કર્યા)નું શ્રવણ થાય છે, તેવી રીતે દેવકીજીમાં પણ (કરેલા) પ્રવેશનો2 કોઈક પ્રકાર હોવો જોઈએ.

'તો પણ3 ઉપાધિવાળા4જ કાર્ય (કરવા)માં આસક્તિવાળા5જ પ્રવેશ કરે છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ મુખ્ય6 કેમ હોય (હોઈ શકે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રવેશ નહિ કરેલા જ પ્રવેશ

કરેલા જેવા (જણાઓ છો)' એમ કહેલ7 છે. ઇન્દ્રમાં પ્રવેશ કર્યો8 તેમ યોગના બલથી (દેવકીજીમાં) પ્રવેશ (કરેલ હોવાનું) સંભવે છે; 'જે આનાથી જન્મ લેશે તે ઇન્દ્ર થશે તેથી તેમાં (દક્ષિણામાં) પ્રવેશ કર્યો, તે (દક્ષિણાથી) ઇન્દ્ર જ જન્મ્યો' શ્રુતિ પ્રમાણે જન્મ લેવા માટે જેમ દક્ષિણામાં (ઇન્દ્રે) પ્રવેશ કર્યો તેમ જન્મ લેવા માટે પ્રવેશ (કરેલ હોવાનું) સંભવે છે; અને દિતિની જઠરમાં મરુતોને કાપી નાખવા ઇન્દ્રે પ્રવેશ કરેલો (તેમ પણ પ્રવેશ કરેલ હોવાનું સંભવે છે). ભગવાને તે પ્રમાણે અહિં (દેવકીજીના ઉદરમાં) પ્રવેશ કરેલ નથી, એમ કહેવા 'પ્રવેશ નહિ કરેલા' શબ્દ યોજેલ છે. પ્રવેશનો ધર્મ9 ભગવાનમાં છે10, એમ જણાવવા 'પ્રવેશ કરેલા જેવા' એવી ભાવના કરેલી છે.

'ત્યારે પ્રવેશમાં કયો પ્રકાર છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી કહે છે કે, જે પહેલાં સચ્ચિદાનંદરૂપ કહેલા છે તેમણે જ 'અગ્રે' એટલે પહેલાં જ 'પોતાની પ્રકૃતિથી' એટલે પોતાના આધિદૈવિક સ્વભાવથી11 ભગવાનને માટે જ ત્રણ ગુણોવાળું જગત્ બનાવીને, તેમાં પ્રવેશ કર્યા વિના જ ભોગ (કરવા) માટે કારણ તરીકે આવિર્ભાવ પામી, બીજી સૃષ્ટિના ન્યાયથી, (તેમાં) પ્રવેશ કરેલા હોય તેવા જણાયા છે; કારણ કે બીજાને માટે જગત્ સર્જેલ હોય તો (તેમાં) પ્રવેશ કરવાની જરુર રહે12, પરંતુ પોતાને માટે સર્જેલ હોય (ત્યારે તેમાં પ્રવેશ કરવાની જરુર રહેતી નથી13) અહિં પ્રવેશ (કરેલ) દેખાવાનો આ પ્રકાર કહેલો છે. પોતાને માટે સર્જેલા આપણો ભોગ કરવા, આપણામાં રહેલા જ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો છે, એટલે પ્રવેશ નહિ કરેલ જ (આપ) પ્રવેશ કરેલા હો તેવા જણાઓ છો એવો અર્થ છે. જેમ બીજી સૃષ્ટિના ન્યાયથી (આપે) પ્રવેશ (કરેલો હોય) એવી ભાવના (કરવામાં આવે છે) તેમ લીલામાં રહેલ પુરુષોમાં પ્રભુના સંબંધમાં સ્નેહ તથા દ્વેષના અસાધારણ ભાવો પણ જોવામાં આવતા હોવાથી, તેમને (લીલામાં રહેલ પુરુષોને) જ બીજી સૃષ્ટિના ન્યાયથી સત્ત્વ વિગેરે રૂપવાળા (માનેલા છે) એવા આશયથી, (સૃષ્ટિને) ત્રણ ગુણરૂપ કહેલી છે એમ જાણવું. અથવા ત્રણ ગુણરૂપ નહિ14 તેવી (સૃષ્ટિ બનાવી, એમ જાણવું).

અથવા 'અગ્રે' એટલે પહેલાં ત્રણ ગુણોવાળું જગત્ બનાવીને 'તદનુ' ત્યાર પછી કહેલા રૂપવાળી (આધિદૈવિક) પોતાની પ્રકૃતિથી 'ઇદમ્' આ લીલાનું જગત્ બનાવીને, એવો (સંબંધ લેવો અને) આગળ પહેલાંની પેઠે (અર્થ કરવો). તેમ ન હોય તો 'ક્ત્વા' (કરીને અર્થ જણાવનાર) પ્રત્યયથી જ પહેલાં બનાવ્યાનું (હોવાનું) થઈ જતું હોવાથી, (એ) અર્થથી જ પ્રવેશ (કરવાનું) પછી થાય છે એવો અર્થ થાય છે જ, તેથી 'તદનુ' 'ત્યારપછી' શબ્દ નકામો થાય.

અથવા સૃષ્ટિ (કર્યા) પછી, તેમાં જે પ્રવેશ કરવો તેનું પ્રસિદ્ધ થએલ નામ 'અનુપ્રવેશ' છે એમ જાણવું, આમ હોવાથી, (ઉપર) કહેલ દોષ (રહેતો) નથી. તેથી જ શ્રુતિ પણ 'તે બનાવીને તેમાં જ અનુપ્રવેશ કર્યો' એમ કહે છે, તેમ ન હોય તો 'અનુ' 'પછી' ઉપસર્ગ નકામો થાય. 14.

1-1-1-1.આ ચાર શ્રુતિનાં વાક્યો અનુક્રમે કહેલાં છે એમ જાણવું. (લે) રહેવા માટે અસ્ત્રાનો તેની પેટીમાં પ્રવેશ. કાર્ય કરવા વિશ્વંભરનો તેમના સ્થાનમાં પ્રવેશ. 'તે બનાવીને

પછી તેમાં જ પ્રવેશ કર્યો' એ અનેક રૂપવાળા થવા માટે પ્રવેશ. 'ગુહામાં પ્રવેશેલા બે'માં પ્રવેશ કહ્યો તે બીજાને એટલે જીવને પ્રવેશ કરાવવા માટે કરેલ પ્રવેશ છે.
2.જેમ શ્રુતિમાં કહેલ પ્રકારના પ્રવેશથી ભગવાનના સર્વરૂપ થવાના ગુણની, સર્વત્ર હોવાપણાના ગુણની વિગેરે ગુણોની હાનિ થતી નથી, તેમ આ પ્રવેશથી પણ હાનિ ન થાય એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'તો પણ' એટલે 'વૈદિક પ્રકારનો પ્રવેશ હોય તો પણ.' (પ્ર)
4.'તેણે કામના કરી' શ્રુતિમાં કહેલી કામનાવાળા. (લે)
5.જગત્ ઉત્પન્ન કરવા માટે, તેમાં આસક્ત ચિત્તવાળા. (લે)
6.'મુખ્ય' એટલે શ્લોક 8માં કહેલ 'અદ્ભુત' પદથી કહેલ, લોક અને વેદમાં અપ્રસિદ્ધ. (લે)
7.પ્રવેશ માત્ર ભાવના જ (વાસ્તવિક નહિ પણ લોકોએ માનેલ જ) હોવાથી, પ્રવેશ કરેલ નથી એમ કહે છે. (પ્ર)
8.આધિભૌતિક ઇન્દ્રમાં ભગવાનના બાહુરૂપ આધિદૈવિકે કરેલ પ્રવેશ; એવો અર્થ છે. અહિં પ્રવેશ માત્ર સામાન્ય ધર્મ જણાવ્યો છે. 'યોગબલથી' શબ્દનો ઇન્દ્ર સાથે અન્વય લેવાનો નથી. જેમ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો તેમ અહિં (દેવકીજીમાં) યોગના બલથી પણ પ્રવેશ કરેલ હોવાનું સંભવે છે. એવો અર્થ છે. (લે) યોગબલથી ઇન્દ્રે પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરેલો તેમ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
9.'પ્રવેશનો ધર્મ' એટલે પ્રવેશે કરેલ ધર્મ, બહાર નીકળવું, જન્મ લેવો તે. (લે)
10.અહિં 'ન' રહી ગયો જણાય છે. ભગવાનમાં 'છે' ને બદલે ભગવાનમાં 'નથી' એમ હોવું જોઈએ.
11.લીલામાં ઉપયોગી પદાર્થો અલૌકિક છે, તેથી લૌકિક પ્રકૃતિથી લીલાની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, તેથી આ પ્રમાણે કહેલ છે. આમ ન હોય તો મૂલ શ્લોકમાં 'સ્વ' 'પોતાની' પદ અર્થ વિનાનું થાય એવો ભાવ છે. (ટિ)
12.બીજાના માટે સૃષ્ટિ કરી હોય ત્યારે તેમાં સાક્ષી તરીકે રહેવા, તે સૃષ્ટિનો પ્રકાશ કરવા અને તેનું નિયમન કરવા તેમાં પ્રવેશ કરવાની ભગવાનને જરુર રહે. (પ્ર)
13.પરંતુ પોતાને માટે સૃષ્ટિ કરી હોય તેમાં કારણ તરીકે જે રૂપ રહેલ હોય તે જ રૂપ અંતર્યામી તથા જીવનું કાર્ય કરે છે તેથી તેમાં પ્રવેશ કરવાની ભગવાનને જરુર રહેતી નથી. (પ્ર)
14.'સૃષ્ટ્વાગ્રે ત્રિગુણાત્મકમ્' શ્લોકમાં છે, તેમાં 'સૃષ્ટ્વાગ્રેઽત્રિગુણાત્મકમ્' એમ લેતાં આવો અર્થ થાય. (પ્ર)

(ઉપર) કહેલી રીત પ્રમાણે બીજા દોષની પણ શંકા કરી, (તેનું) સમાધાન નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કરે છે.

'પ્રાકૃત(દેહો)ની પેઠે આ (સ્વ)રૂપમાં પૃથિવી વિગેરે (મહા)ભૂતો જણાય છે1 તેથી (આ) આનંદમય કેમ કહેવાય?' એવી શંકા થાય, તેથી2 નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યથેમેઽવિકૃતા ભાવાસ્તથા તે વિકૃતૈ: સહ॥
નાનાવીર્યા: પૃથગ્ભૂતા વિરાજં જનયન્તિ હિ॥15॥

જેમ આ વિકાર વિનાના જૂદીજૂદી શક્તિવાળા જૂદાજૂદા રહેલા ભાવો વિકારવાળા (ભાવો) સાથે (મળી) વિરાટ્ને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આ વિકાર વિનાના (દેખાય છે). 15.

જેમ 'આ' એટલે આ સ્વરૂપમાં રહેલા, 'વિકાર વિનાના ભાવો' એટલે 'ચક્ષુનું ચક્ષુ, શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, મનનું મન' વિગેરે શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલાં, તેતે કાર્યો (કરવા) માટે ત્યાંત્યાં3 રહેલા ચોવીસ આધિદૈવિક તત્ત્વો, તેવાં જ વિકારવાળાં ચોવીસ પ્રાકૃત તત્ત્વો સાથે 'જૂદીજૂદી શક્તિવાળા' એટલે રૂપ રસ વિગેરેનું જ્ઞાન કરાવવાની શક્તિવાળા, એક બીજા સાથે નહિ મળેલા, જૂદાં જ કાર્યો કરવા માટે એક જ કાર્યમાં બધા ભેગા થઈ4 'વિરાટ્' એટલે બ્રહ્માંડરૂપ દેહ અથવા સ્વરાટ્ના દેહને5 ઉત્પન્ન કરે છે, (તેમ આ આધિદૈવિક ભૂતો દેખાય છે). આ વૃત્તાંત યોગ્ય જ છે, કારણ કે આધિદૈવિક વિના માત્ર આધિભૌતિક ભાવ(પદાર્થ)થી કાર્ય થઈ શકતું નથી. તેમ ભગવાન્ સર્વ અંશવાળા6 હોવાથી, આ સ્વરૂપમાં પણ અહિં તે7 આધિદૈવિક (ભૂતો) દેખાય છે, તેથી (તેમના દેખાવાથી) કાંઈ8 દોષ (થતો) નથી9. 15.

1.શરીરના રૂપથી પૃથ્વી, મુખમાં મુખ્ય રીતે જલ, કાંતિરૂપ તેજ, સર્વ દેહમાં પ્રાણરૂપ વાયુ, અને નાસિકાના છિદ્રમાં અવકાશરૂપે આકાશ દેખાય છે. (પ્ર)
2.તેવી શંકા થવાથી સ્વરૂપમાં જણાતાં મહાભૂતો નિત્ય અને વિકાર વિનાનાં છે એમ દૃષ્ટાંતથી કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'ત્યાંત્યાં' એટલે 'તેતે ઇન્દ્રિયોમાં હોય તેમ તેતે તત્ત્વોમાં.' (પ્ર)
4.'સહ' સાથે શબ્દ ન હોય તો પણ ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ થતાં તેનો અર્થ આવે છે. અહિં 'વિકૃતૈ:' શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં યોજેલ હોવાથી, તેનો અર્થ એ વિભક્તિથી જ આવી જાય છે, છતાં 'સહ' 'સાથે' પદ યોજ્યું છે તેથી તેઓ એકબીજા સાથે પણ મળેલાં છે એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. તેથી આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. શ્લોકમાં 'સહ' પદ છે તેનો આ અર્થ છે. ઉપર 'પ્રાકૃત તત્ત્વો સાથે' કહ્યું, ત્યાં 'સાથે' ત્રીજી વિભક્તિનો અર્થ કહેલો છે. એમ જાણવું. (લે)
5.વિરાટ્ની અંદર રહેલ સ્વરાટ્ના દેહને. (લે)
6.ભગવાન્ સર્વ અંશવાળા હોવાથી, અંશના સંબંધથી આ ભાવો જણાય છે એવો અર્થ છે. અંશો સત્ત્વથી ઢંકાએલા હોય છે તેથી સત્ત્વમાં રહેલા વિરાટ્નો દેહ ઉત્પન્ન કરનારા તે દેહના કારણરૂપભાવો તેમાં દેખાય છે. પુરુષોત્તમ તો આનંદમય છે, તેથી તેમના શિર વિગેરે તો પ્રિય (આનંદ) વિગેરેરૂપ જ છે. તેઓ કારણરૂપ પણ નથી, કારણ કે ચિત્ અને આનંદ પોતાની મેળે કારણ થતા જ નથી એવો સિદ્ધાંત છે. તેથી ભગવાન્ સર્વ અંશોવાળા હોવાથી આમ દેખાય છે એમ કહ્યું તે યોગ્ય જ છે. અંશો પણ ભગવાનમાં છે એવા અભિપ્રાયથી આવું સમાધાન કરેલ છે. (લે)
7.'તે' એટલે 'વિરાટ્ ઉત્પન્ન કરનાર, વિકાર વિનાનાં તત્ત્વો.' (પ્ર)
8.પૃથ્વી વિગેરે ભૂતોના દેખાવાથી, આ સ્વરૂપ વિકારવાળું અથવા અનિત્ય હશે એવો દોષ હોવાનું જણાય, તેવો કોઈ દોષ નથી. (પ્ર)

9.આ (ભગવાનના) ચાર ભુજાઓવાળા દેહમાં પૃથ્વી વિગેરે તત્ત્વો દેખાય છે તે બધાં આધિદૈવિક છે. આધિદૈવિક તત્ત્વોમાંથી આનંદનો તિરોભાવ થએલ હોતો નથી, તેથી તેમનામાં વિકાર થતો નથી. તેથી આ (શ્રીકૃષ્ણના) સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રાકૃત અંશ નથી એવો ભાવ છે. 'શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન્ છે' વાક્ય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અવતારી હોવાથી, તેમનામાં સર્વ અવતારો રહેલા છે. અંશો તો ભગવાનના 'ધર્મરૂપ' વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ દેહવાળા હોય છે, અને તેમનામાં આધિદૈવિક તત્ત્વો હોય છે એ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. તેથી અંશી શ્રીકૃષ્ણમાં (અવતારરૂપ અંશો હોવાથી) તેવાં (આધિદૈવિક) તત્ત્વો જણાય તેથી કાંઈ પણ દોષ નથી. તેમના દેખાવાથી ભુજાવાળા શ્રીકૃષ્ણના આનંદમયપણાને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. (યો)

'ત્વચા સ્પર્શ વિગેરે પણ (આ સ્વરૂપમાં) જણાય છે (તેમજ) રુંવાડાં, દાંત, નખો પણ (જણાય છે); તેથી (આ સ્વરૂપ) આનંદમય કેમ1 હોઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે2:

સન્નિપત્ય સમુત્પાદ્ય દૃશ્યન્તેઽનુગતા ઇવ॥
પ્રાગેવ વિદ્યમાનત્વાન્ન તેષામિહ સમ્ભવ:॥16॥

સાથે મળી, ઉત્પન્ન કરીને જાણે કે સાથે રહેલા હોય તેવા (દેખાય છે). પહેલાં જ હોવાથી, તેઓની અહિં ઉત્પત્તિ નથી. 16.

કારણમાં3 જેમ આધિદૈવિક રૂપ છે તેમ કાર્યમાં પણ (રહેલું) છે4 એમ જણાવવા, 'સાથે મળી અને સારી રીતે ઉત્પન્ન કરીને' એમ જે પહેલાં5 કહેલ તે ફરીથી કહેલું છે6. 'જાણે કે સાથે રહેલા7 હોય તેવા દેખાય છે' એટલે સમૂહરૂપ8 કાર્યમાં ફરીથી ત્વચા સ્પર્શ વિગેરે રૂપથી પૃથ્વી (દેખાય છે), અથવા તેતે રૂપવાળાં9 (મહાભૂતો) સર્વત્ર (દેખાય છે). (જેમકે) રુધિર વિગેરે રૂપવાળું જલ (દેખાય છે), અને બીજું10 પણ એ પ્રમાણે (દેખાય છે).

'ત્યારે દેખાવાના પ્રમાણપણાને લીધે, જાણે કે સાથે રહેલા હોય તેવા ભલે હોય, (ગણાય)'11 એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે પહેલાં જ અહિં (તેઓ) કારણ તરીકે રહેલાં હોવાથી, ફરીથી તેઓની અહિં ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી12; કારણ કે કારણ (કાર્યથી) જૂદા પ્રકારનું હોય છે13. (તેઓનો કારણના ધર્મોમાં) સાક્ષાત્ પ્રવેશ તો પ્રત્યક્ષથી જ ખોટો ઠરે છે14.

જેમ કારણરૂપ (મહાભૂતો) આધિદૈવિક છે, તે પ્રમાણે દાંત વિગેરે પણ આધિદૈવિક છે, તેથી તેઓ અહિં જોવામાં આવે તેમાં પહેલાંની પેઠે કાંઈ પણ વિરોધ થતો નથી15. 16.

1.પૃથ્વી વિગેરે (ભગવાનના સ્વરૂપમાં) કારણરૂપે જણાય તેનું સમાધાન (પાછલા શ્લોકમાં થયું,) પરંતુ તેઓ કાર્યરૂપથી પણ જણાય છે તેનું કેમ? કારણ કે કાર્ય હોય તે ઉત્પન્ન થએલ હોવું જ જોઈએ. (તેથી કાર્યરૂપ તે નિત્ય કેમ હોઈ શકે?) (પ્ર)
2.એવી શંકા થાય તેમાં પણ ત્વચા વિગેરે કાર્યરૂપથી જણાતાં (પૃથ્વી વિગેરે ભૂતો) નિત્ય અને વિકાર વિનાનાં છે, એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'કારણમાં' એટલે 'અંશાવતારમાં' એવો અર્થ છે. કારણમાં માત્ર આધિદૈવિકરૂપ જ છે, પરંતુ આધિભૌતિક રૂપ નથી. કાર્યમાં તો બંને પ્રકારનાં (આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક) રૂપો

છે. (લે)
4.બ્રહ્મસૂત્ર 2।13માં જણાવેલા ન્યાય પ્રમાણે રહેલું છે. તેમ ન હોય (કાર્યમાં આધિદૈવિક રૂપ રહેલ ન હોય) તો એક કાર્યમાંથી બીજું કાર્ય ન થાય. (પ્ર)

જેમ ગયા શ્લોકમાં 24 આધિદૈવિક તત્ત્વો કારણરૂપ કહ્યાં તેવી જ રીતે ત્વચા સ્પર્શ વિગેરે કાર્યમાં પણ આધિદૈવિક રહેલ છે. તેથી ત્વચા સ્પર્શ વિગેરે આધિદૈવિક કાર્યો ચાર ભુજાવાળા સ્વરૂપ તરીકે જણાય છે. આધિદૈવિકમાં આનંદ તિરોહિત થએલ નહિ હોવાથી, તેવાં (તત્ત્વ) (ભગવાનના સ્વરૂપમાં) હોય તેથી દોષ થતો નથી. અંશી શ્રીકૃષ્ણમાં અંશો હોવાથી, અંશોમાં રહેલ આધિદૈવિક ત્વચા વિગેરે કાર્યો દેખાય, અંશી ચાર ભુજાવાળા શ્રીકૃષ્ણ તો માત્ર આનંદમય જ છે. તેમનો દેહ આધિદૈવિક તત્ત્વોનો અથવા આધિદૈવિક ત્વચા વિગેરેનો બનેલો નથી. (યો)
5.'પહેલાં' એટલે ગયા શ્લોકમાં 'ઉત્પન્ન કરે છે' કહેલું છે તે. (પ્ર)
6.ગયા શ્લોકમાં કહેલ તેનો અનુવાદ કરવાથી એમ થાય છે કે તે જ ચોવીસ આધિદૈવિક તત્ત્વો ભૌતિક ચોવીસ તત્ત્વો સાથે મળી વિરાટ્ને ઉત્પન્ન કરી, આધિદૈવિક કાર્યમાં રહેલાં છે. તેથી આધિદૈવિક તત્ત્વો સાથે રહેલાં કાર્યો પણ આધિદૈવિક છે એવું સ્મરણ પહેલાં કહેલ અર્થના ફરી કહ્યા વિના રહે નહિ. જો તે સ્મરણ કરાવ્યું ન હોય તો ભૌતિક તત્ત્વો જ આ કાર્યોમાં રહેલાં છે એવી સંભાવના થાય. તેથી ગયા શ્લોકના અર્થનું સ્મરણ કરાવેલ છે. (યો)
7.જેમ વસ્ત્રમાં તંતુઓ રહેલાં છે તે પ્રમાણે. (પ્ર) આગળ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે તે પ્રમાણે, દેખાય છે તેથી જાણે કે સાથે રહેલાં હોય તેવાં છે. (લે)
8.'સમૂહરૂપ' એટલે 'બ્રહ્માંડ.' (પ્ર) 'સમૂહરૂપ' એટલે 'સંઘાતરૂપ' આપણા વિગેરેના દેહમાં. (લે)
9.ઘટ વિગેરે કાર્યમાં તેના કારણભૂત આધિદૈવિક પૃથ્વી રહેલી છે તેવી રીતે સમૂહરૂપમાં રુધિર, સ્વેદ વિગેરે રૂપથી તથા હિમકરા વિગેરે રૂપથી જલ રહેલું છે. (લે)
10.'બીજું' એટલે 'બીજાં તત્ત્વો.' (લે) તેજ વાયુ અને આકાશ. (પ્ર)
11.'કાર્યમાં કારણના ગુણો દેખાય છે. તે દેખાવાના પ્રમાણપણાને લીધે કારણના ગુણો કાર્યમાં જાણે કે રહેલા હોય તેવા છે એમ કહેવામાં આવે તો, આ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં પણ કાર્યના ધર્મો (ત્વચા વિગેરે) જોવામાં આવે છે તેથી તે ધર્મો આ સ્વરૂપમાં પણ રહેલા ભલે ગણાય' એવો (પૂર્વપક્ષનો) અર્થ છે. (લે)
12.એકવાર કાર્યમાં જે ઉત્પન્ન થયાં તેમની ફરીથી કારણમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે .

આ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં આધિદૈવિક તત્ત્વો કારણ તરીકે પ્રકટ સચ્ચિદાનંદરૂપથી અલોકિક ભાવથી રહેલાં છે તેથી ફરીથી તેઓની ત્વચા વિગેરે રૂપથી ઉત્પત્તિ થતી નથી; પરંતુ આધિદૈવિક તત્ત્વો જ અવતારની પેઠે ત્વચા વિગેરેથી જણાવાતું બીજું રૂપ ગ્રહણ કરી રહે છે. તેથી આધિદૈવિક ત્વચા વિગેરે આધિદૈવિક તત્ત્વોના કાર્ય નથી, પરંતુ બીજું રૂપ જ છે. તેથી ત્વચા વિગેરે નિત્ય જ છે તેમનામાં કાર્યપણું ગૌણ છે, એવો ભાવ છે. તેથી જ 'જાણે કે સાથે રહેલાં હોય નહિ' એમ 'ઇવ' પદ યોજી જણાવ્યું છે, તેથી જ 'તેઓની અહિં

ઉત્પત્તિ નથી' શબ્દોથી આધિદૈવિક કારણોની ત્વચા વિગેરે રૂપથી ઉત્પત્તિ નથી એમ કહેલ છે. (યો)

13.'જૂદા પ્રકારનું' એટલે 'કાર્યથી જૂદા પ્રકારનું'. કારણના ધર્મો કાર્યમાં પ્રવેશેલા હોય તેવા થાય છે. પછી કાર્યના સંબંધવાળા થઈ, ફરીથી કારણમાં રહેલા હોય નહિ તેવા થતા નથી. આ જ કાર્ય અને કારણમાં ભેદ છે એવો ભાવ છે. કારણના અસાધારણ ધર્મો, કાર્યમાં પણ જતા નથી. પરંતુ કેટલાક સાધારણ ધર્મો જ કાર્યમાં પ્રવેશે છે, તેથી 'ઇવ' પદ યોજેલું છે. કાર્યમાં સાધારણ ધર્મો કાર્યરૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે કાર્યમાં રહેલા હોય છે. કારણમાં તો તેમની ઉત્પત્તિ સંભવતી જ નથી, તેથી કાર્યના ધર્મો તેમાં જાણે કે રહેલા હોય તેવા હોતા નથી, એવો અર્થ છે. તેથી 'તેને સર્જી તેમાં પ્રવેશ કર્યો' શ્રુતિ પ્રમાણે જેમ કારણના ધર્મો કાર્યમાં રહેલા છે તેમ કાર્યના ધર્મો કારણમાં આવેલા હોતા નથી.

'કારણ' એટલે આધિદૈવિક કાર્ય ત્વચા વિગેરેના કારણ તરીકે જણાવેલાં આધિદૈવિક તત્ત્વો, ભૌતિક તત્ત્વોથી જૂદા પ્રકારનાં છે. એવો ભાવ છે કે ભૌતિક તત્ત્વો લૌકિક કાર્યોમાં પ્રવેશ કરે તે (તેમની) તેતે રૂપથી ઉત્પત્તિ થઈ. આધિદૈવિક તત્ત્વોની આધિદૈવિક કાર્ય તરીકે ઉત્પત્તિ થતી નથી. પરંતુ આધિદૈવિક કાર્યો અવતારોની પેઠે આધિદૈવિક કારણોના અંશરૂપ છે એમ જાણવું. (યો)

14.ધર્મો કાર્યમાં, કાર્ય પોતાના સમૂહરૂપ વિરાટ્માં, વિરાટ્ પોતાના કારણરૂપ તત્ત્વોમાં અને તત્ત્વો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે છે, એવી રીતે પરંપરાથી પ્રવેશ સંભવે છે. અનુપ્રવેશરૂપ સાક્ષાત્ પ્રવેશ કાર્યના ધર્મોનો જણાઈ શકતો જ નથી, કારણ કે તેમનામાં તેવું સામર્થ્ય નથી. તેથી તે ખોટો ઠરે છે. (લે)

ત્વચા વિગેરેનો બીજ અને અંકુરના ન્યાયથી કારણમાં પ્રવેશ થતો નથી, કારણકે માતા અને પિતાના શરીરમાં તે (ત્વચા વિગેરે) ધર્મો જણાતા હોવાથી જ એવો પ્રવેશ અસંભવિત ઠરે છે. (લે)

15.ગયા તથા આ શ્લોકના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે. શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપમાં ચક્ષુ વિગેરે જે દેખાય છે તે આધિદૈવિક છે, એવો ગયા શ્લોકનો અર્થ છે. તત્ત્વોના કાર્યરૂપ ત્વચા વિગેરે જે દેખાય છે તે આધિદૈવિક જ છે એવો આ શ્લોકનો અર્થ છે. (લે)

એવી રીતે (ગયા બે શ્લોકોથી) બે દૃષ્ટાંતો1 જણાવી, 'તે આધિદૈવિક (તત્ત્વો તથા કાર્યો) ભગવાનથી જૂદાં હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તેનો નિરાસ કરવા2 જેમના સંબંધમાં દૃષ્ટાંતો કહેલાં તેમને નીચેના શ્લોકમાં તે કેટલાક અંશે લાગુ પાડે છે:

એવં ભવાન્ બુદ્ધ્યનુમેયલક્ષણૈર્ગ્રાહ્યૈર્ગુણૈ: સન્નપિ તદ્ગુણાગ્રહ:॥
અનાવૃતત્વાદ્ બહિરન્તરં ન તે સર્વસ્ય સર્વાત્મન આત્મવસ્તુન:॥17॥

એવા (પ્રકારના) આપ (છો). બુદ્ધિથી જેમનાં લક્ષણોનું અનુમાન થાય છે તેમનાથી ગ્રહણ થતા ગુણોથી (સંબંધવાળા) હોવા છતાં આપ તેમના ગુણોથી જણાતા નથી. સર્વરૂપ, સર્વના આત્મારૂપ અને આત્માના ફલરૂપ આપ (કોઈથી) સમાવેલા નહિ હોવાથી આપ (કોઈની) અંદર અથવા બહાર નથી. 17.

એવા પ્રકારના આપ જ છો, એવો અર્થ છે, કારણ કે મૂલ (કારણ) તેવું ન હોય તો કાર્ય તેવા પ્રકારનું કોઈ પણ સમયે થાય નહિ.

‘બુદ્ધિથી3 જેમનાં લક્ષણોનું અનુમાન થાય છે...’ વિગેરેથી બીજો દોષ (હોવા)ની શંકા કરી, (તેને) દૂર કરે છે.

‘ભગવાન્ દેખાય કેમ? તેમ ન હોય (તેમના દર્શન થતાં ન હોય) તો સર્વની મુક્તિ કેમ થાય4? (પદાર્થની) બહાર, અને (પદાર્થથી) જૂદા તરીકે (ભગવાન્) કેમ જણાય છે? કારણ કે ભગવાન્ બહાર જ નથી તેમ જૂદા જ નથી. તેથી જૂદા તરીકે, બહારના તરીકે અને દેખાતા જણાતા હોવાથી, (એ) ત્રણ દોષો (શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં) હોવાથી (તે) આનંદમય ભગવાન્ નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે5 કે બુદ્ધિથી જેમનાં લક્ષણોનું અનુમાન થાય છે6 તેવી ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થતા રૂપ વિગેરે ગુણોની સાથે તેમનામાં (ઇન્દ્રિયોના ગુણોમાં) રહેલા આપ ગ્રહણ થતા હોવા છતાં એટલે ઇન્દ્રિયોના સંબંધવાળા હોવા છતાં, તેમના ગુણોથી એટલે ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યને લીધે ગ્રહણ થતું નથી જેમનું (જણાતા નથી જે), તેવા (આપ છો). જો કે ભગવાન્ ઇન્દ્રિયોમાં તેમજ વિષયોમાં રહેલા છે, તો પણ તે ઇન્દ્રિયોમાં ભગવાનને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તેમ જ બીજાં (કાર્ય) માટે7 (ઇન્દ્રિયોમાં) પ્રવેશ કરેલા આધિદૈવિકમાં પણ (તેવું સામર્થ્ય નથી). જેમનું ગ્રહણ થાય છે તેવા સ્વરૂપવાળા8 (તેઓ) હોવાથી, (તે) ગ્રહણ કરનારા નથી. તેમજ વિષયોનો પોતાના9 આધિદૈવિક10 સાથે ગ્રહણ કરનાર તરીકેનો સંબંધ નથી. તેથી (આપ) સર્વ સ્થલે હોવા છતાં, રૂપ (રંગ) બનેલા હોવા છતાં, રૂપનું ગ્રહણ થાય છે ત્યારે આપનું ગ્રહણ થતું નથી11. ઇન્દ્રિયો તો પ્રત્યક્ષ નથી, કારણકે પોતાનું12 ગ્રહણ કરાવનાર (તે) નથી. તેથી ‘રૂપની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાન) કરણથી પ્રાપ્ત થાય તેવી છે, કારણ કે તે ક્રિયા છે. છેદવાની ક્રિયા પેઠે’ એવા અનુમાનથી સામાન્ય રીતે કરણ (પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન) (હોવું જોઈએ એમ) સિદ્ધ થતાં, નેત્રના ગોલકના હોવાપણા અથવા ન હોવાપણાને અનુસરવાથી (અનુસરી તેની રૂપની પ્રાપ્તિ થતી અથવા ન થતી હોવાથી) ચક્ષુ જ કરણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેવી જ રીતે રસની પ્રાપ્તિ, ગંધની પ્રાપ્તિ વિગેરેનાં (કરણ જીભ, નાક વિગેરે છે એવો નિશ્ચય થાય છે). આથી ‘પ્રત્યક્ષ હોવાથી જ (પદાર્થ) પ્રાકૃત છે, પ્રત્યક્ષ ન હોય તે અપ્રાકૃત છે’ એ ખોટું ઠરે છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ નથી તેવી ઇન્દ્રિયો અપ્રાકૃત નથી. તેથી ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં, (તે કારણથી) (તે) પ્રાકૃત છે અથવા અપ્રાકૃત છે એમ સિદ્ધ થશે નહિ, તેથી (એ) યુક્તિ નકામી છે.

" ‘વ્યાપકના વ્યભિચારથી દોષ થતો નથી13’ એમ કહે, અથવા જે પ્રત્યક્ષ છે તે પ્રાકૃત જ છે, તેથી ‘ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હોવાથી પ્રાકૃત જ છે’ " એવી શંકા કરવામાં આવે, તેથી ‘ગ્રહણ થતા ગુણોથી (જણાતા નથી)’ એમ કહે છે. ભગવાન્ સર્વ સ્થલે રહેલા છે, પરંતુ સર્વ સ્થલે પ્રત્યક્ષ નથી જ, કારણકે રૂપ વિગેરેમાં રહેલા આમનું (ભગવાનનું) જ ચક્ષુથી ગ્રહણ થતું નથી.

‘કોઈક સમયે પ્રત્યક્ષપણું હોય તે પણ (અપ્રાકૃતપણાનું) વિરોધી છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેમના ગુણોથી જણાતા નથી’ એમ કહે છે, કારણકે અત્યારે (ભગવાનના પ્રાકટ્ય સમયે) અહિં (પ્રાકટ્ય સ્થાનમાં) પણ ચક્ષુના સામર્થ્યથી ભગવાનનું દર્શન થતું નથી, પરંતુ તેમની ઇચ્છાથી જ (દર્શન થાય છે). તેથી જેમનાં પોતાની ઇચ્છાથી જ દર્શન થાય, તે ઇન્દ્રિયના દોષથી દોષવાળા થતા નથી. ‘બ્રહ્માએ ઇન્દ્રિયોને ઊંધા રસ્તે જનારી બનાવેલી છે, તેથી (પુરુષ) ઊંધું જૂએ છે, અંદરના આત્માને (જોતો) નથી. કોઈક પાછા ફરેલા ચક્ષુવાળા

અમૃતપણું ઇચ્છનાર ધીર (પુરુષે) અંદરના આત્માને જોયો' શ્રુતિ પાછાં ફરેલાં ચક્ષુને (ભગવાનને) ગ્રહણ કરનાર કહે છે, અને સ્વભાવથી (ચક્ષુ) ગ્રહણ કરનાર નથી (એમ કહે છે.) આ બે (પરસ્પર) વિરુદ્ધ નથી. તેવી જ રીતે આ વિષય(શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ)માં પણ, ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યથી (ભગવાનનાં) દર્શન થતાં નથી, પરંતુ તેમની ઇચ્છાથી દર્શન થાય છે, એમાં વિરોધ નથી. તેથી 'દેખાતા હોવાથી બ્રહ્મ નથી' એવી શંકા દૂર થઈ.

'જૂદા તરીકે અથવા બહારના તરીકે જણાતા હોવાથી (બ્રહ્મ નથી' એવી શંકાનું) સમાધાન, 'સમાવેલા નહિ હોવાથી આપ (કોઈની) અંદર અથવા બહાર નથી' શબ્દોથી કહે છે (કરે છે). બહાર હોવાની તથા અંદર હોવાની વ્યવસ્થા આકાશથી કરેલી (થએલી) છે એમ પહેલાં14 અમે કહેલું છે, અને તે પણ ભૂતો વિગેરેના સંબંધમાં જ. ભગવાનને ઢાંકી દેનારું કાંઈ નથી, કારણ કે ઘરને ઘરમાં રહેલાઓ કોઈ બીજા (પદાર્થ)થી ઢાંકી શકતા નથી; તેમજ પોતે પોતાને ઢાંકનાર થતું નથી. ભગવાન્ સર્વ સ્થલે રહેલા હોવાથી, તેમનાથી મોટું કોઈ કાર્ય નહિ હોવાથી, ભગવાન્ (કોઈથી) સમાવેલા નથી. આ આગળ ખાંડણીઆ સાથે બંધાવાના પ્રસંગમાં સ્પષ્ટ થશે. (કોઈથી) સમાવેલા નહિ હોવાથી જ, 'આપની બહારનું અથવા અંદરનું' એવો વ્યવહાર નથી. તળાવમાં ઉત્પન્ન થએલા(વેલા વિગેરે)થી પૂરેપૂરું તળાવ ઢંકાઈ જાય, અને ક્યાંક પ્રકટ (દેખાતું) હોય ત્યારે, (તળાવ) એટલું જ હોવાનું અથવા તેમાં ઉગેલા (વેલા વિગેરે) તેની હદ બાંધનારા હોવાનું સંભવતું નથી. તેમ આ પ્રસંગમાં પણ સર્વ સ્થલે રહેલા જ આપ અમુક પ્રદેશમાં પ્રકટ થાઓ ત્યારે આપની બહારના તથા અંદરના (હોવાનો) ભેદ સંભવતો નથી. આપનું દર્શન (થવાનું કારણ) તો જણાવેલું જ છે. હદવાળા હોવાપણાની (શંકા) પણ આથી જ દૂર થાય છે15.

આ વિષયમાં 'સર્વરૂપ, સર્વના આત્મારૂપ અને આત્માના ફલરૂપ' શબ્દોથી ત્રણ શાસ્ત્રીય કારણો કહે છે. ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. જગદ્રૂપ ભગવાન્ સદ્રૂપ છે, જીવાત્માઓ (જીવો) ચિદ્રૂપ છે, અને આનંદરૂપ પોતે (ભગવાન્) તેઓના (જીવોના) ફલરૂપ છે. અહિં જગતનો, જીવોનો અને ફલનો ભેદ કરનાર (કોઈ) સંભવતું નથી. ત્રણેનું સ્વરૂપ ભગવાન જ છે એમ કહે છે કે:(1)'સર્વ' એટલે સર્વરૂપ, (2)'સર્વાત્મા' એટલે સર્વના આત્મારૂપ અને (3)સર્વના આત્માઓના વસ્તુરૂપ એટલે ફલરૂપ(ભગવાન્)ની પોતાથી હદ બંધાતી નથી, પોતાથી મોટાથી પણ (ભગવાનની) હદ બંધાતી નથી. તેથી ભગવાનના અંશોની બીજા (ભગવાનના) અંશોથી અથવા ભગવાનથી હદ બંધાવાનું સંભવે, પરંતુ ભગવાનની હદ બંધાવાનું કોઈ પ્રકારે સંભવતું નથી, કારણ કે ભગવાનથી જૂદું બીજું કાંઈ છે નહિ. પોતાથી જ પોતાની હદ બંધાવાના વિષયની આગળ16 ચર્ચા કરવામાં આવશે.

એ પ્રમાણે વૈદિક પ્રકારના17 પાંચ રૂપવાળા ભગવાન્ દોષ વિનાના અને પૂર્ણ ગુણોવાળા દેહવાળા આ (શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ) જ છે એવું જણાવ્યું. 17.

1.તત્ત્વો જ વિરાટ્ને ઉત્પન્ન કરે એમ કહી, જેમ વિરાટ્માં તત્ત્વો દેખાય છે તેમ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં પણ દેખાય છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં દેખાય છે તે આધિદૈવિક તત્ત્વો છે એમ 15મા શ્લોકમાં સિદ્ધ કર્યું. તત્ત્વનાં કાર્યો ત્વચા વિગેરે જેમ કાર્ય (મનુષ્યદેહ)માં દેખાય છે તેમ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં પણ દેખાય છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં દેખાય છે તે આધિદૈવિક

છે એમ 16મા શ્લોકમાં સિદ્ધ કર્યું. તેથી એ બે દૃષ્ટાંતો આ સ્વરૂપમાં જણાતાં તત્ત્વો તથા કાર્યો આધિદૈવિક છે એવો બોધ કરવા જણાવ્યાં. (લે)
2.સ્વરૂપમાં આધિદૈવિક તત્ત્વો તથા કાર્યો રહેલાં છે એમ જણાવ્યું, તેથી સ્વરૂપ તેમનો આધાર થયું. તેથી આધાર અને આધેય(જેમનો તે આધાર છે તે)માં ભેદ થાય. તેવો ભેદ નથી એમ જણાવવા કહે છે, કે જેમ દૃષ્ટાંતમાં તત્ત્વો તથા કાર્યો દેખાય છે તેવાં અહિં પણ દેખાય છે, છતાં અહિં સ્વરૂપ જ તેતે તત્ત્વો તથા કાર્યોરૂપ થાય છે, એવો અર્થ છે. આ 'એવા આપ છો' શબ્દોનો આભાસ કહ્યો. વાક્યનો આભાસ નીચે શ્રીસુબોધિનીમાં કહેશે. (લે)
3.અહિંથી વાક્યના (શ્લોકના) આભાસનો આરંભ થાય છે. (લે)
4.દેખાય છે તેથી તે ભગવાન્ નથી. એવો ભાવાર્થ છે. (લે)
5.એવી શંકા થતાં, ભગવાનનું ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી ગ્રહણ થતું નથી એમ કહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.'રૂપનું ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિય ચક્ષુ છે' વિગેરે ઇન્દ્રિયોનાં લક્ષણોનું બુદ્ધિ એટલે વિચારથી અનુમાન થાય છે, પરંતુ જેમ ઘડો જલ ગ્રહણ કરે છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમ એ લક્ષણો પ્રત્યક્ષ જણાતાં નથી; એવો અર્થ છે. (લે)
7.'બીજાં કાર્ય માટે' એટલે 'વિષયોનું ગ્રહણ કરાવવા માટે.' (લે) 'લૌકિક ઇન્દ્રિયોમાં સામર્થ્ય મૂકવા માટે.' (પ્ર)
8.ઇન્દ્રિયોથી જેમનું ગ્રહણ થાય છે તેવાં રૂપ વિગેરેના જેવા સ્વરૂપવાળા એવો અર્થ છે. આ અર્થ 2।29માં જણાવેલ છે. (પ્ર) જેમનું ગ્રહણ કરવાનું છે તેવા તરીકે ભગવાનની સંભાવના કરવામાં આવે છે. આધિદૈવિક ભગવાનના સ્વરૂપવાળા હોવાથી તેવા થાય છે તેથી તેઓ ભગવાનનું ગ્રહણ કરતા નથી, કારણકે પોતાનું ગ્રહણ પોતાથી ન થાય, એવો ભાવ છે. તેથી ઇન્દ્રિયોમાં (ભગવાન્) રહેલા હોવા છતાં,આધિદૈવિકથી તેમનું ગ્રહણ થતું નથી, તેનું કારણ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ થવાના સ્વરૂપવાળી છે તે જણાવેલું છે. (લે)
9.અહિં 'સ્વ' 'પોતાના' શબ્દ ઇન્દ્રિયના અર્થમાં યોજેલ છે. ઇન્દ્રિયોના આધિદૈવિકોને વિષયો સાથે સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરનાર તરીકેનો સંબંધ નથી; પરંતુ વિષયોને ઇન્દ્રિયો સાથે અને ઇન્દ્રિયોને તેમના આધિદૈવિક સાથે સંબંધ છે. સાક્ષાત્ સંબંધ નહિ હોવાથી આધિદૈવિકો વિષયમાં રહેલ ભગવાનનું પણ ગ્રહણ કરતા નથી. તેથી આધિદૈવિકો (1)બીજાં કાર્ય માટે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા હોવાથી તેમનામાં તેવું સામર્થ્ય નથી તેથી, (2) ગ્રહણ થવાના સ્વરૂપવાળા હોવાથી અને (3)સાક્ષાત્ સંબંધ નહિ હોવાથી, (ભગવાનનું) ગ્રહણ કરતા નથી એવો અર્થ છે. આધ્યાત્મિક ઇન્દ્રિયોનું તો તેવું સામર્થ્ય નથી એમ કહેલ જ છે એવો ભાવ છે. (લે)
10.આધિદૈવિકો બીજા કાર્ય માટે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા છે તેથી, અને ગ્રહણ થવાના સ્વરૂપવાળા હોવાથી (ભગવાનનું) ગ્રહણ કરતા નથી. આધ્યાત્મિક(ઇન્દ્રિયો)ને તો સંનિકર્ષ (સંબંધ) થતો નથી, તેથી તે ગ્રહણ કરતી નથી; તેથી આપનું ગ્રહણ થતું નથી. (પ્ર)
11.'આ વ્યવસ્થા તો હંમેશની છે, પરંતુ હમણાં તો સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે. તેથી દર્શન થતાં હોવાથી તે પ્રાકૃત જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી પ્રત્યક્ષ હોય તે પ્રાકૃત જ

હોય (અને પ્રત્યક્ષ ન હોય તે અપ્રાકૃત હોય) તેવો નિયમ નથી એમ જણાવવા, અહિંથી ઇન્દ્રિયો અપ્રત્યક્ષ છે એમ સિદ્ધ કરે છે (જેથી અપ્રત્યક્ષ પણ પ્રાકૃત છે એમ સિદ્ધ થાય). (લે)

12.કારણકે પોતાનું ગ્રહણ પોતાથી થતું નથી, એવો ભાવ છે. (લે) પોતાથી પોતાના સ્વરૂપનું ગ્રહણ થતું નથી તેથી પોતાની સાથે રહેલા ભગવાનનું પણ ગ્રહણ થતું નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

13.('જ્યાંજ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાંત્યાં અગ્નિ છે.' એમાં ધુમાડો વ્યાપ્ય છે અને અગ્નિ વ્યાપક છે. અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમાડો હોય તો આ વાક્ય ખોટું ઠરે, પણ ધૂમાડો ન હોય ત્યાં અગ્નિ હોય તેથી આ વાક્ય ખોટું ઠરતું નથી. એટલે) વ્યાપક અગ્નિના 'વ્યભિચારથી' એટલે જ્યાં ધૂમાડો ન હોય ત્યાં હોવાથી કોઈ દોષ થતો નથી. તે જ રીતે 'ભગવાન્ અપ્રાકૃત છે, પ્રત્યક્ષ નથી તેથી' એ વાક્યમાં પ્રત્યક્ષ ન હોય તેવી (ઇન્દ્રિયો) પ્રાકૃત હોવાથી દોષ થતો નથી. પૂર્વપક્ષે તો 'શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ પ્રાકૃત છે, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ છે' એવું અનુમાન કહેલ છે. તેથી એ અનુમાનમાં પ્રાકૃત હોય તે પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી દોષ થતો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

14.'પહેલાં' એટલે 'ત્રીજા સ્કંધમાં અધ્યાય 26 શ્લોક 34 માં' આકાશનું લક્ષણ જણાવતાં કહેલ છે. (પ્ર)

15.જે હદ્દવાળું હોય તે જૂદું હોય. તેથી જે સર્વત્ર રહેલ છે તે કોઈથી જૂદું હોઈ શકે નહિ. તેથી સર્વત્ર રહેવાપણું સિદ્ધ થયું એટલે હદ્દવાળું નથી એમ પણ સિદ્ધ જ થઈ જ ગયું. (પ્ર)

16.'આગળ' એટલે 'ખાંડણીઆ સાથે બાંધવાના પ્રસંગમાં.' જેમ ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી હદ્દવાળા (સ્વરૂપવાળા) થયા તેમ પોતાની ઇચ્છાથી (હરકોઈ પદાર્થથી) જૂદા પણ થયા, તેથી જૂદા જણાય તેથી આનંદમય નથી એમ કહી શકાય નહિ. (પ્ર)

17.યજ્ઞ અગ્નિહોત્ર વિગેરે પાંચ પ્રકારનો છે. આ શ્લોકમાં ભગવાન્ કોઈથી જૂદા નથી એમ જણાવવા, (ભગવાન્) સર્વરૂપ અને સર્વના આત્મારૂપ છે એમ કહ્યું છે. તેથી 'પાંચ રૂપવાળા ભગવાન્ છે' એમ પંચરાત્રમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે, (અહિં ભગવાનને સર્વરૂપ કહેલ હોવાથી તે યજ્ઞરૂપ પણ થયા અને યજ્ઞ પાંચ પ્રકારનો હોવાથી પાંચ પ્રકારના થયા, એમ) અર્થથી જ ભગવાનનું યજ્ઞરૂપપણું સિદ્ધ થયું. ઉત્તરકાંડમાં વર્ણવેલ સાકારબ્રહ્મનું રૂપ તો વ્યાખ્યાનથી જ સિદ્ધ થયું. તેથી વૈદિક પ્રકાર પ્રમાણે ભગવાનનું નિરૂપણ થયું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તંત્રના1 પ્રકારથી ચાર રૂપવાળા(ભગવાન)નું નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:

ય આત્મનો દૃશ્યગુણેષુ સન્નિતિ વ્યવસ્યતે સ્વવ્યતિરેકતોઽબુધ:॥
વિનાનુવાદં ન ચ તન્મનીષિતં સમ્યગ્ યતસ્ત્યક્તમુપાદદત્ પુમાન્॥18॥

જે આત્માના દૃશ્ય ગુણોમાં પોતાથી (આત્માથી) જૂદો 'છે' એવો નિશ્ચય કરે છે તે અજ્ઞાની છે. અનુવાદ વિના તે વિચારેલું નથી, કારણકે પુરુષે સારી રીતે તજેલું ગ્રહણ કરનાર થાય છે. 18.

ત્યાં તંત્રમાં વાસુદેવ પ્રથમ2 છે. 'જેને માયા કહે છે3' વાક્ય પ્રમાણે તેમાં લક્ષ્મી માયા છે. (જીવનો) મોક્ષ ન થાય તે માટે તે (માયા) એકલી જ4 જગત્ રચે છે5. તે (જગત્)માં જો સત્ (સત્ય) હોવાની બુદ્ધિ રહે તો પ્રાણીનો મોક્ષ થતો નથી એવો તે (તંત્ર)નો મત6

કહેતાં જ, પ્રથમ (આ શ્લોકમાં) એમ કહે છે કે ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાન્ અવતરેલા હોવાથી આ વાસુદેવનાં જ અંદર જ7 અથવા બહાર7 દર્શન કરવા8, (પરંતુ) ઉભય પ્રકારમાં પણ તત્ત્વસહિત(વાસુદેવ)નાં દર્શન ન કરવાં8 (પણ) માત્ર ચિત્ અને આનંદરૂપવાળા(વાસુદેવ)નાં જ દર્શન કરવાં8.

જે 'આત્માના' એટલે આત્મભૂત9 ભગવાનના, 'દૃશ્ય10' એટલે આત્માથી11 જ અનુભવાતા-કારણકે અનુભવ12 વિના તેઓનું અસ્તિત્વ (સત્તા) છે જ નહિ-સમૂહરૂપ ચોવીસ તત્ત્વોમાં પણ આત્માનો13 બંધ કરાવનાર14 ગુણોમાં કોઈપણ પદાર્થ 'છે' એવો જે નિશ્ચય કરે છે તે (અજ્ઞાની છે). ત્યાં સર્વ સ્થલે જ (પદાર્થોમાં) તે (પદાર્થના) રૂપથી, પ્રવેશ કરેલો તે (આત્મા) છે (તેથી) (પદાર્થ) સત્તાવાળો જ થાય છે, (એટલે) તેની (આત્માની) સત્તાથી જ તત્ત્વો પણ સત્તાવાળાં હોય તેવાં જણાય છે એવો વાસ્તવિક અર્થ છે. જો પોતાથી જૂદો એટલે આત્માના વિના પણ,-આત્માનો સંબંધ (પદાર્થને) ન હોય ત્યારે-(પદાર્થની સત્તા માને), અથવા જો આત્માવિનાના(પદાર્થ)ની સત્તા માને તો તે અજ્ઞાની છે, તેને જ્ઞાન નથી; તે માયાથી મોહ પામેલો જ છે, એવો અર્થ છે.

'આત્માના સંબંધથી તે (પદાર્થ)ની સત્તા ભલે થાય. તેથી (તે પદાર્થ) સત્ (સત્તાવાળો) છે એવું જ્ઞાન થવામાં દોષ રહેતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'અનુવાદ વિના તે વિચારેલું નથી' એમ કહે છે15. (સંસારમાં) વૈરાગ્ય (થાય તે) માટે આ ધારેલું છે. ત્યાગ માટે જ આનો અનુવાદ (કરેલો છે). સત્તાના નિર્ણય વિના ત્યાગ થાય નહિ, તેથી તે (ત્યાગ) માટે 'આત્માના સંબંધથી સત્તા છે' એમ અનુવાદથી કહેલ છે; પરંતુ આત્માની સાથે દેખાવા સિવાય (કોઈ પ્રકારનો) સંબંધ પણ નથી એમ કહે છે. 'અનુવાદ વિના તે'-જગત્-'વિચારેલું'-મનથી સત્ (સત્તાવાળું) તરીકે વિચારેલું નથી16.

'એ પ્રમાણે (હોય તો) પણ અજ્ઞાનીપણું કેમ (કહેવાય)? આરોપ માટે પણ તેવું જ્ઞાન યોગ્ય જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કારણ કે પુરુષે સારી રીતે તજેલું ગ્રહણ કરનાર થાય છે' શબ્દો યોજેલા છે. સંઘાતમાં આત્માની શોધ કરવાની દશામાં, આત્મા સિવાયનું બધું તજેલું, તેને જો પાછું ગ્રહણ કરે17 તો તે અજ્ઞાની જ (છે), એમ કહે છે. 'પુમાન્' એટલે પોતે પુરુષ18 થઈને પણ સારી રીતે તજેલું ગ્રહણ કરતાં અજ્ઞાની જ છે, એમ પહેલાંના (પહેલા કહેલા શબ્દો) સાથે જ સંબંધ છે. તજેલું (હોય તે) પણ દૂરથી દેખાય છે, પરંતુ 'ઉપ' એટલે સમીપમાં19 (જણાતું) નથી.

બીજાને ઉપદેશ કરવા માટે અનુવાદથી પણ ગ્રહણ (કરવાનું) સંભવે, તેવું ગ્રહણ કરવાથી અજ્ઞાની થતો નથી એમ જણાવવા 'સારી રીતે તજેલું ગ્રહણ કરનાર' એમ કહેલું છે. જે પ્રકારથી20 સારી રીતે તજેલું તે જ પ્રકારથી તેનું ગ્રહણ કરે છે (તેથી અજ્ઞાની છે) એવો (અર્થ છે.)

અથવા21 આત્માના એટલે ભગવાનના કેશ, રુંવાડાં, નખ, રૂપ, સ્પર્શ વિગેરે દર્શન કરવા યોગ્ય22 ગુણોમાં એક પણ ગુણ, પોતાથી એટલે સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપથી 'વ્યતિરેકત:' જૂદાઈને લીધે - અવ્યયનો અર્થ છૂપાએલ હોવાથી પાંચમી વિભક્તિમાં આ શબ્દ યોજેલ છે - એટલે જૂદાઈ પ્રાપ્ત કરીને જ (સત્તાવાળો) છે, - તેમ ન હોય તો એકરસરૂપ બ્રહ્મ વિવિધ રૂપવાળું હોય તેવું ભાન ન થાય - એવો જે નિર્ણય કરે છે તે અજ્ઞાની છે; કારણકે ધર્મીનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણથી23 શુદ્ધ બ્રહ્મ જ તેવું જ (કેશ વિગેરે ગુણોવાળું) સિદ્ધ થાય છે. '(અનુવાદ) વિના (તે વિચારેલું નથી)' શબ્દથી આ જ (અર્થ) કહે છે. વસ્તુ જ તેવા પ્રકારની હોવાથી, (ભગવાનના સ્વરૂપના) આકારનાં દર્શન પછી ભક્તો જે કરકમલ, ચરણકમલ, નયનકમલ વિગેરેરૂપ જે વાદ કરે છે તે 'અનુવાદ' (દર્શન પછી કરેલો વાદ) છે. તે (અનુવાદ) વિના, તે કરકમલ વિગેરે સ્વરૂપથી જૂદાં તરીકે 'મનીષિતં' મનથી સત્તાવાળાં તરીકે ધારેલાં થતાં નથી.

'પ્રાકૃત(કર વિગેરે)માં પણ ભગવાનનો સંબંધ થતાં સત્તા ઉત્પન્ન થતાં, તેવા (સત્તાવાળા) દેખાય તેમાં દોષ નથી24' એવી શંકા થાય, તેથી '(પુરુષે) સારી રીતે (તજેલું ગ્રહણ કરનાર થાય છે)' એમ કહે છે. 'જેમ તે મીઠાનો કટકો, જેની અંદર અથવા બહાર બીજું કાંઈ નથી તેવો આખો રસથી ભરેલો છે તેમ, અરે! આ આત્મા જેની અંદર અથવા બહાર બીજું કાંઈ નથી તેવો બધો જ્ઞાનથી ભરેલો છે' 'આ પુરુષ સંગરહિત છે' 'હવે પછી (તે) નહિ (તે) નહિ એવો આદેશ છે' વિગેરે શ્રુતિઓનો વિચાર કરવાની દશામાં (બ્રહ્મમાં) જે પ્રાકૃત ધર્મ (હોવાનો) ત્યાગ કરેલો તે ગ્રહણ કરનાર થાય છે,25 એવો અર્થ છે; કારણકે તેઓની સાથે (ભગવાનનો) સંબંધ થાય ત્યારે તેઓમાં સત્તાની ઉત્પત્તિની સંભાવના (થાય છે), (પરંતુ) તે (સંબંધ) જ થતો નહિ હોવાથી તે(તેમની સત્તા)નો અસંભવ જ છે, એવો ભાવ છે.

અથવા જે પુરુષ આત્માનાં એટલે દર્શન કરનારનાં, કર પાદ વિગેરે26 પોતાને27 દર્શન કરવા યોગ્ય ગુણોમાં ભગવાન્ 'છે' એટલે 'રહેલા28 છે' એવો નિશ્ચય કરે છે તે અજ્ઞાની છે, તેનું કારણ 'અસ્વવ્યતિરેકત:' 'પોતાથી જૂદા ન હોવાને લીધે' શબ્દોથી (કહેલ છે). તેઓ આત્મા તરીકે મનાએલા29 હોવાથી જૂદા નથી, એવો અર્થ છે. ('અવ્યતિરેકત:' શબ્દમાં છેવટે 'તસ્' શબ્દ છે તે) અંતે અવ્યયવાળો (શબ્દ) યોજેલ હોવાથી કર વિગેરે વિનાના છે એમ સૂચવેલું છે. તેથી આ પક્ષ પ્રમાણે પણ, આપનામાં કોઈ પણ પ્રાકૃત ધર્મ નહિ હોવાથી30, આપ વાસુદેવ છો. 18.

1.એવી રીતે વૈદિક પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું. આ શ્લોકમાં ભગવાનના સંબંધમાં તે જ પ્રમેય ફરી કહે છે. 'પ્રપંચના સંબંધમાં (ભગવાનનું) સર્વરૂપ હોવાપણું વિરોધવાળું થાય, તેથી વિરોધ

વિનાનું કેમ હોઈ શકે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ બીજાનો મત છે એવા આશયથી તંત્રના પ્રકારથી કહે છે. (પ્ર)
2.'પ્રથમ' એટલે 'પરબ્રહ્મરૂપ'. (પ્ર)
3.'એવો વિચાર કરી વાસુદેવ નામના પરમ પોતે જેમનાં કારણ છે તેમને મુક્તિ આપનાર થયા. તેમની આજ્ઞાથી જ નિયમમાં રહેલી પરમાએ પણ બીજું રૂપ, જેને 'માયા' કહે છે તે પસંદ કર્યું ' એ પંચરાત્રના વાક્ય પ્રમાણે. (પ્ર)
4.ભગવાન્ (આ માયાએ રચેલ જગતમાં) માત્ર પ્રેરણા કરનાર જ છે, પરંતુ કાંઈ કાર્ય કરનાર નથી એવો અર્થ છે. (લે)
5.નૃસિંહતાપિનીયમાં કહેલા પ્રકારનું વ્યાવહારિક અસત્ (જગત્) રચે છે. (પ્ર)
6.'તેનો મત' એટલે 'તેવો પંચરાત્રનો મત.' (પ્ર)
7-7.'અંદર જ' એટલે 'પોતાની જ અંદર'; 'બહાર' એટલે 'પોતાની બહાર' અથવા દૂરના દેશમાં. (પ્ર)
8-8-8.(તત્ત્વ સહિત વાસુદેવનાં દર્શન ન કરવાં, કારણકે) જે ગુણો જોવામાં આવે છે તે અસત્ કહેલા છે. તે સત્ (સત્તાવાળા) છે એવી તેમનામાં બુદ્ધિ થાય તો પ્રાણીનો મોક્ષ થતો નથી. (ચિત્ અને આનંદરૂપવાળાનાં જ દર્શન કરવાં કારણકે) ભગવાનના કેશ વિગેરે ભગવાનથી ભિન્ન સત્તાવાળા છે એમ માનવામાં આવે તો તે જગદ્રૂપ જ થાય, અને તેથી આ (પહેલાં કહેલો) મત જ થઈ જાય, એવો ભાવ છે.

'વાસુદેવનો આવિર્ભાવ તો નંદજીના ઘેર થવાનો છે છતાં હમણાં અહિં વાસુદેવ હોવાનું કેમ કહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી અંદર જ અથવા બહાર દર્શન કરવાનું કહેલ છે. પહેલા અધ્યાયમાં વાસુદેવનું પ્રાકટ્ય થયાનું નિબંધમાં કહેલું છે. પણ ત્યાં વસુદેવના હૃદયમાં જ તેમનું પ્રાકટ્ય થયાનું કહેલ છે; તેથી નંદજીના ઘેર પ્રકટ થયા ત્યાં સુધી બહાર પ્રકટ થયા ન હતા, પરંતુ વસુદેવના હૃદયમાં જ પ્રકટ હતા. તેથી જ 'વસુદેવમાં જેમનો આવિર્ભાવ થાય છે તે વાસુદેવ' એવી વ્યુત્પત્તિ થાય છે. 'વસુદેવ હરિનું સ્થાન છે' એવું વાક્ય પણ તેથી જ યોગ્ય છે. બહાર પ્રાકટ્ય નંદજીના ઘેર થશે. આ અંદરના અથવા બહારના પ્રાકટ્યનો ભેદ ધ્યાનમાં નહિ રાખતાં, વસુદેવ પોતાની અંદર પ્રકટ થએલ (વાસુદેવ)નાં દર્શન કરતાં તેમનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)
9.'આત્મભૂત' એટલે 'કેવલ ચિત્ અને આનંદરૂપવાળા.' (પ્ર)

'આત્મભૂત ભગવાન્' એટલે જીવોના આત્મા થએલ, (પોતાની) અંદર પ્રકટ થએલા વાસુદેવ. (લે)
10.'દૃશ્ય' એટલે 'લૌકિક ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી દેખાતા.' (પ્ર)
11.'આત્માથી' એટલે 'અંદર રહેલ ભગવાનથી.' (પ્ર)
12.'અનુભવ વિના' એટલે 'પ્રતિભાસ (મોહ અથવા ભ્રમ) વિના.' (પ્ર)
13.'આત્માનો' એટલે 'જીવાત્માનો.' (લે)
14.આ 'ગુણ' શબ્દનું તાત્પર્ય છે. (લે+પ્ર)
15.સત્તાની ઉત્પત્તિ જણાવવામાં દોષ (થાય છે તે) કહે છે. (પ્ર)

16.અનુવાદને માત્ર દેખાવાની જરુર છે (કારણકે જેવું દેખાય તેવું કહેવાય). પ્રતીતિ (દેખાવાનું) ભ્રમથી પણ દોષને લીધે બે ચંદ્રો દેખાય છે તેમ થાય. તેથી અનુવાદથી જ વિચાર કરવામાં આવે તો સત્તા સાબિત થઈ શકે નહિ એવો અર્થ છે. (પ્ર)
17.'ગ્રહણ કરે' એટલે 'સત્તાવાળા તરીકે સ્વીકારે.' (પ્ર)
18." 'પુરમ્' પુર(દેહ અથવા સંઘાત)ને 'ઉષતિ' બાળે તે પુરુષ" એવો થઈને. (પ્ર)
19.'જણાતું' એટલું અધ્યાહાર છે. આદરથી તજેલાંનું ગ્રહણ કરે છે તેથી તે અજ્ઞાની જ છે, કારણકે વિચાર કર્યા વિના ગ્રહણ કરે છે. (પ્ર)
20.આત્માથી ભિન્ન (જૂદા) હોવાના પ્રકારથી. વ્યાખ્યાનના આરંભમાં (જેના સંબંધમાં નોટ નં.7-8 આપેલી છે તે ભાગ) આથી સિદ્ધ થાય છે. લૌકિક ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી જે સંઘાતના રૂપવાળા વ્યવહારિક પદાર્થો દેખાય છે તે બધા અસત્ (સત્તા વિનાના) છે, એવી બુદ્ધિ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા રાખવી. ત્યારે જ એવાં દર્શન થાય એવો વ્યાખ્યાનનો ભાવાર્થ છે.

'અહિં માયાવાદ કહેલો જણાય છે, તેથી વૈદિક સિદ્ધાંતનો વિરોધ થાય છે' એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે આભાસ અને જેનો આભાસ થાય છે તે, તેમજ બિંબ અને પ્રતિબિંબ સરખા આકારવાળા જ હોય એવો નિયમ હોવાથી, એક બીજાનું પ્રયોજક હોવાથી વિરોધ થતો નથી. આ ઉત્તરતાપિનીયની ટીકામાં તથા ભાષ્યના પ્રકાશમાં મેં સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી ત્યાં જોવું. (પ્ર)
21.આ શ્લોકનું બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે શ્રીમત્પ્રભુચરણ અહિંથી વ્યાખ્યાન કરે છે. (પ્ર)
22.'દર્શન કરવા યોગ્ય' એટલે 'ભગવાનની ઇચ્છાથી ભક્તોએ દર્શન કરવા યોગ્ય.' (પ્ર)
23.આ પ્રમાણ બ્રહ્મસૂત્ર 3।27થી જણાવેલ છે. (પ્ર)
24.'ભગવાનના કેશો વિગેરેને ભગવાનથી જૂદી સત્તાવાળા કહ્યા તેથી તે પ્રાકૃત છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (લે)
25.તંત્રમાં જૂદા જ જગતને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે 'અસત્' કહેલ છે, પરંતુ (ભગવાનના) સ્વરૂપાત્મક જગતને અસત્ કહેલ નથી. તેથી તંત્ર પણ વેદની સમાન જ છે, કારણકે મોક્ષધર્મમાં 'પંચરાત્ર વેદની સમાન છે' એવો નિર્ણય કરેલો છે. આ જણાવવા માટે જ આવું વ્યાખ્યાન કરેલ છે, તેથી તેમાં કાંઈ દોષ નથી. (પ્ર)
26.'કર, પાદ વિગેરે' એટલે 'ભગવાનના કર, પાદ વિગેરે' (પ્ર+લે)
27.'પોતાને દર્શન કરવા યોગ્ય' એટલે 'ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી દર્શન કરવા યોગ્ય'. (પ્ર) 'પોતાને' એટલે 'જીવને'. (લે)
28.'રહેલા છે' એટલે 'વ્યાપીને રહેલા છે.' (પ્ર)
29.કર, પાદ વિગેરે (ભગવાનના આવા સ્વરૂપથી જૂદા નથી એવો અર્થ છે. ભગવાનમાં આત્મા અને અનાત્મા (આત્મા નહિ તે દેહ વિગેરે) એવો ભેદ નહિ હોવાથી, તેમને 'આત્મા' પણ કહી શકાય નહિ, તેથી આત્મા તરીકે 'મનાએલા' કહેલા છે. (લે)
30.આથી એમ જણાવે છે કે આ શ્લોકમાં વાસુદેવનું નિરૂપણ કર્યાનું વ્યાખ્યાન કર્યું તે યોગ્ય છે; કારણકે તંત્રનો સિદ્ધાંત એવો છે કે (પ્રદ્યુમ્ન અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ એ) ત્રણ વ્યૂહો ત્રણ ગુણવાળા છે, અને વાસુદેવ ગુણોથી અતીત છે. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં પ્રદ્યુમ્નરૂપ1 ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે:

ત્વત્તોસ્ય જન્મસ્થિતિસંયમાન્ વિભો વદન્ત્યનીહાદગુણાદવિક્રિયાત્॥

ત્વયીશ્વરે બ્રહ્મણિ નો વિરુધ્યતે ત્વદાશ્રયત્વાદુપચર્યતે ગુણૈ:॥19॥

હે સર્વશક્તિમાન્! ચેષ્ટારહિત, ગુણાતીત, વિક્રિયા વિનાના આપથી આનાં જન્મ સ્થિતિ અને સંયમ કહે છે. આપ ઇશ્વર બ્રહ્મમાં (તેનો) વિરોધ નથી. (ગુણો) આપના આશ્રયવાળા હોવાથી ગુણોમાં (તેનો) આરોપ કરવામાં આવે છે. 19.

કારણકે તે (પ્રદ્યુમ્ન)ને જગતના કર્તા તરીકે જણાવેલા2 છે. સ્મૃતિ તેમની શ્રી (શક્તિ) છે. તેમણે (પ્રદ્યુમ્ને) તેમાં (સ્મૃતિમાં) પ્રકૃતિને3 ઉત્પન્ન કરી. તેનાથી કોઈ પુરુષની ઉત્પત્તિ થઈ નથી. પ્રકૃતિમાં સ્ત્રી જ મુખ્ય છે4, (અને) પુરુષ તો ગૌણ (હલકો) છે. તે પ્રકૃતિથી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે. સંકર્ષણથી ઉત્પન્ન થએલ સૂત્રનામવાળાથી તેમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે5. તેથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં પરંપરાથી માત્ર સંનિધિથી પ્રદ્યુમ્નનો ઉપયોગ થાય છે. એટલા ઉપરથી જ લોક પ્રદ્યુમ્નથી સૃષ્ટિ (થાય છે એમ) કહે છે, પરંતુ વાસુદેવની પેઠે6 પણ તેમનાથી (પ્રદ્યુમ્નથી) સૃષ્ટિ થતી નથી, તે7 અહિં કહે છે. 'આપથી' એટલે પ્રદ્યુમ્નરૂપ ભગવાનથી, 'આ' જગતનાં 'જન્મ, સ્થિતિ અને સંયમ' એટલે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય, લોકો કહે છે. એમ કહેવાનું કારણ 'હે સર્વશક્તિમાન્!' શબ્દથી કહેલ છે. (આપ) શક્તિવાળા હોવાથી (લોકો એમ) કહે છે, એવો અર્થ છે.

'ભલે એમ જ8 હોય, તેમાં શું દોષ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ચેષ્ટારહિત ગુણાતીત, વિક્રિયા વિનાના' શબ્દો યોજેલ છે. કારણકે જે ચેષ્ટા કરે છે તે જ ઉત્પન્ન કરે છે, જે ઘણું ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણો રાખે છે 9 તે પાલન કરે છે, કારણકે વિકારો વિનાનો હોય તે પણ આજ્ઞાથી જ10 પાલન (કરે તેવું) સંભવે છે. વળી જે ક્રોધ વિગેરે વિકારો પ્રાપ્ત કરે (વિકારોવાળો થાય) તે જ સંહાર કરનાર થાય છે; જ્યારે આ (પ્રદ્યુમ્ન) સત્ત્વ, રજ: અને તમોગુણથી અતીત છે11. તેથી જ આમનામાં કાંઈ વિકારો (થતા) નથી. તેથી આ કૂટસ્થ અથવા ચેષ્ટારહિત છે. તેથી (આમનામાં) અલૌકિક સામર્થ્ય હોવાથી, (તેમનામાં) ન ઘટે તેવું (કર્તૃપણું) લોકો કહે છે. જો આ બનાવવાની ઇચ્છા કરે તો ગુણોને પણ ઉત્પન્ન કરે, વિકાર વિનાના જ રહે, ઉત્પત્તિ વિગેરે પણ કરે, અથવા ચિંતામણિની પેઠે પોતે જ12 (કાર્ય) કરે.

" 'ત્યારે (પરસ્પર) વિરોધ13 હોવાથી (બેમાંથી) એકનો ત્યાગ (કરવો) યોગ્ય છે તેથી, અંદરના અને બહારનામાં અંદરનું વધારે બલવાન છે' એ ન્યાય પ્રમાણે અંદરના સ્વરૂપના જ ધર્મો સર્વથી બલવાન છે; પરંતુ લોકની પ્રતીતિથી (થતાં) બહારના (ધર્મો) બલવાન નથી તેથી, ભગવાન્ જગતના કર્તા નથી (એવો) જ આ પક્ષમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત છે એમ (કહેવું) યોગ્ય છે, તેથી '(પ્રદ્યુમ્નમાં) વાસુદેવથી14 કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી' " એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ ઇશ્વર બ્રહ્મમાં (તેનો) વિરોધ નથી' શબ્દો કહેલા છે15. (બેમાં) વિરોધ હોય ત્યારે એકનો ત્યાગ (કરવો) યોગ્ય છે. સર્વ થવાને શક્તિવાળા બ્રહ્મમાં વિરોધ નહિ હોવાથી, એવી16 કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. વળી17 ભગવાન્ માત્ર બ્રહ્મરૂપ જ નથી, પરંતુ ઇશ્વર પણ (છે). ઇશ્વર હોવાથી (તે) જગતના કર્તા છે, અને બ્રહ્મ હોવાથી વિકાર વિનાના છે, એ બંને (જગતના કર્તા હોવાપણું અને વિકાર વિનાના હોવાપણું) ઘટે છે. (તે) ઇશ્વર અને બ્રહ્મ હોવાથી દેશ, કાલ, સ્વરૂપ અથવા અવસ્થાના ભેદોની તેમને જરુર

નથી18, કારણકે ઇશ્વરમાં અટકાવી ન શકાય તેવી આજ્ઞાશક્તિ છે અને બ્રહ્મમાં સર્વ થવાનું સામર્થ્ય છે. તેથી (એ બંને ભગવાનમાં હોય તેમાં) વિરોધ નહિ હોવાથી, એકનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. વળી17 વિરોધ પ્રતીતિ (જે જણાય છે તે)ને અનુસરીને (લાગે છે), પરંતુ પ્રતીતિની તો બીજી રીતે પણ સમજૂતી કરી શકાય છે; કારણકે પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ શાસ્ત્રીય (શાસ્ત્રના વાક્યોથી ઉત્પન્ન થતી) છે. જેમ 'માણવક સિંહ છે' (કહેવાય છે), તેની પેઠે શબ્દનો પ્રયોગ ગૌણી19(લક્ષણા)થી પણ થાય છે. આશ્રય વિનાનું જગત્ સંભવતું નથી તેથી (તેનો) આધાર (હોવો જોઈએ એમ) સિદ્ધ થતાં, તેવી રીતે આધાર થએલ ભગવાન જ છે તેથી, તે (આધારપણા) દ્વારા કર્તૃપણાનો પણ આરોપ કરવામાં આવે છે17. વાસ્તવિક રીતે તો ગુણો જ કર્તા છે17. તેથી જ સાંખ્ય વિગેરે પ્રકૃતિને જ કર્તા કહે છે. ગુણોના પણ આ (ભગવાન્) આશ્રય છે તેથી (ભગવાન્) કાર્ય (જગત્) અને કારણના આધાર થએલ હોવાથી, (તેમનામાં કર્તાપણાનું) અભિમાન નહિ હોવા છતાં, લોકની દૃષ્ટિએ (તેમને) કર્તા કહેવામાં આવે તે સંભવે છે. એ પ્રમાણે જગત્ માયિક (સત્તા વિનાનું) નથી, ભગવાન્ કર્તા નથી20, કર્તા છે, અને (કર્તા અને અકર્તા) બંને20 છે, એમ વાસુદેવ કરતાં જૂદા પ્રકારથી પ્રદ્યુમ્નનું નિરૂપણ કર્યું. આ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપપણું આધ્યાત્મિક હોવાનું કહેલ છે21. 19.

1.જે ભગવાને વસુદેવને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં છે, અને જેમનું પરબ્રહ્મ તથા વાસુદેવ તરીકે નિરૂપણ કર્યું તેમને જ ઇશ્વર અને બ્રહ્મ જણાવી તેમનું પ્રદ્યુમ્નરૂપથી નિરૂપણ કરે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2.પંચરાત્રમાં જણાવેલા છે. (પ્ર)
3.સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણવાળી ભૂતોની પ્રકૃતિ. (પ્ર)
4.શાક્તમતમાં પ્રકૃતિની સમીપ સ્ત્રી જ મુખ્ય છે. (પ્ર)
5.પુરુષ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. (પ્ર) જગત્ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. (લે) પાછલનું વાક્ય વાંચતાં લેખનો અર્થ વધારે સારો જણાય છે.
6.'વાસુદેવની પેઠે' એટલે (ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) 'બિંબ અને પ્રતિબિંબના ન્યાયથી.' (પ્ર) 'પ્રેરક તરીકે' (લે)
7.'તે' એટલે 'તે મત' એવો અર્થ છે. (લે)
8.'એમજ' એટલે 'સામર્થ્યને લીધે સાક્ષાત્ કર્તા.' (પ્ર)
9.'અગુણ' 'ગુણાતીત' શબ્દનો અર્થ 'ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોના આશ્રય' એવો છે. (લે)
10.આ ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણો પાલન કરવાનું સાધન છે એમ કહે છે. (લે)
11.આ વાક્યમાં 'અવિક્રિય' 'વિકાર વિનાના' શબ્દનો અર્થ કહેલ છે, 'અગુણ' શબ્દનો અર્થ કહેલ નથી. તેથી જે ગુણોથી અતીત હોય તેને ગુણોથી વિકાર થતો નથી, તે ગુણોને અધીન હોતો નથી, એવો અર્થ છે. તે ગુણરહિત છે એવો અર્થ નથી. એવા ગુણરહિત તો વાસુદેવ જ છે. (લે)
12.'પોતે જ' એટલે 'ચેષ્ટા વિના જ' એવો અર્થ છે. (લે)

13.(જગત્ બનાવવાનું) સામર્થ્ય હોય છતાં કર્તા નથી, એટલે કર્તાપણું અને અકર્તાપણું (બંને હોવાથી) વિરોધ થાય છે. (પ્ર)
14.વાસુદેવ પોતાની શ્રી માત્ર માયાથી જ જગત્ કરે છે, તેથી પોતે અકર્તા જ છે એવો ભાવ છે. (લે)
15.વાસુદેવથી ભેદ જણાવવા માટે, કર્તાપણું અને અકર્તાપણું એ બેમાં વિરોધ ન રહે તેનાં કારણ (આ શબ્દોથી) કહે છે. (પ્ર)
16.'એવી' એટલે '(બેમાંથી) એકનો ત્યાગ કરવાની.' (પ્ર)
17-17-17-17.અહિં (કર્તાપણું અને અકર્તાપણું એ બેમાં) વિરોધ ન રહે તે માટે ઇશ્વરપણું અને બ્રહ્મપણું એવા બે હેતુઓ શ્લોકના ત્રીજા પાદમાં કહેલા છે, અને ચોથા પાદમાં પણ કર્તાપણાની જે પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રામાણિક (સત્ય) નથી, તેથી વિરોધ નથી એમ વિરોધ નહિ હોવાનું બીજું કારણ કહેલું છે, એવું 'વળી વિરોધ પ્રતીતિને અનુસરીને (લાગે છે)' વિગેરેથી વ્યાખ્યાન કરેલું છે. વળી આગળ વિરોધની શંકાથી ભગવાનમાં 'કર્તાપણાનો પણ આરોપ કરવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે. અવિરોધ તો પહેલાં પણ (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે) દર્શાવેલ જ છે, છતાં અહિં આ પ્રમાણે કર્તાપણાનો આરોપ કહે તે સસલાનું શીંગડું ભાંગવાની બીકથી ભાંગવા જેવું લાગે. તેથી મૂલ શ્લોકને અનુસરવા આરોપ થએલ હોવાનું કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો સાંખ્ય વિગેરેમાં ગુણોને જ કર્તા કહેલા છે, તેનું કારણ 'ત્વદાશ્રયત્વાત્' 'આપનો (ભગવાનનો) આશ્રય હોવાને લીધે' શબ્દથી કહેલ છે. 'ત્વમ્' આપ જ આશ્રય છો જેમના તેવા ગુણો હોવાથી, આપમાં રહેલ કર્તાપણાનો તેઓમાં આરોપ કરવામાં આવે છે, એવો અર્થ ઇચ્છેલો છે એમ જાણવું. તેથી મૂલ શ્લોકનો આશય એવો છે કે ગુણોમાં કર્તાપણાનો આરોપ કરવામાં આવે છે; પણ ભગવાનમાં તેનો આરોપ કરવામાં આવે છે તેવો તેનો આશય નથી. 'ગુણો જ કર્તા છે. તેથી જ સાંખ્ય વિગેરે પ્રકૃતિને જ કર્તા કહે છે' એમ શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે, ત્યાં અભિમાનને લીધે જ ગુણો કર્તા છે અને તેથી અભિમાનને લીધે જ પ્રકૃતિને કર્તા કહે છે એવો અર્થ જાણવો. તેથી એ અર્થમાં (મૂલ શ્લોકથી) વિરોધ નથી. (ટિ+પ્ર)
18.'જરુર નથી' એટલે 'ભગવાન્ કર્તા થાય તે માટે તેમને તેઓની જરુર નથી'. (પ્ર)
19.'માણવક' એટલે ઠીંગણો પુરુષ, અથવા વિશેષ નામ પણ લઈ શકાય. 'સિંહ' એટલે સિંહ જેવો પરાક્રમી, ગૌણી એક પ્રકારની લક્ષણા છે. શબ્દનો મુખ્ય અર્થ બંધ બેસતો ન હોય, અને તેના સંબંધવાળો બીજો અર્થ બરાબર બંધ બેસતો હોય ત્યારે રુઢિને લીધે અથવા કાંઈ પ્રયોજનથી તેનો મુખ્ય અર્થ નહિ લેતાં બીજો અર્થ લેવામાં આવે તેને લક્ષણા કહે છે. 'માણવક (માણસ) સિંહ છે' કહે ત્યારે માણસ 'સિંહ' ન જ હોય, તેથી 'સિંહ' શબ્દનો મુખ્ય અર્થ બંધ બેસતો નથી; તેના સંબંધવાળો બીજો અર્થ 'સિંહ જેવો પરાક્રમી' બંધ બેસે છે, તેથી તે અર્થ લક્ષણાથી લેવાય છે. સમાન ગુણ (પરાક્રમ) જણાવવા એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો, તેથી તે 'ગૌણી'-લક્ષણા છે.
20-20.શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં '(લોકો) કહે છે' એમ કહ્યું, તેથી 'તે નથી' એટલે ભગવાન્ કર્તા નથી (અકર્તા) છે એવો અર્થ થયો. ત્રીજા ચરણમાં (ઇશ્વર અને બ્રહ્મ કહ્યા, તેથી) 'કર્તા છે

અને અકર્તા પણ છે' એમ બંને કહ્યું. ચોથા ચરણમાં ભગવાન્ 'કર્તા છે' એમ કહ્યું, એવો વિભાગ છે. (લે)

21.આગળ વીસમા શ્લોકમાં વાસુદેવ અને પ્રદ્યુમ્ન બંનેથી જૂદા તરીકે અનિરુદ્ધનું નિરૂપણ થાય તે માટે આ કહેલ છે. પ્રદ્યુમ્ન પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરી તેની દ્વારા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરાવે છે, તેથી ઉપાદાન તરીકે તેમનાથી ઉત્પત્તિ વિગેરે થતાં હોવાથી તે આધ્યાત્મિક છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક તરીકે તેવા (જગતને ઉત્પન્ન કરનાર વિગેરે) થએલા અનિરુદ્ધને જણાવે છે1:

સ ત્વં ત્રિલોકસ્થિતયે સ્વમાયયા બિભર્ષિ શુક્લં ખલુ વર્ણમાત્મન:॥
સર્ગાય રક્તં રજસોપબૃંહિતં કૃષ્ણં ચ વર્ણં તમસા જનાત્યયે॥20॥

તે આપ ખરેખર ત્રણ લોકની સ્થિતિ માટે પોતાની માયાથી પોતાના શ્વેત વર્ણને ધારણ કરો છો, સર્જન કરવા માટે રજો(ગુણ)વાળો લાલ વર્ણ (ધારણ કરો છો), અને તમોગુણથી લોકોનો નાશ (કરવા) માટે કૃષ્ણ વર્ણને (ધારણ કરો છો). 20.

જેમ પિતા2 પુત્રને અને ખેડુત2 વિગેરે અન્ન વિગેરેને ઉત્પન્ન કરનારા છે, અથવા જેમ બ્રહ્મા2 વિગેરે (સૃષ્ટિને), (અથવા જેમ) ઇન્દ્ર2 વિગેરે વૃષ્ટિ દ્વારા ઉત્પન્ન કરનારા છે, તે ગુણાવતારો કહેવાય છે; તેવા જ અનિરુદ્ધ છે. 'ત્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ જ દરેક ગુણથી ઉત્પત્તિ વિગેરેનું નિયમન કરનાર છે, પરંતુ અનિરુદ્ધ (તેવી રીતે નિયમન કરનાર) નથી' એવી શંકા કરી, તે (અનિરુદ્ધ) જ ત્રણે કરનાર છે એમ કહે છે. 'ત્રણ લોકની સ્થિતિ માટે પોતાની માયાથી' એટલે શાંતિથી3 (આપ) સત્ત્વને 'ધારણ કરો છો.' તે સત્ત્વનું સ્વરૂપ 'પોતાના શ્વેત વર્ણને' શબ્દોથી કહે છે. 'ખરેખર' શબ્દથી કૃતયુગમાં ચાર બાહુવાળા શ્વેત (વર્ણવાળા)4 વાક્યથી (આ વાતની) પ્રસિદ્ધિ જણાવેલી છે. આ પક્ષમાં ભગવાનનાં રૂપો ઉપાધિ થએલ કાલનાં રૂપો જ5 છે. તે (રૂપનું નિરૂપણ કરવા) માટે ગુણો કહેતાં રૂપો કહે છે6. સર્જન કરવા માટે લાલ વર્ણ ધારણ કરો છો, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. તે (લાલ વર્ણવાળું) રૂપ કુદરતી નથી, એમ જણાવવા 'રજો(ગુણ)વાળો' શબ્દ યોજેલ છે. તેવી જ રીતે લોકોના 'અત્યય' એટલે નાશ (કરવા) માટે કૃષ્ણ વર્ણને ધારણ કરો છો. એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 20.

1.ભગવાન્ હોવાથી પ્રયોજક તરીકે, અને અંશથી ઉપાદાન તરીકે જગતના કર્તા આધિદૈવિક અનિરુદ્ધનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી વાસુદેવ તટસ્થ તરીકે, પ્રદ્યુમ્ન ઉપાદાન તરીકે, અને અનિરુદ્ધ પ્રયોજક અને ઉપાદાન તરીકે જગતના કર્તા છે, એવો તેમનામાં ભેદ જણાવે છે, એવો અર્થ છે. એ આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનના આરંભમાં સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

2-2-2-2.પિતાની પેઠે અંશથી ઉપાદાન (કારણ) થાય છે, ખેડૂત ઇન્દ્ર બ્રહ્મા વિગેરે પેઠે અનેક પ્રકારે પોતાની ક્રિયાથી પ્રયોજક થાય છે. તેથી એ પ્રમાણે અનિરુદ્ધ વાસુદેવ તથા પ્રદ્યુમ્નથી જૂદા પ્રકારના (કર્તા) છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.'શાંતિથી' એટલે 'પોતાની (અનિરુદ્ધની) શ્રીથી.' (પ્ર)

4.‘ગુણાવતારનાં રૂપોમાં સત્ત્વનો શ્યામ અને તમોગુણનો શ્વેત વર્ણ કહેલ છે. અહિં તેથી ઉલટા વર્ણ કેમ કહ્યા?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ પ્રમાણથી અહિં કહેલ વર્ણની પ્રસિદ્ધિ જણાવી છે. (પ્ર)
5.‘ઉપાધિકાલરૂપાણિ’ એટલે ‘સત્ત્વ રજસ્ અને તમોગુણની ઉપાધિ થએલ કાલનાં રૂપો.’ (પ્ર)

‘વિષ્ણુ શ્યામ છે, છતાં અહિં શ્વેત કેમ કહ્યા?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ઉપાધિ થએલ જે કાલ તેણે કરેલાં આ ત્રણે રૂપો છે. તેથી કાલને લીધે સત્ત્વ અને તમોગુણના વર્ણ બદલાઈ ગયા છે. અહિં વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને શિવનું વર્ણન કરેલું નથી, પરંતુ યુગના અભિમાનવાળા અવતારોનું વર્ણન છે એવો ભાવ છે. કૃતયુગમાં ત્રણ લોકનું રક્ષણ કરવા માટે ચાર ભુજાવાળું શ્વેત રૂપ ધારણ કર્યું. ત્રેતામાં લાલવર્ણવાળું રૂપ ધારણ કર્યું, કારણકે ત્રેતામાં યજ્ઞથી ભગવાનનું ભજન કહેલું છે અને યજ્ઞ પ્રવૃત્તિ સ્વભાવવાળા હોવાથી ‘સર્જન કરવા’ એમ કહેલ છે. કલિયુગમાં કૃષ્ણવર્ણવાળું રૂપ ધારણ કરે છે, કારણકે તે જ કલ્કિ થઈ અધર્મીઓનો નાશ કરે છે. તેથી ‘લોકોનો નાશ (કરવા) માટે’ એમ કહેલ છે. રક્ષણ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ત્રણ જ કહેવાનાં હોવાથી, ત્રણ (રૂપો) કહેલાં છે. દ્વાપરયુગમાં પણ પ્રવૃત્તિ સ્વભાવવાળાની તાંત્રિક પૂજા હોય એમ કહેલ હોવાથી, તે પણ સર્જનમાં ઉપયોગી છે. તેથી પીળો વર્ણ પણ લાલની જાતનો જ છે. (લે)
6.અહિં ‘સ્થિતિ માટે’, ‘સર્જન કરવા’ અને ‘લોકોનો નાશ કરવા’ એમ કાર્યો પહેલાં કહેલાં હોવાથી, સત્ત્વ અને રજોગુણ ક્રિયાવાળાં થતાં રૂપ બદલે છે. તેથી ગુણાવતારોના વર્ણસંબંધી જે વાક્યો છે તેમનો વિરોધ થતો નથી. જેમ જપાકુસુમને ગંધકનો ધૂમાડો લાગે તો તે શ્વેત થાય છે, અને બીજા ધૂમાડાથી શ્વેત વસ્ત્ર વિગેરે હોય તે શ્યામ થાય છે, તે પ્રમાણે અમુક પદાર્થની અમુક ક્રિયાનો સંયોગ જ વર્ણ બદલાવાનું કારણ છે. ‘અહિં (19 તથા 20મા શ્લોકોમાં) અનુક્રમે પ્રદ્યુમ્ન તથા અનિરુદ્ધનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, એમ કેમ માનવું?’ એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે 19મા શ્લોકના આરંભમાં ‘જન્મ’ શબ્દ છે, અને આ શ્લોકના આરંભમાં ‘ત્રણ લોકની સ્થિતિ માટે’ શબ્દ છે, તે જ એ વિષયનાં પ્રમાણ છે; કારણ કે તંત્રમાં પ્રદ્યુમ્ન સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે અને અનિરુદ્ધ પાલન કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. બંનેના સંબંધમાં બીજાં કાર્યો કહેલાં છે તેતે યોગ્યતા જણાવવા કહેલાં છે એમ જાણવું. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં સંકર્ષણરૂપ(ભગવાન્)નું નિરૂપણ કરે છે:

ત્વમસ્ય લોકસ્ય વિભો રિરક્ષિષુર્ગૃહેઽવતીર્ણોઽસિ મમાખિલેશ્વર॥
રાજન્યસંજ્ઞાસુરકોટિયૂથપૈર્નિર્વ્યૂહ્યમાના નિહનિષ્યસે ચમૂ:॥21॥

હે સર્વના ઇશ્વર! હે વિભુ! આ લોકની રક્ષા કરવાને ઇચ્છતા આપ મારા ઘરમાં અવતર્યા છો, રાજા નામધારી અસુરોની સેનાઓના નાયકોથી પ્રેરાએલી સેનાઓને (આપ) હણશો. 21.

‘આ લોકની રક્ષા કરવાને ઇચ્છતા’ એટલે રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોઈ (આપ) મારા ઘરમાં અવતર્યા છો. ‘હે સર્વના ઇશ્વર! શબ્દથી અવશ્ય રક્ષા કરવાનું કારણ (કહેલું છે), ‘હે વિભુ!’ શબ્દથી (રક્ષા કરવાનું) સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). આ સંકર્ષણનું કાર્ય દેવોનો દ્વેષ કરનાર દૈત્યોના વધને લીધે જ દેવો પ્રતિ (પક્ષપાતરૂપ) છે1, પરંતુ સર્વનો નાશ કરનાર

(સંકર્ષણ) નથી2. તેથી (સંકર્ષણ) દેવોના અંશવાળા જગતનું રક્ષણ કરનાર જ છે, અને દૈત્યોને જ દૂર રાખનાર છે. આ અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'રાજન્યા:' એટલે રાજાઓ એવું માત્ર નામ જ (ધારણ કરનારા હોય છે પણ) વાસ્તવિક રીતે તો (તેઓ) અસુરો જ છે. તેઓના કરોડો સેનારૂપ (છે), તેઓના કંસ વિગેરે મોટા નાયકો, તેમનાથી સારી રીતે 'વ્યૂહ્યમાના:' એટલે રક્ષાતી અથવા પ્રેરાએલી સેનાઓને (આપ) 'હણશો' એટલે સારી રીતે નાશ કરશો. તેથી3 (લોકોનું) રક્ષણ કરવા માટે જ (સંકર્ષણ) દૈત્યોનો વધ (કરશે). તે (વસુદેવ) ભગવાનની સન્નિધિને લીધે સર્વજ્ઞ થયા છે, અથવા 'જે જાણવાથી આ સર્વ જણાએલું થાય છે', એ શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (તેમને) ઋષિના જેવું (ભવિષ્યનું) જ્ઞાન થયું (છે). 21.

1.(ભગવાન્) દેવોને લક્ષમાં રાખી આ લોકના રક્ષણનું કાર્ય કરે છે. તે કાર્યમાં દૈત્યોનો વધ થતો હોવાથી જ તે સંકર્ષણનું કાર્ય છે. દૈત્યોના વધથી જ કાર્ય થતું હોવાથી તે સંકર્ષણનું કાર્ય છે. (લે)
2.સંકર્ષણ હમણાં સર્વનો નાશ કરવા રહેલા (અવતરેલા) નથી, પરંતુ દેવોનું રક્ષણ કરનાર અને દૈત્યોને દૂર રાખનાર છે. (લે)
3.'તેથી' એટલે (દૈત્યોની) સેનાઓને હણવાથી. દૈત્યોનો વધ લોકનું રક્ષણ કરવા જ કરે છે, તેથી હમણાં દેવોના અંશવાળાનું રક્ષણ કરવું એ સંકર્ષણનું કાર્ય છે. (લે)

એ પ્રમાણે જ્ઞાન થવા છતાં (વસુદેવનો) ભય દૂર થયો નહિ, તેથી ભયને લીધે લૌકિક1 ઘણું બલવાન છે એમ (ભગવાનને) જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:

અયં ત્વસભ્યસ્તવ જન્મ નો ગૃહે શ્રુત્વાગ્રજાંસ્તે ન્યવધીત્ સુરેશ્વર॥
સ તેઽવતારં પુરુષૈ: સમર્પિતં શ્રુત્વાધુનૈવાભિસરત્યુદાયુધ:॥22॥

હે દેવોના ઇશ્વર! આ તો નીચ છે. અમારે ઘેર આપના જન્મનું શ્રવણ કરીને આપના મોટા ભાઇઓને (તેણે) હણ્યા છે. સેવકોએ જણાવેલા આપના અવતારને સાંભળીને, ઊંચા કરેલાં આયુધોવાળો તે હમણાં જ આવે છે. 22.

'તુ' 'તો' શબ્દ સ્તુતિરૂપ પહેલાં કહેલા અર્થને ભૂંસાડે છે (ધોઈ નાખે છે). ભગવાને અવતાર ધર્યો તેથી સારા પુરુષોને જ સુખ થાય, પરંતુ દુષ્ટોને (સુખ) થતું નથી. આ (કંસ) તો નીચ છે, આ (ભગવાનનો અવતાર થયો છે તે) અર્થ જણાવવા યોગ્ય નથી. તેથી જ અમારે ઘેર આપના જન્મનું શ્રવણ કરીને, આપના મોટા ભાઈઓને એટલે મારા છ પુત્રોને (તેણે) હણ્યા છે. 'હે દેવોના ઇશ્વર!' એવું સંબોધન (દેવોનો) પક્ષપાત (કરે તે) માટે (કરેલું છે).

'ત્યારે હમણાં (હવે) શું કરવું?' એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી કહે છે કે તે જ ક્રૂર અંત:કરણવાળો કંસ પહેરેગીર નોકરોએ જણાવેલા આપના અવતારને સાંભળીને ઊંચા કરેલાં આયુધોવાળો થઈ, હમણાં જ સમીપમાં જ આવે છે. 'વર્તમાન(કાલ)ની સમીપના સમય માટે વર્તમાનના જેવા (પ્રત્યયો યોજાય છે)' એ (પાણિનિ.3।131) સૂત્ર પ્રમાણે (નજીકના ભવિષ્યકાલ માટે) વર્તમાન કાલનો પ્રયોગ કરેલો છે. ઇશ્વરને માત્ર નિવેદન કરવું

એ સેવકની ફરજ છે. શું કરવું તે તો પ્રભુ જ જાણે છે; તેથી આ (વસુદેવ) (એટલું જણાવી) શાંત રહ્યા, (તેમનો) અભિપ્રાય તો એવો હતો કે જો હમણાં જ (કંસને) હણવો હોય તો (અહિં) રહેવું, (પણ તેમ કરવું) ન હોય તો બીજે પધારવું. હમણાં (કંસને) મારવામાં આવે તો ગોકુલવાસીઓ સાથે ગુપ્ત રીતે ક્રીડા, (તેઓનો) ઉદ્ધાર વિગેરે ન થાય. તેથી તે કરી પછી (કંસને) મારવો (એવો ભગવાને વિચાર કર્યો). તેથી પિતાના અભિપ્રાયથી (ભગવાન્) બીજે પધાર્યા એમ જણાય છે. 22.

1.'લૌકિક' એટલે 'કંસે કરેલો ઉપદ્રવ.' (લે)

વસુદેવ શાંત રહ્યા ત્યારે (ભગવાન્ પોતાના) સ્વરૂપને છૂપાવે અને કંસને ભગવાનના જન્મનું જ્ઞાન ન થાય, એવી પ્રાર્થના કરવા દેવકીજી પ્રથમ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, એમ (શ્રીશુક) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

અથૈનમાત્મજં વીક્ષ્ય મહાપુરુષલક્ષણમ્॥
દેવકી તમુપાધાવત્ કંસાદ્ ભીતા સુવિસ્મિતા॥23॥

પછી મહાપુરુષના લક્ષણવાળા તે પુત્રને જોઈને, સારી રીતે વિસ્મય પામેલાં, કંસથી ભય પામેલાં દેવકીજી તેમને શરણે ગયાં. 23.

(ભગવાને દેવકીજીની) એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી, તેમણે 'આ (મારો) પોતાનો જ પુત્ર છે' એમ જાણ્યું. પરંતુ ચાર ભુજાઓવાળા હોવું વિગેરે લોકમાં પ્રસિદ્ધ (ભગવાનનાં) લક્ષણોને લીધે તે પુત્ર ભગવાનની સમાન છે એમ જાણીને, પોતાની બુદ્ધિથી1 સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ ભગવાનના સ્વરૂપનું આ પુત્રના સંબંધમાં વર્ણન કરવું જોઈએ એમ (વિચાર્યું); તે માટે2 કહે છે કે 'મહાપુરુષ' એટલે પુરુષોત્તમનાં લક્ષણો છે જેમનામાં તે ભગવાનને (દેવકીજી) 'ઉપાધાવત્' એટલે શરણે ગયાં. સ્તુતિ કરીને જ3 શરણે જશે. ભગવાનને લીધે જ તે કંસથી ભય પામેલાં હતાં.

'ત્યારે ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનને લીધે ભય જ કેમ4 દૂર કરતાં નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સારી રીતે વિસ્મય પામેલાં' પદ યોજેલ છે. તેમને આશ્ચર્યરસ જ ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ જે નિશ્ચિત જ્ઞાનથી ભય દૂર થાય તેવું જ્ઞાન થયું નહિ, એવો અર્થ છે. 'શુચિસ્મિતા' 'પવિત્ર હાસ્યવાળાં' એવા પાઠથી ભગવાનની સ્તુતિ(કરવા)નું જ્ઞાન (તેમને) થાય તે માટે તેમનો પતિવ્રતપણું વિગેરે ધર્મ જણાવેલ છે. 'અથ' 'પછી' શબ્દ, (આ સ્તુતિ) જૂદા આરંભથી કરેલી છે, પણ વેદ વિગેરેના પ્રકારથી (કરેલી) નથી, (એમ જણાવે છે); કારણકે તેમ ન હોય (આ સ્તુતિ વેદ વિગેરેના પ્રકારથી કરી હોય) તો પુનરુક્તિ5 (દોષ) થાય. 23.

1.સ્ત્રીઓને વેદના જ્ઞાનનો અધિકાર નહિ હોવાથી (આમ કહેલું છે), એવો ભાવ છે.(લે)
2.'તે માટે' એટલે 'એવા પ્રકારનો દેવકીજીનો આશય જણાવવા માટે.' (પ્ર)
3.આ શ્લોકના આભાસમાં કહેલ અર્થની યોગ્યતા દર્શાવવા 'જ' શબ્દ કહેલ છે. (લે)
4.અહિં, 'ભગવાન્' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

5.તેની તે જ વાત ફરી કહેવી તે દોષને પુનરુક્તિદોષ કહે છે. વસુદેવે વૈદિક તથા તંત્રના પ્રકારથી સ્તુતિ કરી, તેવી જ આ દેવકીજીની સ્તુતિ હોય તો એવો દોષ થાય.

શરણે ગએલાં દેવકીજી1 આઠ(શ્લોકો)થી (ભગવાનની) સ્તુતિ કરે છે. આરંભમાં (1)આધિદૈવિક2, (2)આધ્યાત્મિક અને (3)આધિભૌતિક એવાં ભગવાનનાં ત્રણ રૂપોનું નિરૂપણ કરી, (4)શરણે જવાનું કારણ કહી, (5)ચાલુ પ્રસંગમાં (કંસથી) રક્ષણ, અને ભગવાનના સ્વરૂપનું (કંસને) જ્ઞાન ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરે છે. (6)હમણાં જ (જો કંસને) હણવામાં આવે3 તો યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ થતાં જ પહેલાંનાં જ્ઞાન જેવું3 (જ્ઞાન) થવાથી પ્રાણો રહે નહિ; તેથી તેવા પ્રકારે (હમણાં જ યુદ્ધ કરીને) રક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી. બીજા પ્રકારથી રક્ષણની પ્રાર્થના કરતાં (કંસને ભગવાનના પ્રાકટ્યનું) જ્ઞાન ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરે છે. તેમ ન હોય તો4 પ્રથમ પક્ષ જ5 ન થાય. (7)વળી (ભગવાન્ પોતાના) સ્વરૂપને છૂપાવે એવી પ્રાર્થના કરે છે. સર્વથી ઉત્તમ હોય તેના તરફ સર્વનો દ્વેષ હોવાનું સંભવે, અને સર્વને હણવાનું અશક્ય છે. વળી અલૌકિક હોય તે તરત જ છૂપાવવાનું બની શકે. તેથી (દેવકીજી) માત્ર પોતાના માટે જ (સ્વરૂપ) છૂપાવવાનું (કહે છે). (બીજી) બે પ્રાર્થનાઓ તો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રાર્થનાઓ (કરે છે). (8) પોતાને ગર્વ થાય નહિ તે માટે, આ (ભગવાનનું) જન્મ પામેલ સ્વરૂપ નથી પરંતુ નટની પેઠે અનુકરણ (ધારણ) કરેલું રૂપ છે, એવું ભગવાનના અવતારનું નિરૂપણ કરે છે.

રૂપત્રયં તથા હેતુ: પ્રાર્થનાત્રિતયં તથા॥કા.21॥
નટત્વમિતિ વિજ્ઞાનં સ્વસ્ય યાદૃક્ તથોદિતમ્॥

ત્રણ રૂપો તેમજ (શરણે જવાનું) કારણ, અને ત્રણ પ્રાર્થનાઓ6, અને પોતાનું (ભગવાન્ વિષે) નટ તરીકે, જેવું જ્ઞાન7 છે તે પ્રમાણે (સ્તુતિમાં) કહેલ છે8. કા.21॥.

આરંભમાં ભગવાન્ આધિદૈવિક છે એમ કહેતાં, પોતાનાં (ભગવાન્ સંબંધી) જ્ઞાન9 અને પ્રમાણનું9 પ્રસિદ્ધિ9 સાથે નીચેના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે:

॥શ્રીદેવક્યુવાચ॥ શ્રીદેવકીજી કહે છે:
રૂપં યત્ તત્ પ્રાહુરવ્યક્તમાદ્યં બ્રહ્મ જ્યોતિર્નિર્ગુણં નિર્વિકારમ્॥
સત્તામાત્રં નિર્વિશેષં નિરીહં સ ત્વં સાક્ષાદ્ વિષ્ણુરધ્યાત્મદીપ:॥24॥

જે રૂપને (1)અવ્યક્ત, (2)આદ્ય, (3)બ્રહ્મ, (4)જ્યોતિ, (5) ગુણરહિત, (6)વિકારરહિત, (7)માત્ર સત્તારૂપ, (8)વિશેષરહિત અને (9) ચેષ્ટારહિત કહે છે, તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ અંત:કરણમાં પ્રકાશ કરનાર આપ છો. 24.

જે (રૂપ)ને સર્વે આધિદૈવિક કહે છે તે જ આ (સ્વ)રૂપ છે. બીજાં બે (આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક) લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ આધિદૈવિક તો અલૌકિક જ છે. જો એમ ન હોય10 તો પ્રમાણો અનુવાદ કરનારાં જ થાય (ગણાય). તેથી આ (સ્વ)રૂપ તે (આધિદૈવિક) જ છે.

'તે કયું?' એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'તે જે (રૂપ)ને કહે છે' શબ્દો યોજેલ છે. પોતાના અનુભવની દૃઢતા (જણાવવા) માટે આકાંક્ષાના11 વિપરીતપણાથી11 પણ 'જે તે'ના અનુક્રમથી નિરૂપણ કરેલું છે.

‘આ (સ્વરૂપ) (આધિદૈવિકથી) જૂદા પ્રકારનું હોવાથી આધિદૈવિક હોવાનું સંભવતું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અવ્યક્ત’ વિગેરે નવ શબ્દોથી જૂદાઈના કારણ બનેલા ધર્મો અહિં12 (આ સ્વરૂપમાં) સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે જગત્ નવ પ્રકારનું છે, તેથી જૂદા પ્રકારના બ્રહ્મનું નવ પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, અને જગતના ધર્મો તે (સ્વ)રૂપમાં જોવામાં આવે છે.

(1)‘અવ્યક્ત જેમનું આદિ (મૂલ) છે તેવાં ભૂતો છે’- (ભગવદ્ગીતા.2।) વાક્ય પ્રમાણે મૂલરૂપ ‘અવ્યક્ત’ છે, પરંતુ જગત્ વ્યક્ત છે. આ (સ્વરૂપ) તો વ્યક્ત છે એમ લોકોને જણાય છે.

(2)મૂલ થએલ (બ્રહ્મ) તો ‘આદ્ય’ છે. આ (સ્વરૂપ) તો આધુનિક (હમણાં જ પ્રકટ થએલ) છે, અને જગત્ પણ (તેવું જ છે). (આ) બે પદોથી13 સ્વરૂપથી થએલ અને કાલે કરેલ જૂદાઈ દર્શાવી.

(3)દેશે કરેલ જૂદાઈ કહેતાં, કદથી તે (તેવી જૂદાઈ) ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી કહે છે. મૂલભૂત ‘બૃહત્ (મોટું) અથવા બૃંહણ (પોષણ કરનાર) હોવાથી બ્રહ્મ છે.’ જગત્ તો હદવાળું અને પોષણ રહિત છે, તેવું જ (આ) સ્વ(રૂપ) છે. એવી રીતે ‘સત્’ના અંશથી ત્રણ (પ્રકારની) જૂદાઈ (બ્રહ્મથી) દર્શાવી.

‘ચિત્’ના અંશથી પણ ત્રણ (જૂદાઈ) ‘જ્યોતિ, ગુણરહિત (અને) વિકારરહિત’ ત્રણ શબ્દોથી જણાવે છે-

(4)‘જ્યોતિ’-‘પ્રકાશ કરનાર તે ચૈતન્ય’ જગતને પ્રકાશે છે, તેમ ન હોય તો જગત્ દેખાય નહિ.

(5)‘ગુણરહિત’-વળી જગત્ ત્રણ ગુણોવાળું છે. જે ગુણોથી અતીત (ગુણોથી પેલે પાર, ગુણોની હદ બહાર) હોય તે જ કારણ હોય. ગુણો પણ જો કારણ હોય તો ભગવાન્ સ્વતંત્ર નહિ રહેવાથી કારણ14 ન હોય. ગુણો ‘સત્’ના જ અંશો છે, તે ‘ચિત્’માં15 હોવાનું સંભવતું નથી. જેની અંદર ભૂતો (મહાભૂતો), ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણ છે તે જ ગુણવાળું છે16.

(6)‘વિકારરહિત’-જે પ્રપંચથી જૂદા પ્રકારનું હોય તે જ કારણ હોય (હોઈ શકે). પ્રપંચ તો ઉત્પત્તિ વિગેરે ભાવના વિકારોવાળો17 છે. તેથી (કારણ) વિકારરહિત માનવું જોઈએ. (જેમનું) જ્ઞાન18 (થાય છે) તેવા લૌકિક (પદાર્થો) વિકારવાળા (અને) રૂપ વિગેરે ગુણોવાળા હોય છે, અને ઇન્દ્રિયો વિગેરેથી19 તેઓનો પ્રકાશ થાય છે.

(7)વિષયથી થતી જૂદાઈ ‘આનંદ’ અંશમાં હોતી નથી, એમ જણાવવું જોઈએ. તે માટે ‘માત્ર સત્તારૂપ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘સત્તા’ એટલે હોવાપણું અથવા ત્રણે કાલમાં કાયમ રહે તેવી સત્તા. બધુંએ જગત્ ‘સત્’રૂપ હોવા છતાં અમુક નામ અને રૂપના ગુણોવાળું હોય છે.

(8)‘જેટલા વિશેષો20 છે તે (સર્વ) વિનાનું સામાન્ય21 છે જ નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી લૌકિક વિષયમાં જ આ વ્યાપ્તિ22 (હોય છે) પરંતુ અલૌકિક (વિષયમાં) હોતી નથી એમ, માત્ર સત્તારૂપ હોવા છતાં, ‘વિશેષ રહિત’ છે એમ કહે છે. તેમ ન હોય તો (આ) પુનરુક્તિ થાય; કારણ કે વિશેષો જૂદાઈ કરાવનારા છે. મૂલસત્તામાં23 જૂદું કરવાનું કાંઈ

નહિ હોવાથી વિશેષનું શું કામ? કાર્યમાં તો તે (સત્તા) સર્વ સ્થલે રહેલી છે, તેથી કાર્યને જૂદું કરવાનું નથી. તેમ ન હોય તો ઘટ અને પટની પેઠે તે કારણ જ24 હોય (થઈ શકે) નહિ.

(9)'તે પૂર્ણ છે આ પૂર્ણ છે....' (ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્.1) વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે કારણ સર્વ ચેષ્ટા વિનાનું જ છે. બધુંએ કાર્ય ચેષ્ટાવાળું જ છે. આકાશ વિગેરેમાં પણ શબ્દ ઉત્પન્ન કરવારૂપ ચેષ્ટા રહેલી જ છે. આવરણ દૂર થતાં25 કાર્ય દૂર થાય છે તે પ્રમાણે આકાશનું પણ દૂર થવું25 જોવામાં આવતું હોવાથી તેમાં પણ અંધકારની પેઠે ચેષ્ટા (રહેલી) છે. બ્રહ્મમાં તો (કોઈ) આવરણ કરનાર સંભવતું નહિ હોવાથી અને (બ્રહ્મનો) વ્યવહાર થતો નહિ હોવાથી, (બ્રહ્મ) 'ચેષ્ટારહિત' છે એમ સાબિત થાય છે જ.

જો કે એક વિશેષણમાં પણ સર્વ ધર્મોનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે, છતાં નવ પ્રકારની જૂદાઈ જણાવવાની હોવાથી, નવ વિશેષણો કહેલાં છે. આ જ (સ્વ)રૂપ તેવા પ્રકારનું છે26. જેમ ભમતી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતી ભૂમિ પણ ફરતી હોય તેવી દેખાય છે અને તે પણ તે(ભ્રમણ કરનાર)ની જ દૃષ્ટિથી (તેવી દેખાય છે), તેમ નવ પ્રકારના પ્રાણીઓ પોતાના દોષથી જ (આ સ્વરૂપને) નવ પ્રકારનું જૂએ છે, (જેમ ભ્રમણ ન કરનારને ભૂમિ ફરતી દેખાતી નથી), એવી જ રીતે અહિં પણ બ્રહ્મ જાણનારાઓની દૃષ્ટિથી ભગવાન્ (ઉપર) વર્ણવેલા ગુણોવાળા જ (દેખાય છે). જો તેમ ન હોય (ભગવાન્ બ્રહ્મના નવ ગુણો વર્ણવ્યા તેવા બ્રહ્મ જાણનારાઓને દેખાતા ન હોય) તો (1)તેમનાં દર્શન માટે તેઓ પ્રયત્ન ન કરે27, (2)બ્રહ્મા વિગેરે પણ પાછલથી ઉત્પન્ન થએલ(શ્રીકૃષ્ણ)ને નમન ન કરે, (3)આ (સ્વરૂપ)માં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત ન કરે, (4)આ (સ્વરૂપ)ના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ ન થાય, (5)આમનામાં નિષ્ઠાવાળાઓ નિર્ગુણ ન થાય, (6)આમના ભજનથી બધા વિકારો વિનાના ન થાય, (7)સર્વ પદાર્થોમાં આમનાં દર્શન ન કરે, (8)આમના જ્ઞાનથી પ્રપંચ દૂર ન થાય અને (9) આમની કૃપાથી બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળા ન થાય; તેથી28 આ (શ્રીકૃષ્ણ) એવા જ છે.

'સર્વ જ્ઞાનીઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય ભગવાન્ હોય તો આ બધું સંભવે, પરંતુ હમણાં જ જેમનો આવિર્ભાવ થયો છે તે તેવા (સર્વ જ્ઞાનીઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય) છે એમ કહી શકાય નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે (આપ) છો' શબ્દો યોજેલા છે. જે (બ્રહ્મ) આવું છે તે આપ જ છો; તેનું કારણ 'વિષ્ણુ' શબ્દથી કહેલું છે. કારણ કે પહેલાં કહેલા પ્રકારે વિષ્ણુ સર્વેએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, તે જ સર્વના અધિદેવ છે. તે જ (અહિં) આવિર્ભાવ પામેલ છે, એવો બ્રહ્માના વાક્યથી29 નિર્ણય થાય છે.

'એમ હોય તો પણ (આ) અંશાવતાર થાય, અને તેથી મૂલ(સ્વરૂપ) નહિ હોવાથી (ઉપર) કહેલું સર્વ ખોટું (છે)' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાક્ષાત્' પદ યોજેલ છે.

'વાક્ય ગૌણ પણ હોય, સ્તુતિ માટે યોજેલું પણ હોય. તેથી (એવો) નિર્ણય કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અંત:કરણમાં પ્રકાશ કરનાર' શબ્દ યોજેલ છે. 'આધ્યાત્મ' એટલે મારું (દેવકીજીનું) અંત:કરણ વાસ્તવિક રીતે જડ, મોહ પામેલું અને સર્વ શાસ્ત્રો(ના જ્ઞાન) વિનાનું છે, તે જો આપની સન્નિધીથી આવા પ્રકાશવાળું થયું, (તો) તે જ આ(આવા નિર્ણય)નું કારણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે; કારણ કે આધિદૈવિક જ અધ્યાત્મમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેથી મારા અનુભવથી પણ આપ (ઉપર) જણાવેલાં રૂપવાળા જ છો, અને કાર્ય30 વ્યભિચાર વગરનો હેતુ છે. 24.

1.પાંચ શ્લોકોથી દેવકીજી સ્તુતિ કરે છે, એમ પાછળ કારિકા 19ાામાં જણાવ્યું છે અને ત્રણ પ્રાર્થનાના શ્લોકો મળી આઠ શ્લોકો થાય છે. એટલે ટિપ્પણી-શોધપત્રમાં અને અહિં વિરોધ રહેતો નથી. (પ્ર)
2.અહિં (1) થી (8) સુધીના આંકડા મૂકેલ છે તે ભાગથી સ્તુતિના આઠ શ્લોકોનો અર્થ અનુક્રમે જણાવેલ છે. (પ્ર)
3.યુદ્ધમાં ભગવાન જ કંસને હણે એવું સંભવતું હોવા છતાં, પહેલાં ઊંચા કરેલાં આયુધોવાળા કંસે બાલકોને હણેલા તેથી હમણાં પણ તેવા કંસને જોવામાં આવે તે, તેનું પહેલાંના જ્ઞાન જેવું જ્ઞાન થાય, અને તેટલાથી જ (દેવકીજીના) પ્રાણ રહે નહિ એવો અર્થ છે. (ટિ)
4.'તેમ ન હોય તો' એટલે 'કંસને ભગવાનના જન્મનું અજ્ઞાન ન રહે તો (કંસ ભગવાનનો જન્મ થયો છે એમ જાણે તો)'. (ટિ)
5.'પ્રથમ પક્ષ' એટલે પ્રાણની અસ્થિતિ (પ્રાણનું નીકળી જવું) જ થાય, એવો અર્થ છે. 'ન સિધ્યેત્' '(પ્રથમ પક્ષ જ) સિદ્ધ ન થાય' એવો પાઠ લેવામાં આવે ત્યાં, 'પ્રથમ પક્ષ' એટલે 'રક્ષણ' અર્થ થાય છે. (ટિ)
6.28, 29 અને 30 એ ત્રણ શ્લોકોમાં કહેલી ચાર પ્રાર્થનાઓ; અથવા રૂપ છૂપાવવાની અને કંસને રૂપનાં દર્શન ન કરાવવાની એ બે પ્રાર્થના એક જ હોવાથી એ શ્લોકોમાં કહેલી ત્રણ પ્રાર્થનાઓ. (પ્ર)
7.આ કારિકામાં કહેલા ચારે અર્થ સાથે આ શબ્દનો અર્થ લેવાનો છે. (પ્ર)
8.પહેલા ત્રણ શ્લોકોથી ત્રણ સ્વરૂપ, ચોથાથી શરણે જવાનો હેતુ, પાંચમાથી સાતમા સુધીનાથી ત્રણ પ્રાર્થનાઓ, અને આઠમામાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય એ નટ પ્રમાણે તેમણે ધારણ કરેલ સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન, એ પ્રમાણે સ્તુતિના આઠ શ્લોકો છે. (કા)
9-9-9.'તે આપ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છો' શબ્દોથી જ્ઞાન જણાવ્યું છે, 'અંત:કરણમાં પ્રકાશ કરનાર' શબ્દથી પ્રમાણ જણાવ્યું છે અને જે (રૂપ)ને (અવ્યક્ત વિગેરે) કહે છે' શબ્દોથી પ્રસિદ્ધિ જણાવી છે. (લે)
10.'જો એમ ન હોય તો' એટલે 'આધિદૈવિક પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય તો'. (પ્ર)
11-11.(અર્થ પૂરો થાય તે માટે શબ્દની જરુર રહે તેને 'આકાંક્ષા' કહે છે.) જેને '(અવ્યક્ત) વિગેરે કહે છે તે રૂપ આપ છો' એવો અર્થ હોવા છતાં, અહિં 'જે રૂપ છે તેને અવ્યક્ત કહે છે.' એમ વિપરીત (ઉલટી રીતે) કહેલ છે.
12.'અહિં' એટલે 'જગતના જેવા લક્ષણવાળા દેખાતા આ સ્વરૂપમાં'. (પ્ર)
13.'અવ્યક્ત' શબ્દથી સ્વરૂપથી થએલ બ્રહ્મની જગતથી જૂદાઈ કહી, 'આદ્ય' શબ્દથી કાલે કરેલી જૂદાઈ કહી.
14.ગુણો જો (જગતનું) કારણ હોય તો શ્રુતિનો વિરોધ થાય, તેથી ગુણોથી અતીત હોય તે જ કારણ હોઈ શકે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
15.'જ્યોતિ' શબ્દથી 'ચિત્'રૂપ કહ્યું. તેથી વિરુદ્ધ (સત્રૂપના) ગુણો તેમાં હોઈ શકે નહિ. તેથી કારણ ગુણાતીત જ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

16.આ સ્વરૂપ ગુણવાળું છે, એવું અનુમાન કરવાનું કારણ અહિં કહેલ છે. (પ્ર)
17.(1)ઉત્પત્તિ, (2)સ્થિતિ, (3)પ્રલય, (4)વૃદ્ધિ, (5)વિપરિણામ (ફેરફાર થવો) અને (6)અપક્ષય, એ છ ભાવ (પદાર્થ)ના વિકારોવાળો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
18.'જ્ઞાન' એટલે 'જેનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષય'. (પ્ર)
19.'વિગેરે' શબ્દથી સૂર્ય (દીપક) જણાવેલ છે. (પ્ર)
20.'વિશેષ' એટલે પદાર્થમાં રહેલ ખાસ ગુણ, જેનાથી તે પદાર્થને ઓળખી શકાય.
21.સામાન્ય એટલે એક જાતના ઘણા પદાર્થોમાં રહેલો એકસરખો ગુણ જેમકે બધી ગાયોમાં રહેલ 'ગોપણું'.
22.('જ્યાંજ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાંત્યાં અગ્નિ છે' એ વ્યાપ્તિ કહેવાય છે) આ વ્યાપ્તિ એટલે 'જેજે સામાન્ય છે' તેને વિશેષ છે એવી વ્યાપ્તિ. (પ્ર)
23.'મૂલસત્તા' એટલે 'આત્મરૂપ સત્તા'. (પ્ર)
24.'તે કારણ' એટલે મૂલસત્તા સમવાયિકારણ ન હોય. (પ્ર) (ઘટ પટ વિગેરે કાર્યોમાં માટી, તંતુ વિગેરે રહેલાં છે. માટી તથા તંતુથી ઘટ અથવા પટ જૂદા થઈ શકતા નથી. જો તે જૂદાં થાય તો તે ઘટ તથા પટનાં કારણ જ રહે નહિ. તેથી કાર્ય ઘટ પટમાં, કારણ માટી તથા તંતુની સત્તા રહેલી જ છે.)
25-25.આવરણ ઘટ વિગેરે હાલે ત્યારે તેની અંદર રહેલું (કાર્ય) જલ વિગેરે પણ હાલે છે. તેમાં જલ ન હોય તો તે ઘટમાં રહેલ આકાશ પણ હાલે છે. તેથી જેમ દીપક ફેરવતાં અંધકાર હાલે છે તેમ આ આકાશ પણ હાલતું હોવાથી તેમાં પણ ચેષ્ટા છે. (લે+પ્ર)
26.'તેવા પ્રકારનું' એટલે 'નવ વિશેષણોવાળું'. (પ્ર)
27.(1)ભગવાન્ અવ્યક્ત છે, કારણકે બ્રહ્મા વિગેરે તેમનાં દર્શન માટે પ્રયત્ન કરે છે; જે અવ્યક્ત નથી તે, જેનાં દર્શન માટે બ્રહ્મા વિગેરે પ્રયત્ન કરતા હોય તેવું નથી.

(2) ભગવાન આદ્ય છે, કારણ કે (બ્રહ્મા પછી) ઉત્પન્ન થએલ હોવા છતાં તેઓ તેમને નમન કરે છે;

(3)ભગવાન્ બ્રહ્મ છે, કારણકે જીવ તેમનામાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે; જે બ્રહ્મ નથી તે, જીવ જેમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરતો હોય તેવું નથી.

(4)ભગવાન્ જ્યોતિ છે, કારણ કે તેમના જ્ઞાનથી જીવ સર્વજ્ઞ થાય છે.

(5)ભગવાન્ ગુણાતીત છે, કારણ કે તેમનામાં નિષ્ઠાવાળા નિર્ગુણ થાય છે.
(6) ભગવાન્ વિકારરહિત છે, કારણ કે તેમના ભજનથી સર્વ વિકારરહિત થાય છે.
(7)ભગવાન્ માત્ર સત્તારૂપ છે, કારણ કે સર્વ પદાર્થોમાં તે રહેલા છે.

(8) ભગવાન્ વિશેષરહિત છે, કારણ કે તેમના જ્ઞાનથી પ્રપંચ દૂર થાય છે. જે વિશેષરહિત નથી તેના જ્ઞાનથી પ્રપંચ દૂર થતો નથી.

(9)ભગવાન્ આનંદમાત્ર ચેષ્ટારહિત છે, કારણકે તેમની કૃપાથી જીવો બ્રહ્મનિષ્ઠ થાય છે. જે આનંદમાત્ર ચેષ્ટારહિત નથી તેની કૃપાથી જીવો બ્રહ્મનિષ્ઠ થતા નથી.

(એવા અનુક્રમે અનુમાનોથી 'આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે' એમ સિદ્ધ થાય છે.) (પ્ર)
28.'તેથી' એટલે ઉપર નોટ 27માં જણાવેલાં અનુમાનોથી. (પ્ર)
29.10।41 માં બ્રહ્માએ કહેલ વાક્યથી. (પ્ર)

30.‘કાર્ય’ એટલે દેવકીજીના હૃદયમાં ભગવાને કરેલ પ્રકાશ. જ્યાંજ્યાં કાર્ય હોય ત્યાં કારણ હોવું જ જોઈએ, કારણ વિના કાર્ય હોઈ શકે જ નહિ. તેથી જ્યાંજ્યાં કાર્ય હોય ત્યાં કારણ હોવું જ જોઈએ એ નિયમ સર્વત્ર સત્ય છે, એટલે તે નિયમનો કોઈ પ્રસંગમાં વ્યભિચાર થતો નથી. અહિં કાર્ય ઉપર જણાવેલ અંત:કરણમાં કરેલ પ્રકાશ હોવાથી, તેવો પ્રકાશ કરનાર કારણ આપનું ભગવાન્ હોવાપણું છે જ, એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે (ભગવાનના) આધિદૈવિક રૂપનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક રૂપનું નિરૂપણ કરે છે:

નષ્ટે લોકે દ્વિપરાર્ધાવસાને મહાભૂતેષ્વાદિભૂતં ગતેષુ॥
વ્યક્તેઽવ્યક્તં કાલવેગેન યાતે ભવાનેક: શિષ્યતેઽશેષસંજ્ઞ:॥25॥

બે પરાર્ધના અંતે લોકનો નાશ થતાં, મહાભૂતોનો આદિભૂતમાં પ્રવેશ થતાં, (અને) કાલના વેગથી વ્યક્તનો અવ્યક્તમાં પ્રવેશ થતાં, સર્વ સંજ્ઞાઓવાળા આપ એક જ બાકી રહો છો. 25.

સર્વ આધિભૌતિકનો અધ્યાત્મમાં1 જ લય થાય છે, કારણકે તેને જ આત્મા તરીકે જણાવેલ છે. સ્વપ્ન વિગેરેમાં બહારના(પદાર્થો)નો પ્રકાશ નહિ હોવા છતાં અંદર પ્રકાશ જણાય છે2, તેથી આ ભગવાન્ આત્મા છે. બીજો3 લય સુધી રહેતો નથી તેથી તે (આધ્યાત્મિક ભગવાનનું રૂપ) લય સુધી હોય છે, એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. ‘લોકનો4’ એટલે પ્રકાશનો અથવા ચૌદ લોકનો નાશ થતાં (આપ એક જ રહો છો). સર્વના નાશનો મુકરર થએલ કાલ છે, એમ જણાવવા ‘બે પરાર્ધના અંતે’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘પર’ શબ્દથી બ્રહ્માનું આયુષ્ય કહેલ છે. તેનું અર્ધ (એ) ‘પરાર્ધ.’ બે પરાર્ધ થાય ત્યારે બ્રહ્મા(ના આયુષ્ય)ની સમાપ્તિ થાય છે. લોકમાં બંધની અને મોક્ષની વ્યવસ્થા કહેવા (જણાવવા) માટે, બ્રહ્માના પાછલા આયુષ્યમાં જ બ્રહ્માંડમાં રહેલાઓની મુક્તિ5 થાય છે એમ જણાવવા, બ્રહ્માના આયુષ્યના અર્ધ (પરાર્ધ)નો વ્યવહાર (કરવામાં આવે છે). બંને પરાર્ધોનો અંત એટલે સમાપ્તિ થાય ત્યારે (આપ એક જ રહો છો). બ્રહ્માંડનો પ્રલય તો ત્યારે (બંને પરાર્ધોના અંતે) જ6 થાય છે. ત્યારે તત્ત્વો હોય છે, તેઓનો પણ પ્રલય (થાય છે, એમ) ‘મહાભૂતોનો આદિભૂતમાં પ્રવેશ થતાં’ શબ્દોથી કહે છે. ‘આદિભૂત’ શબ્દથી અહંકાર કહેલ છે. આગળ મહત્તત્ત્વનો પણ પ્રકૃતિમાં લય (થાય છે એમ) કહેવાનું હોવાથી અહંકારનો પણ મહત્(મહત્તત્ત્વ)માં લય થાય છે એમ જણાવેલ છે. ‘ભૂતોનું આદિ તે આદિભૂત’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી, આદિભૂત શબ્દનો અર્થ અહંકાર થાય છે. જો ‘આદૌ’ આરંભમાં ‘ભૂત:’ ઉત્પન્ન થએલ (તે આદિભૂત એવી વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે) તો (તેનો અર્થ મહત્તત્ત્વ જ (થાય છે). ‘વ્યક્તનો’ એટલે મહત્તત્ત્વનો, ‘અવ્યક્તમાં’ એટલે પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ થતાં, એમ ‘વ્યક્ત’ અને ‘અવ્યક્ત’ પદોથી આ7 સૂચવે છે. અક્ષરમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ જૂદા પડે છે એવા મતમાં, પ્રકૃતિ અને પુરુષનો પણ અક્ષરમાં લય થાય છે. કાલ વિગેરે અવ્યક્ત જ છે. લંબાણ કરવાનું શું પ્રયોજન? બધુંએ વ્યક્ત અવ્યક્તમાં પ્રવેશ કરે છે. તેવો પ્રવેશ(કરવા)નું કારણ કાલનો વેગ જ છે. સર્વનો નાશ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે સર્વનો નાશ કરવા માટે (નીમાએલ) અધિકારી કાલ વધારે વેગવાળો થાય છે. એવી રીતે (કાલ) પોતે પણ અક્ષરમાં પ્રવેશે છે, અક્ષર પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશે છે, અથવા (કાલ પોતે)

પુરુષોત્તમથી અભિન્ન8 (જૂદા નહિ તેવા) અક્ષરમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે આપ જ એકલા બાકી રહો છો.

'તે ભગવાનનાં જે આધિદૈવિક સ્વરૂપો રહેલાં છે તેઓનો પણ લય થતો હશે' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા 'સર્વ સંજ્ઞાઓવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. 'અશેષ' એટલે સર્વ સંજ્ઞાઓ છે જેમની (તેવા). સર્વ શબ્દોના અર્થરૂપ9 ભગવાન્ એક જ છે, તેથી એક જ બાકી રહે છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સર્વ આધિભૌતિકોનો લય જેમાં થાય છે તેવા અધ્યાત્મ(ભગવાન)નું નિરૂપણ કર્યું. 25.

1.અધિક આત્મા તે અધ્યાત્મા, તેમાં લય થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)
2.એ પ્રમાણે લય થવામાં અનુભવ પ્રમાણ છે, એમ આ વાક્યથી જણાવે છે. (લે)
3.'બીજો' એટલે 'સ્વપ્ન જોનાર જીવ'. (લે)
4.(1)'લોક્યતે' જોવાય છે 'અનેન' આથી (જેનાથી) તે લોક એટલે બહારનો પ્રકાશ. (2)'લોક્યન્તે' જોવાય છે જે તે લોક એટલે ચૌદ લોક. એ પ્રમાણે આ શબ્દના બે અર્થ કરેલ છે. (પ્ર)
5." 'બ્રહ્માંડમાં રહેલા' એટલે ક્રમથી મુક્તિ જેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે અને જેઓનું પ્રારબ્ધ બીજા પરાર્ધના અંત સુધીનું છે તેવા મુક્તિના અધિકારીઓ." પહેલા પરાર્ધમાં સૃષ્ટિ સમય જતાં વધતી જાય છે, તેથી અધિકારીઓનો બંધ જ થાય છે. બ્રહ્માની ઉત્તરાવસ્થામાં સૃષ્ટિ ઘટતી જાય છે તેથી અધિકારીઓના બંધ ધીરેધીરે દૂર થતાં, તેઓનો મોક્ષ થાય છે. તેથી 'બ્રહ્માંડમાં રહેલાઓ' શબ્દથી જે અધિકારીઓ બ્રહ્માના બે પરાર્ધ પૂરા થાય ત્યારે ક્રમમુક્તિના ન્યાય પ્રમાણે પ્રારબ્ધની સમાપ્તિ થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના છે તેઓ જણાવેલા છે. બીજા જ્ઞાનીઓ અને ભક્તોને તો હરકોઈ સમયે મુક્તિ થાય છે અને તેઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કાલનો નિયમ નથી, એમ બ્રહ્મસૂત્ર. 4।19 થી 21નાં ત્રણ સૂત્રોથી જણાવેલ છે. (લે)
6.આથી એમ જણાવેલ છે કે અવાંતર કલ્પમાં ત્રણ લોકનો નાશ થાય છે, તેમ મહાકલ્પમાં સાત લોકનો પ્રલય થાય છે, પણ બ્રહ્માંડરૂપ ભૂમિ રહે છે એવું અનુસંધાન રાખવું. (પ્ર)
7.સર્વનો નાશ થાય તે સમયે એક જ ભગવાન્ રહે છે એમ કહેતાં, અહિં વ્યાખ્યાનમાં જે પ્રક્રિયા કહી તે સૂચવે છે. (પ્ર) ભૂતોનો અહંકારમાં લય થાય છે, અને અહંકારનો મહત્તત્ત્વમાં લય થાય છે. અહંકારનો મહત્તત્ત્વમાં લય થાય છે એ કહેલ નથી, પણ 'આદિભૂત' શબ્દના 'અહંકાર' અને 'મહત્તત્ત્વ' એવા બે અર્થ કર્યા. વ્યક્તમાત્ર અવ્યક્તમાં લીન થાય છે એમ કહ્યું તેથી અહંકારનો મહત્તત્ત્વમાં લય થાય છે એમ શ્લોકમાં સૂચવ્યું છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.
8.'પુરુષોત્તમથી અભિન્ન' એટલે 'પુરુષોત્તમના ચરણરૂપ' એવો અર્થ છે. (ટિ)
9.'સર્વશબ્દવાચ્ય:' એટલે 'સર્વ શબ્દોથી વાચ્ય (જણાવાતા)' એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનું) આધિભૌતિક રૂપ કહે છે:

યોઽયં કાલસ્તસ્ય તેઽવ્યક્તબન્ધો ચેષ્ટામાહુશ્ચેષ્ટતે યેન વિશ્વમ્॥
નિમેષાદિર્વત્સરાન્તો મહીયાँસ્તં ત્વેશાનં ક્ષેમધામ પ્રપદ્યે॥26॥

હે અવ્યક્તના બંધુ! નિમેષથી આરંભી વર્ષ સુધીનો અને (તેથી) મોટો આ જે કાલ જેનાથી વિશ્વની ચેષ્ટા થાય છે (તેને) તેવા આપની ચેષ્ટા કહે છે. તેવા આપ ઇશ્વર અને ક્ષેમના ધામને હું શરણ જાઉં છું (આવું છું). 26.

ભગવાન્ માત્ર આધિભૌતિક નથી, પરંતુ આધિભૌતિકોના પણ આધિભૌતિક1 થએલા છે. કાલ 'જેમની ચેષ્ટા છે' શબ્દો વડે (ભગવાન્) તેવા છે એમ જણાવે છે. બધાએ આધિભૌતિક (પદાર્થો) કાલથી પ્રેરાએલા હોય છે. આ કાલ જે સર્વનું કારણ બનેલ છે, તે જ2 આપ છો; તેથી (તેન)ે3 'તસ્ય' (તેવા) એટલે સર્વના મૂલ થએલ (કાલને), તે આપની ચેષ્ટા કહે છે.

'ભગવાનને ચેષ્ટા છે તેનું પ્રમાણ શું? અને (તે) ચેષ્ટા કાલ છે (તેનું શું પ્રમાણ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આહુ:' 'કહે છે' શબ્દથી (ભગવાનની) ચેષ્ટા કાલ છે તેનું પ્રમાણ કહ્યું. 'જેનાથી વિશ્વની ચેષ્ટા થાય છે' શબ્દોથી (ભગવાનને) ચેષ્ટા છે તેનું પ્રમાણ કહે છે. (જેનાથી એટલે) જે કાલથી વિશ્વની જ ચેષ્ટા થાય છે. કારણની ચેષ્ટા વિના કાર્યમાં ચેષ્ટા થતી નથી, અને કાલને લીધે ચેષ્ટા થાય છે, કારણ કે ચેષ્ટા કર્મરૂપ છે અને કર્મ કાલથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે (અમુક) કાલમાં કર્મ (કરવાની) આજ્ઞા છે; તેથી કાલ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે.

'(જગતનું) કારણ પ્રકૃતિ છે, એવા મત પ્રમાણે અથવા પ્રકૃતિ દ્વારા કાર્ય થાય છે એવા મત પ્રમાણે કાલ (ભગવાનની) ચેષ્ટારૂપ છે એમ સિદ્ધ થશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે અવ્યક્તના બંધુ!' શબ્દ યોજેલ છે. અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિના બંધુ એટલે સર્વ કાર્ય કરનાર (આપ છો), તેથી પ્રકૃતિથી (અથવા પ્રકૃતિ દ્વારા) કાર્ય થાય છે એવા મત પ્રમાણે પણ, કાલ (ભગવાનની) ચેષ્ટારૂપ છે.

આધિદૈવિક કાલ ભગવદ્રૂપ હોવાથી, તે ચેષ્ટા નથી એમ જણાવવા 'નિમેષથી આરંભી વર્ષ સુધીનો' શબ્દો યોજેલ છે. જો કે પરમાણુ કાલ મૂલ (સર્વથી સૂક્ષ્મ, પ્રારંભનો) છે, તો પણ પરમાણુથી આરંભી લવ સુધીનો (કાલ) ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી (તે) વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી એમ માની, 'નિમેષથી આરંભી' (કાલને) લીધેલ છે. ચેષ્ટારૂપ કાલ બે પરાર્ધ સુધીનો હોવાથી વર્ષ મધ્યમ (કાલ) છે, તેથી 'મોટો' શબ્દથી તેથી પણ (અધિક કાલ) કહેલ છે.

એ પ્રમાણે કાલ જેમની ચેષ્ટા છે, જે (એક જ) બાકી રહે છે, જે સર્વ કારણોનાં કારણ થએલ આધિદૈવિક છે તેવા આપને હું શરણે જાઉં છું (આવું છું). આથી 'બાલક પુત્ર શરણે જવા યોગ્ય કેમ (કહેવાય)?' એવી શંકા દૂર થાય છે. આપ (શ્રીકૃષ્ણ) તેવા છો, એ વિષયનું પ્રમાણ પહેલાં 'કહે છે' શબ્દથી અને 'અંત:કરણને પ્રકાશનાર' અને 'વિષ્ણુ' એ શબ્દોથી કહેલું જ છે.

'એવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણ) સર્વરૂપ હોવા છતાં જો તે રક્ષણ વિગેરે (ધર્મ) પ્રકટ ન કરે તો શરણે જવું નકામું થાય' એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા 'ઇશ્વર' શબ્દ યોજેલ છે. જે ભગવાનના આટલા ધર્મો છે તે ઇશ્વર જ છે. ઇશ્વર (ભક્તોનું રક્ષણ કરવામાં) વિલંબ સહન કરતા નથી, તેમજ બેદરકાર રહેતા નથી.

‘ઇશ્વર જો દૈત્યોનો પક્ષપાત કરે તો પણ કાર્ય (રક્ષણ) સિદ્ધ ન થાય’ એવી શંકા થાય, તે (દૂર કરવા) માટે ‘ક્ષેમના ધામ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘ક્ષેમ’ નામનું શુદ્ધસત્ત્વ જેમનું ધામ છે, તેવા (આપ છો). તેથી (શ્રીકૃષ્ણ) સારા પુરુષોનો જ પક્ષપાત કરશે, તેથી કાંઈપણ ચિંતા નથી. આધારરૂપ ધર્મ (સત્ત્વ)નું જ પ્રાધાન્ય જણાવવા લિંગ(જાતિ)નો ફેરફાર4 (કરેલ છે). 26.

1.બ્રહ્મસૂત્ર.2।13 પ્રમાણે આધિભૌતિકમાં પ્રવેશ કરેલ ભગવાન્ આધિભૌતિકના આધિભૌતિક થાય છે. (પ્ર)

2.ભગવાન્ 3।। પ્રમાણે કાલમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે કાલરૂપ થાય છે. (પ્ર)

3.‘જે’ શબ્દને ‘તે’ ની અપેક્ષા રહે છે, તેથી શ્લોકમાં ‘તમ્’ ‘તેને’ અધ્યાહાર જાણી ઉમેરવું. (પ્ર)

4.ક્ષેમરૂપી સત્ત્વનો આધાર રાખી ભગવાન્ પ્રકટ થયા છે, તેમાં ક્ષેમરૂપી સત્ત્વ પ્રધાન છે, એમ જણાવવા ‘ક્ષેમ’ નાન્યતરજાતિનો શબ્દ હોવાથી, ‘ક્ષેમધામ’ શબ્દ ભગવાન્ માટે યોજાએલ હોવાથી નરજાતિમાં યોજવો જોઈએ, તેને બદલે નાન્યતરજાતિમાં યોજેલ છે. એ પ્રમાણે જાતિ (લિંગનો) ફેરફાર કરેલ છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં ત્રણ રૂપોનું1 તથા (દેવકીજી પોતે તેમને) શરણે જવાનું નિરૂપણ કરી, તે શરણે જવાનું ચાલતાં પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (શરણે જવાનું) કારણ2 કહે છે:

મર્ત્યો મૃત્યુવ્યાલભીત: પલાયન્ સર્વાંલ્લોકાન્નિર્ભયં નાધ્યગચ્છત્॥
ત્વત્પાદાબ્જં પ્રાપ્ય યદૃચ્છયાડદ્ય સ્વસ્થ: શેતે મૃત્યુરસ્માદપૈતિ॥27॥

મૃત્યુરૂપી સર્પથી ભય પામેલ સર્વ લોકમાં નાસતા મર્ત્યને નિર્ભય (કાંઈ) પ્રાપ્ત થયું નહિ. ઇશ્વરની ઇચ્છાથી આપના ચરણકમલને પ્રાપ્ત કરી હવે તે સ્વસ્થ (થઈ) આરામ કરે છે. મૃત્યુ આનાથી દૂર જાય છે. 27.

અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવા) કાલે લોકમાં પોતાનું જ્ઞાન કરાવવા પોતાની પ્રતિમારૂપ સર્પ બનાવ્યો. લૌકિક(પુરુષો)ને તો અલોકિકનું3 જ્ઞાન તે (પ્રતિમા) દ્વારા જ થાય છે. જેમ સિંહની પ્રતિમા કૂતરો છે, એ પ્રમાણે વાઘ, રોઝ વિગેરેની પ્રતિમા બિલાડી, ગાય વિગેરે છે4. કાલ પોતાના ભક્ષ્યને જ ઉત્પન્ન કરે છે5 તેથી જેઓને કાલે ઉત્પન્ન કરેલા છે તેઓ ‘મર્ત્ય’ કહેવાય છે.

(1)કાલની પત્ની કુંડલિની શક્તિ પોતાના પતિનું જ્ઞાન (ભાન) કરાવનારી સર્વ પુરુષોના દેહમાં રહે છે. યોગ તેની (કુંડલિનીની) સ્મૃતિ કરાવનાર છે, અને તેને શરણે ગએલ હોય તે જ યોગી (થાય છે). (યોગી થાય) ત્યારે તેણે (કુંડલિનીએ) વિજ્ઞપ્તિ કરેલ કાલ તરત જ (તે યોગીનું) ભક્ષણ કરતો નથી.

(2)તેનો6 અધ્યાત્મા વેદ છે. તેણે (વેદે) કહેલ કર્મો(કરવા)થી પણ (મૃત્યુ થવામાં) વિલંબ થાય છે.

(3)બીજાં પુરાણોમાં કહેલા સર્વ દેવો પણ તે (કાલ)નાં આધિભૌતિક રૂપો છે, તેઓ પણ (મૃત્યુમાં) વિલંબ(થવા)ના કારણો થાય છે. ત્રણ પ્રકારના7 આ પણ ધર્મમાર્ગમાં રહેનારા, સદા એકમાં આસક્તિવાળા અને તેને અધીન હોય છે. આથી વિરુદ્ધ સાધારણ

લૌકિક (પુરુષો) જેમને તરત ભક્ષણ કરવા રાખેલા અને જે ખોરાક બનેલા8 છે, તેઓ જો કાલનું ઉલ્લંઘન કરવા પ્રયાસ કરે તો કાલનાં કાર્યરૂપ રોગો વિગેરેનો પોતા(ના દેહ)ની અંદર અનુભવ કરી, કાલ દૂર કરનાર તરીકે સાંભળેલા ઘણા ધર્મો આચરવાનો પ્રયાસ કરે છે, તે સર્પની પાસે પડેલા સર્પથી ભય પામેલા ઉંદરના જેવી નાસભાગ છે. મૃત્યુ કાલનું મુખ છે. તે (મૃત્યુ) પણ કાલ છે. ભયનું કારણ જણાવનારો 'વ્યાલ' શબ્દ મુખને જ (મૃત્યુનું) કારણ9 જણાવનારો (થાય છે). (મૃત્યુથી ભાગનાર) ગમે ત્યાં જતાં ભૂખ, તરસ, ઘડપણ, (શરીરની) કરચલીઓ, સફેદ વાળ વિગેરે નાનામોટા ધર્મોનો અનુભવ કરે છે. તેથી કાલનાં કાર્યનું દર્શન થવાથી, તેનો ભય દૂર થતો નથી.

'બહુ કાલ સુધી રહેલ (રહેતા) ધર્મો (જેવા કે) દેવપણું, મનુષ્યપણું અથવા વૃક્ષપણું (પ્રાપ્ત થતાં) (મૃત્યુનો) ભય દૂર થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ લોકમાં' એમ કહેલ10 છે. 'નિર્ભય' એટલે ભયરહિતપણું, તેથી કોઈપણ પ્રકારથી મૃત્યુ દૂર થતું નથી એટલે ભયરહિતપણું પ્રાપ્ત કરતો નથી, અથવા (નિર્ભય એટલે) ભય વિનાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરતો નથી, કારણ કે શાસ્ત્ર અને અનુભવ મળતાં આવે (બંધ બેસતાં થાય) ત્યારે તે (ભય) દૂર થાય. પહેલાં જે ત્રણ પ્રકારના11 કહ્યા તેઓ પણ કાલને અધીન હોવાથી, (જેઓ કાલના) નિશ્ચિત ભક્ષ્ય છે તેમનું (રક્ષણ કરવા) સમર્થ નથી; કારણ કે પ્રાર્થના દુર્બલ છે.

એ પ્રમાણે શરણ શોધવા ચારે તરફ ભ્રમણ કરતાં, સર્વ સ્થલે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ભગવાન્ જો કોઈ સમયે પ્રસન્ન થાય તો ભગવાનના ચરણની પ્રાપ્તિ થાય છે. 12સત્સંગ અને ભાગવત એ બે ભગવાનના આધિભૌતિક ચરણ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ બે) આધ્યાત્મિક (ચરણ) છે અને પ્રસન્ન થએલ (ભગવાન્)ના બે ચરણારવિંદો જ આધિદૈવિક (ચરણ) છે. તે બધામાંથી એક પ્રાપ્ત થતાં પણ કૃતાર્થતા (થાય છે) એમ જણાવવા 'આપના ચરણકમલને' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાન્ સહિત ભગવાનનું ચરણારવિંદ 'યદૃચ્છયા' એટલે ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત કરી (આરામ કરે છે). (ચરણારવિંદ પ્રાપ્ત કરવામાં) કાલનો સંબંધ (હોતો) નથી એમ જણાવવા 'ભગવાનની ઇચ્છાથી' એમ કહેલું છે; કારણ કે મુકરર કરેલ કાલ 'યદૃચ્છા' કહેવાતો નથી. 'કમલ' શબ્દથી લોકમાં જ પ્રસિદ્ધ કરનારી અલૌકિક ઘણી શોભા કહેલી છે, (ઉપર જણાવેલ) ત્રણ13 કરતાં પણ અધિક (શોભા કહેલી છે). આ (શોભા)થી જ વિશ્વાસ થતાં, 'હવે' જ એટલે જ્યારે ચરણારવિંદ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ સ્વસ્થ (થઈ) આરામ કરે છે, અને મૃત્યુ રોકવા કાંઈ પણ પ્રયાસ કરતો નથી, ઉલટું મૃત્યુ પોતાની મેળે જ જતું રહે છે. કારણ કે આ(જીવ)માં ભગવાનનું ચરણારવિંદ છે તેથી આ ગ્રહણ કરી શકાય તેવો નહિ હોવાથી, તેની (પાસે)થી જતાં રહેવું એ યોગ્ય જ છે. શાસ્ત્ર તો પ્રમાણ છે. (તેની સાથે) મળતા આવવું એ અલૌકિક ભાવની પ્રાપ્તિ છે. ભગવાન્ કાલનું નિયમન કરનાર છે. તેથી અનુભવ, પ્રમાણ અને યુક્તિઓ14 અહિં જ હોવાથી, પહેલાંની પેઠે આ માર્ગમાં શંકા નથી. કપટરહિતપણાથી પ્રવૃત્તિ થાય તો આ (માર્ગ)માં અપવાદ15 નથી. 27.

1.કાલરૂપ, ઇશ્વરરૂપ અને વિષ્ણુરૂપ એવાં ત્રણ રૂપ. (પ્ર)
2.શરણે જવાનું કારણ ભય (આ શ્લોકમાં જણાવે છે). (પ્ર)

3.‘અલૌકિક’ એટલે ‘ઇન્દ્રિયોથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી તેવો ભય ઉત્પન્ન કરનાર કાલ’. (પ્ર)
4.પ્રતિકૃતિ(પ્રતિમા)થી તેના જેવા બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તેનાં દૃષ્ટાંતો અહિં કહેલાં છે. (તે પ્રમાણે સર્પ જોવાથી કાલનું જ્ઞાન થાય છે.) (પ્ર)
5.કાલ સૃષ્ટિ રચે છે, એમ 3।।માં કહેલ છે. (પ્ર)
6.‘તેનો’ એટલે ‘ઇન્દ્રિયોથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા (કાલ)નો’ (પ્ર)
7.યોગીઓ, કર્મકાંડ કરનારા અને દેવોની ઉપાસના કરનારા (એવા ત્રણ પ્રકારના). (પ્ર)
8.‘જેનો બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બંને ખોરાક બને છે’ શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખોરાક બનેલા. (પ્ર)
9.‘વિવિધં’ (વિ) વિધવિધ પ્રકારની ‘આલભનં’ હિંસા જેનાથી થાય છે તે ‘વ્યાલ:’ એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ‘વ્યાલ’ શબ્દ ભય સૂચવનાર છે. કોશમાં તેના અર્થ ‘દુષ્ટ હાથી, સર્પ, શઠ, શ્વાન અને સિંહ’ કહેલા છે. આ બધા મુખવાળાં જ પ્રાણીઓ હોવાથી તે શબ્દનો રૂઢિથી મુખવાળાં હિંસક પ્રાણી અર્થ થતાં, (તેનાથી મુખને જ મૃત્યુનું કારણ જણાવાય છે). (પ્ર)
10.દેવપણું વિગેરે હોય તો પણ ‘મૃત્યુનો ભય દૂર નથી’ એમ કહેલ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
11.યોગ, વેદ અને (દેવોની) ઉપાસના, એવા ત્રણ પ્રકારના (ઉપર કહ્યા તે). (પ્ર)
12.‘ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે કાલથી નાસભાગ કરે તેને સાક્ષાત્ ભગવાનના ચરણારવિંદની પ્રાપ્તિ થાય એવું સંભવતું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી તેનું (ચરણારવિંદની પ્રાપ્તિનું) તાત્પર્ય અહિંથી કહે છે. (ટિ)
13.કુંડલિની, વેદ અને દેવો કરતાં. (પ્ર)
14.‘સર્વને વશ કરનાર, સર્વના ઇશ્વર’ વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે ભગવાન્ કાલનું નિયમન કરનાર છે. આ કારણોને લીધે આ માર્ગમાં કાલનો ભય નથી. (પ્ર)
15.‘લોકમાં ભગવાનને શરણ જનાર પણ કાલથી નાશ પામતા જોવાય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પ્રહ્લાદની પેઠે કપટ વિના પ્રવૃત્તિ થઈ હોય તો કાલનો ભય રહેતો નથી જ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે શરણે આવવાનું પ્રયોજન જણાવી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી ત્રણ પ્રાર્થનાઓ કરે છે:

સ ત્વં ઘોરાદુગ્રસેનાત્મજાન્નસ્ત્રાહિ ત્રસ્તાન્ ભૃત્યવિત્રાસહાસિ॥
રૂપં ચેદં પૌરુષં ધ્યાનધિષ્ણ્યં મા પ્રત્યક્ષં માંસદૃશાં કૃષીષ્ઠા:॥28॥

તે આપ ત્રાસ પામેલા અમારું ઉગ્રસેનના ઘોર પુત્રથી રક્ષણ કરો. આપ સેવકનો ભય હરનારા છો; અને ધ્યાનમાં જેનું સ્થાન છે તેવું આ પુરુષનું રૂપ માંસની દૃષ્ટિવાળાઓને પ્રત્યક્ષ કરશો નહિ. 28.

આ અવસરમાં ત્રણ (કાર્ય) સંભવે છે. (1)1ભગવાન્ હમણાં જ છૂપાઈ રહે, (અને) પછી બીજે રહીને પોતાની ઇચ્છાથી કંસને હણે. (એમ થાય) ત્યારે જ્ઞાન અને સોંપણની જરુર હોવાથી, આ વાત જાણીને કંસ અમને હણે. તેથી રક્ષણની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

(2)અથવા (ભગવાન્) કંસને હમણાં મારે, પછી (બીજે સ્થલે) પધારે. (એમ થાય) ત્યારે કંસના પક્ષપાતીઓ પાછલથી અમને હણે. તેથી આ (સ્વ)રૂપ2 લૌકિકમાં જણાવવું નહિ એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. એવા જ રૂપથી અહિં જ (ભગવાન્) સ્થિતિ કરે એવું પણ સંભવે છે. એમ થાય તો અલૌકિક (રૂપ) જોઈને પ્રાકૃત લોક દ્વેષ કરે, અમો વિગેરે

(ભક્તો) તરત જ મુક્ત થઈએ અને ભક્તિના રસનો અનુભવ (અમને) થાય નહિ, અને મર્યાદાનો3 ભંગ થાય. તેથી (સ્વ)રૂપ નહિ દર્શાવવાની પ્રાર્થના યોગ્ય જ છે.4 આ સર્વ દોષો ન રહે તે માટે, હમણાં કંસને (આ સ્વરૂપનું) જ્ઞાન ન થાય એવી પ્રાર્થના (કરવી જોઈએ).4

(3) (ભગવાન્ કંસને) હમણાં હણે અથવા યુદ્ધ સમયે હણે ત્યારે પોતાનાં (દેવકીજી અને વસુદેવનાં) જીવન માટે (રક્ષણની પ્રાર્થના5 કરવી જોઈએ), કારણ કે (ભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપને) છૂપાવે નહિ તો પહેલાં કહેલા પક્ષ6 સંભવે તેથી (સ્વરૂપને) છૂપાવવાની પણ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

'(દેવકીજી કંસનાં) બેન છે અને (વસુદેવ બેનના) પતિ છે, તેથી કદાચ કંસ (તેમને) ન હણે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘોર' શબ્દ યોજેલ છે. જેનીજેની પ્રાર્થના કરેલી છે તે સર્વ આપવાનું સામર્થ્ય (ભગવાનમાં) છે, એમ જણાવવા 'તે આપ' શબ્દો યોજેલ છે. 'તે' એટલે પહેલાં કહેલ ધર્મોવાળા જ આપ છો. 'ઘોર' એટલે નિર્દય, ભયાનક, ક્રૂર, વિષ વિગેરે હરકોઈ ઉપાયથી (કંસને) ન હણવાનું કારણ 'ઉગ્રસેનના પુત્ર' એમ કહેલું છે. ઉગ્રસેનના શરીરથી જે ઉત્પન્ન થએલ છે તેને કેમ હણાય? તે ઘોર હોવાથી હણે જ. પહેલાના પુત્રોના હણાવાથી (અમે) 'ત્રાસ પામેલાં' (છીએ). (અમો તેવાનું) 'ત્રાહિ' રક્ષણ કરો. આ ધાતુ7 ઉભયપદી છે એવો, તેનો (પરસ્મૈપદમાં) ઘણીવાર પ્રયોગ થવાથી નિશ્ચય થાય છે.

'હમણાં (કંસને) હણવામાં આવે તો પરિણામે (અંતે) દુ:ખ રહેશે નહિ, છતાં રક્ષણ માટે એમ કેમ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ સેવકનો ભય હરનારા છો' શબ્દો યોજેલ છે. 'ભૃત્યાનાં' અમો વિગેરે સેવકોના 'ત્રાસં' ભયને 'હન્તિ' હણો છો, તેથી 'ભૃત્યવિત્રાસહા' 'સેવકનો ભય હરનારા' (આપ છો). '(તેવા) છો' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આપનો તેવો સંકલ્પ છે. જેમ ગંધ પૃથ્વીનો જ (ગુણ) છે, તેમ ભક્તોનાં દુ:ખ હરવાં એ ભગવાનનો જ (ગુણ) છે. જેમ હમણાં કંસને નહિ મારતાં બીજે સ્થલે પધારીને અમારું રક્ષણ કરવાનું છે, તેમ (બીજે સ્થલે) રહો ત્યાં સ્વરૂપને છૂપાવવાનું છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આ રૂપથી સદા વિરાજવું યોગ્ય નથી તેથી 'માંસની દૃષ્ટિવાળા' એટલે ચર્મચક્ષુ-વાળાઓને આ રૂપ પ્રત્યક્ષ કરશો નહિ.

'(સ્વરૂપને છૂપાવું) તોતો કોઈની મુક્તિ થશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'ધ્યાનમાં જેનું સ્થાન છે' વિશેષણ યોજેલ છે. 'ધ્યાનં' ધ્યાન જ 'ધિષ્ણ્યં' સ્થાન છે જેનું તેવું ('ધ્યાનધિષ્ણ્યં' આ રૂપ છે), તેથી ધ્યાનમાં જ તેનો પ્રકાશ (તેનું દર્શન) થાઓ, બહાર ન થાઓ. એટલે સર્વ બરાબર થશે એવો ભાવ છે. '(પ્રત્યક્ષ) કરશો નહિ' એ શબ્દોથી એમ જણાવ્યું છે કે આ (ભગવાન્ પોતાના આ સ્વરૂપને) પોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રકટ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ઇન્દ્રિયોથી જેનું જ્ઞાન ન થાય તેવું જ (આ સ્વરૂપ) છે. 'માંસની દૃષ્ટિવાળાઓ' શબ્દથી એમ કહેલ છે કે માંસનું ભક્ષણ કરનારા આ દૈત્યો સર્વ સ્થલે માંસને જ જૂએ છે, પરંતુ આ કરવા યોગ્ય છે કે કરવાની મના કરેલું છે તેનો વિચાર કરતા નથી. 'ચ' 'અને' શબ્દ સમુચ્ચય (સરવાળા)ના અર્થમાં યોજેલ છે. 28.

1.આ ત્રણ પ્રાર્થનાના શ્લોકોમાં કરેલી ચાર પ્રાર્થનાનું તાત્પર્ય અહિં કહેલ છે. આ શ્લોકમાં બે પ્રાર્થનાઓ કરેલી છે. (1)(2)અંકો મૂક્યા છે તે ભાગથી આ શ્લોકમાં કરેલી બે પ્રાર્થનાનું

તાત્પર્ય જણાવેલું છે. (પ્ર)
2.'આ સ્વરૂપ' એટલે 'કંસને હણનારું સ્વરૂપ' (લે) ચાર ભુજાવાળું સ્વરૂપ.
3.'મર્યાદાનો' એટલે 'પુત્રભાવની મર્યાદાનો'. (પ્ર)
4-4.આ ભાગથી બીજા એટલે 29મા શ્લોકમાં કરેલી પ્રાર્થનાનું તાત્પર્ય જણાવ્યું છે અને (3)પેરાવાળા ભાગથી 30મા શ્લોકમાં કરેલી પ્રાર્થનાનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)
5.'રક્ષણની પ્રાર્થના' એટલું અહિં અધ્યાહાર છે, આ પક્ષમાં સ્વરૂપ છૂપાવવામાં ન આવે તે જ વિઘ્નકારક રહે છે, બીજું કાંઈ વિઘ્નકારક રહેતું નથી. તેથી સ્વરૂપ છૂપાવીને બીજે રહેવું એવો ભાવ છે. (ટિ)
6.કંસને હણીને ભગવાન્ બીજે પધારે તો તેના પક્ષપાતીઓ અમને હણે; અને જો ભગવાન્ આ જ સ્વરૂપથી સ્થિતિ કરે તો પ્રાકૃત લોક દ્વેષ કરે, એ પહેલાં કહેલા પક્ષે સંભવે. (લે)
7.આ ધાતુ આત્મનેપદનો છે, છતાં પરસ્મૈપદમાં ઘણીવાર આનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી તે ઉભયપદી છે એવો નિશ્ચય થાય છે એમ કહેલ છે.

મધ્યમ પક્ષમાં1 બેમાંથી એક1 કરવામાં ન આવે તે માટે (ભગવાન્) પોતે (કંસને હણ્યા વિના બીજે સ્થલે) પધારી જાય તો પણ જો કંસ (ભગવાન્ પ્રકટ થયા છે એમ) જાણે તો (તે) પોતે આવી યુદ્ધ કરે. તેથી તે દોષ એવો ને એવો જ રહે; તેથી તે(કંસ)ને (ભગવાનના) જન્મનું જ્ઞાન ન થાય એવી નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:

જન્મ તે મય્યસૌ પાપો મા વિદ્યાન્ મધુસૂદન॥
સમુદ્વિજે ભવદ્ધેતો: કંસાદહમધીરધી:॥29॥

હે મધુસૂદન! તે પાપી મારાથી (થએલ) આપનો જન્મ ન જાણે. ધીરજ વિનાની બુદ્ધિવાળી હું આપને લીધે કંસથી ઘણો ઉદ્વેગ પામું છું. 29.

તે કંસ આપનો જન્મ ન જાણે; કારણ કે તે પાપી છે.

'ત્યારે (તું) મારું સ્વરૂપ જાણતી નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે મધુસૂદન!' સંબોધન કરેલ છે. જો કે અમે આપનું સ્વરૂપ જાણીએ છીએ તો પણ મધ્યમ પક્ષમાં (રહેલી) શંકાને લીધે2 એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

'મધ્યમ પક્ષમાં શું દોષ છે? અવિશ્વાસ તો રાખવો જોઈએ નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હું આપને લીધે કંસથી ઘણો ઉદ્વેગ પામું છું' એમ કહે છે.

'વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'ધીરજ વિનાની બુદ્ધિવાળી' શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે પરમાનંદ ભગવાન્ પ્રકટ થાય ત્યારે કોઈપણ ક્લેશનું કારણ3 રહે તે યોગ્ય નથી. 'આપને લીધે' એ શબ્દોથી એમ જણાવે છે કે જો આ (કંસ) અમારાથી ઉત્પન્ન થએલા ભગવાન્ બીજે રહે છે એમ જાણી જાય તો આગ્રહથી (તેમને) લાવી આપવાની માગણી કરે, કારણ કે પહેલાં તેવું વચન (વસુદેવે) આપેલ છે; તેથી આ (કંસ) ન જાણે તે જ યોગ્ય છે. 29.

1-1.હમણાં (કંસને, હણવો અને (પછી) બીજે સ્થલે પધારવું, એવો મધ્યમ પક્ષ (ગયા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં) કહેલ છે. હમણાં જ કંસને હણવો અને લોકમાં આ સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવાં, એ બેમાંથી એક કરવામાં ન આવે તે માટે, એવો અર્થ છે. આવો મધ્યમ પક્ષ

હોવા છતાં જો ભગવાન્ કંસને હણ્યા વિના જ બીજે સ્થલે પધારે તો, પોતે તો તેને હણવાથી અટક્યા, છતાં પણ દોષ દૂર થતો નથી એમ આગળ કહે છે; તેથી કંસને ભગવાનનાં જન્મનું જ્ઞાન ન થાય એ જરુરી છે એમ કહેવાયું. (ટિ)

હમણાં કંસને ન હણતાં બીજે જવું એ પહેલો પક્ષ છે. હમણાં કંસને હણી બીજે પધારવું એ મધ્યમ પક્ષ છે. હમણાં કંસને ન હણતાં આ સ્વરૂપથી જ અહિં રહેવું એ ત્રીજો પક્ષ છે. મધ્યમ પક્ષમાં બે પેટા-પક્ષો છે. (1)ભગવાન્ પોતે કંસ પાસે પધારી તેને હણે. (2)પોતે હણવાથી અટકે તો પણ જો કંસ યુદ્ધ કરવા આવે તો તેને ભગવાન્ હણે. આવા બે પેટા-પક્ષો હોવા છતાં જો કંસ પોતે યુદ્ધ કરવા ન આવે તો તેને હણ્યા વિના જ ભગવાન્ બીજે પધારે, ત્યારે કંસને ભગવાનનો જન્મ થયાનું જાણવામાં આવે ત્યારે તે યુદ્ધ કરવા આવે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.હમણાં કંસને હણવાના સંબંધમાં શંકાને લીધે, કદાચ (યુદ્ધનું પરિણામ) વિપરીત થાય એવી શંકાને લીધે. (લે)

3.ધીરજ વિનાની બુદ્ધિ રહેવા રૂપ ક્લેશનું કારણ ન હોવું જોઈએ. તેથી વિશ્વાસ હોવા છતાં ધીરજ વિનાની બુદ્ધિવાળી હોવાથી, કંસને આપના જન્મનું જ્ઞાન ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરું છું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

(ભગવાન્) જો બીજું રૂપ ધારણ કરે તો (તેમને) બીજે સ્થલે રાખવાનું પણ બની શકે, પરંતુ આ સ્વરૂપથી (તેમને બીજે સ્થલે રાખવાનું) બની ન શકે, તેથી આ રૂપ છૂપાવવા માટે નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:

ઉપસંહર વિશ્વાત્મન્નદો રૂપમલૌકિકમ્॥
શઙ્ખચક્રગદાપદ્મશ્રિયા જુષ્ટં ચતુર્ભુજમ્॥30॥

હે વિશ્વરૂપ! શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ અને કાંતિવાળું ચાર ભુજાઓ-વાળું આ અલૌકિક રૂપ છૂપાવો. 30.

'આ' વેદથી જણાય તેવું અલૌકિક1 રૂપ લોકમાં (દેખાડવું) યોગ્ય નથી તેથી તે છૂપાવો. 'હે વિશ્વરૂપ!' સંબોધનથી (બીજું) રૂપ ગ્રહણ કરવાનું અને (આ રૂપ) છૂપાવવાનું સામર્થ્ય જણાવેલું છે; કારણ કે તે (ભગવાન્) વિશ્વમાં સર્વે રૂપો ગ્રહણ કરે છે, અને છૂપાવે છે. 'આ' શબ્દથી એમ જણાવે છે કે અવતારને છૂપાવવો નહિ, પરંતુ માત્ર અલૌકિક હોય તેટલું જ છૂપાવવું. બધુંએ અલૌકિક છે તેથી બધુંએ છૂપાવવાનું થાય, તેથી જે લૌકિકના જેવું છે તે રાખવું અને બીજું છૂપાવવું એમ કહેતાં, જે અલોકિક અંશ છે તે ઉત્તરાર્ધમાં જણાવે છે. શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ (એ) આયુધોને છૂપાવવાં, અલૌકિક કાંતિ2 છૂપાવવી, અને ચાર ભુજાઓ છૂપાવવી અને બે રાખવી. આ (અલૌકિકને) સૂચવનાર ચિહ્ન છે. પ્રાકૃતભાવથી જે જૂદું (અપ્રાકૃત) છે તે છૂપાવવું. પ્રાકૃતભાવ નથી છતાં રાખવો (ધારણ કરવો). દેવો વિગેરેને3 તો ચાર ભુજાઓવાળું રૂપ પ્રાકૃત જ જણાય તો પણ સાધારણ (માણસો) પાસે તેવું4 પણ પ્રકટ ન કરવું, એવી પ્રાર્થના છે. 30.

1.'આ' શબ્દનો અર્થ અહિં કહેલ છે. (લે)

2.'શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ અને શ્રીવાળું' એવો સમાસ જાણવો. (લે)

3.કેટલાક દેવો પણ ચાર ભુજાઓવાળા હોય છે, તેથી તેવું રૂપ અલૌકિક છે એવું તેમને ભાન હોતું નથી, પરંતુ બીજાને તેવું ભાન થાય છે તેથી તેમ (કહેલું છે). (ટિ)
4.'તેવું' એટલે 'જેની અલૌકિક કાંતિ છૂપાવેલી છે અને જે માત્ર ચાર ભુજાઓવાળું છે તેવું' એવો અર્થ છે. 28મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કંસ વિગેરે આ સ્વરૂપનાં દર્શન ન કરે એવી પ્રાર્થના કરી. તેથી જ ત્યાં 'માંસની દૃષ્ટિવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. અહિં તો કંસ વિગેરેને દર્શન ન થાય, છતાં મનુષ્યમાત્રને તેવું દર્શન થાય તે આપણને હિતકારી નહિ હોવાથી, કોઈ મનુષ્યને એવું દર્શન ન થાય એવી પ્રાર્થના કરી છે. તેથી એ તથા આ શ્લોકમાં અદર્શનની બે પ્રાર્થનાઓ કરી તેમાંની એકે નકામી છે એવી શંકા કરવી નહિ. વળી 28મા શ્લોકમાં કરેલી પ્રાર્થનાથી આ પ્રાર્થના થઈ જાય છે (એમ માનીએ) તો પણ ત્યાં કહેલાં માત્ર 'રૂપ' અને 'ધ્યાનમાં જેનું સ્થાન છે તેવું' એ શબ્દો સાંભળીને, હરિ સંપૂર્ણ રીતે રૂપને છૂપાવે નહિ તે માટે આ બીજી પ્રાર્થના ચોક્કસ રીતે કરી છે એમ જાણવું. (ટિ)

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, પ્રાર્થનાઓ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વિરોધનો નિરાસ કરે છે. અથવા અર્ધ(રૂપ) છૂપાવીને અર્ધ(રૂપ) રાખવાનું (ભગવાનમાં) સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા, વિરોધવાળો ગુણ કહી, બેમાંનો એક1 માત્ર દેખાડવાનો જ છે એમ જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં (વિરોધ) સિદ્ધ કરે છે:

વિશ્વં યદેતત્ સ્વતનૌ નિશાન્તે યથાવકાશં પુરુષ: પરો ભવાન્॥
બિભર્ષિ સોયં મમ ગર્ભગોડભૂદહો નૃલોકસ્ય વિડમ્બનં મહત્॥31॥

આપ પર પુરુષ આ જે વિશ્વ તેને નિશાના અંતે પોતાના દેહમાં અવકાશ પ્રમાણે (છૂટથી) ધારણ કરો છો, તે આ મારા ગર્ભમાં પધારેલ થયા. અહો! મનુષ્યલોકનું ભારે અનુકરણ (કર્યું). 31.

'પોતાના દેહમાં' એટલે બ્રહ્માંડ કહેવાતા પોતાના વિરાટ્ દેહમાં, 'નિશાના અંતે' એટલે સૃષ્ટિના પ્રલય સમયે ચૌદલોકરૂપ ભુવનને આપ અવકાશ પ્રમાણે (છૂટથી) ધારણ કરો છો. પ્રલય હોય ત્યારે (ભગવાન્ વિશ્વનો પોતાની અંદર) સૂક્ષ્મ રીતે (સૂક્ષ્મરૂપથી) સમાવેશ કરે છે, તેથી 'નિશાના અંતે'2 એમ કહેલું છે. (વિશ્વની ભગવાનની અંદર) ચિત્રવિચિત્ર રીતે સ્થિતિ હોતી નથી (એમ 'આ' શબ્દથી જણાવેલ છે).

'આ વિષયનું પ્રમાણ શું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પર પુરુષ' શબ્દો યોજેલ છે. 'પુરુષ' એટલે વ્યષ્ટિ3. 'પર' એટલે સમષ્ટિ3. 'આપ' શબ્દ (ભગવાનની) સંમતિ માટે યોજેલ છે. તે (દેવકીજી) પોતે એવા (ભગવાનના) માહાત્મ્યના જ્ઞાનવાળાં છે, એમ (ભગવાનને) જણાવે છે. એવી રીતે આપ વિશ્વના આધાર થએલ હોવા છતાં મારા ગર્ભમાં પધારેલા થયા. વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મો જેમનામાં રહેલા છે તેવા ભગવાનમાં જો કે આ આશ્ચર્ય(રૂપ) નથી, તો પણ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે આશ્ચર્ય(રૂપ) માનીને, 'અહો! મનુષ્યલોકનું ભારે અનુકરણ (કર્યું)' શબ્દોથી, (વિરોધનો) નિરાસ કરે છે. 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય જણાવનાર છે. 'મનુષ્ય લોકનું' એટલે સર્વ મનુષ્યોનું આ ભારે અનુકરણ (કર્યું), એમ (વિરોધનું) સમાધાન કરે છે. મોટો પણ નાનાનું અનુકરણ કરે છે, જેમ કે પુરુષ બિલાડીનું (અનુકરણ) કરે છે. છતાં પણ બ્રહ્માંડ જેમનો દેહ છે તે ઘણા જ સૂક્ષ્મ થાય એ આશ્ચર્યરૂપ છે એમ માનીને 'ભારે' શબ્દ યોજેલ છે. 'અનુકરણ ભારે (મોટું) (કર્યું)'. એવો

(અર્થ છે). અનુકરણ ખરું જ, પરંતુ અલૌકિક અનુકરણ (કર્યું.) આ(શબ્દ)થી (દેવકીજીને) ગર્વ થયો નથી એમ પણ કહેવાયું. 31.

1.'બેમાંનો એક' એટલે 'દેવકીજીના ગર્ભમાં પધાર્યા તે એવો અર્થ છે. આ માત્ર દેખાડવા માટે જ કરેલ છે એમ દેવકીજી જણાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)
2.ભગવાનના દેહમાં વિશ્વ સદા રહેલું છે તેથી 'નિશાના અંતે' પદ નકામું મૂક્યું છે, એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પ્રલય હોય ત્યારે વિશ્વ સૂક્ષ્મરૂપથી ભગવાનમાં રહેલું હોય છે, પરંતુ નિશાના અંતે સ્થૂલરૂપથી અવકાશ પ્રમાણે છૂટથી રહેલું હોય છે એવો અર્થ છે. (લે)
3-3.'સમષ્ટિ' એટલે સમૂહરૂપ. 'વ્યષ્ટિ' એટલે વ્યક્તિરૂપ.

એ પ્રમાણે (વસુદેવ અને દેવકીજી) બંનેએ પ્રાર્થના સહિત સ્તુતિ કરી, ત્યારે ભગવાન્ પોતે પુત્ર થવાનું અને તેવા રૂપથી પ્રકટ થવાનું કારણ કહેતાં, (તેઓને) જાણવા માટે તેઓનું પહેલાંનું વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે. ચૌદ1 વિદ્યાઓનું પ્રમાણપણું (આ વિષયમાં છે એમ) જણાવવા ચૌદ શ્લોકોથી (ભગવાન્ તે વૃત્તાંત) કહે છે:

પૂર્વસ્થિતિસ્તથા કાર્યં પ્રકારો ભજનં હરે:॥કા.22॥
કાલસ્તોષશ્ચ પ્રાકટ્યં વરપ્રાર્થનયા સહ॥

2(32)(તેઓની પહેલાંની સ્થિતિ તેમજ (33) (પહેલાંનું) કાર્ય3 (34)(કાર્યનો) પ્રકાર (35)હરિનું ભજન (36)(જેટલા સમય સુધી ભજન કર્યું તે) કાલ (37)(હરિનો) સંતોષ (38)(હરિનાં) પ્રકટ થવા સાથે વરદાનની પ્રાર્થના. કા.22॥.

અલ્પબુદ્ધિત્વભોગૌ ચ જન્મત્રિતયમેવ ચ॥કા.23॥

ત્રિગુણં ભગવત્સત્યં લૌકિકાદ્ વૈદિકાન્ મહત્॥

(39)(વસુદેવ અને દેવકીજીનું) અલ્પબુદ્ધિપણું4 અને (40)ભોગ, (41થી43) (ભગવાનનાં ત્રણ જન્મો, (કારણ કે) લૌકિક અને વૈદિક (સત્ય) થી મોટું ભગવાનનું ત્રણગણું5 સત્ય છે. કા.23॥.

રૂપદર્શનકાર્યં ચ સાધનં પ્રોચ્યતે મહત્॥કા.24॥

(44)(સ્વ)રૂપનાં દર્શન (કરાવવા)નું પ્રયોજન અને (45)ઉત્તમ સાધન6 કહેવામાં આવે છે. કા.24.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં (વસુદેવ અને દેવકીજીની પહેલાંની) સ્થિતિ કહે છે:

॥શ્રીભગવાનુવાચ॥ શ્રીભગવાન્ કહે છે:

ત્વમેવ પૂર્વસર્ગેઽભૂ: પૃશ્નિ: સ્વાયંભુવે સતિ॥

તદાઽયં સુતપા નામ પ્રજાપતિરકલ્મષ:॥32॥

હે સતિ! પહેલાંના સર્ગમાં સ્વયંભૂના (સમયમાં) તું જ પૃશ્નિ હતી. ત્યારે આ સુતપા નામના પાપરહિત પ્રજાપતિ હતા. 32.

'પહેલાંના સર્ગમાં' પ્રથમ કલ્પના પ્રથમ બ્રહ્માંડમાં અથવા આ પહેલાંના કલ્પમાં (તું પૃશ્નિ હતી). ભગવાન્ (આ વાક્ય) દેવકીજીને બારોબાર કહે છે, કારણ કે તે ગરીબડાં હોવાથી (ભગવાનનો તેમના ઉપર) ઘણો સ્નેહ છે. 'પૃશ્નિ' એ નામ (છે). સ્વયંભૂમન્વંતરમાં 'તું જ પૃશ્નિ હતી.' 'હે સતિ' એવું સંબોધન (કરેલું છે.) આથી આ (દેવકીજી) ઉપર ઘણી કૃપા હોવાનું કારણ (તેનો) અતિશય ધર્મ કહેલો છે. 'ત્યારે' એટલે તે જ સમયે આ (વસુદેવ) પણ 'સુતપા' એવા નામ(વાળા) પ્રસિદ્ધ હતા. આ પણ મરીચિ વિગેરે પેઠે, કર્દમ પેઠે 'પ્રજાપતિ' એટલે બ્રહ્માના પુત્ર હતા. સ્વભાવથી જ આ 'પાપરહિત' એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ વિગેરે (દુર્ગુણ) વિનાના હતા. આવી (તમો બેની) પહેલાં સ્થિતિ હતી. 32.

1.ભગવાને (અહિં) કહેલાં વાક્યોની સંખ્યાનું તાત્પર્ય અહિં જણાવ્યું છે. પૂર્ણબ્રહ્મ દેવકીજીના પુત્ર થાય એવું પ્રમાણથી સિદ્ધ નહિ હોવાથી, ભ્રમ ન થાય તે માટે સર્વ વિદ્યાઓ આ વિષયમાં પ્રમાણ છે એમ જણાવવા; વિદ્યાઓ ચૌદ હોવાથી ચૌદ શ્લોકોથી ભગવાન્ આ કહે છે એવો અર્થ છે. પ્રમાણનો ભાવ તે પ્રમાણપણું, એટલે તે પ્રમાણ (ગણાય) તે માટે (ભગવાન્ ચૌદ શ્લોકોથી કહે છે) એવો અર્થ છે. 'સંખ્યા પણ તાત્પર્યવાળી હોય, એ વિષયનું પ્રમાણ નથી' એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે સંખ્યા તાત્પર્યવાળી હોવાનું શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. કારણ કે 'બાર કપાલવાળો વૈશ્વાનર હોમ કરવો. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં જે આઠ કપાલવાળો થાય છે તેને ગાયત્રી જ બ્રહ્મના તેજથી પવિત્ર કરે છે, જે નવ કપાલવાળો થાય છે તેનામાં ત્રિવૃતથી જ તેજ મૂકે છે, જે દશ કપાલવાળો થાય છે તેનામાં વિરાટથી જ અન્ન વિગેરે મૂકે છે, જે અગીઆર કપાલવાળો થાય છે તેનામાં ત્રિષ્ટુભથી જ ઇન્દ્રિય મૂકે છે, જે બાર કપાલવાળો (કપાલનો અર્થ યજ્ઞનું પાત્ર વિશેષ, વિગેરે છે.) થાય છે તેનામાં જગતીથી જ પશુને મૂકે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કપાલોમાં બાર સંખ્યા કહેવાનું તાત્પર્ય, તેના અવયવ બનેલી સંખ્યાઓનાં ફલ કહીને જણાવેલું છે. જૂદીજૂદી સંખ્યાઓથી જૂદુંજૂદું ફલ થાય છે એમ કહેવામાં પણ તેતે ફલવાળી સંખ્યાના જેવી જ (સંખ્યાવાળું) પ્રેરક છે એમ જાણવું,

કારણ કે શ્રુતિઓમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે ‘ગાયત્રી આઠ અક્ષરવાળી છે, તે જ ત્રિવૃત્ છે, દશ અક્ષરવાળી વિરાટ્ છે અને વિરાટ્ અન્ન છે, ત્રિષ્ટુબ્ અગીઆર અક્ષરવાળી છે અને બાર અક્ષરવાળી જગતી છે. અને પશુઓ જાગત (જગતતા) છે.

2.(32) થી (45) સુધીનાં અંકો જે શ્લોકમાં એ વૃત્તાંત કહ્યો છે તે શ્લોક જણાવવા મૂકેલ છે.

3.‘કાર્ય’ એટલે ‘તપ’. (કા)

4.મોક્ષ તેઓએ માગ્યો નહિ તેથી તેઓને અલ્પબુદ્ધિવાળાં કહેલાં છે. (કા)

5.‘એકવાર ભગવાન્ પુત્ર થાય તો પણ વરદાનનું વાક્ય સત્ય થાય. છતાં ભગવાન્ ત્રણવાર પુત્ર કેમ થયા?’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. લૌકિક સત્ય એકગણું, વૈદિક બેવડું અને ભગવદીય ત્રણગણું હોય છે. તેથી તેને અહિં સર્વથી અધિક કહેલું છે. તે અહિં (જગતમાં જ) ફલ આપે તો સાચું ઠરે. વૈદિક સત્ય તો બીજા જન્મમાં પણ ફલે તેથી તેને તેવું (બેવડું) કહેલ છે. ભગવાનનું વચન તો મોક્ષ થતાં સુધી જેટલા જન્મો થાય તે બધામાં ફલે છે. આ જ આ સત્યોમાં અનુક્રમે એક ગુણવાળું, બેવડું, ત્રણ ગુણવાળું કહેલ છે. (ટિ)

6.‘ઉત્તમ સાધન’ એટલે ‘સ્નેહરૂપ ઉત્તમ સાધન.’ (કા)

તેવા (સુતપા અને પૃશ્નિ) પ્રતિ બ્રહ્માની આજ્ઞા નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યુવાં વૈ બ્રહ્મણાદિષ્ટૌ પ્રજાસર્ગે યદા તત:॥
સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં તેપાથે પરમં તપ:॥33॥

જ્યારે તમો બેને બ્રહ્માએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારપછી, (તમો બેએ) ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો સંયમ કરી, પરમ તપ કર્યું.33.

બ્રહ્માએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારપછી એટલે તે પછી તરત જ કોઈ અમુક પ્રદેશમાં (તમો બેએ) ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો સંયમ કરી એટલે ત્યારથી સંબંધ નહિ કરીને, પરમ તપ કર્યું. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરી, સર્વ આહાર તજી દઈ, વાયુ વિગેરેનો નિરોધ કરતાં, શરીરમાં સંતાપ ઉત્પન્ન થતાં તપ થાય છે. (તે તપ) ભગવાન્ સંબંધી1 હોવાથી ‘પરમ’ એટલે ઉત્તમ (હતું). એવી રીતે (આ શ્લોકથી) તે જન્મમાં (કરેલું) કાર્ય કહેલું (છે). 33.

1.તે તપ ભગવાનને ઉદ્દેશી (ભગવાન્ પુત્ર થાય એવા હેતુથી) કરેલું હોવાથી ભગવાન્ સંબંધી હતું. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં તે તપનો પ્રકાર કહે છે:

વર્ષવાતાતપહિમઘર્મકાલગુણાનનુ॥
સહમાનૌ શ્વાસરોધવિનિર્ધૂતમનોમલૌ॥34॥

વરસાદ, પવન, તાપ, હિમ, ઘર્મ અને કાલના ગુણોને અનુક્રમે સહન કરતાં, અને શ્વાસને રોકવાથી જેમનાં મનનો મલ જતો રહેલ છે તેવાં. 34.

વર્ષાઋતુમાં ખુલ્લા પ્રદેશમાં રહી વરસાદ, અને અંતરિક્ષમાં રહી1 પવન સહન (કરાય છે). પાંચ અગ્નિના પ્રકારથી તાપ સહન (કરાય છે). જલમાં રહેવું વિગેરેથી હિમ સહન (કરાય છે). ‘ઘર્મ’ એટલે બીજા સમયની પણ ગરમી. ‘કાલના ગુણો’ એટલે બીજા પણ ટાઢ

વિગેરે સાધારણ (કાલના ગુણો). તેઓનો ઉપાય કર્યા વિના રહેવું, તે જ તેઓને સહન કરવું (છે). (તમે) બંને સહન કરતાં હતાં. એક તપ કરે અને બીજું તેની સેવા કરે તેમ ન હતું. 34.

1.'અંતરિક્ષમાં રહી' એટલે 'વૃક્ષ વિગેરે ઉપર રહી' પવન સહન કરતાં, એવો અર્થ છે. (લે)

તેવા(તમો બે)એ ભગવાનની સેવા (કરી એમ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શીર્ણપર્ણાનિલાહારાવુપશાન્તેન ચેતસા॥
મત્ત: કામાનભીપ્સન્તૌ મદારાધનમીહતુ:॥35॥

સૂકાએલાં પાંદડાં અને અનિલ આહારવાળાઓએ ઉપશાંતિવાળા ચિત્તથી મારી પાસેથી કામનાઓની ઇચ્છા રાખતાં મારી સેવા કરી. 35.

કેટલાક સમય સુધી (કરેલા) તપથી ચિત્ત શુદ્ધ થતાં ભગવાનની સેવા જ કરવી જોઈએ. બીજા પ્રકારે ન (થાય), એમ જાણીને તપ કરતાં જ તમે બેએ (ભગવાનની) સેવા કરી. જો બંને સર્વથા આહાર ન કરે તો બહારનું ભાન પણ બંનેને રહે નહિ, (તેથી) સેવા થાય નહિ. તેથી જેવા તપથી સેવા કરી તે (તપનો) ખાસ પ્રકાર, 'સૂકાએલાં પાંદડાં અને અનિલ એટલે વાયુ આહાર જેમનો હતો તેવા' શબ્દોથી કહે છે. ઘણી ઉપશાંતિ એટલે શુદ્ધ સાત્ત્વિક ગુણનો આવિર્ભાવ, તે જ 'ઉપશમ' (કહેવાય છે). તે પણ જો ચિત્તનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હોય તો ચિત્ત ઉપશાંતિવાળું થાય છે. એ પ્રમાણે યમો1 અને નિયમો1 કહ્યા. 'મારી પાસેથી' એટલે હરિ પાસેથી જ પુત્ર વિગેરે કામનાઓની ઇચ્છા રાખતાં, કામનાવાળાં થઈ, મારી આરાધના એટલે મારી સેવા તમો બેએ કરી. 35.

1.યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગો છે. તે પૈકી પહેલાં બે યમ અને નિયમ છે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ 3।2 અને 313માં પણ યમો અને નિયમો જણાવેલા છે.

એ પ્રમાણે (તપ તથા સેવા કરતાં) રહેતાં જેટલો સમય થયો (ગયો), તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવં વાં તપ્યતોર્ભદ્રે તપ: પરમદુષ્કરમ્॥
દિવ્યવર્ષસહસ્રાણિ દ્વાદશેયુર્મદાત્મનો:॥36॥

હે ભદ્રે! મારી અંદર ચિત્તવાળાં તમો બેએ એ પ્રમાણે ઘણું કઠિન તપ કરતાં બાર હજાર દેવોનાં વર્ષ થઈ ગયાં. 36.

સ્ત્રી અને પુરુષના ભાવથી રહેનાર (તે બેનું) સૌભાગ્ય જણાવવા 'હે ભદ્રે!' એવું સંબોધન કરેલ છે. સમય જતાં તપની વૃદ્ધિ થતાં, (તપ) ઘણું કઠિન થાય છે. 'બાર હજાર દેવોનાં વર્ષ' એટલે ચાર યુગો. યુગના ધર્મો પણ (તેમને તપ કરવામાં) નડ્યા નહિ, એમ જણાવવા (એ પ્રમાણે કહેલ છે). તેટલા સમય સુધી દેહ ટકવાનું કારણ 'મારી અંદર ચિત્તવાળાં' વિશેષણથી કહેલ છે. હું જ જેમના ચિત્તમાં છું તેવાં (મારી અંદર ચિત્તવાળાં તમે બે હતાં). 36.

તમે (તપ) કર્યું ત્યારે હું પ્રસન્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તદા વાં પરિતુષ્ટોહમમુના વપુષાડનઘે॥

તપસા શ્રદ્ધયા નિત્યં ભક્ત્યા ચ હૃદિ ભાવિત:॥37॥

હે પવિત્ર સ્ત્રી! ત્યારે તપ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી હૃદયમાં નિત્ય ચિંતન કરાએલો હું તમો બે ઉપર પ્રસન્ન થયો, (અને) આ શરીરથી...37.

તમો બે ઉપર (હું) સર્વ તરફથી એટલે સર્વભાવથી પ્રસન્ન થયો. 'હું' શબ્દથી એમ કહેલ છે કે (આ શરીર) મારો અંશ નથી, તેમજ હું તેનો અંશ નથી પરંતુ આ શરીર એટલે આ આકારનાં દર્શન કરાવેલાં. 'શરીર' શબ્દથી (પોતામાં) પુત્રપણું રાખે છે. જો તેમ ન કરે તો તે (ભગવાનમાં) ઘણો સ્નેહ રહે નહિ. તેવું સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ ઇચ્છા થઈ નહિ1 એમ જણાવવા 'હે પવિત્ર સ્ત્રી!' એવું સંબોધન કરેલું છે, (કારણ કે) તે સ્વરૂપ પણ બાલરૂપ2 હતું (છતાં) રૂપ ઘણું બલવાળું હોવાથી સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થવાય3. તપ, શ્રદ્ધા અને નિત્ય (સતત) સેવા, (એ) ત્રણ પ્રસન્ન થવાનાં કારણ છે. એમ હોય તો પણ બહિર્મુખો ઉપર (ભગવાન્) પ્રસન્ન થાય નહિ, તેથી 'હૃદયમાં ચિંતન કરાએલો' શબ્દો યોજેલ છે. હૃદયમાં સદા માનસિક પૂજા વિગેરેથી ચિંતન કરાએલો (હું હતો). (મારું હૃદયમાં તમે બે સદા ચિંતન કરતાં હતાં.) 37.

1.ભગવાનનું સ્વરૂપ કરોડો કામદેવ કરતાં પણ અધિક લાવણ્યવાળું હોવાથી, તેવાં સ્વરૂપના દર્શન થતાં કામભાવ ઉત્પન્ન થાય, છતાં દેવકીજી મહાપતિવ્રતા હોવાથી જ તેવો ભાવ તેમનામાં ઉત્પન્ન ન થયો. તેથી તેમનું આવું સંબોધન કરેલ છે, એવો અર્થ છે. (યો)
2.'આ શરીરથી હું પ્રકટ થયો' એમ અહિં કહેલ છે. તેથી હમણાં જે સ્વરૂપનાં તેઓ દર્શન કરે છે તે જ સ્વરૂપનાં તેમને તે સમયે દર્શન કરાવેલાં. હમણાં જે સ્વરૂપનાં દર્શન તેમને થાય છે તે 10।9માં જણાવ્યા પ્રમાણે બાલસ્વરૂપ છે. તેથી પહેલાં જેનાં દર્શન કરાવેલાં તે પણ બાલસ્વરૂપ જ હતું એવો અર્થ છે. (યો)
3.'બાલસ્વરૂપનાં દર્શનથી કામ ઉત્પન્ન ન જ થાય. તેથી કામ ઉત્પન્ન ન થવાના કારણથી દેવકીજીની સ્તુતિ કેમ કરી?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. રૂપ કરોડો કામદેવથી અધિક લાવણ્યવાળું હોવાથી દેવકીજી સિવાયની સ્ત્રી તો (તેવાં સ્વરૂપનાં દર્શનથી) સ્થાનથી એટલે મર્યાદાથી ભ્રષ્ટ થાય. છતાં દેવકીજી ભ્રષ્ટ ન થયાં તેથી ભગવાને તેમનું એવું સંબોધન કરી તેમની સ્તુતિ કરેલી છે. (યો)

ત્યારે હું (ભગવાન્) પ્રકટ થયો એમ કહેતાં, (ભગવાન્) પ્રકટ થાય ત્યારે ફલ તરતજમાં મળવું જોઈએ એવો નિયમ હોવાથી, વરની માગણી પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રાદુરાસં વરદરાડ્ યુવયો: કામદિત્સયા॥
વ્રિયતાં વર ઇત્યુક્તે માદૃશો વાં વૃત: સુત:॥38॥

વર આપનારાઓનો રાજા તમને બેને વર આપવાની ઇચ્છાથી પ્રકટ થયો. 'વર માગો' એમ કહેતાં તમે બેએ મારા જેવો પુત્ર (થાઓ) (એવો વર) માગ્યો. 38.

'વરાન્' વરો' 'દદતે' આપે તેઓ 'વરદા:' વર આપનારાઓ બ્રહ્મા વિગેરે બીજાઓ છે; કારણ કે જેટલું માગેલું હોય તેટલું જ તેઓ આપે છે. તેઓનો રાજા તે 'વરદરાટ્' વર આપનારાઓનો રાજા, તે તો (માગેલું હોય) તેથી ઘણું વધારે અલૌકિક આપે છે. તેથી જ

મારા જેવો પુત્ર માગ્યો એટલે હું જ ત્રણવાર પુત્ર થયો, એવો હું 'વરદરાટ્' છું. 'તમને બેને વર આપવાની ઇચ્છાથી' શબ્દોથી પ્રકટ થવાનું કારણ કહેલું છે. 'તમે બે' શબ્દોથી જેમણે ઘણા સયમ સુધી તપ કરેલું છે તેવાં જણાવેલાં છે. તે બેએ માગવાનું તો થોડું જ હતું અને (તેમનું) તપ ઘણું હતું. વળી મારામાં જેમની આસક્તિ હોય તેમનું તપ સ્વાભાવિક તપથી પણ વધારે ફલવાળું હોય છે. તેથી તે ફલ આપવા, 'વરદરાટ્' કહેલ છે. 'વર માગો' એમ સાધારણ રીતે જ કહ્યું. તે (તમે) બેએ પણ મને સાધારણ જાણીને, બાલકના સૌંદર્યથી મોહ પામીને, 'આપના જેવો પુત્ર થાઓ' એવો વર માગ્યો, એમ 'મારા જેવો (પુત્ર થાઓ)' શબ્દથી કહેલ છે. 'વાં' તમો બેથી (બેએ). 'પુત્ર' થાઓ એમ અર્થથી (જણાય છે). 38.

મોક્ષ ન માગવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અજુષ્ટગ્રામ્યવિષયાવનપત્યૌ ચ દમ્પતી॥
ન વવ્રાથેઽપવર્ગં મે મોહિતૌ મમ માયયા॥39॥

ગ્રામ્ય વિષય જેમણે સેવેલ નથી તેવાં, સંતાન વિનાનાં, અને મારી માયાથી મોહ પામેલાં દંપતીએ મારી પાસેથી મોક્ષનો વર માગ્યો નહિ. 39.

'ગ્રામ્ય વિષય' એટલે લૌકિક સ્ત્રીસંભોગ. (ભગવાન્ માટે) પ્રીતિ તો (તેઓમાં) હતી જ; પરંતુ (તેમણે) સેવાનો વર માગ્યો નહિ1, સેવેલ નથી ગ્રામ્ય વિષય જેઓએ તેવાં (તે બે હતાં). વૈદિક(પ્રકાર)થી પણ લૌકિક ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી તે (વૈદિક ધર્મ) ઉત્પન્ન થવાથી પણ લૌકિક (ફલ) પ્રાપ્ત થાય, તેથી તેવું ફલ પ્રાપ્ત થયું ન હતું2 એમ જણાવવા 'સંતાન વિનાનાં' શબ્દ યોજેલ છે. જેમને સંતાન નથી તેવાં (સંતાન વિનાના) (તેઓ હતાં). 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ સૂચવ્યું છે કે માલા વિગેરે બીજા (ભોગ) પણ સેવ્યા ન હતા. 'દંપતી' શબ્દથી બંનેનું સાથે રહેવાનું સદાનું છે એમ કહેલ છે. તેથી પણ મોક્ષ માગેલ નહિ. (1)રાગ (સંસારમાં આસક્તિ) દૂર થએલ નહિ હોવાથી, (2)ઋણ ફીટાડેલ નહિ હોવાથી3 અને (3)(મોક્ષથી) વિરુદ્ધ આશ્રમમાં રહેલાં હોવાથી3 મોક્ષ માગ્યો નહિ. સર્વ રીતે શાસ્ત્રાર્થનું પૂરું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ આ ત્રણ રહ્યાં તેનું કારણ 'મારી માયાથી મોહ પામેલાં' શબ્દોથી (કહેલું છે.) ભગવાનની લીલા કરાવનારી આ વિશેષ4 માયા છે, સાધારણ (માયા) તો શાસ્ત્ર(ના જ્ઞાન)થી દૂર થાય છે. મોક્ષ (તમે બેએ) માગ્યો નહિ, જન્મ અને મરણની સમાપ્તિ તે મોક્ષ. જો બારોબાર મોક્ષ નહિ માગતાં તે બે ભક્તિ માગે, તો પણ (તેમનો) મોક્ષ થાય; (પણ) તે (ભક્તિ) પણ માગી નહિ એટલે 'વૈ' નિશ્ચયપૂર્વક મોક્ષ માગ્યો નહિ. 'મે' એવો પાઠ હોય ત્યારે (તેનો અર્થ) 'મારી પાસેથી' અથવા 'મારા સંબંધવાળો' (કરવો), (એટલે) પ્રમેયબલથી મોક્ષ (આપો) એવી પ્રાર્થના કરી નહિ, એવો અર્થ થાય છે. 39.

1.'જુષ્' ધાતુના અર્થ પ્રીતિ રાખવી, સેવવું એવા છે, અને દેવકીજી તથા વસુદેવની ભગવાનમાં પ્રીતિ હતી, છતાં 'અજુષ્ટ' (પ્રીતિ વિનાનાં) તેમને કેમ કહ્યાં?' એવી શંકા થાય તો જાણવું કે બીજો (સેવવું) અર્થ લઈને 'અજુષ્ટ' પદ યોજેલ છે, એમ 'સેવાનો વર માગ્યો નહિ' શબ્દોથી (શ્રીમદાચાર્યચરણ) કહે છે. (ટિ)

2.'ગ્રામ્ય વિષયો સેવ્યા નહિ' એમ કહ્યું, તેથી સંતાન ન હતું એમ કહેવાઈ જ ગયું, છતાં ફરી 'સંતાન વિનાનાં' કહેવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી તે શબ્દ યોજવાનું

તાત્પર્ય અહિં કહેલ છે. વૈદિક ધર્મના અલૌકિક પ્રકારથી પણ તેમને સંતાન થએલ ન હતું એમ જણાવવા તે પદ યોજેલ છે. (ટિ)
3.'સંતાન વિનાનાં' હોવાથી ઋણ ફીટાડ્યું નથી, અને 'દંપતી' હોવાથી મોક્ષથી વિરુદ્ધ આશ્રમમાં રહેલાં છે.
4.'મોક્ષ માગવા પહેલાં ભગવાન્ જેવો પુત્ર તે બેએ માગ્યો તેનું ફલ મોક્ષથી પણ અધિક, જેનું વર્ણન કરવાનું છે તે લીલામૃતનો સમુદ્ર છે. છતાં તેવી પ્રાર્થના કરવાનું કારણ માયાથી થતો મોહ કહેવો, એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે. વળી આમ કહેવાથી (લીલામૃત કરતાં) પણ મોક્ષ અધિક થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ વિશેષ માયા (જૂદા પ્રકારની) છે એમ કહેલ છે.

" 'ત્યારે મારી કૃપાથી મોક્ષ ન માગ્યો' એમ કહેવું યોગ્ય હતું, પરંતુ 'માયાથી થએલ મોહથી મોક્ષ ન માગ્યો' એમ કહેવું યોગ્ય ન હતું" એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે (આવી શંકા ભક્તિમાર્ગનું) જ્ઞાન ન હોવાથી થાય છે. ભગવાન્ પ્રકટ થયા એટલે તે બેમાં જ્ઞાનશક્તિ પણ પ્રકટ થઈ, છતાં તેમને 'આ શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ અથવા ભગવાન્ છે' એવું જે જ્ઞાન ન રહ્યું તે મોહ વિના બને નહિ. વળી 'આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે' એવું જ્ઞાન લીલાથી વિરુદ્ધ છે (કારણ કે એવું જ્ઞાન તેમને હોય તો ભગવાનની લીલા થઈ શકે નહિ). તેથી ભગવાને તેવું તેમને જણાવ્યું નહિ.

'એવું જ્ઞાન તેમને રહેવા દીધું નહિ એ પણ ભગવાનની કૃપા જ, તેથી મોહથી એમ થયું એમ ન કહેવાય' એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે એવો મોહ પણ ભગવાનની કૃપાથી જ તેમને થયો.

"છતાં પણ આવા વિષયમાં 'મોહ થયો' એમ કહેવું તે ભક્તોને કેમ ગમે?" એવી શંકા થાય, તો તેનો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે જાણવો. અચિંત્ય અને અનંત શક્તિવાળા ભગવાનની ચોક્કસ કાર્યવાળી જૂદીજૂદી લીલાઓ અનેક પ્રકારની છે. આમ હોવાથી જે શક્તિનો અંતરંગ લીલામાં જ અધિકાર છે તે શક્તિ જૂદીજૂદી લીલામાં રહેલા જૂદાજૂદા ભક્તો પૈકી જે ભક્ત પાસે જેવી લીલા કરાવવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે ભક્તની તેવી લીલામાં ઉપયોગી પદાર્થોમાં આસક્તિ કરાવે છે અને તે સિવાયના પદાર્થોનું તે ભક્તને વિસ્મરણ કરાવે છે. તેથી આ ધર્મ માયાના જેવો હોવાથી, તે શક્તિના કાર્યને પણ મોહ કહેવામાં આવે છે. વળી જ્યારે પ્રભુ પ્રકટ થાય ત્યારે સર્વ શક્તિઓ પણ પ્રકટ થવા છતાં પોતાને જે લીલા કરવાની હોય તેને અનુકૂલ સિવાયના બીજા બધાનું જ્ઞાન તે ભક્તને રહેતું નહિ હોવાથી 'પ્રમાણમાર્ગથી પ્રમેયમાર્ગ બહુ જૂદા પ્રકારનો અને ઘણો બલવાન છે' એમ જણાવવા પણ (તે શકિતના કાર્યને) મોહ કહે છે. તેથી જ 10।।ાં 'મોહ પામેલાં પાછાં ફર્યા નહિ,' એમ કહેલું છે. ત્યાં 'મોહ ન હોય તે ઉત્તમ' એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે મોહ ન હોત તો ઘેર પાછાં જાત. જેમજેમ આ મોહ અધિક હોય તેમ તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવ વધારે છે એમ જાણવું. તેથી 'ગોવિંદે હરેલાં અંત:કરણવાળાં' હોવાથી જ પાછાં ઘેર ન જાય એવો સંભવ હોવા છતાં, 'મોહ પામેલાં' કહેલાં છે. તેથી જ 'ભગવાન્' ('મમ') અને ('માયયા') માયાના અર્થવાળા શબ્દોનો સમાસ કરેલ નથી; કારણ કે પિતાપણું વિગેરે ભાવો દાસ્યભાવથી હલકા છે. ('મમ માયા' કહી તેથી માયા ભગવાનની દાસી થઈ. 'મન્માયા' એવો સમાસ કર્યો

હોત તો મારાથી ઉત્પન્ન થએલી માયા એવો અર્થ થતાં ભગવાન્ માયાના પિતા થાય.) અથવા 'મચ્છર જેટલા...' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્ સર્વના સરખા હોવા છતાં, બીજું કોઈ ભગવાનની સમાન નથી. તેથી ભગવાનના જેવા પુત્રની પ્રાર્થના કરવી એ મોહનું જ કાર્ય છે, તેથી 'માયાથી મોહ પામેલાં' કહેલાં છે. વાસ્તવિક રીતે તો 'મોક્ષ માગ્યો નહિ' એટલું કહેવાથી જ સર્વ અર્થ સિદ્ધ થતો હોવા છતાં 'મે' 'મારી પાસેથી' કહ્યું, તેથી પુરુષોત્તમના સંબંધવાળો ભક્તિમાર્ગીય દાસ્યરૂપ જે મોક્ષ કહેવાય છે તે માગ્યો નહિ એવો અર્થ છે, કારણ કે આ દાસ્યરૂપ મોક્ષ સર્વથી ઉત્તમ છે. તે ન માગવો એ મોહનું જ કાર્ય હોવાથી એમ કહેલું છે.

'દાસ્યભાવ નહિ માગવાનું કારણ જણાતું નથી, કારણ કે માયા વિના પણ આ સર્વ અર્થ (દાસ્યભાવ માગવાથી) સિદ્ધ થાત' એવી શંકા થાય તો જાણવું જે ભગવાને (દેવકીજી અને વસુદેવને) જે વચનો કહ્યાં તેથી, અને ભગવાનનાં ઉપર વર્ણન કર્યું તેવાં સ્વરૂપનાં દર્શનથી તેમને સર્વ અર્થનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું હતું. તેથી અમારા આટલા ક્લેશથી પ્રકટ થએલા ભગવાને અમને દાસ્ય જ કેમ ન આપ્યું? એવી તેમને શંકા ન થાય તે માટે આમ કહેલું છે. આનો ભાવ એવો છે કે 'વર આપવાની ઇચ્છાથી' (શ્લોક.38) ભગવાન્ પ્રકટ થયા, એમ કહેલ હોવાથી તેમની ચોક્કસ ઇચ્છાથી જ ભગવાન્ પ્રકટ થયા. તેથી તેમણે માગેલ ન હોય તે ભગવાન્ પોતાની મેળે ન આપે. મોક્ષ તેમણે માગેલ ન હતો તેથી દાસ્યભાવરૂપ મોક્ષ આપ્યો નહિ એમ જણાવવા એ પ્રમાણે કહેલ છે.

'છતાં પરમકૃપાળુ ભગવાને દાસ્યભાવ કેમ ન આપ્યો?' એવી શંકા થાય તેનું નિવારણ પાછલ જ 'જે ભક્તિનો અંતરંગ લીલામાં જ અધિકાર છે...' વિગેરેથી કરેલું છે. આથી જ " 'વર આપવાની ઇચ્છાથી' વિગેરે વાક્યથી જ, જે માગેલ ન હોય તે આપવાનું ન હતું એમ સિદ્ધ થતાં, મોક્ષ તેમણે માગેલ ન હતો એમ સ્વત: સિદ્ધ હોવાથી, 'મોક્ષ ન માગ્યો' એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકાનો પણ નિરાસ થાય છે એમ જાણવું, કારણ કે મોક્ષ ન માગવાનું કારણ મોહ પણ જણાવેલ છે. એમ ન હોય તો 'મોહ જ કેમ ઉત્પન્ન કર્યો?' એવી શંકા રહે જ. (ટિ)

(ભગવાને) વર આપ્યો એ અર્થથી સિદ્ધ હોવાથી તે ન કહેતાં, ભગવાન્ (ત્યાંથી) પધારી ગયા ત્યારે આરંભમાં (સંસારમાંની) આસક્તિ દૂર કરવા માટે (તમે બેએ) ગ્રામ્ય ભોગો ભોગવ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગતે મયિ યુવાં લબ્ધ્વા વરં મત્સદૃશં સુતમ્॥
ગ્રામ્યાન્ ભોગાનભુઙ્ક્તાથાં યુવાં પ્રાપ્તમનોરથૌ॥40॥

હું ગયો ત્યારે તમે બેએ મારા જેવા પુત્રનો વર પ્રાપ્ત કરીને ગ્રામ્ય ભોગો ભોગવ્યા, (કારણ કે) તમો બેને (તમારો) મનોરથ પ્રાપ્ત થયો હતો. 40.

મારા જેવો પુત્ર વર તરીકે પ્રાપ્ત કરી, એટલે (મારા જેવો પુત્ર થશે) તેનો નિશ્ચય કરી, ગ્રામ્યભોગથી તેમાં (મારા જેવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં) વિઘ્ન થશે તેવી શંકા કર્યા વિના ગ્રામ્ય ભોગો ભોગવ્યા; કારણ કે 'તમો બેને (તમારો) મનોરથ પ્રાપ્ત થયો હતો' એવું જૂદું વાક્ય નિશ્ચિત થવાનું કારણ જણાવવા કહેલું છે. સંસ્કાર જાગ્રત થાય (આ વૃત્તાંતની સ્મૃતિ થાય), તેમાં (ભગવાનની) સંમતિ જણાવવા 'તમો બે' શબ્દ ફરીથી કહેલ છે. 40.

તમે બેએ તો ભ્રમથી1 જ (એવો) વર માગ્યો, છતાં પણ જે ન હોય તે અપાય નહિ, કૃત્રિમ (પુત્ર) સંભવતો નથી, (ભગવાન્) જો સર્વભાવથી પોતાનાં બે રૂપો કરે તો શ્રુતિનો વિરોધ થાય અને મર્યાદાનો ભંગ2 થાય; (વર) ન આપે તો પણ તેમ3 (મર્યાદાનો ભંગ) થાય. સમાનતા ભેદ સહન કરે તેવી હોવા છતાં તે બે (વસુદેવ અને દેવકીજી)નું તાત્પર્ય આકારમાં જ હોવાથી4 (હું પુત્ર થાઉં તેમાં) તાત્પર્યનો વિરોધ નહિ હોવાથી, વચન તાત્પર્ય જણાવનાર હોવાથી (અને) તે જીવનું વાક્ય હોવાથી, જેવું શ્રવણ કરેલ તેવાં વચનનું ઉલ્લંઘન કરીને હું જ (તમો બેનો) પુત્ર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અદૃષ્ટ્વાઽન્યતમં લોકે શીલૌદાર્યગુણૈ: સમમ્॥
અહં સુતો વામભવં પૃશ્નિગર્ભ ઇતિ સ્મૃત:॥41॥

શીલ, ઉદારતા અને ગુણોથી (મારી) સમાન બીજા કોઈને લોકમાં નહિ જોવાથી, 'પૃશ્નિગર્ભ' એમ ઓળખાએલો હું તમો બેનો પુત્ર થયો. 41.

જો કે મારા સિવાયના કેટલાક માયાએ સર્જેલા (હોવાનું) સંભવે છે તો પણ મારી સત્તા (હોવાપણું)ને લીધે જ તેઓની પણ સત્તા હોય છે તેથી, (મારાથી) સર્વ પ્રકારે જૂદાપણું (કોઈમાં) છે જ નહિ. જે નથી તે છે એમ સ્વીકારાતું નથી, તેથી 'લોકમાં (મારી સમાન બીજા કોઈને) નહિ જોવાથી, શબ્દો કહેલા છે. જો કે કૃત્રિમ5 (પુત્ર)માં પણ (મારી) સમાન રૂપ6 કરી શકાય તો પણ (મારા) પોતાના (ભગવાનના) અંત:કરણમાં રહેલા અલૌકિક7 શીલ ઉદારતા અને ગુણો (તેમાં) ઉત્પન્ન કરાય નહિ8. તેથી તેવા (ગુણો)વાળો9 અથવા (તેવા ગુણો) જેનામાં મુકવામાં આવ્યા હોય તેવો10 દેખાયો નહિ જ. તેથી 'હું તમો બેનો પુત્ર થયો.' (તમો) બંનેમાં અનુક્રમે11 પ્રકટ થયો, એવો અર્થ છે. 'તે એક પ્રકારે થાય છે, દશ પ્રકારે થાય છે' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે તે (ભગવાન્) તે પ્રમાણે (પ્રકટ)12 થાય તેમાં કાંઈપણ વિરોધ નથી. જન્મ જ મુખ્ય હોવાથી, 'પૃશ્નિગર્ભ' એવા તેના (પૃશ્નિના) નામથી જ લોકમાં પ્રસિદ્ધ (થએલી) કહેલી છે. 'ઓળખાએલો' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ જણાવેલ છે. 41.

1.ભગવાન્ જેવું બીજું કોઈ હોઈ શકે જ નહિ. છતાં બીજું કોઈ હશે એવું અજ્ઞાન એ ભ્રમ. (તેથી જ તેવો પુત્ર માગ્યો). (પ્ર)

2.'ઇશ્વર એક જ છે' એ મર્યાદાનો ભંગ થાય. (પ્ર)

3.'મને શરણે આવેલ કોઈ પુરુષ ફરી શોક કરવા યોગ્ય (રહેતો) નથી' એ મર્યાદાનો ભંગ થાય. (પ્ર)

4.'ભગવાન્ જેવો પુત્ર માગ્યો છતાં ભગવાન્ પોતે જ પુત્ર થયા. તેથી પણ મર્યાદાનો ભંગ તો થયો' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (ભગવાન્ જેવું બીજું કોઈ છે જ નહિ. જીવનું વાક્ય ભ્રમવાળું હતું. તેથી તેનું ઉલ્લંઘન કરી તે વાક્યના તાત્પર્ય પ્રમાણે ભગવાન્ પોતે જ પુત્ર થયા.) (પ્ર)

5.'કૃત્રિમમાં' એટલે (ભગવાનના) અંશોમાં.' (લે) 'કૃત્રિમ' એટલે (1)બનાવટી (2) દત્તક. પહેલો અર્થ અહિં જણાય છે.

6.ચાર ભુજાઓવાળું શ્યામરૂપ. (લે)
7.‘અલૌકિક’ એટલે ‘ભગવાન્ વિના બીજા કોઇમાં ન હોય તેવો.’ (લે)
8.કૃત્રિમ સત્ (અસ્તિત્વવાળું) નથી. તેથી તેવા કૃત્રિમમાં આવા ગુણો ઉત્પન્ન ન કરાય એવો અર્થ છે. (પ્ર)
9.જેટલા શીલ, ઉદારતા અને ગુણો ભગવાનમાં છે તેવા લૌકિક પણ ગુણોવાળું કોઈ નથી. (લે)
10.અલૌકિક તેવા ગુણો જેનામાં મૂકવામાં આવ્યા હોય તેવો પણ કોઈ નથી. ભગવાનની સમાન એટલે ભગવાનથી જૂદો હોવો જોઈએ. ભગવાનથી જૂદો કોઈ નહિ હોવાથી શોધતાં જડ્યો નહિ. તેથી ભગવાનના અંશોમાં તપાસ કરતાં તેમાં કોઈ શીલ, ઉદારતા તથા ગુણોથી ભગવાનના જેવો ન હતો. ભગવાનથી તદ્દન જૂદું તો સ્વરૂપ જ કોઈ છે નહિ તેથી જે નથી તેનામાં શીલ, ઉદારતા વિગેરે મૂકવા શક્ય જ નથી. એ પ્રમાણે અર્થ છે. (લે)
11.‘અનુક્રમે’ એટલે 10।16 તથા 10।18માં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે. (પ્ર)
12.‘(પ્રકટ) થાય’ એટલે ‘પુત્ર તરીકે (પ્રકટ) થાય.’ (પ્ર)

(તે બેએ) મોક્ષ માગેલ નહિ હોવાથી, ફરી (તેમનો) બીજો જન્મ થયો. તે જન્મમાં પણ તે બે તેનાં તે જ હોવાથી હું ફરીથી (તેમનો) પુત્ર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તયોર્વાં પુનરેવાહમદિત્યામાસ કશ્યપાત્॥
ઉપેન્દ્ર ઇતિ વિખ્યાતો વામનત્વાચ્ચ વામન:॥42॥

તે તમો બેમાં ફરીથી કશ્યપથી અદિતિમાં હું અવતર્યો. ‘ઉપેન્દ્ર’ એવા નામથી અને વામન હોવાથી ‘વામન’ નામથી પ્રખ્યાત થયો. 42.

તે જ તમો બેમાં ‘ફરીથી હું જ’1 મારા જેવો (બીજો કોઈ) નહિ જોવાથી, ફરીથી હું જ અવતર્યો. બીજા જન્મમાં તે બે અદિતિ અને કશ્યપ હતાં એમ ‘કશ્યપથી અદિતિમાં’ શબ્દોથી કહેલ છે. જો કે અહિં ‘અદિતિગર્ભ’ એવું (નામ) કહેવું જોઈએ, છતાં પણ ‘ઉપેન્દ્ર’ એવા (નામ)થી જ લોકમાં (હું) પ્રખ્યાત થયો. ‘વામન (ઠીંગણા) હોવાથી’ શબ્દથી બીજા નામથી પ્રસિદ્ધ થવાનું કારણ કહેલું છે. બીજા જન્મમાં ઉપેન્દ્ર અને વામન એવાં (ભગવાનનાં) બે નામો હતાં. 42.

1.‘ફરીથી હું જ’ શબ્દો પ્રથમ કહ્યા તે શ્લોકમાંના ઉતારેલા છે. ‘મારા જેવો (બીજો કોઈ) નહિ જોવાથી ફરીથી હું જ અવતર્યો’ એ તે શબ્દોનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તેથી એ શબ્દો બે વાર હોવા છતાં પુનરુક્તિ દોષ નથી. (લે)

ફરીથી તે બેનો ત્રીજો જન્મ થયો ત્યારે પણ હું જ પુત્ર થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તૃતીયેઽસ્મિન્ ભવેઽહં વૈ તેનૈવ વપુષા યુવામ્॥
જાતો ભૂયસ્તયોરેવ સત્યં મે વ્યાહૃતં સતિ॥43॥

આ ત્રીજા ભવમાં તે જ તમો બેથી તે જ શરીરથી હું ફરી અવતર્યો. મારું વચન સત્ય છે. હે સતિ! 43.

આ જે જોવામાં આવે છે તે ત્રીજો ભવ છે. આ(ભવ)માં પણ બે નામ1 મુખ્ય છે. ત્રીજા સ્થાનમાં2 ઘણાં (નામો છે3,) અને 'દેવકીનંદન' એ (નામ) મુખ્ય4 છે, તે આગળ5 કહેશું. પહેલાંના બે ભવમાં (ભગવાનનું)રૂપ જૂદું6 હતું. ત્રીજા જન્મમાં તો તે જ એટલે જે શરીરથી પ્રસન્ન થએલ (અને વર આપેલ) તે જ શરીરથી તે બેથી જ (હું) ફરી અવતર્યો. એ પ્રમાણે ત્રણવાર જન્મ લેવાનું કારણ 'મારું વચન સત્ય છે' શબ્દોથી કહેલ છે. વર (આપ્યા) પછી થએલા કોઈપણ જન્મમાં જો ભગવાન્ પુત્ર ન થાય તો (ભગવાનનું તે) વાક્ય અસત્ય થાય. પહેલાંનો દેહ તજેલ હોવાથી તે (દેહ)થી થએલ પુત્રપુત્ર ન થાય (કહેવાય), કારણ કે (પહેલાંના ભવમાં થએલ પુત્રને પુત્ર ગણવાનો) વ્યવહાર નથી, અને (તેમ માનવાનું) પ્રમાણ નથી. તેથી બીજો જન્મ થાય ત્યારે ફરીથી પુત્ર તરીકે થવું (અવતરવું) જોઈએ. ભવિષ્યમાં (ત્રીજા જન્મ પછી) તો (તે બેનો) જન્મ થવાનો નહિ હોવાથી, પુત્ર થવાનું (રહેતું) નથી. 'હે સતિ!' સંબોધન (દેવકીજીનું) સન્માન કરવા (યોજેલું છે.) તે જ પતિવ્રતા છે (ગણાય), કે જે કલ્પના આરંભમાં જે પતિને પ્રાપ્ત કરે તે (પતિ)ને જ કલ્પના અંત સુધી સર્વ જન્મોમાં પ્રાપ્ત કરે. 'જે પ્રથમ મરતી નથી, (પણ પતિ) મરતાં મરણ પામે' એમ તેના (પતિવ્રતાના) ધર્મો અને ઓળખવાનાં ચિહ્નો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે. (આ સંબોધનથી) તું (દેવકીજી) તેવી છો એમ (તેમનો) મોક્ષ થાય તે માટે જણાવે છે. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો તો મોક્ષ થતો નથી. તેથી સર્વ દોષો દૂર કરવા માટે 'હે સતિ!' એવું સંબોધન છેવટે કરેલ છે. 43.

1.શ્રીકૃષ્ણ અને વાસુદેવ એ બે મુખ્ય નામ છે, કારણ કે ગર્ગાચાર્ય આગળ નામ કહે છે ત્યાં આ બે નામ મુખ્ય કહેલાં છે. (પ્ર) 'રામ' અને 'કૃષ્ણ' એમ બે અવતારોનાં બે નામ મુખ્ય છે. (લે) પ્રકાશનો અર્થ વધારે સારો જણાય છે.
2.'ત્રીજા સ્થાનમાં' એટલે 'શ્રીકૃષ્ણ (અવતાર)માં.' શ્રીકૃષ્ણ જ મૂલરૂપ હોવાથી તેમને ત્રીજું સ્થાન કહેલ છે. તેમનું જ બીજું રૂપ રામ છે એવો ભાવ છે. (લે) રામને આ સાથે સંબંધ હોવાનું યોગ્ય જણાતું નથી.
3.'પહેલા અવતારમાં એક નામ તથા બીજામાં બે નામો હતાં તેથી ત્રીજામાં ત્રણ જોઈએ' એવી શંકા થાય તેથી આ કહે છે. (પ્ર)
4." 'કૃષ્' સત્તાના અર્થનો શબ્દ છે" શ્રુતિ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મનું નામ છે. બ્રહ્મવૈવર્ત-પુરાણમાં પણ 'કૃષ્ણ' શબ્દની એવી વ્યુત્પત્તિ છે. 'હે પરંતપ! નામોમાં શ્રીકૃષ્ણ એવું જે મુખ્ય નામ છે' એમ બીજાં પુરાણોમાં પણ છે. છતાં 'દેવકીનંદન' નામ મુખ્ય છે એમ કહ્યું તે અવતાર થયા પછીના નામમાં મુખ્ય છે એવાં ભાવાર્થથી કહેલ છે. (પ્ર)

બીજાં નામો બીજા અવતારોમાં પણ કહી શકાય, પરંતુ 'દેવકીનંદન' નામ આ અવતારમાંજ કહી શકાય તેવું હોવાથી તે મુખ્ય એટલે (ભગવાનને) તેમના અંશોથી જૂદા જણાવનારું છે. એવો અર્થ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી 'શ્રીકૃષ્ણ' નામ પણ મુખ્ય છે એમ જણાવ્યું છે. (લે)
5.'આગળ' એટલે આઠમા અધ્યાયમાં. (લે)
6.10।9માં વર્ણવેલ સ્વરૂપનાં પહેલાં બે ભવોમાં દર્શન કરાવ્યાં ન હતાં, એવો અર્થ છે. (લે)

એ પ્રમાણે પુત્ર થવાનું કારણ કહીને, તેવા રૂપથી પ્રકટ થવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એતદ્ વાં દર્શિતં રૂપં પ્રાગ્જન્મસ્મરણાય મે॥
નાન્યથા મદ્ભવં જ્ઞાનં મર્ત્યલિઙ્ગે ન જાયતે॥44॥

આ મારાં રૂપનું દર્શન પહેલાંના જન્મનું સ્મરણ કરાવવા તમારા માટે કરાવ્યું તેમ ન હોય તો મનુષ્યના ચિહ્નવાળામાં મારા ભવનું જ્ઞાન થાય નહિ. 44.

'વામ્' તમારા બેના માટે, આ પૂર્વે અનુભવેલાં (સ્વ)રૂપનું દર્શન કરાવ્યું. સંબંધીનું દર્શન થાય ત્યારે સંબંધીની સ્મૃતિ જાગ્રત થાય છે, તેના સંબંધવાળો ભુંસાઈ ગએલો સંસ્કાર પણ જાગ્રત (તાજો) થાય છે. (મારી) સન્નિધીથી સર્વજ્ઞપણું થતાં તો વૈરાગ્ય થાય1. (એમ થાય) તો સ્વતંત્ર ભક્તિના રસનો અનુભવ ન થાય. પણ રૂપથી સંસ્કાર જાગ્રત થતાં તો માત્ર તે સમય(નાં વૃત્તાંત)નું2 સ્મરણ થાય. પ્રત્યક્ષ કરતાં વાક્યથી જે જ્ઞાન થાય તે દુર્બલ હોવાથી3, કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા4 નથી. અથવા 'પ્રાગ્ જન્મનઃ' એટલે પહેલા જન્મનું જ સ્મરણ કરાવવા, 'આટલા (બધા) ક્લેશથી આ ભગવાન્ પુત્ર થયા' એવું (સ્મરણ કરાવવા), (રૂપનું દર્શન કરાવ્યું). ભગવાનનું માહાત્મ્ય માત્ર વાક્ય(વાણી)થી5 કહેવામાં આવે (અને રૂપનાં દર્શન કરાવવામાં ન આવે) તો તે (વાક્ય) શાસ્ત્રાર્થરૂપ થાય, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'તેમ ન હોય તો' એટલે રૂપનું દર્શન કરાવવામાં ન આવે (અને) માત્ર (પહેલાંનું વૃત્તાંત) કહેવામાં આવે તો 'મનુષ્યના ચિહ્નવાળા રૂપમાં અને મનુષ્યના શરીરમાં' 'આ સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે' એવું મારા ભવનું જ્ઞાન થાય નહિ; પરંતુ જો રૂપનું દર્શન કરાવવામાં આવે તો જે કહેવામાં આવે તે જ્ઞાન અનુભવથી આરૂઢ (દૃઢ) થાય છે. 44.

1.'ભગવાનની સન્નિધિથી સર્વજ્ઞપણું થવાથી લૌકિક સર્વ પ્રત્યક્ષ થતાં, પહેલાંના જન્મનો અલૌકિક વૃત્તાંત પણ પ્રત્યક્ષ થશે તેથી તેનું સ્મરણ કરાવવાનું પ્રયોજન શું?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. જેમ સન્નિધિથી સર્વજ્ઞપણું થાય તેમ વૈરાગ્ય પણ થાય. તેથી વૈરાગ્ય ન થાય તે માટે સર્વજ્ઞપણાને રોકી, આ બાલકના રૂપથી માત્ર પહેલાંના વૃત્તાંતનું જ સ્મરણ કરાવ્યું એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.માત્ર તે કાલના વૃત્તાંતનું સ્મરણ કરાવ્યું તેથી જ તે બેએ સ્તુતિ કરી, અને ભયને લીધે પ્રાર્થનાઓ કરી તેની સંગતિ થાય છે, તેમ ન હોય તો પ્રાર્થના કરવાના કારણરૂપ ભયની સંગતિ ન જ થાય. (પ્ર)

3.'ભગવાનનાં વચનથી તે ભગવાન્ છે એવું જ્ઞાન થાય એટલે સર્વજ્ઞપણું અને વૈરાગ્ય થવાનાં' એવી શંકા થાય, તેથી આમ કહેલ છે. (પ્ર)

4.ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મોહ અને જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી કાંઈ દોષ નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.'માત્ર વાક્યથી' એટલે 'લૌકિક રીતના બાલકના વાક્યથી.' શાસ્ત્ર અને અનુભવ બંને બંધ બેસતાં થાય તે માટે રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં એવો અર્થ છે. (પ્ર)

મોક્ષ માગેલ નહિ હોવા છતાં, હવે તો મોક્ષ થશે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યુવાં માં પુત્રભાવેન બ્રહ્મભાવેન ચાસકૃત॥

ચિન્તયન્તૌ કૃતસ્નેહૌ યાસ્યેથે મદ્ગતિં પરામ્॥45॥

તમો બે પુત્રભાવથી અને બ્રહ્મભાવથી વારંવાર મારું ચિંતન કરતાં અને (મારામાં) સ્નેહ કરતાં મારાં ઉત્તમ ધામને પ્રાપ્ત કરશો. 45.

પ્રમેયબલ (આ શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં) પ્રકટ કરેલું હોવાથી, શાસ્ત્ર (પ્રમેયબલથી) હલકું હોવાથી, સ્વતંત્ર સ્નેહને લીધે પુત્રભાવથી, અથવા શાસ્ત્રમાં (રાખવા) કહેલ સ્નેહને લીધે બ્રહ્મભાવથી-(બંને ભાવમાં સ્નેહનો) વિષય સરખો હોવાથી અને પ્રકાર અગત્યનો નહિ હોવાથી-હરકોઈ પ્રકારે મારામાં સ્નેહ કરતાં વ્યાપિવૈકુંઠ નામના મારા ઉત્તમ ધામને1 પ્રાપ્ત કરશો, કારણ કે (ભગવાનના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન (થયા) પછી (તેમનામાં) સુદૃઢ સર્વથી અધિક સ્નેહ બંને પ્રકારમાં તેનો તે જ રહેશે2. તેથી જ3 ભગવાન્ ગોપિકાઓ વિગેરેમાં પણ (ભગવાનના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરશે. તેમ ન હોય તો (ગોપિકા વિગેરેને) બોધ (આપવા)નો જે ભાગ છે તે વધારાનો થાય4 (ગણાય), કારણ કે ભક્તોના પ્રપંચનો અભાવ નિરોધ છે.5 તેથી જ6 (આની) પહેલાંના સ્કંધમાં ઉત્પત્તિ કહી, સ્વરૂપથી જ ભક્તોનું નિરૂપણ કરેલું છે. (ભગવાનમાં) પ્રેમ, (તેમનું) જ્ઞાન અને (તેમનામાં) નિરોધ જે પ્રકારથી જ થાય તે પ્રકાર અહિં (આ સ્કંધમાં) જ કહેવામાં આવશે.

અર્થથી જે પ્રાપ્ત થાય7 તે અહિં કહેલ નથી. તેથી 'મને ગોકુલ લઈ જાઓ, ત્યાં મને (રાખી) ત્યાં રહેલી કધયાને અહિં લાવો' એમ (ભગવાને) મુખથી કહ્યું નથી8. આટલું કહીને જ પછી શાંત રહ્યા એમ જાણવું.

આ વચનોથી ભગવાને વસુદેવ અને દેવકીજીને પોતાના અવતાર પહેલાં અને ત્યારપછી જે દુ:ખ થયું તેનું કારણ પણ કહેલું છે એમ જાણવું; કારણ કે 'મારી પાસેથી કામનાઓની ઇચ્છા રાખતાં' (શ્લોક 35) વાક્યથી (એમ જણાય છે કે) પહેલાં તેમણે તે (કામનાઓ પ્રાપ્ત કરવા) માટે જ ભગવાનની સેવા કરેલી, પરંતુ ભગવાન્ માટે કરેલી નહિ. તે (સેવા) ફલરહિત નહિ હોવાથી, હરિ પ્રકટ થતાં (તેમનું) સૌંદર્ય જોઈને તેમના જેવો પુત્ર માગ્યો, પરંતુ સ્નેહથી આર્તિ હોવાને લીધે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય ઇચ્છયું નહિ. તેથી જ 'મારા જેવા (પુત્ર)નો વર' (શ્લોક 40) વિગેરેથી પોતાના (ભગવાનના જેવા પુત્રની) પ્રાપ્તિ(નો વર) થયા પછી પણ ગ્રામ્યભોગ ભોગવ્યાનું જ કહેલ છે. આમ હોવાથી પોતાની સમાનતા બીજા(કોઈ)માં નહિ જોવાથી પ્રભુને પોતાને જ તે પ્રમાણે પ્રકટ થવાની જરુર પડી; કારણ કે જે મુક્તોને પણ પ્રાપ્ત થવું કઠણ તેવાં સ્વરૂપને નજીવાં કાર્ય માટે પ્રકટ થવાનું આવી પડ્યું. 'બીજા કોઈને નહિ જોવાથી' (શ્લોક 41) એ વાક્યથી પ્રભુએ આ જ અર્થ જણાવેલો છે. તેથી હમણાં પ્રભુનાં પ્રાકટ્યના કારણથી કંસે કરેલો (તેમનો) સંપૂર્ણ બંધ થએલ છે. પુત્રમાં (પુત્ર માટે) ઘણો આગ્રહ હોવાથી કીર્તિમાન વિગેરે પુત્રોનો નાશ પણ થયો. (પુત્રમાં પ્રભુના) સમાનપણાનો આગ્રહ હોવાથી (અને) સમાનપણું ગુણોથી સંભવતું હોવાથી, ગુણના જેટલી સંખ્યાના (છ) પુત્રોનું તેમ થયું (નાશ થયો). તે (તેવા આગ્રહ)નો દંડ હોય તેમ આ (પુત્રોનો નાશ) પ્રભુએ મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા કરાવ્યો. ભગવાન્ અદ્ભુતકર્મવાળા હોવાથી આ બેનું તે દુ:ખ (ભગવાનમાં) અતિશય સ્નેહનું કારણ થયું, કારણ કે જે અર્થ (પદાર્થ) દુ:ખથી પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં તે (સ્નેહ) આવશ્યક છે. 45.

1.વ્યાપિવૈકુંઠ તરીકે જે પ્રસિદ્ધ છે તેવું ધામ પ્રાપ્ત થશે એટલે નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થશે, એવો અર્થ છે. (લે)
2.વિહિત અને સ્વતંત્ર ભક્તિમાં પ્રકારનો ભેદ હોવા છતાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછી સુદૃઢ સ્નેહ બંનેમાં સમાન હોવાથી બંનેનું ફલ એક થશે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'તેથી જ' એટલે 'ગોપિકા વિગેરેનો સ્નેહ પણ ભક્તિરૂપ હોવાથી જ'. (પ્ર)
'જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે તેથી જ' (લે) લેખનો અર્થ વધારે સારો જણાય છે.
4.જો ભક્તિના અંગ તરીકે જ્ઞાન કહેવામાં ન આવે, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે કહેવામાં આવે તો, હરકોઈ પ્રકારથી માત્ર સ્નેહ થતાં નિરોધ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, આ સ્કંધમાં જે જ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવશે તેનું વર્ણન આ અર્થની (જ્ઞાનની) (નિરોધમાં) સંગતિ થતી નહિ હોવાથી, આ અધ્યાયમાં થવું જોઈએ નહિ અને તે જ્ઞાનનું વર્ણન વાક્યનું જૂદાપણું કરનારું થાય તેથી 'તે વધારાનો ભાગ થાય' એમ કહેલ છે. (ટિ)
5.'જ્ઞાનવર્ણનનો ભાગ વધારાનો કેમ થાય?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. ક્રિયારૂપ નિરોધ પ્રપંચને ભૂલી ભગવાનમાં આસક્તિ રાખવાથી થાય. નિરોધ કરાવનારી લીલાથી ભગવાનમાં આસક્તિ થાય તો પણ ભક્તોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ ભગવાનના માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી જ થાય. તેથી જ્ઞાનનો ભાગ પ્રયોજન વિનાનો નથી. (પ્ર)
6.ભક્તિમાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી જ નવમા સ્કંધમાં ઉત્પત્તિના પ્રકારથી ભાવવાળા ભક્તોનું સ્વરૂપથી નિરૂપણ કર્યું. પ્રેમ વિગેરેની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર આ સ્કંધમાં કહેશે, તેમ ન હોય તો આ સ્કંધની તે સ્કંધ સાથે સંગતિ ન થાય. તેથી જ્ઞાનનો અંશ વધારાનો નથી. (પ્ર)
7.ભગવાન્ ગોકુલ પધારે નહિ તો પાછલ 24મા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીના પ્રારંભમાં દેવકીજીની રક્ષણ માટેની વિગેરે ત્રણ પ્રાર્થનાઓ જણાવી છે તે કાર્ય થઈ શકે નહિ. તેથી ગોકુલ પધારવાનું અર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)
8.શ્લોક 47માં 'ભગવાને પ્રેરેલા' વિશેષણ વસુદેવનું કહેલ છે. તેથી ભગવાન્ પ્રાકૃત બાલક થયા પછી તેમણે વસુદેવના મનમાં એવી પ્રેરણા કરી, એવો અર્થ છે. (લે)

આવિર્ભાવે પુત્રતયા સાધનં તુ તપોઽભવત્॥
અગ્રે લીલારસપ્રાપ્તૌ સાધનં મૃગ્યમેવ હિ॥કા.25॥
ભક્તિમાર્ગીયમિત્યાત્મવિયોગમકરોદ્ધરિ:॥
તદા તુ સ્વત એવાસીદ્ ભગવદ્ભાવસન્તતિ:॥કા.26॥

(ભગવાન્) પુત્ર તરીકે પ્રકટ થયા તેનું સાધન તો તપ હતું. ભવિષ્યમાં લીલાના રસની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ભક્તિમાર્ગીય સાધન શોધવાનું રહ્યું. તેથી હરિએ પોતાનો (તેમને) વિયોગ કર્યો, (વિયોગ થયો) ત્યારે તો ભગવદ્ભાવની વૃદ્ધિ એની મેળે જ થઈ. કા.25-26.

એતાવન્તિ દિનાન્યાસન્નેવં કુર્વન્ ભવિષ્યતિ॥
એતાવન્માસિકશ્ચાસીદેવમેવં કરિષ્યતિ॥કા.27॥

આટલા દિવસો (પ્રભુ પ્રકટ થયાને) થયા. (પ્રભુ) આમ કરતા હશે. આટલા મહિનાના પ્રભુ થયા, (અને) આમઆમ કરશે. કા.27.

એતાવદ્ધાર્ષિકશ્ચાસીત્ તેન ચૈવંવિધા: શુભા:॥
લીલા: કુર્વન્ સાગ્રજ: શ્રીપ્રભુસ્તત્ર ભવિષ્યતિ॥કા.28॥

(પ્રભુ) આટલા વર્ષના થયા. તેથી શ્રીપ્રભુ મોટા ભાઈ સાથે આ પ્રકારની શુભ લીલા કરતા ત્યાં (રહેતા) હશે. કા.28.

કુશલ્યાસ્તે સાગ્રજો નુ કદા દ્રક્ષ્યામિ તાદૃશમ્॥
એવંવિધાનન્તભાવૈરત્યાર્ત્યા દર્શને તયો:॥કા.29॥
મિથસ્તથાલાપતશ્ચ સર્વથેન્દ્રિયવૃત્તય:॥
સર્વા હરિપરા આસન્ સ એવ સતતં હૃદિ॥કા.30॥
વિયોગતાપતપ્તેડભૂત્ તેનાસીજ્જીવનં તયો:॥
તેનૈકાદશ વર્ષાણિ તથા કુર્વન્ હરિર્બભૌ॥કા.31॥

મોટાભાઈ સાથે (પ્રભુ) ક્ષેમકુશલ હશે. તેવા (ક્ષેમકુશલ પ્રભુ)ને હું ક્યારે જોઈશ? એવા પ્રકારના અનંત ભાવોને લીધે1 (થએલી) તે બેની દર્શન માટેની ઘણી આર્તિથી અને1 તેવી એક બીજા સાથેની વાતચિતથી (તે બેની) ઇન્દ્રિયોની બધી વૃત્તિઓ સર્વ પ્રકારે હરિને પરાયણ થઈ. તે (હરિ) જ2 વિયોગના તાપથી તપેલાં (તેમનાં) હૃદયમાં સદા રહ્યા, તેથી તે બેનું જીવન રહ્યું (ટક્યું) તેથી3 અગીઆર વર્ષ સુધી તે પ્રમાણે (લીલા) કરતાં હરિ (ગોકુલમાં) રહ્યા. કા.29થી31.

'યુવાં મા' મિતિ વાક્યેન ચેમમેવ વરં દદૌ॥
અન્યથૈતાદૃશો ભાવો ન ભવત્યેવ કુત્રચિત્॥કા.32॥

'તમે બે મને' (શ્લોક 45) એ વાક્યથી (ભગવાને તે બેને) આ જ4 વર આપ્યો. તેમ ન હોય તો5 (ભગવાનમાં) આવો ભાવ કોઈનામાં પણ થાય નહિ. કા.32.

અતો માહાત્મ્યધીયુક્તસ્નેહોડભવદિતિ પ્રભુમ્॥
ચિરાત્ પ્રાપ્યાપિ પિતરૌ સસ્વજાતે ન શંકિતૌ॥કા.33॥

તેથી માહાત્મ્યના જ્ઞાન સાથે સ્નેહ થયો તેથી (ભગવાનને) ઘણા સમય પછી મળ્યા પછી પણ માતાપિતાએ ભયથી (તેમનું) આલિંગન ન કર્યું. કા.33.

એ પ્રમાણે કહીને (ભગવાને) બીજું રૂપ ધારણ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

ઇત્યુક્ત્વાસીદ્ધરિસ્તૂષ્ણીં ભગવાનાત્મમાયયા॥
પિત્રો: સમ્પશ્યતો: સદ્યો બભૂવ પ્રાકૃત: શિશુ:॥46॥

એ પ્રમાણે કહીને હરિ શાંત રહ્યા. માતાપિતાના સારી રીતે દેખતાં ભગવાન્ પોતાની માયાથી તે જ ક્ષણે પ્રાકૃત બાલક થયા. 46.

(ભગવાન્) શાંત રહ્યા એ કહ્યા વિના પણ સિદ્ધ (સમજાય તેવું) હોવા છતાં, (ભગવાને) રૂપની પેઠે જ્ઞાનનો પણ તિરોભાવ કર્યો એમ જણાવવા (કહેલ છે), એટલે જેમ ભગવાને પ્રાકૃત રૂપ ધારણ કર્યું તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃત જ્ઞાન6 સ્વીકાર્યું. તે પ્રમાણે થવાથી બીજું રૂપ સારી રીતે ધારણ કરી શકાય.

'એ પ્રમાણે પોતાના (સ્વરૂપ)થી વિરુદ્ધ7 ધર્મનો ભગવાને કેમ સ્વીકાર કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિ' શબ્દ યોજેલ છે. (વિરુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો), કારણ કે તે (ભગવાન્) સર્વનાં દુ:ખ હરનાર8 છે.

‘(ભગવાન્) સ્વરૂપને પણ બદલી નાખશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભગવાન્’ શબ્દ યોજેલ છે.

‘(ભગવાને પ્રાકૃત રૂપ અને જ્ઞાન સ્વીકાર્યાં) ત્યારે રૂપનું કાર્ય9 અને જ્ઞાનનું કાર્ય10 પણ પ્રકટ થતાં નહિ હોય’ એવી શંકા થાય; તેથી ‘પોતાની11 માયાથી’ શબ્દ યોજેલ છે. પોતાના જ સર્વ થવાના સામર્થ્યથી11 (ભગવાને) તેમ કર્યું. તેથી જેમ ગીતાનો ઉપદેશ આપતી વખતે અને ભીષ્મની મુક્તિના પ્રસંગમાં (બન્યું તેમ), જ્યારે તેનું કાર્ય આવી પડશે ત્યારે તે જ પ્રમાણે (તે) પ્રકટ કરશે. બીજા પ્રસંગોએ તો માતાની પ્રાર્થનાને લીધે બીજા (રૂપનાં જ) દર્શન કરાવશે એવો ભાવ છે.

જ્યારે (ભગવાન્) શાંત રહ્યા ત્યારે જ ‘સદ્યઃ’ તે જ ક્ષણે પ્રાકૃત12 બાલક થયા, નાલ વધેર્યા વિનાના (બાલક થઈ) રહ્યા. નટો બીજું રૂપ ધારણ કરે ત્યારે જોનારાઓની ગેરહાજરીની આવશ્યકતા રહે છે, પરંતુ અહિં તેની જરુર નથી; એમ ‘માતાપિતાના સારી રીતે દેખતાં’ શબ્દોથી કહેલ છે. માતાની લૌકિક જ્ઞાનમાં નિપુણતા13 હોય છે, પિતાની પરમાર્થ જ્ઞાનમાં નિપુણતા13 હોય છે. તે બંને (નિપુણતા) હતી જ, (પણ) ભગવાનના સામર્થ્યને13 રોકનારી ન હતી. 46.

1-1.આવા ભાવોને લીધે ઘણી આર્તિ થવાથી, વસુદેવ અને દેવકીજીને વિયોગદશામાં પણ ભગવાનનાં દર્શન થતાં હોવાથી, તેમની એકબીજા સાથેની વાતચિતથી અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી સૂચવેલ (અંત:કરણની) અંદર રહેલા ભગવાનના પ્રભાવથી, તેમની અગીઆરે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ભગવાનને પરાયણ થઈ, એવો અર્થ છે. ઘણીવાર આર્તિ થતાં ભગવાનનું દર્શન થાય એ નિબંધમાં 82મા અધ્યાયના વિવરણમાં દર્શાવેલ છે. (લે)
2.એવી આર્તિ હોવા છતાં જીવન ટકી રહેવાનું કારણ આથી જણાવેલું છે, ભગવાનનું દર્શન તેમને કોઈકવાર થતું, પરંતુ ભગવાનની તેમનાં હૃદયમાં સ્થિતિ સદા રહેતી એવો અર્થ છે. (લે)
3.‘તેથી’ એટલે ‘ઇન્દ્રિયો અગીઆર હોવાથી.’ ભગવાન્ અગીઆર વર્ષ સુધી તેમની ઇન્દ્રિયોને પોતાને પરાયણ કરતા ગોકુલમાં રહ્યા, એમ સંખ્યા 11 વર્ષ રહેવાનું તાત્પર્ય કહેલ છે. (લે)
4.સ્નેહ વિના વ્યાપિવૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, સ્નેહ હોય તો જ તે પ્રાપ્ત થાય, (તેથી) ભગવાને સ્નેહનું જ દાન કર્યું એવો આ શ્લોકનો અર્થ છે. તેથી ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દ યોજેલો છે. તેથી જ આ શ્લોકના આભાસમાં ‘મોક્ષ થયો’ એમ કહેલ છે. ત્યાં ‘સ્નેહના દાનને લીધે’ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)
5.‘એમ ન હોય તો’ એટલે ‘(ભગવાને) સ્નેહનું દાન કર્યું ન હોય તો.’ (લે)
6.‘પ્રાકૃત જ્ઞાન સ્વીકાર્યું’ એટલે ‘આ બાલક પ્રાકૃત છે’ એવા જ્ઞાનના વિષય થયા. પ્રાકૃત તરીકે જણાયા.
7.પ્રાકૃત તરીકે જણાવું તે ભગવાનના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ ધર્મ છે. ‘તે ધર્મનો ભગવાને કેમ સ્વીકાર કર્યો ?’ એવી શંકા છે. (લે)

8.શ્લોક 30માં દેવકીજીએ જે પ્રાર્થના કરી તેથી એ પ્રમાણે બીજું રૂપ ધારણ કર્યું એવો ભાવ છે. (લે)
9.'રૂપનું કાર્ય' એટલે પ્રાકૃત રૂપનું કાર્ય, સ્વતંત્ર ભક્તિના રસનો અનુભવ કરાવવો તે. (પ્ર) ભીષ્મની પ્રપત્તિ. (લે)
10.'જ્ઞાનનું કાર્ય' એટલે પ્રાકૃત જ્ઞાનનું કાર્ય, અસુરોને મોહ કરાવવો તે. (પ્ર) 'જ્ઞાન' એટલે વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરાવી જેમનું અલૌકિક તરીકે જ્ઞાન કરાવ્યું છે તેમને વિષે અર્જુનની પ્રપત્તિ. (લે)
11-11.અહિં 'આત્મ' 'પોતાની' શબ્દ યોજવાનું પ્રયોજન નીચે પ્રમાણે છે:

જેમ આત્મા વિકાર વિનાનો, નિત્ય, શુદ્ધ અને સદ્રૂપ છે તેમ આ માયા પણ તે ગુણોવાળી છે. તેથી જ તે તેવા ગુણવાળી લીલાને સિદ્ધ કરાવે છે, પરંતુ અસત્ પદાર્થો દેખાડતી નથી. જેમ સંસારના કારણરૂપ માયા જીવને સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવી, પ્રપંચના વિષયમાં તેની આસક્તિ કરાવે છે, તેમ આ માયા પણ ભક્તોને તેમના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ કરાવી, ભગવાનમાં તેમની આસક્તિ કરાવે છે. આટલો ધર્મ સમાન હોવાથી આને માટે પણ 'માયા' શબ્દ યોજાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો જેમ લીલામાં ઉપયોગી બીજા પદાર્થો જેવા કે ગોપીઓ ગોપો વિગેરે આનંદરૂપ છે, તેમ આ (માયા) પણ આનંદરૂપ છે તેમ જણાવવા 'આત્મ' 'પોતાની' પદ યોજેલ છે. તેમ ન હોય તો પુરુષોત્તમના અર્થવાળા 'ભગવાન્' શબ્દ પછી તરત જ 'માયા' શબ્દ કહેલ હોવાથી જ, તે માયા ભગવાનની જ છે એમ થતું હોવાથી 'આત્મ' 'પોતાની' શબ્દ વ્યર્થ થઈ જાય. તેથી બ્રહ્મસૂત્ર 3।28 પ્રમાણે આ માયા ભગવદ્રૂપ હોવાથી, અહિં કર્મધારય સમાસ પણ કરવાનો છે એમ જાણવું. ('આત્મા એવ માયા=આત્મમાયા' એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ થાય. એવો અર્થ થતાં ભગવાન જ માયા છે એમ થાય).

વળી આ ('આત્મમાયયા') પદનો સર્વત્ર સંબંધ લેવાનો છે.

(1)કારણ કે અહિં લીલા કરવા માટે ભગવાને વસુદેવ અને દેવકીજીને પિતા અને માતા તરીકે સ્વીકાર્યાં છે, તેથી ભગવાનની શક્તિથી જ તેઓનો પિતા તથા માતા તરીકે આવિર્ભાવ થયો છે. તેમ ન હોય તો નિષેકથી ભગવાનની ઉત્પત્તિ થએલી નહિ હોવાથી, તેમને પિતા અને માતા કહી શકાય નહિ. આ જ અર્થ 'પોતાની માયાથી પિતા અને માતા (બનેલા)' શબ્દોથી કહેલો છે.

(2)" 'તમો બેને આ રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં' (શ્લોક 44) વાક્ય પ્રમાણે પહેલાંના રૂપનાં દર્શન સંબંધી (દર્શન કરાવવાની) જ ભગવાનની ઇચ્છા કહેલી હોવાથી, અને 'મનુષ્યના ચિહ્નવાળામાં મારા ભવનું જ્ઞાન થાય નહિ' એમ ત્યાં કહેલ હોવાથી (ભગવાન્ સિવાય) બીજા કોઈથી એવાં દર્શન કરાવી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, આવાં રૂપનાં દર્શન આ બેને કેમ થયાં?" એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની માયાથી સારી રીતે દેખતાં' શબ્દો યોજેલ છે, આથી એમ સૂચવ્યું છે કે ચક્ષુના સામર્થ્યથી ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી. જે ચાલતાં વિષયના કાર્યમાં ઘણું ઉપયોગી હોય તે 'સારી રીતે' થએલ કહેવાય. તેથી પહેલાં વસુદેવ અને દેવકીજી જેમને ઇશ્વર જાણતાં હતાં તેમનાં (તેઓને) લીલામાં ઉપયોગી માયાથી જે દર્શન થયાં, તે 'સારી રીતે' દર્શન થયાં. પોતાના પુત્ર તરીકે દર્શન થયાં (તે પણ 'સારી રીતે' દર્શન

થયાં) એમ જાણવું; કારણ કે તેવી જ રીતે લીલા ભવિષ્યમાં કરવાની છે અને 'માતાપિતા' શબ્દ પણ યોજેલ છે. અથવા (ભગવાનના વિષે) લૌકિક ભાવ હોય ત્યારે જ લીલા થઈ શકે તેથી, લીલામાં ઉપયોગી માયાને દર્શન કરાવનારી કહી તેથી, માતાપિતા કહ્યા તેથી, 'આ મારા પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન તેમને થયું જ. તેવું જ માત્ર જ્ઞાન થયું એમ નહિ, પરંતુ 'આ ઇશ્વર છે તે અમારા પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન થયું. એટલે તે જ સારી રીતે જ્ઞાન ('દેખતાં' શબ્દથી જણાવેલ) થયું. 'તમો બે પુત્રભાવથી અને બ્રહ્મભાવથી મારું (વારંવાર ચિંતન કરતાં)' (શ્લોક 45) એ ભગવાનના વાક્યથી અથવા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માયાએ જેવાં દર્શન કરાવ્યાં તેથી વિરુદ્ધ ન જોવું. એ જ 'સારી રીતે જોવું (દેખતાં)' છે. વળી બ્રહ્મભાવ લીલાનો વિરોધી હોવાથી, બ્રહ્મભાવ વિનાનાં અમારાથી ઉત્પન્ન થયાં એવું જે જ્ઞાન, તે જ 'સારી રીતે દેખવું' છે. આમ હોવાથી, 'માયાથી જ્યારે તે બે જોતાં હતાં ત્યારે (ભગવાન્) પ્રાકૃત બાલક થયા' એ પ્રમાણે તેમના જોવાનો પ્રકાર કહેલો છે.

વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ છ ગુણોવાળા, પરમકાષ્ઠાવાળા શુદ્ધબ્રહ્મરૂપ જે બાલ એટલે બાલરૂપ (હતા). તેમણે 'સદ્ય:' તે જ ક્ષણે 'આસીત્' દર્શન દીધાં અથવા પ્રગટ થયા, એવી (વાક્યની) યોજના છે. 1।।માં ત્યાં વ્યાસજીના પુત્ર 'અભવત્' 'પ્રકટ થયા' વાક્યમાં 'અભવત્' શબ્દ 'પ્રકટ થયા' અર્થમાં યોજાએલ છે, પણ 'ઉત્પન્ન થયા' એવો તેનો અર્થ નથી. તેમ અહિં 'આસીત્' શબ્દ 'ઉત્પન્ન થયા' અર્થમાં યોજાયો નથી, એવો અર્થ છે. કારણ કે બાલક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે રડે છે અને રડવાથી દ્વારપાલો જાગી જાય; તેથી (ભગવાન્) શાંત રહ્યા. ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં, તે અલૌકિક છે એવું જ્ઞાન નહિ રહેવાથી, અલૌકિક અંશ પરોક્ષ (જણાયા વિનાનો) જ હોવાથી, ('બભૂવ' પદમાં) પરોક્ષભૂતકાલનો પ્રયોગ કરેલો છે.

વળી અહિં તેતે ક્ષણના સંબંધવાળી કહેલી બધીએ લીલા શુદ્ધબ્રહ્મના ધર્મરૂપ અલૌકિક જ અને નિત્ય છે. તેથી 10।11માં વર્ણવેલા સ્વરૂપ પેઠે નાલ વિગેરેવાળું બાલરૂપ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ હોવાથી, જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તે અલૌકિક હોવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી. 10। 11માં વર્ણવેલ સ્વરૂપ જ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે એમ શુકે 10।13માં જણાવેલું હોવાથી, અહિં પણ 'આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નથી' એવી કોઈ શંકા રહેતી નથી. (ભક્તોના) નિરોધ માટે (ભગવાન્) લીલા કરતા હોવાથી, જેમ કરવાથી નિરોધ સંભવે તે પ્રમાણે જ ભગવાન્ લીલા કરે છે. તેથી લીલામાં ભગવાન્ પ્રાકૃતનું અનુકરણ કરે તેથી કાંઈ ન્યૂનતા થતી નથી; પણ તેથી ઉલટું ભગવાન્ ભક્તો માટે તેમ પણ કરે છે. તેથી તેવી લીલાથી ભગવાનનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય જણાય છે. આ બધું હૃદયમાં રાખીને જ 'પોતાના સર્વ થવાના સામર્થ્યથી (ભગવાને) તેમ કર્યું' એમ કહેલું છે એમ જાણવું. તેથી જ 'જેમ પ્રાકૃતને બાંધે તેમ બાંધ્યા' એવું દૃષ્ટાંત 10। 14માં આપેલું છે. (ટિ)

12.અથવા 4।92 'શેષે' સુત્ર પ્રમાણે 'અણ્' પ્રત્યય જેને અંતે છે તેવો 'પ્રકૃતિ:' શબ્દ અહીં યોજેલ છે. તેથી જેમ ચક્ષુથી જેનું ગ્રહણ થાય તે રૂપ 'ચાક્ષુષ' એવા શબ્દો થાય છે, તેમ 'પ્રકૃત્યા ગ્રાહ્ય:' પ્રકૃતિથી જેનું ગ્રહણ થાય તે 'પ્રાકૃત' એવો અર્થ થાય છે. લૌકિક અને અલૌકિક એવા ભેદથી, જીવો બે પ્રકારના છે. તેમની પ્રકૃતિ પણ તેવા બે પ્રકારની છે. તેથી 10।। શ્લોકમાં કહેલી રીત પ્રમાણે જેઓ અલૌકિક પ્રકૃતિવાળા છે તે ભગવાનને અલૌકિક

જાણે છે અને લૌકિક પ્રકૃતિવાળા લૌકિક જાણે છે એવા, પણ વાસ્તવિક રીતે તો અલૌકિક જ બાલ પ્રકટ થયા એવો અર્થ થાય છે. અહિં (આવો અર્થ કરીએ ત્યાં) લૌકિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી જ્ઞાન લૌકિક છે, અને તેવાં જ્ઞાનવાળા લૌકિક (પુરુષ) છે. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અલૌકિક છે, અને તેવાં જ્ઞાનવાળા અલૌકિક (પ્રકૃતિવાળા) છે, એમ કહેવાય છે. તેથી નંદ વિગેરેને (ભગવાન્) લૌકિક છે એવું ભાન હોવા છતાં (ભગવાનની) લીલા અલૌકિક હોવાથી, અને તેમનું જ્ઞાન વિગેરે તે લીલામાં આવેલ હોવાથી લૌકિક નથી. નંદ વિગેરેનું 'આ મારા પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન શાસ્ત્ર પાછલથી જણાવે છે, પરંતુ ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે તેને લૌકિક કહેલું છે. આટલાથી કાંઈ ન્યૂનતા અહિં થતી નથી, (કારણ કે) તે લીલા હોવાથી અલૌકિક છે એમ કહેલું છે.

અથવા જેમ 1।40માં 'પ્રકૃતિ' શબ્દ ભીષ્મે ભગવાનના સ્વરૂપના અર્થમાં યોજ્યો છે, તેમ અહિં પણ તે શબ્દ તે અર્થમાં યોજાએલો છે. એટલે પહેલાંની પેઠે 'પ્રકૃતિથી' એટલે ભગવાનના સ્વરૂપથી જ જેનું ગ્રહણ થાય તે પ્રાકૃત, એવો અર્થ છે. 'તેને સૂર્ય પ્રકાશતો નથી' વિગેરે શ્રુતિઓ, તથા 'વેદોથી... મારું દર્શન થતું નથી' (ગીતા.11।) વિગેરે સ્મૃતિઓ, ભગવાનનાં દર્શન બીજા કોઈ સાધનથી થતાં નથી એમ કહે છે, અને 'આ આત્માની પ્રવચનથી પ્રાપ્તિ થતી નથી' શ્રુતિ બીજા સાધનથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહી, 'જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે' વિગેરેથી, ભગવાનથી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે. તેથી આવા શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ બાલક પ્રકટ થયા એવો અર્થ છે. (ટિ)

13-13-13.માતાપિતાના દેખતાં જ એ પ્રમાણે બીજું રૂપ ધારણ કરવાની યોગ્યતા અહિં જણાવેલી છે. 'સામર્થ્યને' એટલે 'સામર્થ્ય પ્રકટ કરવું તેને' એવો અર્થ છે. અહિં ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:

આ (અલૌકિક) રૂપથી જ આ જ સમયે કંસને હણી સર્વનું સમાધાન કરવાનું (દુ:ખ હરવાનું) સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવા છતાં, ભગવાને (તેમ નહિ કરતાં) જે બીજું રૂપ ધારણ કર્યું તેનું કારણ પાછલ 29મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દેવકીજીનો લૌકિક રીતનો ભગવાનમાં અતિશય સ્નેહ જ છે. આ સ્નેહને લીધે ભગવાન્ જો કંસની સામા માત્ર (યુદ્ધ માટે) ઉભા રહે, તો તેટલાથી જ દેવકીજીના પ્રાણ જતા રહે. વળી લોકો દ્વેષ કરે એવા ભયથી દેવકીજીએ ભગવાનને અલૌકિક રૂપ છૂપાવવાની પ્રાર્થના કરી, તેથી પણ લૌકિક રીતથી જ તેમનો ભગવાનમાં ઘણો સ્નેહ જણાય છે. વસુદેવને ભગવાનના માહાત્મ્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી તેમના સંબંધમાં એવી શંકા રહેતી ન હોવા છતાં, આ અલૌકિક રૂપથી જ ભગવાન્ જો હમણાં જ કંસને હણે તો ભક્તોનું દુ:ખ દૂર થતાં, ભગવાનને (ભૂતલ પર) રહેવાનું પ્રયોજન નહિ રહેવાથી, આપણને જો ફરી તેમનું દર્શન નહિ થાય તો આપણા પ્રાણ પણ રહેશે નહિ એવા અભિપ્રાયથી, તેમણે કંસ સંબંધી વૃત્તાંત (શ્લોક 22માં) ભગવાનને જણાવ્યો. તેથી આ અલૌકિક રૂપ છૂપાવવું અને હમણાં બીજે પધારવું એવો વસુદેવનો પણ અભિપ્રાય હતો એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો ભગવાનના માહાત્મ્યનું તેમને જ્ઞાન હોવાથી, ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે એમ પણ તે જાણતા હતા. તેથી કંસ સંબંધી વૃત્તાંત વસુદેવ ભગવાનને જણાવત નહિ. તેથી ભગવાને બીજું રૂપ તેઓના દેખતાં ધારણ કર્યું એમ કહ્યું

તેથી, તેમનું ઉપર જણાવેલું (લૌકિક અને અલૌકિક) જ્ઞાન (ભગવાને બીજું પ્રાકૃત રૂપ ધારણ કરવાનું) કારણ હતું એમ સૂચવેલું છે. તેથી ભગવાને તેમના દેખતાં જ બીજું રૂપ ધારણ કર્યું એ યોગ્ય જ છે. (ટિ)

એ પ્રમાણે બીજું રૂપ ધારણ કરીને ત્યાં (મથુરામાં કારાગૃહમાં) રહેવાનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, (ભગવાન્) પોતે (બીજે સ્થલે) પધારે તો બીજું રૂપ ધારણ કરવાનું નકામું થાય તેથી, અને તેમને (વસુદેવને) (ભગવાનને ક્યાં લઈ જવા વિગેરેનું) જ્ઞાન નહિ હોવાથી કાંઈ પણ શંકા રહે નહિ તે માટે તેમને બોધ કરીને1 (ક્યાં લઈ જવા વિગેરેની સમજણ આપીને) તેમની મારફત (ભગવાન્) પોતે ગોકુલ પધાર્યા2 એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदित: सुतं समादाय स सूतिकागृहात्॥
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाऽजनि नन्दजायया॥47॥

ત્યાર પછી જ્યારે ભગવાને પ્રેરેલા તે શૌરિએ પુત્રને સારી રીતે લઈ સૂવાવડીના મકાનમાંથી બહાર જવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે નંદની પત્નીથી જે યોગમાયા અજા (છે) તે જન્મી. 47.

(ભગવાન્) પ્રાકૃત (બાલક) થયા ત્યાર પછી3 અને (‘ચ’) ‘અને’ શબ્દથી (સૂચવેલ છે કે વસુદેવને પોતાને ગોકુલ લઈ જવાની) આજ્ઞા કર્યા4 પછી, ભગવાનને ‘સારી રીતે લઈ’ એટલે ઉત્તમ પાત્ર લઈ તેમાં વસ્ત્ર પાથરી તેના ઉપર ભગવાનને પધરાવી5 જ્યારે તે શૌરિએ સૂવાવડીના મકાનમાંથી બહાર જવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તે સમયે નંદની પત્નીથી યોગમાયા ‘અજનિ’ જન્મી. (વસુદેવને ગોકુલ) જવામાં ભય ન હતો એમ જણાવવા ‘શૌરિ’ શબ્દ યોજેલ છે. (તેમને) ભગવાનના વચનમાં6 વિશ્વાસ હતો, એમ જણાવવા ‘સ:’ ‘તે’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘પુત્રને’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે પ્રાકૃત(પુરુષ)ની પેઠે તેમની (વસુદેવની) પણ ‘(આ મારા) પુત્ર છે’ એવી બુદ્ધિ થઈ. ‘સૂવાવડીના મકાનમાંથી’ શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) તે મકાનમાં પણ પ્રસવ(થયા)ના ધર્મો જણાયા, અને દેવકીજી પણ સૂવાવડાં થયાં. સાધારણ મોહને દૂર કરનારું સાધારણ જ્ઞાન હોવાથી7 (વસુદેવ) સ્વતંત્ર રીતે (ગોકુલ) ગયા અને બારણાં ખુલ્યાં7.

આત્માની પેઠે દેહનું પણ વિસ્મરણ8 જે પ્રકારે થાય તે માટે તે જ સમયે યોગમાયા જન્મી. જો તે ભગવાન્ (પ્રકટ થયા તે) સમયે જ જન્મી હોત તો દેવકીજી અને વસુદેવને પણ નિદ્રા આવત9. આથી10 એમ જણાય છે કે એક મુહૂર્ત પછી તે જન્મી11; અને તે નવમીના સમયે12 જન્મી. રોહિણી તો (બંનેના જન્મમાં) સમાન હતી13. તેથી રોહિણીનો કૃતિકા સાથે વેધ હોય તેમાં દોષ નથી. પરંતુ સપ્તમીનો વેધ હોય ત્યારે તો દોષ થાય જ14. પુત્રઉત્સવ15 વિગેરે શુદ્ધ નવમીમાં જ થયાં16, તેથી શુદ્ધ અષ્ટમી ન હોય ત્યારે નવમીના દિવસે જ ઉપવાસ કરવો17.

ભગવાન્ જ્યાં સુધી અંદર રહેલાં હોય ત્યાં સુધી માયાની ઉત્પત્તિ થાય નહિ18 તેથી (વસુદેવે ભગવાનને લઈને) જ્યારે બહાર જવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે જ (યોગમાયા) જન્મી, એમ કહેલું છે; કારણ કે તે માયા યોગ (કરવા) માટે જ છે, એટલે ભગવાનના કાર્યનો19 ઉપાય કરવા માટે જ લોકોને મોહ કરે છે. માયાને સ્વતંત્ર જ્ઞાન હતું એવો મત ખોટો છે એમ

જણાવવા ‘નંદની પત્નીથી તે જન્મી’ એમ કહેલું છે, પરંતુ ભગવાનની પેઠે તે પોતાની મેળે પ્રકટ થઈ ન હતી. 47.

1.‘મને (ગોકુલ) લઈ જાઓ, કધયાને લાવો’ એવો મનથી બોધ કરીને. (લે)
2.વસુદેવને ભગવાને પ્રેરેલા. તેથી કાર્ય કરનાર મુખ્ય ભગવાન જ છે; તેથી જ સ્વતંત્ર રીતે જાય છે એવો ભાવ છે. ભગવાન્ પોતે ગોકુલ (વસુદેવ દ્વારા) પધાર્યા એમ કહ્યું, એટલે 51મા શ્લોકના આરંભ સુધીનો અર્થ થયો. માત્ર વસુદેવ (કારાગૃહ) બહાર ગયા અને માયાનો જન્મ થયો એટલો જ વૃત્તાંત બાકી રહ્યો, તે આ શ્લોકમાં કહે છે. (લે)
3.નંદના ઘેર ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તે પછીની જ ક્ષણે માયાનો જન્મ થયો. તેમ ન થયું હોય (માયાનો જન્મ વધારે સમય પછી થયો હોય) તો નંદના ઘેર પણ ભગવાનના (સર્વને) દર્શન થાત. તેથી ‘પછી’ શબ્દનો અર્થ ‘અમુક સમય પછી’ એવો નથી એમ જણાવવા, ભગવાન્ પ્રાકૃત (બાલક) થયા પછી’ એમ કહેલ છે. ભગવાન્ પ્રાકૃત બાલક થયા તે જ સમયે નંદના ઘેર પ્રાકટ્ય થએલું એમ આ અધ્યાયના 53મા શ્લોકથી જણાય છે. યશોદાને તે સમયે માત્ર જન્મ થયાનું સામાન્ય ભાન થયું, તે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયાની પછીની ક્ષણે એટલે માયાનો જન્મ થવાની ક્ષણે થયું. પુત્ર જન્મ્યો કે પુત્રી એવું જ્ઞાન તો તે પછીની ક્ષણે (માયાના જન્મની પછીની ક્ષણે) થાય, પરંતુ તે જ સમયે માયાનું કાર્ય (ભગવાનનું દર્શન ન થવા દેવું તે) થયું. તેથી વ્રજમાં (કોઈને) ભગવાનનું દર્શન થયું નહિ. મથુરામાં તો એક મુહૂર્ત સુધી વસુદેવ અને દેવકીજીને દર્શન થવાથી, તે દર્શનના પ્રભાવથી જ માયા પોતાનું કાર્ય કરી શકી નહિ એવો ભાવ છે. (લે)
4.શ્લોક 45માં ‘ચિંતન કરવાનું કહ્યું’ એટલે ‘એવા ચિંતનથી તમને લીલાના રસનો અનુભવ થશે એમ જણાવ્યું ત્યાર પછી’ એવો અર્થ છે. ભગવાન્ પ્રાકૃત થયા, અને તેમણે એવી આજ્ઞા કરી તે ભગવાનને વસુદેવે લઈ જવાનું કારણ હતું એમ જણાવવા, વસુદેવ ત્યાર પછી લઈ જાય છે એમ કહ્યું; પરંતુ અમુક સમય થઈ ગયા પછી વસુદેવ લઈ ગયા એમ સૂચવવા એ શબ્દ કહેલ નથી, એવો ભાવ છે. (લે)
5.‘સમાદાય’ શબ્દમાં ‘સમ્’ ‘સારી રીતે’ ઉપસર્ગ છે, તેનો આ અર્થ કહેલો છે. (લે)
6.શ્લોક 45માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચિંતન કરવાથી જ લીલારસનો અનુભવ થશે એવા ભગવાનના વચનમાં. (લે)
7-7.‘સર્વને મોહ (ઉત્પન્ન) કરવાના સ્વભાવવાળી માયા ઉત્પન્ન થઈ તો પછી વસુદેવને મોહ કેમ ન થયો?’ એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ કરવા ‘ભગવાને પ્રેરેલા’ શબ્દનું તાત્પર્ય આ વાક્યથી કહેલું છે. ભગવાને પોતાને ગોકુલ લઈ જવા, અને ત્યાંથી કધયાને લઈ આવવા વસુદેવને પ્રેરણા કરેલી. તેથી એટલાં કાર્ય માટે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ તેમનામાં રહી. તેથી યોગમાયાએ ઉત્પન્ન કરેલ સર્વના સાધારણ મોહને દૂર કરનાર એવું જ્ઞાન વસુદેવમાં હોવાથી, તેમને મોહ ન થયો, એવો અર્થ છે. જેમ બીજો કોઈ ચોરીછુપીથી જતો હોય તે (ધીમા) પગલે અને ધીરેધીરે પોતાની ચતુરાઈથી (ચતુરાઈ પ્રમાણે) જાય, તેમ વસુદેવ પણ જાત, એવું જ્ઞાનનું સાધારણપણું જાણવું. (આ પ્રાકૃત બાલક છે) તેવું સાધારણ જ્ઞાન તેમને (તે

સમયે થયું) ન હોત તો જેમ 10।।માં ગોપાલોને ભગવાને ભાંડીરવનમાં પહોંચાડ્યા તેમ વસુદેવને ગોકુલ પહોંચાડત.

અથવા જેમ ભગવાનના વિષે જેવું જ્ઞાન હોય તે પ્રમાણમાં મોહ પણ દૂર થાય છે. તેથી હમણાં વસુદેવને ભગવાન્ સંબંધી સામાન્ય લોકના જેવું જ્ઞાન હોવાથી તેમનો તેટલો મોહ પણ દૂર થયો, તેથી એમ કહેલ છે એવો અર્થ છે. તેટલો બહારનો બંધ પણ દૂર થાય છે, એમ 'બારણાં ખુલ્યાં' શબ્દોથી કહેલ છે. (ટિ)

8.જેમ ગોકુલના રહેવાસીઓને પોતાના આત્માનું વિસ્મરણ થયું તેમ તેમના સંતાનના દેહનું પણ વિસ્મરણ થાય, એટલે 'પુત્ર ઉત્પન્ન થયો કે પુત્રી' એવી સ્મૃતિ ન રહે, એવો અર્થ છે. (લે)

9.(ભગવાનનાં) દર્શન થવાથી મોહ રહેતો નથી. જો ભગવાનનો જન્મ થયો ત્યારે માયા જન્મી હોત તો (દેવકીજી અને વસુદેવને) (માયાથી) ભગવાનનાં દર્શન ન થવારૂપ મોહ જ થાત. (નિદ્રા આવત). (ટિ)

10.'આથી' એટલે 'દેવકીજી અને વસુદેવને નિદ્રા આવી ન હતી એમ કહ્યું તેથી.' (લે)

11.આ શ્લોક ઉપરથી, ભગવાન્ પ્રકટ થયા પછી એક મુહૂર્તે માયાનો જન્મ થયો એમ જણાય છે. નવમીના દિવસે યોગનિદ્રાનો જન્મ થયો અને અષ્ટમીના દિવસે હરિનો જન્મ થયો. તેથી નવમી સહિત બુધ(વાર)વાળી રોહિણી હોય ત્યારે ઉપવાસ કરવો, એવા ભવિષ્યપુરાણના વાક્યથી યોગમાયાનો જન્મ નવમીના દિવસે થયો એમ જણાય છે. (પ્ર)

વસુદેવના ઘેર ભગવાન્ પ્રકટ્યા ત્યાર પછી એક મુહૂર્તે માયાનો જન્મ થયો એવો અર્થ છે. સૂર્યોદય પછી 45મી ઘડી બેઠી ત્યારે મધ્યરાતનો આરંભ થયો ત્યારે વસુદેવના ઘેર પ્રાકટ્ય થયું. મધ્યરાત પૂરી થઈ ત્યારે (46મી ઘડીના અંતે) શ્રીગોકુલમાં પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય થયું. બંનેનું પ્રાકટ્ય મધ્યરાતે (મથુરામાં મધ્યરાતની આરંભમાં અને ગોકુલમાં અંતે) થયું એટલા સમય સુધી જ આઠમ હતી. પછી નવમી શરૂ થઈ. તેમાં ગોકુલમાં માયાનો જન્મ થયો. માયાનો જન્મ નવમીને દિવસે થયો એમ ભવિષ્યપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું છે. તેથી જ શ્રીસુબોધિનીજીમાં પણ તેમ કહેલ છે. ઉપર પ્રમાણે વસુદેવના ઘેર પ્રાકટ્ય થયું ત્યાર પછી એક મુહૂર્તે માયાનો જન્મ થયો. વસુદેવના ઘેર પ્રાકટ્ય થયા પછી વસુદેવ અને દેવકીજીએ સ્તુતિ કરી, ભગવાને પૂર્વનો વૃત્તાંત વિગેરે કહ્યું, પ્રાકૃત બાલક થયા, વસુદેવે ઉત્તમ પાત્રમાં વસ્ત્ર પાથરી તેના ઉપર તેમને પધરાવ્યા તેટલામાં એક મુહૂર્ત થયું. પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય વસુદેવના અને નંદના ઘેર અષ્ટમીના દિવસે જ મધ્યરાતે થયું તેથી તેમાં તિથિ કે મુહૂર્તનો ભેદ નથી, પણ માત્ર ક્ષણનો જ ભેદ છે. જો નંદજીના ઘેર પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય નવમીને જ દિવસે થયું હોય, તો જન્માષ્ટમી શ્રીગોકુલાધીશના પ્રાદુર્ભાવનો દિવસ ન ગણાય. વળી આ અધ્યાયના આરંભમાં જે કાલના ગુણો કહ્યા તે મધ્યરાતના જ કહેલા છે. નવમીના દિવસે તે ન હતા. તેથી જો નવમીનું પ્રાકટ્ય માનીએ તો એ પ્રાકટ્ય સમયે કાલ પણ તેવા ગુણવાળો ન હતો. તેથી ગોકુલ અને મથુરામાં બંને સ્થલે અષ્ટમીને દિવસે મધ્યરાતે પ્રાકટ્ય થએલ એવો સિદ્ધાંત છે. 'પુરુષોત્તમ તો નંદના ઘેર જ માયા સાથે ઉત્પન્ન થયા' વાક્યનો આમાં વિરોધ થતો નથી, કારણ કે થોડા જ સમય પછી જે બને તે સાથે બન્યું એમ કહેવામાં વિરોધ નથી. (યો)

12.બીજાં પુરાણો (ભવિષ્ય અને વિષ્ણુ) પ્રમાણે આ કહે છે. વસુદેવ અને દેવકીજીને નિદ્રા ન આવતાં ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તેનું કારણ માયાનો તે સમયે જન્મ થયો ન હતો એવું કહેલું છે. તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે ગોકુલમાં ભગવાનનાં દર્શન કોઈને ન થયાં તેનું કારણ ભગવાનના પ્રાકટ્ય સાથે જ માયા જન્મી એ છે. તેથી વ્રજમાં નવમીના દિવસે પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. જો ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવ પછી (અમુક સમયે) માયાનો જન્મ થયો હોય તો તે સમય દરમ્યાન ભગવાનનાં દર્શન થયાં હોય. તેના પ્રભાવથી જ માયાના જન્મ પછી પણ મથુરામાં થયું તેમ ભગવાનનાં દર્શન થાય. પરંતુ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ અને માયાનો જન્મ એક સાથે જ થાય તો ભગવાનનાં દર્શન ન જ થાય; અને તેથી એવાં દર્શનનો પ્રભાવ પણ ન હોય એમ ટિપ્પણીમાં સ્પષ્ટ છે.

'જેમ નંદના ઘેર પ્રાદુર્ભાવ થયો કે તે જ ક્ષણે મથુરામાં પુરુષોત્તમનાં દર્શન થયાં, તેમ તે જ ક્ષણે વ્રજમાં પણ દર્શન થવાં જોઈએ, કારણ કે માયા તો તે પછીની ક્ષણે જન્મી' એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે દર્શન થવાનું કારણ પ્રાદુર્ભાવ છે. તેથી દર્શનનું કારણ તે થાય તે માટે દર્શનની પહેલાં તે હોવો જોઈએ. તેથી પ્રાદુર્ભાવની પછીની જ ક્ષણે આ અધ્યાયના 53મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યશોદાને સામાન્ય જન્મ થયાનું જ્ઞાન થયું. 'તે પછીની ક્ષણે' એટલે ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવથી ત્રીજી ક્ષણે, અને માયાના જન્મથી બીજી ક્ષણે વ્રજમાં ભગવાનનાં દર્શન થાય; તેટલામાં તો માયાનું કાર્ય થયું એટલે દર્શન ન થયાં. 'જન્મ થયો' એવું સામાન્ય રીતે જ્ઞાન તો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછીની બીજી ક્ષણે એટલે માયાનો જન્મ થયો તે ક્ષણે થયું જ. મથુરામાં વસુદેવ તથા દેવકીજીને દર્શન થયાં તેનું કારણ એ છે કે માયાના જન્મ પહેલાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો, અને તે જ (પહેલાં પ્રાદુર્ભાવ થએલ) સ્વરૂપ આ (પુરુષોત્તમના) સ્વરૂપમાં રહેલ હોવાથી, તેમને માયાનો જન્મ થયા પછી પણ દર્શન થયાં. તેથી જે ક્ષણે નંદના ઘેર પ્રાદુર્ભાવ થયો તે જ ક્ષણે મથુરામાં દર્શન થયાં. (લે)

13.વસુદેવના ઘેર અને નંદના ઘેર ભગવાન્ પ્રકટ થયા, અને નંદના ઘેર પ્રાકટ્યનો ઉત્સવ થયો. તે બધું રોહિણી નક્ષત્રમાં જ થયું. તેથી પ્રાકટ્ય સમયે અને ઉત્સવ સમયે પણ રોહિણી જ નક્ષત્ર હતું; પરંતુ અષ્ટમીનું તેમ ન હતું. તે તો માત્ર પ્રાકટ્ય સમયે જ હતી. ઉત્સવ સમયે ન હતી એમ 'તુ' 'તો' શબ્દથી જણાવેલ છે. તેથી કૃતિકા સાથે રોહિણીનો વેધ હોય (ત્યારે ઉપવાસ કરવાથી) દોષ થતો નથી. મધ્યરાતના આરંભથી રોહિણી શરૂ થએલ. તેથી નવમીના આખા દિવસ સુધી રોહિણી જ નક્ષત્ર હોવું જોઈએ. તેથી ઉત્સવ પણ એ જ નક્ષત્રમાં થએલ. (યો) રોહિણીને કૃતિકાનો વેધ હોય ત્યારે ઉપવાસ કરવામાં રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા દોષ માને છે તે યોગ્ય નથી. (પ્ર)

14.કારણ કે સપ્તમીનો વેધ હોય તે દિવસે નવમી હોવાનું અસંભવિત જ છે. સપ્તમીના વેધવાળા દિવસે જન્મતિથિ ન હતી; એવો ભાવ છે. (લે)

'દોષ થાય' એટલે વ્રત કરવામાં દોષ થાય, એવો અર્થ છે. અષ્ટમી ઉપર નવમી હતી તેવા દિવસે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થએલ. આવા દિવસે સપ્તમીનો વેધ હોવો અસંભવિત જ છે. તેથી જે દિવસે સપ્તમીનો વેધ હોય તે દિવસે વ્રત વિગેરે ન જ કરવાં. (યો)

15.તિથિનો (અષ્ટમીનો) ક્ષય હોય ત્યારે વ્રત ક્યારે કરવું તેનો નિર્ણય અહિં કરે છે. અષ્ટમી ઉપર નવમી જન્મની તિથિ છે. તેથી અષ્ટમી મુખ્ય છે, નવમી તેનું અંગ છે. મુખ્ય તિથિ ન

મળતી હોય તો તેના અંગવાળી તિથિએ વ્રત વિગેરે કરવું, પરંતુ સપ્તમીના વેધવાળી અષ્ટમીમાં જન્મ થએલ નહિ હોવાથી તેવા દિવસે વ્રત વિગેરે કરવાં નહિ, એવો ભાવ છે; કારણ કે ઉપર જણાવ્યું તેમ નંદના ઘેર પ્રાદુર્ભાવ નવમીને દિવસે થએલ હતો. 'પુત્ર અને ઉત્સવ મૂલ છે જેનાં' તે પુત્ર ઉત્સવ વિગેરે, એટલે પુત્રજન્મ, ઉત્સવ, સર્વસંપત્તિની વૃદ્ધિ, રમાનું ક્રીડાસ્થાન, આ તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનબહુવ્રીહિ છે, (એટલે આ બધાંનો અર્થ આ શબ્દમાં રહેલ છે). (લે)

16.'થયાં' એટલે 'તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો', એવો અર્થ છે. સ્વરૂપ પેઠે લીલા પણ નિત્ય છે અને તેનો (ક્રમેક્રમે) આવિર્ભાવ થાય છે. તેથી પુત્ર અને ઉત્સવ સમાન હોવાથી 'પુત્રશ્ચ ઉત્સવશ્ચ' પુત્ર અને ઉત્સવ એમ તે બેનો દ્વંદ્વ સમાસ કરેલો છે. (લે)

17.વ્રત કરવાનું કારણ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય અને તેનો ઉત્સવ છે, એવી ભક્તિમાર્ગની પ્રમાણસિદ્ધ મર્યાદા છે. તેથી જ નિબંધમાં કહેલ છે કે 'ભોજન કરીને ઉત્સવ કરવો નહિ, કારણ કે (તેમ કરવાથી) ભગવાનનો આવેશ થતો નથી.' ઉત્સવ પ્રાકટ્યને લીધે થતો હોવાથી, પ્રાકટ્ય કરતાં ઓછા બલવાળો છે. તેથી પ્રાકટ્યકાલનો દિવસ હોય તો તે જ દિવસે વ્રત વિગેરે કરવાં, પરંતુ તેવો દિવસ ન મળે તો ઉત્સવના સમયે (દિવસે) વ્રત વિગેરે કરવાં, એવો ભાવાર્થ છે. બીજા અવતારોમાં પ્રાકટ્યનો કાલ અને ઉત્સવનો કાલ એક જ હોય છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના અવતારમાં તો જન્મસમય અષ્ટમી છે અને ઉત્સવનો સમય નવમી છે, કારણ કે વસુદેવ માયાને (મથુરા) લઈ ગયા ત્યારથી નંદના ઘેર પુત્રનો જન્મ થયાની ખબર પડતાં ઉત્સવ થયો. અષ્ટમી સપ્તમીના વેધવાળી હોય અને અષ્ટમીનો ક્ષય હોય તો પણ વિદ્ધા તિથિમાં ઉપવાસ વિગેરે કરવાં નહિ, કારણ કે વિદ્ધા તિથિમાં તેમ કરવાની સર્વ પ્રકારે મના છે. તેથી જ વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં લખેલ છે કે 'પહેલાં (ની તિથિ)ના વેધવાળી (રોહિણી) નક્ષત્રવાળી પણ આખીએ તિથિને તજી, શુદ્ધ નવમીએ ઉપવાસ કરી વ્રત કરવું.' (યો)

18.'કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળવાના સમયે માયાનો જન્મ થયાનું કેમ કહેલું છે?' એવી આકાંક્ષા થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર) જ્યાં સુધી ભગવાન્ કારાગૃહમાં હોય ત્યાં સુધી માયાનો જન્મ થયો નહિ, કારણ કે લોકોને નિદ્રામાં નાખવા વિગેરે માયાના કાર્યની ત્યાં જરુર ન હતી. (લે)

19.'કાર્યનો' એટલે (ગોકુલ) જવાનો, 'ઉપાય કરવા માટે' એટલે 'તેમાં વિઘ્ન ન થાય તે માટે,' શહેરના રહેવાસીઓ વિગેરે લોકોને 'મોહ કરે છે' એટલે નિદ્રામાં નાખે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

તે (માયા)નું કાર્ય નીચેના શ્લોકોમાં કહે છે:

તયા હૃતપ્રત્યયસર્વવૃત્તિષુ દ્વા:સ્થેષુ પૌરેષ્વનુશાયિતેષ્વથ॥
દ્વારસ્તુ સર્વા: પિહિતા દુરત્યયા બૃહત્કપાટાયસકીલશ્રૃઙ્ખલૈ:॥48॥
તા: કૃષ્ણવાહે વસુદેવ આગતે સ્વયં વ્યવર્યન્ત યથા તમો રવે:॥
વવર્ષ પર્જન્ય ઉપાંશુગર્જિત: શેષોઽન્વગાદ્ વારિ નિવારયન્ ફણૈ:॥49॥

તેનાથી જેમની જ્ઞાનની સર્વ વૃત્તિઓ હરાઈ ગઈ છે તેવા દ્વારપાલો અને શહેરીઓને ઊંઘાડવામાં આવતાં, પછી, જેમાંથી નીકળવું બહુ કઠણ હતું તેવાં (જે) બધાં દ્વારો મોટાં

બારણાં અને લોઢાના ખીલાવાળી સાંકળોથી બંધ કરેલાં હતાં તે શ્રીકૃષ્ણને લઈ જનાર વસુદેવ આવતાં, જેમ સૂર્યથી અંધકાર (જાય) તેમ પોતાની મેળે ખુલી ગયાં. ધીરેધીરે ગર્જના કરતો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ફેણોથી જલને રોકતો શેષ પાછલ જવા મંડ્યો. 48-49.

તે માયાથી હરાઈ ગએલી છે જ્ઞાનની સર્વ વૃત્તિઓ જેમની (તેવા દ્વારપાલો અને શહેરીઓ થયા). જાગતાં ઊંઘતાં (મીઠી નિદ્રામાં) હોઈએ ત્યારે 'પ્રત્યય' એટલે જ્ઞાનની સંશય વિગેરે વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ માયાએ જેમનો મોહ કરેલ તેઓ તો મૂર્ચ્છા જ પામ્યા. (સંશય વિગેરે વૃત્તિઓ પણ તેમનામાં ન રહી). તે (માયા) જગતમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે (તેનો) તેવો પ્રભાવ (થયો). યશોદા વિગેરે ગોકુલના રહેવાસીઓ તો ભાનરહિત થયા જ (હતા). પછી અનુક્રમે મથુરામાં દ્વારપાલો અને પછી શહેરીઓ (ભાનરહિત થયા). માત્ર પહેલાં હતી તેવી બુદ્ધિ જ હરી એમ નહિ, પરંતુ નિદ્રાથી શૂન્ય બુદ્ધિ પણ ઉત્પન્ન કરી. જેમ પરલોક ગએલ હોય તે ઘણા સમય સુધી મુગ્ધ (જ્ઞાનહીન) રહે તેમ ઊંઘાડવામાં આવ્યા એટલે સુષુપ્તિમાં રાખવામાં આવ્યા. આ માયાએ આટલું1 કાર્ય કર્યું. બીજું2 તો બીજી રીતે થયું એમ કહેતાં, 'પછી' એ શબ્દથી જૂદો આરંભ કરે છે. પહેલાં તે જ દ્વારપાલોએ બધાંએ દ્વારો મોટાં બારણાં અને લોઢાના ખીલાવાળી સાંકળોથી બંધ કરેલાં હતાં. (તે બારણાંઓ) સ્વભાવથી પણ જેમાંથી નીકળવું બહુ કઠણ હતું (તેવાં હતાં).

ગજા વ્યાઘ્રા: ક્વચિત્ સિંહા વિષમાશ્ચૈવ ભૂમય:॥
દિવસેડપિ ગતૌ નિત્યં સર્વથા ભયહેતવ:॥કા.34॥

હાથીઓ, વાઘો, કોઈ સ્થલે સિંહો અને વિષમ ભૂમિઓ દિવસે પણ જતાં સદા સર્વ પ્રકારે ભયનાં કારણો છે3. કા.34.

જે દ્વારોમાં માત્ર પ્રવેશ કરવાથી જ સાધારણ પુરુષોનો બંધ થાય છે, તેવાં પણ બંધ કરેલાં હતાં. મોટાં બારણાંઓ જેમાં હતા અને જેમાં લોઢાના ખીલાઓ અને સાંકળો હતી, અથવા (જેમાં) ખીલા સહિત સાંકળો હતી4, (જે) માત્ર કુંચીથી જ ઉઘાડી શકાય તેવાં હતાં, અને કુંચી પણ વિષમ (ઘણા ખાંચાવાળી) (જોઈએ તેવાં હતાં), આવાં (દ્વારો) પણ વસુદેવ આવતાં પોતાની મેળે 'વ્યવર્યન્ત' ખુલી ગયાં, પોતાની મેળે જ ખુલી ગએલ બારણાંઓવાળાં થયાં. ભગવાન્ સર્વને મોક્ષ આપનાર હોવાથી અતિતામસોએ બાંધેલાં (બંધ કરેલાં) અચેતન દ્વારોની પણ મુક્તિ દર્શાવેલી છે. આથી, જો ભગવાનને વહન કરનાર શુદ્ધ સત્ત્વ હોય તો, બીજાઓની મુક્તિ સમજાવેલી છે. આ જણાવવા જ 'શ્રીકૃષ્ણને લઈ જનાર વસુદેવ' શબ્દો યોજેલા છે. આ જ ઉપાય છે એમ જણાવવા, 'જેમ સૂર્યથી અંધકાર (જાય)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. હજારો ઉપાય કરવાથી પણ બધો અંધકાર જતો નથી, પરંતુ સૂર્ય ઉગે ત્યારે પોતાની મેળે જતો રહે છે. તે પ્રમાણે ભગવાન્ સહિત શુદ્ધ સત્ત્વ હોય ત્યારે જ સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. તેમ ન હોય તો, જે સર્વ (ઉપાયો)થી અસાધ્ય છે તે પોતાની મેળે સિદ્ધ થતું નથી. અંદરનાં દ્વારો ખુલ્યાં ત્યારે બંનેની5 સામે જે માયાનો પ્રવેશ થયો, તે '(ધીરેધીરે ગર્જના કરતો વરસાદ) વરસવા લાગ્યો' શબ્દથી કહે છે. વરસાદ પણ સર્વને (ઊંઘમાંથી) ન ઉઠવાનું કારણ છે. ધીરીધીરી ગર્જના પણ ન ઉઠવાનું અને બીજા અવાજને રોકવાનું (સાંભળવા ન દેવાનું) કારણ છે. જો વરસાદ વધારે ગાજે તો તેનાથી જ (બધા) જાગી ઉઠે. સાધારણ રીતે પ્રવૃત્ત થએલું આટલું માયાનું કાર્ય વસુદેવને પણ ખેદ

(દુ:ખ) ઉત્પન્ન કરનારું થાય, તેથી તે (વસુદેવનો ખેદ) દૂર કરવા, 'શેષ પાછલ જવા મંડ્યો.' પાછલા ભાગથી (પૂંછડાનો ભાગ જમીન ઉપર ટેકાવીને) જવા મંડ્યો. ભગવાનના સંબંધને લીધે (વસુદેવને) તેનાથી (શેષથી) થનાર ભય થતો ન હતો. કેટલાક એમ કહે છે કે (શેષ) આકાશમાં (જલને) રોકતો જતો હતો. 'ફણાઓથી' શબ્દને લીધે અને 'પાછલ જવા મંડ્યો' શબ્દોથી, છત્ર ધારણ કરનારની પેઠે પાછળ જ જતો હતો એમ જણાય છે. 48-49.

1.'આટલું' એટલે 'જ્ઞાનની વૃત્તિઓ હરવાનું અને સર્વને ઊંઘાડી દેવાનું.' (લે)
2.દ્વારો કંસની આજ્ઞાથી પહેલાં જ બંધ કરેલાં હતાં, તે તો ભગવાનના પ્રભાવથી જ ઉઘડી ગયાં, એવો અર્થ છે. (લે)
3.આ કારિકાથી 'દુરત્યયા:' 'જેમાંથી નીકળવું બહુ કઠણ હતું' શબ્દનો અર્થ કહેલ છે, એ સ્પષ્ટ છે. (કા) કારાગૃહના દ્વારોનો 'વિષમ ભૂમિમાં' સમાવેશ કરેલો હોય એમ જણાય છે.
4.આ બહુવ્રીહિસમાસ નથી, પરંતુ 'પિહિતા:' 'બંધ કરેલાં' શબ્દનો અર્થ છે. (લે)
5.'બંનેની' એટલે 'માયા અને ભગવાનની' (પ્ર) વસુદેવ અને ભગવાનની.

જેમજેમ ગોકુલની નજીક જતા ગયા તેમતેમ માયાના નજીકપણાને લીધે જવામાં વધારે ક્લેશ થતો ગયો, અને ભગવાનની સન્નિધિથી તે (ક્લેશ) દૂર થયો, એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં શ્રીયમુના ઉતરવાનો પ્રકાર કહે છે:

મઘોનિ વર્ષત્યસકૃદ્ યમાનુજા ગમ્ભીરતોયૌઘજવોર્મિફેનિલા॥
ભયાનકાવર્તશતાકુલા નદી માર્ગં દદૌ સિન્ધુરિવ શ્રિય:પતે:॥50॥

ઇન્દ્ર વારંવાર વરસતો હતો ત્યારે યમની નાનીબેન ગંભીર જલના સમૂહના વેગ તથા મોજાંઓવાળી અને ફીણવાળી, ભય ઉત્પન્ન કરનાર સેંકડો વમળોથી આકુલ નદીએ, જેમ સમુદ્રે શ્રીના પતિને (માર્ગ આપ્યો હતો), તેમ માર્ગ આપ્યો. 50.

ભગવાનના જન્મ સમયે ચારે તરફથી જતાં રહેલાં બધાંએ વાદળાંઓ માયાનો જન્મ થતાં આવ્યાં. માયાથી મોહ પામેલો ઇન્દ્ર પણ (વાદળાંને) પ્રેરણા કરનાર થયો. જો (વાદળાં) એકલાં હોય તો ભગવાન્ પધારે ત્યારે જતાં પણ રહે, કારણ કે મોહ પામેલા હલકાં (પ્રાણીઓ) થોડાં ધૈર્યવાળાં હોવાથી મોટાંની સાથે વિરોધ કરે એ સંભવતું નથી. તેથી 'ઇન્દ્ર વારંવાર વરસતો હતો ત્યારે' એમ કહેલું છે.

સ્વભાવથી પણ યમુના ક્રૂર છે, એમ 'યમની નાનીબેન' શબ્દથી કહેલ છે. તેથી જ (તે) ગંભીર જલના સમૂહના વેગ તથા મોજાંઓવાળી અને ફીણવાળી (થએલી હતી). 'ગંભીર1' એટલે ભયાનક અથવા અગાધ (ઘણો ઉંડો) જે જલનો સમૂહ, તેના વેગથી અને વાયુને લીધે જે મોજાંઓ થતાં તે(વાં મોજાંઓ)વાળી અને ફીણવાળી2 (હતી), (આથી) તેનો (યમુનાનો) ત્રણે પ્રકારનો દોષ કહેલો છે. ઘણો વેગ રાજસ છે, ફીણ(વાળાં થવું) વિગેરે3 તામસ છે.

એ પ્રમાણે કાલે કરેલ (યમુનાના) દોષ કહી, 'ભય ઉત્પન્ન કરનાર સેંકડો વમળોથી આકુલ' શબ્દોથી (તેના) સ્વાભાવિક દોષો કહે છે. 'ભયાનકા:' ભય ઉત્પન્ન કરનાર જે 'આવર્તા:' વમળો, તેમનાં સેંકડાઓથી આકુલ એટલે (એક) સરખા પ્રવાહ વિનાની4 અથવા

વ્યગ્ર (તે હતી). વમળો તામસ છે. વ્યગ્રપણું રાજસ છે. એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક પણ ત્રણ દોષો (કહ્યા).

એ પ્રમાણે દોષવાળી(નદી)એ પણ માર્ગ આપ્યો. બધી નદીઓ સમુદ્રની પત્નીઓ છે. રામાવતારમાં શોષી લીધેલા સમુદ્રે પણ માર્ગ આપ્યો હતો, તો પછી તેની થોડા બલવાળી પત્ની (આપે) તેમાં શું શંકા? તેથી (માર્ગ નહિ આપું તો) સ્વરૂપથી જ નાશ થશે, એવા (ભયથી) 'સમુદ્રની પેઠે માર્ગ આપ્યો.' વળી (ભગવાન્) ભવિષ્યમાં યમુનાના જલમાં લક્ષ્મીઓ સાથે ક્રીડા કરવાના છે. તેથી સંતોષથી પણ (યમુનાએ) માર્ગ આપ્યો. જેમ સસરો સમુદ્ર કોઈવાર (પોતાના) જમાઈ લક્ષ્મીપતિને પોતાના ઘેર પધરાવતાં માર્ગ આપે (તેમ માર્ગ આપ્યો). અથવા 'શ્રી' એટલે સીતા જ. તેમનાં એકલાંના ઉપર પ્રેમ રાખનારે જો સમુદ્રને શોષ્યો, તો ઘણી ગોપીઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર તેમ કેમ ન કરે? 50.

1.કાલે કરેલાં દોષોમાં ગાંભીર્ય સાત્ત્વિક દોષ છે. (પ્ર) ગંભીર હોવાથી ભયાનક હોવું એ સાત્ત્વિક દોષ છે. (લે)
2.'ગંભીર જલના સમૂહના વેગસહિત મોજાંઓ જેમાં હતાં તેવી' એમ બહુવ્રીહિસમાસ કરવો, અને પછી 'ગંભીર જલના સમૂહના વેગસહિત મોજાંઓવાળી તથા ફીણવાળી' એમ કર્મધારયસમાસ કરવો. (લે)
3.'વિગેરે' શબ્દથી મોજાંઓ અને મઘર વિગેરે જીવો કહેલા છે. (પ્ર)
4.સ્વાભાવિક દોષો કહ્યા તેમાં 'સરખા પ્રવાહ વિનાના હોવું' એ સાત્ત્વિક દોષ કહેલ છે, કારણ કે સાત્ત્વિક દોષથી સ્તંભ (પ્રવાહનું રોકાવું) થાય છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે માર્ગની પેઠે નદી ઉતરીને, ગોકુલ પહોંચેલાએ (કરેલું) કૃત્ય નીચે કહે છે:

નન્દવ્રજં શૌરિરુપેત્ય તત્ર તાન્ ગોપાન્ પ્રસુપ્તાનુપલભ્ય નિદ્રયા॥
શિશું યશોદાશયને નિધાય તત્સુતામુપાદાય પુનર્ગૃહાનગાત્॥51॥

શૌરિએ નંદના વ્રજ પાસે જઈને, ત્યાં તે ગોપોને ઊંઘમાં સૂતેલા જોઈને, બાલકને યશોદાશયનમાં પધરાવીને, તેની પુત્રીને લઈને, (તે) પાછા ઘેર ગયા.

(વસુદેવને વ્રજમાં જતાં) ભય ન હતો એમ જણાવવા 'શૌરિ' પદ યોજેલ છે. (તે) નંદના મિત્ર હોવાથી પણ (ત્યાં જવામાં તેમને ભય ન હતો). વ્રજમાં કોઈવાર ગાયોના પણ અવાજ થાય; તેથી પુરુષના જવાના અવાજથી ત્યાંના (લોકો) જાગી ન જાય (તેથી પણ ત્યાં જવામાં ભય ન હતો).

'ઉપેત્ય' એટલે પાસે જઈને. (આ શબ્દથી) ધીરેધીરે ગએલા એમ સૂચવેલું છે. ત્યાં તેમને (ગોપોને) સદા જાગતા રહેનારાઓને પણ તે સમયે સૂતેલા જોઈને (વસુદેવે પોતાનું કાર્ય કર્યું). (ઊંઘ વિના) પણ માત્ર સુવાય, તેથી 'ઊંઘમાં' શબ્દ કહેલ છે. 'શિશુ' એટલે બાલક ભગવાનને (યશોદાશયનમાં પધરાવ્યા). (તે) ભગવાન્ હતા એવું જ્ઞાન હોવાથી તેમને 'પુત્ર' કહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, બીજાં (ભગવાનનાં) નામો પાડેલાં નહિ હોવાથી, (અને) ભગવાનને (બીજાને ત્યાં) પધરાવવા એ યોગ્ય નહિ હોવાથી, 'બાલક' શબ્દ યાજેલ છે. 'શયનમાં' (શબ્દ યોજવાનું કારણ એ છે કે) 'શય્યામાં' કહેવું અયોગ્ય છે એવું માનીને, 'શયન' શબ્દ યોજેલ છે. ('યશોદાશયનમાં' એટલે) યશોદા સૂતેલી હતી ત્યારે, અથવા

યશોદા જ્યાં સૂતેલી હતી ત્યાં, સારી રીતે પધરાવીને, તેની પુત્રી માયાને લઈને, પાછા તે જ રસ્તે પોતાના ઘેર ગયા. 51.

દેવક્યા: શયને ન્યસ્ય વસુદેવોડથ દારિકામ્॥
પ્રતિમુચ્ય પદોર્લોહમાસ્તે પૂર્વવદાવૃત:॥52॥

વસુદેવ દેવકીના શયનમાં ક્ધયાને મુકીને, પછી બે પગોમાં બેડીઓ પહેરીને પહેલાંની પેઠે બંધાએલ થયા. 52.

પછી દેવકીજીના શયનમાં તે (પુત્રી)ને પણ સૂવાડવાની જગ્યા કરી, તેને (તેમાં) મુકી (પહેલાંની પેઠે બંધાએલ થયા). 'અથ' 'પછી' શબ્દથી (આ) જૂદા આરંભથી (કરેલ છે એમ જણાવ્યું છે). યશોદાશયનમાં ભગવાનને છૂપી રીતે ધીરેથી કોઈ જાણે નહિ તેવી રીતે (પધરાવેલા), અહિં તો તેમ કરેલ નથી. 'દારિકા' એટલે ક્ન્યા. આદર નહિ હોવાથી 'દારિકા' (કહેલી છે). પોતે જ બે પગોમાં બેડીઓ પહેરીને પહેલાંની જ પેઠે એટલે જ્યારે ભગવાનનો જન્મ થયો ન હતો ત્યારે જેવા હતા તેવા (બંધાયા). 52.

'તે સમયે યશોદા સૂતી હોય એવું સંભવતું નથી, કારણ કે લોકમાં પ્રસવ થાય ત્યારે (તેનું) જ્ઞાન (ભાન) ન રહે એવું સંભવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યશોદા નન્દપત્ની ચ જાતં પરમબુધ્યત॥
ન તલ્લિઙ્ગં પરિશ્રાન્તા નિદ્રયાડપગતસ્મૃતિ:॥53॥

અને નંદની પત્ની યશોદાએ જન્મ થયો એટલું જ જાણ્યું. ઘણી થાકેલી અને નિદ્રાને લીધે જેની સ્મૃતિ ગઈ છે એવી હોવાથી તેની જાતિ જાણી નહિ. 53.

'યશ:' યશ 'દદાતિ' આપે (તે યશોદા), કારણ કે પ્રસવ થયાની જાણ થાય ત્યારે પતિને સુખ થાય. (તે) નંદની પત્ની (હતી). તેવા (પ્રસવના) સમયે બીજા કોઈ પ્રસંગે પણ જાગરણ થાય, કારણ કે જાતકર્મ વિગેરે (કરવાં) જરુરી છે. (છતાં તે) પત્ની હોવા છતાં, સાવધાન હોવા છતાં, માત્ર 'જન્મ થયો' એટલું જ (તેણે) જાણ્યું; પરંતુ 'પુત્ર (જન્મ્યો) કે પુત્રી' એમ જન્મેલ(બાલક)ની જાતિ જાણી નહિ. કારણ કે તે ઘણી થાકેલી હતી. પ્રસવ (થાય તે) માટે (તેને) ઘણી પીડા થઈ, પછી જ્યારે થાકી ત્યારે જ પ્રસવ થયો, એટલે પ્રસવ (થવા) સાથે જ નિદ્રા પણ થઈ (આવી). તે (નિદ્રા)ને લીધે તેની સ્મૃતિ ગઈ છે તેવી (તે હતી). 'મને પ્રસવ થયો' એવું પહેલાં(ના વૃત્તાંત)નું અનુસંધાન (સંબંધ) તે સ્મૃતિ, તેથી (યશોદાને એવી સ્મૃતિ રહી નહિ તેથી) પહેલાં (શ્લોક 51માં જણાવેલું કાર્ય) વસુદેવે કર્યું તે સારી રીતે પાર પડ્યું. 53.

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની શ્રીસુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધનાં જન્મપ્રકરણના વિવરણમાં ત્રીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

અધ્યાય ત્રીજો સંપૂર્ણ.

॥અથ ચતુર્થોધ્યાય:॥ અધ્યાય ચોથો.

માયાયા: કાર્યમધુના ચતુર્થે વિનિરૂપ્યતે॥
અન્યથા ભગવત્કાર્યં ન ભવેદનિમિત્તત: ॥કા.1॥

હવે ચોથા(અધ્યાય)માં માયાના કાર્યનું1 નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમ ન હોય (માયાએ તેનું કપટરૂપ કાર્ય કર્યું ન હોય) તો નિમિત્ત ન હોવાને લીધે2 ભગવાનનું કાર્ય3 થાય નહિ. કા.1.

જ્ઞાપને દુ:ખસુખદે તતોડપિ જ્ઞાપને તથા॥
કંસસ્ય સહભૃત્યસ્ય ધર્મબાધો ન ચાન્યથા॥કા.2॥

બે વાર (વૃત્તાંતનું) જણાવવું4 તે દુ:ખ અને સુખ આપનાર હતું5. ત્યારપછી6 પણ બે વાર (વૃત્તાંત) જણાવવું7 પણ તેવું હતું. તેમ ન હોય8 તો (પોતાના) સેવક સહિત કંસ ધર્મને પીડા કરી શકે નહિ. કા.2.

તામસપ્રભુકે રાજ્યે કૃતો ધર્મસ્તુ તદ્વત: ॥
અત: પૂર્વસ્ય નાશો વૈ કર્તવ્યસ્તામસાશ્ચ તે॥કા.3॥

તામસ રાજાના રાજ્યમાં કરેલો ધર્મ પણ તામસ જ હોય છે9. તેથી પહેલાં(કરેલા)નો નાશ કરવો જ જોઈએ10. તેઓ11 પણ તામસ હતા. કા.3.

બ્રાહ્મણા અપિ તદ્દેશે સ્વભાવાત્ તામસા મતા: ॥
કાલસ્તથાવિધો યસ્માત્ પશ્ચાજ્જાતસ્તુ સાત્ત્વિક: ॥કા.4॥

તે દેશમાં બ્રાહ્મણો12 પણ સ્વભાવથી તામસ જણાએલા (હોય છે), કારણ કે કાલ તેવા પ્રકારનો હતો. પછી13 તો (કાલ) સાત્ત્વિક થયો. કા.4.

માયાનું કાર્ય14 ભગવાનના કાર્યથી ઉલટા પ્રકારનું હોય છે એમ જણાવવા, જેમનાં બારણાંઓ ખુલી ગયાં હતાં તેવાં દ્વારો પાછાં બંધ થઈ ગયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે: ॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

બહિરન્ત: પુરદ્વાર: સર્વા: પૂર્વવદાવૃતા: ॥
તતો બાલધ્વનિં શ્રુત્વા ગૃહપાલા: સમુત્થિતા: ॥1॥

શહેરનાં બહારનાં અને અંદરનાં બધાં દ્વારો પહેલાંની પેઠે બંધ થઈ ગયાં. પછી બાલકનો અવાજ સાંભળીને દ્વારપાલો ઉઠ્યા. 1.

શહેરનાં, બહારનાં દ્વારો અને અંદરનાં દ્વારો બધાંએ પહેલાંની પેઠે જ બંધ થઈ ગયાં. તેથી ઉલટું (દ્વારો ઉઘાડાં) હોત તો દ્વારપાલોને (વસુદેવ ભગવાનને બીજે સ્થલે પધરાવી ગયા એવું) જ્ઞાન થવાનો સંભવ થતાં, (કંસને પણ) જ્ઞાન થાય; તેથી (દ્વારોનું) ફરીથી બંધ થવું એ માયાનું કાર્ય કહીને, વસુદેવ અને દેવકીજીનો ભય જે પહેલાં દૂર થએલ તેને ઉત્પન્ન કરવા (માયાએ) રુદન પણ કર્યું, (અને) તે રુદનથી સર્વ જાગી ગયા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઉત્પન્ન થએલા (તરતના જન્મેલા) બાલકના અવાજના જેવો અવાજ સાંભળીને 'દ્વારપાલો' એટલે સૂવાવડીના મકાનમાં પહેરેગીરો સારી રીતે ઉઠ્યા. 1.

1.'માયાનું કાર્ય' એટલે 'સર્વને દુ:ખ દેવું અને ધર્મનો નાશ'. (કા)
2.'નિમિત્ત ન હોવાને લીધે' એટલે 'ભક્તોને દુ:ખ થએલ નહિ હોવાથી' એવો અર્થ છે. (ટિ)
3.'ભગવાનનું કાર્ય' એટલે 'દેવકીજી વિગેરેને બંધનમાંથી મુક્ત કરવાં, સર્વને સુખ આપવું અને ધર્મની રક્ષા કરવી'. (કા) એ અનિરુદ્ધ વ્યૂહનું કાર્ય. (પ્ર)
4.માયાએ રુદન કરી પોતે ત્યાં (અવતરી) છે એમ જણાવ્યું તે, અને પછી દ્વારપાલોએ બાલકનો જન્મ થયો છે એમ કંસને જણાવ્યું તે, એવાં બંને જણાવવાનાં કાર્ય પણ સુખ અને દુ:ખ આપનાર હતાં એવો અર્થ છે. (ટિ)
5.વસુદેવ વિગેરેને દુ:ખ આપનાર અને કંસને સુખ આપનાર, એવો ભાવ છે. (કા)
6.'ત્યારપછી' એટલે નોટ 4માં જણાવેલાં બે જણાવવાનાં કાર્યો પછી. (ટિ)
7.શ્લોક 12માં માયાએ ભગવાનના જન્મના સમાચાર આપ્યાં તે, અને કંસે તેના મંત્રીને એ જણાવ્યું તે, એ બંને જણાવવાનાં કાર્યો પણ દુ:ખ અને સુખ આપનાર હતાં, એવો અર્થ છે. (ટિ)
8.'તેમ ન હોય' એટલે 'માયાએ મોહ કર્યો ન હોય.' (ટિ)
9.'માયાએ શ્લોક 12માં ભગવાનના જન્મના સમાચાર કંસને કહ્યા, તેથી દૈત્યોએ કંસ સાથે દશ દિવસથી નાના અને તેથી મોટા બાલકોની હત્યા કરવાની મંત્રણા કરી. (શ્લોક 31). ધર્મનું સ્થાપન કરવા ભગવાનનો અવતાર થએલ તે એ પ્રમાણે ધર્મનો નાશ થવાનું કારણ કેમ બન્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (ટિ)
10.તામસ રાજાના રાજ્યમાં યજ્ઞના અંગ પશુ વિગેરે તામસ હોવાથી, ત્યાં કરવામાં આવેલ યજ્ઞ વિગેરે ધર્મ પણ તામસ જ હોય છે. તેથી પહેલાંના ધર્મનો નાશ કરવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. (કા)
11.'તેઓ' એટલે તેવા તામસ યજ્ઞ વિગેરે માટે હણેલાં પશુ વિગેરે, એવો અર્થ છે. જેમ એક કાંટાથી પગમાં વાગેલ કાંટો કાઢવામાં આવે તેવા ન્યાયે, તેવી રીતે પણ ધર્મના વિરોધીને દૂર કરવા (હણવા) એ યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. (ટિ)
12.બીજાં પણ ધર્મનાં અંગો (બ્રાહ્મણ વિગેરે) પણ તામસ હોવાથી જ તેઓનો નાશ થયો એવા આશયથી આ કહેલ છે. (કા)
13.'પછી' એટલે 'તમોગુણનું કાર્ય દૂર થયા પછી', જે ધર્મ થયો તે સાત્ત્વિક થયો, એવો અર્થ છે. (ટિ)
14.દશ દિવસથી નાનાં અને તેથી મોટાં બાલકોની હત્યા એ માયાના કાર્યનું નિરૂપણ, ભગવાનનાં કાર્યની સિદ્ધિ થાય તે માટે કરવામાં આવે છે. અધ્યાયનો અર્થ તો નિબંધમાં કહ્યા પ્રમાણે અનિરુદ્ધનું જ કાર્ય છે, એવો ભાવ છે. માયા સાથે કંસને સંવાદ થએલ એમ શ્લોક 13ના વ્યાખ્યાનમાં કહેશે. તે સંવાદને લીધે નાનાં બાલકોની હત્યા કરવાની મંત્રણા થઈ અને તેમની હત્યા થઈ. તેથી તેમની હત્યા એ માયાનું જ કાર્ય છે. (લે) ભગવાન્ પધારતાં દ્વારો ઉઘડી ગયાં એમ 10।49માં કહેલ માયાનું કાર્ય ભગવાનનાં કાર્યથી ઉલટું છે એમ જણાવવા માયા આવતાં તે પાછાં બંધ થઈ ગયાં, એવો અર્થ જણાય છે.

તેઓ (દ્વારપાલો)નું કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તે તુ તૂર્ણમુપવ્રજ્ય દેવક્યા ગર્ભજન્મ તત્॥
આચખ્યુર્ભોજરાજાય યદુદ્વિગ્ન: પ્રતીક્ષતે॥2॥

તેઓએ તો તરત ભોજરાજા પાસે જઈને દેવકીજીના તે ગર્ભના જન્મના (સમાચાર) તેને કહ્યા; જેની શોકાતુર થએલ (તે) રાહ જોતો હતો. 2.

દેવકીજીએ વિગેરેએ આજીજી કરવાં છતાં તેઓએ તેમની પ્રાર્થનાને ગણકારી નહિ એમ જણાવવા 'તુ' 'તો' શબ્દ યોજેલ છે. રસ્તામાં બીજું કાંઈ કૃત્ય તેમણે કર્યું નહિ1, એમ જણાવવા 'તરત' શબ્દ યોજેલ છે. (તેઓ કંસને) દૂરથી કહે તો સંતાડી દેવું2 વિગેરે સંભવે, તેથી તેવું ન થાય તે માટે 'પાસે જઈને' શબ્દ યોજેલ છે. દેવકીજીના ગર્ભના જન્મના (સમાચાર કહ્યા), પરંતુ પુત્ર અથવા પુત્રી એવો ખુલાસો (કર્યો નહિ). 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ આઠમો. જો (દ્વારપાલો) ન કહે તો (તેમનું) અનિષ્ટ કરે, એમ જણાવવા 'ભોજરાજા' શબ્દ યોજેલ છે. જે જન્મની તે ક્યારે થશે એવી રાહ જ તે જોતો હતો, વસ્તુત: એવા (ભોજરાજાને સમાચાર કહ્યા). 'શોકાતુર' શબ્દથી રાહ જોવાનું કારણ કહેલ છે. 2.

1.બીજું બાનું કાઢી દેવકીજી પાસેથી બહાર જઈ, ભોજરાજા (કંસ)ને કહ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)
2.'સંતાડી દેવું' એટલે 'બાલકને સંતાડી દેવું'. (પ્ર) જો દૂરથી ભોજરાજાને કહે તો દેવકીજી પણ સાંભળે, અને પછી બાલકને સંતાડી દે, એવો અર્થ છે. (લે)

પછી કંસે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ તલ્પાત્ તૂર્ણમુત્થાય કાલોડયમિતિ વિહ્વલ:॥
સૂતીગૃહમગાચ્છીઘ્રં પ્રસ્ખલન્ મુક્તમૂર્ધજ:॥3॥

તે પથારીમાંથી તરત ઉઠી, 'આ કાલ છે' એમ (જાણવાથી) વિહ્વલ થઈ, ઠોકરો ખાતો, છૂટા કેશવાળો સૂવાવડીના મકાને ગયો. 3.

તે પણ પથારીમાં પડેલો જ હતો. 'તે' મોટો હોવા છતાં પથારીમાંથી તરત જ એટલે વિચાર કર્યા વિના, પહેલાં ઉઠ્યો; પછી 'આ કાલ છે' એમ (જાણી), હવે જીવવાની આશા નથી એવો નિશ્ચય થવાથી વિહ્વલ થયો. 'આ' એટલે ભગવાન જ મૃત્યુ કરાવનાર કાલ છે. 'વિહ્વલ' એટલે સર્વ અવયવોમાં ખોડવાળો. 'સૂવાવડીના મકાને' એટલે સૂવાવડ થઈ તે સ્થલે. 'તરત' શબ્દથી સર્વ કાર્ય તજવાનું અને સર્વ સાધનોનું ભાન ન રહેવાનું કારણ (કહેલું) છે. 'ઠોકરો ખાતો' શબ્દથી (તેને) માર્ગનું જ્ઞાન (ભાન) (રહ્યું) ન હતું (એમ જણાવ્યું છે). 'છૂટા કેશવાળો' શબ્દથી (તેને) દેહનું જ્ઞાન (ભાન) (રહ્યું) ન હતું (એમ કહેલ છે). 3.

(બાલકને) જોઈને, (તેની) જાતિ જાણ્યા વિના 'આ પુત્ર છે' એવી જ બુદ્ધિથી (કંસ તેને) હણવા તૈયાર થતાં, (દેવકીજીને) યશોદાની ક્ધયાની હત્યા પોતાના પુત્રોની હત્યા કરતાં પણ વધારે દુ:ખ આપનારી થઈ એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી તેમનાં (દેવકીજીનાં) વચનો કહે છે:

તમાહ ભ્રાતરં દેવી કૃપણા કરુણં સતી॥
સ્નુષેયં તવ કલ્યાણ સ્ત્રિયં મા હન્તુમર્હસિ॥4॥

બાપડાં સતી દેવીએ તે ભાઈને દયાજનક રીતે કહ્યું કે:-'હે ભાગ્યવાન! આ તારી પુત્રવધૂ છે. તું સ્ત્રીને હણવા યોગ્ય નથી...' 4.

ત્વદીયા ક્ધયકા ચેયમતો મહ્યં પ્રદીયતામ્॥
ભગિની દાનપાત્રં હિ હેતુકાર્યફલૈસ્ત્રિભિ:॥કા.5॥

(દાન આપવાનું) કારણ, કાર્ય અને ફલ (એ) ત્રણ વડે 'આ ક્ધયા તારી છે તેથી મને આપ, કારણ કે બેન દાન (આપવા) યોગ્ય છે' (એમ કહે છે1). કા.5.

તે ભાઈ કંસને કહ્યું; કારણ કે તે 'દેવી' એટલે સાત્ત્વિક પણ સ્ત્રી2 હતાં; અથવા જાણતાં હોવા છતાં3 (પોતાની) દીનતા જણાવવા તેમણે એમ કર્યું (કહ્યું); અથવા પ્રાણનું4 સંકટ હોય ત્યારે બીજાને માટે અસત્ય પણ કહેવું જોઈએ, એમ જણાવવા (તેમણે એ પ્રમાણે કહ્યું).

'જે વગર વિચાર્યું માગે તેને બાપડો જાણવો' વાક્ય પ્રમાણે (દેવકીજી) વગર વિચાર્યું માગનાર હોવાથી 'બાપડાં' હતાં. જેમ દયાજનક થાય તેમ તેને (કંસને) કહ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી તેમ કરશે5 એવા (વિચારથી) કાલનું જ્ઞાન6

હોવાથી, (તેમણે) માગણી કરી, એમ જણાવવા 'સતી' પદ યોજેલું છે; અથવા પતિનો દોષ મટે એવા (હેતુથી તેમણે માગણી કરી તેથી) 'સતી' પદ યોજેલું છે, કારણ કે તેમ ન થાય (તે માગણી ન કરે) તો પોતાના પુત્રને (બીજે સ્થલે) પધરાવી બીજાની ક્ધયાની હત્યા કરાવવાથી દોષ થાય. મામાની ક્ધયા પરણાય એવા મત પ્રમાણે, જેમ (ભગવાન્) મિત્રવિંદાને (પરણ્યા) તેમ ફોઈની ક્ધયાને પણ પરણાય એવા હેતુથી 'પુત્રવધૂ' પદ યોજેલ છે. જ્યારે કંસનો પુત્ર દેવકીજીની ક્ધયાને પરણે ત્યારે આ (ક્ધયા) (કંસની) પુત્રવધૂ થાય. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે તે (ક્ધયા) આ (દેવકીજીના મનથી) પોતાની કુદરતી ક્ધયા હતી.

'(કંસને) પુત્ર જ નથી તો પછી આ પુત્રવધૂ કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ભાગ્યવાન!' એવું સંબોધન કરેલ છે. તું (કંસ) પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળો છે, (અને) મારાં સંતાનના રક્ષણથી તને પણ પુત્ર થશે એમ (એ સંબોધનથી જણાવેલ છે).

અથવા ભલે (તે) પુત્રવધૂ ન હોય. (છતાં) 'તું સ્ત્રીને હણવા યોગ્ય નથી. તેમ ન હોય તો મને જ કેમ ન હણી?' કારણ કે તેં જ સ્ત્રી, બેન અને ગર્ભવતીનો આ (વધ, યશ, શ્રી અને આયુષ્યનો વધ કરે છે) એમ (10।21માં) કહેલ છે. 4.

1. ફલ, કાર્ય અને હેતુ જણાવનાર ત્રણ શ્લોકોથી આ કારિકામાં જણાવેલ અર્થ કહે છે. પહેલા આ શ્લોકમાં ફલ કહે છે. પાંચમા શ્લોકમાં 'મને આપ' એમ દાનરૂપી કાર્ય કહેશે અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં 'બેન દાન આપવા યોગ્ય છે' એમ દાન આપવાનું કારણ કહેશે. કંસને રુચે તે માટે દેવકીજી પ્રથમ આ શ્લોકમાં ફલ જણાવે છે. લોકમાં પહેલાં (કાર્ય કરવાનો) હેતુ, પછી કાર્ય અને પછી ફલ એવો ક્રમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, કારિકામાં એ પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે અનુક્રમે ત્રણ કહ્યાં છે એમ જણાય છે. (કા)

2.'સાત્ત્વિક' એટલે જ્ઞાનવાળાં હોવા છતાં, સ્ત્રી હોવાથી સ્ત્રીના સ્વભાવ પ્રમાણે તેમણે કહ્યું એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'દેવી' હોવાથી સાત્ત્વિક હતાં. તેથી દેવી હોવાથી બીજાની ક્ધયાને મુક્ત કરાવવા દયાવાળાં હતાં, પરંતુ સ્ત્રી હોવાથી તામસ હોઈ 'આ મારી છેલ્લી પ્રજા આપ' (શ્લોક 6) એવી ફોકટ માગણી કરી, એમ જણાવવા 'અપિ' 'પણ' શબ્દ યોજેલ છે. (યો)

3.દેવી હોવાથી સર્વ ઉપાયો જાણતાં હતાં. તેથી 'બહુ ઉગ્ર હોય તેને સ્તુતિથી (સંતોષવો)' એ ન્યાય પ્રમાણે, દીનતા જણાવીને પણ તેને સંતોષવો જોઈએ એમ જાણીને, તેમણે દીનતા દર્શાવી, એવો ભાવ છે. (યો)

4." 'અસત્ય મનુષ્યોમાં (હોય છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે દેવ હોય તે અસત્ય ન બોલે, છતાં દેવકીજી અસત્ય કેમ બોલ્યાં?" એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. 'ધંધા માટે, પ્રાણનું સંકટ હોય ત્યારે, ગાયો અને બ્રાહ્મણોને માટે અને હિંસામાં અસત્ય નિંદવા યોગ્ય નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે બીજાની ક્ધયાના પ્રાણનું રક્ષણ અસત્ય બોલીને પણ કરવું યોગ્ય જ છે. (યો)

5.ભગવાન્ માગણી પ્રમાણે તેને મુક્ત કરાવશે જ, એવો અર્થ છે. (લે)

6.'આ માગવાનો કાલ છે' એવા જ્ઞાનને લીધે માગણી કરી. તેથી માગણી કરવાથી જો કંસ ક્ધયાને પાછી આપે, ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી કંસને તેમ કરવા પ્રેરે, તો ભગવાન્ તેના

અપરાધ પણ ક્ષમા કરે અને પછી કોઈવાર કાંઈ અનિષ્ટ થાય નહિ, એમ જણાવવા ‘સતી’ શબ્દ યોજેલ છે.

ક્ષત્રિયોએ માગવું એ યોગ્ય નહિ હોવા છતાં, આપત્તિના સમયે તે યોગ્ય જ છે, એમ આ આપત્તિનો કાલ છે એવું ‘જ્ઞાન હોવાથી’ એવો અર્થ છે. (લે)

‘આઠમા ગર્ભને હણવાનો છે’ એમ (કંસ કહે) તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

બહવો હિંસિતા ભ્રાત: શિશવ: પાવકોપમા:॥
ત્વયા દૈવનિસૃષ્ટેન પુત્રિકૈકા પ્રદીયતામ્॥5॥

હે ભાઈ! દૈવે પ્રેરેલા તેં ઘણાં અગ્નિ સમાન બાલકો હણ્યાં. એક પુત્રી આપ. 5.

‘સ્ત્રીને હણવી’ એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ નથી. પુત્રોને તો (તેં) હણ્યા જ છે. જો કે એકને જ હણવાનો હતો, (છતાં) તેને બદલે ઘણાને હણ્યા છે. (કંસને) દયા આવે તે માટે ‘હે ભાઈ!’ એવું સંબોધન કરેલ છે. (પુત્રોની) આકૃતિથી તેઓ પરાક્રમી થાય એવું પણ સંભવતું હતું, એમ જણાવવા ‘અગ્નિ સમાન’ શબ્દ યોજેલ છે.

‘પ્રેમવાળો ગુણોનું વર્ણન કરે’ એ વાક્ય પ્રમાણે સ્નેહ થતાં (કંસ પુત્રીને) મુકી દેશે એવા વિચારથી, (પુત્રોને તેણે હણ્યા તેમાં) તેનો દોષ ન હતો, એમ ‘દૈવે પ્રેરેલા’ વિશેષણથી જણાવે છે. ‘દૈવ’ એટલે ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રેરાએલા તેં પુત્રોને હણ્યા. આ (પુત્રી) તો વધ કરવા યોગ્ય નથી, દૈવ (તને તેનો વધ કરવાની) પ્રેરણા કરતું નથી, એવો ભાવ છે.

આ એક પુત્રી ભાઈ વિનાની છે, તેથી છેવટના સમયે (મૃત્યુને) પહોંચીશ ત્યારે આને પણ પુત્રિકાના1 ધર્મથી (કોઈને) આપી સંતાનવાળી થઈશ, એમ ‘એક (પુત્રી)’ શબ્દથી જણાવે છે. (આથી) એમ જણાવ્યું છે કે જો બીજી (પુત્રી) ઉત્પન્ન થાય તો (તેને) હણજે. (આ પુત્રીને) સંપૂર્ણ રીતે2 આપ, એટલે કોઈ સમયે (તેને) હણવાની નથી. 5.

1.જે ક્ધયાને ભાઈ ન હોય, તે ક્ધયાને પરણાવતી સમયે તેનો પિતા એવો સંકલ્પ કરે કે ‘(આ) શણગારેલી ભાઈ વિનાની ક્ધયાને હું તને આપું છું. આ (ક્ધયા)માં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર (ગણાશે).’ પછી તે ક્ધયાને પુત્ર થાય તે પિંડદાન કરે તે પિંડ તેની માતાના પિતાને પહોંચે છે, તેના જનકપિતાને પહોંચતા નથી. તેથી જ ‘ક્ધયાને પસંદ કરવાની હોય ત્યારે રોગ વિનાની, ભાઈવાળી અને પોતાના ગોત્ર વગરની’ જોવી, એમ (યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ.1। 53માં) કહેલ છે.

2.‘પ્રદીયતામ્’ ક્રિયાપદમાં ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ છે તેનો આ અર્થ કહેલ છે.

અવશ્ય (ક્ધયાનું) દાન કરવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નન્વહં તે હ્યવરજા દીના હતસુતા પ્રભો॥
દાતુમર્હસિ મન્દાયા અઙ્ગેમાં ચરમાં પ્રજામ્॥6॥

અરે પ્રભુ! હું ગરીબડી હણાએલા પુત્રોવાળી તારી નાની બેન છું. (મને) મંદને આ છેલ્લી પ્રજાનું દાન કરવા તું જરુર યોગ્ય છે. 6.

અવશ્ય દાન જ ફલ1 છે. ‘અરે!’ એવું સંબોધન યુક્તિ(દલીલ)ને (કંસ) ગ્રહણ કરે (માન્ય રાખે) તે માટે કરેલું છે. ‘હું તારી નાની બેન છું.’ હું નાની બેન હોવામાં (આપણા) બંનેનો અનુભવ પ્રમાણ છે. નાની બેન દયા કરવા યોગ્ય છે. ‘ગરીબડી’ એટલે શોક વિગેરેથી

દુ:ખી થએલી. તે (દુ:ખી થએલ હોવા)નું કારણ 'હણાએલા પુત્રોવાળી' શબ્દથી કહેલું છે. 'પ્રભુ!' સંબોધન દાન આપવાનું સામર્થ્ય (કંસમાં) છે એમ જણાવવા કરેલું છે. તેથી જ 'તું દાન કરવા યોગ્ય છે.' 'મંદને' શબ્દથી હવે પછી (દેવકીજી) રજસ્વલા થવાનાં નથી એમ સૂચવેલું છે, તેથી જ (આ) 'છેલ્લી પ્રજા (છે)' એમ કહેલ છે. બીજી (છોકરી) કધયા તરીકે આપવાની નથી, પરંતુ આ જ (કધયા) આપવાની છે એમ (આજીજી કરેલી છે). 6.

1.'ફલ' એટલે 'આજીજીનું ફલ.' (પ્ર)

છતાં (કંસે) (તેને) મૂકી નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઉપગૂહ્યાત્મજામેવં રુદન્ત્યા દીનદીનવત્॥
યાચિતસ્તાં વિનિર્ભર્ત્સ્ય હસ્તાદાચિચ્છિદે ખલ:॥7॥

દીકરીને બાઝી પડીને અને એવી રીતે દુ:ખીઆરીની દુ:ખીઆરી પેઠે રડતાં તેમને ધમકાવીને, (પુત્રીની) માગણી કરાએલા દુષ્ટે (તેમના) હાથમાંથી તેને આંચકી લીધી. 7.

એવી રીતે દીકરીને બાઝી પડીને વિલાપ કરીને રડતાં(દેવકીજી)ના હાથમાંથી તે બાલાને, દેવકીજીને ધમકાવીને (દુષ્ટે) આંચકી લીધી. 'તે (બાલા)ની માગણી કરાએલા' શબ્દથી ધમકાવવાનું કારણ કહેલું છે. 'આત્મન:' ભગવાનની પાસેથી 'જાતા' જન્મેલી તે 'આત્મજા' એટલે 'દીકરી'. 'વ્યવહારમાં શબ્દો સત્ય અર્થવાળા જ હોય છે' એ ન્યાય પ્રમાણે જેમ 'દેહ' વિગેરે માટે 'આત્મા' શબ્દ યોજાય છે તેમ પુત્ર તરીકે જેનેજેને સંભાળમાં લીધાં હોય તેને માટે પણ 'આત્મજ' શબ્દ યોજી શકાય છે1. 'એવી રીતે' એ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આવાં વાક્યો (દેવકીજીએ) ઘણીવાર કહ્યાં. (તે) યશોદાની કધયા (હતી) તેથી (દેવકીજી) રડતાં હતાં. 'દુ:ખીઆરીની દુ:ખીઆરી' (એટલે) જેમ દૈવથી હણાએલી, પુત્ર અને પતિ વિનાની, રોગથી પણ પીડાતી હોય તે દુ:ખીઆરીની દુ:ખીઆરી (કહેવાય), તેમ આ (દેવકીજીએ) પણ પોતાના પુત્રોનો નાશ અનુભવ્યો, અને હવે પારકાંનાં સંતાનના નાશનો પણ અનુભવ કરે છે તેથી (તે તેવાં છે). એક હાથથી (કંસે) તેમનો (દેવકીજીનો) એક હાથ પકડી રાખીને, બીજા (હાથ)થી તેમના બીજા હાથમાંથી (બાલાને) આંચકી લીધી, તેથી 'હાથમાંથી' (કહેલ છે). એમ કરવાનું કારણ 'દુષ્ટે' શબ્દથી (જણાવેલું છે). 7.

1.આ કધયા મારી દીકરી છે એ દેવકીજીનું માનવું ન હતું, વળી સર્વ વૃત્તાંત જાણનાર શુકનું પણ એવું માનવું ન હતું, છતાં શુકે અહિં 'આત્મજા' 'દીકરી' શબ્દ કેમ યોજ્યો છે? એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. (પ્ર)

(કધયાને) લઈને (તેણે) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તાં ગૃહીત્વા ચરણયોર્જાતમાત્રાં સ્વસુ: સુતામ્॥
અપોથયચ્છિલાપૃષ્ઠે સ્વાર્થોન્મૂલિતસૌહૃદ:॥8॥

સ્વાર્થને લીધે જેણે સ્નેહનો જડમૂલથી નાશ કરેલ છે તેવા તેણે તરતની જન્મેલી બેનની તે પુત્રીને બે પગથી પકડી પથ્થર ઉપર પછાડી. 8.

'બે પગથી' શબ્દથી, હણવા માટે જ ઊંધી રીતે માત્ર પકડવાથી જ તે (કધયા)નો નાશ સૂચવેલો છે. 'તરતની જન્મેલી' એટલે નાલ વિગેરેવાળી. (કધયાનું) ઘણું કોમલપણું

દર્શાવવાથી, (કંસનું) દુષ્ટપણું સિદ્ધ કરેલું છે. 'બેનની પુત્રીને' શબ્દથી (કંસ) સર્વ પ્રકારે (ધર્મથી) વિરુદ્ધ (કર્મ) કરનાર હતો, એમ કહેલું છે. 'પછાડી' એટલે ધોવાતાં વસ્ત્રની પેઠે પટકી. 'પથ્થર' આંગણામાં પડેલો, જેવો સ્નાન કરવા માટે હોય છે તેવો.

'(દેવકીજી અને કધયા) બંનેના સંબંધનો સ્નેહ (કંસે) કેમ તજ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વાર્થને લીધે જેણે સ્નેહનો જડમૂલથી નાશ કરેલો છે તેવા' વિશેષણ યોજેલ છે. 'સ્વાર્થં' સ્વાર્થને લીધે 'ઉન્મૂલિતં' જડમૂલથી નાશ કરેલો છે 'સૌહૃદમ્' સ્નેહનો જેણે, તેવો (તે હતો). 8.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સા તદ્ધસ્તાત્ સમુત્પત્ય સદ્યો દેવ્યમ્બરં ગતા॥
અદૃશ્યતાનુજા વિષ્ણોઃ સાયુધાષ્ટમહાભુજા॥9॥

તેના હાથમાંથી કૂદીને તરત તે દેવી આકાશમાં ગઈ. વિષ્ણુની નાની બેન આયુધવાળા આઠ મોટા હાથવાળી દેખાઈ. 9.

જ્યારે (કંસે) પથરા ઉપર પટકી ત્યારે જ (તેના) હાથમાંથી સારી રીતે કૂદીને એટલે કૂદકો મારીને, તરત જ તે દેવતારૂપ થઈ, પછી આકાશમાં ગઈ, આકાશમાં બાજની પેઠે રહી. કંસ વિગેરે સર્વેએ તેને તેવી રીતે જોઈ. 'વિષ્ણુની નાની બેન' શબ્દોથી તેનું તેવા થવાનું (તેમ કરવાનું) સામર્થ્ય (કહેલું છે). પરસ્પરનો વિચાર કરતાં યશોદા અને દેવકીજી એક જ છે1, અને (આ કધયા વિષ્ણુની) પછી જન્મી. ભગવાન્ યશોદાના પુત્ર હોય અથવા દેવકીજીના પુત્ર હોય, બંને પ્રકારે લોકની પ્રસિદ્ધિ2 પ્રમાણે તે (કધયા) (તેમની) નાની બેન3 છે. 'વિષ્ણુની નાની બેન' શબ્દથી (તેનું) તેવું સામર્થ્ય જણાવેલું છે. 'આયુધવાળા આઠ મોટા હાથવાળી' શબ્દથી તેનું બેવડું રૂપ કહેલું છે. ભગવાનનું કાર્ય અને પોતાનું કાર્ય તે કરશે એમ (જણાવવા), (તે) આઠ ભુજાઓવાળી થઈ. દેવકીજી વિગેરેના બંધ છોડાવવા એ ભગવાનનું4 કાર્ય છે. સર્વને દુ:ખ દેવું અને ધર્મનો નાશ કરવો એ પોતાનું (આ કધયા માયાનું) કાર્ય છે. ભગવાનનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે 'આયુધવાળા આઠ મોટા હાથ જેના છે તેવી' (તે થઈ). 9.

1.આ વાક્યથી માયા વિષ્ણુની નાની બેન છે એમ સિદ્ધ કરે છે. વસુદેવ અને નંદ ધર્મભાઈઓ છે. એક ભાઈનો પુત્ર અને બીજા ભાઈની પુત્રી હોય તેને પણ લોકમાં ભાઈબેન કહે છે. તેથી ભાઈઓનો વિચાર કરતાં, બે ભાઈઓની પત્નીઓ એક જ ગણાય. અંદરઅંદર ભાઈનો સંબંધ ધરાવનારા પાંચે પાંડવો પરીક્ષિતના પિતામહ ગણાતા; અને ભીષ્મ પાંચે પાંડવોનાં પિતામહ ગણાતા. તેથી જેમ પરીક્ષિતના પ્રપિતામહ (ભીષ્મ)ના પુત્રો તરીકે પાંડવોને એક ગણી પરીક્ષિતના પિતામહ ગણ્યા, તેમ યશોદા અને દેવકીજીના પતિઓ ભાઈઓ હોવાથી એક ગણાતાં, તેમનાં સંતાનનો પણ લોકમાં ભાઈબેન તરીકે વ્યવહાર થયો. તેથી યશોદા અને દેવકીજી એક જ હતાં. (લે)

2.'માત્ર જેનો જન્મ પાછલથી થાય તે નાની બેન કહી શકાય નહિ. અહિં વિષ્ણુ અને માયાના પિતા અથવા માતા એક ન હતાં; છતાં માયાને વિષ્ણુની નાની બેન કેમ કહી?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. કૃષ્ણોપનિષદમાં લખ્યું છે કે 'જે નંદ છે તે પરમાનંદ

હતા અને યશોદા મુક્તિગેહિની હતી.' વળી એમ પણ કહેલ છે કે 'તે દેવકીજી બ્રહ્મવિદ્યા હતાં જેનું વેદ ગાન કરે છે, અને આ વસુદેવ વેદ છે.' જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે જ્ઞાનરૂપ લાભ પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ છે, અને અર્થ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ છે. એવું લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. આમ હોવાથી યશોદા મુક્તિરૂપ હોવાથી, શ્રીદેવકીજીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનો વિષય થવાથી એ આધિદૈવિક રૂપ છે, એટલે પરસ્પરનો વિચાર કરતાં આ બંને એક જ છે, કારણ કે આધ્યાત્મિક (દેવકીજી) અને આધિદૈવિક (યશોદા) એક જ હોય છે. ભગવાનના જન્મ પછી માયા જન્મી. યશોદા અને દેવકીજી એક જ હોવાથી અને વિષ્ણુ પછી માયાનો જન્મ થએલ હોવાથી, ભગવાનને બેમાંથી ગમે તેના પુત્ર ગણીએ તો પણ માયા તેમની નાની બેન થાય છે.

'લોકની પ્રસિદ્ધિ' એટલે ઇતિહાસ. 'શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષ અને ઇતિહાસ' એ વાક્ય પ્રમાણે ઇતિહાસને પણ પ્રમાણ ગણવામાં આવેલ છે તેથી તેને પ્રમાણ ગણેલ છે. (પ્ર)

3.'ભગવાનને યશોદાના પુત્ર ગણીએ ત્યારે ભગવાનના પ્રાકટ્ય પછીની ક્ષણે માયાનો જન્મ થએલ હોવાથી, અને લોકમાં જોડકાં અવતરે ત્યારે પાછલથી જન્મે તે મોટું ગણાતું હોવાથી, માયા ભગવાનની નાની બેન કેમ ગણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'અનુજા' 'પાછલથી જન્મેલી' એવી વ્યુત્પત્તિને લીધે તેને નાની બેન કહેલી છે.(લે)

4.'ભગવાનનું' એટલે 'નિબંધમાં જણાવેલા પ્રકારે અનિરુદ્ધનું'. (લે)

જેમ ભગવાને (પોતાનો) આવિર્ભાવ (થયો તે સ્વરૂપથી) વિપરીત સ્વરૂપનાં (પાછલથી) દર્શન કરાવ્યાં તેમ આણે પણ (તેનો) આવિર્ભાવ થએલ તેથી જૂદા પ્રકારનું રૂપ હવે ધારણ કર્યું; તેથી તેનાં સાધનો નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દિવ્યસ્રગમ્બરાલેપરત્નાભરણભૂષિતા॥
ધનુ:શૂલેષુચર્માસિશઙ્ખચક્રગદાધરા॥10॥

દિવ્ય માલાઓ, વસ્ત્રો, લેપો અને રત્નવાળાં આભરણોથી શણગારાએલી; ધનુષ્ય, ત્રિશૂલ અને બાણ, ઢાલ, તલવાર, શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનારી (દેખાઈ). 10.

(1)દિવ્ય 'સ્રજ:' એટલે માલાઓ, (2)'અંબરાણિ' એટલે વસ્ત્રો પણ દિવ્ય જ, (3)ચંદન વિગેરે લેપ, અને (4)રત્નવાળાં આભરણો, એવા ચાર પ્રકારના અલંકારવાળી (દેખાઈ). દર્શન થયાં તે પ્રમાણે આ (અલંકારનો) ક્રમ (કહેલો છે). આરંભમાં માલાઓ દેખાતી નહિ હોવા છતાં, ગંધને લીધે (તે) દેખાઈ; પછી વસ્ત્રો, પછી ચંદન અને (પછી) આભરણો (દેખાયાં).

ઉત્તરાર્ધમાં આયુધો ગણાવે છે. ધનુષ્ય ડાબી બાજુના હાથમાં (હતું). ત્રિશૂલ અને બાણ જમણા બે હાથમાં હતાં. ઢાલ ડાબા (હાથમાં), તલવાર જમણા (હાથમાં), શંખ ડાબા (હાથમાં), ચક્ર જમણા (હાથમાં) અને ગદા ડાબા (હાથમાં) એ પ્રમાણે ગદા સુધીનાં આયુધોને ધારણ કરનારી હોવાથી તે ગદા (સુધીનાં આયુધો) ધારણ કરનારી હતી. 10.

તે (માયા)નું સ્વરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપની પેઠે પ્રસિદ્ધ થયું, એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સિદ્ધચારણગન્ધર્વૈરપ્સર:કિન્નરોરગૈ:॥
ઉપાહૃતોરુબલિભિ: સ્તૂયમાનેદમબ્રવીત્॥11॥

લવાએલાં છે ઘણાં બલિ જેમનાથી તેવા સિદ્ધો, ચારણો અને ગંધર્વોથી અને અપ્સરાઓ, કિન્નરો અને સર્પોથી સ્તુતિ કરાતી (તે) આ (નીચે પ્રમાણે) બોલી:-11.

સિદ્ધો, ચારણો અને ગંધર્વો (એ) ત્રણ ગુણોવાળા (કહ્યા). બીજાઓ (અપ્સરાઓ, ક્લિધનરો અને સર્પો) પણ ત્રણ ગુણોવાળા (કહ્યા). 'અપ્સરૈ:' પાઠ 'વેદમાં ઘણીવાર (અનિયમિતા હોય છે)' એ નિયમ પ્રમાણે ('અપ્સરસ્' શબ્દમાંથી 'સ્' કાઢી નાખવાથી થાય છે.) એક શબ્દ લેવાથી1 સહેલાઈથી (સમજાય છે). આ (માયા)ના છ ગુણો ઉપર નભનારા આ સિદ્ધો વિગેરે છ) કંસના જોતાં જ, લવાએલાં છે ઘણાં 'બલિ' એટલે પૂજાનાં સાધનો જેમનાથી તેવા (થયા). 'બલિ' શબ્દ 'જયજય' વિગેરે (સ્તુતિના) શબ્દને પણ સૂચવનારો છે. તેથી તેઓથી સ્તુતિ કરાતી, 'હું કંસનો વધ કરવા શક્તિવાળી છું' એમ જણાવતી, 'આ' એટલે નીચે જે કહેવામાં આવશે તે બોલી. 11.

1.'અપ્સરૈ:' પાઠ ન લેતાં, 'અપ્સર:કિન્નરોરગૈ:' સમાસ ગણી એક શબ્દ લેવાથી, એવો અર્થ છે.

અહિં બે (વાત) કહેવી જોઈએ. (કંસને માયા) કેમ હણતી નથી? અને રક્ષણ કરવા1 (તે) કેમ રહેતી નથી? તેથી તે બંનેના ખુલાસાવાળું તે (વાક્ય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥દેવ્યુવાચ॥ દેવી કહે છે:

કિં મયા હતયા મન્દ જાત: ખલુ તવાન્તકૃત્॥
યત્ર ક્વચિત્ પૂર્વશત્રુર્મા હિંસી: કૃપણાં વૃથા॥12॥

હે મંદ! મને હણવાથી (તને) શું (લાભ)? તારો નાશ કરનાર પહેલાંનો શત્રુ કોઈ એક સ્થલે ખરેખર જન્મ્યો છે. ગરીબડીને નકામી હણીશ નહિ. 12.

મને હણવાથી (તને) શું લાભ? હું તો હણાઊં તો પણ અપકાર કરું નહિ, તો પછી ન હણાએલી તો (અપકાર) કેમ જ કરું? તેથી આ વૃત્તાંત નહિ જાણતો હોવાથી તું મંદ છે. 'તારો નાશ કરનાર જન્મ્યો છે' શબ્દોથી ન હણવાનું2 કારણ કહેલું છે. જે તારો 'અંત' એટલે નાશ કરનાર છે તે તો કોઈક સ્થલે જન્મ્યો જ છે. 'કોઈ એક સ્થલે' એમ ચોક્કસ (સ્થલ) ન કહ્યું તે દેવોની છૂપી (મસલત) છે.

'(માયામાં અને ભગવાનમાં કંસના) શત્રુ હોવાનું સમાન હોવા છતાં, અને (માયામાં કંસને હણવાનું) સામર્થ્ય હોવા છતાં, ભગવાન જ (કંસને) હણે અને તું (માયા) ન હણે એનું ખાસ (કારણ) શું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પહેલાંનો શત્રુ' શબ્દ યોજેલ છે. મારો (માયાનો) તો તું (કંસ) હમણાં શત્રુ થયો છે, અને તે પણ મને બીજી (દેવકીજીની પુત્રી) માનીને. ભગવાન્ તો તારા પહેલાંના શત્રુ છે, તેથી તે જ (તને) હણશે. આકાશવાણીએ પણ એમ જ કહેલ (હતું), તેથી ગરીબડી દેવકીજીને હણીશ નહિ. તેનો વધ કરવાથી (તારો) કોઈ પણ પુરુષાર્થ પાર પડશે નહિ, તેથી નકામી જ હણીશ નહિ. 12.

1.'દેવકીજી વિગેરેનું' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)
2.માયાએ કંસને ન હણવાનું. (લે)

એમ કહીને (માયા) ગઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:

ઇતિ પ્રભાષ્ય તં દેવી માયા ભગવતી ભુવિ॥

બહુનામનિકેતેષુ બહુનામા બભૂવ હ॥13॥

એ પ્રમાણે તેને ઘણું કહીને દેવી ભગવતી માયા ભૂતલ ઉપર ઘણાં નામવાળાં સ્થાનોમાં ઘણાં નામવાળી થઈ.13.

'ઘણું કહીને' એટલે સ્પષ્ટ રીતે કહીને. આથી એમ સમજાય છે કે કંસની સાથે તેણે બીજો સંવાદ પણ કરેલો. તેમ ન હોય તો (કંસ) બ્રાહ્મણો સાથે વિરોધ કરત નહિ. તે (કંસ)ની સાથેના સંવાદથી જ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થયું છે એમ તેણે (માયાએ) જાણ્યું, તેનું કારણ 'દેવી' શબ્દથી કહેલ છે. જો (હવે) બીજી પણ (કોઈ) આવી આથી જૂદું સ્પષ્ટ કહે તો પણ તેનાથી (માયાથી) મોહ પામેલો કંસ તે કબુલ રાખે નહિ, તેનું કારણ 'માયા' શબ્દથી કહેલું છે. તેના જવાનું કારણ 'ભગવતી' શબ્દથી કહેલું છે; કારણ કે તે ભગવદ્ભાવ પ્રકટ કરી લોકમાં પૂજાશે, એવા ભગવાનના વચન પ્રમાણે ઘણાં નામવાળાં સ્થાનોમાં એટલે ભૂમિ ઉપર જેટલાં જે નામવાળાં સ્થાનો છે તે બધાંએમાં રહી, (પોતાનાં) ઘણાં રૂપો કરીને ઘણાં નામવાળી થઈ; કારણ કે દુર્ગા વિગેરે મૂર્તિઓમાં જૂદુંજૂદું રૂપ (છે એ) સ્પષ્ટ છે. દેવકીજી અને વસુદેવનો (માયા પોતાની પાસે રહે તેવો) આગ્રહ વ્યર્થ ગયો. 13.

શત્રુ તો 'જન્મ્યો છે' એવું માયાનું વચન સાંભળીને કંસે શું કર્યું એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તયા કથિતમાકર્ણ્ય કંસ: પરમવિસ્મિત:॥

દેવકીં વસુદેવં ચ વિમુચ્ય પ્રશ્રિતોઽબ્રવીત્॥14॥

તેણે કહેલું સાંભળીને ઘણો વિસ્મય પામેલા કંસે દેવકીજી અને વસુદેવને છૂટાં કરીને સભ્યતાથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 14.

વાક્ય તો ભગવાનના સંબંધી હતું, પરંતુ તેણે (માયાએ) તો માત્ર (તે) કહ્યું જ હતું. તે સાંભળીને (કંસ) 'ઘણો વિસ્મય પામ્યો.' જો આ (માયા) દેવતા છે એમ જાણવામાં આવ્યું હોત, તો (તેને) પકડીને જ રાખી હોત. તેના વચનમાં વિશ્વાસ (થવા)ને લીધે 'દેવકીજી અને વસુદેવને છૂટાં કરીને' એટલે સાંકળો કાઢી નાખીને, દેવીના વાક્યથી જેનામાં (દેવકીજી તથા વસુદેવ સંબંધી) શુદ્ધ ભાવ1 ઉત્પન્ન થએલો છે તેવા તેણે 'પ્રશ્રિત:' સભ્યતાવાળા થઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું; એટલે કાયાનો અને મનનો શુદ્ધ ભાવ જણાવી, વાણીનો (શુદ્ધ ભાવ) જણાવ્યો એવો અર્થ છે. 14.

1.આ મનનો શુદ્ધ ભાવ કહ્યો. સભ્યતાવાળો તે થયો એમ કાયાનો શુદ્ધ ભાવ કહ્યો. વાણીનો શુદ્ધ ભાવ તે આગળનાં વચનો કહેશે તેમાં જણાવાશે.

નીચે શ્લોક આરંભી આઠ શ્લોકોથી તે (કંસ)નાં વાક્યો કહે છે:

॥કંસ ઉવાચ॥ કંસ કહે છે:

અહો ભગિન્યહો ભામ મયા વાં બત પાપ્મના॥

પુરુષાદ ઇવાભ્યેત્ય બહવો હિંસિતા: સુતા:॥15॥

અહો બેન! અહો બનેવી! અરેરે! રાક્ષસની પેઠે આવીને મેં પાપે (પાપીએ) તમારા બેના ઘણા પુત્રો હણ્યા. 15.

સ્વાપરાધસ્ય કથનં ફલસ્યાપિ ચ કીર્તનમ્॥
ભ્રમાચ્ચૈવાપરાધોઽયં શોકદૂરીકૃતિસ્તથા॥કા.6॥

પોતાનો અપરાધ કહેવો (જણાવવો) (151) અને (તેનું) ફલ વર્ણવવું (16) આ અપરાધ ભ્રમથી છે એમ કહેવું (17), તેમજ શોક દૂર કરાવવો (18). કા.6.

એવં ચતુર્ભિર્લોકોક્ત્યા શોકાભાવો નિરૂપિત:॥
તત્ત્વાવબોધનેનાપિ ચતુર્ભિ: શોકનાશનમ્॥કા.7॥

એવી રીતે ચાર (શ્લોકો)થી લોકના મત પ્રમાણે શોક (કરવો) નહિ એમ જણાવેલ છે. વળી ચાર શ્લોકોથી તત્ત્વનો બોધ કરીને શોકનો નાશ કરે છે. કા.7.

આત્મનો ન હિ શોકોઽસ્તિ જ્ઞાનદૃષ્ટેશ્ચ નશ્યતિ॥
અત: શોકો ન કર્તવ્ય: કર્માજ્ઞાનવશો યત:॥કા.8॥

કારણ કે આત્માને શોક હોતો નથી (19) અને જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી (શોકનો) નાશ થાય છે (20), તેથી શોક કરવો ન જોઈએ (21); કારણ કે (જીવ) કર્મ અને અજ્ઞાનને વશ હોય છે (22)1. કા.8.

આરંભમાં (આ શ્લોકમાં) પોતાનો અપરાધ જણાવીને ક્ષમા કરાવે છે. 'અહો!' એવું સંબોધન આશ્ચર્યથી કરેલું છે. આશ્ચર્યવાળો થઈ તેવી જ રીતે દેવકીજી અને વસુદેવ પાસે આવી, જૂદીજૂદી પ્રાર્થના કરે છે, (તેથી) 'અહો!' એમ (દરેકને) જૂદુંજૂદું કહે છે. 'બનેવી' એટલે તો બેનનો પતિ (એવા) સંબંધથી. એ સંબોધન સ્નેહ દર્શાવવા કરેલું છે. 'વામ્' એટલે તમારા બેના. પાપમાં અને પોતામાં (કંસમાં) ભેદ નથી એમ કહેતાં 'પાપે (પાપીએ)' શબ્દ યોજેલ છે. 'અરેરે' ખેદ દર્શાવવા યોજેલ છે. (એ શબ્દથી) 'હું પશ્ચાત્તાપથી કહું છું, પરંતુ આ ઠગવા માટે કહેતો નથી' એમ જણાવે છે. 'પુરુષાદ:' એટલે રાક્ષસ. જેમ તે ભક્ષણ કરવા માટે બાલકોને લઈ જાય છે, તેમ મેં મારા દેહના રક્ષણના ભ્રમથી તમારા બેના ઘણા પુત્રો હણ્યા. રાક્ષસોને સંબંધ વિગેરેની અથવા શાસ્ત્રની દરકાર હોતી નથી, પરંતુ (પોતાના) પ્રાણોનું રક્ષણ કરવા માટે જ સર્વનાં સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં બાલકોને ખાઈ જાય છે. તે પ્રમાણે મેં (તમારા બેના પુત્રોને) હણ્યા, તેથી હું (રાક્ષસની) સમાન છું. તેથી (રાક્ષસથી) (હું) વધારે (પાપી છું એમ) તો 'ઘણા' એ શબ્દથી જણાવેલું છે. 15.

1-1.(15) થી (22) સુધીના આંકડાઓ જે શ્લોકમાં એ અર્થ કહેલ છે તે શ્લોક જણાવવા મૂકેલા છે.

એવા અપરાધના ફલનો નીચેના શ્લોકમાં વિચાર કરે છે:

સ ત્વહં ત્યક્તકારુણ્યસ્ત્યક્તજ્ઞાતિસુહૃત્ ખલ:॥
કાઁલ્લોકાન્ સંગમિષ્યામિ બ્રહ્મહેવ મૃત: શ્વસન્॥16॥

જેણે દયાનો ત્યાગ કરેલો છે, જેણે સગાંઓ અને મિત્રોને તજેલાં છે તેવો બ્રહ્મહત્યારાની પેઠે મરેલો શ્વાસ લેતો હું તે દુષ્ટ તો કયા લોકને પામીશ? 16.

‘દૈત્યના આવેશને લીધે (તેં પાપ) કર્યું, તારી મેળે તો તું ભલો છે. તેથી તું નરકમાં પડે તેવો સંભવ નથી’ એવી શંકા કરી, ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી એ મતને ખોટો ઠરાવે છે, કારણ કે, ‘મે કર્યું ’ એમ જે માને છે તેને જ તેનું ફલ મળે છે એવો (નિયમ) છે, અને તે (મે કર્યું એમ માનનારો) હું છું.

" ‘હણવા ઇચ્છે તેને હણવો’ એવું વચન હોવાથી (તેં હણ્યા એમાં) તારો શું દોષ?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેણે દયાનો ત્યાગ કરેલો છે’ વિશેષણ યોજેલ છે. પહેલાં જ (મેં) જેમને હણ્યા તેઓ તો હણવાની ઇચ્છાવાળા ન હતા, અને તેવા (હણવાની ઇચ્છાવાળા) હોય તો પણ જ્યારે તેઓ હણવા આવે, અથવા (હણવા) શક્તિવાળા થાય ત્યારે જ (તેમને) હણવા જોઈએ; પરંતુ બિચારાં બાલકોને હણવાં જોઈએ નહિ. તેથી જે બાલકો ભાણેજાઓ ઉપર દયા રાખવી જોઈએ, તેમના ઉપર (મેં) દયા રાખી નહિ; તેથી ‘જેણે દયાનો ત્યાગ કરેલો છે તેવો’ હું થયો.

‘સંભવને લીધે પણ શત્રુઓને (જેઓ શત્રુ થશે એવો સંભવ હોય તેમને પણ) હણવામાં આવે છે, અને શત્રુના પુત્રોને પણ હણવામાં આવે છે, તેથી રાજાઓ (એવા) સંભવને લીધે પણ વધ કરે તેમાં દોષ નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેણે સગાંઓ અને મિત્રોને તજેલાં છે તેવો’ એ વિશેષણ યોજેલ છે. તજેલાં છે સગાંઓ અને મિત્રો જેણે તેવો (હું છું).

" ‘ભાઈ પણ ભાઈને હણે’ વાક્ય પ્રમાણે પોતાને હણનારા બધાએ હણવા યોગ્ય છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દુષ્ટ’ શબ્દ યોજેલ છે. માત્ર મેં જ તેઓને હણેલા છે, પરંતુ તેમણે મને હણેલ નથી. તેથી હું જ દુષ્ટ પ્રયોજન વિના જ બીજાઓને હણનારો છું. તેથી (મેં) દુષ્ટ કર્મ કરેલ હોવાથી ‘હું કયા લોકને પામીશ?’

‘હત્યારાઓને જે તામિસ્ર વિગેરે (નરકો) પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રાપ્ત થવાનાં જ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બ્રહ્મહત્યારો’ શબ્દ યોજેલ છે.

" ‘જેમાંથી પાછાં ફરાતું નથી તેવા ઘોર(નરક)માં બ્રહ્મહત્યારો શેકાય છે’ એવું વાક્ય હોવાથી (કયા લોકને પામીશ, એમાં) સંદેહ શું છે?” એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે હું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો હોવાથી વધથી થએલ દોષ રહેશે નહિ; પરંતુ મોટાઓનો મેં અપરાધ કરેલો હોવાથી, પ્રાયશ્ચિત બલહીન થશે કે નહિ તેવો સંદેહ રહેવાથી મેં (કયા લોકને પામીશ?) એવું વચન કહેલું છે.

‘પ્રાયશ્ચિત કરવામાં આવે તો નરક પ્રાપ્ત થતું નથી જ. (એમાં) સંદેહ શું છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મરેલો શ્વાસ લેતો’ શબ્દો યોજેલ છે. આ પુરુષ (હું) શ્વાસ લેતો હોવા છતાં પણ મરેલો જ છું; કારણ કે (મારી) અપકીર્તિ થઈ છે, તેથી એમ જણાય છે કે જો પાપ (પ્રાયશ્ચિતથી) જતું રહે તો (મારામાં) પાપ નથી એવી સર્વની ખાતરી થાય, કારણ કે ભગવાન્ સર્વરૂપ છે. હવેથી હું મરેલો શ્વાસ લેનાર છું અને પ્રાયશ્ચિતનું શાસ્ત્રપ્રમાણ છે, તેથી (મેં હું કયા લોકને પામીશ એવો) સંદેહ જણાવેલો છે. 16.

એવી રીતે સંભવ પ્રમાણે ફલનું નિરૂપણ કરી, ‘આ મારો સ્વાભાવિક દોષ નથી’ એમ પોતાના દોષને જાણે કે દૂર કરતો હોય તેમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દૈવમપ્યનૃતં વક્તિ ન મર્ત્યા એવ કેવલમ્॥

યદ્વિશ્રમ્ભાદહં પાપ: સ્વસુર્નિહતવાન્ શિશૂન્॥17॥

માત્ર મનુષ્યો જ નહિ, પરંતુ દૈવ પણ અસત્ય કહે છે. જેના વિશ્વાસથી મેં પાપીએ બેનના બાલકોને હણ્યાં. 17.

આકાશવાણી દૈવ (હતી). 'આનો આઠમો ગર્ભ તને (હણશે)' એવું વાક્ય (તેણે કહેલું). દુર્ગા પણ દેવતા છે. એક (દુર્ગાનું વચન) તો પ્રત્યક્ષ સાથે મળતું આવે છે. આકાશવાણીનું વચન તો (પ્રત્યક્ષથી) વિરુદ્ધ છે. દેવોએ છૂપા રાખવાના (વૃત્તાંત)નું જ્ઞાન (કંસને) નહિ હોવાથી (તે) આમ કહે છે.

'મનુષ્યોમાં અસત્ય રહેલું છે' એ વાક્ય પ્રમાણે મનુષ્યોમાં અસત્ય હોય છે અને દેવોમાં સત્ય હોય છે, તે અહિં (આ પ્રસંગમાં) ઊંધું થયું. માત્ર મનુષ્યો જ અસત્ય બોલનારા છે એમ નથી, પરંતુ દૈવ પણ અસત્ય બોલે છે. તેથી 'જેના વિશ્વાસથી' એટલે જેના વચન ઉપર વિશ્વાસ હોવાને લીધે મેં બેનના પુત્રોને નિરર્થક જ હણ્યા.

" 'સંદેહ હોય ત્યારે અંત:કરણની પ્રવૃત્તિઓ (વલણ) પ્રમાણ' હોવાથી, હૃદયમાં તે (દૈવે કહેલ અસત્ય વચન) કેમ રુચ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'મેં પાપીએ' શબ્દો યોજેલ છે. મોટાં પુરુષોનું હૃદય પ્રમાણ છે, પરંતુ પાપમાં રચ્યાપચેલાઓનું (હૃદય પ્રમાણ) નથી. 'બાલકોને' શબ્દથી વય અને સંખ્યા વિરુદ્ધ (પ્રતિકૂલ) કહેલાં છે, કારણ કે 'એક જ આઠમો હણનાર છે' એવું (એકનું જ એવું) સામર્થ્ય જણાવનારું (આકાશવાણીનું) વચન હતું. 17.

'હવે પછી શું કરવું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

મા શોચતં મહાભાગૌ સ્વાત્મજાન્ સ્વકૃતમ્ભુજ:॥
જન્તવો ન સદૈકત્ર દૈવાધીના: સમાસતે1॥18॥

હે મહાભાગ્યવાનો! પોતાના પુત્રોનો શોક ન કરો. જંતુઓ પોતાનાં કર્મ ભોગવનારા છે, સદા સાથે રહેતા નથી, દૈવને અધીન રહે છે.18.

મોટા પુરુષોના શોકનું કારણ થાય તેને પ્રાયશ્ચિત(કરવા)નો પણ અધિકાર રહેતો નથી, તેથી મારા ઉપર કૃપા કરી શોક ન કરો.

'અપકાર કરે તેના ઉપર કૃપા કેમ (કરાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે મહાભાગ્યવાનો!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). મોટા પુરુષોને (આ મારો) શત્રુ, મિત્ર અથવા તટસ્થ છે એવો ભાવ હોતો નથી.

'મોટા પુરુષ હોવાને લીધે જ શોક હોય નહિ એમ પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં, શોક ન કરવાનો બોધ કેમ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના પુત્રોનો' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે (તમે) પોતે અકૃતાર્થ હોવાને લીધે શોક કરતા નથી, પરંતુ બાલકો અકૃતાર્થ રહીને જ ગયા (મૃત્યુ પામ્યા) એવો (શોક કરો છો). તેઓ સંબંધી શોક ન કરવાનું કારણ 'પોતાનાં કર્મ ભોગવનારા' શબ્દથી કહે છે. જો કે (આ) મરીચિના પુત્રો આવી રીતે જન્મેલા2 એવું (કંસ) જાણતો નથી, તો પણ કાર્ય(તેઓનાં મૃત્યુ)થી (કારણનું) અનુમાન કરે છે. તેથી તેઓએ પણ એવું કર્મ કરેલું હશે કે જેને લીધે બાલક જ તેઓ હણાયા.

'અમે તેમનો (બાલકોનો) શોક કરતા નથી, તેમજ (અમારો) પોતાનો પણ શોક કરતા નથી, પરંતુ અમો બંને (બાલકો અને માતાપિતા) સાથે રહી શક્યા નહિ, તેનો શોક કરીએ છીએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જંતુઓ' શબ્દ યોજેલ છે. જેઓ નિરંતર જન્મે છે અને 'જન્મ

લે, મરણ પામે' એવા માર્ગમાં રહેલા છે, તેઓ સદા સાથે (એક સ્થલે) રહેતા નથી; કારણ કે તેઓના વિષે ભગવાનની ઇચ્છા તેવી જ છે એમ 'દૈવને અધીન' શબ્દથી કહેલું છે. જ્યારે (સાથે) રહે છે ત્યારે પણ પૂર્વની વાસનાને લીધે '(આ મારો) શત્રુ, મિત્ર અથવા તટસ્થ છે' એવો સદા (ભાવ રાખતા) હોવાથી સારી રીતે રહેતા નથી. અથવા 'સહાસતે' 'સાથે રહેતા નથી' એવો પાઠ (જાણવો). એ પ્રમાણે લૌકિક્ધયાયથી પોતાનો અપરાધ નથી, એવી વિજ્ઞપ્તિ કરતાં (દેવકીજી તથા વસુદેવનો) શોક દૂર કરાવ્યો. 18.

1.પાઠભેદ-'સહાસતે'.
2.આ સંબંધમાં 10।। થી 51 શ્લોકો જૂઓ.

ફરીથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે શોક દૂર કરવાનું નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:

ભૂવિ ભૌમાનિ ભૂતાનિ યથા યાન્ત્યપયાન્તિ ચ॥
નાયમાત્મા તથૈતેષુ વિપર્યેતિ યથૈવ ભૂ:॥19॥

ભૂમિમાંથી થતાં પ્રાણીઓ જેમ ભૂમિમાંથી નીકળે છે અને ભૂમિમાં પ્રવેશે છે તેમ આત્મામાંથી પણ ભૂતો નીકળે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જેમ ભૂમિમાં વિકાર થતો નથી તેમ આ(ભૂતો)માં (રહેલ) આત્મામાં પણ વિકાર થતો નથી. 19.

અથવા

ભૂમિમાંથી બનતા (પદાર્થો) અને ભૂતો ભૂમિમાંથી નીકળે છે અને ભૂમિમાં પ્રવેશે છે, તેમ આ (ભૂતો)માં રહેલ આત્મા તેમાંથી નીકળતો નથી અને (તેમાં) પ્રવેશ કરતો નથી. જેમ ભૂમિમાં વિકાર થતો નથી તેમ આ (ભૂતો)માં રહેલ આત્મામાં પણ વિકાર થતો નથી. 19.

પહેલાં1 તેઓ (દેવકીજીના છ પુત્રો) મરણ પામેલા છે, એમ સ્વીકારીને શોક દૂર કરવાનું કહેલું. હવે તેઓ મરણ પામતા જ નથી એમ કહેવામાં આવે છે. '(આત્મા) નિત્ય, સર્વ સ્થલે રહેલો, સ્થિર...' (ભગવદ્ગીતા.2।) એ વાક્ય પ્રમાણે આત્મા સર્વ સ્થલે રહેલો, જવું આવવું વિગેરે (ગતિ) વિનાનો અને કૂટસ્થ2 છે. સાંખ્યોનો આવો મત જ દૈત્યોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકે તેથી તે જ (કંસે) કહેલો છે. જેમ આકાશમાં વાદળાંના પડછાયા અને પ્રકાશ આવે અને જાય તેમ ઊંચા અને હલકા દેહો પ્રાપ્ત થાય છે, અને જાય છે; પરંતુ (તેથી) જેમ આકાશમાં કોઈ પણ વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી તે જ પ્રમાણે પુત્રો પણ આત્મા હોવાથી તેઓનો દેહ જવાથી કાંઈ પણ હાનિ થઈ નથી. સ્પષ્ટ રીતે (ભૂમિ)નો વ્યવહાર થતો હોવાથી, ભૂમિનું દૃષ્ટાંત સમજી શકાય તેવું હોવાથી, તેનું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ 'ભૌમાનિ' ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં જીવડાંઓ કીડાઓ વિગેરે અથવા વૃક્ષો વિગેરે 'યાન્તિ' એટલે ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે (અથવા) જૂદાં પડે છે અને 'અપયાન્તિ' એટલે ભૂમિમાં જ લય પામે છે (પરંતુ) તેઓ ઉત્પન્ન થવાથી અથવા લય પામવાથી ભૂમિમાં તો કાંઈ પણ વિકાર થતો નથી, તે પ્રમાણે આત્મામાં પણ દેહો આવે છે અને જાય છે એટલે આત્માએ પ્રાપ્ત કરેલાં કર્મોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે, છતાં પણ આત્મા તો ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને લય પણ પામતો નથી એવો અર્થ છે. જેવી ભૂમિ (મહાભૂત છે) તેવા દેહો પણ ભૌતિક (મહાભૂતના બનેલા) હોવાથી, તેમને જૂદા કહેલા નથી.

અથવા3 ‘ભુવિ’ ‘ભૂમિ’ શબ્દ સાથે ‘ભૌમાનિ’ ‘ભૂમિમાંથી બનતા’ ભીંત વિગેરે, એવો જ સંબંધ છે, અને ‘ભૂતાનિ’ ‘ભૂતો’ (પ્રાણીઓ) શબ્દનો તો ‘આત્મનિ’ ‘આત્મા’ શબ્દ સાથે સંબંધ છે.

અથવા ‘ભૂતાનિ’ એટલે ઉત્પન્ન થએલાં (મહાભૂતો4). તે જ ભૂતોમાં રહેલો આત્મા તેમ (નીકળતો અને પ્રવેશ કરતો) નથી એમ કહેવા, દૃષ્ટાંતમાં જ (‘ભૂત’ પદનો) પ્રવેશ5 કહેલો છે. જેમ6 બહાર રહેલી ભૂમિમાં વિકાર થતો નથી, તેમ અંદર રહેલા આત્મામાં પણ વિકાર થતો નથી. ‘તથૈતેષુ’ ‘તેમ આ (ભૂતો)માં’ એ જૂદું વાક્ય છે7. ‘આ મનુષ્યના દેહોમાં પણ આત્માનો વિકાર થતો નથી’ એવો (તેનો અર્થ છે8). કહેલા (ઉપર જણાવેલા) મનુષ્ય વિગેરેના દેહોમાં ભૂમિનો વિકાર થતો નથી એ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે9.

વરસાદની10 ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતાં તણખલાં વિગેરેમાં આત્માનો વિકાર થતો નથી એ પણ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે. તેમ ન હોય11 (તણખલાં વિગેરેમાં આત્માનો વિકાર થતો હોય) તો આત્માઓ અનંત હોવાની કલ્પના કરવી પડે. જેમ દેહમાં રુંવાડા વિગેરેમાં જૂદાજૂદા આત્માઓ રહેતા નથી તેમ પૃથ્વીમાં પણ એક જ આત્મા (રહેલો) છે, અને તેના સંબંધને લીધે કરોડો તણખલાં ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. સંભાળ રાખનાર દેવતાઓ12 તો જૂદાજૂદા હોય છે. 19.

1.પહેલાં એટલે પાછલ 15 થી 18 સુધીનાં શ્લોકોમાં.
2.‘કૂટસ્થ’ એટલે વિકારરહિત, જેમાં કોઈ વિકાર (ફેરફાર) થાય નહિ તેવો.
3."ઉપર જે અર્થ કર્યો તે અર્થ ‘ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણીઓ જેમ ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને (તેમાં) લય પામે છે, તેમ આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી અને લય પામતો નથી’ એટલું કહેવાથી જ સમજાય છે તેથી બાકીના શબ્દો નકામા છે. વળી ભૂમિનો વિકાર થતો નથી એમ જે બીજું દૃષ્ટાંત ત્યાં કહ્યું તે ખોટું છે, કારણ કે ભૂમિમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ભૂમિના વિકાર જ છે” એમ જણાય, તેથી એ અર્થ નહિ રુચવાથી અહિંથી બીજી રીતે આ શ્લોકનો અર્થ કરે છે. પૃથ્વીમાંથી બનતાં પદાર્થો ભીંત વિગેરે જેમ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં લય પામે છે, અથવા ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં જલ વિગેરે (જલ, તેજ અને વાયુ) મહાભૂતો જેમ પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં લય પામે છે, તેમ આ આત્મા તો તે ભૂતોમાં (મહાભૂતના બનેલ દેહોમાં) રહેતો હોવા છતાં, તેમાંથી નીકળતો નથી અથવા તેમાં પ્રવેશ કરતો નથી, એવો અર્થ છે. આમ અર્થ કરવાથી ભૂતોનો આત્મા સાથે કયા પ્રકારનો સંબંધ છે તે જણાવાયું. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પણ ‘ભૂત’ શબ્દ અને ‘એતેષુ’ ‘આ (દેહો)માં’થી આરંભી શરૂ થતાં શબ્દો ઉપયોગી જણાતા નથી, છતાં તેમાં (ભૂતોમાં) (આત્મા) રહેલ હોવા છતાં, તેને તેમના ધર્મોનો સંબંધ થતો નથી એમ જણાવ્યું, તેથી તે શબ્દોનો અર્થ આમાં આવી જાય છે; કારણ કે તેમ ન હોય તો આવો અર્થ થાય નહિ. (ટિ)

આ બીજી રીતે અર્થ કરે છે તેમાં પૂર્વાર્ધમાં નીચે પ્રમાણે વાક્યની યોજના થાય છે. જેમ ‘પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં’ શબ્દોનો ‘પૃથ્વી’ સાથે સંબંધ છે, તેમ ‘ભૂતો’ શબ્દનો અધ્યાહાર રહેલા ‘આત્મનિ’ ‘આત્મા’ શબ્દ સાથે સંબંધ છે. બાકીના શબ્દો બે વાર લેવાના છે. (પ્ર)

ઉપર પહેલો અર્થ કર્યો તેમાં 'વિપર્યેતિ' 'વિકાર પામે છે' શબ્દથી ઉત્પત્તિ અને લયરૂપ વિકાર જણાવેલ છે, અને ઉત્પન્ન થાય છે તથા લય પામે છે શબ્દથી એ જ કહેલ છે. આ બીજો અર્થ કરે છે તેમાં 'યાન્તિ' એટલે બહાર નીકળે છે અને 'અપયાન્તિ' એટલે અંદર પ્રવેશ કરે છે એવો અર્થ કરવાનો છે, અને 'વિપર્યેતિ' 'વિકાર પામે છે' શબ્દથી સ્વરૂપ બદલાવવારૂપ વિકાર જણાવેલ છે. આ બીજા અર્થમાં નીચે પ્રમાણે વાક્યનો અન્વય કરવાનો છે. જેમ પૃથ્વીમાંથી ભીંત વિગેરે નીકળે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે તેવી જ રીતે ભૂતો અથવા જલ વિગેરે ઉત્પન્ન થએલ મહાભૂતો આત્મામાંથી નીકળે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. તેઓની અંદર રહેલો જ આત્મા તે પ્રમાણે બહાર નીકળતો નથી તેમજ પ્રવેશ કરતો નથી. આવાં દૃષ્ટાંતથી આત્મા બહાર નીકળતો નથી અને અંદર પ્રવેશ કરતો નથી એમ જણાવેલ છે. (લે)

4.ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવાથી 'આત્મનિ' 'આત્મા' શબ્દ અધ્યાહાર રાખવો પડતો હતો, તેથી 'ભૂતાનિ' શબ્દનો બીજો અર્થ કરે છે. જેમ ભૂમિમાંથી થતા પદાર્થો તથા જેમ જલ વિગેરે મહાભૂતો 'ભૂમિમાંથી જ નીકળે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે' એવો અર્થ થાય છે. બીજાં જલ વિગેરેનું રહેઠાણ ભૂમિ છે એટલે તેમાં આકાશ સિવાયનાં મહાભૂતો રહેલાં હોવાથી 'ઉત્પન્ન થએલાં' મહાભૂતો કહેલાં છે એમ જાણવું. આમ અર્થ કરવાથી કેટલાક શબ્દો બેવડા લેવાય છે. તે 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી બે વાર લેવાય તેમાં દોષ નથી. (પ્ર)

5.દૃષ્ટાંતનું નિરૂપણ કરનાર વાક્યમાં 'ભૂત' શબ્દનો પણ પ્રવેશ કહેલો છે એવો અર્થ છે. (ટિ) 'એતેષુ' શબ્દ 'ભૂતેષુ' માટે મૂકેલો છે એમ જણાય છે.

6.અહિંથી 'જેમ ભૂમિ(માં વિકાર થતો નથી)' એ દૃષ્ટાંતનું વિવરણ કરે છે. ભૂમિમાંથી થએલા પદાર્થોમાં જ્યારે વિકાર થાય છે ત્યારે તે પદાર્થોની બહાર રહેલી સ્થૂલ ભૂમિમાં વિકાર થતો નથી તે જ પ્રમાણે આ ભૂતોની (દેહોની) અંદર રહેલ આત્મામાં પણ વિકાર થતો નથી. (ટિ)

7.નોટ 6માં જણાવ્યા પ્રમાણે યોજના કરતાં 'ન તથૈતેષુ' એ ત્રણ શબ્દો બે વાર લેવાના છે. આ વાક્યથી એ જ કહેલ છે (કે આ ત્રણ શબ્દો બે વાર લેવાના છે). (ટિ) આમ કરતાં નીચે પ્રમાણે અન્વય થાય. "યદા ભૌમાનિ ભૂતાનિ ભુવિ યાન્ત્યપયાન્તિ ચ 'તથૈતેષુ' અયમાત્મા 'ન' યાત્યપયાતિ ચ॥ યથૈવ ભૂ: ન વિપર્યેતિ 'તથૈતેષુ' અયમાત્મા 'ન' વિપર્યેતિ॥"

8.નોટ 7માં જણાવ્યા પ્રમાણે અન્વય કરતાં 'એતેષુ' વિગેરે પદોનો આ વાક્યમાં બીજી રીતે અર્થ કરે છે. જેમ મનુષ્યના દેહો વિગેરે ઉત્પન્ન થાય (અને લય પામે), તેથી (દેહની) બહાર રહેલી પૃથ્વીમાં વિકાર થતો નથી, તેમ (દેહોની અંદર રહેલા) આત્મામાં પણ વિકાર થતો નથી એવો અર્થ છે. (ટિ)(લે)

9.નોટ 8માં કહેલ અર્થનું પ્રમાણ આ વાક્યમાં જણાવે છે. (ટિ)

10.ભૂમિમાં વિકાર થતા જણાતા હોવાથી ઉપર પ્રમાણે અર્થ નહિ રુચવાથી અહિંથી જૂદી રીતે અર્થ કરે છે, તેમાં 'ભૂર્વિપર્યેતિ' 'ભૂમિમાં વિકાર થાય છે' એમ જણાવે છે, એટલે 'ન' શબ્દનો એ વાક્ય સાથે સંબંધ લેતા નથી. (લે) અહિંથી જૂદી રીતે અર્થ કરે છે. આ તણખલાં વિગેરે ઉત્પન્ન થતાં જેમ ભૂમિમાં વિકાર થાય છે, પરંતુ તે (ભૂમિ)ની અંદર રહેલ આત્મામાં વિકાર થતો નથી. આ (તેના જેવું નથી એમ જણાવનાર) વ્યતિરેક દૃષ્ટાંત કહેલ

છે. ‘જે પૃથ્વીમાં રહેતાં પૃથ્વીની અંદર છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, જેનું પૃથ્વી શરીર છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે પૃથ્વીની અંદર રહેનાર પૃથ્વીના અભિમાનવાળો આત્મા છે, એમ માનવું જોઈએ. (ટિ)

11.તેમ ન માનીએ, અને આત્મામાં પણ ઉત્પત્તિ વિગેરે વિકારો થાય છે એમ માનીએ તો શી અડચણ આવે છે તે અહિં કહે છે. એક તણખલાંના રૂપથી એક આત્મામાં વિકાર થાય છે એમ માનવામાં આવે તો, (આત્મા) અવયવ વિનાનો હોવાથી જૂદાજૂદા અંશમાં એમ વિકારો થાય છે એમ કહી શકાય તેવું નહિ હોવાથી, બીજાં વિગેરે તણખલાંઓમાં તેથી જૂદોજૂદો આત્મા છે એમ સ્વીકારવું પડે, એટલે એક જ પૃથ્વીરૂપ શરીરમાં અનંત આત્માઓ છે એવી કલ્પના કરવી પડે એવો અર્થ છે. (ટિ)

12.ચામડી વિગેરેના ખાડાઓમાં રુંવાડાં વિગેરે ઇન્દ્રિયોના ઓષધિ વિગેરે દેવતાઓ શરીરના અભિમાનવાળા આત્માથી જૂદા છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

‘એ પ્રમાણે આત્મા એક જ હોય તો લોકમાં ભેદ (જૂદાઈ)નો વ્યવહાર કેવી રીતે થાય છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યથાનેવંવિદો ભેદો યત આત્મવિપર્યય:॥
દેહયોગવિયોગૌ ચ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે॥20॥

એવું (આત્માનું સ્વરૂપ) યથાર્થ રીતે નહિ જાણનારને ભેદ (જૂદાઈ) થાય છે (હોય છે), જેનાથી આત્માનો વિપર્યય અને દેહ સાથે સંયોગ અને વિયોગ (થાય છે), (અને) સંસાર મટતો નથી. 20.

‘યથા’ યથાર્થ રીતે ‘અનેવંવિદ:’ એવું (આત્માનું સ્વરૂપ) નહિ જાણનારને ભેદ (જૂદાઈ) હોય છે, પરંતુ એવું જે જાણે છે તેને (ભેદ) હોતો નથી. ઉપરઉપરથી એવું જાણવામાં આવે તેથી ભેદની દૃષ્ટિ જતી નહિ હોવાથી ‘યથા’ ‘યથાર્થ રીતે’ પદ કહેલું છે. ‘યથાનેવંવિદ:’1 એ એક શબ્દ છે. સમાસના અંતે (આવવો જોઈએ તે ‘ક’) પ્રત્યય અનિત્ય છે.

ભેદ તો બેપણાંથી સાબિત થાય, કારણ કે એક (હોય તે)માં ભેદબુદ્ધિ (આ જૂદું છે એવી બુદ્ધિ) થતી નથી2. બેપણું તો અપેક્ષાબુદ્ધિથી3 ઉત્પન્ન થાય છે4. તેથી બેપણું પદાર્થમાં રહેલું નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાં આવેલા વિષયમાં5 રહેલું છે, કારણ કે બુદ્ધિથી બહારના પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય એવું સંભવતું નથી. તેથી ભેદ અજ્ઞાનથી જ થએલો છે, કારણ કે અપેક્ષા જેની હોય તેવા6 પદાર્થો નથી. અપેક્ષા વિનાના (પદાર્થો)માં અપેક્ષા(વાળા છે એવી) બુદ્ધિ અજ્ઞાનથી જ થાય.

" ‘ભેદ7 પારમાર્થિક (સત્ય) છે, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી; આત્માની પેઠે’ એવાં અનુમાનથી ભેદ પારમાર્થિક જ (સિદ્ધ થાય) છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેનાથી આત્માનો વિપર્યય (થાય છે)’ શબ્દો કહેલા છે. જો ભેદ પારમાર્થિક હોય તો તેનાથી થતા વ્યવહારથી આત્માનો વિપર્યય8 ન થાત9; કારણ કે અજ્ઞાન ભેદ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી જ ખોટી બુદ્ધિ (ઉત્પન્ન થવાનું) કારણ થાય છે. તેમ ન હોય તો10 સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન હોવાથી, ખોટી બુદ્ધિ11 પણ થવી જોઈએ.

વળી (ભેદથી આત્માનો) માત્ર વિપર્યય થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ દેહ સાથે સંયોગ અને વિયોગ પણ ભેદથી જ થાય છે. જેમ યજ્ઞદત્તનો દેહ ઉત્પન્ન થાય અથવા નાશ પામે તેથી દેવદત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી, તેમ આત્મા એક છે12 એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે (પોતાનો દેહ ઉત્પન્ન થાય અથવા નાશ પામે તેથી) પોતાને પણ કાંઈ વિકાર થાય નહિ. 'ચ' 'અને' શબ્દ સર્વ વ્યવહારનો13 સંગ્રહ (થાય તે) માટે યોજેલો છે.

વળી ભેદ અપારમાર્થિક (અસત્ય) છે, એવો બીજાં કાર્યથી પણ નિશ્ચય થાય છે. તે 'સંસાર મટતો નથી' એ શબ્દોથી કહે છે. ભેદજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જન્મ અને મરણ (થતાં) હોવાથી સંસાર મટતો નથી, તેથી આત્મા વિકાર વિનાનો છે એમ જાણવું જોઈએ. (આત્મા) હદવિનાનો અને કૂટસ્થ (સદા તેવોને તેવો જ) ન હોય તો તે વિકાર વિનાનો (હોવાનું) સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. તેથી (આત્મા) કૂટસ્થ, વ્યાપક (સર્વ સ્થલે રહેલો અથવા હદ વિનાનો) અને વિકાર વિનાનો જાણવામાં આવે છે. તેને (તેવા આત્માને) જાણવામાં આવે ત્યારે શોક સંભવતો નથી. 20.

(1.'વેદનં વિત્' જ્ઞાન. 'એવં વેદનમ્' = 'એવવિત્' એવું જ્ઞાન. 'ન એવંવિત્ અનેવંવિત્' એવું જ્ઞાન ન હોવું તે. (તત્પુરુષસમાસ). 'યથાવત્' યથાર્થ રીતે 'અનેવંવિત્' એવું જ્ઞાન ન હોવાપણું 'યસ્ય' જેને છે તે 'યથાનેવંવિદ્' (બહુવ્રીહિ સમાસ.) આ પ્રમાણે સમાસ કરતાં 'શેષાદ્વિભાષા' 5।154 સૂત્ર પ્રમાણે 'ક' પ્રત્યય અંતે આવવો જોઈએ, પરંતુ એ પ્રત્યય અનિત્ય એટલે વિકલ્પે મૂકવાનો હોવાથી અહિં મૂકેલ નથી. (લે+પ્ર)
2.'બેપણું જ ભેદથી સિદ્ધ થાય છે એમ કેમ ન માનવું?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. એક જ પદાર્થ જોવામાં આવે ત્યારે આ એક જ છે એવી બુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ 'બીજાથી આ જૂદો નથી' એવી બુદ્ધિ થતી નથી. તેથી બેપણાંથી જ ભેદ સિદ્ધ થાય છે, પણ ભેદથી બેપણું સિદ્ધ થતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'આ એક છે અને આ એક (જૂદું) છે' એમ જેનાથી જણાય અને જેનાથી બેપણાંનું (બે પદાર્થો હોવાપણાનું) ભાન થાય તેવી બુદ્ધિ અપેક્ષાબુદ્ધિ કહેવાય છે. (અપેક્ષા=જરૂર આવશ્યકતા. બીજો પદાર્થ છે એમ જાણવામાં પહેલા પદાર્થની આવશ્યકતા રહે છે.)
4.યજ્ઞદત્તથી દેવદત્ત બીજો (જૂદો) છે, એવી બુદ્ધિ થવામાં યજ્ઞદત્તની અપેક્ષા (આવશ્યકતા) રહે છે અને તેવી અપેક્ષાથી એવી બુદ્ધિ થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)
5.'બુદ્ધિસ્થ:' બુદ્ધિમાં રહેલા યજ્ઞદત્ત વિગેરે 'વિષય:' પદાર્થ 'કં' સ્થાન છે જેનું, એવો અર્થ છે. (લે)
6.'અપેક્ષાબુદ્ધિ ખોટી થાય ત્યારે એ અજ્ઞાનને લીધે ભેદ થાય છે. પરંતુ અપેક્ષાબુદ્ધિ ખોટી છે એમ કેમ કહેવાય?' એવી શંકા થાય, તેથી અપેક્ષાબુદ્ધિ અજ્ઞાનથી થએલી હોવાનું કારણ કહે છે. અહિં અપેક્ષાના વિષયો આત્માઓ છે. આત્માનું જ્ઞાન પોતાને જ 'આ હું છું' એમ થાય, પરંતુ બીજાને થાય નહિ. તેથી બીજાને જેનું જ્ઞાન થાય તેવો આત્મા નહિ હોવાથી, તેના વિષે અપેક્ષાબુદ્ધિ થાય એ અજ્ઞાનથી જ થાય એવો અર્થ છે. (પ્ર)
7.'ભેદ' એટલે 'આત્માઓનો પરસ્પર ભેદ.' (પ્ર)

8.‘આત્માનો વિપર્યય’ એટલે ‘દેહ તરીકે જ્ઞાનના વિષય થવું તે’ (દેહને આત્મા માનવો તે). (લે)
9.ભેદ સત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન કહ્યું તેને આ તર્કથી ખોટું ઠરાવે છે. ‘આત્મા જેની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય તેવો છે, અને દરેક શરીરમાં જૂદો છે’ એવું તેના સંબંધી ખોટું જ્ઞાન તે આત્માનો વિપર્યય. જન્મ થતાં જ બાલક ધાવવા માંડે છે એ તેની ક્રિયાને કરાવનાર સંસ્કાર આત્મામાં હોવો જોઈએ. તેથી આત્મા નિત્ય હોવો જોઈએ એવું અને આખા શરીરમાં ચૈતન્ય આત્માને લીધે રહે છે તેથી આત્મા વ્યાપક (સર્વત્ર રહેલ) હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે, છતાં ઉપર જણાવ્યો તેવો આત્માનો વિપર્યય ભેદથી થતા વ્યવહારથી થાય છે. તેમ ન હોય તો દેહની ઉત્પત્તિ અથવા નાશ થવાથી પોતાને અથવા બીજાને હર્ષ કે શોક થાય નહિ. વળી ‘ભેદ સત્ય નથી, કારણ કે તે સંસાર કરાવનાર છે, જેજે સંસાર કરાવનાર છે તેતે સત્ય નથી, અન્યથાબુદ્ધિની પેઠે’ એવું ભેદને અસત્ય સાબિત કરાવનારું અનુમાન પણ છે. તેથી આત્માનો ભેદ સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન કહ્યું તેથી આત્માનો ભેદ સિદ્ધ થતો નથી, તેમજ આત્મા ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે તેવો છે એમ પણ સિદ્ધ થતું નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)
10.‘આત્માનો વિપર્યય અજ્ઞાનથી થાય છે, પણ ભેદથી થતો નથી’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહે છે. એમ હોય તો પણ અજ્ઞાનઅજ્ઞાન હોવાથી જ આત્માના સંબંધમાં અન્યથાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પણ ભેદ ઉત્પન્ન કરીને જ તેમ કરે છે. તેથી ભેદથી જ આત્માનો વિપર્યય થાય છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
11.‘ખોટી બુદ્ધિ’ એટલે ‘હું યજ્ઞદત્તરૂપ દેહ છું એવી બુદ્ધિ.’ એવો અર્થ છે. (લે)
12.આત્મા નિત્ય હોવાથી પહેલાંના દેહમાં હતો તે અને પછીના (નવા) દેહમાં છે તે આત્મા એક જ છે એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે. (પ્ર)
13.‘સર્વ વ્યવહાર’ એટલે ‘હું શ્યામ છું’, ‘હું ગૌર છું’ વિગેરે પ્રકારના વ્યવહાર. (પ્ર)

તે તો તમે બંને જાણો જ છો. તેથી તમારે શોક કરવો જોઈએ નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્માદ્ભદ્રે સ્વતનયાન્ મયા વ્યાપાદિતાનપિ॥
માનુશોચ યત: સર્વ: સ્વકૃતં ભુઞ્જતેઽવશ:॥21॥

તેથી હે વહાલી બેન! મેં હણેલા હોવા છતાં તારા પુત્રોનો તું શોક ન કર, કારણ કે સર્વ (કર્મને) અધીન થઈ પોતાનાં કર્મનાં (ફલ) ભોગવે છે.21.

વસુદેવ તો શોક કરશે નહિ, તેથી દેવકીજીનું ‘હે વહાલી બેન!’ એવું સંબોધન કરે છે. (આ સંબોધનથી) એમ જણાવ્યું છે કે હવે પછી તારું (દેવકીજીનું) કલ્યાણ થશે અને (તને) સંતાન થશે. તારા પુત્રો એટલે દેવકીજીના પુત્રોનો તું શોક ન કર. (સર્વ) પ્રથમ પોતાનો શોક કરે છે, અને પછી પુત્રનો શોક કરે છે, તેથી (‘પછી’નો અર્થ જણાવવા) ‘માડનુશોચ’ એમ ‘અનુ’ ‘પછી’ ઉપસર્ગ યોજેલો છે. જો કે તેઓ પોતાનાં કર્મને લીધે જ મરણ પામેલા છે, પરંતુ મેં હણેલાં નથી, (કારણ કે) મને પણ તે (તેમના) કર્મે જ (એવી) પ્રેરણા કરેલી; છતાં

પણ બહારની દૃષ્ટિથી મેં જ (તેમને) હણ્યા છે એમ (હું) કબૂલ કરું છું. છતાં પણ તું શોક કર નહિ, એમ 'મેં હણેલા હોવા છતાં' શબ્દોથી કહે છે. શોક ન કરવા માટે બહિર્મુખોની પણ એક દલીલ છે તે 'કારણ કે સર્વ (કર્મને) અધીન થઈ પોતાના કર્મ(નાં ફલ) ભોગવે છે' શબ્દોથી કહે છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં નિરાધાર થઈ, કર્મને અધીન થઈ બધાએ પોતાના કર્મ(નાં ફલ) ભોગવે છે. આના (કંસના) મત પ્રમાણે ચાર પ્રકારની1 સૃષ્ટિ નથી. જૂદાજૂદા દેહોથી ભોગ થતો હોવાથી, (દરેક દેહમાં આત્મા) જૂદોજૂદો (હોવાનું) જણાય છે એમ સિદ્ધ છે એવું જણાવવા, 'સર્વ:' 'સર્વ' એકવચનમાં યોજેલ હોવા છતાં 'ભુઞ્જતે' 'ભોગવે છે' (ક્રિયાપદ) બહુવચનમાં યોજેલું છે. આથી એમ (કહેલું છે કે) મેં બહિર્મુખે કરેલું કર્મ મારે પણ ભોગવવાનું છે એટલે મેં જેનો વિચાર કરેલો નથી તેવી સજા મને પણ થશે, તેથી મને સજા થઈ નથી એવી પણ ચિંતા કરવી નહિ. 21.

1.કાલ, કર્મ, સ્વભાવ અને ભગવદ્ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ થાય છે, એવો પ્રકાર આ (કંસ)નાં મતમાં નથી એવો અર્થ છે. (લે) પુષ્ટિ, પ્રવાહ, મર્યાદા અને ચર્ષણી એવા ભેદથી ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ દૈત્યના મત પ્રમાણે નથી. (પ્ર)

'તે (કંસે) જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. (જ્ઞાનનો) ઉપદેશ કરનારને દૃઢ જ્ઞાન હોય છે તેથી તને સજા થવાનું સંભવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે.

યાવદ્ધતોઽસ્મિ હન્તાસ્મીત્યાત્માનં મન્યતેઽસ્વદૃક્॥
તાવત્તદભિમાન્યજ્ઞો બાધ્યબાધકતામિયાત્॥22॥

જ્યાં સુધી 'હું હણાએલો (હણાઊં) છું' અથવા 'હું હણનાર છું' એમ પોતાને માને છે ત્યાં સુધી પોતાની અંદર દૃષ્ટિ નહિ રાખનાર તે (દેહ વિગેરે)ના અભિમાનવાળો અજ્ઞાની બાધ્યબાધકભાવને પામે છે. 22.

જ્યાં સુધી શાસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનવાળો પણ જીવ 'હું હણાએલો (હણાઊં) છું, હું હણનાર છું' એમ આત્માને કર્મ અથવા કર્તા માને છે, ત્યાં સુધી તે બાધ્યબાધકભાવને પામે જ. કર્મ (હું હણાએલો છું એવું) માને ત્યારે બાધ્ય1 (પીડા ભોગવનાર) થાય, અને કર્તા (હું હણનાર છું એમ) માને ત્યારે બાધક (પીડા કરનાર) થાય. ક્રિયાવિનાના આત્મામાં જેવી ક્રિયા માને, તેવી જ ક્રિયાને પામે છે, એવો અર્થ છે.

'જે ધર્મ (આત્મામાં) નથી તેવો ધર્મ (તેમાં) માનવાનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની અંદર દૃષ્ટિ નહિ રાખનાર' શબ્દ યોજેલ છે. 'ન' નથી 'સ્વસ્મિન્' પોતાની અંદર 'દૃષ્ટિ:' દૃષ્ટિ 'યસ્ય' જેની તે (અસ્વદૃક્) શાસ્ત્રોના જ્ઞાનને તે શાસ્ત્રીય2 તરીકે જ જાણે છે, પરંતુ પોતાના (આત્માના) સંબંધવાળું છે એમ જાણતો નથી.

'તેથી પણ શું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્યાંસુધી તે (દેહ વિગેરે)ના અભિમાનવાળો' રહે છે, એમ કહે છે. (આત્માનું) સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ (હું દેહ વિગેરે છું એવું જ્ઞાન) રહેતો નથી. વળી અધ્યાસ હોય ત્યાં સુધી સ્વરૂપનું અજ્ઞાન રહે છે3, તેથી તેના (દેહ વિગેરેના) અભિમાનવાળો અજ્ઞાની જ રહે છે. તેથી બાધ્યબાધકભાવ (પામે છે). 22.

1.‘બાધ્ય’ એટલે ‘કર્મથી થતાં ફલ ભોગવવા પાત્ર’ એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2.‘શાસ્ત્રીય’ એટલે ‘શાસ્ત્રમાંથી થતું.’ પોથીમાંનું.
3.(સ્વરૂપનાં અજ્ઞાનથી અધ્યાસ થાય છે.) તેથી અધ્યાસ (કાર્ય) હોય ત્યારે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન (કારણ) હોવું જ જોઈએ. એમ કાર્યથી કારણનું અનુમાન થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

એ પ્રમાણે ‘તમારા બાલકોનાં અને આપણાં કર્મને લીધે સર્વ થયું અને થશે. તેથી શોકનો અથવા સજાનો વિચાર કરવો નહિ, પરંતુ મેં કરેલો અપરાધ સહન કરવો’ એમ કહેતાં, નીચેના શ્લોકમાં (અપરાધની) ક્ષમા કરાવતાં, નમન કરે છે:

ક્ષમધ્વં મમ દૌરાત્મ્યં સાધવો દીનવત્સલા:॥
ઇત્યુક્ત્વાડશ્રુમુખ: પાદૌ શ્યાલ: સ્વસ્રોરથાગ્રહીત્॥23॥

ગરીબડાં ઉપર પ્રેમ રાખનારા સાધુઓ મારાં દુષ્ટપણાને ક્ષમા કરો. એમ કહી આંસુથી ભરેલ મુખવાળા સાલાએ પછી બેનના બે ચરણો પકડ્યા. 23.

મારા દુષ્ટપણાને ક્ષમા કરો. અવિચારથી (વિચાર કર્યા વિના) જે અન્યાય કરે તે દુષ્ટ છે. તેથી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન, પુત્રોની હત્યા વિગેરે જે મેં કરેલ છે તે સર્વ ક્ષમા કરો. મોટા પુરુષોના હૃદયમાં જો દુ:ખનું ચિંતન1 રહે તો (તેમને) ઘણો શોક થાય છે. (અપરાધ) ક્ષમા કરાવવા માટે (મારે) કાંઈ આપવાનું નથી, કારણ કે ‘સાધુઓ ગરીબડાં ઉપર પ્રેમ રાખનારા’ હોય છે, અને હું અપકીર્તિ અને નરકને પાત્ર થએલ હોવાથી ગરીબડો છું. (કંસે) પોતાની દીનતા માત્ર વચનથી જ જણાવી નહિ, પરંતુ દેખાવથી પણ તે જણાવી, એમ ‘એમ કહી આંસુથી ભરેલ મુખવાળો’ થયો, એ શબ્દોથી કહેલ છે. ‘અશ્રૂણિ’ આંસુઓ ‘મુખે’ મુખ ઉપર છે ‘યસ્ય’ જેના તે (‘અશ્રુમુખ:’). સત્ત્વ વિનાનો થએલ હોવાથી તે (આંસુઓ) લૂછતો પણ ન હતો. જ્યારે આ (કંસ) નાની બેનના ચરણો પકડવાનું ન કરવા જેવું પણ (કાર્ય) કરતો હતો ત્યારે તે (તેમનું) લીધેલું ધન વિગેરે આપવાનું અથવા (તેથી) વધારે (ધન) આપવાનું બીજું (કરવા યોગ્ય કાર્ય) કેમ ન કરે2?

‘સ્વસ્રો:’ ‘બેનના’ શબ્દથી બેન અને તેના પતિ કહેલા નથી3. તેના (બેનના) સંબંધથી જ વસુદેવ માન આપવા યોગ્ય હોવાથી, (અને) તેમને બારોબાર નમસ્કાર કરવામાં આવે તો પણ દોષ (થતો) નહિ હોવાથી, એક (બેન)ના જ બે ચરણો બેના હોય તેમ પકડ્યા, એમ જણાવવા એકશેષ4 (સમાસ યોજેલો છે).

એકશેષ (વિષયના) શાસ્ત્રમાં ‘પુમાન સ્ત્રિયા’ ‘પુરુષ સ્ત્રીથી’ (પાણિનિ.1।67) વિગેરે ચાર સૂત્રમાં ત્રીજી (વિભક્તિ) ‘મુખ્ય ન હોય તે રહેતું નથી’ એમ જણાવે છે5. તેમ ન હોય તો ‘સ્ત્રીપુરુષાભ્યામ્’ ‘સ્ત્રીપુરુષો વડે’ એવો અને ‘સ્ત્રીપુમ્ભ્યામ્’ ‘સ્ત્રીપુરુષો વડે’ એવો પ્રયોગ થાય નહિ. અહિં પણ તેના પતિ સાથે બેન જ બાકી રહે છે.

દૈત્યના આવેશનો અને રાજસભાવનો (કંસે આ સમયે) ત્યાગ કરેલો છે, એમ જણાવવા ‘અથ’ ‘પછી’ શબ્દથી જૂદો આરંભ કરે છે. 23.

1.મોટા પુરુષોના મનમાં દુ:ખનું ચિંતન રહે તો તેમના હૃદયમાં ઘણો શોક થાય. તેથી પહેલાંના અપરાધનો વિચાર નહિ કરતાં મોટા પુરુષોએ ક્ષમા કરવી એ જ યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. (લે)

2.‘સાધુઓ ધનની દરકાર કરતા નથી અને પોતે જ ગરીબડાં ઉપર પ્રેમ રાખનારા હોય છે, તો પણ આપણે તેમને ધન આપવું એ યોગ્ય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (નાની બેનના પગે પડવાનું) અયોગ્ય કર્મ પણ કંસે કર્યું તો પછી તેમનું ધન પહેલાં પડાવી લીધું હોય તે પાછું આપવાનું તથા વધારાનું ધન આપવાનું યોગ્ય કર્મ તો તેણે કરેલું જ એમ જાણવું; એવો અર્થ છે. (લે)

3.શ્રીધર ‘સ્વસ્રોઃ’ શબ્દથી દેવકીજી અને વસુદેવ બંને કહેલાં છે એમ કહે છે, તે અર્થ ખોટો છે એમ અહિં જણાવે છે. (પ્ર)

4.એક જ આકારના, અથવા જૂદાજૂદા આકારના પણ એક અર્થના શબ્દોનો જ્યારે સમાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંના એક જ શબ્દને રાખી, બીજા રાખવામાં આવતા નથી. આવા સમાસને ‘એકશેષ’ સમાસ કહે છે. જેમકે ‘માતા ચ પિતા ચ=પિતરૌ.’

5."અહિં ‘સ્વસૃ’ અને ‘તત્પતિઃ’ ‘બેન’ અને ‘બેનનો પતિ’નો સમાસ કરવાનો છે. આ બે શબ્દો એક આકારના નથી અને જૂદાજૂદા આકારના શબ્દોનો આવો સમાસ પાણિનિના ધારા પ્રમાણે થતો નથી” એવી શંકા થાય, તેથી અહિં એકશેષ સમાસ કેમ થયો તે અહિં જણાવે છે. ‘સ્વસા ચ તત્પતિશ્ચ=સ્વસારૌ’. પાણિનિમાં આવો સમાસ કરવાનું જણાવેલ નથી છતાં પણ ‘પુમાન્ સ્ત્રિયા’ પાણિનિ.1।69 વિગેરે ચાર સૂત્રમાં, ત્રીજી વિભક્તિથી જણાવેલ જે મુખ્ય ન હોય તે રહેતું નથી (અને મુખ્ય હોય તે રહે છે) એમ જણાવેલ હોવાથી, અહિં વિરૂપ (જૂદાજૂદા આકારના શબ્દોનો) એકશેષ સમાસ છે. વિરૂપ એકશેષનો નિયમ એવો છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે કહેવાના હોય ત્યારે પુરુષવાચક શબ્દ રહે છે, સ્ત્રીવાચક શબ્દ રહેતો નથી. પણ ઉપર જણાવેલ સૂત્ર એમ કહે છે કે એ સૂત્રમાં ત્રીજી વિભક્તિ એમ જણાવે છે કે જે મુખ્ય ન હોય તે રહેતું નથી, બંને શબ્દ પ્રધાન હોય તો બંને રહે છે જેમકે ‘સ્ત્રીપુંસૌ, માતાપિતરૌ’. બંને પ્રધાન હોય તો વિરૂપ એકશેષ સમાસ થતો નથી, પણ જ્યાં એક પ્રધાન નથી એમ જણાવવું હોય ત્યાં તેવો સમાસ થાય છે અને પ્રધાનવાચક શબ્દ રહે છે. અહિં બેનના પતિ પ્રધાન નથી એમ કહેવાનું હોવાથી, ‘અહિં પણ તેના પતિ સાથે બેન જ બાકી રહે છે’ એમ કહેલ છે. તેથી આવો સમાસ કરવામાં પાણિનિના નિયમનો વિરોધ નથી. (પ્ર)

(કંસે તેમનું) બંધન દૂર કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મોચયામાસ નિગડાન્ વિસ્રબ્ધ: ક્ધયકાગિરા॥
દેવકીં વસુદેવં ચ દર્શયન્નાત્મસૌહૃદમ્॥24॥

ક્ધયાની વાણીથી વિશ્વાસુ થએલાએ સાંકળો છોડી, અને પોતાનો પ્રેમ દર્શાવતાં દેવકીજી અને વસુદેવને છોડ્યાં. 24.

સાંકળો થાંભલાઓ સાથે બાંધેલી, તેથી ‘સાંકળો છોડી’ એમ કહેલું છે, એટલે તે બંનેને પણ (છોડ્યાં). તે તો કેદખાનું હતું તેથી સાંકળો (ત્યાંથી) કઢાવી નાખી નહિ.

‘આ બે ગભરાએલાં ન હતાં અને આકાશવાણી પ્રમાણ છે. તેથી આ બેએ જ કાંઈક કાપટ્ય કર્યું છે એવો (કંસે) વિચાર કેમ ન કર્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ક્ધયાની વાણીથી વિશ્વાસુ થએલા’ શબ્દો કહેલા છે. ક્ધયા જે માયા, તેનું વચન અસત્ય હોવાનું પણ સંભવે છે, છતાં (કંસે) તેમાં જ વિશ્વાસ રાખ્યો. (તે પૈકી) ‘કોઈ એક સ્થલે’1 અને ‘ગરીબડી’1 એ

(નારી) જાતિનું વચન, દેવકીનો દોષ નથી એમ સૂચવનારાં છે, કારણ કે વસુદેવે જ તેમ કરેલું છે (ભગવાનને ગોકુલ પધરાવેલ છે). ખોટી સમજણ કરાવવી એ તો માયાનું પ્રસિદ્ધ જ કાર્ય છે. આરંભમાં દેવકીજીની, પછી વસુદેવની, અને 'ચ' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલાં) તેમનાં સંબંધીઓની પોતે જ સેવા કરતાં (કંસ) પોતાનો પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યો. 24.

1.આ અધ્યાયનો શ્લોક 12 જૂઓ.

કંસે દયાની માગણી કરતાં, તેઓએ દયા કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભ્રાતુ: સમનુતપ્તસ્ય ક્ષાન્ત્વા રોષં ચ દેવકી॥
વ્યસૃજદ્ વસુદેવશ્ચ પ્રહસ્ય તમુવાચ હ॥25॥

સારી રીતે દુ:ખી થએલા ભાઈના રોષની ક્ષમા કરીને દેવકીજીએ (તેના અપરાધને મનમાંથી) કાઢી નાખ્યો અને વસુદેવે પણ; હસીને તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 25.

'સારી રીતે દુ:ખી થએલો' એટલે પશ્ચાત્તાપથી દુ:ખી થએલો અને તેવો પણ 'ભાઈ', તેના સંબંધવાળા રોષની ક્ષમા કરીને, અથવા રોષની જેમણે ક્ષમા કરેલી છે તેવાં (દેવકીજી)એ તેણે કરેલા પહેલાંના અપરાધને (મનમાંથી) કાઢી નાખ્યો, અથવા પાઠના ભેદ પ્રમાણે રોષને કાઢી નાખ્યો. તેના (કંસના) રોષને સહન કર્યો અને પોતાનો રોષ કાઢી નાખ્યો. તે (કંસ)નો રોષ જેણે પોતાનું કાર્ય (બાલકો હણવાનું) કરેલું હતું તેને સહન કર્યો, અને પોતાનો રોષ જેણે તેનું કાર્ય કર્યું ન હતું તેનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો. વસુદેવે પણ એ પ્રમાણે (કર્યું). તે (દેવકીજી)ને રોષ ન હતો (ન રહ્યો) એ તો તેમનાં મુખની પ્રસન્નતાથી જ જણાયું. 'વસુદેવ તો ઊંડા હૃદયવાળા હોવાથી કદાચિત્ પ્રસન્ન થયા નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'હસીને તેને કહ્યું' શબ્દોથી તેનું હાસ્ય અને વચન કહેલાં છે. પુત્રને હણનાર સાથે વાતચિત કરવી જોઈએ નહિ (છતાં વસુદેવે કરી) તેથી આશ્ચર્ય જણાવવા 'હ' શબ્દ યોજેલો છે. 25.

તેણે (કંસે) કહેલું જ્ઞાન તેના જ1 હૃદયમાં દૃઢ થાય એવા હેતુથી (વસુદેવ) નીચેના શ્લોકમાં તેને પુષ્ટિ આપે છે:

॥વસુદેવ ઉવાચ॥ વસુદેવ કહે છે:
એવમેતન્મહારાજ યથા વદસિ દેહિનામ્॥
અજ્ઞાનપ્રભવાડહન્ધી: સ્વપરેતિભિદા યત:॥26॥

હે મહારાજ! જેમ (તમે) કહ્યું એવું જ આ છે. દેહીઓની અહંબુદ્ધિ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી હોય છે (અને) તેમાંથી મારું પારકું એવો ભેદ (થાય છે). 26.

(બાલકો) હણ્યા તેમાં (તારો) દોષ નથી, એમ જણાવવા 'હે મહારાજ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'જેમ તમે કહ્યું એવું જ આ છે.' 'દેહીઓની અહંબુદ્ધિ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી હોય છે' એમ તેનો સારાંશ કહે છે. દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ અજ્ઞાનથી જ થાય છે, (અને) તેમાંથી 'મારું પારકું એવો ભેદ (થાય છે).' બધોએ વ્યવહાર મારું પારકું એવા ભેદમાંથી જ થાય છે. 'દેહીઓની' એટલે દેહના અધ્યાસવાળાઓની. અજ્ઞાનથી અહંકાર ઉત્પન્ન થવામાં દેહનો અધ્યાસ કારણ છે, તેથી તેને અધિકાર તરીકે જણાવેલો છે. અહંબુદ્ધિ ઊંધું (ખોટું) જ્ઞાન છે, (અને) તે અજ્ઞાનથી થાય છે. તેમ ન હોય (અજ્ઞાનથી

અહંબુદ્ધિ થતી ન હોય) તો સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું હોય ત્યારે બીજા કોઈનું (સ્વરૂપ તરીકે) ભાન થાય નહિ. 26.

1.કંસે કહેલ મત અસુરોનો મત હોવાથી, પોતાના હૃદયમાં તે પ્રવેશ ન કરે એવો વસુદેવનો આશય હતો, એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

એ પ્રમાણે તેણે (કંસે) કહેલું જ્ઞાન નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓને જાણવામાં ઉપયોગી છે એવું નિરૂપણ કરીને, પોતાના સિદ્ધાંતથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનનો કૃપા કરીને, (તેને) નીચેના શ્લોકથી ઉપદેશ કરે છે:

શોકહર્ષભયદ્વેષલોભમોહમદાન્વિતા:॥
મિથો ઘ્નન્તં ન પશ્યન્તિ ભાવૈર્ભાવં પૃથગ્દૃશ:॥27॥

ભેદની દૃષ્ટિવાળાઓ શોક, હર્ષ, ભય, દ્વેષ, લોભ, મોહ અને મદવાળા હોવાથી ભાવો વડે ભાવને પરસ્પર હણનારને જોતા નથી. 27.

આ વિષયમાં વાસ્તવિક રીતે (જીવ) પોતે (કોઈને) હણતો નથી એ સત્ય છે, કારણ કે તે સ્વતંત્ર નથી; પરંતુ કોઈકથી પ્રેરાઈને હણે છે. આથી પણ મુખ્ય સિદ્ધાંત (એ છે કે) સર્વમાં રહેલા ભગવાન જ હણે છે એમ શાસ્ત્ર (કહે છે). તેનું1 જ્ઞાન થવામાં ભગવાનના વિરોધી જીવના છ ધર્મો નડે છે.

(1)ઐશ્વર્યનું (જ્ઞાન થવામાં) શોક (નડે છે), કારણ કે ભગવાન્ કરવાને, નહિ કરવાને અને કરેલું ફેરવવાને શક્તિવાળા છે. (તેથી) તેમનાં કરેલાં કાર્યમાં શોક કેવી રીતે હોઈ શકે? નહિ તો (ભગવાનની ઇચ્છા એવી ન હોય તો) પોતાના (ભગવાનના) અંશો પૈકી જેની આવશ્યક્તા હોય તેનો નાશ બીજો કોઈ ન કરે2.

(2)(જોઈતી ચીજ) પ્રાપ્ત થતાં હર્ષ થાય છે. કાલરૂપ ભગવાનનાં વીર્યનું જ્ઞાન હોય તો તે ન થાય.

(3)જો ભગવાનનો યશ જાણે તો ભય ન થાય; કારણ કે તે (ભગવાન્) અયોગ્ય (કાર્ય) કરે નહિ તેમ ન હોય (ભગવાન્ અયોગ્ય કાર્ય કરતા હોય) તો યશ ન હોય.

(4)જો ભગવાનની શ્રી જાણે તો દ્વેષ અને લોભ ન થાય. દ્વેષ સ્ત્રીને માટે થાય છે અને લોભ ધનને માટે થાય છે. તે બંને ભગવાનના જ છે. તેથી પોતે (જીવે) તેમ કરવું (દ્વેષ અથવા લોભ કરવો) યોગ્ય નથી.

(5)ભગવાનના સંબંધી (ભગવાનનું) જ્ઞાન થયું હોય તો મોહ રહેતો નથી એ પ્રસિદ્ધ છે.

(6)મદ તો વૈરાગ્ય ન હોવાથી થાય છે. સર્વ પ્રકારે વૈરાગ્ય વિનાનો જ હોય તે મદવાળો હોય છે. તેથી3 પરસ્પર હણનારને પણ માણસો જોતા (જોઈ શકતા) નથી. નહિ તો (જોઈ શકતા હોય તો) એક જ હણનાર થાય4 (જણાય).

'આત્મા એક હોવા છતાં, ભગવાન્ સંબંધી શાસ્ત્રમાં હણાનાર અને હણનાર હોવાનું કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભાવો વડે ભાવને' શબ્દો યોજેલા છે. 'ભવન્તિ ઇતિ' ઉત્પન્ન થાય છે તે 'ભાવા:' ભાવો, એટલે ધર્મો. પીડનારા ધર્મોથી પીડાતા ધર્મોનો જ નાશ થાય છે, પરંતુ ધર્મીનો નાશ થતો નથી, કારણ કે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ જ નાશ પામે છે.

જેમ એક વસ્ત્રમાં (તેને) રંગનાર દ્રવ્યના સંબંધથી શ્વેત વિગેરે ધર્મો (રંગો) ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ વધારે બલવાળા હોવું એ (કયો રંગ રહે, તેનો) નિર્ણય કરાવનાર છે. જેનો નાશ કરવા માટે જ ભગવાન્ જે ભાવમાં પ્રવેશ કરે છે તે એ ભાવનો નાશ કરે છે. તેથી તું (કંસ) વિગેરે (પુત્રોને હણવામાં) કરણ જ હતા, પરંતુ કર્તા ન હતા. કરણની કોઈ નિંદા કરતું નથી તેમજ સ્તુતિ કરતું નથી.

(કર્તા ભગવાનનાં) દર્શન ન થવાનું કારણ 'ભેદની દૃષ્ટિવાળાઓ' શબ્દથી કહેલું છે. કર્તા કરણની સાથે સંબંધવાળો જ હોય છે5. જો કર્તાને કરણથી જૂદો (કરણના સંબંધ વિનાનો) જાણે, અથવા કરણને તેનાથી જૂદું જાણે તો એવી (ભેદની) દૃષ્ટિ થાય છે, પરંતુ સર્વ સ્થલે રહેલા ભગવાનને જાણનારની (એવી બુદ્ધિ) થતી નથી. તેથી મારા પુત્રોને પણ ભગવાને જ હણેલા છે. તું પણ (ભગવાનથી) હણાવાનો છું, તેથી તારે પણ શોક કરવો જોઈએ નહિ, એવો ભાવ છે. 27.

1.'તેનું' એટલે એવા 'સિદ્ધાંતવાળા શાસ્ત્રનું.' (પ્ર)
2.કારણ કે બીજા કોઈમાં તેવું કરવાનું સામર્થ્ય નથી, અને તેમ કરવાથી (ભગવાન્ તેને) સજા કરે. (પ્ર)
3.'તેથી' એટલે 'શોક વિગેરે થાય છે તેથી.' (પ્ર)
4.અહિં 'જ્ઞાત:' 'જણાએલો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. હણનાર ભગવાનનાં દર્શન થાય તો તે જ હણનાર તરીકે જાણવામાં આવે, એવો અર્થ છે. (લે)
5.ઇન્દ્રિયો વિગેરે કરણ સાથે સંબંધવાળો જીવ જ કર્તા હોય છે, પણ ભગવાન્ તો કરણથી જૂદા એટલે કરણ સાથે સંબંધ વિનાના જ (કર્તા થાય છે), એમ જાણવામાં આવે ત્યારે જીવ જ કર્તા છે, પરંતુ ભગવાન્ કર્તા નથી, એવી બુદ્ધિ થાય છે. તેમજ કરણ 'તત:' એટલે ભગવાનથી જૂદું એટલે ભગવાન્ સાથે સંબંધ ન હોય તેવું જાણવામાં આવે તો એવી બુદ્ધિ થાય છે એવો અર્થ છે. (લે) અહિં જીવ અને ભગવાન્ કેવી રીતે કર્તા થાય છે તેનો ભેદ જણાવવાનો હોય તેમ લાગતું નથી. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવ તો કર્તા છે જ નહિ. ભગવાન્ જ કર્તા છે એમ જણાય છે. તેથી વાક્યાર્થ પ્રમાણે જ અર્થ કરેલ છે.

એવી રીતે માયાએ આપેલા સમાચાર તેના કાર્ય સાથે જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:
કંસ એવં પ્રસન્નાભ્યાં વિશુદ્ધં પરિભાષિત:॥
દેવકીવસુદેવાભ્યામનુજ્ઞાતોઽવિશદ્ ગૃહમ્॥28॥

એ પ્રમાણે પ્રસન્ન થએલાં દેવકીજી અને વસુદેવથી સત્ય ઉપદેશ અપાએલા અને પરવાનગી અપાએલા કંસે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. 28.

એ પ્રમાણે (દેવકીજી અને વસુદેવ) પ્રસન્ન થએલા (હતા). (તેઓએ) પોતાનો સિદ્ધાંત કહ્યો તેથી તેઓ ઘણા પ્રસન્ન થયા હતા એમ જણાયું. 'સત્ય ઉપદેશ અપાએલા' એ (વિશેષણથી), 'મહારાજ' એ (શ્લોક 26માં કરેલા) સંબોધનથી, અને તેણે (કંસે) કહેલ (અર્થ વસુદેવે શ્લોક 26 માં) ફરી કહ્યો તેથી (તેઓને) 'પ્રસન્ન થએલા' જણાવેલા છે. એક

(વસુદેવ) નાં જ વચન કહેલાં હોવાથી, દેવકીજી પ્રસન્ન થયાં ન હતાં એવી શંકાનું નિવારણ કરવા બંનેને (પ્રસન્ન થએલાં) કહેલાં છે. તેથી તેઓની પરવાનગી અપાએલા (કંસે) (તેમને) અડચણ કર્યા વિના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. 28.

એવી રીતે ભગવાનની પ્રેરણાથી માયાએ કરેલાં કાર્યનું નિરૂપણ કરી, તેણે (માયાએ) સ્વતંત્ર રીતે કરેલું (કાર્ય) જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાં સુધી(ના શ્લોકો) કહે છે. જો કંસ આ (હવે કહેવામાં આવશે તે કાર્ય) ન કરે તો વધ ન કરવા યોગ્ય જ રહે1, અને તે દેવોનું ઇષ્ટ નહિ હોવાથી દેવતા માયાએ તે કાર્ય કર્યું.

અથવા (માયા) અસુરોના ભગવાન્રૂપ હોવાથી, તેઓની મુક્તિ થાય તે માટે તેઓને તેમના ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા કરી (રાખી), (તેમનો) સર્વ શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ મોક્ષ (તેમને) પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા (હેતુથી) તેવી કથા (કહે છે), કારણ કે રાજાના ધર્મો ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેવા હોતા નથી2. જેથી પહેલાં વિચાર કર્યા વિના (કાર્ય) કરેલ, તે ઊંધું થયું. તેથી હવે પછીથી વિચારીને (કાર્ય) કરવું એમ વિચારી, મંત્રીઓને બોલાવી, વિચાર ચલાવવા (મંત્રણા કરવા) માટે (તેમને) પહેલાંનો વૃત્તાંત કહ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્યાં રાત્ર્યાં વ્યતીતાયાં કંસ આહૂય મન્ત્રિણ:॥
તેભ્ય આચષ્ટ તત્સર્વં યદુક્તં યોગનિદ્રયા॥29॥

તે રાત વીતી ત્યારે કંસે મંત્રીઓને બોલાવીને, યોગનિદ્રાએ જે કહેલું તે સર્વ તેમને કહ્યું. 29.

જ્ઞાન3 થયું હતું તેથી અને કાર્ય વિલંબ સહન કરી શકે તેવું હતું તેથી 'તે રાત વીતી ત્યારે' એમ કહેલું છે. તામસ (રાજા)ના મંત્રીઓ પણ તામસ જ (હતા) એમ તેઓના નામથી જણાવેલું છે. દેવકીજી વિગેરે પ્રતિ જે વિનય (કંસે) કરેલો તે તો (તેણે મંત્રીઓને) કહ્યો નહિ. યોગનિદ્રાએ જે કહેલું તે સર્વ કહ્યું. 29.

1.'માયાએ સ્વતંત્ર રીતે કામ શા માટે કર્યું?' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્યો કહેલાં છે. (પ્ર)
2.'અસુરો ઘણા હતા. બધા એકમત થઈ દુષ્ટતારૂપ પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા કેમ રહેતા?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. રાજા જે ધર્મો આચરતો હોય તે ધર્મોનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકે નહિ. તેથી કંસ દુષ્ટ હોવાથી તે બધાએ દુષ્ટ હતા. એવો અર્થ છે. (લે)
3.(પોતાને હણનાર) પોતાનો શત્રુ ઉત્પન્ન થયો છે એવું જ્ઞાન (કંસને) થયું હતું. (પ્ર)

જેમ કંસ વિવેક વિનાનો હતો તેમ તેના મંત્રીઓ પણ વિવેક વગરના હતા1. તેઓનું દુષ્ટપણું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

આકર્ણ્ય ભર્તૃગદિતં તમૂચુર્દેવશત્રવ:॥
દેવાન્ પ્રતિ કૃતામર્ષા દૈતેયા નાતિકોવિદા:॥30॥

ધણીએ (રાજાએ) કહેલું સાંભળીને, દેવો પ્રતિ જેમને ઇર્ષ્યા હતી, જેઓ બહુ ડહાપણવાળા ન હતા, તેવા દેવોના શત્રુ દૈત્યોએ તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 30.

ધણી કંસે કહેલું 'આકર્ણ્ય' સાંભળીને અને (તે સંબંધી) વિચાર કરીને, તેને (તેઓએ) કહ્યું. આમને કંસનું રક્ષણ કરવાનો કાંઈ વિચાર ન હતો, પરંતુ દેવોનો દ્વેષ કરવાની તક મળી2 એવા (વિચારથી) ઘણા ખુશી થયા, એમ 'દેવોના શત્રુઓ' શબ્દથી કહેલું છે. 30.

1.આ વાક્યથી ‘નાતિકોવિદા:’ ‘જેઓ બહુ ડહાપણવાળા ન હતા’ શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (લે)
2.આથી શ્લોકના ત્રીજા ચરણનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

આરંભમાં (દૈત્યો) પોતાની બુદ્ધિથી વિચારેલો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥દૈત્યા ઉચુ:॥ દૈત્યો કહે છે:

એવં ચેત્તર્હિ ભોજેન્દ્ર પુરગ્રામવ્રજાદિષુ॥
અનિર્દશાન્નિર્દશાઁશ્ચ હનિષ્યામોડદ્ય વૈ શિશૂન્॥31॥

હે ભોજેન્દ્ર! એમ (છે) તો શહેરો ગામો અને નેસડાઓમાં દશ દિવસથી નાનાં અને દશ દિવસથી મોટાં બાલકોને અમે હમણાં જરુર હણશું. 31.

જો તે (કંસને હણનાર) કોઈ સ્થલે બાલક જ જન્મેલ હશે તોતો તે એક માસની અંદર જન્મેલ હશે, એવો નિર્ણય થતો નહિ હોવાથી પણ અમે બધાંએ બાલકોને હણશું; પછી તે બાલકો ભલે શહેરોમાં રહેનારા, ગામડાંઓમાં રહેનારા અથવા નેસડાઓમાં રહેનારા હોય. નાની મોટી (રહેવાના સ્થાનની) સ્થિતિ જણાવવા માટે (શહેર, ગામડાં અને નેસડા) ત્રણેને કહેલાં છે. અમને તો (તેઓને હણવામાં કાંઈ) ઢીલ થવાની નથી એમ ‘હમણાં’ શબ્દથી કહે છે. ‘હે રાજેન્દ્ર!’ એવું સંબોધન (તે બાલકોને હણવાની) આજ્ઞા કરે તે માટે કરેલું છે. ‘ન’ નથી ‘નિર્ગતાનિ’ થએલા ‘દશાહાનિ’ દશ દિવસો ‘યેષાં’ જેમને તે ‘અનિર્દશા:’ દશ દિવસથી નાના. ‘નિર્દશા:’ એટલે તો દશ દિવસ જેમને થઈ ગયા છે તેવા. બંનેઓને પણ (તેઓના) ખાસ દેખાવને લીધે અમે બધાએ હણશું. આ વિષયમાં (કાંઈ) સંદેહ નથી, એમ જણાવવા, ‘જરુર’ શબ્દ યોજેલ છે. દૈત્યોના ઘરમાં પણ સગાઓમાં પણ જન્મેલા (બાલકોને હણવાના છે) એમ (આ શબ્દ સૂચવે છે). જ્યારે રાજાએ બેનના પુત્રોને હણેલા છે ત્યારે બીજાઓએ1 પણ પોતાનાં (સગાં બાલકો)ને હણવાં જોઈએ એમ તેઓએ જાણ્યું, કારણ કે એમ ન હોત2 તો રાજા કહેત નહિ. 31.

1.‘બીજાઓએ’ એટલે ‘કંસના સેવકોએ’. (પ્ર)
2.‘એમ ન હોત’ એટલે ‘(કંસે) બેનના પુત્રોને હણ્યા ન હોત, તો રાજા આવી આજ્ઞા કરત નહિ. જો રાજાએ પોતે પોતાની બેનના પુત્રોને હણ્યા ન હોત તો મારા સેવકો મારી (આવી) આજ્ઞા પૂરી માનશે નહિ એમ માની રાજા એવી અધર્મરૂપ આજ્ઞા ન કરત, પરંતુ તેણે પોતે એમ કરેલ હોવાથી, ‘જેવો રાજા તેવી પ્રજા’ એ ન્યાય પ્રમાણે એવી આજ્ઞા કરવામાં તેને સંકોચ રહે નહિ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એવી રીતે પોતાને (કરવાનું) કાર્ય કરી, તે (કંસ)ને ભય ન રહે તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી તેને પાનો ચઢાવે છે. જેવા ભગવાનના છ ગુણો છે તેવા તમારા (કંસના) પણ છ ગુણો છે.

સામર્થ્યં ચ જયશ્ચૈવ દીનત્વં ચ દયા યથા॥
શત્રૂણામલ્પતા ચૈવ રાજનીતિસ્તથૈવ ચ॥કા.9॥

શક્તિ (32) અને જય (33), તેમજ (શત્રુઓની) નિરાધાર સ્થિતિ (34), દયા (35), શત્રુઓનું નમાલાપણું (36), તેમજ રાજનીતિ (37).1 કા.9.

'જો બાલકોને હણવામાં આવશે તો દેવો બીજો ઉપાય કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કિમુદ્યમૈ: કરિષ્યન્તિ દેવા: સમરભીરવ:॥
નિત્યમુદ્વિગ્નમનસો જ્યાઘોષૈર્ધનુષસ્તવ॥32॥

યુદ્ધભૂમિમાં બીકણ અને તમારા ધનુષ્યની પણછના અવાજોથી સદા ભયયુક્ત મનવાળા દેવો ઉદ્યમોથી શું કરવાના છે? 32.

તેઓ (દેવો) માત્ર ઉદ્યમ કરે, પરંતુ કાર્ય (કરવા)ની શક્તિ (તેમનામાં) નથી, કારણ કે તેઓ યુદ્ધ ભૂમિમાં બીકણ છે, સંગ્રામ જોઈને જ ભય પામે છે. તેઓને તેવી રીતે ભય થવાનું કારણ 'સદા ભયયુક્ત મનવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે; કારણ કે આ (કંસે) દિગ્વિજયમાં બધાને હરાવેલા. ઇન્દ્ર પણ ભય પામીને ભાગી ગયો હતો. બ્રહ્મા વિગેરે પણ સંતાઈ ગયા હતા. દેવોને પકડી (તે) દુ:ખ દેતો હતો. તેથી જો (કંસ) કોઈ બીજાને (બીજા સાથે લડવા) માટે પણ ધનુષ્યનો ટંકાર કરે તો પણ દેવો ભયયુક્ત મનવાળા થતા હતા; તેથી (તેમને) 'ભયયુક્ત મનવાળા' કહેલા છે. 'તમારા' શબ્દ (આ વિષયમાં કંસની) સંમતિ છે, એમ જણાવવા યોજેલો છે. 32.

1.અહિં જણાવેલ અર્થ જે શ્લોકમાં કહ્યા છે, તે શ્લોક આ (32) થી (37) સુધીના અંકોથી દર્શાવેલ છે.

માત્ર ધનુષના ટંકારથી જ ભય થવાના કારણ તરીકે પહેલાંનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અસ્યતસ્તે શરવ્રાતૈર્હન્યમાના: સમન્તત:॥
જિજીવિષવ ઉત્સૃજ્ય પલાયનપરા યયુ:॥33॥

તમે (બાણો) ફેંકતા હતા ત્યારે બાણોના સમૂહોથી સર્વ તરફથી ઘવાતા, જીવવાની ઇચ્છાવાળા, (યુદ્ધ) તજી ભાગવા તત્પર થઈ જતા રહ્યા હતા. 33.

તમે બાણો ફેંકતા હતા ત્યારે, (તમારી) સામે નહિ આવેલા (દેવો) પણ (તમે) ફેંકેલા જ તે બાણોના સમૂહોથી સર્વ તરફથી ઘવાએલા એટલે જેમનાં સર્વ અંગો સારી રીતે છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તેવા થવા છતાં પણ જીવવાની ઇચ્છાવાળા હોઈ, ધર્મ અને સંગ્રામને તજી, ભાગવા તત્પર થઈ, (કયા) દેશમાં જવું તે સંબંધી કાંઈ ઇચ્છા નહિ હોવાથી જ્યાં ત્યાં જતા રહ્યા હતા. અને જેઓ (તમારાથી) દૂર રહેલા હતા તેઓ ભાગી ગયા હતા. 33.

વળી જેઓ નજીક રહેલા હતા તેઓએ પણ જીવવાની ઇચ્છાવાળા હોઈ, ભાગી શકે તેમ નહિ હોવાથી બીજો ઉપાય કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કેચિત્ પ્રાઞ્જલયો ભીતા ન્યસ્તશસ્ત્રા દિવૌકસ:॥
મુક્તકચ્છશિખા: કેચિદ્ ભીતા: સ્મેતિવાદિન:॥34॥

કેટલાક ભય પામેલા સ્વર્ગમાં રહેનારાઓએ બે હાથ જોડી શસ્ત્રો નાખી દીધાં હતાં. કેટલાકનાં કછોટા અને શિખાઓ છૂટી ગએલાં હતાં, અને કેટલાક અમે ભય પામ્યા છીએ એમ કહેતા હતા. 34.

'બે હાથ જોડી' શબ્દથી સ્તુતિ કરવા તૈયાર થએલા હોય તેઓના જેવી શરીરની અવસ્થા, અને 'ભય પામેલા' શબ્દથી (તેવી) અંત:કરણની અવસ્થા જણાવેલી છે. (શસ્ત્રોનો) ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે (ત્યાગ કરનારને) હણાય નહિ, એવા શાસ્ત્રાર્થનું (કંસથી) પરિપાલન થાય તે માટે 'શસ્ત્રો નાખી દીધાં હતાં.'.

'ત્યારે તેઓએ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો તેથી તેમને સ્વર્ગ કેમ (પ્રાપ્ત) થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વર્ગમાં રહેનારાઓએ' શબ્દ યોજેલ છે. સ્વર્ગ તેઓનું રહેઠાણ એટલે માત્ર ઘર જ હતું, પરંતુ તેઓ સ્વર્ગનો ભોગ કરી શક્તા નહિ, એવો અર્થ છે.

'દેવોએ (એવું) અયોગ્ય કાર્ય કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કછોટા અને શિખાઓ છૂટી ગએલાં' શબ્દ યોજેલ છે. 'મુક્તા:' છૂટી ગયા હતા 'કચ્છા:' કછોટાઓ અને 'શિખાશ્ચ' અને શિખાઓ 'યેષામ્' જેઓનાં તેવા (હતા). (આ શબ્દથી) તેઓનું ઘણું દુ:ખ અને ભય કહેલાં છે. દુ:ખ આવી પડે ત્યારે પોતાના ધર્મોનો ત્યાગ કરી શકાય છે.

'પરંતુ દૈવની ગતિથી જેઓનાં કછોટા અને શિખાઓ છૂટી ગયાં ન હતાં, તેઓની શી ગતિ થઈ?' એવી શંકા થાય, તેથી કેટલાક 'અમે ભય પામ્યા છીએ' 'એમ કહેતા હતા' શબ્દો યોજેલા છે. શરીર ઉપર ભય પામેલા હોવાનું કાંઈ કાર્ય નહિ જણાવાથી, તેઓ મુખથી જ 'અમે ભય પામેલા છીએ' એમ કહેતા હતા. 34.

'જેઓ વધ કરવા યોગ્ય છે તેઓનો સર્વ પ્રકારે વધ કરવો જ જોઈએ. તેથી (તેઓ ગમે તેમ) બોલે તો પણ શું વળે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ન ત્વં વિસ્મૃતશસ્ત્રાસ્ત્રાન્ વિરથાન્ ભયસન્નતાન્॥
હંસ્યન્યાસક્તવિમુખાન્ ભગ્નચાપાનયુધ્યત:॥35॥

જેઓ શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો ભૂલી ગયા હોય, રથ વગરના થયા હોય, ભયથી શરણે આવ્યા હોય, બીજા (કાર્ય)માં આસક્તિવાળા તથા (યુદ્ધથી) વિરુદ્ધ હોય, ભાંગેલા ધનુષ્યવાળા હોય તથા યુદ્ધ કરતા ન હોય તેવાને તમે હણતા નથી. 35.

તમે યુદ્ધના ધર્મનો ત્યાગ કરતા નથી. તેથી (1)જે દેવો ભયને લીધે શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રોને ભૂલી ગયા હોય (તેઓને તમે હણતા નથી). (હાથમાં) પકડી રાખીને જેનાથી (શત્રુને) મરાય તે શસ્ત્રો. જેનાથી દૂરથી (શત્રુને) મરાય તે અસ્ત્રો, અથવા જેનો મંત્રોથી પ્રયોગ થાય તે અસ્ત્રો. ભયને લીધે બંને પ્રકારનાં (આયુધો) ભૂલાઈ જાય.

(2)સારથિ વિગેરેના હણાવાથી જેઓ રથ વિનાના થઈ ગએલા હોય (તેઓને તમે હણતા નથી). 'ધર્મ જાણનાર શરણે આવેલા, રથ વગરના અથવા ભય પામેલા શત્રુને હણતો નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે રથ વગરનો (શત્રુ) પણ વધ કરવા યોગ્ય નથી.

(3)જેઓ ભયને લીધે સારી રીતે નમેલા એટલે શરણે આવેલા હોય.

(4)બીજાઓ પણ જે પ્રસંગને લીધે 'બીજા (કાર્ય)માં આસક્તિવાળા તથા (યુદ્ધથી) વિરુદ્ધ હોય; બીજા (કાર્ય)માં આસક્ત તથા (યુદ્ધથી) વિરુદ્ધ હોય તેમને અથવા બીજા કાર્યમાં આસક્ત અને (5) (યુદ્ધથી) વિરુદ્ધ1 એવા બંને પ્રકારનાને (તમે હણતા નથી).

(6)જેઓ ભાંગેલા ધનુષ્યવાળા હોય અને (7)જેઓ યુદ્ધ કરતા ન હોય એટલે જેઓ (યુદ્ધ) જોનારા હોય, તેમને (તમે) હણતા નથી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આ છ પ્રકારના અથવા સાત પ્રકારના1 હણવા યોગ્ય નથી. તેથી તમે પોતાના ધર્મનું પહેલાંની રીતે સારી પેઠે પાલન કરતા હોવાથી દેવો જીવતા રહ્યા છે, એવો ભાવ છે. 35.

1-1.ચોથા અને પાંચમા પ્રકારનો એકમાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો છ પ્રકાર થાય, અને તે જૂદા ગણવામાં આવે તો સાત પ્રકાર થાય.

એવી રીતે સાધારણ (દેવો)નું નમાલાપણું કહીને, મોટાનું પણ નીચેના શ્લોક(થી દોઢ શ્લોક)થી કહે છે:

કિં ક્ષેમશૂરૈર્વિબુધૈરસંયુગવિકત્થનૈ:॥
રહોજુષા કિં હરિણા શમ્ભુના વા વનૌકસા॥36॥

સુખમાં શૂરા, યુદ્ધ ન હોય ત્યારે બડાઈખોર દેવોથી શું? એકાંત સેવનાર હરિથી અથવા વનમાં રહેનાર શંભુથી શું (વળવાનું)? 36.

વાયુ, અગ્નિ, વરુણ વિગેરે જેઓ શૂરવીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેઓ પણ સુખમાં જ શૂરા છે. સુખ હોય ત્યારે, ઘરમાં અથવા સ્ત્રી પાસે જ્યાં દુ:ખ (થવા)ની શંકા જ ન હોય ત્યાં શૂરા છે, કારણ કે પત્ની પતિને હણે એવો સંભવ હોતો જ નથી; પરંતુ જ્યાં (આ) હણશે એવો સંભવ હોય તેવા પ્રસંગે ભાગી જ જાય છે. આ અર્થ જાણે છે તેથી જ (તેઓ) 'વિબુધા:' (વિશેષ જાણનારા, દેવો) કહેવાય છે.

આ તેઓનું શરીરનું શૂરવીરપણું જણાવી, 'યુદ્ધ ન હોય ત્યારે બડાઈખોર' શબ્દથી તેઓનું વાણીનું શૂરવીરપણું કહે છે. 'વિકત્થનમ્' એટલે પોતાનું શૂરવીરપણું દર્શાવનાર વચન (બડાઈ). તે પણ યુદ્ધમાં નહિ, (પણ) જ્યારે કોઈની પણ સાથે યુદ્ધ (કરવા)નો પ્રસંગ ન હોય ત્યારે જ બડાઈ (મારે છે).

એ પ્રમાણે દેવોના દોષ કહી, ચાર મુખ્ય દેવો(નું વૃત્તાંત) કહે છે. (1)હરિ શૂરવીર છે, પરંતુ તે કોઈની પણ સામે થતા (આવતા) નથી; પરંતુ જે એકાંતમાં તેમનામાં જ આસક્તિવાળો રહે છે તેની સંમુખ હરિ થાય છે. સ્તુતિના વિષયમાં (આ) જેવું સાંભળ્યું તેવું જ છે. બીજા (નિંદાના) પક્ષમાં, (આથી હરિને) સ્ત્રીના સરખા જણાવ્યા છે. 'હરિ' શબ્દથી (તેમને) સર્વનું દુ:ખ દૂર કરનાર કહેલા છે, કારણ કે શૂરવીરપણું વિગેરે (ગુણો) વિનાના દુ:ખ પામેલાઓમાં જ તેમનો આવિર્ભાવ થાય છે એમ કહેલું છે.

(2)વળી ત્રિપુરને હણનાર શૂરવીર છે, પરંતુ તે પણ સદા વનમાં રહે છે અને તપ કરે છે, કારણ કે વનમાં રહેનાર તપસ્વી (પોતાની) સમાન નહિ હોવાથી કોઈ પણ તેનો દ્વેષ કરતું નથી. 36.

કિમિન્દ્રેણાલ્પવીર્યેણ બ્રહ્મણા વા તપસ્યતા॥
તથાપિ દેવા: સાપત્ન્યાન્નોપેક્ષ્યા ઇતિ મન્મહે॥37॥

થોડા વીર્યવાળા ઇન્દ્રથી અથવા તપ કરતા બ્રહ્માથી શું (વળે)? છતાં પણ વેરને લીધે દેવો તરફ બેદરકાર રહેવું જોઈએ નહિ, એમ અમે માનીએ છીએ.

(3)દેવોનો રાજા તો જો કે વૃત્રને હણનારો છે, છતાં પણ થોડા વીર્યવાળો છે. જો તેમ ન હોત તો વજ્ર વિગેરેની પ્રાર્થના શા માટે કરત?

(4) બ્રહ્મા જો કે મોટા છે તો પણ તે તપ કરનાર બ્રાહ્મણ જ છે. એવી રીતે જો કે બધા દેવો નમાલા છે તો પણ રાજનીતિનો વિચાર કરતાં તેઓ તરફ બેદરકાર રહેવું જોઈએ નહિ એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. દેવોને અને દૈત્યોને વેર છે. (તે) સર્વ કશ્યપના પુત્રો (અને) જૂદીજૂદી માતાથી ઉત્પન્ન થએલા છે. તેઓ પરસ્પર શત્રુઓ જ છે. તેથી કુદરતી વેરવાળા હોવાથી જ્યારે તેઓ બલવાન થશે ત્યારે (તરત) જ તેઓ (આપણને) હણશે. તેથી તેમના તરફ બેદરકાર રહેવું નહિ, પરંતુ (તેઓ) નબળી સ્થિતિમાં (છે ત્યારે) જ (તેમને) હણવા જોઈએ. આ (નબળી દશામાં હોય ત્યારે હણવા તે) પુરુષાર્થ છે કે નહિ તે તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે. અમે તો એમ માનીએ છીએ.37.

એવી રીતે (કંસની) મોટાઈ તથા નીતિ કહી, શું કરવું જોઈએ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો (અર્ધ) શ્લોક કહે છે:

ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान्॥38॥

તેથી તેઓનું મૂલ ખોદી નાખવાની અમો સેવકોને આજ્ઞા કરો. 38.

જે દેવોનું મૂલ હશે તેને જ ખોદી નાખવાની અમને આજ્ઞા કરો. (તમારી સાથે) સંબંધ હોવાને લીધે તેમજ પ્રસિદ્ધિથી અમે તમને અનુસરેલા છીએ એમ જણાવવા 'સેવકોને' શબ્દ યોજેલ છે. પહેલાં મૂલ કહો, અને મધ્યમાં ખોદવાની (આજ્ઞા કરો). 38.

'બેદરકાર રહેવામાં શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યથામયોઽઙ્ગે સમુપેક્ષિતો નૃભિર્ન શક્યતે રૂઢપદશ્ચિકિત્સિતુમ્॥
યથેન્દ્રિયગ્રામ ઉપેક્ષિતસ્તથા રિપુર્મહાન્ બદ્ધબલો ન ચાલ્યતે॥39॥

જેમ માણસોથી બેદરકારી રખાએલો અંગમાં (રહેલો) રોગ ઘર કરેલો થઈ અસાધ્ય થાય છે, જેમ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ (બેદરકારી રખાએલો રોકી શકાતો નથી) તેમ (બેદરકારી રખાએલો) મોટો શત્રુ બલવાન થતાં હંફાવી શકાતો નથી. 39.

'આમય:' એટલે અંગમાં ઉત્પન્ન થએલો તાવ વિગેરે રોગ, તેના તરફ બેદરકારી રાખીને જો (રોગી) સ્નાન ભોજન વિગેરે કરે તો તે (અંગમાં) ઘર કરેલો થઈ, અસાધ્ય થાય છે, (અને) અંગનો જ નાશ કરે છે. તે (રોગ)થી સન્નિપાત થતાં સારો વૈદ્ય પણ તે મટાડી શકતો નથી. આથી '(દેવો સાથે) સંબંધ છે ત્યાં સુધી (તેમને) કેમ હણાય?' એવી શંકા દૂર કરેલી છે. તેઓ સર્વ (દૈત્યો)નો નાશ કરનાર હોવાથી (તેમને હણવા જોઈએ) એવો લોકિક પીડા કરનાર(ના દૃષ્ટાંત)થી નિર્ણય કર્યો.

વેદ સંબંધી પીડા કરનાર તરીકે બીજું દૃષ્ટાંત 'જેમ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ બેદરકારી રખાએલો (રોકી શકાતો નથી)' શબ્દોથી કહે છે. યોગીએ પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયોના સમૂહ તરફ બેદરકારી રાખવી જોઈએ નહિ, (કારણ કે) તેમની તરફ બેદરકારી રાખવામાં આવે તો 'વિષયોથી આકર્ષાએલી ઇન્દ્રિયોથી..' એ ન્યાય પ્રમાણે સર્વનો નાશ થાય છે, અને બલવાળી ઇન્દ્રિયને પછી રોકી શકાતી નથી. જેમ આ બે (રોગ તરફની બેદરકારી અને ઇન્દ્રિયો તરફની બેદરકારી)થી (અનુક્રમે) આ લોક અને પરલોકનો નાશ થાય છે, તેમ દેવોથી દૈત્યોના સર્વ (પુરુષાર્થ)નો નાશ થાય, એમ 'મોટો શત્રુ બલવાન

થતાં હંફાવી શકાતો નથી' શબ્દોથી કહે છે. 'મોટો' એટલે સ્વરૂપથી પોતાના કરતાં પણ (મોટો). તેઓ (દેવો) જો એકત્ર થએલ બલવાળા થાય તો (તેમને) હંફાવી પણ શકાય નહિ. તેથી તેમના તરફ બેદરકારી કરવી જોઈએ નહિ. 39.

નીચેના શ્લોકમાં (દેવોનું) મૂલ કહે છે:

મૂલં વિષ્ણુર્હિ દેવાનાં યત્ર ધર્મ: સનાતન:॥
તસ્ય ચ બ્રહ્મગોવિપ્રાસ્તપોયજ્ઞા: સદક્ષિણા:॥40॥

દેવોનું મૂલ વિષ્ણુ છે, જેમાં સનાતન ધર્મ રહેલો છે; અને તેમનું (મૂલ) બ્રહ્મ, ગાય, વિપ્ર, તપ અને દક્ષિણા સહિત યજ્ઞ છે. 40.

દેવોનું મૂલ વિષ્ણુ છે, (કારણ કે) વિષ્ણુમાંથી દેવોની ઉત્પત્તિ છે. દેવો સત્ત્વગુણવાળા છે, અને તે (સત્ત્વગુણ)ના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે. (શ્લોકમાંનો) 'હિ' શબ્દ આ યુક્તિ જણાવે છે.

બીજા પ્રકારથી પણ દેવોનું મૂલ વિષ્ણુ છે, એમ 'જ્યાં સનાતન ધર્મ રહેલો છે' શબ્દોથી કહેલું છે. યજ્ઞ વિગેરે ધર્મ છે, તે તો દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્ય આપવારૂપ છે. 'તે ધર્મો પ્રથમ હતા' શ્રુતિ પ્રમાણે માત્ર વેદમાં કહેલો તે (યજ્ઞ) સનાતન છે. યજ્ઞ ન હોય (થાય) તો દેવોને ભક્ષણ કરવાનું કાંઈ ન મળે, તેથી યજ્ઞ દેવોનું મૂલ છે, અને તે (યજ્ઞ) પોતાના દેવતાથી નિયમન થઈ શકે તેવો છે, અને 'યજ્ઞ વિષ્ણુ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે તેના દેવતા વિષ્ણુ છે. તે (વિષ્ણુ) યજ્ઞનું નિયમન કરનાર છે એટલું જ નહિ, પરંતુ (તેના) આધાર પણ છે, એમ 'જેમાં (સનાતન ધર્મ રહેલો છે)' શબ્દથી કહે છે. 'જેમાં' એટલે વિષ્ણુમાં 'ધર્મનો પ્રભુ વિષ્ણુ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સનાતન ધર્મ રહેલો છે. તેથી લૌકિક અને વૈદિક દેવોનું મૂલ વિષ્ણુ છે.

તેમનું (વિષ્ણુનું) અને 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી દેવોનું પણ મૂલ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (1)બ્રહ્મ એટલે વેદ, (2)ગાયો અને (3)વિપ્રો, (4)તપ, અને (5)દક્ષિણા સહિત યજ્ઞો. (1)વેદ પ્રમાણ છે. (2)એક (ગાયો)માં હવિ (હોમવાનું ઘી) રહેલું છે અને (3)એક (વિપ્રો)માં મંત્રો રહેલા છે. ધર્મ બે પ્રકારનો છે, પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ. યજ્ઞ પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને (4)તપ નિવૃત્તિરૂપ છે. (5)(યજ્ઞો) દક્ષિણાસહિત (કહેલા છે, કારણ કે) દક્ષિણા યજ્ઞની પત્ની છે. આથી (પત્ની હોવાથી) તેને પ્રવૃત્તિધર્મ કહેલો છે. અથવા મૂલ તરીકે પાંચ અવયવોવાળો (ધર્મ) કહેલો છે.

આથી1 (1)બ્રાહ્મણો અને (2)ગાયો બેને (યજ્ઞનાં) મૂલ તરીકે કહેલાં છે. તેમાં દૂઝતી ગાયો અને વેદ જાણનારા યજ્ઞ કરનાર તપસ્વી બ્રાહ્મણો (યજ્ઞરૂપ ધર્મનું મૂલ છે). 40.

1.'આથી' એટલે 'મૂલ જણાવનાર વાક્યથી' (શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી) આ બેને જ ખરાં મૂલ કહેલાં છે, એમ આ પછીના 41મા શ્લોકના ભાવાર્થથી સિદ્ધ થાય છે એમ જાણવું. (પ્ર) 41મા શ્લોકના ભાવાર્થથી આ બેને હણવાનાં કહ્યાં છતાં અહિં કહેલ ધર્મના પાંચે અવયવોને પણ એ શ્લોક લાગુ પડી શકે છે.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓનાં (દેવોનાં) મૂલ ખોદી કાઢવાનું કહે છે:

તસ્માત્ સર્વાત્મના રાજન્ બ્રાહ્મણાન્ બ્રહ્મવાદિન:॥
તપસ્વિનો યજ્ઞશીલાન્ ગાશ્ચ હન્મો હવિર્દુઘા:॥41॥

તેથી હે રાજા! બ્રહ્મવાદી, તપ કરનારા યજ્ઞ (કરવા)ના સ્વભાવવાળા બ્રાહ્મણોને અને હવિ દૂઝતી ગાયોને અમે સર્વ પ્રકારે હણીએ (હણીશું). 41.

'સર્વ પ્રકારે' એટલે જેમ કરવાથી લૌકિક અથવા વૈદિક સાધનોથી (તેઓ) પોતે અથવા બીજાની મારફત, બારોબાર અથવા પરંપરાથી, (યજ્ઞ કરતાં) અટકે તેવી જ રીતે. 'બ્રહ્મવાદી' એ બ્રાહ્મણોનું વિશેષણ છે, (અને તેનો અર્થ) વેદ અને વેદના અર્થને જાણનારા (થાય છે). (તેઓ) બંને પ્રકારનો1 ધર્મ કરે છે, એમ 'તપ કરનારા અને યજ્ઞ (કરવા)ના સ્વભાવવાળા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'હવિ દૂઝતી' એટલે દૂધ આપનારી ગાયો. 'હન્મ:' એ 'હન્' ધાતુનું વર્તમાનકાલનું2 બહુવચનનું રૂપ છે. 41.

1.'બંને પ્રકારનો' એટલે કર્મ અને જ્ઞાનરૂપ વેદાર્થ. (પ્ર) ગયા શ્લોકમાં જણાવેલ પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ એ બંને પ્રકારનો ધર્મ કરનારા, એવો અર્થ જણાય છે.
2.'વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનવદ્વા' 3।131 સૂત્ર પ્રમાણે નજીકના ભૂતકાલ અથવા ભવિષ્યકાલ માટે વર્તમાનકાલનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી મંત્રણા ચાલતી વખતે જ હણીએ છીએ એમ જણાવેલ છે. (પ્ર) તરતમાં જ હણશું એમ આ પ્રયોગથી જણાવેલ છે.

એવી રીતે વિષ્ણુના મૂલ તરીકે બ્રાહ્મણો અને ગાયોનો નાશ (કરવાનું) જણાવીને, (વિષ્ણુનો) સાક્ષાત્ નાશ થાય તે માટે ભગવાનના શરીર તરીકે પણ નીચેના શ્લોકમાં એમને જણાવે છે:

વિપ્રા ગાવશ્ચ વેદાશ્ચ તપ: સત્યં દમ: શમ:॥
શ્રદ્ધા દયા તિતિક્ષા ચ ક્રતવશ્ચ હરેસ્તનૂ:॥42॥

વિપ્રો અને ગાયો, અને વેદો, તપ, સત્ય, દમ, શમ, શ્રદ્ધા, દયા, અને તિતિક્ષા, અને યજ્ઞો હરિનાં શરીરો છે. 42.

(1)વિપ્રો, (2)ગાયો, 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલ બીજાં પણ અન્નો1, (3)વેદો, 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલાં (વેદનાં) અંગો અથવા વ્રતો, (4)તપ, (5)સત્ય, (6)દમ, અને (7)શમ. (છેલ્લાં ચારથી) બ્રહ્મચર્ય વિગેરે આશ્રમના ધર્મો કહેલા છે. તપ શરીરનો ધર્મ છે, સત્ય વાણીનો, દમ ઇન્દ્રિયોનો અને શમ અંત:કરણનો (ધર્મ છે). (8)સર્વ (ધર્મ)માં શ્રદ્ધા, (9)સર્વ (પ્રાણીઓ) ઉપર દયા અને (10)'તિતિક્ષા' એટલે અપમાન સહન કરવું તે, એવા દશ પ્રકારના (ધર્મ)ને લીધે (વિષ્ણુ) દશ અવતારવાળા છે. જ્યોતિષ્ટોમ વિગેરે યજ્ઞો અસંખ્ય છે. આ સર્વ સર્વનું દુ:ખ હરનારા ભગવાનનાં શરીરો છે. તેથી વિષ્ણુ પ્રતિ (વિષ્ણુનો નાશ કરવા) પ્રયત્ન કરેલો છે. 42.

1.'અન્નો' એટલે હોમ કરવાનાં બીજાં ચોખા, જવ વિગેરે સાધનો. 'અન્ન' શબ્દ તેની જાતનાં બીજાંને પણ સૂચવનાર છે. તેથી જેટલાં હોમ કરવાનાં સાધન છે તે બધાંનો તેમાં સમાવેશ થાય છે એમ જાણવું. (પ્ર)

ઉપસંહાર કરતાં તેમને (વિષ્ણુને) નીચેના શ્લોકમાં (દેવોના) મૂલ તરીકે જણાવે છે:

સ હિ સર્વસુરાધ્યક્ષો હ્યસુરદ્વિડ્ ગુહાશય:॥
તન્મૂલા દેવતા: સર્વા: સેશ્વરા: સચતુર્મુખા:॥

અયં હિ તદ્વધોપાયો યદૃષીણાં વિહિંસનમ્॥43॥

તે સર્વ દેવોના પ્રભુ, અસુરોનો દ્વેષ કરનાર અને ગુહામાં રહેનાર છે. શંકર અને બ્રહ્મા સહિત બધા દેવતાઓનું તે મૂલ છે. આ જે ઋષિઓની હિંસા તે તેમના વધનો ઉપાય છે. 43.

'મુખ્યથી કાર્યનો નિર્ણય થતો હોય...' એ ન્યાય પ્રમાણે હલકા દેવોનો નાશ કરવો નકામો છે. પહેલાં કહેલા ન્યાય પ્રમાણે સર્વ દેવોના અધ્યક્ષ એટલે પ્રભુ વિષ્ણુ જ છે. વળી બીજા દેવો અસુરોનો એવો (વિષ્ણુ જેવો) દ્વેષ કરતા નથી, (અને) કોઈવાર મિત્રતા પણ જોવામાં આવે છે. (પરંતુ) હરિ તો 'અસુરોનો દ્વેષ કરનાર' જ છે. તેમને સીધી રીતે હણી પણ શકાય તેમ નથી, કારણ કે તે 'ગુહામાં રહેનાર' છે. એટલે છૂપા1 (સ્થાન) અંત:કરણમાં રહે છે. લૌકિક પ્રભુની પેઠે (વિષ્ણુનું) અધ્યક્ષપણું નથી, પરંતુ તે (દેવોનું) મૂલ પણ છે, એમ '(બધા દેવતાઓનું) તે મૂલ છે' એ શબ્દોથી કહે છે. 'દેવતા: સર્વા:' 'સર્વ દેવતાઓ' એ શબ્દ દેવોની અવગણના કરવા માટે નારીજાતિમાં યોજેલો છે.

'મહાદેવ અને બ્રહ્મા સ્વતંત્ર હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શંકર અને બ્રહ્મા સહિત' શબ્દો યોજેલા છે. તેથી વિષ્ણુ(ને હણવા)નો ઉપાય2 કરવો જોઈએ; અને (તે) ઉપાય ઋષિઓનો નાશ જ છે એમ 'આ (જે ઋષિઓની હિંસા તે તેમના વધનો ઉપાય છે)' એ શબ્દોથી કહે છે. 'ઋષિ' શબ્દથી સર્વ ધર્મો (શ્લોક 41માં જણાવેલ બ્રાહ્મણનાં વિશેષણો) કહેલાં છે. 43.

1.'છૂપા' એટલે દેખાય નહિ તેવા સ્થાનમાં, અથવા 'ગુહામાં પ્રવેશેલા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અંત:કરણમાં. અંત:કરણમાં રહે તે સમીપમાં જ હોય, છતાં અંત:કરણ અણુ (નાનામાં નાનું) હોવાથી નિત્ય (નાશ વિનાનું) હોવાથી, તેની અંદર રહેલ હરિ ઘણા જ સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાય નહિ તેવા અને નિત્ય છે. તેમને હણવાનો શું ઉપાય થઈ શકે? અથવા તેમને હણવાનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તે અંત:કરણમાં રહેતા હોવાથી એવો વિચાર જાણીને તિરોહિત થઈ જાય. અથવા પોતાના દેહનો નાશ કર્યા વિના જે અંત:કરણમાં રહેલ હોય તેને હણી શકાય નહિ. જ્યારે તેમને હણવા જાય ત્યારે પ્રથમ પોતે મરે એટલે પછી તે કોને હણે? તેથી વિષ્ણુ હણી શકાય તેવા નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'ઉપાય' એટલે (નોટ 1માં જણાવ્યો તે સિવાયનો) બીજો ઉપાય. (પ્ર)

'એવું તેઓનું વચન સાંભળીને (કંસે) શું કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

એવં દુર્મન્ત્રિભિ: કંસ: સહ સમ્મન્ત્ર્ય દુર્મતિ:॥
બ્રહ્મહિંસાં હિતં મેને કાલપાશાવૃતોઽસુર:॥44॥

એ પ્રમાણે દુષ્ટ મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરીને, દુષ્ટ મતિવાળા, મૃત્યુના પાશોથી ઘેરાએલા અસુર કંસે બ્રાહ્મણોની હિંસાને હિત કરનારી માની. 44.

'આ (કંસ) ક્ષત્રિય (હોઈ) બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરનાર હતો, તેણે બ્રાહ્મણોની હિંસાને હિત કરનારી કેમ માની?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ મંત્રીઓ સાથે (મંત્રણા કરીને)' શબ્દો યોજેલ છે. આ મંત્રીઓ દુષ્ટ હતા. અંતે થનાર દોષ જણાતો નહિ હોવાથી તેઓની સાથે

સારી રીતે મંત્રણા કરીને (કંસ) 'દુષ્ટ મતિવાળો' થયો હતો. બુદ્ધિથી સર્વનો નિર્ણય થાય છે, અને દુ:સંગ તો બુદ્ધિનો નાશ કરનાર છે, અને તેમાં પણ તેને મંત્રી તરીકે લેવામાં આવે1 (ત્યારે બુદ્ધિનો નાશ થાય જ). તેથી જ (કંસે) બ્રાહ્મણોની હિંસાને પોતાનું હિત કરનારી માની.

'દુ:સંગ હોય તો પણ (તેના મનનું) સ્વાભાવિક વલણ કેમ બદલાયું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અસુર' અને 'મૃત્યુના પાશથી ઘેરાએલો' શબ્દ યોજેલા છે. (કંસ) 'અસુર' હોવાથી સ્વભાવથી દુષ્ટ હતો, અને 'મૃત્યુના પાશોથી ઘેરાએલો' એટલે આપત્તિમાં સપડાએલો હતો. આપત્તિમાં બધી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, (અને) તેમાં પણ 'મૃત્યુના પાશો' શબ્દોથી મોટી આપત્તિ જણાવેલી છે. 44.

1.દુષ્ટને જો દુષ્ટ ગણી સાથે રાખવામાં આવે તો તેનો સંગ બહુ નડતર થતો નથી, પરંતુ મંત્રી તરીકે રાખવાથી તો સર્વ રીતે નડતર થાય છે એવો અર્થ છે. એક આવો મંત્રી હોય તો પણ આવી સ્થિતિ થાય તો પછી એવા ઘણા મંત્રીઓ હોય તો પછી કહેવું જ શું? એવો ભાવ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે બુદ્ધિનો નાશ થતાં તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સન્દિશ્ય સાધુલોકસ્ય કદને કદનપ્રિયાન્॥
કામરૂપધરાન્ દિક્ષુ દાનવાન્ ગૃહમાવિશત્॥45॥

વિનાશ જેમને પ્રિય હતો તેવા, ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર દાનવોને સર્વ દિશાઓમાં ભલા લોકોને પીડવાની આજ્ઞા કરીને, (કંસે) ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. 45.

વિનાશ જેમને પ્રિય હતો એટલે જેઓ પોતે પણ (બીજાનો) વિનાશ કરવાને ઇચ્છતા હતા, અને વિનાશ કરવા માટે જૂદાંજૂદાં (કાર્ય) પાર પાડનાર જૂદાંજૂદાં રૂપો ધારણ કરનારા હતા તેમને દશે દિશાઓમાં એટલે પોતાના દેશમાં અને બીજાના દેશમાં ભલા લોકોને પીડવાની આજ્ઞા કરી; કારણ કે ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારાઓનું સામર્થ્ય બધાંએ સ્થલોમાં હોય છે. દાનવો એટલે ઘાતકીઓ. 'દાનવ' શબ્દ બધા રાક્ષસો માટે યોજાય છે. (એવી આજ્ઞા કરીને કંસે) પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, જેથી પીડા થતાં હરકોઈ રાજાને સ્થાને (ફરીઆદ કરવા) જાય, તો તેને (રાજાનું) દર્શન જ થાય નહિ. આવા હેતુથી (તેણે) ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. 45.

તેઓએ તો તેથી પણ અધિક કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તે વૈ રજ:પ્રકૃતયસ્તમસાઽઢચેતસ:॥
સતાં વિદ્વેષમાચેરુરારાદાગતમૃત્યવ:॥46॥

રાજસ પ્રકૃતિવાળા, તમોગુણથી વ્યાપેલ ચિત્તવાળા અને જેઓનું મૃત્યુ નજીક આવેલું હતું તેવા તેઓએ નક્કી સારા પુરુષોનો વિદ્વેષ કર્યો. 46.

'વૈ' એટલે નક્કી. તેઓ (દાનવો) સ્વભાવથી જ રાજસ પ્રકૃતિવાળા હતા. રાજસ (પ્રકૃતિવાળા) ક્રૂર હોય છે. વળી અકસ્માતથી આવી ચડેલ તમોગુણથી વ્યાપ્ત થયું હતું ચિત્ત જેઓનું તેવા (તેઓ હતા). પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલ વિવેકનો નાશ કરવા તમોગુણ (આવ્યો). રજોગુણ અને તમોગુણથી ભરેલાઓ સાત્ત્વિકોનો દ્વેષ કરે જ. તેથી તેઓએ

સારા પુરુષોનો વિદ્વેષ એટલે ‘વિ’ ઘણું ‘દ્વેષ:’ વૈર ‘યસ્માત્’ જેમાંથી થાય તેવો, ધર્મ અને ધનનો નાશ કરવારૂપ ઉપદ્રવ ‘આ’ સર્વ તરફથી ‘ચેરુ:’ કર્યો.

આથી1 તેઓના અંત:કરણનો સ્વરૂપથી2 અને ધર્મથી2 નાશ થએલો હોવાથી, (તેઓએ સારા પુરુષોને) ઉપદ્રવ કર્યો એમ કહેવાયું.

‘સ્વામીની આજ્ઞાથી અધિક (ઉપદ્રવ) તેઓએ કેમ કર્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેઓનું મૃત્યુ નજીક આવેલું હતું તેવા’ વિશેષણ યોજેલ છે. મૃત્યુએ સપડાવેલા (હોવાથી) તેઓએ તેમ કર્યું. વ્યાકુલ (થએલો) ઊંધું (કાર્ય) કરે છે જ. 46.

1.‘આથી’ એટલે ‘આ શ્લોકથી.’ (પ્ર)

2-2.દુષ્ટ મંત્રીઓનું અંત:કરણ સ્વરૂપથી નાશ પામેલ હતું, કારણ કે અંત:કરણ વિકારોનું કાર્ય હોવાથી અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, સ્વરૂપથી સાત્ત્વિક છે અને સત્ત્વરૂપ (અંત:કરણ) રજોરૂપ થતાં તેના સ્વરૂપનો નાશ થયો. અંત:કરણનો ધર્મ જ્ઞાન છે. તેથી તમોગુણથી જ્ઞાનનો નાશ થતાં, અંત:કરણનો ધર્મથી નાશ થયો એવો ભાવ છે. (પ્ર)

માયાએ જ સર્વનો1 નાશ થાય તે માટે આ (વિદ્વેષ) કરાવ્યું, એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં મોટા પુરુષની અવગણનાનું ફલ કહે છે:

આયુ: શ્રિયં યશો ધર્મં લોકાનાશિષ એવ ચ॥
હન્તિ શ્રેયાંસિ સર્વાણિ પુંસો મહદતિક્રમ:॥47॥

મોટા પુરુષની અવગણના પુરુષનાં આયુષ્ય, લક્ષ્મી, યશ, ધર્મ, લોકો તેમજ આશિષો સર્વ ઉત્તમ ગુણોનો નાશ કરે છે. 47.

જીવોના છ ઉત્તમ ગુણો છે. તે ન હોય તો પ્રાણી અકૃતાર્થ રહે. (1)તેમાં પહેલું ‘આયુષ્ય’ છે, કારણ કે જીવતો હોય તેને સર્વ (પ્રાપ્ત) થાય છે. (2)પછી ‘લક્ષ્મી’ છે, તેનો (પ્રાણી ઉપરનો) ઉપકાર સ્પષ્ટ છે. (3) પછી ‘યશ’ એટલે કીર્તિ છે. (4)પછી અંતરંગ ‘ધર્મ’ છે. (5)તે (પહેલાં કહેલા ચાર)થી પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગ વિગેરે ‘લોકો’ અને (6)તે લોકમાં બધીએ ‘આશિષો’. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી આ લોકના પુત્ર વિગેરે (ઇચ્છેલા પદાર્થો) પણ (કહેલા છે). ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દથી (આ) બધાએ આશિષ જ છે એમ દર્શાવેલું છે, એટલે જેનું જે ઇચ્છેલું હોય તેનાં તે જ પદાર્થનો નાશ કરે છે એમ કહેવાયું. તેમ ન હોય (મોટા પુરુષની અવગણના ઇચ્છેલા પદાર્થનો નાશ કરતી ન હોય) તો (ઉપર) જે ગણાવ્યાં તે તેનાં ઇચ્છેલાં ન હોય તો તેનું (અવગણનાનું) કાર્ય તેનું (જેના ઇચ્છેલા પદાર્થનો નાશ કરતી ન હોય તેનું) ઇચ્છેલું જ થાય, એટલે મોટા પુરુષની અવગણના (તેનું) શું બગાડે? તેથી જે કાંઈ ઇચ્છેલું હોય તેનો નાશ કરે છે. લોકમાં જે (ઉત્તમ ગુણો) પ્રાપ્ત થાય છે તે તો ગણાવેલા છે. જે કહેલા (ગણાવેલા) નથી તે બધાનો સમાવેશ કરવા માટે ‘સર્વ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘પુરુષના’ એટલે સ્વતંત્ર પુરુષના પણ (ઇચ્છેલા પદાર્થનો નાશ કરે છે). ‘મોટા પુરુષની’ એટલે ભગવદીયની અવગણના; (કારણ કે) મોટાઈ ભગવાનના સંબંધથી જ હોય છે. નહિ તો (ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તો) માત્ર આર (ચોખા)ની અણી જેટલા (જીવ)ની મોટાઈ ક્યાંથી હોય? એ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર થઈ શકે તે માટે માયાનું (માયાએ કરેલું) કાર્ય જણાવ્યું2. 47.

1.‘સર્વનો’ એટલે ‘સર્વ દૈત્યોનો.’ (પ્ર)
2.સર્વને દુ:ખ થાય તેવું જે માયાનું કાર્ય જણાવ્યું. તે એવા હેતુથી જણાવ્યું કે ભગવાન્ અનિરુદ્ધનું સર્વ ધર્મની રક્ષા કરવારૂપ જે ચરિત્ર તે થઈ શકે. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની શ્રીસુબોધિનીનાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં જન્મપ્રકરણનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ચોથો સમ્પૂર્ણ.જન્મ પ્રકરણ સમાપ્ત.